

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казакский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series of «Philological sciences»**

Алматы, 2017

TRANSLATION

Asilbekova A.M.	The origin of «False friends of interpreter» in mass media.....	250
Akhmetzhanova Zh.S.	Some problems of simultaneous interpretation.....	257
Bekmussa A.M.	Problems of medical texts translation.....	261
Bekkhodzina A.K.	Types of translation transformations used in the translation of the feature films (based on the feature film "The Old Man").....	265
Kodikova S.I.	Trenitalia and domestication in the translation of the manga.....	269
Kisikova B.D.	Editing translations as the basic activity of a translator.....	273
Niyatullayev S.M.	Realia as cultural units and their methods of transferring in translation(On the basis of trilogue A. Nurpeysov "Blood and Sweat").....	277
Ontalapkyzy A.	Ways of lexical transformation in translation of cartoon "Cars -2"...	281
OUR AUTHORS	.....	291

Басуға 31.07.2017. Пішімі 60x84 1/8.
Қаріп түрі «Тип таймс». Сықтывқар қағазы.
Көлемі 37,8. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 148.

050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің «Ұлағат» баспасының
баспаханасында басылды

LITERATURE

Altybayeva S.M.	On the functional aspects of myth poetics.....	133
Asylbekyly S.	The spiritual legacy of Abai's karasoz.....	137
Abdukarimova G.A., Bazarbekova N.S., Kosherbaeva G.M.	The genre story in the beginning of XX century in kazakh literature.....	141
Adilbekova L.M., Sametova Zh.Sh.	Satirical and carnival picture of BeybitSarybai's prose.....	145
Veliyeva S.M.	The mythical hero of the romantics by HuseynJavid – “satan”....	150
Hajiyeva S.M.	Myth and reality in John Updike’s creativity.....	158
Esenkulova A.N., Sagyndykov N.B.	The nature eastern religious dastans.....	163
Kanseitova U.R.	Natural lyrics and aesthetic education in works of Abay.....	168
Koshekoba A.A., Sarbasov B.S.	Art features of the poem of M.Makatayev «Аққулар ұйықтағанда».....	173
Kurmambayeva K.S.	The problem of morality and humanity in the poetry of Abay.....	177
Mammadova L.K.	The mutual relations of Azerbaijan and russian literatures of the 19 th century: M.F.Akhundzade and N.B.Gogol.....	181
Nurlanova A.K.	Creative interpretation of an original work of children's literature	186
Farajova A.A.	Hero and society in the "Book of dedeKorkut".....	191
Yusup A.N., Yusup P.K.	Genre features and value in the education of the child lullabies...	196

PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

Abdrakhmanova T.	Professional oriented foreign language teaching of future specialists of mining.....	200
Kapysheva G. Aldasheva K.S.	Method of learning new words in the secondary educational system: results for the first stage of the experiment.....	203
Akar A., Nurbekova G.S.	Methods of educating of word-formation of derivatives of kazakh language on module basis.....	209
Amankeldy Zh.A.	Methodological problems of using research activity in the process of teaching a foreign language at school.....	214
Daniyarova G.D.	The design method is an active method of teaching foreign languages.....	218
Zhumabekova G.A., Kenzhebayeva A.T.	Formation of skills of foreign language communication.....	222
Zhymakaeva B.D., Kozhekeeva B.	Tradition and innovation in education.....	226
Ibraeva A.D.	Functional literacy I—the requirement of time.....	230
Rakhmanova N.M. Kavakli M.	Issues of formation of pupil’s valuable orientations in the process of "Rouhani Zhangyru" idea realization.....	233
Mansurova T.	Communion barriers among the students of asfendiyarov kazakh national medical university in the aspect of intercultural communication.....	237
Nurgaliev S.A. Kurabaeva F.A.	To the question of the professionally-oriented training for foreign language in higher school of the Kazakhstan.....	241
Espolova G.K. Urazova G.T.	Formation of professional competence of students in the education system.....	246

CONTENT
LINGUISTICS

Abnassyrova R.Zh.	Concept "woman" in the nomadic culture of Kazakhs.....	3
Aliyeva K.R.	Gender parity in the relations of ethnographic phraseological units of national life, their traditions and customs.....	6
Asqarova G.S., Matbek N.K.	National language policy in Turkmenistan.....	11
Aslanova Ü.	Prof. Y.Seyidovun bilim yaratıcılığında çift kelimelervekelime birleşimleri.....	15
Bakubayeva G.	Indirect additions in conjunction with the unions.....	19
Blinov M.A.	Vocabulary loans as the result of intercultural communication between England and India.....	23
Hajiyeva A.A.	Cases of the noun in "Dıvan" of Ruhı Bagdadi.....	29
Esenova K.U.	Linguopolitology as the self-proof science.....	33
Zhunissova M.A.	Kashkarian conduct in kazakhstan (on the works of M.Tomanov).	37
Zhymakaeva B.D., Aituar A.	Lingual impression of the world in publications of Tanzharyk Zholdyuly.....	41
Isabekova U.K.	The role of MahmutKashkari in comparative-historical linguistics.....	45
Kokanova Zh.A., Ismailova G.K., Izmailov S.V.	Modern lexicographic sources of english neologisms.....	50
Kazhigaliyeva G.A., Ybyraeva Sh.	The concept of loneliness in russian language consciousness.....	54
Kasenov E.S.	Stylish use of phraseological units in the poetry Ghali Ormanova	57
Koblanova A.Zh.	On the referential features of the noun in the form of singular and plural.....	61
Maralbek E.	Somatisms with the meaning "quantitative-qualifications" in M.Kashkari's "Diyuani-lugat-it-Turk".....	67
Mashimbaeva A., Raeva E., Toktarbekova A.	The woman in the kazakh linguistic ethnomedicine sloulin streamip.....	76
Mukhamdetov Zh., Kenzhebaeva G.	Kazakh language - indigenous turkic language.....	80
Odanova S.A.	The law of economy in affixes.....	86
Orujev M.A.	The problem of lingopragsmatic features of terms of french origin in the azerbaijani language.....	92
Rzayeva R.	The semantics of the spatial prepositions in the light of the cognitive approach.....	96
Saparbaeva A.M., Mashimbaeva A.Z., Kisikova A.Zh.	On the question of consideration of linguistic competence in the psychological and socio-cultural aspects.....	101
Turdaliyeva A.	The concept of word «qut» in the Yusuf Balasagun's poem «Kuttybilik».....	105
Tumbolova A.O., Murzinova A.S., Sadykova A.E.	National-cultural characteristics and stereotypes in the linguistic consciousness (based on the concept "family").....	113
Utegenova G.J., Bazarbekova N.SH., Esbolaeva I.A.	Lingvoculture research of historical vocabulary.....	120
Sakaman Y., Kusainova Zh.	Scientific views of J.Saralaeva about the kazakh linguistics.....	127

Уразова Г.Т.	Формирование профессиональной компетентности студентов в системе образования.....	246
---------------------	---	-----

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Асильбекова А.М.	Происхождение «Ложных друзей переводчика» в языке СМИ.....	250
Ахметжанова Ж.С.	Некоторые проблемы в процессесинхронного перевода.....	257
Бекмуса А.М.	Проблемы перевода медицинских текстов.....	261
Бекхожина А.К.	Виды переводческих трансформации используемых при переводе художественных фильмов (на примере художественного фильма «Старик»).....	265
Кадикова С.И.	Форенизация и доместикация в переводе манга.....	269
Кисикова Б.Д.	Редактирование переводов как основная деятельность переводчика.....	273
Ниятуллаев С.М.	Реалии как культурные единицы и их способы передачи в переводы (На основе трилогий А.Нурпейсова «Кровь и Пот»).....	277
Онталапкызы А.	Способы лексической трансформации в переводе мультфильма «Автомобили -2».....	281
НАШИ АВТОРЫ:	.....	288

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Алтыбаева С.М.	О функциональных аспектах мифопоэтики.....	133
Асылбекулы С.	Духовное наследие книга слов Абая.....	137
Абдикеримова Г.А., Базарбекова Н.Ш., Кошербаева Г.М.	Повести казахской литературы в начале XX века.....	141
Адилбекова Л.М., Саметова Ж.Ш.	Сатирическая и карнавальная картина прозы Бейбита Сарыбая.....	145
Велиева С.М.	Мифический герой романтизма Гусейна Джавида – иблис (дьявол).....	150
Гаджиева С.М.	Миф и реальность в творчестве Джона Апдайка.....	158
Есенкулова А.Н., Сагындыков Н.Б.	Природа восточных религиозных дастанов.....	163
Кансеитова У.Р.	Природная лирика и эстетическое воспитание в произведениях Абая.....	168
Кошекowa А.А., Сарбасов Б.С.	Художественный особенности поэмы М.Макаатаева «Акқулар ұйықтағанда».....	173
Курмамбаева Қ.С. Мамедова Л.К.	Проблема нравственности и человечности в поэзии Абая.....	177
	Взаимосвязи Азербайджанской и русской литературы XIX века: М.Ф. Ахундзаде и Н.В. Гоголь.....	181
Нурланова А.К.	Творческая интерпретация как оригинальное произведение детской литературы.....	186
Фараджева А.А.	Герой и общество в эпосе «Книга моего деда Коркута».....	191
Юсуп А.Н., Юсуп П.К.	Жанровые особенности и значение в воспитаний ребенка колыбельной песни.....	196

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Абдрахманова Т.М., Капышева Г.К.	Обучение профессионально-ориентированному иностранному языку будущих специалистов горно-металлургической индустрии.....	200
Алдашева К.С.	Методика усвоения новых слов в средне-образовательной системе: результаты по первому этапу эксперимента.....	203
Акаг А., Нурбекова Г.С.	Методы обучения словообразования производных слов казахского языка на модульной основе.....	209
Аманкельды Ж.А.	Методологические проблемы использования исследовательской деятельности в процессе обучения иностранного языка в школе.....	214
Даниярова Г.Д.	Метод проектирования является активным методом обучения иностранных языков.....	218
Жумабекова Г.А., Кенжебаева А.Т.	Формирование навыков иноязычного общения.....	222
Жумакаева Б.Д., Кожекеева Б.Ш.	Традиция и инновация в образовании.....	226
Ибраева А.Д., Рахманова Н.М.	Функциональная грамотность - требование времени.....	230
Каваклы М.	Вопросы формирования ценностных ориентаций учащихся в условиях реализации идеи «рухани жаңғыру».....	233
Мансурова Т.М.	Коммунистические барьеры среди учащихся национального медицинского университета ашанджарова казах в аспекте межкультурной коммуникации.....	237
Нургалиева С.А., Курабаева Ф.А., Есполова Г.К.	К вопросу профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в вузах казахстана.....	241

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Абнасыров Р.Ж.	Концепт «женщина» в кочевой культуре казахов.....	3
Алиева К.Р.	Соотношение гендерных отношений во фразеологических единицах этнографического содержания народного быта, его традиций и обычаев.....	6
Аскарлова Г.С., Матбек Н.К.	Политика национального языка в Туркменстане.....	11
Асланова У.	Сравнение словосочетаний и парных слов в научных трудах профессора Юсуфа Сейидова.....	15
Бакубаева Г.К.	Косвенные дополнения в комплексе с союзами.....	19
Блинов М.А.	Словарные заимствования как результат межкультурной коммуникации Англии и Индии.....	23
Гаджиева А.А.	Падежи в языке «Дивана» Рухи Багдади.....	29
Есенова К.У.	Лингвополитология как самостоятельная область науки.....	33
Жунисова М.А.	Кашкариоведение в Казахстане (по трудам М.Томанова).....	37
Жұмақаева Б.Д., Айтуар А.	Языковая картина мира в произведениях Танжарыка Жолдыулы.....	41
Исабекова У.К., Коканова Ж.А.	Роль Махмута Кашкари в сравнительно-исторической языкознании.....	45
Исмаилова Г.К., Измайлов С.В.	Современные лексикографические источники неологизмов английского языка.....	50
Кажигалиева Г.А., Ыбыраева Ш.	Концепт «одинокость» в русском языковом сознании.....	54
Касенов Е.С.	Стилистическое использование фразеологизмов в поэзии Гали Орманова.....	57
Кобланова А.Ж.	О референционных особенностях имен существительных в форме единственного и множественного числа.....	61
Маралбек Е.	Соматизмы обозначающие понятия количественности в словаре М.Кашгари «Диуани-лугат-ит-турк».....	67
Машимбаева А.Ж., Раева Э., Токтарбекова А.	Лингвистический стереотип женской красоты в казахской этнокультуре.....	76
Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.	Казахский язык – коренной тюркский язык.....	80
Оданова С.А.	Проявление закона экономии в окончаниях.....	86
Оруджев М.А.	К вопросу о лингвопрагматических особенностях терминов французского происхождения в азербайджанском языке.....	92
Рзаева Р.	Семантика пространственных предлогов в свете когнитивного подхода.....	96
Сапарбаева А.М., Машимбаева А.Ж., Кыйсыкова А.Ж.	К вопросу о рассмотрении языковой компетенции в психологическом и социокультурном аспектах.....	101
Турдалиева А.	Концепт «құт» в произведении «Құтты білік» Жусипа Баласағуна.....	105
Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Садыкова А.Е.	Национально-культурные особенности стереотипа в языковом сознании (на основе концепции «семья»).....	113
Утегенова Г.Ж., Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А.	Лингвокультурологическое исследование исторической лексики.....	120
Шакаман Ы.Б., Кусайынова Ж.	Научные взгляды Ж.Сарбалаева о казахском языкознании.....	127

Нурғалиева С.А., Қурабаева Ф.А., Есполова Г.К.	Қазақстанның жоо шет тілін оқытудың кәсіби-бағдарланған мәселесі.....	241
Уразова Г.Т.	Білім беру жүйесінде студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері.....	246

АУДАРМАТАНУ

Асильбекова А.М.	Бұқаралық ақпарат тіліндегі “аудармашының жалған достарының” шығу тарихы.....	250
Ахметжанова Ж.С.	Ілеспе аудармашының аударма барысында кездестіретін қиындықтары.....	257
Бекмұса А.М. Бекхожина А.Қ.	Медициналық мәтіндердің аударма мәселелері..... Кинофильмдерді тәржімалауда қолданылатын аудармашылық трансформация түрлері («Шал» көркем фильмі мысалында).....	261 265
Кадикова С.И. Кисикова Б.Д.	Манго аудармасындағы форенизацияжәне доместикация..... Аудармаларда редакциялау – аудармашының негізгі қызметі.....	269 273
Ниятуллаев С.М.	Реалия сөздер мәдени бірліктер ретінде және олардың аудармада берілу жолдары. (Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» трилогиясы негізінде).....	277
Онталапқызы А.	«Көліктер- 2» мультипликациясы аудармасындағы лексикалық трансформациялардың берілу жолдары.....	281
БІЗДІҢ АВТОРЛАР:	.....	286

ӘДЕБИЕТТАНУ

Алтыбаева С.М.	Мифтік поэтиканың функционалды аспектілері туралы.....	133
Асылбекұлы С.	Абай қарасөздерінің рухани тағылымдары.....	137
Әбдікерімова Г.А., Базарбекова Н.Ш., Көшербаева Г.М., Әділбекова Л.М., Саметова Ж.Ш.	XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі повесть жанры.....	141
	Бейбіт Сарыбай прозасындағы сатиралық пен мейрампаздық көрінісі.....	145
Велиева С.М.	Гусейн Джавидтің мифтік кейіпкер (ібіліс) романтизмі.....	150
Гаджиева С.М.	Джон Апдаик шығармашылығындағы миф пен шындық.....	158
Есенқұлова А.Н., Сағындықов Н.Б., Кансеитова У.Р.	Шығыстық діни дастандар табиғаты.....	163
	Абай шығармаларындағы табиғат лирикасы және эстетикалық тәрбие.....	168
Көшекбаева А.А., Сарбасов Б.С.	М.Мақатаевтің «Аққулар ұйықтағанда» поэмасының көркемдік ерекшелігі.....	173
Курмамбаева Қ.С. Мамедова Л.К.	Абай поэзиясындағы ар-иман, адамгершілік мәселесі.....	177
	XIX ғасырдағы Әзірбайжан әдебиеті мен орыс әдебиетінің қарым-қатынасы: М.Ф.Ахундзаде және Н.В. Гоголь.....	181
Нұрланова А.К.	Шығармашылық интерпретация балалар әдебиетінің өзіндік шығармасы ретінде.....	186
Фараджева А.А. Юсуп А.Н., Юсуп П.К.	«Қорқыт ата кітабын» жырындағы кейіпкер мен қоғам.....	191
	Бесік жырының жанрлық ерекшелігі мен бала тәрбиесіндегі маңызы.....	196

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдрахманова Т.М., Қапышева Г.Қ. Алдашева К.С.	Тау кен өндірісінің болашақ мамандарын кәсіби бағытталған шет тілін оқытуы	200
	Жалпы орта білім беру жүйесінде жаңа сөздерді меңгертудің әдістемелік жүйесі: эксперименттің анықтау кезеңі бойынша нәтижелер	203
Ақар А., Нурбекова Г.С. Аманкельды Ж.А.	Қазақ тілінің туынды түбірлес сөздерінің жасалуын модуль негізінде оқыту әдістері.....	209
	Мектепте шет тілін оқыту барысында зерттеу қызметін қолданудың методологиялық мәселелері.....	214
Даниярова Г.Д. Жұмабекова Г.А., Кенжебаева А.Т. Жұмақасева Б.Д., Кожекеева Б. Ш.	Жобалау әдісі - шет тілдерін оқытудағы белсенді әдіс	218
	Педагогтың ғылыми-зерттеу мәдениеті.....	222
Ибраева А.Д. Рахманова Н.М. Каваклы М.	Білім берудегі дәстүр мен жаңашылдық.....	226
	Функционалды сауаттылық - заман талабы	230
	«Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асыру жағдайында оқушылардың құндылықтық бағдарын қалыптастыру мәселелері.....	233
Мансурова Т.М.	Мәдениетаралық коммуникация аспектісінде асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университетінің студенттері арасында қарым-қатынас кедергілері.....	237

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

Абнасыров Р.Ж., Алиева К.Р.	Көшпелі қазақ мәдениетіндегі «әйел» концептісі.....	3
	Халықтың тұрмыс салт-дәстүрдің этнографиялық мазмұндағы фразеологиялық бірліктер менгендерлік қарым-қатынастың арақатынасы.....	6
Аскарова Г.С., Матбек Н.К., Асланова У.	Түрікменстандағы ұлттық тіл саясаты.....	11
	Профессор Юсуф Сейидов ғылыми еңбектердегі жұптасқан сөздер мен сөз тіркестерін салыстыру.....	15
Бақубаева Г.Қ., Блинов М.А.	Шылаулы комплексте келген жанама толықтауыштар.....	19
	Англия мен Үндістан арасындағы мәдениаралық қарым-қатынас нәтижесіндегі кірме сөздер сөздігі.....	23
Гаджиева А.А., Есенова Қ.Ө.	Рухи Багдадидің «Диуана» тіліндегі септіктер.....	29
Жунисова М.А.	Лингвоязықтану дербес ғылым саласы ретінде.....	33
Жұмақасева Б.Д., Айтуар А.	Қазақстандағы қашқаритану (М.Томанов еңбектері бойынша)....	37
Исабекова Ұ.К., Қоқанова Ж.А.	Таңжарық жолдыұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі».....	41
	Махмұт Қашқаридың салыстырмалы-тарихи тіл біліміндегі рөлі.....	45
Исмаилова Г.Қ., Измайлов С.В.	Ағылшын тіліндегі неологизмдердің қазіргі лексикографиялық әдебиеттері.....	50
Қажығалиева Г.А., Ыбыраева Ш. Қасенов Е.С.	Орыс тілдік санасындағы «жалғыздық» тұжырымдамасы.....	54
	Г.Орманов поэзиясындағы фразеологизмдердің стильдік қолданысы.....	57
Қобланова А.Ж.	Көптік және жекелік тұлғадағы зат есімдердің референциялық ерекшеліктері туралы.....	61
Маралбек Е.	М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі «мөлшер-өлшем» ұғымын білдіретін соматизмдер.....	67
Машимбаева А.Ж., Раева Э., Токтарбекова А.	Қазақ этномәдениетіндегі әйел сұлулығының лингвистикалық стереотипі.....	76
Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.	Қазақ тілі – түп тамырлы түркі тілі.....	80
Оданова С.А., Оруджев М.А.	Үнем заңының жалғаулардағы көрінісі.....	86
	Әзірбайжан тіліне француз тілінен енген терминдердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері.....	92
Рзаева Р. Сапарбаева А.М., Машимбаева А.Ж., Кыйсықова А. Ж.	Кеңістіктегі қосымша мағыналарының когнитивті сипаты.....	96
Тұрдалиева А.	Әлеуметтік мәдени аспектілердің психологиялық құзірет-тілік тілдік мәселелері.....	101
	Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы тіліндегі «құт» концептісі.....	105
Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Садықова А.Е.	Тілдік санадағы стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігі («отбасы» концептісі негізінде).....	113
Утегенова Г.Ж., Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А.	Тарихи лексиканың лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттелуі.....	120
Шақаман Ы.Б., Құсайынова Ж.	Ж.Сарбалаевтың тіл білімдік көзқарасы.....	127

Akhmetzhanova Z.S. – 2-year master’s course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Bekmussa A.M. – 2-year master’s course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Bekkhodzina A.K. – 2-year master’s course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Kodikova S. – Al-Farabi Kazakh National University, c. Almaty

Kisikova B.D. – candidate of philological sciences, docent, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, c. Almaty

Niyatullayev S.M. – 2-year master’s course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Ontalapyzy A. – 2-year MA student – Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty

Sakaman Y.B. – candidate of philological Sciences, Professor, Pavlodar state pedagogical Institute; raya-s7@mail.ru

Altybayeva S.M. - doctor of Philology, associate professor, Kazakh National pedagogical university named after Abai; asm2007@mail.ru

Asylbekyly S. – doctor of Philology, associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay

Abdukarimova G.A. – candidate of philological sciences, senior lecturer; **Bazarbekova N.S.** – master teacher, **Kosherbaeva G.M.** – teacher master South Kazakhstan state university named by M. Auezov, Shymkent c.

Adilbekova I.M. – candidate of Philology Sciences, dotcent; **Sametova Zh.Sh.** – PhD student, Kazakh state women's teacher training university, Almaty

Veliyeva S.M. – candidate of Philology Sciences, PhD student, Institute of Literature named after Nizami ANAS,

Hajiyeva S.M. – dissertant, Ganja State University, dilchilik2001@gmail.com

Esenkulova A.N. – master student; **Sagyndykov N.B.** – candidate of philological sciences, senior lecturer Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty

Zaitseva O.S. – 2-year master's Course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Kanseitova U.R. – candidate of Pedagogical Sciences, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty

Koshekoba A.A. – candidate candidate of Philology, the associated professor, **Sarbasov B.S.** – candidate of Philology Sciences, dotcent, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty

Kurmambayeva K.S. – Ph.D in Philology, Shakarim State University Semey

Mammadova L.K. – Ph.D., associate professor of the department “Azerbaijan literature”Baku Slavic University

Nurlanova A.K. – graduate student, Kazakh state women's pedagogical University, Almaty

Farajova A.A. – Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan karimovaaynur@gmail.com

Yusup A.N., – master, senior teacher, Kazakh national pedagogical University named after Abai, **Yusup P.K.** – master, senior teacher, Kazakh state women's pedagogical University

Abdrakhmanova T. – candidate of philological sciences, docent; **Kapysheva G.** – candidate of philological sciences, docent, S.Amanzholov East Kazakhstan state university Ust-Kamenogorsk

Aldasheva K.S. – Senior Lecturer, PhD, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk.

Ali Akar – Ph.D., professor, Mugla Sitki Kothman Universitesi, Turkey; **Nurbekova G.** – PhD student, Kazakh National Pedagogical University named. Abai, city Almaty, Kazakhstan.

Amankeldy Zh.A. – Magistrant of 2-th course, University of Suleyman Demirel, Kaskelen, Kazakhstan, zhadira_86@mail.ru

Daniyarova G.D. – Senior Lecturer, Kazakh State Teacher Training University, Almaty

Zhumabekova G.A. – candidate of philological sciences; **Kenzhebayeva A.T.** – Senior Lecturer, Taraz state pedagogical Institute, Taraz

Zhymakaeva B.D. – Candidate of Pedagogical Sciences, dotcent, **Kozhekeeva B.** – candidate of Philology, the associated professor, Kazakh Women's Pedagogical University, Almaty

Ibraeva A.D. – candidate of Philology Sciences, senior teacher, Kazakh National Pedagogical University named. Abai, city Almaty; **Rakhmanova N.M.** – and about. Professor of Almaty university, Almaty city

Kavakli M. – PhD student, Khoja AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan

Mansurova T. – 2-year master's Course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Nurgalieva S.A. - Ph.D, professor, East-Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk; **Kurabaeva F.A.** – Ph.D, professor, Pavlodskaya State Pedagogical Institute, Pavlodar;

Espolova G.K. – master, East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk

Urazova G.T. – senior teacher, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau

Asilbekova A.M. – 2-year master's Course student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

OUR AUTHORS

Abnassyrova R.Zh. – candidate of Philology, associate professor, Suelyman Demirel University, Almaty, e-mail: abnassyrova@mail.ru

Aliyeva K.R. – research officer, Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, e-mail: ekrq1991@mail.ru

Asqarova G.S. – candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty; **Matbek N.K.** – candidate of philological sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Aslanova Ü. – dissertant, Azerbaijan Devlet Pedagoji Universitesi, c. Baku, Azerbaijan, e-mail: ulker-aslanova@mail.ru

Bakubayeva G.K. – candidate of Philology, the senior lecturer, Academy of Border Guard Service of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: gabi77677787@mail.ru

Blinov M.A. – dotcent, Almaty branch of the Saint-Petersburg Humanitarian University of Trade Unions, Almaty, e-mail: mablinov@mail.ru

Hajiyeva A.A. – candidate of philological sciences, associate professor, Head of department of Turkic languages Institute of Linguistics National Academy of Sciences of Azerbaijan, c. Baku, Azerbaijan

Esenova K.U. – Ph.D., professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Zhunissova M.A. – candidate of Philology, dotcent, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Zhymakaeva B.D. – Candidate of Pedagogical Sciences, dotcent, **Aituar A.** – master student, Kazakh Women's Pedagogical University, Almaty

Isabekova U.K. – candidate of philological sciences, docent, PhD student, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia; **Kokanova Zh.A.** – candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Ismailova G.K. – c.ph.s., docent, RANH professor, Semey State Shakarim University, Semey, gainigul.ismailova@mail.ru; **Izmailov S.V.** – Master of philology, Semey State Shakarim University, Semey, letters345@mail.ru

Kazhigaliyeva G.A. – candidate of Philology, the associated professor, **Ybyraeva S.O.** – master student, Kazakh State Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan

Koblanova A.Zh. – candidate of philological sciences, docent, Abai Kazakh National Pedagogical university, Almaty

Maralbek E. – PhD student, Institute of the Linguistics named after A.Baitursynov, Almaty

Mashimbaeva A. – candidate of Philological Sciences, docent, e-mail: mashimbaeva81@mail.ru; **Raeva E.** – MA., instructor, e-mail: Elmira.raevamasainova@vail.ru; **Toktarbekova A.** – MA., senior instructor. Kazakh Ablai khan UIR and WL Almaty, e-mail: altynai_toktarbekova@mail.ru

Mukhamdetov Zh.I. – candidate of Philology, associate professor; **Kenzhebaeva G.** – master student, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau

Odanova S. – candidate of Philology, the associated professor; **Tumbolova A.** – professor, doctor of philology science, Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty

Orujev M.A. – senior lecturer, Ganja State University, dilchilik2001@gmail.com

Rzayeva R. – dissertant, Azerbaijan University of Languages

Saparbaeva A.M. – PhD, Associate Professor, e-mail: altynsaparbaeva; **Mashimbaeva A.Z.** – PhD, Associate Professor, mashimbaeva81@mail.ru; **Kisikova A. Zh.** – master of philological sciences, , Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan Almaty Citye, mail: asem.g.k@mail.ru

Turdaliyeva A. – magistrant, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty

Tumbolova A. – professor, doctor of philology science, Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty; **Murzinova A.** – PhD student, State Women's Pedagogical University, Almaty; **Sadykova A.** – Master of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty

Utegenova G.J. – candidate of philological sciences, **Bazarbekova N.SH.** – teacher; **Esbolaeva I.A.** – teacher, South Kazakhstan state university named by M. Auezov, Shymkent c.

Асильбекова А.М. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Ахметжанова Ж.С. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Бекмуса А.М. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Беккожина А.К. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Кадикова С.И. – Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы

Кисикова Б.Д. – к.п.н, доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Ниятуллаев С.М. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Онталапкызы А. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Утегенова Г.Ж. – к.ф.н.; **Базарбекова Н.Ш.** – преподаватель, **Есболаева И.А.** – преподаватель, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Шақаман Ы.Б. – ф.ғ.к., профессор, raya-s7@mail.ru; **Құсайынова Ж.** – ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар

Алтыбаева С.М. – д.ф.н., ассоциированный профессор, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, asm2007@mail.ru

Асылбекулы С. – д.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы

Абдукаримова Г.А. – к.ф.н., старший преподаватель, **Базарбекова Н.Ш.** – магистр, преподаватель; **Кочербаева Г.М.** – магистр, преподаватель, Южно-казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент

Адильбекова Л.М. – к.ф.н., доцент; **Саметова Ж.Ш.** – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Велиева С.М. – к.ф.н., Ph.D. докторант Института Литературы имени Низами Нициональной Академии Наук Азербайджана. Г.Баку

Гаджиева С.М. – диссертант, Гянджинский Государственный университет, dilchilik2001@gmail.com

Есенкулова А.Н. – магистрант, **Сагындыков Н.Б.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

Зайцева О.С. – магистрант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Кансеитова У.Р. – к.п.н., старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Кошекoва А.А. – к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора, **Б.С.Сарбасов** – к.ф.н., доцент, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Курмамбаева К.С. – к.ф.н., доцент, Государственный университет имени Шакарима, г. Семей

Мамедова Л.К. – к.ф.н., доцент, Бакинский Славянский Университет, г. Баку

Нурланова А.К. – магистрант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Фараджева А.А. – Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана karimovaaynur@gmail.com

Юсуп А.Н. – магистр, старший преподаватель Казахский национальный педагогический университет имени Абая; **Юсуп П.К.** – магистр, старший преподаватель Казахский государственный женский педагогический университет

Абдрахманова Т.М. – к.ф.н., доцент; **Капышева Г.К.** – к.ф.н., доцент, профессор, заведующая кафедрой Русской филологии, мировых языков и перевода ВКГУ им.С Аманжолова

Алдашева К.С. – старший преподаватель, PhD, Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, г. Уральск.

Али Акар – д.ф.н., профессор, Университет Мугла Сыткы Кочман, Турция; **Нурбекова Г.** – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Аманкельды Ж.А. – магистрант, Университет имени Сулейман Демиреля, Каскелен, zhadira_86@mail.ru

Даниярова Г.Д. – старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Жумакаева Б.Д. – к.п.н., доцент, **Кожекеева Б.Ш.** – к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Ибраева А.Д. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы; **Рахманова Н.М.** – и.о. профессор, Алматы университета, г. Алматы

Каваклы М. – PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, г. Туркестан

Мансурова Т.М. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Нургалиева С.А. – к.п.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск; **Курабаева Ф.А.** – к.п.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар, **Есполова Г.К.** – магистр, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

Уразова Г.Т. – старший преподаватель, Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау

НАШИ АВТОРЫ

Абнасырова Р.Ж. – к.ф.н., ассоциированный профессор, университет имени С.Демиреля, г. Алматы, e-mail: abnasyrova@mail.ru

Алиева К.Р. – научный сотрудник, Гянджинский государственный университет, г. Гянджа, Азербайджан, e-mail: ekrq1991@mail.ru

Аскарлова Г.С. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая; **Матбек Н.К.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы

Асланова У. – преподаватель, диссертант, Азербайджанский государственный педагогический университет, г.Баку, Азербайджан, e-mail: ulker-aslanova@mail.ru

Бакубаева Г.К. – к.ф.н., доцент, майор, Академия Пограничной службы КНБ Республики Казахстан, г. Алматы, e-mail: gabi77677787@mail.ru

Блинов М.А. – доцент, Алматинский филиал НОУ ВПО Санкт-Петербургский Гуманитарный Университет Профсоюзов, г.Алматы, e-mail: mablinov@mail.ru

Гаджиева А.А. – к.ф.н., доцент, руководитель отдела тюркских языков Института Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан

Есенова К.У. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Жунисова М.А. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Жумакаева Б.Д. – к.п.н., доцент, **А.Айтуар** – магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Исабекова У.К. – к.ф.н., доцент, PhD докторант, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, г.Москва; **Коканова Ж.А.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Исмаилова Г.К. – к.ф.н., доцент, профессор РАЕ, gainigul_ismailova@mail.ru; **Измайлов С.В.** – магистр филологии, Государственный университет имени Шакарима города Семей, letters345@mail.ru

Кажигалиева Г.А. – к.ф.н., и.о. асоц. профессора; **Ыбыраева Ш.О.** – магистрант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Касенов Е.С. – к.ф.н., Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы

Кобланова А.Ж. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы

Маралбек Е. – PhD докторант, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г.Алматы

Машимбаева А.Ж. – к.ф.н., доцент, e-mail: mashimbaeva81@mail.ru; **Раева Э.** – магистр, преподаватель, e-mail: elmira.raevamasainova@vail.ru; **Токтарбекова А.** – магистр, преподаватель, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы, Алматы, e-mail: altynai_toktarbekova@mail.ru

Мухамбетов Ж.И. – к.ф.н., ассоциированный профессор; **Кенжебаева Г.** – магистрант, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау

Оданова С.А. – к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора; **Тымболова А.О.** – и.о.профессора, д.ф.н., Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы;

Оруджев М.А. – старший преподаватель, заведующий кафедрой французского языка, Гянджинский Государственный Университет, dilchilik2001@gmail.com

Рзаева Р. – PhD докторант, Азербайджанского Университета Языков

Сапарбаева А.М. – к.п.н., наук, доцент, e-mail: **Машимбаева А.Ж.** – к.ф.н., доцент, e-mail: mashimbaeva81@mail.ru; **Кыйсыкова А.Ж.** – магистр фил.наук., преподаватель, e-mail: asem.g.k@mail.ru, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы

Турдалиева А. – магистрант, Казахский Государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Тымболова А.О. – д.ф.н., и.о.профессора; **Мурзинова А.С.** – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы; **Садыкова А.Е.** – магистр педагогических наук, старший научный сотрудник, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы.

- Алтыбаева С.М.** – ф.ғ.д., докторы, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., asm2007@mail.ru
- Асылбекұлы С.** – ф.ғ.д., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Әбдікерімова Г.А.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, **Базарбекова Н.Ш.** – магистр, оқытушы, **Көшербаева Г.М.** – магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
- Әділбекова Л.М.** – ф.ғ.к., доцент; **Саметова Ж.Ш.** – PhD доктоант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Велиева С.М.** – ф.ғ.к., Ph.D. докторант, Низами атындағы Ұлттық Әзірбайжан ғылым академиясы, Баку қ.
- Гаджиева С.М.** – диссертант, Гянджа Мемлекеттік университеті, Гянджа қ., dilchilik2001@gmail.com
- Есенқұлова А.Н.** – магистрант, **Сағындықов Н.Б.** – ф.ғ.к., аға оқытушы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
- Зайцева О.С.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Кансеитова Ұ.Р.** – п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Көшекова А.А.** – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., **Б.С.Сарбасов** – ф.ғ.к., доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Курмамбаева Қ.С.** – ф.ғ.к., доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.
- Мамедова Л.М. – ф.ғ.к., доцент, Баку Славян Университеті, Баку қ.
- Нұрланова Ә.К.** – магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Фарджева А.А.** – Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының фольклор институты, karimovaaynur@gmail.com
- Юсуп А.Н.** – магистр, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.; **Юсуп П.К.** – магистр, аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Абдрахманова Т.М.** – ф.ғ.к., доцент; **Қапышева Г.К.** – ф.ғ.к., доцент, профессор, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен
- Алдашева К.С.** – аға оқытушы, PhD, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.
- Али Акар** – ф.ғ.д., профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті, Түркия; **Нурбекова Г.** – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Аманкельды Ж.А.** – магистрант, Сулейман Демирел атындағы университет, Қаскелең қ., zhadira_86@mail.ru
- Даниярова Г.Д.** – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Жұмабекова Г.А.** – ф.ғ.к.; **Кенжебаева А.Б.** – аға оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
- Жұмақаева Б.Д.** – п.ғ.к., доцент, **Кожекеева Б.Ш.** – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ибраева А.Д.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті;
- Рахманова Н.М.** – ф.ғ.к., профессор м.а., Алматы университеті, Алматы қ.
- Каваклы М.** – PhD докторант, Қожа Ахмет Яссауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Мансурова Т.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Нурғалиева С.А.** – п.ғ.к., доцент, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.; **Қурабаева Ф.А.** – п.ғ.к., доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.; **Г.К.Есполова** – магистр, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.
- Уразова Г.Т.** – аға оқытушы, Х.Досмұханбетов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.
- Асильбекова А.М.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ахметжанова Ж.С.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Бекмуса А.М.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Бекқожина Ә.Қ.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Кадикова С.И.** – әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
- Кисикова Б.Д.** – п.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ниятуллаев С.М.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Оңталапқызы А.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР:

Абнасырова Р.Ж. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С.Демирель атындағы университет, Алматы қ., e-mail: abnasyrova@mail.ru

Алиева К.Р. – ғылыми қызметкер, Гянджа мемлекеттік университеті, Гянджа қ., Әзірбайжан, e-mail: ekrq1991@mail.ru

Аскарова Г.С. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Мәтбек Н.Қ. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Асланова У. – оқытушы, диссертант, Әзірбайжан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Баку қ., e-mail: ulker-aslanova@mail.ru

Бакубаева Г.Ж. – ф.ғ.к., доцент, мойор, Қазақстан Республикасы ҰҚК Шекара қызметі академиясы, Алматы қ., e-mail: gabi77677787@mail.ru

Блинов М.А. – доцент, Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақ университетінің Алматыдағы филиалы, Алматы қ., e-mail: mablinov@mail.ru

Гаджиева А.А. – ф.ғ.к., доцент, Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының Насими атындағы Тіл білімі институтының түркі тілдерінің бөлімінің жетекшісі, Баку қ., Әзірбайжан

Есенова Қ.Ө. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Жүнісова М.Ә. – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Жұмақаева Б.Д. – п.ғ.к., доцент, **А.Айтуар** – магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Исабекова Ұ.К. – ф.ғ.к., доцент, PhD докторант, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу қ.; **Қоқанова Ж.А.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Исмаилова Г.Қ. – ф.ғ.к., доцент, РЖА профессоры, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ. gainigul_ismailova@mail.ru;

Измайлов С.В. – филология магистрі, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей letters345@mail.ru

Қажығалиева Г.А. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.; **Ыбыраева Ш.О.** – магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Қасенов Е.С. – ф.ғ.к., «Журналистика және қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі, Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы қ.

Қобланова А.Ж. – ф.ғ.к., доцент, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Маралбек Е. – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ.

Машимбаева А.Ж. – ф.ғ.к., доцент, e-mail: mashimbaeva81@mail.ru; **Раева Э.** – п.ғ.магистрі, оқытушы; e-mail: elmira.raevamasainova@vail.ru; **Токтарбекова А.** – ф.ғ.магистрі, аға оқытушы Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, e-mail: altynai_toktarbekova@mail.ru

Мұхамбетов Ж.И. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор; **Кенжебаева Г.** – магистрант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы

Оданова С.А. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.; **Тымболова А.О.** – ф.ғ.д., профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Оруджева М.Ә. – аға оқытушы, француз тілі кафедрасының меңгерушісі, Гянджа мемлекеттік

Рзаев Р. – PhD докторант, Әзірбайжан тілдер университеті, Баку қ.

Сапарбаева А.М. – п.ғ.к. доцент, e-mail: altynsaparbaeva, **Машимбаева А.Ж.** – ф.ғ.к., доцент, e-mail: mashimbaeva81@mail.ru; **Кыйсыкова А.Ж.** – ф.ғ. магистрі, оқытушы, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ. e-mail: asem.g.k@mail.ru

Тұрдалиева А. – магистрант, Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Тымболова А.О. – ф.ғ.д., профессор м.а.; **Мурзинова А.С.** – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Садыкова Ә.Е. – педагогика ғылымдарының магистрі, аға ғылыми қызметкер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Утегенова Г.Ж. – ф.ғ.кандидаты; **Базарбекова Н.Ш.** – оқытушы, **Есболаева И.А.** – оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Шақаман Ы.Б. – ф.ғ.к., профессор, raya-s7@mail.ru; **Құсайынова Ж.** – ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар

А.Онталапқызы¹

¹Қазақский национальный педагогический университет им. Абая

**СПОСОБЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ
МУЛЬТФИЛЬМА «АВТОМОБИЛИ - 2»**

Аннотация

Лексические трансформации – это отклонение при переводe от словарных соответствий, которое заключается в замене отдельных лексических единиц исходного языка на лексические единицы переводного языка, не являющиеся их эквивалентами. К использованию лексических трансформаций прибегают по разным причинам.

Перенос основного содержания лексических единиц связан с внутренними формами оригинального текста и переносом лексических единиц в переводе в процессе перевода. Главная цель адекватного перевода – решить основные проблемы трансформационных моделей при переводе. Переводчик должен знать основные способы преобразования лексических единиц. Актуальность исследования заключается с тем что, дается анализ мультфильма «Автомобили-2» который был переведен в Казахстанской кино индустрии.

Ключевые слова. Лексическая трансформация, мультфильм «Тачки -2», способы перевода.

А.Онталапқызы¹

¹Abai Kazakh national pedagogical university

**WAYS OF LEXICAL TRANSFORMATION IN TRANSLATION
OF CARTOON “CARS -2”**

Annotation

Lexical transformation is a deviation when translating from dictionary correspondences, which consists in replacing individual lexical units of the source language with lexical units of the translated language, which are not their equivalents. The use of lexical transformations is resorted for various reasons.

Transference of the main content in transference of lexical units is connected with the inner forms of original text and transference of lexical units in translation process. The main aim of adequate translation is to solve the main problems of transformation models in translation. The translator should know the main ways of transforming lexical units. The topicality of the research is the analysis of the cartoon “Cars- 2” which was translated for the first time in film industry of Kazakhstan.

Key words. lexical transformation, “Cars -2” cartoon, ways of translation.

бұл екі сөздің арасында *-ақ* демеулігі қолданылған. Сол арқылы сөйлемге *шектеу, тежеу* мәні қосыла берілген. Демек, бұл аудармада сөз қосу тәсілі қолданылған.

“It represented a tall, *fair woman*, with something subtly un-English in her face”- “Бұл бойшаң, *аққұба*ша келген *әйелдің* суреті болатын. Бірақ бет-әлпетінен оның ағылшын әйелі емес екені байқалады”. Түпнұсқа мәтініндегі *fair woman* біріккен зат есімі орыс тіліне *блондинка*, ал қазақ тіліне *аққұба* болып аударылады. Ә.Ахметовтың келтірілген аудармасында бұл біріккен зат есім *аққұба*ша келген *әйел* деп аударылған. Бұл аудармада сөз қосу тәсілі қолданылған. Өйткені мұнда «*келген*» сөзі қосылып отыр.

Сөз түсіру (опущения), яғни бір компонентін түсіру деп аударма барысында мазмұнға нұқсан келтірмеу шартымен белгілі бір сөздерді түсіруді айтамыз [6]. Мысалы, “Why did you, a young man of thirty-three, *good-looking*, fond of sport, popular with your friends, devote so much of your time to an elderly woman with whom you could hardly have anything in common?” [3.], “Сіз отыз үш жастағы жас, *әдемі*, спортпен шұғылданып жүрген, достарыңыздың арасында беделіңіз бар, сегіз қырлы, бір сырлы жігітсіз, ал соншама уақытыңызды жасы жетіп тұрған кәрі кемпірге арнауыңыздың себебі не?”. Бұл сөз түсіру моделіне жатады. Мұнда «*көрінетін*» мағынасын беретін *looking* сөзі берілмеген. Аудармашы тек *good* сөзін аударумен шектелген.

“They say, “I never eat flesh”, in a way that puts you right off your nice little *beefsteak*”, “Олар еш уақытта да ет жемейміз дегенді айтқан кезде, жегелі отырған бір үзім *emmi* де тастап кетесің” . Бұл аудармада *beefsteak* біріккен зат есімі қазақ тіліне *ет* болып аударылуына қарағанда, мұнда да сөз түсіру әдісі орын алған. Ағылшын тіліндегі *beef* қазақ тіліне *сиыр*, *сиыр еті* болып аударылады.

Аударманың жақсы жақтары:

1. Әрбір кейіпкердің табиғатына сай қысқа да нақты сөйлемдердің қолданылуы.
2. Кейбір сәттердегі оқиғаның, көңіл-күйдің, жағдайдың таза қазақы ұғыммен берілуі. Мысалы, жолда бұзылып тұрған көлік Мэтр-тасығышқа өзінің оталмай қалғанын айта келіп: «*Қалиылдадым да қалдым*», - дейді. Сөз емес, сурет! Бұдан бөлек:
  - *Жан досымды біраз жерге апарып тастадың зой...* (Маккуиннің Франческоға айтатыны).
  - *Қасқа-а! Онда мен неғып тұрмын?! (Мэтрдің асыға жөнелетін тұсы).*
  - Біреу «шарқыш» десе, біреу «салдырлақ» дейді... (Жасырын әрекет ұйымдастырушы Коленвалдың айтатыны. Мұндағы «шарқыш» сөзі – өте дәл теңеу).
  - *Ойбо-ой!* (Эмоционалды көңіл-күйдің қазақы леппен дәл берілгені сүйсіндіреді. Жай «ойбай» естілсе, мұнша елікпейтіміз анық).

3. Италиялық жүйрік көлік Франческоның аузынан шығатын қазақша сөздердің итальян тілімен сәтті үндестірілуі. Мысалы, «қалай дәтің барадо?», «байқап көрсеңши» деп итальян тіліндегі *о, е, и* әріптерінің сөз соңында келетін ерекшелігі дұрыс пайдаланылған. Естіген құлаққа таңсық болса да, жағымды. Ең бастысы, қазақ тілінің зор мүмкіндігін паш ете алады.

Аударманың сәтсіз тұстары:

1. «Сцепление» сияқты кейбір орысша сөздердің баламасы дәл табылмай, сол күйінде айтылған.
2. «Қойыңызшы», «қоя салыңызшы» дегенге келетін сөз бір тұстарында «тастаңызшы» деп алынған. Бұл орыс тіліндегі «бросьте» деген сөздің тікелей аудармасы екені белгілі.
3. Кей тұстарында қазақ тілінің әдеби нормасы бұзылған. «Кетесіндер ма не?» (дұрысы – «кетесіндер ме, немене?»), «дейсің ба?» («дейсің бе?» болуы тиіс) деген сөздер ауызекі әңгімеде айтыла беруі мүмкін, бірақ жалпы халыққа ұсынылып отырған туындыда болмауы керек. «Жон терін сыпырып аламын» дейді бір эпизодта Франческо Найзагайға. Дұрысы – «жон терісін» болса керек еді. Осындай аздаған олқылықтарын есепке алмасақ, аударма деңгейі өте жоғары.

Қорыта келгенде, «Көліктер - 2» аудармасының сапасы қандай? Бірден айтып өту керек, аударма сапасы да, дыбысталуы да өте сәтті. Бас кейіпкерлерді дыбыстаған 5 азамат та барын салған. Олардың дубляж ерекшелігін жақсы меңгеру үшін лос-анжелестік кәсіпқойлардан алған сабағы текке кетпегені байқалады. Мэтр-тасығышты дыбыстаған Азамат Қанапияевтің өз кейіпкерімен тіпті етене болып кеткені күмәнсіз. Мэтрдің даусымен оның «с» әрпін ысылдап айтатыны өте қызық. Ең бастысы, орашалақ, құлаққа тосын естілетін ештеңе жоқ. «Пиксар» компаниясы фильмді бірден қазақ тілінде жасағандай әсер береді. Жалпы аудармадағы кемшіліктерге қарамастан, аударма өте талапқа сай, лексикалық трансформациялардың берілу жолдары талапқа сай деп қорытындылай аламыз.

болмайды. Мысалы, *I opened the door (Мен есікті ашқанмын)* деген сөйлем *Мен есікті жапқан жоқпын* деген сөйлеммен тең емес; келесі сөйлемдердің арасында да теңдік жоқ: *He laughed (Ол күліп жіберді)* - *Ол жылаған жоқ*. Антонимдер бір-бірін контекстің ішінде ғана ауыстыра алатынын ұмытпау керек. Жеке сөздерді антонимдермен ауыстыруға еш уақытта болмайды, мысалы *қараңғы* деген сөзді *bright (жарық)* деген ұғыммен немесе *қауіпті - safe (қауіпсіз)* деген сөзбен аударуға болмайды.

Ауыстыру тәсіліне аударма барысында сөз таптарын, сөйлем мүшелерін, синтаксистік байланыс түрлерін, сондай-ақ лексикалық ауыстыруларды (нақтылау, жалпылау, антонимдік аударма, компенсация) жатқызуға болады. Қазыбек Г.К. бұл ретте сөздіктегі сәйкестіктер көркем аудармада ұғымдық-мазмұндық, стильдік және экспрессиялық қызметінде елеулі айырмашылықтар жоқ тілдік құралдардың орны ауыстырылатындығын, ал енді кейбір жағдайларда екі мәтіннің коммуникативті-функционалдық теңбе-теңдігіне қол жеткізу үшін мәтіндегі сөздің дәлме-дәл баламасы емес, мағынасы жуық, сөздің стильдік қызметін нақтылайтын, экспрессивті бояуын бере алатын басқа сөзбен (тіркеспен, фразамен) ауыстырылатындығын айтады [2, 173-175 бб.]. Кейде түпнұсқа сөйлеміндегі нақты атаулар аудармада есімдік арқылы беріледі, кейде керісінше де болуы мүмкін. Бұл бір сөзді қайталай бермеу мақсатынан туған әрекет болып саналады. Бір сөзбен айтқанда, түпнұсқадағы тілдік бірліктер аударма тіліне сол қалпында берілуі шарт емес. Тек мазмұн кемшіліксіз сақталуы қажет. Мына мысалдарды талдап көрейік: “Now then, *school marm*, she said”, сөйлемін аудармашы қазақ тіліне “Ал, *мұғалім мадам*, сіз не дейсіз?-деді ол” деп берген.

Бұл сөйлемде *school marm* біріккен зат есімі *мұғалім мадам* болып аударылған. Бұл аударманы сөз ауыстыру моделіне жатқызамыз. Өйткені, мұнда *school мектеп* сөзінің орнына *мұғалім* сөзі берілген. Яғни, *мектеп мадамы* дегеннің орнына *мұғалім мадам* сөзі қолданылған.

“...and raising the revolver he fired *point-blank* at the woman’s retreating figure just as I flung myself upon him”], “...ол қаруын көтере беріп, сытылып бара жатқан әйелді *көздеді*. Дәл осы кезде мен оны бас салдым”. Аталған сөйлемде *point-blank* біріккен сөзі қазақ тіліне *көздеді* болып аударылған. Негізінде, *point-blank* біріккен сөзі зат есім қызметінде тұр. Ал аудармашы оны *fire* етістігінің көмегімен етістікке айналдырып аударған. Осы тұрғыдан алып, мұны сөз ауыстыру моделіне жатқызамыз. Ғалымдардың сөз ауыстыру моделі көп жағдайда сөз таптарын ауыстырумен байланысты болады деген пікірін осы мысал қуаттайды.

“A returning *wayfarer*, slightly drunk, was lurching along the pavement and almost collided with Poirot, who said something sharply to him which I did not catch” - “Қарсы жақтан теңселе басып келе жатқан масаңдау *біреу* Пуароны қағып кете жаздады. Пуаро ашуланып, әлгіге бірдеме деді, бірақ оның не дегенін ұқпай қалдым”, сөйлемдегі *wayfarer* біріккен сөзі *біреу* болып аударылған. Бұл аударма сөз ауыстыру әдісі бойынша жасалған. Негізінде, *wayfarer* біріккен зат есімі *жолда жүруші* деген мағынаны білдіреді. Ал қолымыздағы аудармада ол *біреу* деп берілген.

Кейде түпнұсқа сөйлеміндегі нақты атаулар аудармада әр түрлі сөз таптары арқылы берілсе, енді бірде түпнұсқадағы негізгі етістік аударма тілде бірнеше сөзден тұратын аналитикалық формалар арқылы берілуі де мүмкін. Түпнұсқадағы зат есім аудармада етістік түрінде немесе керісінше де беріле алады [3, 32].

Сөз қосу(добавления) дегенді түпнұсқада жоқ, бірақ аударма барысында қажет болған қосымша сөздерді қолдану дегенді білдіреді. Мысалы, ағылшын тіліндегі “Some of them must be perfect palaces; the swimming-baths, the lounges, the restaurants *the palm courts*- really, it must be hard to believe that one is on the sea” сөйлемі қазақ тіліне ““Ия, тамаша болар еді”, - деп құптай кеттіп мен оны.“Ол кемелердің кейбіреуін сәулетті сарай десең де артық болмайды, шомылатын бассейндер, демалыс бөлмелері, мейрамханалары, *пальма ағашы өсірілген саяжайлары* – жан рахатының бәрі бар. Тіпті теңізде келе жатқаның да мүлдем есіңнен шығып кетеді” - деп аударылған. Сөйлемдегі *the palm courts* біріккен зат есімі қазақ тіліне *пальма ағашы өсірілген саяжайлары* еркін тіркесі арқылы берілген. *Palm пальма*, *court аула* болып аударылатынын ескерсек, автор аударма мәтініне *пальма ауласы* деп беруді місе тұтпай, қазақ тілді оқырмандарға *the palm courts* біріккен зат есімін түпнұсқа мәтінінен аударма мәтініне сөз қосу арқылы *пальма ағашы өсірілген саяжайлары* деп жеткізуді жөн көрген.

Келесі мысалдарды талдап көрелік: “He only actually lived in it *a fortnight* – then he advertised it to be let furnished”, “Ол да *екі-ақ апта* тұрып, сосын үйді жалға беретіні жөнінде хабарландыру жасайды” . Ағылшын тіліндегі *a fortnight* біріккен үстеуі қазақ тілінде *екі апта* мағынасын береді. Алайда мұнда

бар. Мультфильмді шығарушыларға Қанапияев дыбыстаған Мэтр ерекше ұнапты. «Біз естіп көрген Мэтрлердің ең үздіктерінің бірі», - деді олар.

«Біз осы премьераны 5 жыл күтеміз дегенше, мультфильмнің кейіпкерлері қазақ тілін жетік меңгеріп алды», - деп қалжыңдады Вадим Голенко. Сөзін қорытындылай келе Марина Жигалова-Озкан осы жылдың аяғында мультфильм DVD– дисктерінде шығатынын айтты. Мультфильмді қазақ тілінде көргісі келетін әрбір адам осы дискіні алып көре алады.

«Көліктер 2» – бұл Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Болашақ» Қауымдастығы, «Меломан» компаниясы, «Алтын Қыран» халықаралық қайырымдылық қоры және бүкіл әлемге әйгілі екі киностудияның бірігіп шығарған сыйлығы.

«Көліктер 2» мазмұны бойынша: Найзағай Мак Куин мен оның досы Мэтр жаңадан қызықты да шытырман оқиғаларды бастан өткереді. Әлемнің ең маңызды да, айтулы жарысы – Әлемдік Гран-При басталмақ. Бұл сында Формула-1, NASCAR, Le Mans секілді барлық санаттағы жарысушылардың үздігі анықталмақ. Мак Куин Жапонияның, Францияның және Италияның аса қауіпті тасжолдарында үздіктердің үздігімен сайысқа түсуі тиіс. Алайда, ол Мэтр екеуінің шытырман тыңшылық қастандыққа тап болатындарын әлі білмейтін еді.

Найзағай МакКуин мен оның досы Мэтр жаңадан қызықты да шытырман оқиғаларды бастан өткереді. Әлемнің ең маңызды да, айтулы жарысы – Әлемдік Гран-При басталмақ. Бұл сында Формула-1, NASCAR, Le Mans секілді барлық санаттағы жарысушылардың үздігі анықталмақ. МакКуин Жапонияның, Францияның және Италияның аса қауіпті тасжолдарында үздіктердің үздігімен сайысқа түсуі тиіс. Алайда, ол Мэтр екеуінің шытырман тыңшылық қастандыққа тап болатындарын әлі білмейтін.

Қазақ тіліне дубляждalған тұңғыш Голливуд туындысы - "Көліктер-2 (Cарсанимациялық фильмі. АҚШ пен Ұлыбритания, Ресей мен Қазақстан мамандарының қатысуымен дубляждalған "Көліктер 2" мультфильмінің Қазақстандағы тұсаукесері 2011 жылдың 23 маусымы күні өткізілді. Қазақ тілі - "Көліктер 2" туындысы ресми түрде дубляждalған әлемдегі 39-шы тіл болды. Түркі тілдерінің арасында Голливуд туындылары бұған дейін тек түрік тіліне ғана дубляжданған.

Енді «Көліктер -2» мультфильмін талдап көрелік. Аудармалық трансформацияларын ғалымдар әр түрлі жіктейді. Алайда аударматанушылар көбінесе, Л.С. Бархударов та аударма трансформацияларын негізгі сипаттары жағынан төрт топқа жіктеген теориясымен санасады:

1. Орын алмастыру;
2. Сөз қосу;
3. Ауыстыру;
4. Түсіріп тастау (опущения) [1, 190-231 бб.].

Орын алмастыру. Бұл – аудару үстінде түпнұсқа тілдегі элементтердің орналасу тәртібін аударма тескте өзгертіп беру. Алмастырылатын, әдетте, сөздер, сөз тіркестері, құрмалас сөйлемдерді құрастырушы сыңарлардың орын тәртібі, дербес сөйлемдердің тіркестегі орны. Бұл трансформацияны мына мысалдар арқылы талдап көрсетуге болады. Аударма материалы ретінде «Көліктер -2» мультфильмінің ұнтаспа материалдарын талдап көрелік. “Therefore, mon ami, I fear that you must forswear your beauty sleep tonight, and join me in my *all-night* vigil in that flat below – armed with that excellent revolver of yours, bien entendu!”, “Соған қарағанда, достым, бүгін тәтті ұйқыңды қиып, төменгі пәтерде менімен бірге *түні бойы* кірпік қақпай отыруға тура келер. Әрине, әлгі тапаншанды өзіңмен бірге ала жүрсен, абзал болар еді”. Бұл сөйлемде *all-night* біріккен үстеуі қазақ тіліне *түні бойы* болып аударылған. Бұл аударманы сөзбе-сөз аударма әдісіне жатқыза аламыз. Мұндағы *all-night* біріккен сөзі сөздіктерде *түні бойы* болып берілген. Алайда бастапқы тілде екінші орында тұрған сөз аудармада бірінші орынға шыққанын айта кеткен жөн. Бұл жағынан бұл аударманы орын алмастыру моделіне жатқызуға болады.

Антонимдік аударма – түпнұсқада берілген ұғымның адекватты (дұрыс) баламасын беру үшін, оның сол ұғымға қарама-қарсы сөзбен алмастырылуы арқылы жүзеге асырылатын лексикалық-грамматикалық трансформация (аударма тәсілі). Сонымен бірге мұндай аударма барысында түпнұсқадағы болымды мағынаға ие сөз аударма мәтнінде оған қарама-қарсы мағыналы сөзбен аударылады және керісінше де солай болады.

Мысалы, «It hurts everywhere» деген сөйлемді қазақ тіліне «Ауырмайтын жерім жоқ» деп те аударуға әбден болады. Тәжірибелі аудармашылар шет тілдегі баламаны таппағанда етістікке антонимдік аударма тәсілін қолданады. I never forget it! - *Бәрі де есімде*. Әрине, кезкелген антониммен болымсыздықты пайдалануға, ал антонимдік аударма тәсілін қолданған кезде сөйлемнің мазмұнын өзгертуге

Niyatullayev S.M. ¹,

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai

REALIA AS CULTURAL UNITS AND THEIR METHODS OF TRANSFERING IN TRANSLATION (On the basis of trilogy A. Nurpeysov "Blood and Sweat")

Annotation

The article examines the features of cultural units and the methods of translation of the equivalent vocabulary. One of the complex types of translation is artistic translation. We all know that the basis of comparative literary criticism is artistic translation, and therefore the study of the connection between them is very important. In translation from the SL to the TL, it is necessary to preserve the meaningful, significant, external values of thought in the original. This work compares art works in Kazakh, English, and explores the advantages and disadvantages of language functions. Moreover, the article describes the methods of translation and the essence of realias. Also, the similarities, peculiarities and collision of two different cultures in the translation of the translated language are described. Let us dwell on the methods used during the translation, and the separation of realias into different groups by properties. In addition, the features of the transfer of cultural units in A. Nurpeysov's novel "Blood and Sweat" and their translation into English are examined, and the need for several additions and deficiencies with a secondary transfer. In a general, in the article, we collect the opinions of domestic and foreign scholars connected with the art of translating literary works.

Key words: literary translation, transliteration, realia, equivalent, national color, grouping.

ГТАХР 16.31.41

А.Онталапқызы

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

«КӨЛІКТЕР- 2» МУЛЬТИПЛИКАЦИЯСЫ АУДАРМАСЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРДЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Лексикалық трансформация дегеніміз – аудару тілінен аударма тіліне белгілі бір лексикалық бірліктерді аударған кезде эквивалентсіз, сөздік ордың сәйкес емес берілуі. Лексикалық трансформациялардың қолданысы әр түрлі себептерге байланысты болып келеді.

Аударманың трансформациялық теориясының мәні аударма үдерісі барысында ой-мазмұнды толыққанды беру мақсатында түпнұсқалық лексикалық бірліктің ішкі формасын түрлендіруде немесе оны аударма тілінің лексикалық бірлігімен ауыстыруда. Аударманың трансформациялық үлгісін жасауда аудармашы аударма үдерісі кезінде қиыншылық тудырған күрделі мәселені тауып, оның шешімін табу үшін аударманың басты мақсаты оның адекватты болуы екенін ескере отырып, қажетті аудармалық трансформацияларды жасауы тиіс.

Аударма мағынасының дұрыс берілуі де аудармашының лексикалық трансформацияларды дұрыс қолдануы, лексикалық трансформация дұрыс берілмеген жағдайда аударманың мағынасы түпнұсқа мағынасынан алшақтап кетуінің мәселелері және осы ретте аударманың сапалы болуының маңыздылығын арқау етеміз. Осы күнде де бір тілден екінші тілге аударманы берудің ең тиімді әдісі - лексикалық трансформация екендігі дәлелденеді.

Қазақстан кино индустриясындағы «Көліктер - 2» тұңғыш мультфильмінің аудармасын талдау зерттеу жұмысымыздың өзектілігіне арқау болды.

Түйін сөздер. лексикалық трансформациялар, «Көліктер- 2» мультипликациясы, аударма әдістері.

Көліктер 2 (ағылш. *Cars 2*) - Өз жобаларында жанұялық құндылықтарды, қайырымдылықты, өзара қолдауды насихаттайтын «Уолт Дисней» ірі әлемдік киностудиясы үшін қазақ тілі әлемде бар 7 мың тіл арасында ресми дубляждың 39-шы тілі болды.

«Біз дубляждың сапасына ерекше көңіл аударамыз. Сондықтан да біз басқа мемлекеттерге белгілі бір талап қоя отырып, қазақ тіліне де сондай талап енгіздік. Лос-Анджелес, Лондон, Москва және Астана қалаларының мамандарынан құрылған топ үлкен жетістіктерге жетті. Сіздер бұл мультфильмді өз ана тілдеріңізде көре алатындарыңызға біз өте қуаныштымыз», - деді Марина Жигалова-Озкан. Бес басты кейіпкерді дыбыстайтын әртістер Лос-Анджелесте бекітілді. Бір дауысты бекіту үшін фильм режиссері кем дегенде 5-6 дауыс ұсынуы тиіс болды. Басқа кейіпкерлердің дауыстары Алматы қаласында «Уолт Дисней Компани ТМД» компаниясының *Disney Character Voices* бөлімінің қызметкерлерінің қатысуымен бекітілді.

«Көліктер 2» мультфильмінің кейіпкерлерін қазақша дыбыстағандардың қатарында Бақытжан Әлпейісов, Күнсұлу Шаяхметова, Дәулет Әбдіғапаров, Нышанбек Жұбанаев және Азамат Қанапия

Қонақтар ыңғайсызданып қалды да **тымақтарына** жармаса бастады.
*The guests exchanged glances and then began to move picking up their **tymaks**.*
Tymak – headgear made of animal's skin.

Бұл мысалдарда «бәйбіше», «тымақ» сөздері транскрипцияланып, оның түсіндірмесімен берілген. Ағылшын тілінде баламасы да, ұқсас та аудармасы болмағасын осы әдіс қолданылып отыр. Әдетте реалиялардың басым көпшілігі осы тәсілге салынады.

Қара мақпал **тақия**, қара зегірен **беишент** киіп, тыраитанып алған **тақуа** Ебейсін жұпыны, жүдеу жігіттерге жатырқай қарады.

*He began wearing a black plush **tyubeteyka** and a black foreign tunic, and became neat and pious.* [3, 191]

Ал бұл келтіріліп отырған мысалға назар салсақ біраз өзгеріс бар. Жанама аударма болғасын ағылшын тіліне аударылған роман толық қанды ашылмаған. Қазақтың «тақия» сөзі тюбетейкаға ауысып кейбір мәдени бірліктер түсіп қалған. Сол себепті бұл романның әлі де басқа да қазақ тілінен тікелей аударылған аудармаларға зәру екені байқалады.

Аудармашының шеберлігі – оның тілді жақсы меңгеруімен қатар көркем шығармадағы бейнелеп жеткен ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы аударма тәсілін қолдануында аудармашының ұғымдық деңгейден күрделі фондық деңгейге көшуі оның шығармашылық ізденісінің көрінісі. [4, 249]

Яғни, қорыта келгенде аударма – бұл тіларалық қатынас үшін пайдаланылатын жалғыз ғана тәсіл. Оның негізі мақсаты – әр түрлі тілдерде сөйлейтін кісілердің қатынасын максималды түрде бір тіл ширегінде сөйлейтіндей ету.

Гете айтқандай, «Аудармада аударылмайтынға жету қажет. Сонда ғана басқа халықты, жат мәдениетті білуге болады». Гетенің сөздерін реалия анықтамасына жатқызуға болады. Өйткені реалия тек қана аймақтық құбылыстарды және ұғымдарды білдіретін берілген, басқа халықтың тұрмысында, тілінде жоқ сөздер. Алайда, аудармашылар реалия сөздерді аударған кезде оларға эквиваленттерді немесе аударма тәсілдерін қолдануға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Влахов С. Флорин С. *Непереводимое в переводе.* – М.: Высшая школа, 1986. – 416 б.
- 2 Нұрпейісов Ә., «Қан мен тер»: Трилогия. – Алматы: Жазушы, 1991. – 624 б.
- 3 *Blood and sweat: Liberty publishing house.* – New York, 2000. – 765 p.
- 4 Абишева У.К. *Феномен литературного диалога// Вестник КазНПУ им.Абая.* – Алматы, 2015. – № 4. – С. 87-92.
- 5 Жанұзақов Т. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 6 Жұмабекова А.Қ. *Аударма теориясы.* – Алматы, 2010. – 262 б.
- 7 Жолдасбаева Г.С. *Агата Кристи детективтерінің аудармасы және оны қазақ мәдениетіне бейімдеу ерекшеліктері// Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы.* – 2016. – №3 (57).

Ниятуллаев С.М.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

РЕАЛИИ КАК КУЛЬТУРНЫЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ В ПЕРЕВОДЫ

(На основе трилогий А.Нурпейсова «Кровь и Пот»)

Аннотация

Статья рассматривает особенности культурных единиц и методы перевода без эквивалентной лексики. Одним из сложных видов перевода является художественный перевод. Все мы знаем, что основой сопоставительного литературоведения является художественный перевод, и поэтому изучение связи между ними очень важна. В переводе с ИЯ на ПЯ необходимо сохранить содержательный, значительный, наружный ценности мысли в оригинале. Данная работа сравнивает художественные произведения на казахском, английском языках, и исследует преимущества и недостатки языковых функций. Более того статья описывает методы перевода и сущность реалий. Также, рассказывается сходства, особенности и столкновение двух разных культур в процессе перевода переводимого языка. Остановимся на методах которые используется во время перевода, и разделение реалий на разные группы по свойствам. В дополнении, рассматриваются особенности передачи культурных единиц в романе А.Нурпейсова «Кровь и пот» и их перевод на английский язык, и изучается необходимость нескольких дополнений и недостатков при вторичном переводе. В общем статье собираем мнений отечественных и зарубежных ученых связанный с искусством перевода литературных произведений.

Ключевые слова: художественный перевод, транслитерация, группировка, национальный колорит, реалия, эквивалент.

Реалиилерді жеткізуде транслитерация тәсілі сирек қолданылады. Аудармашы көбінесе қоғамдық-саяси өмір мен жалқы есімдерді аударуда осы тәсілге жүгінеді.

Калькалау – сөзбе-сөз аудару арқылы жүзеге асады. Осы тәсілде реалии сөздің мағынасын барынша толық сақтап жеткізуге болады. Алайда мағынасын сақтау оның колоритін сақтауды білдірмейді, өйткені, ол аударма тілдің құралдары арқылы беріледі.

Мағынасы жақын сөздермен ауыстыру тәсілі жиі қолданылады. Осы тәсілде реалиидің функционалды эквивалентін табу көзделеді.

Транслитерациялау арқылы жеткізу мүмкін емес реалиялар сипаттау, түсіндіру арқылы аударылады. Сипаттамалы аударма қолданылған кезде реалияның мазмұны ашылады. Сипаттама аударма (экспликация) – белгілі бір ұғымды басқа тілдің құралдарымен сипаттаудан (оның мағынасын экспликациялаудан) тұратын аударма тәсілі. Бұл тәсіл аударма тілінде сәйкес атаудың болмаған жағдайында немесе аудармашының оны білмеген жағдайында пайдаланылады. Сипаттама аударма – аудармашыға ең қиын жағдайларда көмек көрсететін әмбебап тәсіл. Ол әлеуметтік, географиялық не ұлттық ерекшеліктерге байланысты аударма тілінде сай ұғымды белгілейтін сөз жоқ болғанда өте тиімді. Сипаттама аударма таныс емес реалий сөздерді (баламасыз лексиканы) оқырман мен тыңдаушыға түсіндіріп жеткізеді. Бұл тәсіл транслитерация немесе транскрипция арқылы жиі қолданылады. Бұл аудармашы үшін өте қиын, ал оқырман не тыңдаушы үшін өте жеңіл тәсіл. Сипаттау – сызықша, жақша, сілтеме, кітап соңындағы ескертпелер арқылы беріледі. Тікелей контекстегі реалий сөздерді түсіндіру – көркем аударманың ерекшелігі. Егер аудармашыда басқа елдің заты немесе құбылысы туралы мәліметі, білімі жеткілікті болса, егер де ол осы реалия нені белгілейтінін білетін болса, онда сипаттамалы аударма дұрыс болады.

Контекстуалды аударма бұл тәсіл өз қағидасы бойынша ұқсас аударма тәсіліне ұқсайды, бірақ сөздік аудармаға қайшы. Өйткені осы тәсілдермен аударылып жатқан сөздің мағынасы сөздікте берілген оның эквивалентінің мағынасынан тыс болуы мүмкін. Сонда аудармашы негізінен контекстке бейімделеді. Бұл тәсілдің мәні – сөздікте берілген сөзді контекстке, логикалық жағынан байланысты сөзбен алмастыру.

Реалиямен толықтай таныса келе енді автор еңбегінде келген реалиялардың ағылшын тіліне қалай аударылғанын саралайық.

Тәңірберген әдетте күндізгі қонағын бәйбішесінің үйінде қабылдап, кіші әйеліне кешке жатарда ғана баратын [2, 191].

Tanirbergen only spent the night at his young wife's home, but always receives guests in the large home of his baybishe.

Baybishe – senior wife.

- 3) сөздің номинативті мәні үшін негіз болып табылатын материалдық мәдениеттің заттары;
- 4) өмірдің және тұрмыстың ұлттық ерекшеліктерін белгілейтін сөздер.

Көркем мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетуде реалиилердің маңызы айрықша. Көркем мәтіннің ұлттық-мәдени элементі ретінде көркем мәтінде кездесетін реалиилер бірқатар лингвистикалық және жеке аудармашылық зерттеулерге арқау болды. Реалиилер – басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы.

Аудармашы тарихи реалиилерді бірінші, ескі авторлардың көне шығармаларынан және екінші, ежелгі немесе жуырдағы өткенді – көнерген құбылыс-тарды суреттейтін қазіргі заманғы жазушылардың шығармаларынан кездестіре алады. Олардың арасындағы айырмашылықтар олардағы реалиилерді аударуда түрлі тәсілді талап етеді.

Көркем аудармада реалиилерді аудару аудармашыдан шығармашылық пен терең экстра-лингвистикалық білімді талап етеді. Аударма үдерісінде өзге тілде мағынасы мен мазмұнын жеткізу қиын лексикалық бірліктерді зерттеп-зерделеу аудармада сол елдің тілі, мәдениеті, тарихы мен күнделікті тұрмыс-тіршілігін шынайы түрде жеткізуге жол ашады.

Ұлттық әдебиеттің кез-келген туындысы тарихи, мәдени ақпараттан түзілетіні белгілі. Ал ұлт әдебиетінің көрнекті шығармашылық тұлғаларының туындыларында реалиялар мейлінше кең көрініс табады. Осы тұрғыдан келгенде, ұлт әдебиетінің туындыларын аударудағы басты қиындық реалияларды аударумен байланысты анықталады. Реалиялар туралы аударматану ғылымында жинақталған ойлар мен пікірлердің мол қоры бар. Кейбір аударматанушылар реалияларды аудару мәселесін аударматанудың теориясымен сабақтастырады. Әрине, бұл жерде теориялық қағидаларға сүйенудің маңызы үлкен. Солай дегенмен, реалияларды аудару аударма теориясының қағидаларына негізделеді деп біржақты айтуға болмайды. Шындығына келгенде, реалияларды аудару аударма теориясынан шықпайды, аударма теориясы реалияларды тану, пайымдау, аудару тәжірибесінен шығады. Сондықтан, реалияларды аудару мәселесін нақты, салыстырмалы талдау негізінде пайымдаған дұрыс.

Реалиялар белгілі бір басты ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді. С.Влахов пен С.Флорин оларды былайша жіктейді:

- 1) Заттық бөлу:
  - а) Географиялық реалиялар;
  - ә) Этнографиялық реалиялар;
  - б) Қоғамдық-саяси реалиялар;
- 2) Жергілікті бөлу:
  - а) Бір тіл кеңістігіндегі реалиялар;
  - ә) Қос тіл кеңістігіндегі реалиялар;
- 3) Уақыттық бөлу:
  - а) Қазіргі заман реалиялары;
  - ә) Ескірген (тарихи) реалиялар [1, 59].

Ал осы жоғарыда ескерілген географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси, тұрмыстық және т.б. реалиялар «Қан мен тер» романында да жиі кездеседі. Олардың бәрін қарастыру біздің мақаламыздың міндетіне жатпайды. Біз Ә.Нұрпейсовтың еңбектеріндегі ұлттық мазмұны мен сипаты қанық реалияларды ғана тандап алып, өз ойларымызды солардың ағылшын тіліне аударылу деңгейін анықтауды мақсат еттік. Міне, осы ізденіс пен еңбек жемісті болуы үшін реалияларды аудармас бұрын, олардың мағынасын түсініп, ұғынып алу қажет. Ал содан кейін олардың Ә.Нұрпейсовтың еңбектеріндегі қызметін анықтап болғаннан кейін ғана аудармаға кірісу керек.

Қазіргі таңда реалиилерді аударуда бірнеше тәсіл қолданылып жүр. Реалия сөздерді аударудың барлық тәсілдерін келесі сызбамен белгілеуге болады:

С.М. Ниятуллаев¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

РЕАЛИЯ СӨЗДЕР МӘДЕНИ БІРЛІКТЕР РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
АУДАРМАДА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ
(Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» трилогиясы негізінде)

Аңдатпа

Мақалада ұлттық мәдени бірліктердің болмысы мен ерекшеліктері, және баламасыз лексикалардың аудару әдістері қарастырылады. Аударма ғылымындағы қиын салалардың бірі көркем аударма болып табылады. Көркем аударма салыстырмалы әдебиеттанудың белсенді бір негізі екендігіне дау жоқ, ендеше олардың байланысын жүйелі зерттеу зәрулігі көп. Түпнұсқадағы айтылған ой ана тілінде қандай болса, оның мазмұндық, мағыналық, пішіндік құндылықтарын сақтай отырып өзге тілге аударудың тауқыметі жетерлік. Ал бұл еңбекте ағылшын және қазақ тілдеріндегі көркем шығармаларды салыстырып, саралап тіл функцияларының артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделейміз. Сонымен қатар аударма тілге аудару барысындағы екі мәдениет тоғысуы мен олардың ұқсастықтары, ерекшеліктері жайында сөз қозғалады. Және аудару барысында қолданылатын тәсілдермен, реалия сөздердің сипатына қарай бірнеше топқа топталуына тоқталамыз. Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романындағы мәдени бірліктердің ерекшеленіп берілуі, оның ағылшын тіліне аударылуы, әрі жанама аудармадағы кеткен кемшіліктер мен толықтыру керек жайлары қамтылады, және осы еңбектен бірнеше мысалдар келтіріледі. Жалпы мақаламызда көркем әдеби шығармаларды аударуға қатысы бар отандық және шет елдік ғалымдар пікірін жинақталған.

Түйін сөздер: көркем аударма, транслитерация, топтау, колорит, реалия, балама.

Қазіргі таңда аударманың танымдық маңызының арта түсуіне әсер беретін оқырман қауым аударылған еңбектердің мазмұны мен идеясын ғана емес, сонымен қатар, ұлттық ерекшеліктерді де қабылдауға дайын. Осыған орай жалпыадамзаттық идея мен ұлттық ерекшеліктердің арақатынасы мәселесі аударманың сәйкестігін бағалау критерийі қатар орын алады. Ұлттық бояу – көркем құрал ретінде танылатын көркем шығарманың басты сипаты болғанымен, көбінесе мәдени-ұлттық, тарихи колоритті көрсету ұлттық бояуға ие реалиилердің еншісіне тиесілі.

Аударма үрдісі барысында ұлттық-мәдени компонентке ерекше назар аудару қажет, өйткені ол аударылып отырған мәтіннің иағынасын анықтайды. Сондықтанда аудармашы түпнұсқа мәтіннің грамматикалық, стилистикалық және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып әдеби мәтін құруы қажет [7]. Бұдан келіп көркем шығарманы бейімдеу мәселесі туындайды. Ал көркем мәтіннің басты қиындығы ол реалия.

«Реалии» сөздер ұлттық ерекшеліктерге ие және ең жиі кездесетін лексикалық бірліктерді құрайды. Бұл терминді ХХ ғасырдың 40-жылдары ұлттық ерекшелікке ие заттың немесе құбылыстың атауы ретінде аударма теориясы мен тәжірибесіне А.В. Федоров енгізді. ХХ ғ. екінші жартысында осы реалиилерді білдіретін лексикалық бірліктерді атау үшін ең нақты терминді іріктеуге талпыныс жасалды («экзотизмдер» немесе «экзотикалық лексика», «локализмдер», «этнографизмдер», «варваризмдер», «тұрмыстық сөздер», «ксенизмдер»).

Кейбір лингвист ғалымдар өз ғылыми зерттеулерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» терминін қолдайды. Алайда «реалия» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыру керек. Реалия сөздер көркем әдебиетте өте жиі кездеседі. Олар белгілі бір халықтың мәдениетімен байланысты. Осы халықтың тілі үшін жалпы қолданбалы, ал басқа тілдер үшін жат. Қандай да болса ұлттық бояусыз, ғылым саласына жататын терминдер жасанды түрде пайда болады. Олар тек қана затты не құбылысты атау үшін қолданылады. Енді «реалия» терминінің әр алуан анықтамаларын қарастырайық:

1) реалия – бұл ұғым, практикалық түрде басқа тілде сөйлейтін адамдардың өмірінде болмайтын ұғым;

2) сыртқы лингвистикамен және аударматанумен зерттелінетін әр түрлі факторлар және олардың тілде бейнеленуі, сондай-ақ берілген елдің мемлекеттік құрылымы, халықтың тарихы, мәдениеті, тілі, берілген тіл меңгерушілерінің байланыстары және т.б.;

Правильный выбор слов означает грамотное использование синонимов. Их неточное употребление может не только сделать текст “корявым” но и исказить его смысл. Повторяемость одного и того же слова, лексическая бедность (в художественных и публицистических текстах) является существенным недостатком. Изменение формулировок такого текста для повышения его “читабельности” и литературного уровня называется “лексическим обогащением”. Иногда в процессе такой проверки текст приходится фактически переписывать заново. Также неправильная грамматика и несоответствующее использование слов и выражений наблюдается в текстах, составленных не носителями языка: такое явление существенно затрудняет понимание. Даже если текст написан неплохо, при повторном чтении специалист, как правило, выявляет огрехи – поскольку при непосредственном написании (перевода) человек занят передачей смысла, а окончательные “штрихи” наносятся потом. Переводчики производят редактирование текстов, написанных “начерно”, чтобы придать им окончательную отточенную форму. Поэтому *редактирование перевода* является частью процесса подготовки перевода, обязательным этапом выполнения перевода, элемент контроля качества.

С профессией переводчика профессию инноредактора объединяет то, что она также предполагает профессиональную работу с текстами и высокопрофессиональный уровень владения языками.

Таким образом, для обеспечения высокого качества перевода переводчик должен уметь сопоставлять текст перевода с оригиналом, оценивать и классифицировать возможные ошибки, вносить необходимые коррективы. Также необходимо отметить что оценка качества перевода – процедура комплексная. Она осуществляется и с учетом переводческих норм, точнее, степени соответствия перевода предъявляемым к нему требованиям, и с точки зрения успешности выполнения текстом перевода присущих ему функций.

Список использованной литературы:

- 1 Морозова В.А. Редактирование. Общий курс: Учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – 263 с.
- 2 Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие. 3-е изд. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 208 с.
- 3 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974. – 216 с.
- 4 Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 176 с.
- 5 Чуковский К.И. Высокое искусство. – М., 1988. – 296 с.
- 6 Мирам Г.Э. Профессия: переводчик. – Киев, 1999. – 158 с.

Б.Д. Кисикова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

АУДАРМАЛАРДА РЕДАКЦИЯЛАУ – АУДАРМАШЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бүгіндері аударманы сапалы редакциялаудың ролі өзекті. Жаһандану жағдайында мәдениетаралық байланыс және ҚР әлемдік нарыққа шығуына орай аударманың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру қажеттілігі артты.

Бұл мақалада аударма мәтіндерін редакциялаудың негізгі жүйеліліктері белгіленген. Сандық қатынаста өлшеусіз өскен және де сапасы жағынан біркелкі емес аударылған әдебиеттің сыни талдау қажеттілігі белгіленген. Аударманы редакциялаудың негізі аудармашылардың түпкі ісі ретінде көрсетілген. Сонымен қатар сынап талдаудың әдісі аудармашылардың кәсіби құзыретінің қалыптастыруындағы маңызды кезеңі ретінде сипатталған. Бұл мақалада аудармадағы қателіктердің дереккөздері мен олардың пайда болуының қағидалары анықталған. Аударманы сынап талдаудың әдісін меңгеру аудармашылардың кәсіби құзыретінің қалыптастыруындағы негізгі кезеңі ретінде белгіленген.

Түйін сөздер: редакциялаудың мақсаты, сыни талдау, аударылған мәтін, аудармашының кәсіби құзыреті, аудармадағы қателер, аударма мәтінінің сапасы.

B.D. Kisikova¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai

EDITING TRANSLATIONS AS THE BASIC ACTIVITY OF A TRANSLATOR

Annotation

This article identifies the patterns of translation editing. Necessity of critical thinking of immeasurably increased number of translated literature and its heterogeneous quality are identified. The essence of translation editing is presented as a basic activity of translators. The article also describes the method of critical analysis of translation as a crucial stage in the formation of the professional competence of a translator. The article identifies the sources of translation errors and principles of their occurrence. It is noted that the mastery of the method of critical analysis of translation is a significant step in the formation of the professional competence of the translators.

Key words: aim of editing, critical analysis, translated text, professional competence of a translator, translation errors, quality of translation

Таким образом, овладение методом критического анализа переводов является важным этапом в формировании профессиональной компетенции является важным этапом в формировании профессиональной компетенции переводчика. Следует отметить, что редактирование в переводоведении – это критическая оценка качества текста перевода, которое выполняется переводчиком-специалистом в той области науки, к которой относится редактируемый текст или с которой он связан.

Для начинающего переводчика редактирование означает, во-первых, критическую оценку результатов собственного перевода и, во-вторых, умение оценивать текст перевода, выполненного кем-то другим. Чтобы научиться редактировать тексты переводов, следует получить ответы на следующие вопросы: Что такое “редактирование”? Что такое “качество перевода”? Чем обуславливается качество перевода? Каковы критерии оценки качества перевода? Как классифицируются переводческие ошибки? Какова градация или “оценочный вес” переводческих ошибок? Почему начинающий переводчик должен знать критерии оценки качества перевода, Какова роль “умения редактировать тексты переводов” в совершенствовании переводческого ремесла? Одним из наиболее важных параметров критического анализа являются исследования переводческих ошибок и принципы их возникновения.

Два основных источника переводческих ошибок связаны с трансляцией исходного содержания и адаптацией создаваемого текста к новым условиям восприятия. Отсюда – грубое искажение содержания, неточная передача смысла оригинала, отклонения от стилистических норм переводящего языка, нарушения обязательных норм языка перевода.

Переводческие ошибки могут возникать на любом этапе процесса перевода, а именно при декодировании языковых знаков, перевербализации понятий и при выборе решений. Ниже представлен пример редактирования текста перевода:

Для того чтобы научиться быстро и качественно выполнять редактирование научных текстов нужно развивать в себе такие качества как любознательность, терпеливость самокритичность. Главное для начинающего переводчика – приучить себя заканчивать любой перевод текста самооценкой результата.

Чтобы поправить одно единственное слово в переводе переводчику подчас приходится внимательно перечитывать весь текст целиком (точнее два текста – оригинал и прежний перевод), чтобы выяснить, не встречалось ли это слово в уже переведенном тексте, и как оно было переведено прошлый раз.

Порой, чтобы вставить одно-единственное слово переводчику порой приходится полностью менять весь порядок слов в предложении и проверять, не меняется ли тем самым смысл соседних предложений.

Переводчик не может просто доперевести добавленные в оригинале предложения и абзацы: они должны логически и стилистически вписываться в остальной текст. Чисто механический перевод отдельных слов и фраз, вырванных из контекста, может оказаться неверным и исказить общий смысл документа [2,3].

Полнота передачи содержания оригинала в переводе является важнейшей характеристикой меж-языковой коммуникации.

В процессе редактирования переводчик стремится к тому, чтобы каждое предложение было адекватно оригинальному тексту, но построено грамотно на языке перевода. Адекватный перевод – перевод, смысл которого точно отвечает оригиналу. Особое внимание уделяется правильности употребления терминов, в ряде случаев, при работе с объемными текстами одной тематической направленности, составляются тематические глоссарии, что позволяет обеспечить максимальное качество перевода.

В отличие от пословного перевода, адекватный перевод передает смысл и точные данные, но позволяет опускать чуждые для языка перевода конструкции. Средства, функционально соответствующие друг друга в разных языках, формально могут быть различными. Многие грамматические и синтаксические конструкции и речевые обороты требуют замены, так как не передаются буквально. Буквально передаются названия, термины и т.д. но и с терминами нужно быть осторожным – существуют слова, называемые “ложными друзьями переводчика” похожие по написанию или звучанию, но означающие совершенно разные вещи [4, 5, 6].

В отличие от вольного перевода, при адекватном переводе важна точность, а не пересказ. Также в тексте перевода важна грамотность, в том числе правильное использование слов в соответствии со стилем текста, т.е. его стилистикой. В языке существует несколько функциональных стилей: научно - технический, официально - деловой, публицистический, художественный и разговорный. Некоторые ученые-филологи выделяют большее количество стилей. От стилевой принадлежности текста зависит выбор языковых средств.

Редактирование – новая гуманитарная дисциплина. В памяти людей среднего и старшего поколения еще живы споры о том, может ли редактирование рассматриваться как самостоятельная наука. Большой вклад в развитие редактирования как науки внесли профессора А.В. Западов, Н.М. Сикорский, К.И. Былинский, Д.Э. Розенталь, Э.А. Лазаревич, А.Э. Мильчин, В.И. Свинцов, К.М. Накорякова, С.Г. Антонова и др. Сегодня они известны как авторы учебников по редактированию.

Редактирование в переводе с латинского означает приведение в порядок. Это род профессиональной деятельности, связанной с подготовкой к выпуску печатных изданий, составная часть издательского процесса, в который входит работа над рукописью произведения, чаще всего совместно с авторами, в целях его улучшения с точки зрения научной, литературной. Это многообразная творческая литературная работа над текстом. Одна из важнейших задач редактирования – помочь автору в его творчестве. Невозможно рассматривать редактирование в отрыве от других учебных дисциплин специальности [1].

Эпоха рубежа двух веков, когда в общественном сознании смутно замаячил призрак грядущих социальных и нравственных катаклизмов, нашла своеобразное отражение в издательской практике. Просвещение коснулось к тому времени уже достаточно широкого круга населения. Грамотность распространилась в среде, которая традиционно не относилась к категории потребителей художественного чтения. В условиях “рыночной экономики” частные, децентрализованные издательства – крупные и мелкие – осуществляют выпуск большими тиражами переводной художественной литературы. Причем уровень выполнения переводов, редакционной “отделки” текста издания и полиграфического исполнения оставляет желать много лучшего (достаточно вспомнить знаменитую детективную серию о Нике Картере). Однако в данном явлении не следует усматривать нечто экстраординарное. Элементарное, “фабульное” восприятие иноязычных произведений литературы в общественном сознании нации нередко предшествует углубленному творческому восприятию – и это проявляется, прежде всего в эволюции переводческой практики.

Двадцатое столетие стало, свидетелем окончательного формирования двух основных школ, или подходов к переводу, двух методов: перестраивающего и воспроизводящего. Сторонники “перестраивающего” метода считают, что произведение так или иначе “подключено” к какой-либо стилиевой традиции, оторваться от которой невозможно. И при переводе следует эффективно подключать текст к другим традициям.

Сторонники “воспроизводящего” метода перевода ставят своей целью дать наиболее полное представление об оригинале, отразить все особенности подлинника. Невозможно, впрочем, говорить о каких-либо переводчиках, придерживающихся исключительно “перестраивающего” или “воспроизводящего” метода. В творчестве лучших представителей отечественной переводческой школы присутствует некий синкретизм обоих начал.

В послереволюционный период издательская деятельность в стране подверглась тотальному реструктурированию, переориентации и централизации.

Сегодня представляется весьма необходимым и нужным критический анализ неизмеримо возросшего в количественном отношении и весьма неоднородного в качественном плане потока переводной литературы

Таким образом, интенсификация труда в современных издательствах, выпускающих переводную литературу, неизбежно влечет за собой деградацию содержательной стороны издаваемых книг.

Особенности редакционной подготовки издания определяются его типом и видом, а также характером литературного произведения. Для подготовки наиболее ответственных собраний сочинений зарубежных писателей-классиков, например, привлекают редакторов со знанием соответствующего иностранного языка. С другой стороны, большое количество изданий переводов практически не подвергаются редакторской обработке или обрабатываются чисто номинально. Одной из особенностей деятельности современных издательств является пропуск некоторых этапов издательского цикла, например контрольного редактирования и считки.

Следуя Райс, среди целей и функций научной критики перевода можно назвать три. Во-первых, она должна вносить свой вклад в повышение качества переводческой деятельности, мастерства переводчиков. Во-вторых, важной ее функцией является функция просветительская, т.е. критика перевода должна повышать осведомленность общества, пользующегося услугами переводчиков, об особенностях данного вида деятельности. Благодаря этому общество, конкретные его представители будут воспитываться на лучших переводческих образцах осознанно выбирать тот или иной перевод, того или иного переводчика. Наконец, критика перевода призвана сыграть существенную роль в процессе подготовки будущих переводчиков.

С.И. Кадикова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

МАНГО АУДАРМАСЫНДАҒЫ ФОРЕНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ДОМЕСТИКАЦИЯ

Аңдатпа

Бұл мақала креолизданған тексттердің ерекше бір түрі болып табылатын манга аудармасы кезінде туындайтын қиындықтар мәселесіне арналған. Сонымен қатар манга және жалпы жапон әдебиетінің Қазақстандағы көпшілік мәдениетіндегі алатын орны жайында әңгіме қозғалады. Бұл мақалада манга аудару үшін теориялық негіз ретінде аударматанудағы скопос-теориясы мен «форенизация» және «доместикация» аударма стратегиялары қарастырылады. Жапон комикстерін аудару кезінде бұл теориялардың қолданылуы қаншалықты орынды екені жайында дәйектер келтіріледі. Қорытынды ретінде аударма стратегиясын оңтайлы таңдау, аударманың мақсаты мен аударма сипатына байланысты екендігі айтылады.

Түйін сөздер: манга аудару, скопос-теориясы, доместикация және форенизация.

S.I. Kodikova¹

¹al-Farabi named Kazakh National University

TRENTALIA AND DOMESTICATION IN THE TRANSLATION OF THE MANGA

Annotation

The article is devoted to the problem of the translation of Japanese manga comics as a special kind of creolized texts. Creed texts in this article are texts, the text of which consists of two non-homogeneous parts: verbal (linguistic / verbal) and non-verbal (belonging to other sign systems, rather than natural language). The article describes the popularity of manga and Japanese literature in the mass culture of Kazakhstan. We consider: the theory of scopos and two opposite concepts of translation: «forenization» and «domestication» of the original as a theoretical basis for the translation of the manga. An attempt is made to build the structure of the manga translation based on the above translation theories. Arguments are made about the expediency of applying these strategies when translating Japanese comic books. It is concluded that the optimal choice of an appropriate translation strategy, first of all, depends on the goals and the nature of the transfer itself.

Key words: manga translation, scopos-theory, domestication and foreignization.

МРНТИ 16.31.41

Б.Д. Кисикова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

г. Алматы, Казахстан

РЕДАКТИРОВАНИЕ ПЕРЕВОДОВ КАК ОСНОВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРЕВОДЧИКА

Аннотация

Роль качественного редактирования переводов является актуальной на сегодняшний день. В условиях глобализации, налаживания межкультурных связей и выхода Республики Казахстан на мировые рынки потребность в формировании профессиональной компетенции переводчика возросла.

В статье выявляются основные закономерности переводческого редактирования текстов. Определяется необходимость критического анализа неизмеримо возросшего в количественном отношении и весьма неоднородного в качественном плане потока переводной литературы. Представлена сущность переводческого редактирования, как основная деятельность переводчика. Также описывается метод критического анализа переводов как важный этап в формировании профессиональной компетенции переводчика. В статье определяются источники переводческих ошибок и принципы их возникновения. Отмечается, что овладение методом критического анализа переводов является важным этапом в формировании профессиональной компетенции переводчика.

Ключевые слова: цель редактирования текстов, критический анализ, переводной текст, профессиональная переводческая компетенция, переводческие ошибки, качество перевода

В настоящее время значительно возрастает количество переводной литературы, и вопрос о качестве переводимой литературы, безусловно, зависит от качественного редактирования перевода.

Сегодня представляется весьма необходимым и нужным критический анализ неизмеримо возросшего в количественном отношении и весьма неоднородного в качественном плане потока переводной литературы и поэтому переводы должны выверяться и проходить процесс редактирования. Следовательно, необходимо отметить, что роль редактирования переводов набирает большую значимость изо дня в день.

Каким образом данные стратегии перевода отражаются при переводе манга? Если учитывать изменения формата, графические корректировки при переводе различных графически отображаемых текстов, перевод манга можно рассматривать как экземпляр локализации. Процесс локализации описывается как «взятие продукта и придание ему языкового, технического и культурного соответствия целевому языку, в котором он будет использоваться и продаваться» [8]. Стратегии доместикиации и форенизации являются частью этого процесса. В случае форенизации комикс сохраняет, насколько это возможно, его оригинальные культурные и редакционные характеристики. Доместикиация же предполагает публикацию иностранного комикса в местном формате, независимо от характеристик зарубежной публикации, и может сопровождаться многими изменениями оригинального текста.

Что касается изменения формата при переводе манга, то при принятии стратегии доместикиации, тип публикации может быть изменен (например, от мягкой обложки до твердой обложки), страницы и панели могут быть усечены или увеличены, переустановлены или даже пропущены, окраска может быть изменена с черно-белого на полностью цветное и наоборот. Могут также применяться различные незначительные изменения – некоторые страницы комикса могут быть перерисованы или обновлены при его переиздании, обложки и изображения могут быть изменены или отретушированы. Когда же применяется стратегия форенизации, формат оригинала полностью сохраняется, таким образом, четко раскрывая иностранное происхождение комикса, вносятся только незначительные необходимые изменения.

Использование стратегии доместикиации относительно словесных частей комикса, может включать в себя искажение текстов – переводчик может сокращать или иным образом изменять тексты, изменение графических настроек звукоподражательных слов и названий, а также применение культурной или политической цензуры. Стратегия форенизации в подобных случаях означает, что звукоподражательное выражение вне воздушных шаров, титров и других «графически отображаемых текстовых элементов» остается неизменным. Даже выражения характерные для конкретной культуры, имена и термины можно трактовать так же как и в тексте оригинала.

Таким образом, в завершении к выше сказанному хотелось бы упомянуть И.В. Гете, который сформулировал два принципа перевода: один из них требует «переселения иностранного автора к читателям», так, чтобы они могли увидеть в нем соотечественника; другой требует, чтобы «читатели перевода отправились к этому чужеземцу» и применились к его условиям жизни, складу его языка, его особенностям. В переводе эти принципы могут сочетаться, когда переводчик выбирает средний путь, но каждый из них имеет свои достоинства [9].

Подводя итоги, отметим, что нет «правильной» или «неправильной» стратегии перевода. Оптимальный выбор подходящей стратегии перевода, зависит от целей и от характера самого перевода. Качественный перевод всегда представляет собой некий баланс этих подходов, обусловленный как типом переводимого текста, так и контекстом его использования.

Завершая, хотелось вспомнить высказывание из статьи Абишевой С.Д., в которой она определяет место японской литературы в культурно-образовательном пространстве Казахстана: «что японской культурой и литературой активно интересовались в советском Казахстане. Не ослабевает интерес к ним и в Казахстане независимом» [10], в этом и видится необходимость развивать, анализировать перевод, размышлять над ним, выстраивать его стратегии.

Список использованной литературы:

- 1 Vermeer, H. J. *Scopos and Comission in Translation Studies* // *The Translation Studies Reader* / Ed. by L. Venuti. – London and New York, 2003. – P. 221-232.
- 2 *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. – London, 2001. – 654 p.
- 3 Vermeer H. J. *Übersetzen als Kultureller Transfer* / (Hrsg.) M. Snell-Hornby, *Übersetzungswissenschaft eine Neuorientierung. Zur Integrierung von Theorie und Praxis*. – Tübingen, 1986. – S. 30-53.
- 4 Швейцера А.Д. *Теория перевода (статус, проблемы, аспекты)* [Текст]. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
- 5 Schleiermacher, F.D.E. *Über die verschiedenen Methoden des Uebersetzens* // *F. Schleiermacher's sämtliche Werke. Zur Philosophie, 2-er Band*. – Berlin, 1838. – S. 207-245.
- 6 Venuti, L. *Strategies of translation*. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 240-244.
- 7 Venuti, L. *The Translator's Invisibility* / L. Venuti. – London, New York: Routledge, 1995.
- 8 Federico Zanettin, *Comics in Translation*.- London and New York: Routledge, 2008. – 21 p.
- 9 Комиссаров, В. Н. *Общая теория перевода* / В. Н. Комиссаров. – М.: ЧеРо, 1999. – 136 с.
- 10 Абишева С.Д. *Японская литература в Казахстане*// *Вестник Казахского нац. пед. ун-та. Серия «Филологические науки»* – Алматы, 2016. – № 1(55). – С. 235-244.

годы прошлого столетия. Как известно, ее авторами являются известные немецкие переводоведы К. Райс и Х. Фермеер [1]. Скопос-теория исходит из того, что любая человеческая деятельность (и перевод как вид этой деятельности) определяется ее целью, соответственно, деятельность есть функция цели [2]. Греческое слово «scopos» было использовано как технический термин для обозначения цели именно перевода. Так, scopos становится ключевым понятием в новой теории перевода, в которой сам перевод рассматривается не как процесс языкового перекодирования, а как вид практической деятельности, имеющей определенную цель. И именно цель, а не исходный текст определяет стратегию перевода, а цель, в свою очередь, определяется предполагаемым использованием текста перевода. Другими словами, перевод всегда осуществляется с какой-то целью, переводчик выполняет определенную задачу, которую он выбрал сам или получил от заказчика, в чьих интересах и по чьему поручению осуществляется процесс перевода. Переводчик получает «задание» (второе ключевое понятие теории), в котором исходный текст является только его частью, и этим текстом как «инструментом» переводчик должен воспользоваться для достижения поставленной цели. Авторы теории подчеркивают, что любая цель – это только одна среди нескольких возможных, и поэтому важно понять, что ни один текст не может иметь один «правильный» перевод. Из этого следует, что каждое задание, даваемое переводчику, должно содержать ясно выраженную и скрытую (подразумеваемую) формулировку скопоса. Согласно скопос-теории К.Райс и Х.Фермеера, функция перевода может отличаться от функции оригинального текста [3]. Поэтому, скопос для текста перевода не обязательно совпадает со скопосом оригинала, следовательно именно с определения скопоса должен начинаться перевод манга.

Таким образом, в теории скопоса перевод понимается как акт коммуникации, лингвистические и другие характеристики которого определяются множеством контекстуальным факторов, в том числе герменевтическими предпосылками, на которых основывает свое прочтение текстов та или иная аудитория. Такое понимание требует от переводчика анализа всей совокупности факторов, которые влияют на процесс создания и функционирования перевода. Подобный анализ позволяет правильно определить макро-стратегию и выбрать те средства ее реализации (микро-стратегии), которые приведут к созданию адекватного в данном контексте перевода.

Как заметил А.Д. Швейцер, «перевод как речевая деятельность не может быть сведен к процессу, целиком и полностью осуществляемому по заданному межъязыковому алгоритму» [4]. Переводческая адекватность недостижима без привлечения экстралингвистических факторов – культуры, в рамках которой был создан исходный текст. В связи с этим вопрос о стратегиях перевода продолжает оставаться актуальным как в теории перевода, так и среди переводчиков-практиков. В переводоведении нет однозначного подхода к определению переводческой стратегии. Предлагаются разнообразные определения, в которых стратегия определяется как план или программа действий, метод перевода, задача и т.д. Мы же возьмем за основу определение Л.Венути, который определил стратегию перевода как задачу переводчика по выработке метода для перевода текста [5]. Л. Венути в своем исследовании стратегий перевода опирается на работы Ф.Шлейермахера, который писал, что существует лишь два метода перевода – перенос читателя к автору, либо перенос автора к читателю [6]. Оппозиции, выделенные Ф.Шлейермахером, лежат в основе выделения двух переводческих стратегий – форенизации и доместикации, – которые реализуются в контексте выполнения переводом своей культурной функции. Ф.Шлейермахер в работе «О различных методах перевода» (1813) настаивал на необходимости «отчуждения» при переводе, позволяющего узнать в тексте перевода чужое и дать читателю почувствовать данную чуждость. Он утверждал, что переводы с разных языков на немецкий должны звучать и восприниматься по разному. Так, в переводе с испанского должны угадываться черты испанского языка, а в переводе с греческого – черты греческого. Он считал, что если бы переводы со всех языков выглядели и звучали одинаково, своеобразие текста оригинала было бы утеряно в культуре языка перевода.

Л.Венути впервые использовал термины доместикация и форенизация, обозначающие две основные стратегии, которыми переводчик руководствуется при решении лингвокультурологических вопросов. Согласно Венути, доместикация – это этноцентрический подход, при котором текст оригинала зачастую сокращается, акцент делается на культурных ценностях языка перевода, а «автор приближается к читателю»; форенизация – это подход, при котором акцент делается на сохранении иностранных языковых и культурных ценностей, при этом «читатель приближается к автору». В широком смысле, доместикация предполагает «прозрачный», легкий для понимания стиль, благодаря которому иностранный текст предстает перед читателем менее странным; при форенизации же текст перевода нарушает некоторые общепринятые нормы языка перевода, сохраняя черты текста оригинала [7].

потребность в поглощении информации и способен обрабатывать ее на скорости, немислимой для людей XIX века. Именно в связи с этим в современном информационном пространстве возросла доля креолизованных текстов (текст, в котором графические элементы тесно взаимодействуют с вербальными и несут большую смысловую нагрузку), позволяющих легко выделить основные темы сообщения и воспринять текст быстрее и легче.

Манга – это японский комикс и особый вид креолизованных текстов, с каждым годом быстро набирающий популярность в массовой культуре не только Японии, но и всего мира. Её тиражи исчисляются сотнями тысяч экземпляров, а возраст целевой аудитории варьируется от детей до пенсионеров. Так же стоит отметить, что у большинства начинающих изучать японский язык как специальность в Казахстане, интерес к изучению японского языка и культуры пробуждается именно благодаря манга и аниме, популярных среди казахстанской молодежи. Но, к сожалению, в Казахстане жанр «манга» на сегодняшний день малоизучен и в кругах не знакомых с японской культурой считается скорее детским, в то время как проблематика манга намного глубже и серьезнее, чем принято считать. Именно поэтому, мы считаем её актуальным объектом для исследования особенностей и специфики перевода этого вида креолизованных текстов.

Понимание процесса перевода в современную эпоху качественно изменилось. Благодаря распространению новых технологий и возрастанию роли массовой информации переводческие связи охватывают в настоящее время практически все сферы человеческой жизни. Переводческая деятельность, в свою очередь, обуславливает появление новых переводческих задач, требуя поиска соответствующих переводческих стратегий и решений, подходящих так же всем требованиям времени и общества.

Перевод креолизованного текста как исследовательский аспект отличается достаточно широким кругом проблем, представляющих особый интерес. В данной статье наше внимание привлекли проблемы теоретической базы для перевода манга и выбора стратегий перевода такого рода текста, так как только хорошего владения японским языком для перевода не достаточно. С чего же правильнее начинать процесс перевода манга, на какие теоретические базы и стратегии перевода целесообразно опираться?

Комиксы долгое время занимали неопределенное положение в переводоведении и почти не упоминаются в основных работах по теории перевода. Даже в тех исследованиях, где используется семиотический подход к переводу (напр., Якобсон, 1960) или обсуждаются такие специфические подсферы переводоведения, как дублирование фильмов (напр., Готтлиб, 1998), комиксы обычно упоминаются лишь между делом. Это еще раз доказывает мало изученность данного вопроса.

Итак, как только переводчик нанимается издателем комикса и получает исходные материалы (сам комикс или сканированную версию) для перевода, начинается процесс его перевода. Как говорил Найда: «Ни один переводчик не может позволить себе игнорировать роль контекстов в переводе, потому что они имеют решающее значение для принятия многих решений », поэтому, как только переводчик получает исходные материалы, он, по крайней мере, частично анализирует его, чтобы определить намерение текста, увидеть, как он написан и выявить возможные проблемные аспекты перевода. В случае манга эта оценка в основном направлена на специфику перевода комиксов. Например, анализ объема словесных сцен, звукоподражательных слов, использования имен собственных, эмоциональных окрасок героев для оценки возможных трудностей, которые могут возникнуть из-за взаимодополняемости графического и вербального содержания манга. На протяжении всего процесса перевода переводчику необходимо учитывать, что его переводческие решения потребуют графических корректировок. Он также должен, по крайней мере частично, оценить широту графических корректировок, которые потребуются его решениям. Конечно это всё так же нужно обсудить с издателем или редактором манга, так как даже расширенные переводы звукоподражательных выражений, влекущих за собой графические корректировки текста могут вызвать дополнительные финансовые расходы. В этой связи в подобных случаях то, что переводится, не является исключительно решением переводчика. Издатель или редактор играют здесь главную роль, потому что сам жанр, целевая аудитория и финансовый бюджет оказывают влияние на принятие всех этих решений.

Поэтому, можно утверждать, что на начальном этапе перевода манга, речь идет о «скопос-теории» в переводоведении. Причиной появления этой теории считают как раз таки резко возросшую потребность в переводе именно нехудожественных текстов. Именно функциональный подход к переводу и привел авторов теории к понятию «скопоса» как цели любой деятельности. Понятие целевого перевода является основой данной теории, возникшей в науке о переводе в Западной Германии в 70-е

А.К. Бекхожина¹

¹Казакский национальный педагогический университет имени Абая

ВИДЫ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФИЛЬМОВ

(на примере художественного фильма «Старик»)

В настоящее время межкультурный обмен между Казахстаном и зарубежными странами значительно ускорился, и как следствие, переводческая деятельность активно развивается в культурном секторе, в частности, в кинематографе. Это доказывает, что язык имеет прямое влияние на аудиторию. Перевод художественных фильмов очень сложный вид перевода. При переводе художественных фильмов переводчик должен не только передать смысл, но и сохранить идею, стиль героя фильма точно так же, как его видит автор. Казахская кинематография стремительно развивается на мировом уровне. В стране большинство фильмов снимаются на казахском языке, и с целью ознакомления с нашими фильмами мировое сообщество требует перевод на иностранные языки, в особенности на английский язык. В связи с этим, цель данной статьи является рассмотрение видов переводческих трансформации на примере художественного фильма Казахского режиссера Ермека Турсынова «Старик».

Ключевые слова: кино, киноперевод, художественный фильм, виды переводческих трансформации.

Bekkhodzina A.K.¹

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai

TYPES OF TRANSLATION TRANSFORMATIONS USED IN THE TRANSLATION OF THE FEATURE FILMS

(based on the feature film "The Old Man")

Annotation

Currently, intercultural exchange between Kazakhstan and other foreign countries has significantly accelerated, and as a result, the translation activity is actively developing in the cultural sector, in particular, in cinematography. Translation of feature films is a very complex kind of translation. During the translation of feature films translator must not only convey the meaning, but also preserve the idea, the style of the film's hero in the same way as the author sees it. Kazakh cinematography is rapidly developing at the world. Most of Kazakh films are shot in Kazakh language and for the purpose of acquaintance with our films the world community requires translation into foreign languages, especially into English. In this regard, this article discusses the type of transformations used in the translation of feature films, as well as examples from the feature film "The Old Man" directed by Yermek Tursynov.

Key words: film, film translation, feature film, types of translation transformations.

МРНТИ 16.31.41

С.И. Кадикова

Казакский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ФОРЕНИЗАЦИЯ И ДОМЕСТИКАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ МАНГА

Аннотация

Статья посвящена проблеме перевода японских комиксов манга-как особого вида креолизованных текстов. Креолизованные тексты в данной статье-это тексты, фактура которых состоит из двух негомогенных частей: вербальной (языковой/речевой) и невербальной (принадлежащей к другим знаковым системам, нежели естественный язык). В статье рассказывается о популярности манга и японской литературы в массовой культуре Казахстана. Рассматриваются: теория-скопос и две противоположные концепции перевода: «форенизация-очуждения» и «доместикация-освоения» оригинала в качестве теоретической базы для перевода манга. Делается попытка выстраивания структуры перевода манга на основании выше перечисленных теорий перевода. Приводятся доводы о целесообразности применения указанных стратегий при переводе японских комиксов. Делается вывод о том, что оптимальный выбор подходящей стратегии перевода, в первую очередь зависит от целей и от характера самого перевода.

Ключевые слова: перевод манга, скопос-теория, доместикация и форенизация

«Кто владеет информацией – тот правит миром», так сказал Ротшильд в далеком 1815 году, когда раньше всех получил известие о разгроме армии Наполеона при Ватерлоо, что позволило ему заработать 40 млн. фунтов стерлингов на Лондонской бирже. Затем в течение 200 лет человечество осознавало правдивость сказанных им слов. В настоящее время, с развитием информационных технологий, это изречение стало невозможно оспорить. Современный человек испытывает сильнейшую

Аударма: *Why do you keep lying? Tell her it will be at least five days. Yeah, we all tell them the same.*

Бұл мысалда лексикалық трансформацияның *нақтылау, жалпылау, модуляция* және грамматикалық трансформацияның *сөйлемдерді бөлу* тәсілдері қолданылған.

Түпнұсқадағы *өтірігіңді айтпай шынықты айтсаңшы* сөйлемі ағылшын тіліне *why do you keep lying?* деп сұраулы сөйлем ретінде, *4-5 күн* дегенді жалпылау тәсілімен кемінде 5 күн, яғни *at least five days* деп берілген. Соңғы *Әх, Славик-Славик, бәріміздің әніміз бір зой енді* сөйлеміндегі Славик-Славик деген сөз түсіп қалып, орнына *Yeah, we all tell them the same*, яғни модуляция тәсілі қолданылған және түпнұсқада «оған, оларға» деген сөз айтылмайды, алайда аудармасында «her, them» деп нақтылау тәсілі қолданылған.

Түпнұсқа: *Олай етуге болмайды, балам. Атасының сақалына жармасқанның абырой тапқаны жоқ. Сыйла.*

Аударма: *You are wrong, son. He is your grandfather.*

Бұл мысалда лексикалық трансформацияның жалпылау тәсілі қолданылған.

Түпнұсқадағы *Атасының сақалына жармасқанның абырой тапқаны жоқ* деген қазақтың нақыл сөздерінің бірі, яғни мағынасы «Үлкен кісіге құрмет көрсету, айтқанын тыңдау» жалпылау тәсілімен *He is your grandfather* деп берілген. Және соңғы *Сыйла* сөйлемі аудармада түсіп қалған, оны *You must respect him* деп берсе болады.

Түпнұсқа: *Кешір мені Гаринча, жасарыңды жасадың, құтқар біздерді.*

Аударма: *I'm sorry Garrincha. I'm sorry but you're the oldest here.*

Осы мысалда мазмұнды лексикалық трансформацияның *нақтылау* тәсілі қолданылған. Түпнұсқадағы *жасарыңды жасадың* сөз тіркесі аударма тілінде *you're the oldest here* деп нақтылап берілген. Түпнұсқадағы *құтқар біздерді* сөз тіркесі аударма тілінде түсіп қалған. Бұл сөз тіркесін *please save our lifes* деп аударуға болады.

Түпнұсқа: *Командаңызды қыстаққа дайындап жатырсыз ба?*

Аударма: *Are you getting your team ready for the drift?*

Осы мысалды *сөзбе-сөз аударма* тәсілі арқылы аударған. Алайда, түпнұсқадағы *қыстақ* сөзі аударма тілінде *drift* деп берілген. Қыстақ сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы – қыс айында мал қыстату үшін орталықтандырып арнайы салынған нысан. *Drift* сөзі орыс тіліне аударғанда «*перегон*» мағынасын береді, демек фильмді аудару барысында тікелей қазақ тілінен ағылшын тіліне емес, жанама орыс тілі арқылы аударылған болып тұр. *Drift* сөзінің орнына ағылшынның «*winter camp*» сөзін қолданған дұрыс болар еді.

Аударма- құндылықты қайта таныту. Егер кез келген сөз туындысы шындықтың фрагментінің индивид санасы арқылы бейнеленуі болса, онда аударма бейненің бейнесі, көріністің көрінісі болып табылады [5]. Яғни, көркем фильмнің жалпы түсінігін төмендетпеу, автордың ниетін, диалогтердің сапасын, сөйлеу мінездемелерін бұрмаламау, стилін сақтап, сол заманның қалпын және өзіндік қасиетін жеткізу маңызды да күрделі тапсырма.

Кинофильмдерді аудару кезінде аудармашы көптеген грамматикалық, лексикалық және лексикалық-грамматикалық трансформация тәсілдерін қолданады. Трансформация тәсілдерін таңдау лингвистикалық, сондай-ақ техникалық факторларға байланысты болуы мүмкін. «Шал» көркем фильмін мысалында жасалған талдау нәтижесі бойынша, кинофильмдерді аудару кезінде жиі қолданылатын негізгі трансформация түрлеріне нақтылау, компрессия, сөзбе-сөз аударма, транскрипция, транслитерация және модуляция тәсілдері жататындығы анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жұмбабекова А.Қ. *Аударма теориясы. Оқу құралы.* – Алматы, 2010.
- 2 Бархударов Л. С. *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода).* – М.: *Международные отношения*, 1975.
- 3 Комиссаров В. Н. *Слово о переводе.* – М.: *Международные отношения*, 1973.
- 4 Жақыпов Ж.А. *Аударматануды аңдату.* – Алматы: *ИноPRESS*, 2004.
- 5 Желдібаева Р.С. *Саяси-әлеуметтік мәтіндерді аударудағы мәдени компонент мәселесі// Хабаршы-Вестник, №3 (10) – Алматы, 2015.*
- 6 Режиссер Е.Тұрсыновтың «Шал» көркем фильмі. <http://baskino.club/films/dramy/7026-shal.html> (қаралған күні 29.04.2017).

аударма барысында контексттің ережелеріне сәйкес сөздікте баламалар болмаған жағдайда қолданылатын тәсіл.

Автор аудармадағы трансформацияларды үш негізгі лексикалық (өз ішінен формалды және мазмұнды болып бөлінеді) және грамматикалық, сонымен қатар аралас лексика – грамматикалық топтарға бөледі. Сонымен В.Н.Комиссаров теориясы бойынша:

1. Лексикалық трансформациялар:
  - 1.1. формалды лексикалық трансформациялар:
    - а) транскрипциялау;
    - ә) транслитерациялау;
    - б) калькалау.
  - 1.2. мазмұнды лексикалық трансформациялар:
    - а) жалпылау;
    - ә) нақтылау ;
    - б) модуляциялау.
2. Грамматикалық трансформациялар:
  - а) сөйлемді біріктіру;
  - ә) сөйлемдерді бөлу;
  - б) грамматикалық алмастырулар.
3. Лексика-грамматикалық трансформациялар:
  - а) антонимдік аударма;
  - ә) экспликация;
  - б) компенсация;
  - в) компрессия [3].

Қазақ аударма теориясы қазақ лингвистикасының жаңадан дамып келе жатқан салаларының бірі болғандықтан, біз қарастырған ғалымдардың ішінде жалғыз ғана қазақ лингвистінің жіктемесі бар. Қазақ аудармасының мәселелерімен айналысып жүрген қазақ ғалымдарынан аудармашылық трансформацияларға жіктеме жасағанын Ж.А. Жақыповтың еңбегінде анықтауға болады. Автор аудармашылық трансформацияларды «тіларалық өзгертулер» деп атайды [4].

Ж.А. Жақыповтың тұжырымдамасы бойынша:

1. орын алмастыру;
2. ауыстыру:
  - а) сөйлем мүшелерін ауыстыру;
  - ә) жалғаулықты байланысты жалғаулықсыз байланысқа ауыстыру;
3. лексикалық аударулар:
  - а) нақтыландыру;
  - ә) жалпыландыру.
4. шендестіре аудару (антонимдік аударма);
5. компенсация (орын толтыру);
6. қосу;
7. түсіріп тастау.

А.Қ. Жұмабекова аудармашылық трансформациялар – түпнұсқа бірліктерінен аударма бірліктеріне көшуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін түрлендірудің бір түрі деп анықтама береді [1].

Автордың трансформацияларға жасаған жіктемесі:

1. Лексикалық трансформациялар:
  - а) формалды: транскрипция, транслитерация, калькалау;
  - б) мазмұнды: ұғымды нақтылау, ұғымды жалпылау, модуляция;
2. Грамматикалық трансформациялар: сөйлемді біріктіру, сөйлемді бөлу, грамматикалық алмастыру;
3. Лексикалық-грамматикалық трансформациялар: антонимдік аударма, сипаттама аударма, компенсация, компрессия.

В.Н. Комиссаровтың теориясы бойынша Ермек Тұрсыновтың «Шал» көркем фильмін қазақ тілінен ағылшын тіліне аудармасына талдау жасап көрейік.

Түпнұсқа: *Өтірігіңді айтпай шыныңды айтсаңшы 4-5 күннен кейін келемін деп. Эх, Славик-Славик, бәріміздің әніміз бір ғой енді.*

негізінде барлық грамматикалық жағынан дұрыс айтылған сөйлемдер шектеулі жай ядролық құрылымдардан жасалады деген американдық ғалым Н.Хомский грамматикасының қағидалары жатыр. Демек, бұл теория қабылданатын мәтін аралық тілге трансформацияланады (өзгер-тіледі) деген ережеден шығады[1].

Екі түрлі ұғымды ажырата білу керек: *трансформациялық аударма және аудармашылық трансформация*.

Трансформациялық аударма – аудармашылық трансформациялардың біреуін қолдану арқылы жүзеге асырылатын аударма.

Аудармашылық трансформация – түпнұсқа бірліктерінен аударма бірліктеріне көшуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін түрлендірудің бір түрі.

Кинофильмдерді тәржімалау кезінде аудармашыға әр түрлі грамматикалық, лексикалық және лексикалық-грамматикалық трансформацияларды қолдануға тура келеді. Ең алдымен «трансформация» терминіне анықтама беріп өтейік.

«Трансформация» термині аударматануда метафоралық мағынада қолданылады. Бұл жерде бастапқы және соңғы хабарламаның арасындағы қатынас туралы, аударма үдерісіндегі айтылымның бір формасының басқамен ауыстырылуы туралы айтамыз. Трансформация – көптеген аударма тәсілінің негізі. Мұнда жеткізілуге арналған ақпараттың сақталынуымен бірге бастапқы мәтіннің формалды және семантикалық құрамдас бөліктері өзгертіледі. Аудармашылық трансформациялардың түрлерін жасауда маңызды септігін тигізетін Л.С. Бархударов аудармашылық трансформацияны екі тілдегі формалды жүйелері мен семантикалық айырмашылықтарына қарамастан, аудармашылық баламалыққа қол жеткізу үшін жасалатын, көптеген тілдік түрлендірулер деп берген [2].

Аударматану теориясында трансформация терминіне әр түрлі ғалымдар әрқалай анықтама береді. Ал трансформацияларды жіктеуге келгенде де сондай жағдайға тап болдық. Ресейлік аударматану теориясында трансформация термині көптеген авторлардың еңбегінде кездеседі. В.Н.Комиссаров, Л.К. Латышев, Р.К.Миньяр-Белоручев, М.Д. Гутнер, Л.С. Бархударов, Н.В.Балкина, З.С. Сироткина, Я.И. Рецкер, А.М. Фитерман және Т.Р. Левицкая, Ю.В. Пиввуева мен Е.В. Двойнина, А.Б. Шевнин және Н.П. Серов, А.Д. Швейцер, С.П. Романова мен А.Л. Коралова, В.Е. Щетинкин және де отандық ғалымдар Ж.А. Жақыпов, А.Қ. Жұмабекованың, француз ғалымдары К.Дарбельне және Ж.П. Вине сынды ғалымдардың трансформацияға жасаған жіктемесін салыстырып қарастырамыз.

Аударматану теориясына трансформация термині «трансформациялық грамматикадан» негіз алған. Жиырмамыншы ғасырдың елуінші жылдары З.Харрис құрмалас синтаксистік құрылымдарды талдаудатрансформациялық тәсілдердің негізгі принциптерін қалыптастырды. Осы принцип Н.Хомскийдің «генеративті грамматика» концепциясының пайда болуына ықпал етті деуге болады.

Генеративті грамматикадан аударматану теориясына келген трансформацияның бес негізгі қағидасы, яғни ядролық құрылымдардың үстіртін құрылымдарға өзгеру операцияларының түрлері. Олар : пермутация (компоненттердің өзара алмастырылуы), түсіріп тастау тәсілі (қысқарту, жою, өшіру), компоненттерді қосу, ауыстыру (компоненттерді қайта орналастыру), субституция (компоненттерді ауыстыру). Кейінірек пермутация және ауыстыру тәсілдері біріктіріліп, аударматану теориясына осы төрт тәсіл орнықты.

Л.С. Бархударов аудармашылық трансформациялар – екі тілдің формалдық және семантикалық жүйесінде кездесетін айырмашылықтарға қарамастан, ұғымдардың баламасын дұрыс беруде қолданатын қыруар және сапалы алуан түрлі тіларалық қайта құрулар деп анықтама береді.

Ауыстыру – бастапқы мәтінді аударма мәтініне аударуда тілдік элементтерінің орналасу қалпының бұзылуы деп қарастырады. Алмастыру трансформациялардың ең көп қолданатын тәсілі деп біледі, грамматикалық алмастыру барысында сөздердің құрылысы, сөз таптарының және сөйлем мүшелерінің, құрмалас сөйлемдердегі синтаксистік алмастырулар орын алса, лексикалық алмастыруда конкретизация, генерализация тәсілдерін қарастырады. Бастапқы мәтіннің семантикалық компоненттері толық көрсетілмегендіктен, аударма барысында қосымша компоненттерді қосу арқылы аударылады дейді, ал түсіріп тастау тәсілі семантикалық тұрғыдан артық элементтердің жоқ болуын қамтамасыз етеді. Әдеттегідей қандай трансформацияның түрі болмасын, олардың барлығы қатар орындалады, себебі олар бір-бірімен үйлеседі – деп жазады Л.С. Бархударов [2].

В.Н. Комиссаров аудармашылық трансформацияларға мынандай анықтама береді: түпнұсқа бірлігінен аударма бірлігіне өтуді жүзеге асыруға көмектесетін қайта құрулар дейді және олар формалды-семантикалық мәнге ие болып келеді, себебі түпнұсқа бірліктерінің мағынасын және формасын да қайта құрады. Сонымен қатар трансформациялар- аударма тәсілі, яғни аудармашы

Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі медициналық мәтіннің құрамында инфинитивтік, герундиалық және абсолюттік есімшелері күрделі сойлемде көп екенін айта кетейік.

Бұл жұмыста айтылған стилистикаға жататын мәтіндердің аудару процессіндегі негізгі қиындықтары талқыланады, осындай мәтіндерді дұрыс аудару үшін аударма процессіндегі мәселелер туралы практикалық білім маңызды екені негізделенеді.

Түйін сөздер: медициналық мәтін, жазбаша аударма, ағылшын тілі, орыс тілі, жанр-стилистикалық ерекшелер, лексика-грамматикалық ерекшелер, аударманың мәселелері.

A.M. Bekmussa¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

PROBLEMS OF MEDICAL TEXTS TRANSLATION

Abstract

The article deals with the stylistic and lexical-semantic features of the translation of medical texts from English into Russian. At the modern stage, there is no single opinion with regard to this issue.

There are a lot of classifications of the translation transformations of different authors and each of them has certain advantages and disadvantages. It is impossible to say that this or that way of translation is right or wrong.

The author tries to single out the most appropriate ways of translation of the medical texts from English into Russian. It is revealed that considerable complexity at the translation of medical texts is represented by the translation of highly specialized medical terminology. It should be noted that in medical texts in English the number of compound sentences with infinitive, gerund and absolute participial phrases, and also offers with an imperative mood and modal verbs is big.

The paper analyzes the main difficulties encountered in the process of translation of the texts mentioned, settles the practical importance of knowledge of the translation problems of such texts to fulfill their successful translation.

Key words: a medical text, translation, the English language, the Russian language, the stylistic features, the lexical-semantic features, translation problems.

ҒТАХР 16.31.41

А.Қ. Бекхожина¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

КИНОФИЛЬМДЕРДІ ТӘРЖІМАЛАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН АУДАРМАШЫЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ТҮРЛЕРІ («Шал» көркем фильмі мысалында)

Аңдатпа

Қазіргі таңда Қазақстан және өзге шет елдер арасындағы мәдениетаралық алмасулар әлдеқайда артты, тиісінше мәдени секторда, соның ішінде киномотографияда аудармашылық қызмет белсенді дамуда. Бұл фактор тіл – аудиторияға ықпал етудің бірден – бір құралы екенін дәлелдейді. Көркем фильмдерді аудару барысында фильм жаңа көрерменге тек қана түсінікті болып қана қоймай, сондай-ақ түпнұсқа ойы сақталған, кейіпкерлердің образдарын автор қойған стильде жеткізілген, яғни басқа тілдің құралдары арқылы жасалған жаңа туынды болуы керек.

Елімізде кинофильмдердің көбі қазақ тілінде түсірілгендіктен әлемдік қауымдастық қазақ кинофильмдерімен таныс болу мақсатында оларды шет тілдеріне, соның ішінде қазақ тілінен тікелей ағылшын тіліне аударуды талап етеді. Қазақ аударматануында кинофильмдер аудармасының зерттелмеуі оның дамуын тежеп отыр. Кинофильмдерді қазақ тілінен тікелей ағылшын тіліне аударудағы трансформациялардың типтерін анықтау және салыстыру, тәржімалауда қандай өзгерістер болатынын, трансформацияның қай түрі көбірек қолданатынын айқындап, қорытынды жасаймыз. Осыған байланысты, мақаланың мақсаты - Қазақстандық режиссер Ермек Тұрсыновтың «Шал» көркем фильмін қазақ тілінен тікелей ағылшын тіліне тәржімалауда қолданылатын ең тиімді аудармашылық трансформацияларды қарастыру.

Түйін сөздер: кино, киноаударма, көркем фильм, аудармашылық трансформация түрлері.

Аударматану ғылымында аудармашылық трансформациялар өте маңызды орын алады және оның теориясын практикада дұрыс қолданудың маңыздылығы өте жоғары. Себебі аударматану теориясын зерттегенде тілді әр түрлі қырынан, яғни оның грамматикалық, морфологиялық, семантикалық жағын да қарастырады. Аударманың трансформациялық теориясы аударма үрдісін бастапқы тіл құрылымы бірліктерінің аударма тілі құрылымының бірліктеріне өзгерту ретінде меңгеруге негізделген. Оны Ресейде И.И. Резвин және В.Ю. Розенцвейг және шетелде – Ю.Найда жасаған. Бұл теорияның

1) модальные глаголы:

You must complete steps in the sequence they are presented to ensure success.

С целью обеспечения достижения необходимого результата, следует выполнять действия в указанной последовательности.

Поскольку модальные глаголы как грамматическое понятие отсутствуют в русском языке, в переводе указанного предложения составное глагольное сказуемое в своём составе имеет лексему «следует», относящуюся к словам категории состояния и передающую модальность долженствования.

2) форма повелительного наклонения глаголов:

Do not allow the medical device to operate unsupervised.

Не оставляйте прибор без присмотра.

3) временные формы глагола:

- настоящее предписания (или долженствования):

A list of precautions related to biological safety follows; observe these precautions when using the system.

В этом разделе содержится информация о биологической безопасности и советы по бережному обращению с системой. При использовании системы соблюдайте описанные далее меры предосторожности, связанные с обеспечением биологической безопасности.

- формы будущего времени, приобретающие в контексте различные модальные оттенки долженствования, предписания, возможности, близкой к необходимости:

One of these three life indices will be displayed at all times.

В каждый момент времени отображается один из показателей жизнедеятельности.

Отмеченные выше жанрово-стилистические и лексико-грамматические особенности текстов медицинской тематики оказывают непосредственное влияние на коммуникативный характер исследуемых текстов, который должен быть воспроизведён при переводе.

Таким образом, доминантами перевода медицинского текста будут средства, обеспечивающие объективность изложения и предписывающий характер: общенаучные и узкоспециальные медицинские термины; консервативный вариант письменной литературной нормы языка; повышенная номинативность стиля изложения; соответствующее тексту оригинала количество сокращений (контекстуальные сокращения недопустимы); отсутствие эмоциональной окраски в лексике и синтаксисе (за исключением разделов с рекламными и просветительскими компонентами); императивные структуры, при выборе которых переводчик обязан сделать поправку на традиции императивности, которые существуют в медицинских текстах на языке перевода.

Список использованной литературы

1 Алексеева, И.С. Профессиональный тренинг переводчика: Учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей: учебное пособие. – СПб: Союз Перспектива, 2008. – 288 с.

2 Васина В.М. Акцентное оформление терминологических словосочетаний в английском медицинском дискурсе: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Васина. – Иваново, 2006. – 21 с.

3 Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2008. – 135 с.

4 Солнцев Е.М. Общие и частные проблемы перевода медицинских текстов // Вестник МГЛУ. – 2010. – №9. – С. 131-141.

5 Баева Т.А. Некоторые особенности медицинского перевода при обучении аспирантов [Электронный ресурс] / Т.А. Баева, Ю.А. Константинова. – URL: http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Philologia/6_107290.doc.htm (дата обращения: 18.03. 2017 г.).

Бекмұса А.М.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
МЕДИЦИНАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІҢ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада медициналық мәтіндердің жанр-стистикалық және лексика-грамматикалық аударуының ерекшеліктері қарастырылады. Осы кезеңде бұл сұрақ туралы бір нақты көрініс жоқ.

Әр түрлі авторлардың көптеген аударма түрлендіру сыныптауалары мен әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Медициналық мәтінді аудару процессінің бірі немесе басқасы дұрыс немесе дұрыс емес деп айту мүмкін емес. Автор ағылшын тілінен орыс тіліне аударма тәсілінің ең дұрысын белгілеуге тырысты. Медициналық мәтіндерде тар шеңберлі мамандық терминдері айтарлықтай күрделі аударылатыны анықталды.

собой пропуск в речи какого-либо легко подразумеваемого слова или члена предложения. Эллиптические конструкции “ifanyi”, “ifanything” имеют экспрессивно-усилительное значение и передаются на русский язык придаточными условными предложениями, а также словами *почти, пожалуй, вообще, вообще*.

Applied voltages exceeding the standard, although unlikely, may result in electrical shock to the patient or operator.

Применение напряжения, превышающего стандартные значения, может (хотя и маловероятно) привести к поражению электрическим током пациента или оператора.

Эллиптические конструкции являются одним из немногих средств выражения экспрессивности в текстах медицинской направленности.

Следует отметить, что в медицинских текстах на английском языке велико число сложных предложений с инфинитивными, герундиальными и абсолютными причастными оборотами, а также предложений с повелительным наклонением и модальными глаголами. Каждое из перечисленных грамматических явлений представляет значительную трудность при переводе текста на русский язык. Рассмотрим стратегии перевода каждой из указанных конструкций.

Конструкция «субъектный инфинитивный оборот» (“theSubjective-with-the-InfinitiveConstruction”) состоит из «вводящего» глагола, местоимения в объектном падеже и инфинитива. В предложении данный оборот выполняет функцию сложного дополнения “ComplexSubject”:

Be sure to use a market-approved sterile transducer cover and sterile ultrasound transmission gel when performing all intraoperative studies.

Интраоперационные исследования должны проводиться с использованием стерильного чехла установленного образца и стерильного геля для ультразвуковых исследований.

Как правило, субъектный инфинитивный оборот переводится на русский язык неопределённым предложением. В данном предложении инфинитивная конструкция передана на русский язык с помощью составного глагольного сказуемого со значением модальности.

Конструкция «инфинитив с предлогом for» состоит из предлога for, имени существительного в общем падеже или местоимения в объектном падеже или инфинитива:

Measurements must be labeled for the results to appear in patient reports.

Для того чтобы результаты отображались в отчетах пациента, измерения должны быть отмечены.

Данный оборот, как правило, переводится на русский язык придаточным предложением. Тип придаточного предложения зависит от синтаксической функции, выполняемой инфинитивным оборотом в предложении. Чаще всего рассматриваемый оборот выполняет функцию обстоятельства и переводится придаточным предложением, вводимым союзами «чтобы» и «для того чтобы».

В медицинских текстах частотны различные виды причастных оборотов, в частности, независимый причастный оборот:

If interference occurs often, review the environment in which the system is being used, to identify possible sources of radiated emissions.

Если интерференция возникает часто, осмотрите оборудование, вместе с которым используется система, и определите возможные источники излучения.

Причастный оборот, в котором причастие I или причастие II имеет собственное подлежащее, выраженное именем существительным в общем падеже или местоимением в именительном падеже, называется независимым (самостоятельным или абсолютным) причастным оборотом (“The Absolute Participial Construction”). Данные обороты соответствуют в русском языке либо придаточным предложениям, как показано в примере выше, либо самостоятельным предложением.

Частотным в англоязычных медицинских текстах является использование герундия, – знаменательной части речи английского языка, сочетающей в себе признаки имени существительного и глагола:

By keeping ultrasound exposure as low as possible, while obtaining diagnostic images, users can minimize ultrasonic bio effects.

Если воздействие ультразвуком при получении диагностических изображений настолько мало, насколько это возможно, биологическое влияние на пациента минимально.

Синтаксическая функция герундия в приведённом примере нивелирована.

Инвариантными языковыми средствами реализации императивности и рекомендательности в медицинских текстах на английском языке являются:

Значительную сложность при переводе медицинских текстов представляет перевод узкоспециальной медицинской терминологии, среди многообразия стратегий перевода которой представляется возможным выделить следующие:

- использование имеющихся в языке перевода эквивалентов, то есть постоянных и равнозначных соответствий в двух языках, в большинстве случаев независимых от контекста (например, ЭКГ, электрокардиограмма – “ECG”, “electrocardiogram”; стерилизация – “sterilization”);

- перевод с помощью аналогов, являющийся наиболее распространённым, однако, в данном случае одному термину на английском языке могут соответствовать несколько слов на русском языке, например: болезнь Якоба-Крейтцфельда – “coticostriatal-spinaldegeneration” / “spasticpseudoparalysis” / “Creutzfeldt-Jacobsyndrome”;

- образование неологизмов в языке перевода путём приёмов переводческой транскрипции, транслитерации или смешанного приёма перевода, например: биопсия – “biopsy”; губчатая энцефалопатия – “spongiformencephalopathy”;

- приём калькирования, заключающийся в переводе слова или выражения путём точного воспроизведения средствами языка перевода, например: интраоперационные датчики – “intraoperativetransducers”;

- описательный приём перевода, используемый для трансляции слов и словосочетаний, не имеющих прямых соответствий в языке перевода путём развёрнутого определения данного слова или словосочетания, например: направляющие для биопсии с единственным углом – “attachingbiopsyguides”; направляющие для биопсии с несколькими углами – “alignmentverificationbiopsyguide”.

С точки зрения морфологии, стремление к указанию на реальные объекты, к оперированию фактами приводит к преобладанию в медицинских текстах на английском языке именных структур, к характерной *номинативности*, актуализируя множество названий реальных предметов [2], например: проверка выравнивания направляющей для биопсии – “biopsyguidelevelingcontrol”; “for ease of maintenance and repair” – «для обслуживания и ремонта». Данная жанрово-стилистическая особенность англоязычных медицинских текстов сохраняется в текстах переводов на русский язык.

Стремление к номинативности приводит к замене наречий предложно-именными сочетаниями. Так, “accurately” (точно) становится “with accuracy” (с точностью), “accordingto” – “inaccordancewith” (в соответствии с...). Перечисленные словосочетания передаются на русский язык с помощью эквивалентов.

Номинативный характер медицинских текстов не означает, что в материалах этого стиля полностью отсутствуют полнозначные глаголы в личных формах. Особое внимание заслуживает широко распространённое в медицинских текстах использование переходных глаголов в непереходной форме с пассивным значением [3,72], например:

*The substance **adapts** easily to automatic laboratory processing.*

*Вещество легко **приспосабливается** к автоматической лабораторной обработке.*

Пассивные конструкции в медицинских текстах на английском языке способствуют более чёткому изложению информации, поскольку, как известно, конструкции страдательного залога в данном языке используются в случае, когда неважно, кто выполняет действие:

*Although the system **has been manufactured** in compliance with existing requirements, use of this system in the presence of anelectromagnetic field can cause momentary degradation of the ultrasoundimage.*

*Несмотря на то, что система **изготовлена** в соответствии с существующими требованиями, при использовании этой системы вблизи электромагнитных полей возможно временное ухудшение качества изображения, полученного с помощью ультразвука.*

В медицинских текстах отмечается широкое употребление таких глаголов как “perform” (выполнить), “obtain” (получить), “provide” (обеспечить), “give” (дать), “involve” (вовлечь), значение и перевод которых всецело зависит от имён существительных, несущих основную смысловую нагрузку в предложении [4].

Кроме того, для текстов медицинской тематики характерна замена определительных придаточных предложений именами прилагательными в постпозиции с суффиксами **-able**, **-ive**: “the material savailable are with properties never before at tainable” (доступные материалы с не достижимыми прежде свойствами); “all factors important in the evaluation of”(все факторы, важные для оценки).

Та же цель может достигаться и использованием форм инфинитива в функции определения: “the properties to be expected” (ожидаемые свойства).

К синтаксическим особенностям текстов медицинских текстов, вызывающих определённые трудности в процессе перевода, можно отнести эллиптические конструкции [5]. Эллипсис представляет

Akhmetzhanova Zh.S.¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

SOME PROBLEMS OF SIMULTANEOUS INTERPRETATION

Annotation

This article describes the problems that a simultaneous interpreter faces in the course of his work, and reveals the distinctive features of simultaneous interpretation. In the current conditions of high demand for simultaneous interpretation, the simultaneous interpreter requires the appropriate professional skills and the availability of background knowledge. Nowadays, under the influence of internal and external factors, a simultaneous interpreter faces some certain difficulties while interpreting. In this regard, the definitions of the strategies, phases and processes in the simultaneous interpretation belonging to foreign scientists are considered important to avoid such interpretation problems. However, it is pointed out that in order to overcome these problems, first, for the simultaneous interpreter it is necessary to have his own experience, necessary professionally skills.

Key words: oral translation, simultaneous interpretation, consecutive interpretation, context, intercultural communication, the process of interpretation, strategies, difficulties.

МРНТИ 16.31.41

А.М. Бекмуса¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению жанрово-стилистических и лексико-грамматических особенностей перевода медицинских текстов с английского языка на русский язык. На данном этапе, не существует единого мнения относительно этого вопроса.

Существует множество классификаций переводческих трансформаций различных авторов и у каждого есть свои достоинства и недостатки. Невозможно сказать что тот или иной способ перевода медицинских текстов правильный или нет. Автор попытался выделить наиболее подходящие способы перевода с английского языка на русский язык анализируемого нами явления. Выявлено что значительную сложность при переводе медицинских текстов представляет перевод узкоспециальной медицинской терминологии. Следует отметить, что в медицинских текстах на английском языке велико число сложных предложений с инфинитивными, герундиальными и абсолютными причастными оборотами, а также предложений с повелительным наклонением и модальными глаголами.

В работе анализируются основные трудности, возникающие в процессе перевода текстов указанной стилистической принадлежности, обосновывается практическая значимость знаний о проблемах перевода подобных текстов для выполнения их успешного перевода.

Ключевые слова: медицинский текст, письменный перевод, английский язык, русский язык, жанрово-стилистические особенности, лексико-грамматические особенности, проблемы перевода.

Язык медицины привлекает в последнее время внимание многих лингвистов-практиков и считается одной из разновидностей языка для профессиональных или специальных целей. Медицинская тематика, является, пожалуй, одной из самых сложных для перевода. Симптомы болезни, диагностирование, схемы лечения и реабилитационные мероприятия, сопроводительные документы на лекарства и медицинское оборудование составляют такую область, где недопустима приблизительность формулировок или неточность терминов. Язык данной отрасли науки представляет собой язык жёстких форм, клише, точности; текст перевода должен содержать тщательно выверенную медицинскую терминологию. Данные положения свидетельствуют об *актуальности исследования* проблем перевода текстов медицинской тематики.

Как и в других текстах, где доминирует когнитивная информация, в текстах медицинской тематики фоном, на котором выступают термины и специальная тематическая лексика, а также грамматические и жанрово-стилистические особенности медицинских текстов, является консервативный вариант *письменной литературной нормы*. Подобный стиль изложения призван настроить реципиента на необходимость серьёзного восприятия содержания медицинского текста. Соответственно, данный стиль изложения подлежит обязательному воспроизведению в тексте перевода [1,143].

1. Ақпаратты бастапқы тілде тыңдау жән түсіну арқылы қабылдау;
2. Ақпаратты декодтау арқылы аудару және оның баламасын аудармашының аударма тілінде табу;
3. Берілген ақпаратты аударма тілінде құрастыру.

Бұл үрдістер берілген ақпаратты аударма тілінде беру үшін аудармашыдан бастапқы тілдегі ақпаратты үздіксіз қаратсыра отырып, оны жадында сақтап және аударма тілінде қайта қалпына келтіруді талап етеді.

Ли Нидің [8, 548-557] айтуы бойынша, «аудармада пайда болатын басты мәселе екі тілдің семантикалық құрылымының сәйкессіздігі болып табылады». Осындай күрделі лингвистикалық және когнитивті операцияны жүзеге асыруға қажет «ми гимнастикасы» тіпті маман аудармашыларды да лексикалық немесе синтактикалық сөз іздеу стратегияларына, яғни, заманауи тілмен айтқанда «орнын толтыратын» стратегияларына жүгінуге әкеп соқтырады.

Бұған қосымша ретінде, арнайы жұмыс барысындағы аудармашылар өздерін тындап отырған аудиторияны көріп тұруы қажет. Бюхлердің пікірінше [9,49-54], бір адамның сөйлеу барысында, оған тындаушыларынан үзілмелі, бірақ уақытылы кері байланыс қажет, яғни, ол тындау барысында және тындаушыларына қарап отырып аудару барысында олардың түсініп, сеніп-сенбей отырғандарын, таңғалғандары немесе керісінше, бұл берілен ақпарат оларды зеріктіргендігін байқауға болады.

Қорытындылай келе, ілеспе аудармашы жоғарыда атап өтілген қиындықтар мен ілеспе аударманың ерекшеліктерін негізге ала отыра, аударма үрдісін тындаушыларға барынша тиімді етуі қажет.

Қалай десекте, аударманың нәтижелі болуы аудармашының тілдік білімі, аялық білімі, контексті түйсінуі, филологиялық білім мен шығармашылық талантына байланысты болатыны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Elif Ersozlu. *Training of Interpreters: Some Suggestions on Sight Translation Teaching*, Ph.D. lecturer at Hacettepe University. – Ankara/Turkey. – Б. 1-2.

2 Г.Н. Смағұлова. "Ұлттық тәрбиенің өзегі ана тілде" // ҚазҰПУ Хабаршысы "Филология ғылымдары" сериясы. – 2015. – №1 (55). – Б. 230-234.

3 Жұмабекова А.Қ. *Аударма теориясы: Оқу құралы*. – Алматы, 2010. – 35 б.

4 Нурметова Д.А. *Ілеспе аударма кезіндегі сөйлем компрессиясын лексико-семантикалық деңгейде қолдану технологиясы*. – Алматы, 2011. – Б. 5-19.

5 *The Many Difficulties of Simultaneous Interpreting* [Электрон.ресурc]. – URL <http://lighthouseonline.com/blog-en/the-many-difficulties-of-simultaneous-interpreting/> (дата обращения: 18.02.2017).

6 Elizabeth Biscaye "Problems in Interpretation". *Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*, vol. 38, n. 1, 1993. – P. 101-103.

7 Чернов Г.В. *Основы синхронного перевода. Учебник для институтів и факультетов ин.яз.* – М., Высш.школа, 1987. – 256 с.

8 Raja Al-Khanji, Said El-Shiyab et Riyadh Hussein "On the Use of Compensatory Strategies in Simultaneous Interpretation" *Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*. – Vol. 45, n. 3, 2000. – P. 548-557.

9 Bühler, Hildegund. "Conference Interpreting". – *Meta* 301 (1985). – P. 49-54.

Ж.С. Ахметжанова¹

¹Қазақский национальный педагогический университет имени Абая

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОЦЕССЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация

В настоящей статье описываются проблемы с которыми сталкивается синхронный переводчик в процессе своей работы, а также раскрываются отличительные черты синхронного перевода. В современных условиях высокого спроса на синхронный перевод, от синхронного переводчика требуются соответствующие профессиональные навыки и наличие фоновых знаний. На сегодняшний день под влиянием внутренних и внешних факторов синхронный переводчик сталкивается с некоторыми трудностями перевода. В связи с этим рассмотрены определения стратегии, этапов, фаз и процессов в синхронном переводе, принадлежащих зарубежным переводчикам, которые представляется важным для избежания проблем перевода. Однако, указывается, что для преодоления данных проблем, прежде всего необходимо наличие у синхронного переводчика собственного опыта, профессионально-необходимых навыков.

Ключевые слова: устный перевод, синхронный перевод, последовательный перевод, контекст, межкультурная коммуникация, процесс перевода, стратегии, трудности.

Ілеспе аудармашының жұмысындағы аса үлкен қиындықтардың бірі – уақыттың тапшылығы [5]. Барлық аудармалар тек бір-екі сағатқа ғана созылмайды. Кейбір жағдайларда бұлар бірнеше күнге созылып, аудармашыға қиындықтар тудыруы мүмкін. Аудармашылар кез келген уақытта «дайын» болумен қатар олардың тамақтары тез құрғап, олар тез-ақ шаршап қалулары ықтимал. Бұл аударма түрін сәтті іске асыру үшін, берілген аударма көлемін орындау мақсатымен екі немесе үш аудармашының кезектесіп жұмыс істеуі жақсы болады. Сол кезектер арасында, аудармашылар үзіліс жариялап, тамақтарын жібітіп алуларына да мүмкіндік туады. Осындай үзілістердің болмауынан аударманы жақсы/жоғары деңгейде орындай алмау қаупі бар. Сонымен қатар, ілеспе аудармашыға аударма жасауы үшін кезекті аудармашыға берілетін уақыттан 2 есе, ал сол мәтінді жазбаша аударуға кететін уақыттан 20-30 еседей аз уақыт беріледі [6,101-103].

Кей кездері конференцияларда әдетте кездесе қоймайтын күрделі лексика мен арнайы салалық терминдер айтылып қалады. Бұл кезде аудармашы қабылдаушыға қажет әсер беру мақсатымен сол терминдерді өзі түсініп, нақты мағынасын білуі қажет. Бұл аударма түрін жүзеге асыру үшін аудармашы бұл термин сөздерді алдын ала қарастырып, аялық білімін әрдайым арттырып жүруі міндетті.

Аударма барысындағы тағы бір ерекшелік ілеспе аудармашыдан шешеннің сөз сөйлеу қарқынымен үлгере отырып, аударма жасау талап етіледі. Сонымен қатар, ілеспе аудармашы өз функциясына қоса редакторлық міндетті жүзеге асыруы қажет.

Ілеспе аударманың тағы бір ерекшелігі – аудармашының нәтижелі жұмыс істеуі үшін оған аудиторияның шуынан бөлек арнайы бөлмелерді қамтамасыз етіп, оның сөзін әр тыңдаушыға тиімді ету қажет [6, 263].

Аталып өтілген күрделі талаптар мен В.Н. Комиссаров атап өткендей, екі тілді жақсы меңгерген адам аудармашы бола алады деген дәстүрлі формуланы ілеспе аудармашыға қолдануға келмейтіні арқылы аударманың күрделілігін сипаттайды.

Өзінің лексикасы және құрылымымен аудармашылардың деңгейінен жоғары тұрған тілді сол аудармашылардың өздері қалайша түсінсін? Көбінесе, олар берілген мәліметтерді ұғыну үшін лингвистикалық құзіреттіліктерінің шеңберінен шығып жатады, яғни, олар контекстті, аялық білімдерін және басқаларының арасындағы қол жетімді басқа да экстралингвистикалық ақпараттарды қолданады. Аударманы орындау барысындағы аудармашының кездестіретін қиындықтарын көрсету мақсатымен, Уеллер былай дейді [7, 548-557]:

«Аударма жасауға келіскен уақытта, аудармашы алдында не күтіп тұрғанына беймәлім. Дәл осы кәсіби қиындық аудармашыны аяғына тік тұрдырады. Білікті аудармашылар үлкен сөз қорына ие болып, дауыс ырғақтарын дұрыс қадағалай алып, көптеген акценттерді түсінумен қатар, беймәлім жағдайлардан оңай шығуға болатын бірнеше стратегияларға да ие».

Жоғарыда атап өтілгенді қорытындылай келсек, ауызша аудармашылар аударма барысында қиындықтарға тап болған жағдайда, арнайы стратегияларды қолданатындарын байқадық.

Хендерсонның [8, 548-557] ойынша ауызша аударма үш фазадан тұрады:

1. Логикалық немесе хронологиялық түрде басқа сөйлеушінің сөз элементтерін тыңдап, одан шыққан материалды жинап, содан соң ғананәтижеге қол жеткізеді, яғни, қорытындыға келеді.

2. Қандай мәселе туындап отыр? Оның туындау себебі қандай? Аудармашының жұмысы нақты сөздердің баламаларын табумен ғана шектелмейді, сонымен қатар идеялар мен арнайы ойларды аудару болып табылады. Тек кейбір қарапайым жағдайларда ғана ілеспе аудармашы тек бастапқы тіл элементтерін ауыстырушы ретінде қаралады. Аудармашы бастапқы ақпаратты түсініп, сосын жақсы нәтиже беру үшін ұдайы ақпаратты (сөздерді емес) бағалау, сүзгілеу және оны редакциялау жұмыстарына қатысып отырады.

3. Кенеттен сөйлеудің белсенді түрі. Хендосрон екінші фазада, ілеспе аударма әдеттегі кенеттен сөйлеу үрдісінен түп тамырымен ерекшеленетіндігін нақтылап өтті. Аудармашы бір уақытта екі әр түрлі іс-әрекетке қатысып отыруымен қатар, ол сөйленіп жатқан сөзге мән беріп, өзінің сөйленген сөздеріне сыни көзқарас таныта білуі қажет.

Ал Хендрикс [8,548-557] болса, ілеспе аударманы 4 этапқа бөледі:

1. Тыңдау, яғни дыбыстарды қабылдау;
2. Түсіну, яғни дыбыстардың мағынасын ұғыну;
3. Аударма, яғни, мағынаны лингвистикалық бірліктермен немесе басқа тіл бірліктерімен алмастыру;
4. Дыбыстау, яғни, тұжырымдап, жаңа сөйлем айтылымын құру.

Хендерсон, Хендрикс және Селесковитч секілді басқа да ғалымдар ілеспе аударманы негізгі психоллингвистикалық қасиеттерді қажет ететін когнитивті үрдіс екендігіне бір ауыздан келісіп отыр.

Берілген мақалада аудармашы ілеспе аударма жасау барысында кездестіретін қиындықтары туралы сөз болады.

Ауызша аударма ең алғаш кеңінен қолданыла бастаған кезде, сөйлеушілер әрбір айтылған сөйлемнен кейін тоқтап, аудармашыға сөз беруді ұсынған. Сол кезде ауызша аударма сөзбе-сөз аударылады деген түсінік қалыптасқандықтан, аудармашы бұл әдісті тиімді қолданып, айтылған сөйлемдегі сөздерді есінде сақтап, сосын соларды аударуға толық қабілетті деген көзқарас пайда болды.

Дегенменде, контексттен бөлек алынған сөйлемнің мағынасы контекстпен бірге аударылған мәтіннен әлдеқайда алшақтау. Осыған байланысты, қазіргі таңда аудармашылар сөйлеушілерден өз сөздерін тоқтаусыз жалғастыра берулерін сұрайды, өйткені мәтіннің толық берілуі айтылған ойды жеткілікті дәрежеде білдіре алады.

А.В. Федоров өзінің «Аударма теориясына кіріспе» атты танымал еңбегінде аударма теориясының бірқатар сұрақтарына анықтама беріп, түпнұсқаның жеке ерекшеліктерінің аудармада дұрыс берілу мәселесін қарастырғанда автор тек мәселенің жалпы құрылысымен шектелуге мәжбүр болады деген ойын айтады [2; 95].

Ілеспе аударма ауызша аударманың ішіндегі ең жауаптысы және оның бағыты қарапайым емес. Бұл – түпнұсқа мәтінінің айтылуымен бір уақытта іске асырылатын ауызша аударма түрі.

Ілеспе аударманы бірнеше түрге бөлуге болады:

- тыңдау арқылы ілеспе аударма жасау,
- парактан ілеспе аударма жасау,
- алдын ала аударылған мәтінді ілесе оқу [3,35].

Аударманың бұл түрі аудармашының арнайы және сирек кездесетін дағдылары мен білімін, сонымен қатар үлкен тәжірибесін талап етеді. Л.Виссон, А.Ф. Ширяев, А.Д. Швейцер сияқты зерттеушілер ілеспе аударманы сипаттағанда оның басты ерекшелігі ретінде сөз сөйлеу мен аударма тілінде сөз тудырудың параллельді түрде жүзеге асырылуын атап көрсетеді. Бұл – дұрыс пікір. Алайда біздің ойымызша ілеспе аударма бұдан әлдеқайда күрделі барыс. Ол аудармашының сөз сөйленетін тіл мен аударма жасалатын тілдегі жеткілікті тілдің құзыретіне сүйенетін аудармасын ғана емес, аударма жасау барысында қолданылатын амал-тәсілдерді, аудармашының жиналыс барысында туындауы мүмкін экстремалдық жағдайларға психологиялық тұрғыдан әзірлігін, ілеспе аудармашының бойынан табылатын қабілеттер мен қасиеттер жиынтығын қамтиды. [4,11].

Әрине, ілеспе аудармашының бойында мынандай қасиеттер болуы қажет:

- Мол тәжірибе;
- Берілген сала білгірі;
- Шет тілі ен ана тілін жоғары деңгейде меңгеру;
- Аударып отырған саласын жетік білу;
- Сөздік қорының бай болуы.

Егер осы қасиеттердің барлығы ізбе-із немесе жазбаша аудармашыларға айтарлықтай жетеді деп ойласақ, ал ілеспе аудармашылар үшін, керісінше, бұл тек бастамасы.

Көптеген адамдар Нюренберг үрдісінде қажеттілік тумағанға дейін ілеспе аударманы жасау мүмкін емес деп ойлаған. Шындығында, ілеспе аударма күрделі бір үрдіс, бірақ арнайы дайындық болса, ілеспе аударманы кез келген тілде жүзеге асыруға болады.

Бұл күрделі қызметті іске асыра алатын не? Әдетте біз нақтылы бір Бұл күрделі қызметті іске асыра алатын не? Әдетте біз нақтылы бір қабілеттіліктің, білім және дағдының тіркесі туралы айтамыз: мысалы, тілді еркін игеру, білімдарлық, тез әрекеттілік, қиын жағдайлардан тез шыға білу қабілеттілігі. Дегенмен, осы қасиеттердің барлығы да бір аудармашының бойында болғанымен, оның да өз жолында кездестіретін қиындықтары міндетті түрде шығады.

Ілеспе аудармаға тән бірқатар ерекшеліктер мен қиындықтар бар. Ең үлкен қиындықтардың бірі көптеген үрдістердің бір уақытта орын алуы болып табылады. Сөйлеушінің сөзі тыңдалып және сарапталып болғансоң, қысқа мерзімді жад іске қосылып, аудиторияда отырған тыңдаушылардың тілінде жеткізіледі. Сөйлеушінің сөйлеу темпінің жылдамдығы мен тақырыптың таныс болмауы бұл үрдісті одан бетер қиындатып жіберуі мүмкін.

Ілеспе аудармаға тән басқа да қиындық болып сөйлеушінің сөзін аудару барысында келесі сөзін мұқият тыңдап, оны саралап, аударып, аудиторияның ақпаратты қабылдауын қамтамасыз ету қажеттілігі. Бұл үрдіс сөйлеуші сөзін аяқтағанға дейін жалғасып, аудармашыдан ойының толық шоғырлануын талап етеді.

Аудармашының аударған мәтінің қажет стиль мен сарынды сақтай отыра дұрыс бере алғандығына көз жеткізу - ілеспе аудармаға тиісті жайттардың қатарынан табылады.

друзей, слова написаны на двух языках и звукопохожий, но разные значения. Таким образом, правильный перевод слов используется как ложный перевод.

Ключевые слова: ложная альтернатива, синонимом межъязыкового перевода ложных друзей, межъязыковой омоним, технический текст, межъязыковая графика, грамматическая и смысловая подобия, межъязыковой пароним, лингвистика, межнационального общения аналогов, интернационализм, морфологической нормы, альтернативные, альтернативный транспорт, межъязыковая гиперонима, динамическая достаточность перифраза межнационального общения.

A.M. Asilbekova¹

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai

THE ORIGIN OF “FALSE FRIENDS OF INTERPRETER” IN MASS MEDIA

Abstract

This article discusses the history of false friends. Each day of talks between representatives of different countries and business meetings. This is only possible thanks to the great and hard work of the translators. There are a number of issues in the course of their hard work translators often make mistakes. But only now beginning to study English language errors, and it's not a terrible thing. And if you have a specialist working in the field of their own mistakes, it is funny and tragic at the same time. False friends, the most difficult type of translation the translator. Under this term, the translator of false friends, words are written in two languages and sound similar, but different. Thus, the correct translation of words used a false translation.

Key words: a false alternative, synonymous with cross-language translation of false friends, cross-language homonym, technical text, cross-language graphics, grammatical and semantic similarity, cross-language paronym, linguistics, international communication counterparts, internationalism, morphological rules, alternative, alternative transportation, interlingual spook, dynamic sufficiency paraphrase of international communication.

МРНТИ 16.31.41

Ж.С. Ахметжанова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ІЛЕСПЕ АУДАРМАШЫНЫҢ АУДАРМА БАРЫСЫНДА КЕЗДЕСТІРЕТІН ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада аудармашының ілеспе аударма жасау барысындағы кездестіретін қиындықтары және ілеспе аударманың басқа ауызша аударма түрлерінен ерекшеліктері жайлы сөз қозғалады. Ілеспе аударма ауызша аударманың ішіндегі ең жауаптысы және оның бағыты күрделі. Қазіргі заманда ілеспе аудармаға сұраныс өте жоғары болғандықтан, ілеспе аудармашыдан да жеткілікті аялық білім мен дағды талап етіледі. Аталмыш жағдайларда аудармашы аударма үрдісіндегі ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен туындайтын біраз қиындықтарға жолығады. Мақалада шетелдік аударматанушы ғалымдар ілеспе аудармада кездесетін қиындықтарының алдын алуға арналған этаптар, фазалар, стратегиялар мен ілеспе аудармада орын алатын үрдістердің түрлеріне анықтама беріп, олардың ілеспе аудармашыға қаншалықты маңызды екендігін қарастырады. Ілеспе аударма кезінде кездесетін қиындықтарды жеңу – әр ілеспе аудармашының жеке тәжірибесіне, кәсіби шеберлігіне, бойына сіңген дағдыларына байланысты.

Түйін сөздер: ауызша аударма, ілеспе аударма, ізбе-із аударма, контекст, мәдениетаралық қарым-қатынас, аударма барысы, стратегия, қиындықтар.

Халықаралық қатынастар, бизнес, сауда, жаратылыстану ғылымдары, технология салаларындағы соңғы жаңалықтар және қысқа уақыт арасында қажет ақпаратқа қол жеткізу мақсаты белсенді және пайдалы қарым-қатынасқа қажетті ортаны талап ете бастады. Және осындай заманның қарқынды даму барысында көмекке келетін аударма болып табылады. [1,1]

Аударма нақты қай кезде пайда болды деген сұраққа дәл басып жауап беру қиын, дегенмен адамзаттың сөйлеуді білгеннен бастапқы тарихы қаншалықты ұзақ болса аударма тарихы да соншалықты ұзақ, себебі сонау ерте заманда түрлі тайпалар бір-бірінің тілін түсінбеген, олар өзара барыс-келіс немесе сауда саттықты іске асыру үшін екі жақтың да тілін түсінетін адамдарға жүгінген, міне олар адамзат тарихындағы ең алғашқы аудармашылар болып саналады. Осындай жағдайларда аудармашылар келіссөздер мен айырбастарда бір-бірін түсінбейтін екі жаққа агенттік қызмет атқарған. Соның нәтижесінде ауызша аударма да бір-бірінің тілін түсінбейтіндерге мәдениетаралық қарым-қатынас жасауға мүмкіндік тудырды.

(публицистика мен ақпараттық талдау бағдарламалары жарнамамен бөлінеді, ал жаңалықтар шолуға жақын болады), бір-біріне ықпал жасайтын табиғи жағдай деуге болады. Кей кейде мұндай ықпалдасулар мен бір-біріне әсер ету процесі «Инфотеймент» (infotainment) немесе «инфомерция» (infomercial) сияқты жанрлық-стилистикалық жағына жаңа гибрид жанрдың пайда болуына себепші болады. Адамдарды шаттандыруға (развлекательный) арналған немес жарнамалық құрамдар (компоненттер) барынша үлкен аудиторияны қамтуға тырысатын бұқаралық коммуникацияға жатады [5, 85 б.].

Қорытынды. Аударма ісі – бұл сөзсіз адамзат іс-әрекетінің өте ежелгі түрінің бірі. Аудармашылық тәжірибеде аударманың қиындықтары деген ұғым бар. Бұл ұғымның құрамдас бөліктерінің бірі «аудармашының жалған достары», – аудармашылық тәжірибеде жеткілікті түрде жақсы зерттелген тіларалық құбылыс болғанымен, аудармашылар мен өзге де тіл мамандары үшін ерекше қызығушылық тудырып отыр. Берілген сөздердің санаты тілді өте жоғары деңгейде меңгерген тәжірибелі аудармашыларды да қателестіріп, аудару кезіндегі мағынаның бұрмалануына алып келуі мүмкін.

Менің анықтауым бойынша, берілген тіларалық құбылыс екі туыстас тілдердің бір-біріне өзара әсер етуі нәтижесінде пайда болған. Бұл сөздер омонимдер және паронимдер деп аталады – шығу тегі бірдей, жазылуы және дыбысталуы бойынша ұқсас, бірақ мағынасы түрлі қос тілдегі сөздердің жұбы. Бұл сөздер мәтінді аудару кезінде белгілі бір қиындықтар тудыруы мүмкін. Екінші тарауда біз «жалған достардың» түрлеріне сипаттама бердік. Жеке сөздерден басқа, «аудармашының жалған достарын» жеке сөйлемдер мен синтаксистік құрылымдар деңгейінде, сонымен қатар, фразеологиялық бірліктер деңгейінде қарастыруға болады. Олардың әрқайсысының ерекшеліктері толықтай қарастырылған және тікелей мысалдарда аудару кезінде туындауы мүмкін сипатты қателіктер келтірілген. Айтылғандардың барлығын ескере отырып, аудармашыға аударылып отырылған мәтіннің мағынасын бұрмалауды болдырмауға көмектесетін кеңестер ұсынылған.

Сөзсіз, берілген тақырып аудармашылық әдебиеттерде кең тараған және мұқият зерттеуді қажет етеді. Оның өзектілігінің арқасында біз болашақта берілген сұрақты терең зерттеуді жоспарлап отырмыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Акуленко В.В. *Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика»*. – Москва: Советская Энциклопедия, 1969. – 354 с.
- 2 Алдашева А. *Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер*. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
- 3 Борисова Л.И. *Ложные друзья переводчика*. – М.: НВИ, 2005. – 189 с.
- 4 Варникова А.П. *Непохожие значения похожих слов // Журнал Иностранные языки PLUS*. 2. – 2007. – 75 с.
- 5 Комиссаров, В.Н. *«Ложные друзья» переводчика в структуре английского высказывания // Журнал переводчиков «Мосты»*. – 2005. – 69 с.
- 6 Рецкер Я.И. *О закономерных соответствиях при переводе на родной язык // Тетради переводчика*. – Вып. 5. – М.: Международные отношения, 1986. – С.156-178.
- 7 Солганик Г.Я. *О языке газеты*. – М., 1968.
- 8 Билинский И. *Язык газеты. Избранные работы*. – М., 1996
- 9 Володская М.Н. *Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования*. – М., 2004.
- 10 *Англо-русский словарь ложных друзей переводчика (автор К.В.Краснов, издан в 2004 году. М.: Изд.Э.РА, 2004.*
- 11 Борисова Л.И. *Ложные друзья переводчика*. – М.: НВИ-Тезаурус, 2005. – 211 с.
- 12 Комиссаров В.Н. *«Теория перевода (лингвистические аспекты)»*. – М.: Высшая школа, 1990.
- 13 Комиссаров В.Н. *«Ложные друзья» переводчика в структуре английского высказывания // Журнал переводчиков «Мосты»*. – 2005. – №2. – С. 15-17.
- 14 http://www.lingvotech.com/lognie_dryzya1 (дата обращения 25.04.2017).
- 15 http://www.norma-tm.ru/false_friends.htm (дата обращения 25.04.2017).

А.М. Асылбекова¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая, ПРОИСХОЖДЕНИЕ «ЛОЖНЫХ ДРУЗЬЕЙ ПЕРЕВОДЧИКА» В ЯЗЫКЕ СМИ

Аннотация

В данной статье рассматривается история ложных друзей переводчика. Каждый день между представителями разных стран проводятся деловые встречи и переговоры с помощью переводчика. Это возможно только благодаря большой и упорной работе переводчиков. Есть целый ряд вопросов в процессе их тяжелой работы, но переводчики часто делают ошибки. Но только сейчас начали изучать ошибки английского языка. Ложные друзья, самый сложный вид перевода переводчика. Согласно этому термину, переводчик ложных

енген орасан зор ағылшын кірме лексикасы енді. Бизнес, менеджмент, маркетинг брокер, диллер, спонсор, спикер, спичайттер, трейдер, киллер, диджей, драйв, рейв, шоумен, промоушн, пати, файл, электорат және басқа ағылшын кірме сөздері қазіргі қазақ тілінің құрамды бөлігі ретінде сөздік қорға еніп, қалыптаса бастады. Көзқарастар жүйесі бойынша бағамдасаң, қызмет саласындағы ұлттық мәдениеттің кез-келген аясында кірме лексиканың енуі байқалады. Мысалы, британ баспасөз беттерінің өзінде де француз тілінен енген сөздерді жиі кездестіруге болады, олар қолданыстық өмірдегі заттарды білдіру үшін қолданылады, сондай-ақ мода үлгілерін, гастрономия заттарын атау үшін мол қолданылатыны байқалады. Мысалы: haute couture, clientele (клиент), vin de table(табло) т.б. өз кезегінде, ағылшын тілінен енген кірме сөздер бизнес, саясат, спорт компьютерлік технология, кең тараған музыка (саз), жастар мәдениетіне байланысты сөздер саласында мол қолданылатынын бағамдаймыз. Белсенді түрде шетелдік арналар арқылы тілдік қарым-қатынасқа түсетін БАҚ-тарда сондай-ақ белгілі бір ақпараттық-сараптау стильдерін қолдану және тарату үрдісі пайда болып келеді. Ақпараттық-тарату стилі ұғымы бұқаралық ақпарат құралдарымен тікелей байланысты және оқырмандармен белгілі және ерекше тонмен сөйлеу тәсілі арқылы іске асырылады, сондай-ақ, тыңдармандармен де, көрермендермен де әрбір бұқаралық ақпарат құралдарының өзіне тән сөйлеу, сөйлесу тәсілдері болады, бұл – әрбір газетке, журналға радиохабар тарату мен телебағдарламаларға тән болып келеді. Әрбір БАҚ субъектісі өз аудиториясымен белгілі бір тонмен «сөйлеседі», олармен қарым-қатынасқа түсу үшін, мәтіндік коммуникация жасау үшін берік медиастилистикалық және шешендік (риторикалық) құралдар қолданады. Мысалы, сапалы газет баспасөзінде (пресса) қарым-қатынас жасаудың бір түрлі стилі тән болса, кең тараған баспасөз құралдарында басқа стиль түрлері қолданылады. Мысалы, британ жаңалық тарату құралдарының стилі Ресей тележаңалықтары стилінен ерекшеленетіні сияқты қазақстандық каналдардың да жаңалық тарату ерекшеліктері бар т.б. Сазды үйлесім мен үндестікке қарай бұқаралық медианың әртүрлі субъектісінің саздылығы (тональность) көптеген экстралингвистикалық (сыртқы тілдік факторлар) факторларға байланысты түрленеді, атап айтқанда, ол саяси, тарихи, мәдени, идеологиялық, әлеуметтік салаларға қарай түрленіп отырады. Ақпараттық-тарату стилі ресми дәрежеге дейін көтеріліп қолданылса, кеңес дәуіріндегі теледидарлық жаңалықтар белгілі дәрежеде шектеулі, арнайы електен (цензурадан) өткен үлгіде берілді, ал қазіргі мемлекеттік және жекеменшік арналарда жаңалықтар белгілі бір объективті жаңалыққа ұмтылыс жасауда, ал көңіл көтеруге арналған радио мен телебағдарламаларда ағайынгершілікке негізделген стиль қолданылады. Салыстырмалы зерттеу негізінде медиамәтіндердегі мынандай өзгерістер айқындалды, олар қазіргі кездегі медиакөшіністің жаһандануының ішінара алмасуына, ауысып тұруына бейімделеді, ал кей кезде кейбір ақпараттық-тарату стильдерін (қолданыстарын) түгел көшіріп алуға бейімдейді, соған алып келеді, оның ішінде қазақ бұқаралық ақпараттық құралдары да бар екенін айтуымыз керек, мұндай көрініс «Екі жұлдыз» сияқты саздық бағдарламаларда бірден байқалады. Мысалы, жариялылық пен қайта құру кезеңіндегі өзгерістер посткеңестік БАҚ-тарда қарым-қатынастың үндестігіне алып келді, нәтижесінде ақпараттық-тарату стиліне де батылдық әкелді. Көптеген посткеңестік медиадискурстар англо-американдық медиасөйлеудің ықпалымен пайда болды.

Бұқаралық медианың ішкітілдік немесе интерлингвистикалық деңгейінің дәрежесін талдау БАҚ-тың тілдік қызметінің бір саласы лингвомәдени аймақтың ауқымына қатысты қалыптасты. Бұқаралық медианың іске асыратын механизмі болып табылатын тілдік процестерді сөз еткенде, бірінші кезекте мыналарды бөліп айтуға болады:

1. Нақты стильдік шекараны жою дәстүрі;
2. Медиасөздің базалық корпусында ауызекі стильдің нормасын тарату (жаңалықтар, ақпараттық талдау, шолу);
3. Қате сөз қолданыстарды тарату (екпінді дұрыс қоймау, грамматикалық қателер, нақты емес тіркестер);
4. БАҚ-та жаргондарды, нормаға жатпайтын сөздерді қолдану арқылы сөз нормасын төмендетіп, мәнін кетіру т.б.

Медиасөздің ішкі корпусындағы дәл де нақты стильдік шектеуді жоюдың ұстанымын көптеген зерттеушілер, оның ішінде Ресей, шет елдердегі ізерттеушілер қарастырып келеді. Мүмкін бұл бағыт төтенше жылжымалылықтың және медиакүрестің өзінде жанрлық технологиялық динамикалық қозғалыстың тууына, пайда болуына себепші болатын шығар. Медиамәтіндердің негізгі типтері, оның ішінде жаңалықтар, ақпараттық талдаулар (comment and analysis), публицистика (features) және жарнама жанрлары бір-бірімен үнемі кеңістікте және уақытша жақын болып өзара әсер ететіндіктен

медиакөріністегі кез келген тіл мен мәдениеттің таралу аймағын (ареалы) түсіну арқылы лингвомәдени кеңістіктің пікірі мен ұстанымы шын мәніндегі аймақтық, мемлекеттік шекара мен ақпараттық саладағы әсер мен ықпалдың шын мәнінде бір-біріне сәйкес келмейтіндігін білуге мүмкіндік тудырады. Демек, ағылшын-америкалық лингвомәдени кеңістігінің аталған елдердің аумағынан алысқа шығып кеткенін байқаймыз, себебі ол ағылшын тілді медиахабардың және Интернеттің орасан зор аумақты қамтуына байланысты болып отыр. Сонымен, тілдік процестің қозғалысындағы БАҚ-тың ролі тек қана өзгерістерге ғана байланысты емес, жалпы лингвомәдени жағдайлардың сапалық туындауына да байланысты болады. Қазіргі бұқаралық медианың тілдік процестердің туындауына ықпалын бағалай отырып, талдаудың үш түрлі деңгейіне тоқталуға тура келеді. Олар мыналар:

1. Геолингвистикалық деңгей;
2. Интерлингвистикалық деңгей;
3. Интралингвистикалық деңгей[4, 46 б.].

Геолингвистикалық деңгей әлемдегі және аймақтардағы жалпы лингвомәдени жағдайлардың және оның дамуына бұқаралық ақпарат құралдарының қалай ықпал жасайтындығына талдау жасауды шамалайды және ***. Бұл жерде төмендегідей маңызды сандық және аймақтық жетістіктерге назар аударылады, тіл саласының ықпалының шегі қандай: бір тілде және басқа тілдердегі сөйлеушілердің сандық өзгерісі, әлемдегі ақпараттық кеңістіктен белгілі бір тілдің өзіндік ролі басқа тілдердің ролінің азаюы т.б.

Интерлингвистикалық деңгейде немесе тіларалық деңгейде зерттеушілер тілдердің өзара ықпалдасуы мен өзара әсер етуі мәселелерін қарастырады, кірме лексиканың тәсілдерімен механизмдері зерттеледі, сондай-ақ шет тілдердің ықпалына ұшыраған тілдер мен сөз қолданудың саласы мен функционалды стильдерді зерттейді.

Интралингвистикалық деңгей немесе ішкі тілдік деңгей бір лингвомәдени аймақтың аясындағы тілдік процестердің медиакеісіміне басты назар аударады. Оған мыналар жатады: нақты стильдік шекараның бұзылу мақсаты, медиасөйлеудің базалық корпусында ауызекі сөйлеу стилі нормаларының таралуы (жаңалықтар, ақпараттық талдау, шолу), қатетілдік қолданыстардың таратылымы (екпіннің қате қойылуы, грамматикалық қателер, қате құрастырылым т.б.), бұқаралық ақпарат құралдарындағы тілдік нормалардың қолданысының төмендеуі және нормаға жатпайтын лексиканың қолданылуы т.б.

Ағылшын медиамәтіндерінің бүтіндей көлемі бірқатар экономикалық, саяси, әлеуметтік салаларда қарқындап өсуі басқа әлем тілдеріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде де мәтін көлемін арттыруға ықпал етуде, бұл тілдік процестің ағымында болатын құбылыс, сондай-ақ мұндай тілдік процестер сөз қолданысының сапалық жағына да, тілдік нормасының қозғалысына да, тілдер мен мәдениеттердің өзара ықпалдасуына да өз әсерін тигізуде.

Интерлингвистикалық деңгейдегі тілдік процестердің қозғалысындағы БАҚ-тың ролін үйрену тілдердің өзара ықпалдасуындағы медиақамтамасыз ету механизмдеріне талдау жасауды қажет етеді, оның ішінде, нақты айтқанда лексикалық бірліктердің ауысу тәсілдеріне, коммуникативтік-ақпарат стилінің өзара ықпалдасуына да әсер етіп, ықпал жасайтын фактор болып табылады. Ақпараттық қоғам жағдайында мәдени тілдік ықпалдастық (әсер ету) бұқаралық ақпарат құралдарының арналарында белсенді көрініс береді, әлемдік ақпарат кеңістігіне ағылшын тілді медиасөйлеудің басым ықпал жасауы, оның ішінде оған деген қазақтық сегмент жоғарыдағыдай медиадискуртарды талдау барысында айқын көрініс беруде.

Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарына ағылшын-американдық бұқаралық медианың тигізіп отырған ықпалын олардың формат деңгейі мен мазмұнынан, сондай-ақ тілінің деңгейінен де байқауға болады. Ағылшын тілді үлгілердің теледидар және радиоөнімдеріне кең тарауы (олардың қатарында лицензияланған, сондай-ақ лицензияланбаған пираттық өнімдер де байқалады), форматы мен мазмұнының көшірілуі, ағылшын тілдік кірме элементтердің орасан зор толқыны, коммуникативтік-ақпараттық еліктеу стилі – қазіргі қазақ медиамәтіндеріне тән белгілер болып келеді.

Орыс ақпарат құралдары арқылы келген англо-американдық белгілі теле және радиохабарлар Қазақстанда жаңа заман талабына сай нәтижелі бейімделуде: мұндай ағылшын тілді бұқаралық медиаформаттарының қатарына: «Шоу-бизнес» (reality show), «Таңшолпан» (Доброе утро), «Біздің көршілер» (Наши соседи), «Алаң» сияқты хабарларды жатқызуға болады және олардың қатары күннен-күнге артуда. Тілдік деңгейде англо-американ бұқаралық медианың әсерімен ағылшын тілінен

IV. Тілралалық антонимдер деп ұғымдардың қарама-қайшылығы барысында анықталатын сөздерді айтамыз. Аударма теориясында тілралалық антонимдер антонимдік аударма барысында қолданылады (я ничего не забыл – бәрі де есімде).

V. Тілралалық гипонимия және гиперонимия. Тілралалық гипонимия деп бір тілдегі тектік ұғымдарды білдіретін сөздерге түрлік ұғымдардың қатысын айтамыз. Ал тілралалық гиперонимия дегеніміз – түрлік ұғымдарды білдіретін лексикалық бірліктерінің тектік ұғымдарды «білдіретін» лексикалық ұғымдарға қатысы (гүл > тюльпан, роза, ромашка сөздердің гиперонимі болады).

VI. Тілралалық перифраз. Тілде перифразалардың сан қилы түрлерінің болуы ойлаудың логикалық құрылымындағы ерекшеліктермен байланысты. Философтар мен логиктер ерте заманнан бастап, түрлі айтылымдардың (высказывания) баламалығы мен оларды алмастыру мүмкіндіктерін қарастырған. Логикалық семантика негізін қалаушылардың бірі Г.Фреге талдау барысында сәйкестіктің баламалылық деңгейін қарастырған. Мысалы, Париж – Францияның астанасы; мұнай – черное золото.

Пән бойынша әдебиеттерді қарап шыққаннан кейін, біз аудармашының жалған достары келесі түрлерін ажыратуға болады:

Бірінші түрі негізгі тілдегі сөздер аударылатын сөздерге дыбыстық және графикалық тұрғыдан сәйкес бірақ мағыналары әртүрлі. Мысалға, artist – суретші, артист емес, magazine – журнал, дүкен емес, family – отбасы, аты-жөні емес, intelligent – ақылды, зиялы емес.

Екінші түрі негізгі тілдің көпмағыналығына жатады, аударылып отырған тілге дыбысты әріптерінің аналогіне мағыналық жағынан ұқсас келеді, бірақ біраз мағыналары өзгешелеу. Мысалға: aggressive – қайратты; жігерлі; отты; fruit – ұрық (кең мағынада), жеміс; record – тек рекорд емес, жеке жұмысы, жазып алу.

Үшінші түріне негізгі тілдің сөздері жатады, аударылатын тілге көпмағыналы дыбысты әріптерінің аналогіне мағыналық жағынан сәйкес келеді, бірақ басқа мағыналары негізгі тілге мүлдем қатысы жоқ. Мысалға: football – футбол (американдық), европалық футбол – soccer; rock – рок (музыка), рок (тағдыр) – fate.

Төртінші түріне өлшеу бірліктері жатады, бірнеше тілдерде дыбыстық және жазу жағынан ұқсас келеді, бірақ саны жағынан сәйкес келмейді. Мысалға: decade – 10 жыл, декада сөзі орыс тілінде 10 күндік дейді. (2) Бірнеше шет тілдерді меңгерген аудармашыларға аударма барысында жазу мен дыбысталу жағынан қиыншылықтар туғызады. Аудармашының жалған достары жиі аударылған мәтіндерді дұрыс түсінбеушілікке алып келеді.

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басы ақпараттық коммуникация (қарым-қатынас) мен жана ақпараттық технологияның қарқынды өсуімен ерекшеленеді. Дәстүрлі БАҚ-тың қарқынды дамуы – баспа, радио, теледидар, әлемдік жаһантор – Интернеттің (жаһантордың) пайда болуы мен таралуы – бірыңғай ақпараттық кеңістіктің, ерекше үздік те озық ортаның, көптеген медиаағымдар жиынтығының пайда болуына алып келді. Осының бәрі сөздің пайда болуы мен таралуына, сөздік қолданыстың ерекшеліктеріне, тілдегі өзгерістердің сипатына ықпал етпеуі мүмкін емес еді. Осындай сөз қолданудың ауқымды ағымы бүгінгі бұқаралық ақпарат саласына да келіп жетті. А.Байтұрсынов мұны «Әдебиет танытқыш» еңбегінде баспасөз стилі деп атап кеткен болатын [1, 114 б.]. Бұқаралық ақпарат мәтіндері немесе медиамәтіндер, қазіргі тұрмыстық тілдің ең кең тараған саласының бірі болып табылады, олардың жалпы жиынтығы (жиыны) адамдар қызметіндегі басқа салалардағы сөйлеу түрлерінің жалпы жиынтығынан әлдеқайда асып кетеді. Осыдан мәтінде жиынтығы (қазіргі лингвистикалық тіл қолданудың әртүрлі саладағы барлық мәтіннің жиынтығын білдіретін қолданыстағы термин) деп аталатын термин пайда болды, оның БАҚ арналарында күнделікті қолданылып, беріліп отыратын түрлері мен үлгілерінің мөлшері артып қана қоймай, күн сайн өсе түсуде [2, 76 б.]. Бірыңғай ақпараттық кеңістік туралы пікірлердің тілдегі өзгерістердің ерекшеліктерін ұғыну мен түсінуде үлкен мәні бар, өйткені ол әлемдік және ұлтық ақпарат құралдарының біртұтас жүйесі мен бірлігінің сан қырлы қызметін түсінумен қатар, лингвомәдени процестердің дамуы мен ағымын түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі ғылымда осы ұланғайыр озық, мемлекеттік аумағы жоқ және кедергі таңдамайтын кеңістікті білдіру үшін қаншама ұғымдар мен терминдер қолданылады, олар белгілі бір мағыналық топқа қатысты болады және бұқаралық ақпарат құралдарының ерекшеліктерін білдіріп, төмендегідей болып келеді; олар: ақпараттық кеңістік, ақпараттық орта, ақпараттық ая (алаң), медиаорта, медиаландшафт, инфосфера (инфосала), т.б. [3, 29 б.].

Лингвомәдени жиынтық (комплект) әлемдік ақпараттық кеңістіктің маңызды құрастырушысы болып табылады, оның мәнін түсіну және бағалау өте қиынға соғады, өйткені кез келген ақпараттық сөз қолданыстары белгілі бір тіл мен мәдениеттің нақты көрінісі болып табылады. Әлемдік

лексикалық функциялар. Тұтастай айтылған ойдың белгілі бір синтаксистік түрленуі барысында нақты бір мағынаны білдіретін сөз тірек сөздің орнына жұмсалуды мүмкін. Белгілі американдық аударматанушы Юджин Найда (*E. Nida*) динамикалы баламалылық терминін ұсынды. Оның мағынасы: аударманы қабылдаушының әсері мен түпнұсқаны қабылдаушы әсерінің сәйкестігі. Жалған балама - екі түрлі тілдегі айтылуы жағынан ұқсас, бірақ мағынасы басқа сөздер. Жалған баламаларды *Аудармашының «жалған достары»* деп те айтады. Бұл тіларалық омонимдер, яғни айтылуы мен жазылуы бірдей, бірақ беретін мағыналары әртүрлі болып келетін сөздер. Мысалы: орыс және украин тілдерінде кездесетін тіларалық омонимдер: *вино* (орыс) – *вино/віно* (укр.), *рожа* (орыс) – *рожа* (укр.). Дұрыс баламалармен салыстырайық:

1) **Вино** (укр.) – устар. «приданое» (орыс). **Вино**¹ (укр.) – масть карт «пики» (орыс). **Вино**² (укр.) – алкогольный напиток (орыс)

2) **Рожа** (укр.) – 1. «Мальва» (гүлдің аты). 2. Роза (сөйлеу стилі). **Рожа** (орыс) – бет (сөйлеу стилі) орыс және поляк тілдерінде кездесетін тіларалық омонимдер/ антонимдер: *uroda* (поляк) – *урод* (орыс). Шын мәнінде **uroda** (поляк сөзі) орыс тіліндегі «красота» деген мағынаға сәйкес.

· орыс және қазақ тілдеріндегі жалған баламалар: *сарай* (орыс) – *сарай* (қаз.), ай (орыс) - ай (қаз.), т.б. **Сарай** (парсы тілінен енген сөз) – «1. Дворец, отличающееся великолепием здание. 2. Дом со множеством помещений. 3. Крытое строение для содержание скота, хранения хлеба, зерна, сена и различного имущества. 4. Жан сарайы - внутренний духовный мир человека» [Рустемов: 1989, Б.249] Қазақ тілінде *сарай* сөзі орыс тіліндегі *сарай* сөзімен жоғарыда көрсетілген тек 3-ші мағынамен сәйкес, ал 1-ші және 2-ші мағынадағы *сарай* сөзімен жалған балама болып табылады. **Ай** – орыс тілінде одағай. Қазақ тілінде: 1. Ай – түнде жерге жарық сәуле беріп тұратын планета (луна); 2. Ай – жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, 30 күндік мерзім (месяц). Орыс және қазақ тілдеріндегі жалған баламаларға басқа да мысалдарды келтіруге болады: **баран, зина, мама, май, бас, бал, жара**, т.б.

Түрік және орыс тілдеріндегі жалған баламалар: *bardak* (түр.) – *бардак* (орыс), *pasta* (түр.) – *паста* (орыс), *durak* (түр.) - *дурак* (орыс). Дұрыс баламалар: **bardak** – стакан, **pasta** – пирожное, **durak** – остановка.

Түрік және қазақ тілдеріндегі жалған баламалар: *masa* (түр.) - *маса* (қаз.), *para* (түр.) - *пара* (қаз.), т.б. Дұрыс баламалар: **masa** – үстел, **para** – ақша.

А.М. Алдашева көрсеткендей, аудару кезінде қателіктер де кездеседі, олар түпнұсқадағы сөздің сыртқы нысанын жиі қолданыстағы таныс сөздің графикалық көрінісімен шатастырудан туады [Алдашева: 1998, Б.191]. Тіларалық сәйкестіктердің заңды сипатын анықтауда тек жоғарыда аталған факторлар ғана емес, тіларалық деңгейде лексикалық-семантикалық категориялардың болуы да ескеріледі. Түрлі белгілердің негізінде аудармашылық сәйкестіктерді бөліп ажыратудың алдында аталған категорияларды талдау қажет. Салыстырылып отырған лексикалық бірліктердің семантикалық мазмұнын, олардың дыбыстық (графикалық) формасын және тілдік сипаттамасын ескере отырып, ғалымдар тіларалық категориялардың синонимдік, омонимдік және паронимдік деп аталатын түрлерін бөліп көрсетеді. Тілдер лексикасындағы интернационалды элементтерді салыстырмалы талдау мәселелерімен шұғылданған ғалымдар сөздердің бұл категорияларын төмендегі ретте анықтайды:

I. Тіларалық синонимдер дегеніміз - тілдегі мағынасы мен қолданысы жағынан толық немесе ішінара сәйкес келетін, аудармада бір-біріне балама болып табылатын сөздер. Толық тіларалық синонимдерге баламалар жатқызылады. Мұндай синонимдердің негізін жалпы халықаралық сөздер құрайды. Олар қандай да бір эмоционалды-экспрессивті реңкке ие болмайды, бейтарап стильде қолданылады (вторник- сейсенбі, красный- қызыл т.б). Ішінара тіларалық синонимдер немесе нұсқаулық сәйкестіктер деп заттың мағыналық мазмұны сәйкес келгенімен эмоционалды-экспрессивті стильдік не болмаса басқа бір белгісі бойынша сәйкес келмейтін синонимдерді айтамыз (бет – лик, морда, рыло, личико, мордашка, рожа, харя, физиономия). Мұндай сәйкестіктерді экспрессивті синонимдер деп атауға болады.

II. Тіларалық омонимдер дегеніміз – екі тілдегі дыбыстық (графикалық) формасы жағынан сәйкес келетін, алайда, түрлі мағынаға ие сөздер. Тіларалық омонимдерді аудармашының жалған баламалары деп те атайды. Мысалы: *жара* (орыс.) – *жара* (қаз.).

III. Тіларалық паронимдер дегеніміз – формасы жағынан толық сәйкес келе бермейтін, алайда, кей жағдайда мағынасын қате түсінуге болатын сөздер (диабетические палочки – диетикалық таяқшалар).

ғалымдар аудармашының жалған достарын басқа қырынан зерттеген. Айта кетсем, Иванова.Л.Б аудармашының жалған достарын ғылыми – техникалық мәтіндерде қарастырған және Разморо Муртазо өз ғылыми жұмысында аудармашының жалған достарын екі тілде салыстыра зерттеген, ол араб және парсы тілдерін қарастырған. Осы ғылыми жұмыстарға талдау жүргізе, бұқаралық ақпарат құралдарындағы “аудармашының жалған достары” әлі де тың тақырып болып отыр.

Талқылау. Соңғы жылдарда аударма байланысты әдебиеттерде кездесетін аудармашының жалған достары санатындағы сөздерге көптеген зерттеушілер қызығушылықтарын танытады. Бұл кездейсоқтық қызығушылық емес. Аударма талдауы қателер санын өте жоғары деңгейде көрсетеді. Оларды жоғары білікті аудармашылар жасайды. Осылайша, осы санаттағы сөздер аударма практикасында қажетті болады.

Соңғы жылдары ғалымдардың тіларалық синонимдер, омонимдер және паронимдерді аудару барысында кездесетін аудармашының жалған достары мәселесіне қызығушылық артып отыр. Тіл-аралық графикалық, грамматикалық және семантикалық ұқсастықтардың болуына байланысты бұл сөздер категориясын аудару барысында жалған ұқсастық пайда болады. Осындай ұқсастықтардың нәтижесінде жалған эквиваленттер жиі кездеседі, сондықтан аудармашылардың семантикалық құрылысында болатын өзгешіліктерді жиі ұмытады. Аудармашының жалған достары құбылысының кең таралғандығына қарамастан, аудармашының жіберетін қателігінің пайызы өте жоғары. Осы тұрғыдан қарастырғанда бұл зерттеу жұмысының өзектілігін сөзсіз арттырады. Себебі көптеген ғалымдар аудармашының жалған достарын басқа қырынан зерттеген. Айта кетсем, Иванова.Л.Б аудармашының жалған достарын ғылыми – техникалық мәтіндерде қарастырған және Разморо Муртазо өз ғылыми жұмысында аудармашының жалған достарын екі тілде салыстыра зерттеген, ол араб және парсы тілдерін қарастырған. Осы ғылыми жұмыстарға талдау жүргізе, бұқаралық ақпарат құралдарындағы “аудармашының жалған достары” әлі де тың тақырып болып отыр.

Аудармашының жалған достары француз тілінен faux amis du traducteur калька тәсілімен аударылған. 1928 жылы француз ғалымдары М. Кесслера және Ж. Дерокинның [М. Koessler, J. Degosquigny, 1928] жұмыс барысында пайда болды. Осы сөзді білдіру үшін сол уақыттан бастап әртүрлі тілдердегі бірнеше атаулар пайда болды. Неміс және ағылшын тілдерінен калька тәсілімен аударылған түрі: falsche freunde des ubersetzers [A. Brunner, 1976] және false friends [M. Perl, R. Winter, 1972]. «Аудармашының жалған достары» өзінің артықшылығымен аудармашылық құбылысты дәл сипаттайды. Осы деңгейдегі сөздерді аудару барысында жалған ұқсастықтар кездеседі, өйткені тіл-аралық аналогизмдер графикалық немесе грамматикалық, көбінесе семантикалық ортақтылықты талап етеді. Қазіргі таңда аудармашының жалған достары термині, көбінесе автор аударманың теориясы мен практикасы туралы мәселелерімен айналысқан уақытта қолданысқа ие болады. Бірақ, не дегенмен кейбір авторлар бұл терминді мақұлдамайды, себебі бұл сөзге лингвистикалық зерттеу жүргізген. Мысалға, Г.М. Готлиб образды метафорикалық атаудың орнына, ол тіларалық аналогизмдерді қолдануды жөн көрді. Бұл ұтымды әдіс, себебі бірнеше ғалымдар тіларалық аналогизмдерді шынайы екі тілділік жағдаяттарда зерттеу ғана емес, бұл деңгейдегі сөзге синхронды – салыстырмалы әдіс жүргізген. Көптеген ғалымдар аударма үрдісінде интернационалдық лексикадан бірнеше қателіктер туындайды. Ағылшын-қазақ-орыс тілдерінде басқа тілдерден енген, әсіресе латын, грек тілдерінен енген халықаралық сөздер кезігеді.

Интернационализм - 1. бірқатар тілдерде кездесетін және белгілі дәрежеде фонетикалық, грамматикалық және семантикалық ұқсастыққа ие сөздер; 2. түрлі тілдердегі тегі бір ортақ (көбіне грек немесе латын тілдерінен шыққан) мәні бір, алайда, сол тілдің фонетикалық және морфологиялық нормалары ескерілген сөздер. Интернационал сөздер дегеніміз-көп тілдерде формасы, мағынасы жағынан ұқсас, ортақ, лексикалық бірліктер: film, textm radio, dialect, doctor, atom, legal. Халықаралық сөздер ғылым мен техниканың әр түрлі салаларында, химия мен медицинада, физикада көптеп кездеседі.

Халықаралық сөздерді аудару негізінен көп қиындық келтіре қоймайды. Бірақ халықаралық сөздердің көпшілігі ағылшын-орыс-қазақ тілдерінде формалары бірінші деп болғаны әртүрлі мағыналары болатынын білу керек. Оларды жиі аудармашының «жалған достары» деп атайды. Мысалы: accurate -мочный (аккуратный емес, resin-смола (резина емес), control -не только контролировать но и управлять. т. б. Балама аударма ғылыми ұғымына анықтама берер алдында *балама* терминіне және бұл түбірден өрбіген басқа да ғылыми ұғымдарға тоқталайық. **Баламалар** - контекске тәуелсіз бастапқы және аударма мәтіндерінің тең мағыналы тұрақты сәйкестіктері, тіларалық синонимдер. **Баламалық ауыстырулар** (эквивалентные замены) – мағыналары тірек сөзбен синонимдес келетін

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

ГТАХР 16.31.41

А.М. Асильбекова
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ТІЛІНДЕГІ “АУДАРМАШЫНЫҢ ЖАЛҒАН ДОСТАРЫНЫҢ” ШЫҒУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақала аудармашының жалған достарының шығу тарихы қарастырылады. Күн сайын әртүрлі елдердің өкілдері арасында көптеген келісім сөздер мен іскерлік кездесулер өткізілуде. Бұл тек аудармашылардың орасан зор және ерен еңбегінің арқасында мүмкін болып жатыр. Аудармашылар өздерінің ауыр жұмыс барысында бірқатар мәселелер кездеседі және жиі қателіктер жасайды. Бірақ қателіктерді тек енді ағылшын тілін үйренуге кіріскен адамдар, бұл қорқынышты жайт емес. Ал егер өз саласында жұмыс істейтін маманның қателіктері болса, бұл күлкілі және бір мезгілде қайғылы жайт. Аудармашының жалған достары аударманың ең қиындатылған түрі. Терминге жүгінетін болсам, аудармашының жалған достары деген сөздер екі тілде де жазылуы және дыбысталуы жағынан ұқсас, бірақ мағыналары әртүрлі. Сол себептен аударма кезінде дұрыс сөздерді қолданбаған жағдайда жалған аударма болады.

Түйін сөздер: жалған балама, тіларалық синоним, аудармашының жалған достары, тіларалық омонимдер, техникалық мәтін, тіларалық графика, грамматикалық және семантикалық ұқсастық, тіларалық паронимдер, лингвистика, тіларалық аналогизм, интернационализм, тіларалық гипонимия, морфологиялық норма, балама, баламалық ауыстырулар, тіларалық гиперонимия, динамикалық баламалылық, тіларалық перифраз.

Кіріспе. Күн сайын әртүрлі елдердің өкілдері арасында көптеген келісім сөздер мен іскерлік кездесулер өткізілуде. Бұл тек аудармашылардың орасан зор және ерен еңбегінің арқасында мүмкін болып жатыр. Аудармашылар өздерінің ауыр жұмыс барысында бірқатар мәселелер кездеседі және жиі қателіктер жасайды. Бірақ қателіктерді тек енді ағылшын тілін үйренуге кіріскен адамдар, бұл қорқынышты жайт емес. Ал егер өз саласында жұмыс істейтін маманның қателіктері болса, бұл күлкілі және бір мезгілде қайғылы жайт.

Аудармашының жалған достары аударманың ең қиындатылған түрі. Терминге жүгінетін болсам, аудармашының жалған достары деген сөздер екі тілде де жазылуы және дыбысталуы жағынан ұқсас, бірақ мағыналары әртүрлі. Сол себептен аударма кезінде дұрыс сөздерді қолданбаған жағдайда жалған аударма болады.

Соңғы жылдарда аудармаға байланысты әдебиеттерде кездесетін аудармашының жалған достары санатындағы сөздерге көптеген зерттеушілер қызығушылықтарын танытады. Бұл кездейсоқтық қызығушылық емес. Аударма талдауы қателер санын өте жоғары деңгейде көрсетеді. Оларды жоғары білікті аудармашылар жасайды. Осылайша, осы санаттағы сөздер аударма практикасында қажетті болады.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеу барысында бұқаралық ақпарат құралдарындағы жалған баламалықтың лексикалық талдау, салғастыру, жіктеу, жинақтау, сипаттау, жүйелеу, қорытындылау әдіс тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер. Соңғы жылдары ғалымдардың тіларалық синонимдер, омонимдер және паронимдерді аудару барысында кездесетін аудармашының жалған достары мәселесіне қызығушылық артып отыр. Тіларалық графикалық, грамматикалық және семантикалық ұқсастықтардың болуына байланысты бұл сөздер категориясын аудару барысында жалған ұқсастық пайда болады. Осындай ұқсастықтардың нәтижесінде жалған эквиваленттер жиі кездеседі, сондықтан аудармашылардың семантикалық құрылысында болатын өзгешіліктерді жиі ұмытады. Аудармашының жалған достары құбылысының кең таралғандығына қарамастан, аудармашының жіберетін қателігінің пайызы өте жоғары. Осы тұрғыдан қарастырғанда бұл зерттеу жұмысының өзектілігін сөзсіз арттырады. Себебі көптеген

қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол, т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады.

Кәсіби құзыретті маман деп өзінің педагогикалық әрекетін жоғары дәрежеде жүргізе алатын, қарым-қатынасқа әрдайым дайын, педагогикалық үдерісте үнемі оң нәтижелерге қол жеткізіп отыратын маманды атауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 14 желтоқсан, 2012.

2 Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

3 Қазақстан Республикасындағы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2004.

4 Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж. Педагогика. – А., 2007.

5 Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. – М., 2002

6 Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М., 1998.

7 Омарова Л.Т. Кредиттік оқыту жүйесінде студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары.

8 Б.Т.Кенжебеков. Маманның кәсіби құзыреттілігінің теориялық негізі // Бастауыш университет. – 2005, №3. – 3-7 б.

9 Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования// Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях: Материалы республ.научно-практ.конференции. – Уральск, 2006. – С.137-139.

10 Сенкибаева А.Т. Мұғалімнің кәсіби құзырлығын дамыту// Білім берудегі менеджмент, № 4, 2009.

¹Г.Т. Уразова

Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.

Аннотация

В Казахстане происходит резкая переориентация оценки результата образования с понятий «подготовленность», «образованность», «общая культура», «воспитанность», на понятия «компетенция», «компетентность» обучающихся. То есть делается существенная ставка на компетентностный подход в образовании.

Компетентность означает доскональные знания в какой-либо области. Компетентный человек – это знающий, хорошо осведомленный о чем-либо человек, т.е. компетентность, как правило, связывают с квалификацией специалиста, имеющего исчерпывающие знания в какой-либо профессиональной области.

В настоящее время бизнесу и государству нужна не квалификация, которая слишком часто ассоциируется с умением осуществлять те или иные операции материального характера, а компетентность, которая рассматривается как своего рода коктейль навыков, свойственных каждому индивиду, в котором сочетаются квалификация в строгом смысле этого слова, социальное поведение, способность работать в группе, инициативность и любовь к риску.

Ключевые слова: парадигма, конкурентоспособность, компетентность, компетенция, информация, инновация, метод, концепция, рынок, функциональная грамотность, процесс, специалист, потенциал.

¹G.T. Urazova

Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

In Kazakhstan there is a sharp reorientation of education assessment results with the notions of "preparedness", "Education", "common culture", "education" on the concept of "competence", "expertise" of the students. That is done substantial bet on the competence approach in education.

Competence means a thorough knowledge in any field. Competent person - is knowledgeable, well-informed about anything a person, i.e. competence, as a rule, linked to professional qualifications, which has a comprehensive knowledge in a professional field.

Currently, businesses and the state does not need the qualification, which is too often associated with the ability to carry out certain transactions of a material nature and competence, which is seen as a kind of cocktail skills peculiar to each individual, which combines expertise in the strict sense

Key words: paradigm, competitiveness, competence, expertise, information, innovation, method, concept, market, functional literacy, a process, specialist, capacity.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігін айтады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын педагогикалық үдеріске енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді.

Қоғам талабына қарай оқытушының білім берудегі міндеті нәтижеге бағытталған іс-әрекетті құзыреттілік тұрғыдан жүзеге асыру. Қазіргі уақытта оқытушымен бірге, студенттердің алдына қойылатын талаптар да өсуде. Талап студенттердің бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға:

- нақты құбылыстарды танып білу мен түсіндіруде;
- қазіргі заманғы техника мен технологияны игеруде;
- практикалық өмірде мамандық таңдау кезінде өзінің кәсіби білім алуға дайындығын бағалауда;
- еңбек нарығын бағдарлау қажет болғанда өмірден өз орнын анықтауға;
- өмір салтын, кикілжіңдерді шешу тәсілдерін таңдауға байланысты мәселелерді шешу қажет болғанда туындайтын өмірлік мәні бар мәселелерді шешу біліктілігін шығарады.

Құзыреттілік ең алдымен студенттердің ақпараттық сауаттылығы мен кез келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Сыртқы ортадан ақпарат алу, оны өңдеу оқушы мінезін қалыптастырудың қайнар көзі болып табылады. Ақпараттарды өз бетімен алуға, талдауға, қайта өңдеуге үйрету ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыруға негіз болады. Мұнда студенттердің өз бетімен жұмысына көп мән беріледі. Студенттер өз беттерінше жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен ғаламтордан, түсіндірме сөздіктерден, түрлі тарихи ақпараттар алып, сабақ барысында пайдаланады. Бұл құзыреттілік студенттің оқу пәндеріндегі және білім аймақтарындағы, сонымен бірге қоршаған дүниедегі ақпараттармен жұмыс істей білу дағдыларын қамтамасыз етсе, ал оқытушының мақсаты – студентке білімді өздігінен игеру амалдары мен тәсілдерін үйретіп, оның өзіндік дүниетанымын қалыптастыруына жағдай жасау, кеңестер және бағыт-бағдар беру.

Негізгі құзыреттіліктер түріндегі күтілетін нәтижелер:

- студенттерді өз бетінше талдауға;
- өз қызметіне мақсат қоюға;
- жоспарлауға, жинақтауға;
- қорытындылауға, салыстыра дәлелдеуге;
- өзін-өзі бағалауға;
- өз әрекетінің әлсіз және күшті жақтарын көрсете білуге;
- нені меңгергенін, нені меңгермегенін анықтауға.

Сонымен қатар, академиялық ұтқырлықтың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде студенттердің басқа оқу орындарында оқу пәндерін таңдап оқуы және олардың кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудағы рөлі зор. Өйткені, студент сыни тұрғыдан өз білімін бақылайды, бөгде ортада өз шеберлігін айқын көрсетеді және оқыту орталарын салыстырады [9, 135 б.].

Еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, кәсіби оңтайлы маманның бойында белгілі бір құзыреттіліктер қалыптасуы қажет:

- мәдениеттанымдылық құзыреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);
- оқу-танымдық құзыреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);
- коммуникативтік құзыреттілік (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы);
- ақпараттық-технологиялық құзыреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);
- әлеуметтік- еңбек құзыреттілігі (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті) [10, 16 б.].

Сонымен, кәсіби құзыреттілік дегеніміз ең алдымен студенттің функционалдық сауаттылығы мен кез-келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Студент қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-

Болон процесіне ену нәтижесінде жоғары білім беру жүйесіндегі реформаларға сәйкес қойылған міндеттерді Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарының өз беттерімен шешуіне мүмкіндік жасауда. Жоғары оқу орнын бітірушілердің біліктілігін жоспарлау, тұжырымдау және бағалауға қойылатын талаптар да өзгеруде. Бүгінгі маманның біліктілігі, оның білімінің нәтижесі құзиреттіліктер болып танылуда.

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер, республиканың әлемдік деңгейде білім беру жүйесіне жетуде жасаған қадамдары осы кезге дейін педагогика теориясы мен практикасында бекітілген білім беру парадигмаларын, жүйелерін, әдістерін, формаларын жетілдіру талабын қойды. Білім берудегі жаңа басымдықтар – ізгіліктік педагогика, студенттердің тұлғалық әлеуетін анықтау және дамыту, әлеуметтік үдерістер мен тұлғааралық қарым-қатынастарды ұйымдастырудың ерекше формасы ретінде танылатын оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру болып отыр.

Болашақ кәсіби құзиретті маман ақпараттық қоғамнан қалыспай, жедел ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, ерекше ұйымдастырушылық қабілетті, нақты бағыт-бағдар беруші болып шығуы – бұл қазіргі заманның талабы.

Құзиреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ кәсіби маманның – қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ.

Қазақстан Республикасында әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін мемлекет тарапынан көп шаралар жасалуда. Соның ішінде «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы» ең маңызды орын алады. Бұл тұжырымдамада жоғары білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын жағдайларда алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұл мақсатта алға қойылған міндеттер: студенттердің сапалы білім алуы, оқытушының біліктілігі мен педагогикалық шеберлігінің ұдайы арттырылуы [3, 12 б.].

«Құзиреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында американдық ғалым Н.Хомский енгізген болатын, бастапқыда ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер деген түсінік берді.

“Құзиреттілік” түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті. “Кәсіби құзиреттілік, жете білушілік” ұғымын енгізудің қажеттілігі оның мазмұнының кеңдігімен, интегративтік сипатымен, “кәсіптілік”, “біліктілік”, “кәсіби мүмкіндіктер” және т.б. түсініктерді біріктіреді [4].

Ғалым Дж. Равеннің «Қазіргі заманға қоғамдағы құзиреттілік» атты еңбегінде «кәсіби құзиреттілік» терминіне жеке тұлғаның көп қасиеттерін топтайтын ұғым деген анықтама беріледі [5, 36 б.].

Л.М. Митина «құзиреттілік» ұғымына «білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесімде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері», - деген анықтама береді [6, 11 б.].

Б.Т. Кенжебеков құзиреттілік жөнінде: «Құзиреттіліктің бар-жоғын адам еңбегінің нәтижесіне қарап пайымдау қажет. Кез-келген қызметкер, өз әрекетімен кәсіби іс-әрекеттің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби құзиретті болып саналады», - деп анықтама береді [7, 5 б.].

«Құзиреттілік» ұғымы бүгінгі күні оқыту үрдісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда. Оқыту үрдісінде «құзиреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануы болып табылады.

Құзиреттілік – студенттердің іс-әрекетін меңгеруден көрінетін білім нәтижесі. Білім мазмұнын жаңалау – негізгі мақсат болып табылады. Басты мақсаттың бірі – білім игеру кезінде күтілетін нәтижеге қол жеткізу. Негізгі бағыт оқытушы жеке тұлғаға ауысады, яғни, жеке тұлға бұрын білімді қабылдаушы рөлін атқарса, ал жаңа талап бойынша өздігінен білім алушы, үйренуші ретінде танылады. Сондықтан жеке тұлғаның бейнесін бүгінгі заман талабына сай дайындауымыз керек. Бүгінде білім беру стратегиясын «құзиретті білім беру» деп те атап жүр. Құзиреттілік жеке тұлғаның танымы мен тәжірибесіне қатысты нәрсе. Студенттердің кәсіби құзиреттілік мәселелері туралы пікірлер отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табауда. Оқыту үрдісіндегі құзиреттіліктерге ғалымдар әртүрлі анықтамалар берген.

Б.Т. Кенжебеков жоғары оқу орны студенттерінің кәсіби құзиреттіліктерін қалыптастыру жөніндегі пікірін «кәсіби құзиреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі», - деп тұжырымдаған [8, 6 б].

S.A. Nurgalieva¹, F.A. Kurabaeva², G.K. Espolova¹

¹East-Kazakhstan State University named after S. Amanzholov

²Pavlodskaya State Pedagogical Institute, Pavlodar, Kazakhstan.

TO THE QUESTION OF THE PROFESSIONALLY-ORIENTED TRAINING FOR FOREIGN LANGUAGE IN HIGHER SCHOOL OF THE KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the problem of the professionally-oriented instruction in the foreign language of the students in higher educational institutions of the Kazakhstan, which has recently acquired special relevance in connection with the growing role of foreign-language communication in the professional activity of modern specialists.

In the annual Message of the President of Kazakhstan N.A. Nazarbaev to Kazakhstan people “Socio-economic modernization – main direction of development of Kazakhstan” the relevance of multilingual education was noted, because “one of the most important values and the main advantage of our country is a multicultural and multilingual”. In accordance with the objectives, set by the President in the State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020, State program of functioning and development of languages for 2011–2020 and cultural program “Trinity of languages” by 2020 all people of Kazakhstan should seize Kazakh language, 95 % – Russian language and 25 % – English.

The increase in the demand for the state language and the study of English and other languages, the development of the country's intellectual potential on the basis of its involvement in the values of language and culture are all priority at the present time.

Key words: vocational training, professionally-oriented training, competitive specialist, professional competence.

МРНТИ 14.07.03.

Г.Т. Уразова¹

*Х.Досмұханбетов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау қ., Қазақстан*

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі балаларға білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат ететіні жайлы сөз болады.

Қазіргі өзгермелі уақытта білім берудің жай-күйі дүние жүзінде де күрделі және қарама – қайшылықтарға толы. Қоғамның дамуы білім беру саласынан үнемі алда болды, тіпті бұл алшақтық кейбір кездерде ондаған жылдармен өлшенеді. Күн сайын адамға көптеген ақпарат тасқыны келеді. Ал оқу мазмұны мен оқыту әдістері ескі сарында қалып қояда. Сондықтан білім берудегі әлеуметтік қажеттілік пен ол қажеттілікті қанағаттандырудың арасындағы қарама – қайшылық білім беру саласының дағдарысына әкеліп соғуда. Сол себепті оқытушылардың әдістемелік шығармашылығын дамытуды педагог – мамандардың біліктілігін жетілдіру жүйесінде ұйымдастыруды олардың кәсіби құзырлығын негізінде жүзеге асыру қажеттілігі туындайды.

Түйін сөздер: парадигма, бәсекеге қабілетті, құзыретті, құзыреттілік, ақпарат, инновация, әдіс, тұжырымдама, нарық, функционалдық сауаттылық, үдеріс, маман, әлеует.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», – деп атап көрсетті [1, б б.].

Білім беру жүйесіндегі жаңа білім парадигмасы білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы еліміздің индустриалдық – инновациялық даму аясында білім беру саласына жаңа тұрпаттағы міндеттерді жүктеп көрсеткен [2, 23 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Концепция развития иноязычного образования РК». - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006 г. – С.4.
- 2 Алексеева Л.Е. Оптимизация процесса обучения иноязычному профессионально-ориентированному общению студентов факультета международных отношений: Дис. к.п.н. - СПб., 2002. – 313 с.
- 3 Хаустов О.Н. Моделирование системы профессионального обучения деловому английскому языку специалистов экономического профиля в условиях высшей школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук – Тамбов, 2001. – 21 с.
- 4 Хохленкова Л.А. Технология профессионального педагогического общения при обучении иностранному языку студентов неязыковых специальностей: Дис.... к.п.н., Тольятти, 2000. – 299 с.
- 5 Коннова З.И. Развитие профессиональной иноязычной компетенции будущего специалиста при многоуровневом обучении в современном вузе. Автореферат ... д.п.н., Калуга, 2003. – 36 с.
- 6 Образцов П.И., Ахулкова А.И., Черниченко О.Ф. Проектирование и конструирование профессионально-ориентированной технологии обучения. / Под общ. ред. П.И.Образцова – Орел: ОГУ, 2003. – 94 с.
- 7 Рыбкина А.А. Педагогические условия формирования профессиональных умений курсантов учебных заведений МВД в процессе обучения иностранному языку. Саратов: Саратов. юрид. ин-т МВД России, 2005. - 152 с.
- 8 Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.
- 9 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку. Пособие для учителя.- М.: АРКТИ – Глосса, 2000. - 192 с.
- 10 Funk H. Berufsbezogener Deutschunterricht. Grundlagen-Lernziele-Aufgaben // Fremdsprache Deutsch. Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts. Sondernummer, 1992. – S. 4–15.
- 11 Хусаинова М.А. Становление профессиональной позиции студентов – будущих менеджеров средствами иностранного языка: Дис. канд. ... пед. наук. Самара, 2006. - 165 с.
- 12 Волкова А. Ю. Проблемы профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов неязыковых факультетов // Молодой ученый. – 2015. – № 15. – С. 575-577.
- 13 С.А. Нурғалиева, С.Ж. Зейнолла. К вопросу об организации трехязычного образования в Казахстане (на примере (РИПКСО) – ФАО «ОРЛЕУ») // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Филологические науки», №3(57), 2016. – С. 248-253
- 14 Шангереева Ш.Т. Көптілді оқытудың интеллект жүйесін пайдалану // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №1(47), 2014. – С. 178-180.

С.А. Нурғалиева¹, Ф.А. Курабаева², Г.К. Есполова¹

¹Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С.Аманжолова

²Павлодарский государственный педагогический институт

**К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА**

Аннотация

В статье рассматривается проблема профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов в вузах Казахстана, которая в последнее время приобрела особую актуальность в связи с возрастающей ролью иноязычного общения в профессиональной деятельности современных специалистов.

Реализация принципа триединства языков в нашей стране будет подниматься на качественно новый уровень. Главная цель нововведений – повышение конкурентоспособности кадров и рост экспортного потенциала образовательного сектора. В этой связи, целенаправленная подготовка квалифицированных кадров, внедрение единой системы полиязычного образования и разработка научно-методические рекомендации по широкому внедрению полиязычного образования в школах и вузах не вызывает сомнения.

Повышение востребованности государственного языка и изучение английского и других языков, развитие интеллектуального потенциала страны на основе ее приобщения к ценностям языка и культуры – все эти направления приоритетны в настоящее время.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, профессионально -ориентированное обучение, конкурентоспособный специалист, профессиональная компетенция.

тұжырымдамалық; сөйлеу (қарым-қатынас үдерісінде өз ойын жеткізу үшін ауызша және жазбаша түрде қисынмен сөйлеу біліктігі); әлеуметтік-лингвистикалық (қарым-қатынас жағдайларына сәйкес сөйлеу көрсеткіштерін меңгеру); елтанушылық-мәдениеттанушылық (әдет-ғұрыпты, салт-дәстүрді, өмір салтын білу). Кәсіби-бағдарланған өзге тілді құзыреттіліктің көрсетілген түрлері әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық, дидактикалық-әдістемелік және жалпы әдістемелік принциптерге бағытталған пәнаралық оқыту жүйесінде шет тілге оқытуда табысты жүзеге асырылады [11, 165].

Демек, жоғарыда келтірілгенді есепке ала отырып, жоғарғы оқу орнындағы шет тілге кәсіби-бағдарлап оқытуың негізгі және түпкі мақсаты студенттердің шет тілін белсенді меңгеруін күнделікті қарым-қатынас аймағында және сәйкес мамандық саласында ойды қалыптастыру мен тиянақтау, болашақ кәсіби қызметте шет тілін практика жүзінде пайдалану үшін жеткілікті деңгейге жету құралымен қамтамасыз етеді.

Осылайша, шет тілге кәсіби-бағдарлап оқытуың тәсілдері шет тілге оқытудың әдістемесі отандық және шетелдік бірыңғай моделін дайындау қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Шет тіліне кәсіби-бағдалап оқытудың мақсаты ұғымын саралай отырып, берілген ұғымның көпкомпоненттілігі мен біртәнді еместігін белгілеу қажет. Мақсаттың келесідей компоненттерін ажыратады: білім берушілік, тәрбиелік, дамытушылық және практикалық. Білім берушілік мақсаттарды жүзеге асыру үшін студенттердің таңдаулы болашақ кәсіби қызмет саласымен байланысты лингвистикалық білімнің белгілі көлемін алуды көздейді.

Республиканың бағдарлау жағдайында ғылыми-техникалық және индустриалды даму жолында әр түрлі бейінді тілдік емес жоғарғы оқу орны жүйесінде «шет тілі» білім беру саласында әлеуметтік тапсырыс шет тілін меңгерген мамандарды даярлау тілді тасымалдаушылармен жеке, ғылыми және мәдени байланыстарды орнату, болашақ өндірістік қызметте тиімді еңбек тәжірибесімен алмасу үшін кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде жасалады.

Берілген жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің оқуы екі кезеңде жүзеге асырылады: бірінші кезеңде (1 курс) 4-ші (B₂) еуропалық деңгейін меңгеруін болжайды. Шет тілін 4-ші (B₂) еуропалық деңгейін меңгеруі студенттің өмірдің кәсіби салаларындағы жеке, қоғамдық, оқу немесе кәсіби тақырыптардағы күрделі ақпаратты түсінуі, астарлы сөздерді ұғынуы, тілді шапшаң пайдалануы, жеке, жалпы және кәсіби тақырыптарға грамматикалық тұрғыда жақсы орындау.

Екінші кезеңде (2-ші және 3 соңында) арнайы мақсаттар үшін (LSP) шет тілін пайдаланумен нақты мамандық шеңберінде кәсіби-бағдарлы қарым-қатынасқа оқытуды божайды.

Студенттердің кәсіби-коммуникативті біліктерін меңгеруі мамандықтың мақсатты ұғымдық-терминологиялық аппаратын, түпнұсқалық текст материалында ақпараттық базасын кеңейту, оқу стратегиясын меңгеру, түсіндіру білігі, пікірталас жүргізу, дәлелдеу, типтік стандартты және кәсіби-бағдарланған тапсырмаларды орындауды қамтиды.

Тілдік емес әр түрлі бейінді жоғарғы оқу орындарында өзге тілді білім беру мына формулада мазмұнды және құрылымды ұсынылуы мүмкін: B₂ + LSP деңгейі, шет тілін халықаралық-стандартты меңгеруіне сәйкес.

Берілген жоғарғы оқу орындарындағы арнайы мақсаттарға арналған (LSP) тілге оқыту сол жоғарғы оқу орындарында келесі жағдайларды құруды талап етеді:

- Шет тілін оқу пәні ретінде жалпы білім беру әлеуметтік-гуманитарлықтан жалпы кәсіби бөлімге көшу;
- Оқытудың мерзімдік шекараларын тиімді бөлу (1-4 к.к.)
- Оқу үдерісін нормативті, оқу-әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз ету.

Қорытынды

Шет тіліне кәсіби-бағдарлап оқыту қазіргі уақытта білім берудің басым бағыты болып танылады [13, 248-253].

Алайда, тілдік емес факультеттерде шет тіліне кәсіби-бағдарлап оқыту оқытудың мазмұнын таңдауға және жаңа мәселелерді шешуге тәсілдерді талап етеді. Студенттер шет тілін оқудың тек теориялық жағынан емес, өз білімдерін практика жүзінде қолданатын оқу үдерісінің табиғи өзгеруі талап етіледі. Осындай ақпараттық көшу болаша мамандарда шет тіліне оқудың табиғи мотивациясын қалыптастырады. Мұндай білім беру адами қызметтің кез келген саласында соңғы жетістіктеріне бағдарлану, оқушылардың кәсіби қызығушылығын қалыптастыра отырып және оларға ары қарайғы кәсіби өсу үшін мүмкіндік бере отырып ғылыми жаңалықтарды уақытында көрсету керек.

Кәсіби бағдарланған оқыту оқу материалдарының мазмұнын ғана емес, кәсіби іскерліктерін қалыптастыратын әдістер мен операцияларды қамтиды. Іс-әрекеттің кәсіби бағыттылығы, біріншіден, «шет тілі» бейіндік пәндермен біріктіруді талап етеді, екіншіден, кәсіби білімдерін жүйелі түрде толықтыру құралы ретінде, сонымен қатар кәсіби білік пен дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде шет тілді пәнаралық байланыстар негізінде шетел тілінің оқытушысының алдына болашақ мамандарды оқыту міндетін қояды, үшіншіден, болашақ маманға қажетті кәсіби білік пен дағдыларды қамтамасыз ете алатын оқытудың әдістері мен формаларын пайдалануды болжайды.

Егер тілдік жоғарғы оқу орнында шет тілі арнайы база болып табылса, ал басқа жоғарғы оқу орындарында – бұл жалпы мәдениетке қосымша болып табылады, сондықтан да техникалық жоғарғы оқу орнында түпкі мақсат айқындауды талап етеді. Шет тілін практика жүзінде меңгеру пәннің бір жақты кәсіби-бағдарланған оқытуын ғана құрайды. Рыбкинаның А.А. пікірінше, шет тілі игеру объектісі ғана емес, ал кәсіби біліктерді дамыту құралы бола алады. Бұл бір компонентті – оқу материалы мазмұнының кәсіби-бағдарланған бағыттылығын қамтитын «кәсіби бағдарлылық» ұғымының кеңейуін болжайды [7,152].

Техникалық жоғарғы оқу орындарында шет тіліне кәсіби-бағдарланған оқыту пәннің мазмұнын таңдауда жаңа тәсілді талап етеді. Ол адам іс-әрекетінің саласындағы соңғы жетістіктерге бағдарланып, білім алушылардың кәсіби қызығушылықтарын қамтитын салаларда ғылыми жетістіктерін қамтуы тиіс және де оларға кәсіби өсуге мүмкіндік беруі тиіс [8,114].

Осылайша, шет тілге оқытудың мазмұны білім алушылардың оқу үдерісінде шет тілін меңгеру деңгейі мен сапасының жиынтығын тең деңгейде қарастыру дұрыс болады. Шет тілін оқытудың мазмұнын іріктеу студент тұлғасын жан-жақты және жалпы қалыптастыруға, оның болашақ кәсіби қызметіне даярлыққа әсер етуге тиіс.

Гальскованың Н.Д. пікірінше, шет тіліне оқытудың мазмұнына мыналар енеді:

- студенттердің кәсіби бағыттылығын есепке алатын коммуникативті қызмет салалары, тақырыптар мен жағдайлар, сөз іс-әрекеттері мен сөздік материал;
- тілдік материал (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық), оны рәсімдеу ережелері мен дағдылары;
- шет тілін практикалық меңгеру деңгейін сипаттайтын арнайы (сөйлеу) біліктер кешені қарым-қатынас құралы ретінде;
- оқып жатқан тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен мемлекеттің діні туралы білім жүйесі [9].

Шет тіліне кәсіби-бағытталған оқытудың маңызы қосымша кәсіби білім мен тұлғаның кәсіби сапаларын қалыптастыру мақсатында арнайы пәндермен оны біріктіруінде болып табылады.

Дәл осы жағдайда шет тілі студенттердің кәсіби құзыреттілігін жоғарлату мен жеке кәсіби дамуының құралы ретінде қарастырылып, басқа тілді серіктестермен іскерлік қарым-қатынасты жүзеге асыра алатын заманауи жоғарғы мектептің маман-түлегінің табысты кәсіби қызметіне қажетті шарты болып табылады.

Осылайша, шет тіліне кәсіби бағытталған оқытудың негізін сипаттау барысында бір жағынан шет тіліне оқытудың жалпы тілдік және кәсіби тілдік шектеу туралы, екінші жағынан жұмыс бағдарламасы мен оқу жоспарын дайындау принциптері, оқытылатын материалды жаттықтыру мен енгізу, шет тіліне кәсіби бағдарлап оқытудың дидактикалық түйінін (тақырыптық және лексикалық материал) анықтау мен іріктеу принциптері туралы айтылады. Шет тіліне оқытудың кәсіби бағытталған курсы жоспарлауда ең маңызды элемент – ол оқытудың мақсатын анықтау. Мақсаты тұжырымдау оқу материалдарын жоспарлау, дайындау үшін негіз, сонымен қоса оқытудың анықтаушы мотивациясы болып табылады. Функтың Г. [10,4-15] анықтауы бойынша шет тіліне кәсіби бағытталған оқыту – ол белгілі кәсіби саланың талаптарына сәйкес оқу жоспары шеңберінде шет тілін меңгеруге бағытталған. Оның мақсаты мамандық бойынша жұмыста және арнайы білім беруді алу үдерісінде тілдік құзыреттілігін дамыту болып табылады. Бұл жағдайда ол оқытудың жалпы педагогикалық және кәсіби мақсаттарынан шығып, кәсіби ерекшелік пен коммуникативті құшыреттіліктердің жалпы аспектілерін қамтиды. Осылайша, профессор Функтың кілтті элементі прагматика мен мақсатқа бағдарлауды қамтиды, сонымен қоса, автор түрлі кәсіби салалардағы кәсіби тілдің талаптары мен кәсіби қарым-қатынастың интерактивті сценарийі мен практика жүзінде қолдану, лексикалық-грамматикалық материалға қатысты да көбінесе кәсіби тілге ұқсас.

Шет тілге бейіндік-бағдарлап оқыту нәтижесі кәсіби-бағдарланған өзге тілді құзыреттілікпен ұсынылады және келесі оның түрлерін қамтиды: ақпараттық-тақырыптық (пәндік жоспар); ұғымдық;

Бұл жағдайды шет тілі, LSP және LAP әр түрлі деңгейдегі алуандығын толығымен қамтамасыз ететін кадрлық құрамның жетіспеушілігімен, мемлекетпен қаржыландырылатын шет тілі бойынша білім алатын кадрларды қайта даярлау жүйесін жоюмен, оның төмен жаңғыртылуымен және соның салдарынан – шет тілі мұғалімдерінің орта оқу мекемелерінің төмен деңгейде қамтамасыз етілуі қиындатылады. Мұның барлығы республикалық басқа тілде білім берудің барлық деңгейлерінде шет тілдің оқығандық сапасына кері әсер етті: республиканың егемендігі жағдайында түлектердің көп бөлігі шет тілін тасымалдаушылармен жеке және кәсіби байланысқа әсер етті [1,4].

Әдіснама:

Ғылыми және ғылыми-әдістемелік дереккөздердің анализі қазіргі таңда педагогикалық ғылымда жоғарғы оқу орынның тілдік емес факультеттерінде шет тілін оқыту модельдерінің саны дайындалғанын көрсетті. Осыған орай, белгілі мәселе шеңберінде ерекше назарды талап ететін кейбір модельдерді саралау қажеттілігі туындайды. Мысалы, Алексеева Л.Е. халықаралық қатынастар факультеті студенттерінің кәсіби-бағдарланған басқа тілге оқыту үдерісінің моделін ұсынды: тапсырма – бөлім – кезең [2,313]. Автор тақырыбы бойынша жеке тарауларға біріктірілген әрбір немесе бірнеше сабақтардың моделі кезеңдер қатарынан тұрады: танысу, жаттығу мен сөйлеу практикасы. Әрбір кезеңге бөлімдерді енгізумен кенейту ұсынылады. Модельге бұл бөлімдерді енгізу сөйлеу білім мен дағдыларын қалыптастыру мен жаттықтыруды қамтамасыз етеді. Әрбір бөлім өз кезегінде бір нақты талаппен біріктірілген тапсырмалар қатарын орындауға бағытталған. Автор ұсынған модельді пайдалану нәтижелілігі оқытушының оқу тәсілдерін студенттердің психологиялық ерекшеліктері мен тәртіп мінез-құлпын есепке ала отырып қаншалықты дұрыс таңдайтына тәуелді.

Хаустов О.Н. дайындаған кәсіптік оқыту жүйесінің іскерлік ағылшын тіліне оқыту жүйесінің моделі оқытудың әлеуметтік тапсырысы мен экономикалық бейіндегі білікті маман тұлғасын қалыптастыруды есепке ала отырып жобаланған [3]. Оны негіздеуде автор жүйелі тәсілдер ережелерін, модульдік және проблемалық оқытудың негізгі әдістерін қолданған. Берілген модельде келесі компоненттер анықталған: мақсатты, мотивациялық, мазмұндық, тұлғалық-әрекеттік, процессуалды-коммуникативті, басқарушылық, бағалаушы-нәтижелік. Кәсіптік оқыту жүйесінің іскерлік ағылшын тіліне оқыту жүйесінің жобаланған моделі іскерлік ағылшын тілі саласындағы мамандардың кәсіби құзыреттілік деңгейлерін белгілейтін оқытудың үш негізгі кезеңі мен бір қосымша кезеңін қарастырады. Автордың пікірінше, оқытудың мақсаты іскерлік ағылшын тілі саласындағы білім алушыларда кәсіби құзыреттіліктің базалық, функционалды және кәсіби деңгейлерін қалыптастыру болып табылады. Өкінішке орай, берілген кәсіптік оқыту жүйесінің іскерлік ағылшын тіліне оқыту жүйесінің модельді жүзеге асыру экономикалық бейіндік факультеттерінде ғана мүмкін.

Хохленкова Л.А. ұсынған тілдік емес мамандықтардың коммуникативті қабілеттерін қалыптастыруға әсер ететін кәсіби педагогикалық қарым-қатынастың жалпыланған моделі басқаша көрінеді [4,299]. Оның моделінің негізін ауызша және жазбаша коммуникациясының интенсивті-коммуникативті кәсіби бағдарланған оқыту құрайды. Ол екі блоктан тұрады: - ақпараттық-теориялық-педагог тұлғасының жоғары кәсіби сипаттау мінездемесін, білім алушының психологиялық портретін құруды, оқу әрекетін ынталандыруды, коммуникацияның вербалды емес құралдарының рөлдерін есепке алуды, жағымды эмоционалды ортаны құруды қамтиды; 2 блок шет тілдеріне оқытудың лингводидактикалық моделінің тілдік қызмет компоненттерін ұсынады.

Коннова З.И. дайындаған заманауи жоғарғы оқу орнында көп деңгейлі оқытуда маманның кәсіби басқа тілді құзыреттілігінің даму үдерісінің теоретикалық моделіне қызығушылық танытады [5,36]. Оның негізі оқытудың барлық кезеңдерін қамтитын (бакалавр – маман – магистр) үздіксіз тілдік даярлау жүйесі болып табылады және де болашақ маманның кәсіби басқа тілдік құзыреттілігіне дамытуға бағытталған. берілген модельдің негізгі компоненттері: мотивациялық-құндылықтық, мазмұнды, процессуалды-коммуникативті. Автор басқа тілді кәсіби құзыреттілік құрылымындағы мазмұнды компонентінің рөліне ерекше көңіл бөлінген.

Кәсіби-бағдарланған шет тілін оқытудың теориясын дайындауға елеулі еңбекті Образцов П.И. бірлескен авторлармен атқарған. Олар тілдік емес жоғарғы оқу орнында шетел тіліне оқыту барысында оқу материалының кәсіби бағыттылық принципін дәлелдеді. Авторлар шет тіліне үйрету қара бастың қамы үшін емес, ал білімділік деңгейін жоғарлату мақсатына жету, өз мамандығының шеңберінде білгірлік құралы болуы керек. Олардың пікірінше, бейіндік мамандықтар спецификасының есебі келесі бағыттар бойынша өткізілуі тиіс: арнайы мәтіндермен жұмыс, ауызекі тілді дамыту үшін арнайы тақырыптарды зерттеу, сәйкес мамандық бойынша сөздік минимумын зерттеу, білім алушылардың грамматикалық және лексикалық материалдарын белсенді қылу үшін оқытушылардың оқу құралын құрастыру болып табылады [6,61].

Т.М. Мансурова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ АСПЕКТІСІНДЕ АСФЕНДИЯРОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МЕДИЦИНА УНИВЕРСИТЕТІНІҢ СТУДЕНТТЕРІ АРАСЫНДА
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС КЕДЕРГІЛЕРІ**

Аңдатпа

2016 жылдың қазан айынан бастап 2017 жылдың наурыз айына дейін Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университетінің студенттері арасында мәдениетаралық коммуникация кедергілерді зерттеу сипаттама жүргізілді. Деректер жинау әдістері топтық талқылау және терең сұхбат фокустау қолданылған. Ғылыми-зерттеу бойынша түрлі тілдік және мәдени ортадан шыққан студенттер арасында мәдениетаралық коммуникация кедергілері: этноцентризм, тысқары пікір, өткен тарихи қағидалары, тіл және әлеуметтік мәдени вариациялар деп табылды. Кейде түсініспеушілік мәдени бәсекелестік, саяси және әлеуметтік нақтылық салдарынан осы уақытта ұлттық деңгейде қолданыстағы орын алған. Университет құрылымы құрылған мүмкіндіктерін болмауы, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация нақтыланған кедергілерді ретінде саналған. Осылайша, әртүрлілік және көпмәдениетті құзыреттілігін үшін толеранттылық мектепте түрлі деңгейіне жүзеге асырылатын ұсынылды.

Түйін сөздер: мәдениетаралық коммуникация, этноцентризм, тысқары пікір, тіл және әлеуметтік мәдени вариациялар.

МРНТИ:16.31.51

С.А. Нурғалиева¹, Ф.А. Курабаева², Г.К. Есполова¹

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

²Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты,
Павлодар қ., Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОО ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ
КӘСІБИ-БАҒДАРЛАНҒАН МӘСЕЛЕСІ**

Аңдатпа

Мақалада заманауи мамандардың кәсіптік қызметіндегі басқа тілде сөйлеудің артушы рөліне байланысты соңғы кезде ерекше көкейкестілікке ие Қазақстанның жоғарғы оқу орындарында студенттерді шет тіліне оқытудың кәсіби-бағдарланған мәселесі қарастырылған.

Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтқандай: «Біз ағылшын тілін игеруде серпіліс жасауымыз керек. Қазіргі әлемнің осы «лингва франкасын» меңгеру біздің еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктерді ашады». Ол шындығында да солай. Ағылшын тілі – халықаралық қатынас тілі, ағылшын тілін білу - әлемдегі болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтарды қабылдау және дұрыс пайдалану мүмкіндіктерін береді. Ағылшын тілін білу - өмір жолыңыздағы жетістіктердің кепілі, қарым-қатынастың жаңа, бір саты жоғары кеңістігі, шетел халықтары мәдениетінің ұлттық ерекшеліктерімен танысу, білімің мен ой-санаңды байыта алатын жоғары білікті мамандар ортасына кіру мүмкіндігі.

Түйін сөздер: кәсіби даярлау, кәсіби-бағдарланған оқыту, бәсекеге қабілетті маман, кәсіби құзыреттілік.

Кіріспе. Қазіргі таңда шет тілге кәсіби-бағдарланған оқыту қазақстандық жоғарғы мектеп мазмұны жаңаруындағы басым бағыт болып танылады.

Жоғарғы кәсіби білім беруді жаңғыртудың бағдарламалық құжаттары басымды мақсаты ретінде үздіксіз кәсіби өсуге, әлеуметтік және кәсіби мобильділікке дайын, кемінде үш тілді: қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін меңгерген әлемдік стандарттар деңгейіндегі мамандық бойынша тиімді жұмыс жасай алатын білікті маманды даярлауды анықтайды.

Алайда, айтылған оң үдерістерге қарамастан, Республикадағы басқа тілді ұйымдардыңтеріс жақтары да баршылық.

Үздіксіз және бірзділікті-вариативті басқа тілді білім беру мен оны жүйелі нормативті қамтамасыз ету үшін бірыңғай әдіснамалық тұғырнаманың жоқтығы оқу мекемелерінің шетелдік бағдарламалар мен оқу материалдарын шет тілін оқытудың отандық шарттарына сәйкестендірмей ерікті түрде таңдауға әкеп соқты. Мұндай оқыту білім алушылардың жоспарланған іс-әрекет нәтижелері мен оларды бағалау критерийлері туралы нақты ойларын, апатты инновациялық сынақтардың өсуін, мемлекеттік басқа тілді саланың кемшіліктерін «толтыру» үшін шет тілі бойынша білім беру қызметі нарығының даму шарттарының сәйкестігін ескермейді.

language and we have got one religion. We are completely different from other nations and nationalities and peoples because we speak different language”.

Another cause for intercultural communication barriers is that there is language problem among the students from different cultures and linguistic backdrops. Some students namely the Native Kazakh from China and Mongolia didn't speak Kazakh language. The former have only one alternative to communicate with the students at University via English medium. A student said that “*With most of the students, it is difficult for us to communicate in Kazakh and for them they don't know English well. For the first time we suffer so much with language and communications barriers*”.

Conclusion

The in depth interviews and the focused group discussions held with the students and key informants about the intercultural communication barriers and challenges among social science and law students at Asfendiyarov Kazakh National Medical University revealed that there are many causes for intercultural communication challenges among students. They have clearly listed causes of the intercultural communication barriers such as ethnocentrism, past unfair political relations among various nations, nationalities and peoples, linguistic and cultural difference, wrong perception of cultural equality and cultural difference and food habit of the different students might be a source of intercultural communications challenges at the university. Thus, more or less the little intercultural communication among ethnic groups seems to reflect the difference in cultural and socio-political conditions prevailing in the country.

References:

- 1 Sumner W.G.(1906).*Folkways: a study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals* (Boston: Ginn and Co., 1906)
- 2 Lin Y., Rancer A.S. and Trimbilas O.(2004). *Ethnocentrism and Intercultural-willingness to communicate: A cross cultural comparison between Romanian and American college students, Paper presented at the National Communication Association Convention, Chicago, and II.*
- 3 Gudykunst W.B. & Kim Y.Y. (1992).*Communicating with Strangers: An Approach to Intercultural Communication*. New York: McGraw-Hill.
- 4 Samovar L.A. and Porter R.E. (1997). *Intercultural Communication: A reader* (8:th Ed.).Belmont Ca: Wadsworth Publishing company.
- 5 Jandt F. (2001). *Intercultural communication: An introduction*, Thousand Oaks, CA , Sage.
- 6 Gudykunst W. B.& Mody B. (Eds.). (2002). *Handbook of international and intercultural communication* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- 7 Allwood J.(2003).*Intercultural Communication*. Retrieved from: <http://www.immi.se/intercultural/>
- 8 Barna, Laray M. (1997). *Stumbling Blocks in Intercultural Communication*. In Samovar, Larry A. and Porter, Richard E. (Ed): *Intercultural Communication – A Reader 8:th edition* . Wadsworth, California: USA.
- 9 Bennett J.M. (1993). *Cultural Marginality: Identity Issues in intercultural training*. Retrieved from <http://www.immi.se/intercultural/>
- 10 Жумабекова А.К., Тохметов А.Т., Кусаинов А.Е. Языковая ситуация Китая: взаимодействие современного китайского языка путунхуа с диалектами //Вестник КазНПУ им. Абая. Серия “Филологические науки” – 2016. № 3 (57). 31-37 с.

Т.М. Мансурова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

КОММУНИКАЦИОННЫЕ БАРЬЕРЫ СРЕДИ УЧАЩИХСЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. АСФЕНДИЯРОВА В АСПЕКТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

Исследование межкультурных коммуникационных барьеров среди студентов Казахского Национального Медицинского Университета имени Асфендиярова проводилось с октября 2016 года по март 2017 года. Исследование использовало описательный метод, методы сбора данных: обсуждение в фокус-группах и интервью. Исследование показало, что барьерами для межкультурных коммуникаций среди студентов из различных языковых и культурных сред являлись этноцентризм, предубеждение, исторические устои, лингвистические и социокультурные вариации. Иногда непонимание происходило из-за культурной конкуренции, политической и социальной реальности, происходящей на национальном уровне во время исследования. Нехватка условий, создаваемых университетской структурой, также рассматривалась в качестве барьеров для межкультурной коммуникации. Таким образом, проявление толерантности к многообразию и многокультурной компетенции было рекомендовано к применению на различных уровнях образования.

Ключевые слова: межкультурные коммуникации, этноцентризм, предубеждение, лингвистические и культурные вариации.

another society. The reason for this assumption might also be our discomfort in dealing with difference. In any case, as we have learned by now, people have different assumptions and worldviews, in a word cultures. Unless we are aware of these differences, we are certain to face difficulties in communicating with people from other cultures. The second and third stumbling blocks according to Barna are linguistic ones, in other words language differences and nonverbal misinterpretations.

The fourth block is the preconceptions and stereotypes that we might hold. Samovar and Porter defines stereotypes are over generalized, second hand beliefs that provide conceptual bases from which we “make sense” out of what goes around us, whether or not they are accurate or fit the circumstance. Stereotypes are stumbling blocks for communicators because they interfere with objective viewing of stimuli. In other words we have a certain stereotypical preconception of a person from a culture and we interpret his/her behaviour according to this preconception, whether or not the reason for the behaviour is what we think it is.

The fifth stumbling block is the tendency to evaluate. We tend to approve or disapprove the statements and actions of other person or group rather than to try to comprehend completely the thoughts and feelings expressed from the worldview of the other. This prevents the open-minded attention needed to look at the attitudes and behavioural patterns from the other’s point of view. Finally, the sixth block is called high anxiety or tension. It is also known as stress. Too much anxiety or tension requires some form of relief which too often comes in the form of defences, such as the skewing of perceptions, withdrawal, or hostility. High anxiety often underlies and compounds the other stumbling blocks.

Because we learn to be members of our own culture, a phenomenon called *ethnocentrism* may result. Ethnocentric people tend to value their own culture above everything else and judge the others using one’s own cultural criteria. To some extent, all the cultures are ethnocentric. This is natural, since people have been brought up thinking that their way is “the natural” way to do things.

At the opposite direction from ethnocentrism is ethno relativism. Bennett (1986) has developed a model for development from one end of the continuum to the other. The core concept of this model is difference. We must recognize that cultural differences exist among people in order to move from ethnocentrism to ethno relativism. According to Bennett (1993), this happens in six stages, which are denial, defence, minimization, acceptance, adaptation and integration. In the first stage the assumption is that everyone in the world is the same as us. Characteristic for the second stage is the feeling of superiority of one culture over another. On the stage three differences are recognized but trivialized by assuming that basically all humans are alike [9, 32]. The fourth stage represents acceptance and respect for cultural differences. On the fifth stage this recognition turns into observable behaviour. People show cultural empathy and pluralistic way of thought. On the final stage we not only adapt to cultural differences but enjoy experiencing such differences.

Findings

Before I came here I speak one language and I have experienced with one culture but since my arrival I have got exposure to various cultures and language groups and I can deal with people of different cultures now after two years of my stay here.

The students who came from North Korea further explained that they cannot tolerate anything about the diversity of cultures, language and religion at the beginning of their university life. But now they can tolerate any difference such as religion, and other cultures that they might encounter in the university. Therefore, they suggested that tolerance is very important for people who came from cultural diversity as this enable us to work and live together to promote the progress of the society. The tolerance for diversity can avoid much obstacle which we face such as intercultural conflict which could be raised from intergroup conflict and/ or inside group sudden clashes due to linguistics and cultural differences.

“You know really when I was there that I could only see the same French people that have the same language, same religion, same tradition wherever you go in France region. However, when I came to Asfenditarov Kazakh National Medical University, I can see people who are speaking different languages, who were following different religions and different cultural practices. So the exposures they have got from coming to this place have really changed us in many ways to develop tolerance to difference and diversity in our society.

The second important lesson we have got from this experience is that even though the intercultural communications has a positive side it has some obstacles too. The ethnocentrism is very much deep rooted here in the minds of the students who came from different regions. The French group stated the intercultural communications barriers among students as follows: “Yes we came from other region and we speak one

Research into and the usage of intercultural communication is one of the most essential objectives for a today's students and educational leaders in nowadays multicultural context. Awareness of different cultures and subcultures, determination and management of barriers to intercultural communications would definitely improve sharing of the good practice and innovation spread for the purpose of ensuring positive abilities for novel and conducive learning atmosphere among students with diverse cultural and linguistic background.

Statement of the problem

Intercultural education has been brought up in many countries since the 1960s. Previously, however, these educational programs have mainly concentrated on acculturating immigrants and other minorities into the majority population of a nation.

Over the past three decades, however, the view point of multiculturalism has been clearly becoming more and more visible in this country. It goes on to implicate, those students from diverse backgrounds are enrolled to higher educational level. As a result, universities are becoming an arena where increasing interaction exhibit among people from various different cultures. In due course of interaction people tend to communicate with each other. However, when communicating with someone from a different culture, we can therefore, expect cultural differences to have influence in our way of communications.

Thus, by understanding how people perceive the world, their values and beliefs we can better understand what they say and can anticipate potential cross-cultural misunderstandings. Samovar and Porter's [4, 49] model shows the possibility of misunderstandings that always exist in intercultural communications, especially if there is great variation in cultural differences.

Understanding Culture and Intercultural Communication

Culture and communication

Before studying what does or should happen when cultures meet, it is of the essence to define the term culture. Culture can be seen as the 'sum total ways of living, including behavioral norms, linguistic expression, styles of communication, and patterns of thinking ,and beliefs and values of a group of large enough to be self-sustaining transmitted over the course of generations [5, 23]. The definition of culture stated above refers largely to our country context where stable practices happening within an ethnically stable group of people within stable physical and legal national borders.

As mentioned above culture and communication, are indivisible form each other; the understanding of one demands the understanding of the other and the changes to one will cause changes in the other. In line with this Samovar and Porter, sated that when culture vary, communication practice also vary [4, 49].

Intercultural communication as a human activity has been around since human history began. It has been a human concern for millennia. It takes place when culturally diverse people interact. Seen in this light, intercultural communication is not a new phenomenon. However, what is new is (the systemic study of exactly what happens when cross-cultural contacts and interaction takes place –when message producer and message receiver are from different cultures [4, 55]. It investigates the relation among people representing different cultures [6, 16].

Today the world we live in is a global village where no nation, group or culture can remain anonymous [4, 50]. There are now an increasing number of intercultural contacts leading to communication between people from diverse linguistic and cultural backgrounds. This communication occurs as a result of intercultural contacts such as in the field of business, mass media, science and education [7, 24].

It is therefore vital to point out that intercultural communication involves sharing information among representatives of various cultures i.e. communication among separate individuals identifying themselves as being different on the background of communication. In addition to this, other authors, Rogers and Hart were emphasizing the importance of culture in communication claim that this sort of communication analyses difficulties of different cross-borders and cultures [4, 52].

Barriers to Intercultural Communication

People from different cultures may be not able and not willing to communicate with others due to various reasons. With this regard, dozens of studies have been conducted. One of the researchers into intercultural communication, Laray M. Barna [8, 22], has identified six stumbling blocks in intercultural communication. These refer to the main causes of frustration and misunderstanding in intercultural encounters.

The next barrier to intercultural communication is assuming similarity instead of dissimilarity. When people are acting in a home manner in the different culture it might cause a lot of problems. In order to prepare yourself for various circumstances it is very important to assume laws, habits, and attitudes of

гармоническое развитие человека. Показаны соответствие социального заказа общества и потребность обучающихся в современном мире, где господствует глобализация в целом. Ценностные ориентации определены как механизм совершенствования методов обучения родному языку в общеобразовательных школах. Обоснованы факторы, влияющие на осознание учеником языка как национальная ценность.

Ключевые слова: ценностные ориентации, личность, духовные и материальные ценности, процесс обучения языку, результаты обучения, методика преподавания.

M.Kavakly¹

¹*International Kazakh-Turkish University named K.A.Yesevi*

ISSUES OF FORMATION OF PUPIL'S VALUABLE ORIENTATIONS IN THE PROCESS OF "ROUHANI ZHANGYRU" IDEA REALIZATION

Abstract

This article is concerned with the actual problem of formation of values and valuable orientations at pupils of comprehensive schools. This article deals with the priority directions of improvement of modern educational space in the conditions of realization of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev idea "Rouhani Zhangyru". The principles of the native language education in formation of pupil's valuable orientations are disclosed.

In article interrelation of language and cultural and material values of the people are considered. The ways of realization of intellectual, educated generation formation are opened. Education and spiritual education are considered as a key of valuable relation formation to life providing sustainable and harmonious development of the person. Compliance of the social order of society and need of students for the modern world where globalization in general dominates are shown. Valuable orientations are defined as the mechanism of improvement of the native language education methods in the comprehensive schools. The factors influencing understanding by the pupil of language as national value are proved.

Key words: valuable orientations, personality, cultural and material values, process of language education, education results, teaching method.

МРНТИ 14.07.03

T.Mansurova¹

¹*Kazakh national pedagogical university named after Abay, Almaty, Kazakhstan*

COMMUNION BARRIERS AMONG THE STUDENTS OF ASFENDIYAROV KAZAKH NATIONAL MEDICAL UNIVERSITY IN THE ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract

The exploration of intercultural communication barriers among the students of **Asfendiyarov Kazakh National Medical University** from October 2016 to March 2017. The study was based on qualitative descriptive one. The data collection methods were focus group discussion and in-depth interview. The research found that the barriers for intercultural communications among the students from various linguistic and cultural backgrounds were ethnocentrism, prejudice, past historical back drops, linguistics and socio cultural variations. Sometimes misunderstanding occurs due to cultural competition and political and social reality existing in at the national level at this time of the study. Lack of opportunities created by university structure was also considered as the proximate barriers for intercultural communication. Thus, the promotion of tolerance for diversity and multicultural competency has been recommended to be implemented to various level of schooling.

Key words: intercultural communications, ethnocentrism, prejudice, linguistic and cultural variations.

Introduction

Kazakhstan is a multilingual and multicultural country. It is thus critical for the country to promote cultural diversity and appreciate cultural heritages of various nations, nationalities and people living in the country but, the lack of acceptance of cultural diversity has a strong tendency lead to negative evaluation of others way of life and it creates what Summer [1, 28] suggested that ethnocentrism which refers to one's own group is the center of everything, and all others things are related to or depends on it.

Research has shown that ethnocentrism tends to be negatively correlated with intercultural communication. Most often researchers view ethnocentrism as producing negative communication effects. People form opinions and perceptions based on their ethnocentric tendencies [2, 17]. Thus, high levels of ethnocentrism can result in stereotypes and misconceptions of people from other cultures [3, 35]. These misperceptions can affect communication patterns, styles and many other dynamics related to intercultural communications.

2) Көшпелілік қозғалыспен тығыз байланысты, ал қозғалыс – жетілгендікке, жанаруға үздіксіз ұмтылыс.

3) Көшпелілік өмір салты танымның практикалық сипатын артырады.

4) Көшіп-қону, ұзақ жол қазақтардың бойында шыдамдылық, өзара түсіністік, қамқорлық, ұйымшылдық, тәртіптілік және тағы басқа адамгершілікті қасиеттерді тәрбиеледі.

5) Отырықшылықта билікке, еркіндікке ұмтылу мәселесі туындайды, ал көшпелі қоғамда адамдардың арасындағы қатынастар салт-дәстүрлер арқылы басқарылып, реттеліп отырды.

6) Көшпелі өмір кеңістігінің шексіздігі ерекше мәдениеттің, өнердің, шығармашылық шабыттың шарықтауына негіз болды [6, 45-б.].

Қазақ халқының көшпелі өмір салты оның дүниетанымы мен тілінің негізі болғандығын белгілі неміс философы Мартин Хайдеггердің «Тіл – болмыстың үйі» деген тұжырымына сүйеніп те дәлелдеуге болады [7, 9-б.]. Ғалымның тіл туралы ойлары қазақ тілінің құндылықтық негіздерін ашуда маңызды болып саналады. Мысалы, Хайдеггер болмыс тек тілде ғана беріледі деп есептейді, бірақ ол қарапайым, күнделікті тілде емес, поэзия тілі мен философия тілінде дегенді алға тартады. Оның пікірінше, тіл адамнан күшті, тіл – сөйлеуге мүдделі ететін құбылыс. «Ақын емес, музалар ол арқылы сөйлейді, ойшыл өзінің ойы арқылы емес, болмыстың естілген даусы оның ойын бағыттап отырады. Тіл кеңістікке жол ашады, бұл кеңістіктің ішінде адам болмыс пен оның талаптарына сай келуге қабілетті» дегенді алға тартады [7, 11-б.]. Бұл баланың тіл туралы дүниетанымын қалыптастыруда мәні терең, тілі көркем сөз үлгілерін жиі қолдануға, ойлауға үйретуге ерекше мән берілуін қажет етеді.

Сонымен, тілді оқытуда басшылыққа алынатын философиялық қағидалар тіл арқылы жас ұрпақтың өз халқының және оның өмір салтының қайталанбас ерекшеліктерін түсінуіне, сол арқылы дүниетанымының қалыптасуына да негіз болады. Мұндай саналы түсінік баланың тілді оқуға қызығушылығын оятып, білімге ынтасын арттырады. Ең бастысы, оқушының санасында «болмысы ерекше халықтың тілі де ерекше болады» деген ойды қалыптастыратыны күмәнсіз.

Тілдің ұлттық құндылық, жалпыадамзаттық құндылық екендігін таныту орайында мектеп оқушыларына берілетін оқу материалдарында қазақ халқының тілге, өмірге, мәдениетке қатысты даналық сөздері мен мақал-мәтелдерін де мол қолдану тиімді болады. Бірақ бұл бағыттағы жұмыстар тек жаттатумен немесе оған грамматикалық талдау жасаумен шектелмеуі тиіс. Ең маңыздысы – сол оқу материалдарындағы сөз мағыналарының, этимологиясының, түйінді тұжырымдардың мәнін ашуға көңіл аударылып отыру. Өйткені өмірлік мәні бар тұжырымдарды баланың жас ерекшелігіне сай, оның санасына, қабылдауына лайықтап, орнымен дұрыс қолдану олардың ойлау қабілетін дамытады, білімнің саналы игерілуіне мүмкіндік береді. Тілді оқыту үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдарын күшейту де осындай жүйеде толық жүзеге асырылатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*// Егемен Қазақстан.- 12 сәуір, 2017.
- 2 Нұрмұратов С. *Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау.* – Алматы, 2000. - 180 б.
- 3 *Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.* – Астана, 2010. – 24 б.
- 4 Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность.* – Москва, 1977. – 213 с.
- 5 Нұрышева Г. *Адам өмірінің философиялық мәні* //Кітап: *Қазақстан халқының философиялық мұрасы: 20 том.* – Астана: Аударма, 2006. -19-т. – 223-271 б.
- 6 Нуржанов Б. *Город и степь* //В книге: *Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность.* – М., 1997. –№ 3. – С. 121-128.
- 7 Хайдеггер М. *Путь к языку* // В книге: *Время и бытие.* – М., 1993. – 266 с.

М.Каваклы¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Яссави

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ИДЕИ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Аннотация

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме формирования ценностей и ценностных ориентаций у учащихся общеобразовательных школ. В статье речь идет о приоритетных направлениях совершенствования современного образовательного пространства в условиях реализации идеи «Рухани жаңғыру» Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева. Ааскрыты принципы обучения родному языку по формированию ценностных ориентаций учащихся.

В статье рассмотрены взаимосвязь языка и духовных и материальных ценностей народа. Раскрыты пути реализации формирования интеллектуального, образованного поколения. Образование и духовное воспитание рассматриваются как ключевое формирование ценностного отношения к жизни, обеспечивающее устойчивое и

мен философияның арақатынасы туралы пікірталас ғалымдар арасында ғасырлар бойы жүріп келе жатыр. Философтардың бір тобы философия тілін ұлттық тілдерден жоғары тұратын әмбебап тіл ретінде қарастырады. Бұл құбылыс Жаңа дәуір философтарында ерекше байқалады. Олар классикалық философияның тілі ақыл-ойдың, ойлаудың таза да шынайы бейнеленуі болуы тиіс деп есептеп, осы мақсатқа философтар мен ғалымдар емес, көпшілік халық дүниеге әкелген ұлттық тілдерді қолдануға болмайды, себебі олар жетілмеген, тым қарапайым деп тұжырымдады және айрықша, мінсіз тілді құрастыруға тырысты.

Бұл ойлардың бастауы Аристотельде жатыр. Оның пікірінше, тілдер өздерінің сыртқы формаларымен ғана ерекшеленеді, ал ішкі құрылымдары біртекті, ойлау бәрінде бірдей, яғни тіл – ойлауға бағынышты қатынас құралы, ойлау – алғашқы.

Классикалық емес дәуірдің философтары сананың тәуелсіздігін бұзатын таптық мүдделер мен тағы басқа факторларды анықтады, тілдің өзіндік табиғаты бар екендігін, нақты өмір сүретін тілдердің көптүрлілігін мойындады. Герменевтика сананың тілмен байланысын және ойлаудың тілдің соңынан жүретіндігін мойындатты.

Классикалық философия нақты өмір сүріп отырған тілдерді философияның пайымдау объектісі ретінде танудан бас тарта отырып, өзінің тілдердің ізімен жүретіндігін байқамай қалды. Мысалы, категориялардың Аристотель жасаған жіктемесі көне грек тілімен байланысты, Гегель өзінің философиясын неміс тілінде ғана баяндауға болатынына сенімді еді. Қазіргі заманғы философиялық бағыттарды талдасақ, аналитикалық философия негізінен ағылшынтілді, герменевтика – немістілді, структурализм мен постструктурализм – французтілді, орыс философиясының да тек өзіне тән тақырыптары, басқа тілге аударғанда түсініксіз болып, мағынасын жоғалтатын терминдері бар. Осы тұрғыдан қарастырғанда, әр ұлттың философиясын сол ұлт тілімен байланысты, тек сол тілді меңгерген адамға түсінікті ұғым-категориялар тән деп айтуға болады» [5, 239-б.]. Сондықтан да қазақ тілі қазіргі қазақ философияның объектісі бола алады және мемлекеттік тілді оқытуда жалпы философияға, соның ішінде қазақ философиясына, тіл мен философияның интеграциясына сүйену бұл бағыттағы ізденістерді жемісті етері сөзсіз.

Осы тұжырымдарға сүйене отырып, тілді оқыту әдістемесін жетілдіру мәселесі тіл мен философияның арақатынасын зерделеп жүргізілгенде биік нәтижелерге қол жеткізуге болатыны тұжырымдалды. Өзге де ғылым салалары секілді тілді оқыту да өз аймағында белгілі бір әдістемеге негізделеді. Әдістеме деп танымның ғылыми әдісі туралы ілімді, жоспарланып отырған қызметке оның барлық сатыларында бірдей байқалатын белгілі бір көзқарасты, зерттеуші басшылыққа алатын бастапқы ұстанымдар жиынтығын, теориялық және практикалық қызметті ұйымдастыру тәсілдерінің жиынтығы айтылады.

Әдістемелік зерттеулерді ғалымдар үш деңгейге бөлуге болады деп санайды: «жалпы философиялық әдістеме, жалпығылымдық әдістеме және бір ғылымға ғана тән жеке әдістеме. Осы тұрғыдан алғанда тілді лингвистиканың объектісі ғана деп қарастыруға болмайды, міндетті түрде оның философиялық негізін талдау қажет» [5, 223-б.]. Себебі тіл – материалдық пен идеалдылық тығыз байланысып, күрделі астасып жатқан нақты құбылыс және пәнаралық зерттеу объектісі.

Тілді құндылықтық тұрғыдан оқытуда басты ұстаным-әдіс ретінде қандай философиялық тұжырымдарды ұстану тиімді болар еді? Зерттеушілер әрбір тіл сол тілдің иесі болып табылатын халықтың материалдық және рухани болмысымен тығыз байланысты екені сөзсіз. Сондықтан қазақ тілін оқыту барысында құндылықтарды таныта үйрету үшін қазақ сөздік қордағы тіл байлығын құрайтын сөздердің астарындағы халықтың өмір сүру тәсіліне, шаруашылығына, дүниетанымына мән бергізіп, тіл табиғатындағы ерекшеліктерді солармен сабақтастырып отыру қажет.

Қазақ халқының дүниетанымы, тілі көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты. Соңғы жылдарға дейінгі ғылыми әдебиеттерде көшпелі өркениет туралы ортақ түйін-тұжырым бола қойған жоқ. Европоцентризм көшпелі мәдениет туралы жағымсыз пікір қалыптастырғаны белгілі. Бірақ соңғы жылдардағы ұлттық философияны жаңаша зерделеп жүрген ғалымдардың еңбектеріне сараптау жүргізгенде, олардың айқындауында көшпелі өмір салтының ерекшеліктері, мәдени-шығармашылық әлеуеті өте мықты екендігін және оның қазақ дүниетанымының басты ұғымдарының, ұлттық тілінің қалыптасуына негіз болғанын туралы өте маңызды пікірлер бар. Мысалы, философия ғылымдарының докторы, профессор Б.Ғ.Нұржанов өз еңбегінде қазақ халқының көшпелі өмір салтының мынадай сипаттарын атап көрсетеді:

1) Көшпелі қазақ халқы табиғатпен біртұтас, «адам – дүние» парадигмасын ұстанып өмір кешті және осы ерекшелік айқындаушы болды.

ұрпаққа жеткізу. Өйткені қай заманда да әр халықтың уақыт көшінде өрлеуі мен құлдырауы, ыдырауы мен бірігуі қоғамдық үрдістерге тән объективтік құбылыс болып саналады. Зерделей қарасақ, ұлт тарихындағы осындай алмасулар материалдық және рухани құндылықтардың да мәнінің өзгеріп, алмасып отыруына әсер етеді. Заман талабы, дәуір шындығы адамзаттың ұғымы мен түсінігінде әрдайым жаңа леп туғызып отырады. Міне, бүгінгі кез келген елдің жас буынының ғаламдану үрдісінің катал сынынан сүрінбей өтуі де, өзіндік қалпын, дәстүрін сақтап қалуы да көп ғасырдан өтіп, бүгінге жеткен рухани құндылықтардың мәнін және олардың атқаратын ролін анықтап, өзінің өмір салтына, білім жүйесіне, даму бағдарына негіз етіп ала білуіне байланысты.

Ғылыми еңбектерде құндылыққа мынадай анықтама берілген: «Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Сол себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуші іспетті» [2, 52-б.]. Осыдан шығатын түйін: құндылықтар – адамның бойына жақсы қасиеттерді сіңіретін, оларды ізгілікке бастайтын, қоғамдағы өз орнын саналы түрде иемденуге, адамзат баласын бірін-бірі, өзі өмір сүріп отырған ортаны, ғаламды сүюге, құрметтеуге ықпал ететін рухани көз. Соңғы жылдары білім беру саласының алдына қойылып отырған қоғамдық-әлеуметтік талаптар әрбір білім алушыны интеллектуалдық тұлға деңгейіне көтеретін тағылымдық-тәжірибелік жолдарды айқындауды қажет етіп отыр.

Жаңа кезеңдегі жаңа бағыттағы ізденістердің негізіне жас ұрпаққа берілетін білімнің құндылықтық бағдарын күшейту мәселесінің алынуы – уақыт тудырып отырған заңды талап. Сол себепті білім беру жүйесіндегі таптаурын оқыту үдерісінен бас тартып, жаңа сапаға көшу үшін күн тәртібіне қойылатын маңызды сұрақтың бірі «Ұлттық құндылықтарды білім беру жүйесінің жалпы білім беретін мектеп сатысында қалай қолдануға болады?» деген сипатта болуы тиіс. Бұл үздіксіз білім беру жүйесінің барлық буынында, әсіресе, жалпы білім беретін мектептерде арнайы пән ретінде оқылатын ана тілін, мемлекеттік мәртебе алып отырған тілді оқытудың әдістемелік жүйесін жаңарту, жаңғырту мәселесінде алға шығарылуына, дұрыс шешілуіне байланысты.

Бүгінгі мектеп партасында отырған оқушы – өзі өмір сүріп отырған мемлекеттің азаматы, белгілі бір халықтың өкілі, ұлттың мүшесі, бар байлығының мұрагері. Олай болса, оқушының алатын білімі менбілігін шындап, адамгершілік қасиеттерін жетілдіруде барлық мектеп пәндерітүгелдей қажет, дегенмен, оның адамдық болмысын сомдауда рухани жан-дүниесінің дамуына жол ашатын гуманитарлық пәндер ерекше рөл атқарады. Бұл орайда сол білімді де, тәрбиені де меңгерту құралы саналатын ана тілінің орны бөлек. Сондықтан ана тілі пәнін оқыту осыған дейінгі кезеңдегідей тек грамматикаға байланып оқытылмауы керек. Сонымен қатар соңғы уақыттағы қалыптаса бастаған үрдіс секілді тек сөйлеуге үйрету деген сылтаумен құранды лексикалық тақырыптар бойынша жекелеген танымдық мәгіндер ауқымында да қалмауға тиіс. Бұлай деуіміздің себебі: мектеп бітірушілердің білім деңгейін Ұлттық бірыңғай тест тапсырмаларымен тексеру талабына сәйкес барлық мектептер оқушыларға грамматиканы жаттап оқуға мәжбүрлеп келгені аян. Ондай жағдайда білімнің схоластикалық деңгейден аса алмайтыны белгілі. Ал, жаңа кезеңде тіл сабақтарында сол тіл туралы білім беріп, оқушының тіл туралы дүниетанымын, оның ешбір тілге ұқсамайтын даралығын таныту арқылы мәдени-танымдық, мәдени-қатысымдық дағдыларын қалыптастырудың орнына әрқилы лексикалық тақырыптардың аясынан аса алмайтын, ал тілдің құрылымдық жүйесінің шашыраңқы, грамматикалық тақырыптардың жүйесіз, үзіп-жұлып түзілуінен тұратын мазмұнға құрылып отыр. Мұндай жүйе оқушының білімді үстірт меңгеруіне, сауатсыздыққа әкеліп соғатыны сөзсіз.

Жалпы білім беру саласында білімді, интеллектісі жоғары ұрпақ қалыптастыру үдерісін адамгершілік тәрбиесімен қатар жүргізу үшін тілдің грамматикалық мәселелері оқушының тіл арқылы дүниені тануына ыңғайландырылуы шарт. Сондықтан оқушылардың ойын дамыту, тілді дүниені танудың кілті екенін сезіндіру жолдарын табу маңызды. Бұл, әсіресе, бүгінгідей рухани жаңғыру жағдайында оқушының ана тілінің құндылықтық мәнін жете түсінуін қажет етіп отыр. Тілді құндылық деп қабылдамайынша, грамматика да, жалаң сөйлеуге үйрету де нәтижеге жеткізе алмайды. Себебі құндылықтық мәні жоқ білім оқушының оқу мотивтерін тудыра алмайды. Ғалымдардың тұжырымдауынша, «мотив болмаса, әрекет те болмайды» [4, 23-б.]. Мотивация бар жерде қызығушылық пен талпыныс бар, білім алушының өзі еңбекпен ұмтылып алған білімнің сапасы да жоғары болатыны аян. Сондықтан тіл пәнін меңгертуде сауаттылық пен дүниетаным бірге, қатар қалыптасу үшін оқыту үдерісі мен оқыту нәтижесінің арасындағы сабақтастықтың негізіне рухани құндылықтардың салынып отыруы керек деп санаймыз.

Тілді оқыту үдерісінде оқушылардың құндылықтық бағдарын арттыру мәселесі тіл философиясынан, жалпы ұлттық философиядан тыс қаралмайды. Зерттеушілердің пайымдауынша, «ұлттық тіл

adoption, implementation. The result is guided by a qualitative change. Innovation shows the creative research and novation is the result of research. New innovative solutions bring favorable changes in other systems. It studied the process and the result of the beginning of the new technologies. The basis of functional literacy - a purposeful opening innovations, mastering and distribution

Key words: functional literacy, pedagogical innovation, modernization, modification, pedagogical refleksiya, innovative process.

ГТАХР 14.07.03

М.Каваклы¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ,
Түркістан қ., Қазақстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асыру жағдайында жалпы білім беретін мектептерде ана тілін оқыту үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдарын арттыру мәселесі қарастырылады. Тіл мен халықтың рухани құндылықтарының өзара сабақтастығы айтылады.

Жалпы білім беру саласында білімді, интеллектісі жоғары ұрпақ қалыптастыру үдерісін адамгершілік тәрбиесімен қатар жүргізудің жолдары қаралады. Ол үшін тілдің грамматикалық мәселелерін оқушының тіл арқылы дүниені тануына ыңғайландыру қажеттігі дәлелденеді. Сондықтан оқушылардың ойын дамыту, тілді дүниені танудың кілті екенін сезіндіру жолдарын табудың маңыздылығы көрсетіледі. Уақыт талабына сай мектеп оқушысының ана тілінің құндылықтық мәнін жете түсінуіне ықпал ететін факторларды ескеру қажеттігі негізделеді. Себебі тілді құндылық деп қабылдамайынша, грамматика да, жалаң сөйлеуге үйрету де нәтижеге жеткізе алмайды.

Кілт сөздер: құндылықтық бағдар, тұлға, рухани және материалдық құндылықтар, тілді оқыту үдерісі, білім нәтижелері, әдістеме.

Білім беру саласы – әрбір мемлекеттің дамуында айрықша орын алатын, оның болашағының бағыт-бағдарын анықтайтын іргелі сала. Сондықтан саланың жетілдірілуі ел дамуының бағыттарымен үндес жүргізілуі міндетті. Бұл білімнің кез келген мәселесінің өз дәуіріндегі озық идеяларға негізделіп отыруын талап етеді. Олай болса, рухани жаңғыру мәселесі күн тәртібіне қойылып отырған бүгінгі уақыт сұранымы жалпы білім беретін мектептегі пәндерді оқыту әдістемесін жетілдіруге тірек болып отыр. Өйткені жаһандану үдерісі әр халықтың өз тілін, тарихын, дәстүрін сақтаудың маңыздылығын күнен күнге дәлелдеп келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты стратегиялық мәні зор еңбегінде бұл мәселені шешудің бағытын анық көрсетті: «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін» [1, 1 - б.]. Елбасының көтерген жаңғыру идеясы білім саласын дамытудың жаңа бағыттарын айқындауға негіз болып отыр.

Біздің ойымызша, рухани жаңғыруға тірек болатын басты мәселенің бірі – білім беруде тұлға қалыптастырудың құндылықтық бағдарын күшейту. «Халықтың, өркениеттің болашағы және оның өміршендігі – рухани құндылықтарды қадірлеумен, оларды дамытумен байланысты. Өйткені өмірдің адамдық мәнін ашатын, оған гуманистік келбет пен шынайы нәр беретін дүниелер – рухани байлықтар. Оларды тәрк еткен жеке адам да, қоғам да өзінің болашақ ұрпағының жолын кеседі, өзінің қазір көрген “қызығына” ғана мәз болады. Адами құндылықтар құнсызданса, қоғам дағдарысқа ұшырайды» [2, 47- б.].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және адамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау» деп көрсетілген [3, 2-б.]. Шын мәнінде, әрбір ұлттың төлтума мәдениетінің сақталуының, өрлеп, өрбуінің шарты – рухани және материалдық құндылықтарын жоғалтпау, оларды кейінгі

Педагогика ғылымында жаңалықты: абсолютті (бұрыннан белгілі емес новацияны іске асыру арқылы жаңалық енгізу), біршама (жаңаның бір ғана элементін енгізу) және субъективті (объект субъектіге жаңа, жаңа пән) деп бөледі. Сонымен қатар педагогтарды: педагог-новатор (өзі ізденіп жаңа нәтижеге жететін), педагог-модернизатор (жаңа технологияның элементтерін пайдалану арқылы өзінің білімін жетілдіру) және педагог-мастер (дәстүрлі әдістер мен жаңа технологияларды бір-бірімен байланыстыра тиімді қолдану) деп бөледі. Сонымен новация – өзгеріс, ол үдеріс емес, нәтиже. Яғни білім сапасын көтеру үшін пайдаланылатын құрал, әдіс-тәсіл. Новация – инновацияның құралы. Демек инновация – оқыту үдерісіне енгізілген новация. Ал инновациялық үдеріс инновациялық әрекеттің негізінде іске асырылады. Сондықтан инновациялық оқыту үдерісінің негізін және мазмұнын инновациялық әрекет құрайтыны белгілі [4].

Инновациялық әрекет дегеніміз – инновациялық үдерісті қамтамасыз етудегі кешенді шаралар мен технологиялар. Оның негізгі қызметі – педагогикалық үдерістің компоненттеріне: мақсатына, білім берудің мазмұнына, ұйымдастыру формасына, әдіс-тәсіліне, техникалық құрал-жабдықтарына, басқару жүйесіне өзгерістер енгізу. Инновациялық әрекет – білім беруде мақсатты түрде жаңалықты өмірге әкелу, тарату және игерудің негізінде өзгерту. Жоғары мектеп оқытушысы функционалдық сауаттылықтың негізінде кәсіби құзыреттілік пен педагогтік шеберлікке жете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Крупник С.А., Мацкевич В.В. *Функциональная грамотность в системе образования в Беларуси*. - Мн. АПО, 2003.

2 Слостенин В.А., и др. *Педагогика: инновационная деятельность*. – М.: Магистр, 1997. - 224 с.

3 Юсуфбекова Н.Р. *Общие основы педагогической инноватики. Опыт разработки инновационных процессов в образовании*. – М., 1991. – 91 с.

4 Ибраева А. *Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі.// Абай атындағы Қазақ қлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары сериясы»*. – 2015. – №2 (52), 2015.– 128 б.

А.Д. Ибраева¹, Н.М. Рахманова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

²Университет Алматы

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы совершенствования уровня профессиональных умений и навыков преподавателей в соответствии с требованиями времени. Раскрыты научные основы функциональной грамотности. Исследованы цели, которые ставит преподаватель по развитию инновационных систем в обучении. Авторы рассматривают внедрение и распространение инноваций в процессе обучения, как основу функциональной грамотности преподавателя высшей школы. В статье, говорится, для формирования инновационной системы нужно знать значение терминов. Также в статье, говорится, о форме педагогической инноватики. Определяется процесс и результаты педагогической инновации. Процесс состоит из этапов разбора, принятия, внедрения. Результат руководствуется качественным изменением. Инновация показывает творческие исследования, а новация результат исследования. Новые инновационные решения приносят выгодные изменения другим системам. Изучено, что процесс и результат начало новой технологий. Основа функциональной грамотности – это целенаправленное открытие новшества, овладение и распространение. В статье анализируется, чтобы следовать мировому уровню знания, нужно адаптироваться современному течению.

Ключевые слова: функциональной грамотности, педагогический инноватика, модернизация, модификация, педагогическая рефлексия, инновационный процесс.

А.Д. Ибраева¹, Н.М. Рахманова²

¹Kazakh national pedagogical university named Abai

²Almaty university

FUNCTIONAL LITERACY I-THE REQUIREMENT OF TIME

Abstract

The article deals with the issues of improving the level of professional skills of teachers in accordance with the requirements of the time. Disclosed scientific basis of functional literacy. Abstract goals set by the teacher for the development of innovative systems for training. The authors consider the introduction and prevalence of innovation in the learning process, as the basis of functional literacy of high school teacher. In the paper says, for the formation of innovation system needs to know the meaning of terms. Also in the paper, it is stated on the form of pedagogical innovation. It determines the process and results of pedagogical innovation. The process consists of parsing stages of

екінші кезеңде таңдаған мамандығы бойынша еңбек етуге жарамдылығы, үшінші кезеңде таңдаған мамандығы бойынша құзыреттілік пен шеберлік таныта білуі. Жоғары мектеп оқытушысы оқу процесін жоспарлауға, оқытудың инновациялық жүйесін қолдануға, педагогикалық рефлексияны іске асыруға, яғни кәсіби әрекетіне шығармашылықпен қарауға міндетті. Демек, функционалдық сауаттылықтың ғылыми негіздері мынадай: жоғары мектептегі оқытушылық жұмысқа үміткерлік–кәсіби сапа – кәсіби қабілет – кәсіби педагогикалық білім – кәсіби іскерлік – кәсіби құзыреттілік–педагогтік шеберлік. Демек, әр оқытушының өз пәні бойынша: кәсіби сапасы, кәсіби қабілеті, білімі, іскерлігі, құзыреттілігі, шеберлігінің болуы функционалдық сауаттылықтың негізін құрайды.

Функционалдық сауаттылықтың маңызды бір аспектісі – инновациялық құзыреттілік болғандықтан, жоғары мектеп оқытушысы инновациялық терминдерді де саралап қолдануы маңызды. Бүгінде инновациялық технологиялардың оқыту тәжірибесінде кеңінен қолданыла бастауының басты себебі – әлемдік білім кеңістігіне ену үшін білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеру арқылы бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. Өйткені ұлттың бәсекелестік қабілеті келешек ұрпағының білім, білік деңгейіне, яғни инновациялық әрекеттеріне тікелей байланысты. Инновациялық әрекет жаңа идеяларға, ғылыми ізденістерге бағыттала отырып, нәтижесінде елдің экономикалық жағынан өсуіне жағдай жасайды. Сондықтан білім берудегі ұлттық саясаттың бағыты да – халықаралық әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан озық деп танылған оқыту модельдерін өз мүмкіндігімізге сай үйлестіре қолдану арқылы инновациялық жүйені қалыптастыру. Инновациялық жүйені қалыптастыруда оқытушы ең алдымен оған қатысты қолданыстардың (терминдердің) мәні мен мағынасын ажырата алуы қажет. Мысалы, педагогиканың лексиконына: «новация» «инновация» «педагогикалық инноватика», «инновациялық білім беру», «инновациялық үдеріс», «инновациялық әрекет», «инновациялық технология» деген терминдер енді. Бұл терминдердің бәрі де педагогикаға, яғни білім беруге қатысты болғанымен, олардың басын қосып бір арнаға салатын және әрқайсының табиғатын айқындайтын бағыт *педагогикалық инноватика* ғылымы.

Педагогикалық инноватиканың негізгі ұғымдары: *педагогикалық жаңалық, инновация, инновациялық үдеріс, инновациялық әрекет, жаңашыл педагогика, инновациялық технология т.т.* Нысаны: білім беру тәжірибесіне инновациялық үдерістің енуі, дамуы, игерілуі. Педагогикалық инноватика педагогика ғылымының бір бөлімі ретінде инноватиканың табиғатын: педагогикалық жаңалықты, инновацияны зерделейді. Педагогикалық инноватика – білім мен тәрбие беру жүйесіне жаңалықтар енгізу, оның тиімділігін бағалау, игеру және тәжірибеде қолдану туралы ғылым [2]. Педагогикалық инноватика педагогикада қалыптасқан тұжырымдарды, теориялық зерттеулерді, әдіс-тәсілдерді негізге ала отырып, жаңа бағыттарды, олардың тиімділігін салыстырмалы түрде бағамдайды. Педагогика ғылымында «білім беру жүйесіндегі инновация» және «инновациялық оқыту» деген қолданыстар кездеседі. Бұларды (бір-бірімен тығыз байланысты болса да) да ажыратып қолдануға болады.

Бірінші қолданыс білім беру жүйесін модернизациялау, модификациялау, жетілдіру, өзгерту (заң, тұжырым, модель т.т.) болса, екіншісін оқытудың белгілі бір мақсатқа, технологияға бағытталған ерекше бір типі ретінде түсінуге болады. Педагогикалық инновация – үдеріс және нәтиже. Білім беру сапасының тиімділігін көтеру мақсатында ғылыми негізі айқындалған өзгеріс, зерттелген, қабылданған және оқыту жүйесіне енгізілген үдеріс.

Бұл үдеріс 3 кезеңнен тұрады: *талдау, қабылдану және енгізілу*. Үдеріс ретінде оқыту жүйесіне, соған сай білім алушының әрекетіне әсер етеді, ал нәтиже ретінде сапалық өзгеріс (новация, яғни жаңа тәсіл, технология, әдістеме, идея) енгізеді. Демек, «инновация» үдерісті байқатса, «новация»-шығармашылық ізденістің іске асырылған нәтижесін айқындайды [3]. Педагогикалық инновацияның ерекшелігі біріншіден, оның мазмұнында үнемі жаңа, өзекті мәселе, жаңа шешімдер болады, екіншіден, оларды пайдалану сапалы нәтижеге жеткізеді, үшіншіден, оны қолдану басқа жүйелерге тиімді өзгерістер әкеледі.

Демек, инновацияны білім беру саласына *енгізілгенновация* деп түсінуге болады. Новация білім беру тәжірибесіне енгізілуі үшін ол алдымен, таралуы, кең өріс алуы, қабылдануы тиіс. Яғни *таралу* инновацияның құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен инновацияны новацияның өмірге келуі (жасалуы), таралуы және енгізілуіне негізделген білім беруді дамыту үдерісі деп түсінуге болады. Инновация тек үдеріс, нәтиже ғана емес, ол жаңа идея, құрал-жабдық та бола алады. Яғни алдымен идея туындайды, одан кейін оны өмірге әкелу, тарату, білім саласына енгізудің құралы (технология) болып табылады.

education, maintenance, methods, educational process come true on the basis of large experience that we have. Pedagogical positions, sequence of educational materials, exactness of organization, forms testing oriented to the relationships with a student, id est an observability of level of the system thinking and colloquial skills through verbal exams in the traditional system of education is advantages that can be integrated in the future system of education. Especially, in adding to experience of western страннаш the rich experience formed by centuries must not be missed out from a kind. This position must be one of key in preparation textbooks and educational materials.

Key words: method, traditional, education system, competence, conceptual.

МРНТИ 14.07.03.

А.Д. Ибраева¹, Н.М. Рахманова²

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

²Алматы университеті, Алматы қ., Қазақстан

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Аңдатпа

Мақалада кәсіби біліктілік деңгейін арттыру, тұлға дайындау заман талабы екені айтылады. Функционалдық сауаттылықтың ғылыми негіздері талданады. Инновациялық жүйені қалыптастыруда оқытушының алдына қоятын мақсаттары сөз болады. Білім беруде мақсатты түрде жаңалық енгізу, тарату-жоғары мектеп оқытушысының функционалдық сауаттылығының негізі екені қарастырылған. Инновациялық жүйені қалыптастыруда терминдердің мағынасын түсіне білу керек екені айтылады. Педагогикалық инноватиканың нысаны анықталады. Педагогикалық инноватция үдеріс пен нәтижеден тұратыны анықталады. Үдерістің талдау, қабылдау, енгізу кезеңдерінен тұратыны сарапталады. Нәтиже сапалық өзгерісті басшылыққа алады. Инновация шығармашылық ізденісті білдірсе, новация сол ізденістің іске асырылған нәтижесін білдіреді. Инновация мазмұнындағы жаңа шешімдер басқа жүйелерге де тиімді өзгерістер әкелетіні айтылады. Үдеріс пен нәтиже жаңа технологиялар бастауы екені зерделенеді. Мақсатты түрде жаңалықтарды өмірге әкеліп, игеріп оны тарату функционалдық сауаттылықтың негізі. Мақалада әлемдік білім деңгейіне ілесу үшін заман ағымына бейімделудің қажеттілігі сараланады.

Түйін сөзер: функционалдық сауаттылық, педагогикалық инноватика, модернизациялау, модификациялау, педагогикалық рефлексия, инновациялық үдеріс.

«Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту Қазақстанның дамуының басты бағыты» атты Елбасының Жолдауында білімді ұрпақ тәрбиелеуде оқытушылардың функционалдық сауаттылығына үлкен мән берілгені белгілі. Осы мақсаттан елімізде 2011-2020-жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама қабылданып, онда әрекет етудің ұлттық жоспары айқындалды. Ұлттық жоспарда білім алушылардың функционалдық сауаттылығының дамуына, қалыптасуына барлық жағдай жасау талап етілді. Өйткені функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынас орната алуы, олардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени, саяси қызметтерге белсене араласуы, кәсіби біліктілік деңгейі, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына бейімделуі.

Ал заман ағымы – нарық талабына сай келетін жан-жақты дамыған тұлға дайындау. Сондықтан да ұлттық жоспарда жоғары мектептің алдына білімгерлердің бойында: игерген білімін іс жүзінде пайдалана алу қабілетін, шығармашылық әлеуетін, ұлттық сана-сезім, өзіндік дүниетаным, азаматтық ұстаным, рухани құндылықтарды бойына сіңіре алу, кез келген жағдаятты шешудің жолын білу, ақпараттық, қатысымдық, әлеуметтік, тұлғалық, азаматтық, технологиялық және пәндік құзырлықтың қалыптасуын, қоғамдық ортаның талаптарына бейімделуіне мүмкіндік жасауды міндеттеп отырғаны аян. Жастардың бойында мұндай қабілеттердің негізін қалайтын басты тұлға жоғары мектептегі оқытушы екені даусыз.

Функционалдық сауаттылық адамның кәсіби, не жеке бастық әрекетін толыққанды сауатты орындау үшін керек [1]. Функция – «орындау, әрекет, жүзеге асыру» деген мағынаны білдіретін латынның сөзі. XX ғасырдың аяғына қарай үздіксіз білім берудің маңызды бір мәселесі ретінде кеңінен зерделене бастағаны белгілі. Оның негізгі аспектілеріне: қатысымдық, компьютерлік-ақпараттық, инновациялық, азаматтық-құқықтық, әрекеттік, гуманитарлық сауаттылықтар жатады. Функционалдық сауаттылықтың нәтижесінде кәсіби құзыреттіліктер қалыптасады. Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы 3 кезеңнен тұрады: бірінші кезеңде маманның кез келген әрекетті орындай алу қабілеті,

Қорыта келе, бүгiнгi бiлiм беру жүйесiндегi өзгерiстер үлкен дайындықты, үлкен талап, талғамды, екшеудi қажет етедi. Бiлiм беру жүйесiндегi жаңалықтарды, сондай-ақ жаңа оқыту технологияларын өзiн талғаммен, әр пәннiң даралық ерекшелiгiне қарай пайдаланса ғана, белгiлi бiр дәрежеде нәтиже берерi айқын.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

- 1 Селевко Г.К. *Современные образовательные технологии ДОС. Учебное пособие.* – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
- 2 Фогельсон И. *Учебники и пути его развития// Вопросы и теория составления школьного учебника.* – М., 1982. – 129 с.
- 3 Лернер И.Я. *Дидактические основы учебника// Вопросы и теория школьного учебника.* – М., 1982. – 129 с.
- 4 Зув Д.Д. *Теория школьного учебника.* – М., 1991. – 89 с.
- 5 Құсайынов А., Асыллов Ұ. *Оқулықтанудың өзектi мәселелерi.* – А., Рауан, 2000. – 32 б.

Б.Д. Жумакаева¹, Б.Ш. Кожекеева¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ТРАДИЦИЯ И ИННОВАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

В статье анализируются недостатки и достоинства традиционных методов обучения, а также рассматриваются новые направления в системе образования. Анализ преимуществ и недостатков традиционной системы образования является важным аспектом в планировании новой системы образования. Выбор лучших способов организации цели образования, содержания, методов, учебного процесса осуществляются на основе большого опыта, который мы имеем. Педагогические позиции, последовательность учебных материалов, точность организации, формы тестирования, ориентированные на отношениях с учеником, то есть возможность наблюдения уровня системного мышления и разговорных навыков через устные экзамены в традиционной системе образования – это преимущества, которые можно интегрировать в будущую систему образования. Особенно, в дополнении к опыту западных стран наш богатый опыт, сформированный столетиями, не должен быть упущен из вида. Эта позиция должна быть одной из ключевых в подготовке учебников и учебных материалов.

Ключевые слова: метод, традиционный, система образования, компетентность, концептуальный.

B.D. Zhymakaeva¹, B.Kozhekeeva¹

¹Kazakh Women's Pedagogical University

TRADITION AND INNOVATION IN EDUCATION

Abstract

The article analyzes the shortcomings and advantages of traditional teaching methods, as well as examines new directions in the education system. An analysis of advantages and lacks of the traditional system of education is an important aspect in planning of the new system of education. Choice of the best methods of organization of aim of

Кеңес Одағының ыдырап, Қазақстан Республикасының егемендік алуы мектеп оқулықтарын жаңа мазмұнда қайта құру ісін жандандырды. Өтпелі кезеңдегі білім беру жүйесі жаңа буын оқулықтарын құру ісімен сабақтас жүргізілді. Барлық пәндер бойынша білім мазмұнын жаңарту мәселесі алға тартылды. «Жаңа буын» оқулықтарын түзуде жіберілген кейбір кемшіліктерге сын пікірдің қалыптасқанын да жоққа шығауға болмайды. «Жаңа буын» оқулықтарын жасауда материалдарды сұрыптауда, әдістемелік аппаратын құруда кейбір олқылықтарға жол берілді. Осының өзі қалыптасқын жүйеден қол үзушіліктің, дәстүр жалғасының солғандауынан туған кемшіліктер екендігі айқын.

Қандай ірі бастама болсын өткенді есепке алып, дамыта қолдану барысында ғана жақсы нәтиже беретінін білеміз. Бүгінгі таңда елімізде білім беру үш тілді жүйеге ауысуына байланысты іргелі ізденістерді қолға алу уақыт күттірмейтін келелі мәселелердің бірі болып отыр. Елімізде білім берудің жоғары деңгейіне жету үшін алдымен оқулықтар мен оқу құралдарын шығаруды қолға алу қажеттігі туындауда. Осы кезекте Ахмет Байтұрсынұлының «Мектеп – оқу таза ана тілінде жүретін мектеп болу керек, ондағы оқу мазмұны халық білімін, бағзыдан бірге жасасып келе жатқан салт-дәстүр, тәрбие жол-жосынымен, бостандыққа ұмтылған мақсат-мұратымен етене қабысып жатуы, заманауи білім беруі қажет» деген пікірі бүгінгі жаңару заманында да есте тұтарлық кеңес болмақ. Бұл пікір қазақ әдебиетін оқытуда бірден-бір басшылыққа алынуы керек. Олай дейтініміз қазақ әдебиетінің өзіне ғана тән ерекшеліктері мен ұрпақты тәрбиелеудегі үлес салмағын ескермейінше, әдебиет сияқты өнер пәнінен мазмұнды білім қалыптастыру мүмкін емес. Ол үшін ең әуелі әдебиет пәнінің өзіне тән ерекшеліктерін жете білу қажет. Әлемдік өркениет бағдарына сәйкес білім мазмұнын қайта құру өз кезегінде қазақ әдебиетінің өзіндік спецификасына баса мән беруді қажет етеді. Әдебиет пәні – ұлттық болмысты, психологияны, дәстүрді балаға сезіндіретін, сендіретін басқа да ұлттық құндылықтарды танытатын пән. Қазіргідей жаһандану процесінің жүріп жатқан тұсында білім берудің ұлттық негізін сақтау ең күрделі мәселе. Мәдениетті елдерде (Жапония, Қытай, Корея т.б.) өз мәдениеті мен коллоритін сақтау үшін барлық жаһандану машинасынан ерекшелену әдістеріне баса мән береді екен. Қазіргідей жаһандану процесі жұтандану процесіне айналмас үшін білім берудің ұлттық болмасы мен құндылығын сақтай отырып дамыту ең тиімді жол болмақ.

Мектеп оқулықтарын жазу – ғылыми негізде, белгілі бір ұстанымдарға сүйеніп атқарылатын өте күрделі мәселе. Мектеп оқулықтарын жазу мәселелерін зерттеген көптеген ғалымдардың еңбектері белгілі. Мысалы, Фогельсон И. «Учебники и пути его развития» (М., 1982) [2]; Лернер И.Я. «Дидактические основы учебника» (М., 1982)[3]; Зуев Д.Д. «Теория школьного учебника» (М., 1991)[4] атты еңбектер - оқулық құру талаптары мен ұстанымдарын, құрылымдық жүйесін айқындайтын зерттеулер. Осы сияқты ана тілімізде оқулық жасау теориясы мәселелері және осы замандық оқулықтарға қойылатын дидактикалық талаптар мен оқулық сапасын анықтаудың ғылыми ұстанымдарын кең түрде қарастырған А.Құсайынов, Ұ.Асылловтың «Оқулықтанудың өзекті мәселелері атты еңбегін» (А., 2000)[5] атап көрсетуге болады.

Әрине, бүгінгі заман талабы мен уақыт сұранысы мектеп оқулықтарын әлдеқайда дамытуды талап етеді. Білім беру жүйесінде ендіріліп жатқан жаңалықтар мектеп оқулықтары мен оқу құралдарының бұрынғыдай жалпыға ортақ формасымен шектелмесі белгілі. Көп деңгейлі оқулықтар мен оқулық кешендерін жасау, альтернативті оқулықтар ұсыну ісін алдыға тартады. Сонымен қатар электронды техниканың дамуы түрлі дидактикалық идеяларды жүзеге асырудың техникалық мүмкіндіктерін туғызуда. Осыған орай электронды оқу құралдарын қолданысқа ендіру уақыт құзырындағы мәселе.

Білім беруді жаңарту, үш тілді білім беруге көшу тек оқу құралдарын жаңартумен ғана шектелмейді, білім берудің мақсатын, құрылымын, мазмұнын, әдістерін, оқу-тәрбие үдерісінің, басқарудың және әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың формасын жаңартуды талап етеді. Білім берудегі жаңалық мектепке дейінгі білім беруден басталып, бастауыш жалпы білім, негізгі жалпы білім, орта жалпы білім, арнаулы орта білім, жоғары білім беруді тұтас қамтиды. Білім берудің бұл сатылары тізбекті жүйеде дамиды десе де болады. Себебі жоғары білім орындарын бітірген құзіретті мамандар айналып келгенде бастауыш, негізгі, орта білім беруде оқушы құзіреттігін қалыптастыруға ат салысады.

Осы ретте білім беру саласына ендірілетін жаңа жүйе құрылымының моделін былайша көрсетуге болады:

Кеңестік оқыту жүйесінде қалыптасқан дәстүрлі оқыту мен оқытудың жаңа технологияларын зерттей келе, қазіргі білім беру технологияларын сараптайтын еңбегінде Г.К. Селевко дәстүрлі оқытуды бірнеше қырынан сипаттап көрсетеді: «Қолданылу деңгейіне қарай: жалпы педагогикалық; философиялық негізіне қарай: ықтиярсыз (педагогика принуждения); қабылдау тұжырымдамасына қарай: тірік сызбалар көмегімен ассоциативті-рефлекторлы; жеке тұлға құрылымының іс бағытына қарай: информациялық, білім қабілет дағды қалыптастыру; мазмұнына қарай: жалпы білім беретін, орталықтанған дидактикалық; басқару типіне қарай: дәстүрлі, классикалық; ұйымдастыру формасына қарай: сыныптық-сабақ, академиялық сабақ; оқушымен қарам-қатынасы: өктем, авторитарлы; жинақталған әдісіне қарай: түсіндірмелі-иллюстративті; оқушы категориясы: жаппай» - дей келе, «мазмұндық ерекшелігі: 75 пайыз оқу пәніне орын берілген де 3 пайызы ғана рухани тәрбиеге бөлінген. Оқу орталықтандырылған, вариантылық жоқ; әдістемелік ерекшелігі: қадағалаудың орталықтандырылуы, білімді орта білімді оқушыға бағдарлануы, оқушы – бағынышты нысан ретінде танылуы, дайын білімді хабарлау, үлгі бойынша оқыту, механикалық еске сақтау, ауызша баяндау, репродуктивті түрде жеткізу, өзіндік түсінік болмауы, дайын анализге құрылуы т.б.» кемшіліктерін атап көрсетеді [1, 7.].

Білім беру жүйесінің тарихына бойлағанда кемшіл жақтарымен қабат жетістіктерінде саралау орында болмақ. Кеңестік мектептердегі білімнің көп қырлылығы, оқу материалының ғылымилығының, теориялық білімнің молдығының нәтижесінде қалыптасқан оқушының терең білімі, оқытудағы жүйелілік, оқу материалын реттілігі, логикалық дұрыс ұсынылуы, ұйымдастырудың нақтылығы, мұғалім тұлғасының үнемі эмоциялық әсер туғызуы, жаппай оқудағы шығынның орташа болуы, білім сынау формаларының оқушымен тікелей қарым-қатынасқа бағытталуы, яғни ауызша емтихандар оқушының жүйелі ойлау мен сөйлеу дағдыларын қаншалықты қалыптасқанын байқауға мүмкіндік туғызуы, тексеру формаларына жазба жұмыстары (диктант, мазмұндама, шығармалар) түрлерінің енуін атап көрсетуге болады. Кезінде кеңес одағы педагогика ғылымының сан-салалығы, педагогика ғылымындағы іргелі ізденістер шетел ғалымдарын да қызықтырғандығы анық.

Білім беру жүйесінде елеулі орын алатын оқулықтар мен оқыту құралдары болуы себепті білім берудің тарихына тоқтала отырып оқулық түзу ісін айтпауға болмайды. Білімнің қайнар көзі - оқулық десек, ХҮІІІ ғасырдан басталатын мектеп оқулықтарын түзу ісі үнемі даму үстінде болғандығы белгілі. Қазақ мектептеріне оқулықтар түзуде ұлы ұстаздардың оқыту саласындағы жасаған мұрасы - алғашқы оқу құралдары, соның ішінде әдебиет пәнінен әдебиет оқулықтары бағдар болды. Әдебиет оқулықтары әдебиет әдістемесіне де алғашқы баспалдақ болып есептеледі. Осы тұрғыда ұлы ұстаздар Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы», Спандияр Көбеевтің «Үлгілі баласы», А.Байтұрсыновтың «Әліппе» (1921), М.Дулатов «Қирағат» (1914), «Оқу құралы» (1921), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Әліп би», «Жаңа құрал» (1926), Т.Шонаұлының «Жаңалық», «Сауаттан», «Жаңа арна» (1927), «Шала сауатты ересектер үшін» (1926), М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927), М.Жұмабеvтың «Сауатты бол» (1923), «Педагогика», Ж.Аймауытовтың «Жаңа ауыл» (1929), Б.Майлин, С.Мұқановтардың «Колхоз – ауыл»(1930), Ғ.Мүсіреповтің «Жаңа ауыл» (1930), М.Әуезовтің «Жеткіншек» (1930) І.Жансүгіров, С.Сейфоллаұлы, Ә.Мәметкелінінің «Әдебиетқұралы»оқулығы (1932), С.Сейфоллаұлы, Ө.Тұрманжанұлының «Көркемәдебиет» т.б. оқулық құралдары қазақ әдебиеті әдістемесіндегі алғашқы еңбектер бола тұрып, қазақ оқулықтарының да алғашқы қарлығаштары деуге толық негіз бар. Аталған оқулықтардағы оқу материалдары оқушылардың жас ерекшелігіне, таным, түсінік деңгейіне орай сұрыпталып, оқушылардың берілген материалды қабылдау мүмкіндігіне сай құрылған. Әсіресе Ы.Алтынсариннің педагогикалық жүйесі алдыңғы қатарлы елдердің мәдениетінен үйрену, ғылымды халық мүддесіне пайдалану мақсатын көздегендігімен, әдеби оқу жүйесін, әдістемесін қазақ тәжірибесіне тұңғыш рет енгізе отырып, төрт түрлі факторды (материал, материалдың берілу тәртібі, оқушы, мұғалім) бірге алып қарастырғандығымен де бағалы.

Материал – балалардың жас ерекшелігіне, педагогиканың халықтың прогресшіл талаптарына лайық сұрыпталып алынған әдеби шығарма үлгілері болуын көздеуі, мәтіндердің білімдік, тәрбиелік және эстетикалық жағы тұтастықта берілуі аталмыш оқулықтардың мектепке ұлт тілі мен ұлт әдебиетін енгізудің жақсы бастамасы болып танылды. Қазақ әдебиеті оқулықтарын түзу ісі 60-70 жылдардың тұсында да бір ізге түсіп жүйеленген болатын. Осы ретте Ш.Кәрібаев, Т.Абдрахманов, Ә.Дайырова, С.Тілешова сияқты әдіскер-ғалымдардың еңбегі елеулі орын алады.

Б.Д. Жұмақаева¹, Б. Ш. Кожжекеева¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Аңдатпа

Дәстүрлі оқыту жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін саралау, жаңа білім жүйесін жоспарлауда маназды мәселе. Білім берудің мақсатын, мазмұнын, әдістерін, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың оңтайлы жолдарын таңдау өзімізде бар бай тәжірибе негізінде жүзеге асырылатын іс. Дәстүрлі оқыту жүйесіндегі педагогикалық ұстанымдар, оқу материалын реттілігі, ұйымдастырудың нақтылығы, білім сынау формаларының оқушымен тікелей қарым-қатынасқа бағытталуы, яғни ауызша емтихандар оқушының жүйелі ойлау мен сөйлеу дағдыларын қаншалықты қалыптасқанын байқауға мүмкіндік туғызуы болашақ білім беру жүйесіне кіріктіруге болатын артықшылықтар. Әсіресе үш тілді білім беру жүйесін енгізуде батыс елдердің тәжірибесінен бөлек өзімізде ғасыр бойы қалыптасқан бай тәжірибе назардан тыс қалмауы қажет. Бұл бағдар оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді даярлауға да бірден бір негізгі ұстаным болуы шарт.

Түйін сөздер: әдіс, дәстүрлі, білім жүйесі, құзыреттілік, тұжырымдамалық.

Қазақстан Республикасының қоғамдық-әлеуметтік дамуы мен қазіргі уақыт сұранысына орай білім беру жүйесін қайта құру мектепте әр пән бойынша оқушыға берілетін білім мазмұнын қайта қарап, білім мен тәрбие берудің жаңа жолдарын іздеуді талап етуде.

Оқыту мәселесі заман озған сайын түрленіп түлеп отыратын өмірлік мәселе екені белгілі. Себебі ғасырлар бойы ұрпақ тәрбиесі басты орында болып, келешек буынның тәрбиесін үнемі назарға тұтып келген. Ал бүгінгі заманның өзгерісі мен көзқарастарына сай, адамдық құндылықтардың өзгеріп отырған тұсы ХХІ ғасырдың табалдырығында оқыту, білім беру, тәрбиелеу мәселесі күн өткізбей шешуді талап етеді. Әрі «ел істегенді істеп, бас шұлғу болмай», он ойланып, сан толғанып, әбден кешіп пішуді қажет етеді. Яғни білім берудің мақсатын, мазмұнын, әдістерін, оқу-тәрбие үрдісінің, басқарудың және әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың оңтайлы формасын таңдауды, өзімізде бар бай тәжірибені қолдана отырып, білім беру жүйесінің тиімді тұсын дамыта қолдану альтернативі бой көрсетеді. Бүгінгі таңдағы жаһандану процесімен байланысты Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі дүниежүзілік білім беру кеңістігіне енуді көксеріп отырған тұсында білім берудің батыстық стандарты үстемдік танытуда. Әрине, жаңа үлгі-нұсқаны білім жүйесінің бұрынғы тәжірибесінен тысқары пайдалану, «құнарсыз жерге еккен егін сияқты қанша суарса да көктемесі», мол жеміс бермесі анық. Бұрынғы кеңестік білім беру саласындағы бай тәжірибе мен тиімділікті жоққа шығаруға болмайды.

Кеңес кезінен жалғасып келе жатқан білім беру саласының тиімді жақтарымен қоса кемшіліктері де мол болғандығы анық. Жалпы білім беретін орта және жоғары мектептердің өткен тәжірибесінен анықталған кемшіліктер: оқу материалының көлемінің артуы мен теориялық даярлыққа көп назар аудару; білімнің практикалық тиынақтығы, қолданбалы нәтижесінің бәсеңдігі немесе қолданбалы ерекшелігіне назар аудармау; оқулықтар мен бағдарламалардың біршама қиындатылғаны; мұғалімдердің кәсіби даярлық дәрежесін үнемі жетілдіруге жете көңіл бөлінбеу; материалдың көптігінің салдарынан оқушылардың оқу бағдарламаларын меңгеру коэффициентінің төмендеуі; оқу процесінің оқушылардың жеке қабілеттері мен мүмкіндіктерін ескермей құрылуы; оқушылардың қабілет, мүмкіндіктерінің сараланып, қажетті білім мазмұнымен жетілдірілмеуі, яғни «жақсы оқушы», «жаман оқушы» ұғымдарының болуы; барлық оқу-тәрбие процесінің үлгерімі жақсы оқушыға бағытталуы; әр жеке тұлғаның қабілет мүмкіндіктерін айқындап, оқу үдерісінде жеке тұлғаны барлық болмыс, бітімімен дамытуға жете көңіл бөлінбеу; оқушы күзіреттілігін қалыптастыруға мүмкіндіктің аздығы; сабақ үдерісіндегі біркелкілік, құрылымдық шаблондар; бұған дейінгі оқу деңгейімен сабақтас-тықтың мазмұнды қамтамасыз етілмеуі; сабақта оқу материалының тек алғашқы бағдары ғана алынуы, нәтижелі деңгей үй тапсырмасына жүктелуі; сабақ үдерісінде оқушылар бір-бірімен араласуының, пікір алмасуының бәсеңдігі; оқушы дербестіктің болмауы; сабақ уақытының тиімді жіктелмеуі; азаматтық тәрбие беру мен оны әлеуметтік қорғау мәселесіне жеткілікті көңіл бөлінбеуі; кәсіби бағдарлау мәселелері жатады.

Г.А. Жұмабекова¹, А.Т. Кенжебаева¹

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық институты

ПЕДАГОГТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТІ

Аңдатпа

Шет тілінің негізгі мақсаты ретінде мектептегі білім берудің пәндік аясы оқушылардың шет тілде сөйлей алуы мен меңгеру қабілетінен көрінеді. Мақалада шет тілінде қарым-қатынасты қалыптастыру дағдылары жайында сөз қозғалады.

Еліміздің егемендік алып, басқа елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарға түсуі шет тілін оқытудың маңыздылығын көрсетіп, оның мақсатын анықтап берді. Шет тілін оқыту барысында оқушыларды өздеріне жат әлемді түсіне білуге үйрету керек. Олар өз әлемін, тілін, мәдениетін білмей, мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігіне қол жеткізу мүмкін емес. Басқа тілді қоғамда, мәдениетте өз орнын таба білу үшін сол елдің тілін ғана меңгеру аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру керек.

Оқу процесін тиімді әрі белсенді етуге бағытталған ғылыми зерттеу жұмыстарының көптігіне, әртүрлі инновациялық тәсілдердің пайда болуына және олардың оқу процесіне енгізілуіне қарамастан, оқушылардың мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыруда көркем мәтіндерді шетел тілі сабақтарында қолдану өз алдына толық қаралған жоқ. Осы мәселенің шешімін табуға үлес қосу біздің жұмысымыздың өзектілігін көрсетті.

G.A. Zhumabekova¹, A.T. Kenzhebayeva¹

¹Taraz state pedagogical Institute

FORMATION OF SKILLS OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION

Abstract

This article describes effective teaching methods in formation of skills of foreign language communication at the initial stage of language learning.

There are several areas in training, each of which has an impact on the innovation processes in a secondary school. These include the technology of programmed learning, modular training, developmental education, distance learning, problem-based learning, information and communication training and other.

The main purpose of foreign language as a subject area of schooling is seen in the students master the ability to communicate in a foreign language we are Talking about the formation of skills of foreign language communication, i.e. the ability and willingness to exercise as direct communication (speaking, listening) and indirect communication (read with understanding foreign texts, writing). Formation of communicative competence is the main and fundamental purpose of education. Experience shows that the greatest difficulties for the foreign person is experiencing, perceiving speech by ear. In the analysis of proficiency students speaking you should always pay attention to the difference between existing knowledge and formed skills. Knowledge should be used in action. Trainees should not just know how to make the offer, but to be able to produce (pronounce) it, adapt to circumstances, and this will require ability to make decisions quickly and flexibly to implement them.

✓ Методы организации мыследеятельности.

Методы организации мыследеятельности создают благоприятную атмосферу, способствуют мобилизации творческих потенциалов учащихся, развитию их положительной мотивации к учению, а также стимулируют активную мыслительную деятельность, выполнение учащимися различных мыслительных операций. Например, ранжирование, которое требует от учащихся умения располагать информацией в определенной последовательности (по мере возрастания ее значимости или убывания), и этому расположению или ранжированию сопутствует дискуссия (объяснение, отстаивание собственного мнения). Таким образом, ранжирование формирует умения выражать согласие и несогласие, сравнивать и противоречить. Также сюда относится метод трансформации, который дает возможность формировать навыки комбинирования, замены, сокращения или расширения заданных структур в речи, конструирование и моделирование.

✓ Методы решения интеллектуальных задач.

Развитие речи, несомненно, тесно связано с общим развитием мышления. Головоломки, ребусы, кроссворды, загадки направленные на развитие мышления, логики, внимания, так или иначе, развивают речь ученика. Они знакомят учащихся с лексическими единицами, устойчивыми фразами, грамматическими явлениями, а также создают эмоциональную поддержку в учебном труде, обеспечивая позитивный эмоциональный фон.

✓ Методы педагогических игр.

Селиванов В.С. подчеркивает, что игра помогает активизировать учащихся в обучении, преодолеть скуку, уходить от шаблонных решений интеллектуальных и поведенческих задач, стимулирует инициативу и творчество. [5, с.213] Ролевая игра является очень перспективной формой обучения, так как она способствует созданию благоприятного психологического климата на уроке; усиливает мотивацию и активизирует деятельность учащихся; дает возможность использовать имеющиеся знания, опыт, навыки общения в равных ситуациях. Языковые игры предназначены для формирования произносительных, лексических и грамматических навыков и тренировки языковых явлений на подготовительном предкоммуникативном этапе овладения иностранным языком. Имитационная игра это модель действительной или воображаемой ситуации. Имитация является одним из средств, повышающих восприятие учащимися сходства и связи между определенными действиями и ключевыми моментами во внешнем окружении. Игра предметная – игра детей с предметами материальной и духовной культуры или их заменителями, подчиняемая культурно-историческим особенностям этих предметов и их прямому назначению. Предметные игры способствуют развитию словесно-логической памяти, активизируют иноязычную речь, развивают внимание, воображение и мышление.

Мукашева М.Б. считает, что востребованность интерактивных форм и средств обучения в современном образовательном процессе обусловлена, прежде всего, самой сущностью феномена «обучение» и как научной категории, и как дидактического процесса. [6, с.60]

ВЫВОДЫ. Опыт показал, что использование интерактивных методов обучения дает возможность проводить обучение навыкам иноязычного общения с большой степенью эффективности. Фундаментом интерактивных методов являются принципы взаимодействия, активности обучаемых, опора на групповой опыт и обратную связь. Эти методы в преподавании иностранного языка позволяют значительно увеличить время речевой практики на уроке. Они учат использовать не готовые знания, а получать их в результате опыта.

Список использованных источников:

- 1 Выступление Президента РК Н.А.Назарбаева на встрече со стипендиатами программы "Болашақ"// <http://www.akorda.kz>
- 2 Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. – М.: НИИ школьных технологий, 2005.
- 3 Сорокоумова Е.А. Педагогическая психология: Краткий курс. – СПб.: Питер, 2009. – 176 с. – (Серия «Краткий курс»)
- 4 Бижкенова А.Е. О роли и месте иностранных языков в образовании XXI века.//12-летнее образование. – 2006 - №1/01. - С. 3-8.
- 5 Селиванов В.С. Основы общей педагогики: Теория и методика воспитания: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Владимир Семенович Селиванов; Под ред. В.А. Сластенина. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 336 с.
- 6 Мукашева М.Б. Интерактивные технологии обучения как дидактическое условие успешности учебного процесса в ВУЗе (на примере спец-ти «Библиотечковедение и библиография»): Дис....к.п.н./Каз.гос.женск.инст-т. – Алматы, 2005

тельности субъектов. Он позволяет начать сложный процесс взаимодействия. Взаимодействие становится продуктивным, когда ему соответствуют совместное конструктивное обсуждение ситуации и направленность на разрешение проблем. [3, с. 41].

Основное назначение иностранного языка как предметной области школьного обучения видится в овладении учащимися умением общаться на иностранном языке Речь идет о формировании навыков иноязычного общения, т.е. способности и готовности осуществлять как непосредственное общение (говорение, понимание на слух), так и опосредованное общение (чтение с пониманием иноязычных текстов, письмо). Формирование коммуникативной компетенции является основной и ведущей целью обучения. Опыт свидетельствует, что наибольшие трудности при иноязычном общении человек испытывает, воспринимая речь на слух. При анализе владения учащимися устной речью следует всегда обращать внимание на различие между имеющимися знаниями и сформированными навыками. Знания должны быть использованы в действии. Обучаемые должны не просто знать, как составлять предложение, но и уметь производить (произносить) его, адаптировать к обстоятельствам, а для этого понадобятся умения быстро принимать решения и гибко их внедрять.

Бижкенова А.Е. считает, что «для поднятия качества усвоения иноязычного материала в условиях новой школы и модернизированного высшего образования необходимо обратить самое пристальное внимание на содержание учебных программ, на применение современных технологий обучения и информационно-техническое оснащение учебного процесса... Предпочтение необходимо отдавать интерактивным методам ведения занятий.» [4, с.5]

Мы также считаем, что именно применение методов интерактивных технологий обучения в преподавании иностранного языка позволяет максимально должным образом овладеть изучаемым языком как средством общения, приобрести практические умения им пользоваться в устной и письменной формах. Интерактивное обучение имеет ряд преимуществ, прежде всего, потому, что оно связано с групповым взаимодействием всех участников и с эмоциональной включенностью и активностью каждого в процессе работы. Методов технологий интерактивного обучения существует огромное количество. Каждый учитель может самостоятельно придумать новые формы работы с классом.

Как особенно эффективные в формировании навыков иноязычного общения на начальном этапе обучения языку, нами были выделены следующие интерактивные методы:

✓ Методы коммуникативной адаптации.

Чтобы задача развития речи была представлена школьникам как интересное творческое задание, необходимо проводить речевые разминки: артикуляционная гимнастика, фонетическая, лексическая, грамматическая зарядка, физкультминутка, игры-пятиминутки, разучивание песенок, стихов и рифмовок. Особенно этот структурный элемент урока важен на первом этапе изучения иностранного языка. Первый год обучения иностранному языку играет особую роль. В этот период закладываются основы для практического освоения учащимися устной речи и чтения, формируются основные производительные навыки. Применение методов коммуникативной адаптации способствует как подготовке учащихся к говорению, так и совершенствованию их навыков владения своим речевым аппаратом. Упражнения по технике речи необходимы всем учащимся: одним эти упражнения помогают исправлять недостатки речи, другим – не терять приобретенные ранее навыки, и всем – позволяют настроиться на урок, подготовить речевой аппарат и переключить мышление на речевую деятельность на иностранном языке.

✓ Методы информационного баланса

Методы информационного баланса подразумевают соотношение количественной и качественной информации в процессе взаимодействия участников образовательного процесса с целью удовлетворения их информационных потребностей. Сюда относятся беседа-сообщение, тренинг, презентация, использование мультимедийных средств.

✓ Методы информационной эвристики

Методы информационной эвристики часто применяются, если нужно как-то оживить сухой, зачастую неинтересный материал. Суть в том, что происходит поиск информации, часто командный, который дополняет уже имеющуюся усвоенную информацию с последующими ответами на вопросы. Разрабатываются вопросы, ответы на которые можно найти в учебниках, раздаточном материале, документах и т.д. Всегда определяется время, на протяжении которого нужно проанализировать информацию и найти ответы на вопросы. К данному методу относятся интервью, работа с книгой, броуновское движение, вопросники, а также работа со словарем.

Г.А. Жумабекова¹, А.Т. Кенжебаева¹
¹Таразский государственный педагогический институт,
г.Тараз, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В настоящей статье описываются эффективные методы обучения в формировании навыков иноязычного общения на начальном этапе обучения языку.

Существует несколько направлений в обучении, каждое из которых оказывает влияние на инновационные процессы, происходящие в общеобразовательной школе. К ним относятся технологии программированного обучения, модульного обучения, развивающего обучения, дистанционного обучения, проблемного обучения, информационно-коммуникативного обучения и другие.

Основное назначение иностранного языка как предметной области школьного обучения видится в овладении учащимися умением общаться на иностранном языке. Речь идет о формировании навыков иноязычного общения, т.е. способности и готовности осуществлять как непосредственное общение (говорение, понимание на слух), так и опосредованное общение (чтение с пониманием иноязычных текстов, письмо). Формирование коммуникативной компетенции является основной и ведущей целью обучения. Опыт свидетельствует, что наибольшие трудности при иноязычном общении человек испытывает, воспринимая речь на слух. При анализе владения учащимися устной речью следует всегда обращать внимание на различие между имеющимися знаниями и сформированными навыками. Знания должны быть использованы в действии. Обучаемые должны не просто знать, как составлять предложение, но и уметь производить (произносить) его, адаптировать к обстоятельствам, а для этого понадобятся умения быстро принимать решения и гибко их внедрять.

Ключевые слова: иноязычное общение, формирование навыков, технология обучения.

ВВЕДЕНИЕ. Происходящие перемены в нашей стране определяют объективную модернизацию школы как ведущего элемента образовательной системы. Современная социальная ситуация выдвигает перед системой образования требования направленные на развитие и формирование личности, способной к непрерывному обучению, изменению способов своей образовательной, профессиональной и социальной деятельности. В своем выступлении на встрече со стипендиатами программы "Болашак" Президент РК Н.А. Назарбаев сказал, что одним из принципиально важных моментов в воспитании казахстанцев новой формации и превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом является инновационное развитие системы образования. «Традиционный подход к образованию ставит своей целью дать учащимся максимальный объем информации и знаний. Но сегодня акценты меняются. ...Сегодня самым ценным качеством становится креативное мышление, умение перерабатывать знания, рождать новые решения, технологии и инновации. Для этого нужны новые методики, новые формы преподавания, новые специалисты.» [1] Инновационные механизмы развития образования подразумевают прежде всего интеграцию наиболее перспективных нововведений и продуктивных проектов в действующие образовательные системы, а также перевод накопленных инноваций в режим постоянно действующих поисковых и экспериментальных образовательных систем.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Практика показывает, что из всего многообразия инновационных направлений в современной дидактике приоритетными являются педагогические технологии, которые в условиях классно-урочной системы легко вписываются в учебный процесс, позволяют достигать поставленных программой целей по конкретному предмету, а также обеспечивают интеллектуальное развитие детей и их самостоятельность. Существует несколько направлений в обучении, каждое из которых оказывает влияние на инновационные процессы, происходящие в общеобразовательной школе. К ним относятся технологии программированного обучения, модульного обучения, развивающего обучения, дистанционного обучения, проблемного обучения, информационно-коммуникативного обучения и другие. По-мнению Селевко Г.К. любая педагогическая технология обладает той или иной степенью интерактивности, но некоторые из них содержат интерактивный режим как обязательный компонент. К таким технологиям можно отнести: технологию развивающего обучения, игровые технологии, компьютерные технологии, обучение иностранному языку в разговоре, технологии интеграции и т.д. [2] Сорокоумова Е.А. пишет, что суть интерактивного обучения заключается в диалоговом взаимодействии преподавателей и учащихся. Диалог образуется и поддерживает совместную учебную деятельность, в которой происходит развитие всех участвующих в этой дея-

Г.Д. Даниярова¹

¹Казакский государственный женский педагогический университет
**МЕТОД ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЯВЛЯЕТСЯ АКТИВНЫМ МЕТОДОМ
ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ**

Аннотация

Статья основана на новом методе изучения иностранного языка в учебном процессе будет сосредоточено на эффективности методы проектирования. В настоящее время, качество образовательных требований и реализация образовательных программ основных задач новых методов обучения, в том числе изучения языка признаются в качестве одной из основных задач научного обоснования. В связи с этим, проектирование рассматривается как активным методом обучения студентов английского как иностранного языка.

В современной методике преподавания иностранного языка важными являются вопросы повышения качества образования. Внедрение новых педагогических технологий в практику обучения представляет собой важное условие интеллектуального, творческого и нравственного развития личности. Современное обучение ориентировано на интересы и потребности обучаемых. Одной из главных задач попрежнему остается поиск эффективной методики обучения. В большинстве методических пособий указывается, что одним из эффективных методов в обучении является метод проектов.

Ключевые слова: метод проектирования, лексические, грамматические структуры, инструменты, личностно-ориентированное образование, язык общения.

G.D. Daniyarova¹

¹Kazakh State Teacher Training University

THE DESIGN METHOD IS AN ACTIVE METHOD OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The article is based on a new method of learning a foreign language in the learning process will focus on the effectiveness of design methods. At present, that is, the quality of educational requirements and the implementation of educational programs of the main tasks of new teaching methods, including language learning are recognized as one of the main tasks of scientific justification. In this regard, students of English as a foreign language are considered design method as an active method in teaching.

In modern methods of teaching a foreign language, the issues of improving the quality of education are important. The introduction of new pedagogical technologies into teaching practice is an important condition for the intellectual, creative and moral development of the individual. Modern education is focused on the interests and needs of trainees. One of the main tasks remains to find an effective teaching methodology. Most methodological manuals indicate that one of the effective methods in teaching is the method of projects.

Key words: design method, lexical, grammatical structures, tools, personal-oriented education, the language of communication.

жатқанын зерттеудің, саяхатшыға қалай дұрыс және сауатты түсіндірудің, қызықтырудың маңызын түсіне және анықтай бастайды.

Екінші кезең – дайындық кезеңі. Бұл кезең екі маңызды сәтті қамтиды:

1. Қаланың көрікті жерлерін сипаттауды үйрену үшін: а) грамматикалық құрылымдарды және ә) қажетті лексикалық қорды (кілт сөздердің тізімін жасау) еске түсіріп, активтендіру қажет;

2. Бұдан кейін шет тілінде сөйлеуге уәждемені арттыратындай сәйкес коммуникативтік жағдаятты ойластыру және студенттердің сөйлеу тілінің сандық және сапалық көрсеткіштерін көрсету (мысалы, «Сіз Лондон қаласының тұрғынысыз, өзіңіз жақсы көретін орындар туралы қонақтарға айтып беріңізші»).

Осы аталғандармен қатар жобамен жұмыс істеуге дайындық жұмыстары жүргізіледі. Жобаға дайындық барысында тақырыпты таңдау, мақсатты анықтау және оған қол жеткізуге апаратын құралдарды белгілеу жүзеге асырылады. Студенттер аудио және бейне жазбалар жасап, баспа және көрнекілік материалдарын жинақтайды. Бұл ретте студенттердің қатысым түрлерінің, атап айтқанда, оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым бойынша жұмыс істеуі аса маңызды. Бұл кезеңдегі маңызды міндет ақпарат жинау болып табылады. Осы жұмыстарды ұйымдастыруда жобаға қатысушыларға көмектесу үшін қажетті ақпаратты қайдан алу керектігі, алынған деректерді қалай жазу керектігі және сол ақпараттарды топқа қалай жеткізу жайында кеңес беруге болады. Оқытушы топ мүшелерінің жеке-жеке жинаған материалдарын талдап, біртұтастыққа біріктіруге, түзетулер енгізуге және материалдарды топтың жобасы ретінде ресімдеуге көмектеседі.

Үшінші кезеңде нәтижесі нақты болатын шығармашылық әрекеттің өзі жүзеге асады.

Қорытынды кезеңде жоба таныстырылымы ұсынылып, оны қорғау және талқылау жүргізіледі. Таныстырым тәсілі көп жағдайда соңғы нәтиженің түріне байланысты болады: сызба, буклет, бейне-роликтер көрсету немесе ауызша таныстырылым. Әрбір топ өз жобасының таныстырылымын қалай дайындайтындықтарын өздері шешіп, баяндамашыны тағайындайды және рөлдерді бөледі. Студенттер жарқағаздарды пайдалана алады, өз таныстырымының жоспарын тыңдаушыларға таратып, шағын қойлым түрінде ұсына алады, музыканы пайдалануы мүмкін. Таныстырылым соңында осы топтардағы студенттер жобаны талдайды, өз пікірлерін айтып, өз ұсыныстарын береді. Бұл ретте таныстырым үдерісіндегі оң тәжірибені тануы аса маңызды.

Жобаны қорғауда қатысушылар тарапынан қарсы пікір білдірушілер болуы керек. Жобаны қорғаудан кейін «Сіздің ойыңызша Ұлы Британия ғажайып мемлекет пе және неге олай ойлайсыз?» деген тақырыпта жалпы пікірталас ұйымдастыруға болады.

Жобалау әдісі шығармашылық атмосфера, еркін ахуал және тұлғаны даму үшін жағдай қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қатар шет тілі сабағында жоба жұмысын жасау білім алушылардың берік тілдік базасын қалыптастырумен ұштаса отырып, үлкен ақпарат көлемімен жұмыс істеу білім-дағдысын дамытуға, зерттеу жұмыстарына байланысты дағдыларды иеленуге көмектеседі.

Әрине жобалау әдісі шет тілін оқытудағы барлық мәселелердің шешімін табуға көмектеседі деп түбегейлі айтуға болмайды, алайда бір сарынды сабақ үдерісін алмастыратын тиімді құрал бола отырып, тілдік білімді кеңейтуге, студенттердің жалпы танымының дамуына, өздерін белгілі бір қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуіне мүмкіндік береді.

Шет тілі арқылы тұлғалық-бағдарлық тәрбиелеу оқу қарым-қатынасын пайдалануды, ынтымақтас-тықты және студенттердің белсенді шығармашылық әрекетін көздейді. Сондықтан да оқытушы шынайы шет тілін сыныпқа «кіргізудің» қажетті тәсілін тауып, студенттерді аудитория ішінде шынайы тілдік қарым-қатынасқа, ақпарат алмасуға қатыстыруы, мәдениетке кірудің шынайы үдерісін модель-дей білуі тиіс. Тұлғалық-бағдарлық тәрбиені қамтамасыз ететін жобалау әдісі өмір практикасын шынайы ақпараттық кеңістікте шет тіліне тән құралдар арқылы меңгеруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сатбекова А.А. Қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері (гуманитарлық бөлім): пед. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2009. – 279 б.
- 2 Копылова В.В. Методика проектной работы на уроках английского языка. – М., 2003.
- 3 Теслина О.В. Проектные формы работы на уроках английского языка // Иностранные языки в школе. – 2002. – №3.
- 4 Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 8.

болжау, оларды жүзеге асырудың тәсілі мен құралдарын тандау білік-дағдысы дамытады. Сондай-ақ студенттерде өзіндік ұйымдастырушылық қабілетін көрсетуге мүмкіндік туады.

Өзіндік жобамен жұмыс жасау қазіргі білім беру үрдісінің басты ерекшелігін, атап айтқанда оқытудың зерттеушілік, іздену моделін бағдарлайды. Жоба арқылы білім алушылар «топта» жұмыс жасауға мүмкіндік алады, өз жұмысын орындауға жауапкершілікпен қарап, өз еңбегінің нәтижесін ғана емес, сыныптастарының еңбегін бағалауды үйренеді. Мәселенің шешімін табу тәжірибесі істі орта жолда қалдырмай, аяғына дейін жеткізу әдетін қалыптастырады. Шетел тілін оқытудың қазіргі әдістемесінде жетекші орын алатын қатысымдық және тұлғалық-бағдарлық тәсілдер жобамен жұмыс істеуде айқын көрінеді.

Оқытудың бұл жүйесінде проблемалық тапсырмаларды шешу барысында лексикалық құралдарды және грамматикалық құрылымдарды еркінен тыс есте сақтайды, өз ойын еркін жеткізуге және айтылғанды еркін түсінуге жағдай жасалады. Сондай-ақ студенттерде инерттіліктің және бастамашылдығының болмауы, шет тілінде сөйлеу кезінде жіберетін қателікпен күресу сияқты міндеттердің шешімін табуға мүмкіндік туады. Жобалау білім алушылардың тұрақты тілдік базасының қалыптасуына, сөздік қорының баюына, қарым-қатынас дағдысының дамуына, ой-өрісінің кеңеюіне жол ашады.

Ағылшын тілі сабақтарында жоба әдісін бағдарлама материалдарының шеңберінде кез келген тақырыпта пайдалануға болады, себебі тақырып білім алушылар үшін практикалық маңыздылығын ескере отырып таңдалынады. Ең бастысы – студент бағдарлама тақырыбы бойынша жұмыс істеуде еңбектенетін проблеманы анықтап алу. Жобаның бірнеше түрін көрсетуге болады: шығармашылық, зерттеу – алдын ала ойластырылған жоба құрылымын талап етеді; рөлдік ойын – құрылымы шамамен белгіленеді және жоба соңына дейін ашық қалады. Әрбір студент жоба сипатына және мазмұнына байланысты белгілі бір рөлді таңдап алады, айталық әлеуметтік және іскери қарым-қатынасты көрсететін әдеби кейіпкерлер болуы мүмкін. Жобаның практикалық-бағдарлық түрлері ең басынан нақты белгіленген жобаға қатысушылар әрекетінің мақсаты арқылы ерекшеленеді, мұнда студенттердің өзіндік әлеуметтік қызығушылықтарына бағытталуы тиіс. Ақпараттық жоба түрлері қандай да бір нысан немесе құбылыс туралы деректер жинауға бағытталады. Нақты практикада көп жағдайларда жобалардың аралас түрі кездеседі, оларда зерттеу және шығармашылық жобалардың белгілері болады. Жобаның әр түрінде белгілі бір координация, орындау мерзімі, сатылары немесе кезеңдері, қатысушылар саны болады.

Жоба жұмысы мен әдеттегі жұмыс арасындағы басты айырмашылық – әдеттегі жұмыс барысында негізгі әрекет аудитория шеңберімен шектелсе, жоба жұмысында ол шеңбердің шегінен шығуға жол беріледі.

Мәселен, «Ұлы Британия еліне саяхат» деп аталатын тақырып бойынша жоба жұмысы практикалық-бағдарлық және зерттеу жобасы болып табылады және негізгі мақсаты – Ұлы Британия елінің тарихы мен мәдениетін, екі ел арасындағы тарихи байланысты зерттеу. Зерттеу проблемасы – «Адамды Ұлы Британияға саяхат жасауға қалай қызықтыруға болады».

Бірінші кезеңде талқыланып отырған тақырып бойынша бір немесе бірнеше проблеманы анықтап алуға мүмкіндік беретін жағдай түсіндіріледі. Жобалау үдерісі проблемалық жағдаятты жасаудан басталады. Бұл үшін студенттерге төмендегідей тапсырмалар беруге болады:

– Студенттер үшін ағылшындар тарихы бойынша қысқа дәріс жүргізу (егер қажет болса, маңызды оқиғалардың тізімін жасауға болады);

– Король әулетінің сызбасын жасау. Король әулетінің әр мүшесі несімен белгілі екенін айту, соның ішінде олардың біреуі жайында нақты айтып беру.

– Лондондағы көрікті жерлерді сипаттау:

а) өзіңізді Лондон қаласы бойынша жол сілтеуіш ретінде елестетіңіз; картаны пайдаланып, қаладағы кез келген көрікті жер жайында айту;

ә) автобус турындағы жол сілтеуіш ретінде Трафальгар алаңында немесе Қасиетті Павл шіркеуінде аялдама жасаңыз;

б) «Қалаға келу», «Жолды қалай табу керек», «Қалалық қоғамдық көліктер» тақырыбын ортаға тастау. Картаны пайдалана отырып, белгілі бер жерге қалай жету керектігін түсіндіріңіз;

в) Өзіңізді Ағылшындық мұражай бойынша экскурсия жетекшісі ретінде таныстырып, қазақстандық туристерге мұражай ішімен экскурсия жүргізіңіз.

Тапсырманы талқылаудың нәтижесінде студенттер қала бойынша саяхаттаудың және оның көрікті жерлерін аралаудың бағдарламасын құрастырады. Бұл ретте білім алушылар қол жеткізетін өз мақсаттарын, атап айтқанда Ұлы Британияның ерекше тарихы мен дәстүрлерінің астарында не

МРНТИ 14.07.09

Г.Д. Даниярова¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ. Қазақстан

ЖОБАЛАУ ӘДІСІ – ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ БЕЛСЕНДІ ӘДІС

Аңдатпа

Мақалада қазіргі білім беру үдерісінде шет тілін оқытудың жаңа әдістемелік жүйесіне негізделген жобалау әдісінің тиімділігі туралы сөз болады. Қазіргі Қазақстанда білім беру сапасына қойылып отырған талаптар мен білім беру бағдарламаларында көрсетілген негізгі міндеттердің жүзеге асырылуында оқытудың, соның ішінде тілді меңгерудің жаңа әдістерін ғылыми-практикалық тұрғыдан негіздеу басты міндеттердің бірі ретінде танылады. Осымен байланысты ағылшын тілін шет тілі ретінде студенттерге меңгертудегі жобалау әдісі белсенді әдіс ретінде қарастырылады.

Қазір шет тілін меңгерудің әдістемесінде білім берудің сапасын арттыру айрықша маңызға ие болып отыр. Оқыту тәжірибесіне жаңа педагогикалық технологияларды енгізу тұлғаны зияткерлік, шығармашылық және адамгершілік тұрғысынан дамытудың маңызды шарты ретінде танылады. Заманауи оқыту үдерісі білім алушылардың қызығушылығы мен қажеттілігіне бағарланған. Осымен байланысты тиімді оқыту әдістемесін ідеу әлі де маңызды міндеттердің бірі болып қала береді. Көптеген әдістемелік құралдарда жобалау әдісі оқытудың тиімді әдістерінің бірі ретінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: жобалау әдісі, лексикалық құралдар, грамматикалық құрылымдар, тұлғалық-бағдарлық тәрбие, тілдік қарым-қатынас.

Соңғы он жылдықта орын алған Қазақстандағы жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен батыс елдерімен белсенді және жемісті ынтымақтастыққа ұмытылыс шет тілдерінің, әсіресе ағылшын тілінің қызмет аясын кеңейтуге айтарлықтай әсер етті, сондай-ақ шет тілдерін оқытудың мақсаты, міндеттер мен мазмұнын қайта жаңғыртуға алып келді. Жаңа саяси жағдай, халықаралық қатынастардың және ынтымақтастықтың кеңеюі шет тілдерін – ағылшын тілін еркін және жетік меңгеруді талап етіп отыр.

Зерттеушілердің көзқарасынша, мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін оқыту мәселесінің тиімді шешімін табуда жобалау әдісі әдістеме үшін анағұрлым күрделі әрі маңызды міндет – тілдік ортаны қалыптастыруды жүзеге асыруға және соның негізінде шет тілін практикада пайдаланудың қажеттілігін тудыруға мүмкіндік береді.

Жоба дегеніміз не? Жоба – студенттердің өзбетінше жоспарлап, жүзеге асыратын жұмысы, мұнда басқа іс-әрекеттердің зияткерлік-эмоционалдық мазмұны сөйлеу әрекетімен ұштасады. Жобалау әдісі студенттер үшін маңызды шынайы практикалық нәтижеге нақты бағдарланған проблемалық, зерттеушілік, іздеу әдістерінің кең спектрін пайдалануды қамтиды. Өзіндік шығармашылық жобаларды даярлау және жүзеге асыру сөйлеу әрекетінің барлық түрі бойынша білік-дағдыларды дамытуға және жетілдіруге бағытталған белгілі бір жұмыстар кешенінің қорытынды сатысы болып табылады.

Қазіргі таңда жаңа педагогикалық технологияларды іздеу студенттердің көпшілігінде шет тілдерін меңгеруге деген оң уәждеменің жоқ болуымен байланысты. Уәждеменің жетіліксіз болуы шет тілін меңгеруде студенттер айтарлықтай қиындықтармен кездеседі және өзіндік психологиялық ерекшеліктеріне (жадының, қабылдаудың, ойлаудың ерекшеліктері) байланысты материалды меңгеріп үлгермейді. Бірқатар зерттеушілер мен педагог мамандардың пікірінше, жобалау әдісі уәждеме мәселесінің шешімін табуға, шет тілін үйренуге оң ыңғай танытуға мүмкіндік береді. Бұған оқытудың өзегін оқытушыдан студентке ауыстыру жолымен және білім алушылар арасындағы ынтымақтастық пен өзара әрекет үшін жағдай жасау арқылы қол жеткізіледі. Бұл – уәждемелік фактор, ал позитивті уәждеме – шет тілін табысты меңгерудің кілті. Жоба тапсырмаларын орындау студенттерге шет тілін меңгерудің практикалық пайдасын көруге жол ашады, бұл тікелей олардың пәнге деген қызығушылығының артуымен байланысты.

Жобалау әдісі тұлғалық-бағдарлық тәрбие мен оқытуды қамтамасыз етеді. Тұлғалық-бағдарлық тәрбие мен оқыту білім берудің гуманистік бағытын көрсетеді. Қарым-қатынастың бағыты өзгеруде, яғни студент оқу әрекетіне белсенді шығармашыл субъект ретінде қатысады. Бұл еркін ойлау белсенділігін, креативтілігін, білімді тек есте сақтап қоймай, оны практикада қолдану дағдысын, әрекетті өзбетінше жоспарлау дағдысын, тапсырманы шешімінің мүмкін болатын нұсқаларын

Ж.А. Аманкельды¹

¹ Университет им. Сулейман Демиреля,

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ**

Аннотация

В данной статье автором рассматривается проблема развития навыков самостоятельной исследовательской деятельности школьников при изучении иностранного языка. Ставится вопрос об осуществлении исследовательской деятельности на основе мобилизации творческих способностей и личного потенциала детей, развивая у учащихся самостоятельность. Речь идет о нужных методах использования лексики, которые приведут к мастерству самостоятельному выражению своих мыслей обучающихся. Учитель приучая учащихся на уроках говорению и быть внимательным к их мастерству в разговорной речи, научит их правильному разговору и аудированию. При изучении языка более эффективными методами представлены групповые работы в классе, так как групповые формы работы активизируют внимание, память и волю учащихся с разными уровнями обученности. А также в статье представлен опыт создания и использования веб-квестов для организации проектно-исследовательской деятельности учащихся при обучении иностранному языку. Рассматриваются виды и структура веб-квестов, отмечаются положительные стороны их применения в образовательном процессе.

Ключевые слова: исследовательская деятельность, методы обучения, проектная методика, веб-квест, самооценка, самостоятельная работа.

Zh.A. Amankeldy¹

University of Suleyman Demirel

**METHODOLOGICAL PROBLEMS OF USING RESEARCH ACTIVITY IN THE PROCESS
OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT SCHOOL**

Abstract

In this article the author deals with the problem of development of skills of independent research activity of pupils in the study of a foreign language. The question on the implementation of research activities through the mobilization of creativity and personal potential of children, developing students' independence. It is about how to use relevant vocabulary that will lead to mastery of self-expression of their thoughts. Teacher training the attention in the classroom and be attentive to their skills in speaking, teach them the proper conversation and listening. When language learning more efficient methods presented the group work in the classroom as well as group modalities activate attention, memory and the will of the students with different levels of education. Also in the article describes the experience of creating and using web-quests for the organization of design and research work of students at foreign language learning. Consider the types and structure of web quests are marked with the positive aspects of their application in the educational process.

Keywords: research activities, teaching methods, design methodology, web-quest, independent work.

инновациялық (топтық жұмыс, жобалық қызмет, жеке шығармашылық қызмет, түйткілді мәселені анықтау, ақпараттар жинау, оны өңдеу мен талқылау) болуы мүмкін.

Қызметтің қорытынды нәтижесі рефераттар, бейнефильмдер, суреттер және фотосюжеттері бар баяндамалар түрінде таныстырылады. Оқушылардың бірлескен қызметінің нәтижесі түрлі конференциялар, көрмелер, кештерді (ата-аналарға, мұғалімдерге және оқушыларға) ұйымдастыру және өткізу болып табылады. Мектептегі зерттеу жұмысының негізгі бағыттары:

- барлық білім алушыларды ғылыми қызығушылықтарымен сәйкес зерттеу қызметіне қосу;
- білім алушыларды ғылыми әдебиеттермен жұмыс жасауға үйрету;
- ғылыми зерттеудің мәдениетін қалыптастыру;
- ғылыми-тәжірибелік конференцияларды, олимпиадаларды әзірлеу, дайындау және өткізу [6, 79].

Кез келген тақырыпты зерттеу қызметінде қолдануға болады.

«Өзіңнің шындыққа жанаспайтын оқиғанды айтып бер», «Астанаға саяхат жаса» т.б. секілді тапсырмалар оқушыға таңдау еркін береді, ол өте маңызды, оқушы өзінің айтарлықтай жақсы меңгерген материалының бөлігін таңдай алады, сөйтіп оқушының кереғар эмоциясын жоя алады.

Зерттеу қызметінде материалдың танымдық сипаты маңызды рөл атқарады, және ол жаңа мен енді белгілі болған ақпараттың арасындағы тепе-теңдік заңына бағынады. Оған белгілі болған ақпарат туралы жаңа хабарлама жасау жолымен жетуге болады. Мысалы, 5-ші сыныпта оқушылар тек Британияның ең үлкен қалаларын атаса, 6-шы сыныпта олар қалалардың көрнекті жерлерін атап көрсетеді, 7-ші сыныпта қалалардың қай уақытта негізі қаланғанын, олардың басты белгілері туралы әңгімелеп бере алады.

Шет тілін үйрену барысында оқушылардың өзіндік зерттеу қызметін жүргізу дағдыларын дамыту үшін:

- орындалатын қызметтің, әрбір нақты тапсырманың мақсатын түйсінуі;
- тапсырманы орындаудың тәртібін білуі (мұғалім оқушыларды оқу қызметінің нақты әдіс-тәсілдерімен қаруландыруы қажет, оның өзінде қызметтің түрінің сипаты мен осы жас мөлшеріндегі оқушылардың мүмкіндіктері ескерілуі керек);
- оқытудың тиісті құралдарын (аудиожазба, дидактикалық материалдар, ақпараттық әдебиеттер) қолдана білуі;
- тапсырма материалдарындағы тіректі көре білуі;
- тапсырманы табысты орындауға арналған дидактикалық шарттарды (қолайлы орынды анықтау, яғни сыныпта, үйде немесе лингафон кабинетінде т.б.) қарастыра білуі талап етіледі [1, 185].

Оқушыларды зерттеу қызметіне баулу ойын жаттығуларын пайдалана білуге мүмкіндік береді, сол арқылы олар шет тілі сабақтарында мақсатты түрде сөйлеу тәжірибесін ұйымдастыруға, монологтық және диалогтық сөйлеудің шеберлігі мен дағдыларын жаттықтыруға және белсенділендіруге, мәліметті айтудың түрлі типтерін (сипаттау, хабарлау, ақпарат беру, пікірін айту, келісім т.б.) қалыптастыруға мүмкіндік алады.

Осы сынды тапсырмалар зерттеу қызметінің бір бөлігі болып табылатын жобалармен жұмыс жасау әдісінде қолданылады. Жобалық әдіс жоғары коммуникативтілігімен сипатталады, оқушылардың өздерінің шынайы жұмысқа деген жеке пікірлерінің, сезімдерінің, белсенділігінің көрінісімен, оқудағы алға жылжуға деген жеке жауапкершілігімен сипатталады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Белова С.А. *Технология исследовательской деятельности по иностранному языку в обучении учащихся.* – Москва: Чистые пруды, 2006. – 265 б.
2. Полещук Е.С. *Веб-квест как способ организации поисково-исследовательской деятельности учащихся при обучении иностранному языку.* – М., 2008. – 186 б.
3. Байнеш Ш.Б. *Новый подход в обучении иностранному языку в Казахстане.* // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 1 (51), 2015. – Б. 205-208.
4. Леонтович А.В. *Исследовательская деятельность учащихся: Сборник статей.* – Москва, МГДД(Ю)Т, 2002. – 294 б.
5. Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. *Шет тілін оқыту үдерісінде инновациялық жоба әдісін қолдану.* // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 2 (52), 2015. – Б. 160-164.
6. Чекмезова М.В. *Организация исследовательской деятельности учащихся при обучении иностранному языку.* – М., 2011. – 211 б.

Қазіргі кезеңдегі мектептің білім үдерісінде Ғаламтор ақпараттарын пайдаланбау мүмкін емес. Мұғалім ғаламтор мүмкіндігін сабаққа дайындық барысында ғана емес, сонымен қатар оқушылардың жобалық зерттеу қызметін ұйымдастыру үшін де қолданады. Осы мақсатты жүзеге асыруда мұғалімге веб-квест айтарлықтай көмектесе алады.

Ағылшын тілінен аударғанда веб-квест – бұл мақсатты бағытталған ізденіс. Бұл Ғаламтордан ақпарат іздеп табуға, оны өңдеуге және талдауға, зерттеу нәтижелерін ұсынуға негізделген шағын-жоба. Бұл әдісті құрастырған Сан-Диего Университетінің (АҚШ) білім беру технологияларының профессоры, американдық Берни Додж.

Веб-квесттердің бірнеше түрі бар. Орындалу ерекшелігіне байланысты ұзақ мерзімді немесе қысқа мерзімді, пәндік мазмұнына қарай – моножобалық немесе пәнаралық веб-квестерлер болуы мүмкін. Тапсырманың типі бойынша веб-квесттердің бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге болады: әңгімелеу, компеляция, жұмбақ, өзін-өзі тану, даулы мәселелерді шешу, сараптау, журналистік, шығармашылық, конструкторлық, ғылыми веб-квест [2, 51].

Маңызды мәселенің бірі ол мұғалімнің тілді үйрету барысындағы ұстанымы. Мұғалім тек білім ғана беруші емес, ол ең алдымен достық, өзара құрмет, бір-бірінің қиыншылығына деген уайым сезімін, қуанышты, өзара түйсіну атмосферасын қалыптастырушы, сондай ішкі көңіл-күйді еркін білдіре алатын қалыпты жағдайда оқыту мен тәрбие беру үдерісін жүзеге асырады. Бағалау критерийлерін қайта қарау талаптары осымен байланысты. Ең басты талап оқушы бойында өзін-өзі бағалау қабілетін, өсу талаптарын қалыптастыру. Қате жіберу немесе төмен баға алу қорқынышы оқушылар бойынан мүлдем кетуі керек [3, 206].

Әлемдік және отандық педагогикада оқушы тұлғасының дамуына септігін тигізетін оқыту әдістерінен жобалық-зерттеу әдісі арқылы оқыту айтарлықтай тиімді болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушыларға ойлауға, түрлі пікірлер мен көзқарастарды салыстыруға, ғылымның заңдылықтары мен фактілеріне сүйене отырып өзінің көзқарастарын дәйектеуге, жеке бақылаулары мен өзінің және өзгелердің тәжірибелерін пайдалануға мүмкіндік беруге негізделуі керек. Аталған факторлар осы кереғарлық пен социумның жаңа қажеттіліктерін қанағаттандыратын білім беру жүйесіндегі түрлі әлеуметтік-педагогикалық бастамаларға арқау болады. Олардың көбін білім беру технологиялары ретінде сипаттаса болады.

Зерттеу жұмыстарын білім беру саласында дамыту, оларды білім беру технологияларын құрастыру барысында басты негіз ретінде қолдану оқушылар бойында шындықты меңгерудің маңызды құралдарын дамытуға мүмкіндік береді. Білім беру саласындағы зерттеудің басты мәні оны оқыту болып табылады.

Білім алушылардың зерттеу қызметі – оқушылардың шығармашылық, зерттеу міндеттерін шешумен байланысты қызметі және ғылым саласындағы зерттеулерге тән негізгі кезеңдерді қамтиды.

Білім алушылардың жобалық қызметі. Жобалық қызметтің басты шарты қызметтің нәтижесі туралы, жобалаудың кезеңдері туралы алдын ала түсініктің болуы (концепцияларды жасау, жобаның мақсаты мен міндеттерін анықтау, жоспарды, бағдарламаларды жасау, жобаны жүзеге асыруды ұйымдастыру).

Білім алушылардың жобалық қызметі – қызметтің жалпы нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған әдістер мен тәсілдердің ортақ мақсатты көздейтін білім алушылардың оқу-танымдық, шығармашылық немесе ойын қызметі.

Жобалық-зерттеулік қызмет – мақсат-міндеттерді, әдістерді белгілеу принциптерін анықтау, зерттеу барысын жоспарлау, күтілетін нәтижелерді анықтау, зерттеудің іске асуын бағалау, қажетті ресурстарды анықтау жұмыстарымен ерекшеленетін жеке зерттеулерді жобалау қызметі [4, 110].

Жобалау жұмысы тіл үйренудің формалдық сипатын жоюға, тілді үйренудің тәжірибелік нәтиже беруіне ықпал етеді. Жоба оқытушы мен білімгердің функционалдық міндеттерін өзгертеді. Білім алушы шет тілін оқытудың нақты бір сабағының мамұнын таңдауда, ұйымдастыруда белсенді қатысса, оқытушы кеңесші, көмектесуші немесе ойынға қатысушы ретінде ғана көрінеді. Жобалық әдістеме – нақты мәселені толық әзірлеу дидактикалық мақсаттар арқылы табысқа жететін әдіс. Бұл әдіс білім алушылардың белгілі бір мәселені шешуде қызығушылығын арттырады, сонымен қатар белгілі теориялық білімдерін практикада жобалық жұмыс арқылы көрсетеді [5, 162]. Шығармашылық қызмет шет тілі апталығының шеңберінде ұйымдастырылатын конкурстар, викториналар, кештер, клуб отырыстары мен қызықты кездесулерді әзірлеу және өткізуді меңзейді. Бұндай қызмет түрі әрбір оқушының шараға қатысуын маңызды етеді және зерттеу жұмыстарына қатысуға шабыттандырады. Оқытудың түрі академиялық (шығармашылық сипаттағы тапсырмалар) және сондай-ақ

Ж.А. Аманкельды¹
¹Сулейман Демирел атындағы университет,
Қаскелең қ. Қазақстан

МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҚОЛДАНУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор шет тілін оқыту барысында оқушылардың өз бетінше зерттеу қызметін жүргізу дағдысын дамыту мәселесін қарастырады. Зерттеу қызметін балалардың жеке әлеуеті мен шығармашылық қабілеттерін, өзіндік ізденістерін дамыту негізінде жүзеге асыру туралы мәселе қойды. Сөйлеу арқылы оқушылардың өз бетімен ойын жеткізе алу шеберлігіне жеткізер тәсілдер мен әдістер туралы баяндалады. Оқушыларды сабақ барысында сөйлеуге дағдыландыра отырып, мұғалім оларды сыныптастарының сөйлеу мәнерін мұқият тыңдату арқылы дұрыс сөйлеуге, дұрыс тыңдауға баулитындығы айтылады. Сыныптағы топтық жұмыстар жұмыстың ең тиімді әдісі ретінде көрсетілді, себебі жұмыстың топтық түрі түрлі білім деңгейіндегі оқушылардың назарын, жадын және ерік-жігерін белсендіреді деп түйіндеген. Мақалада шет тілін оқыту барысында оқушылардың жобалық-зерттеу қызметін ұйымдастыру үшін веб-квесттерді құру және оларды тиімді қолдану жолдары, сондай-ақ веб-квесттердің түрлері мен құрылымы, олардың оқу үдерісіндегі тиімді тұстары қарастырылған.

Түйін сөздер: зерттеу қызметі, оқыту әдістері, жобалық әдістеме, веб-квест, өзін-өзі бағалау, жеке өзіндік жұмыс.

Қазіргі кезең психологтары мен педагогтары зерттеу қызметін жүргізу мен оның нәтижелерінің сапалылығы ең алдымен индивидтің ынтасы мен қажеттілігіне, оның мотивациясына тікелей байланысты деген тұжырым жасады. Мотивация мақсатты бағытталған белсенділікті тудырады, ал ол өз кезегінде мақсатқа жету үшін құралдар мен әдістерді, олардың тәртібін анықтайды.

Оқу мен білімдегі мотивация мәселесі әрбір мектептік пәндерде туындайды. Орта мектептегі шет тілін оқытудағы мотивация мәселесі ерекше назарда. Әр сынып сайын оның төмендегенін тәжірибе көрсетіп отыр. Әдетте шет тілін үйретуден бұрын не бастапқы кезеңінде оқушылар жоғары мотивациялық деңгейді көрсетеді. Олар шет тілінде ойларын жеткізуге, тақпақтарды оқуға, ән айтуға, оқуға деген құлшыныстарын көрсетеді.

Барлық оқу процесі оқушылардың әрбір деңгейінде «шет тілі» пәніне тән ерекше қажеттіліктерді қанағаттандыра алатын қуанышты сәттерді сезінетіндей дәрежеде құрастырылуы қажет. Ана тілінің шеңберінде шет тілін меңгеру барысында шет тілі қарым-қатынастың жасанды құралы ретінде көрінеді. Яғни, сабақ барысындағы шет тіліндегі қарым-қатынас негізінен шартты сипатқа ие болады, ал ол өз кезегінде сахналық коммуникацияға жақындатады, сол себепті де зерттеу қызметін ұйымдастыру барысында оқушылардың ойына, қиялына назар аудару маңызды [1, 181].

Жас мөлшері мен біліктілік деңгейіне қарамастан барлық оқушылар Ғаламторды пайдаланумен байланысты кез келген қызықты қызмет түрлерімен шұғылданады, ал оның қызығушылығы бірнеше жылдар бойы сақталып қалады. Тілдік және мәдени кедергілер жойылады, сабақ үлгерімі жақсарады, оқушылар өз мүмкіндіктеріне сенімділігі артады. Ағылшын тілін оқытуда Ғаламтор мүмкіндіктерін пайдаланудың нақты әдістері туралы сөз қозғағанда келесідей айтарлықтай тиімді тәсілдерін атап көрсетуге болады:

1. Электронды пошта арқылы қатарлас тіл иелерімен және басқа елдерде шет тілі ретінде ағылшын тілін үйренушілермен хат алмасу (замануи, ақпараттың жеделдігі, басқа мәдениетті оқып үйрену мүмкіндігі, «бірінші тұлғадан» білім алу);

2. Телекоммуникациялық конкурстарға, олимпиадаларға, тестілеулерге қатысу (білімінің шынайы бағасын алу мүмкіндігі, өзін мойындату, емтихандарға дайындалу, конкурстар мен олимпиадалардың өзге де түрлеріне қатысу);

3. Тегін немесе ақылы қашықтықтан оқыту курстарынан, алдыңғы қатарлы Британдық оқу орындарынан өзіндік білім;

4. Мұғалім үшін – тілдік және елтанымдық материалдардың молдығы, жанашыл білім беру технологияларының, оқу кешендерінің авторларының толық сипаттамалары, тілді меңгерудің өзіндік деңгейін үнемі арттыру мүмкіндігі.

талаптарды көрсетеді. Сондықтан студенттің өзіндік ізденісі мен шығармашылығын қалыптастыруда тілдік тақырыптардың табиғаты мен ішкі заңдылықтарын таныта, жаңа технологиямен оқытудың маңызы мен жүйелілік енгізудің мәні зор. Сөзжасамның тереңдетіле оқытылуы әртүрлі тәсіл-амалдың сипатына тығыз байланысты. Оқулықтағы тақырыптарды өтумен шектелмей, меңгерту жолын алдын ала ойластырудың әртүрлі әдістемесіне негізделеді. Оқытудағы шеберлік мәселесі теориялық тұжырымдарды пайдалану арқылы іске асады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қалиев Ф. Сөз тудыру – қазақ тілінің жеке саласы // Қазақстан мектебі, 1984. – №6, – Б. 57-60.
- 2 Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 1965. – 246 б.
- 3 Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – Б. 128-134.
- 4 Аханов К., Кәтенбаева Б. Қазақ тілінің методикалық нұсқауы. – Алматы: Мектеп, 1982. – 239 б.
- 5 Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 95 б.

A.Akar¹, G.S. Nurbekova²

¹Mugla Sitki Kothman Universitesi, Turkya

²КазНПУ имени Абая

**МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА МОДУЛЬНОЙ ОСНОВЕ**

Аннотация

Статья исследует закономерности словообразования, словообразовательных единиц, пути составления однокорневых слов, словосочетаний, производных слов, новых слов словообразовательной модели, видов производных слов в современном казахском языке. Обсуждается вопрос обучения системы языка, словообразования – с помощью которых создаются новые слова и через которые пополняют словарный запас, словарный состав языка и основные языковые явления. Так же в статье рассматриваются инновационные методы, интерактивные технологий обучения семантики производных однокорневых слов в высших учебных заведениях, приводятся разные примеры, даются таблицы, указываются пути достижения лучших результатов по итогам выполненных специальных аудиторных, внеаудиторных системных комплексных упражнений и заданий, при помощи которых студенты могут всесторонне развивать свои знания, активизировать свои мышления и укреплять свою память.

Ключевые слова: производные слова, однокорневые слова, словообразование, словарный состав, языковые явления, обучение, методы, модуль.

A.Akar¹, G.S. Nurbekova²

¹Mugla Sitki Kothman Universitesi, Turkya

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai

**METHODS OF EDUCATING OF WORD-FORMATION OF DERIVATIVES
OF KAZAKH LANGUAGE ON MODULE BASIS**

Abstract

The article examines conformities to law of word-formation, word-formation units, the ways of drafting of oneroot words, word-combinations, derivatives, new words of word-formation model, types of derivatives, are investigated. The question of educating of the system of language, word-formation comes into question similarly - by means of that new words are created and through that fill up a vocabulary, dictionary composition of language and basic language phenomena. Similarly in the article the methods of educating of semantics in higher educational establishments, way of achievement of the best results are examined on results the executed special system complex exercises and tasks, through that students can develop the knowledge, activate thinking and strengthen memory.

Key words: derivatives, oneroot words, word-formation, dictionary composition, language phenomena, educating, methods, module.

Сөздердің жасалуы – жаңа ұғымды таңбалау тұрғысынан сөзжасам заңдылықтар, үлгілер мен ереже-анықтамаларының негізінде жүзеге асатын жалпы заңдылықтардың жиынтығы. Сөзжасам мәселесін алғаш сөз еткен тілші-ғалым – А.Байтұрсынұлы. Ол «Тіл тағылымы» атты еңбегінде қос сөздерді туынды сөз деп көрсетеді. Әрі бұларды бастапқы тұлғасы да, мағынасы да өзгерген сөздер деп атайды. Күрделі сөздерге байланысты да теориялық мәселелер алғаш ғалым еңбегінде жүйеленді. Алғаш «қосарлы сөздер», «күрделі сөздер» деген термин қазақ тіл ғылымы жүйесіне енгізілді.

Орыс тіл біліміндегі сөзжасамды зерттеу – жиырмасыншы ғасырдың жетпісінші жылдары басталғандығы туралы мәлімет беріліп, оның қазақ тілі сөзжасамының зерттелуіне тигізген ықпалы туралы талдау жасалынады. Сөзжасамды зерттеудің практикалық кезеңіндегі деректер мен кейінгі кезеңдегі теориялық деректердің айырмасын көрсете білу қажет екендігін айтады. Тілдегі алғашқы негіздің болуын және оның зерттеліп жатқан сөзбен мағыналық байланысын көрсетуді сөзді бөлшектеудің негізгі белгісі және әрбір туынды сөз екі морфемаға бөлінеді. Орыс тілі ғылымында сөзжасамға қатысты көптеген теориялық сұрақтар шешімін тауып, тіл жүйесінде басқа тілдік деңгейлерден сөзжасам саласының алатын орны анықталады, ерекшелігі көрсетіледі [4, 128 б.].

Ғылыми зерттеу еңбектерде сөзжасамдық типтер мен сөзжасамдық ұя мәселелеріне көңіл бөлініп, қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негізін жасаған ғалымның еңбектеріне талдау жасалып, тәжірибеде **жаттығу**, **тапсырма** жұмыстарымен бекітеді. Аталған кезеңде сөз құрылысын синхронды түрде зерттеудің барысында теориялық тұрғыдан морфологиялық талдау мен сөзжасамдық талдаудың **аражіктері** ашылады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі соңғы жылдары **оқыту әдістемесі** жайында зерттеу (З.Бейсенбаева «Қазақ тілін модуль негізінде оқыту», т.б. әдіскерлердің еңбектерін сөзжасам дәрістерінде пайдалану).

Сөзжасамның морфология мәселесімен байланысы. Сөзжасамның негізгі тілдік бірліктерді жұрнақтардың дыбыстық нұсқаларда қолданылатыны, олардың дыбыстық нұсқалары фонетика заңдылықтары бойынша қалыптасқаны, оны морфология саласы зерттейді, бұл арқылы екі саланың байланысы тілдік деректермен салыстырылады. Сөзжасамдық тақырыптардың тілдік табиғатын айқындап, теориялық тұрғыдан оқыту мәселесі қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында жаңа кезеңмен тікелей байланысты [5, 46 б.]. Морфологияның кейбір грамматикалық тұлғаларын туынды түбірді негізгі түбір мен қосымшаны салыстыра оқыту тиімді болады. Ол үшін мұғалім негізгі түбірі анық, ашық көрініп тұрғанын және жаңа мағына тудыратын қосымшалары бар бірнеше туынды түбірді алып, түбір мен туынды түбірді салыстыра отырып түсіндіреді. Сөз құрамын меңгертуде ескеруге тиісті

4-Модуль. Есім сөздердің сөзжасамы. 1-Бөлім. Зат есім сөзжасамы. 1. Зат аталымын жасайтын жұрнақтар. Лексикалық мағынаны (ЛМ) өзгертетін жұрнақтар. ЛМ-ны түрлендіретін жұрнақтар. Олардың мағыналық түрлері. Сыйлау, құрметтеу. Жақсы көру. Еркелету, кішірейту. Кемсіну, қомсыну. т.б. Есімдерден зат есім (ЕЗЕ) жасайтын жұрнақтар. Олардың түрлері. 2. Күрделі зат атаулары. Олардың түрлері. Мағыналық құрылымы.

2-Тарам. Сын есім сөзжасамы. Сын есім сөзжасамын жасайтын жұрнақтар: есім, етістіктен түрлері. Күрделі сындардың жасалуы.

3-Тарам. Сан есім сөзжасамы. Ссан есім сөзжасамының тәсілдері. Сан есім сөзжасамының түрлері: Есептік. Реттік. Жинақтық. Топтық. Болжалдық. Бөлшектік сан атаулары.

4-Тарам. Үстеудің сөзжасамы. Жұрнақтар. Олардың мағыналық топтары. Күрделі үстеулердің типтері.

5-Модуль. Етістіктің сөзжасамы. Сипаттама. Есімнен етістік жасайтын жұрнақтар: мағыналық топтары. Етістіктен етістік жасайтын жұрнақтар: түрлері. Түрлендіретін жұрнақтар. Субъектілік, объектілік мән қосатын жұрнақтар. Күрделі етістіктің жасалуы. Күрделі етістіктің мағыналық құрылымы. Түрлері. Құранды етістіктер. Құрылымы. Мағыналары. Идиомаланған құранды етістіктер.

Ал семестрлік *ағымдық, аралық бақылау, емтихан* тестері басқаша құрылады және онда бір семестрдегі, бүкіл **сөзжасам** пәнін қамтитын тестілер қолданылады.

Сөзжасамды жеке пән ретінде оқытудың ғылыми негіздегі әдістемелік жүйесі З.Бейсенбаеваның «Жоғарғы оқу орнында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» деген тақырыптағы еңбегінде сөзжасамның әдістемелік жүйесі, оқытудың мақсаты, мазмұны, ұстанымдары мен әдіс-тәсілдері, қажетті құрал-жабдықтары, ұйымдастыру формаларын нақтылау мақсат етіледі, әрі сөзжасамның ғылыми-әдістемелік негізін ашуда модульдік оқыту технологиясының тиімділігін көрсетеді.

Сөзжасам модульдерін белгілеуде жалпы дидактикалық, жалпы модульдік ұстанымдары профессор Н.Оралбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығындағы модульдер жүйесі негізге алынады. Оқулықта сөзжасам пәнінің мазмұны бес модульге бөлінген. **1-модуль** – сөзжасам, аталым теориясы, **2-модуль** – туынды сөздер, уәждеме, **3-модуль** – сөзжасамдық ұя, **4-модуль** – есім сөздердің сөзжасамы, **5-модуль** – етістіктің сөзжасамы. Сөзжасамды **5** модульге бөлініп, сөзжасам заңдылықтарының *ұстанымдары* басшылыққа алынады. Б.Қасымның «Қазақ тілі сөзжасамының типтік бағдарламасы» (2012) да осы модуль негізінде жасалған, қазір ЖОО-да осы бағдарлама негізге алынады.

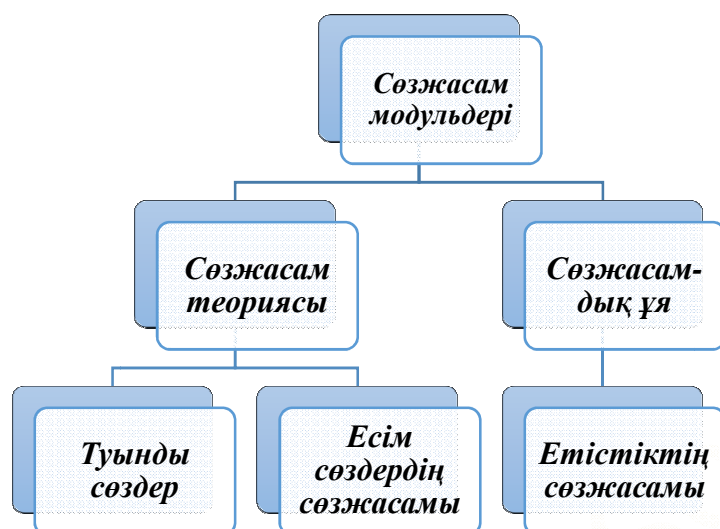
Сабақ – педагогтік шығармашылықта құрылады және сондықтан да ол біртұтастық жүйемен оқшауланады. Кіші бөліктерінің, яғни, сабақ құрылымының өзара іштей байланысы бірігіп, оқушылар мен мұғалімнің іс-әрекеті дамуының бір тектес логикаға бейімделуіне бағыт жасайды.

Сабақтың талабын орындау мен оны түсіну әлеуметтік сұранымға қатысты анықталады. Сабақ оқушылардың жеке басының қажетсінуіне орай құрылады. Оқытудың мақсат-міндеттері, заңдары мен ұстанымдары басшылыққа алынып, жоғарыда сөз болған оқыту үдерісінің мазмұнын айқындайды.

Зерттеу барысында түбірлес сөздерді оқытуға арналған сабақты ұйымдастыруда ескерілетін (*сабақтың ғылыми жетістіктерге, жаңаша озық іс тәжірибелерге, оқу-тәрбие үдерісінің негізгі заңдарына сай құрылуы, дидактикалық ұстанымдар мен ережелердің негізге алынуы, оқушылардың санасын, өзіндік әрі абстрактілі ойлауын қалыптастыруға әсер етерлік, пәнаралық, тақырып-аралық байланыстардың ескерілуі, жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың белсенді түрлерінің ойластырылуы, оқушылардың өзіндік әрі абстрактілі ойлауын қалыптастыру мақсатында білім, икем қабілетін тиімді пайдалануды қалыптастыруға үйретілуі сияқты*) талаптар нақтыланды.

Сөзжасам тілдің сөзжасам жүйесін, сөзжасамдық бірліктерді, сөзжасам заңдылықтарын, сөзжасамның амал-тәсілдерін, сөздердің жасалу жолдарын, сөзжасам арқылы жасалған жаңа ұғым атауларын, туынды сөздерді, олардың түрлерін, сөзжасамдық үлгілерді, сөзжасамдық мағынаны, т.б. сөзжасамға қатысты мәселелерді, яғни тілдегі жаңа сөздердің жасалу жүйесін зерттейді. Тілдің сөзжасам жүйесі – қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамын жаңа сөздер жасау арқылы толықтырып отыратын негізгі тілдік құбылыс. Оны жүзеге асырып отыратын тетігі, яғни белгілі *сөзжасамдық заңдылықтары* мен *әдіс-тәсілдері* бар. Ол өте ерте кезеңдерден бері қолданылып, дамып, іріктеліп, сұрыпталып, түрлі өзгерістерді басынан өткізіп, қазіргі әдеби қалыпқа түскен, әбден қалыптасқан тілдік бірліктер [3, 32 б.]. Сондықтан тілде жаңа сөз кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдегі қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асады.

СӨЗЖАСАМ ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ МОДУЛЬДІК ЖҮЙЕСІ

1-Модуль. Сөзжасам теориясы. Қазақ тіл білімінде сөзжасау жүйесіне қатысты бұрын-соңды толыққанды ғылыми зерттелімдердің болмағандығын, жеке сала ретінде бөлінбегендігін түсіндіру. Бірақ бұдан сөз тудыру, сөзді жасау, жаңа сөз мәселелері зерттелмеді деген ұғым шықпайды. Бұл мәселелер әр сөз табына қатысты қарастырылып, жеке еңбектер де жарияланғандығын келтіру. Осыған қарамастан тілдің сөзжасау жүйесімен *байланысты жалпы теориялық* проблемалары зерттелмегені, оның назардан тыс қалғаны. Тек соңғы оншақты жылдың сөзжасам ішінде жеке сала ретінде танылып, бірнеше бағытта зерттеле бастағанын түсіндіру. Сөздің тууын талдау – оның негізгі мақсаты, олардың қалай жасалып тұрғанын анықтау. Сондықтан туынды сөздің туынды ма, жоқ туынды емес пе, жалаң ба, күрделі ме, оның тууына қандай негіз қатысты, қандай тәсілмен жасалды, т.б. сөзжасамға қатысты заңдылықтар қарастырылады [1, 58 б.].

1) *Сөзжасам* (СЖ) – жеке пән, мақсаты, мазмұны. Сөзжасам – тіл білімінің жеке саласы. СЖ тіл білімінің басқа салаларымен байланысы. 2) СЖ талдау. Тілдің СЖ-дық жүйесі. 3) СЖ бірліктер: СМ, ӨТМ, ТТМ, КТМ, ТТТМ; *Сөзжасамдық тәсілдер*: СТ, АТ, ЛСТ; СЖ – тип, үлгі.

2-Модуль. Қазақ тілі сөзжасамының морфологиялық құрылымы және туынды сөздердің уәждемесі. Сөзжасам саласындағы тұлғалардың бірі – туынды сөздер. Туынды сөзге қосымша арқылы жасалған туынды түбірлер және аналитикалық сөздер, барлық сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туындылардың бәрі жатады. Туынды сөздер – тілдің сөзжасамдық үрдісінң нәтижесінде туған дайын лексикалық тұлғалар. Сөз байлығының ең мол тобы болып саналатын туынды сөздер іштей сан қырлы болып келеді, оның себебі – туынды сөздер түрлі тәсілмен жасалатындығында. Туынды түбір туынды сөздің бір тобының аты ғана. Туынды түбірге синтетикалық тәсілмен жасалған сөздер ғана жатады. Туынды сөздер – өмірде пайда болған жаңа ұғымдарды атау қажеттігін өтеу үшін, тілімізде сөзжасам заңдылықтарымен жасалған лексемалар. Туынды сөздің құрамы. Туынды сөздер. (ТС) 1) Туынды түбір (ТТ). ТС-дер жөнінде түсінік. Морфемалар жүйесі. Морфеманың түрлері: ТМ (Түбір морфема). ҚМ (Қосымша морфема). ҚМ-ның түрлері: жұрнақтар, олардың түрлері: құрамы, өнімділігі, мағыналық топтары т.б. Жалғаулар, олардың қызметі. 2) Күрделі сөздер. Олардың түрлері, жасалу жолдары: *уәж, уәждеме, уәждеуші, уәжденуші, уәжділік, уәжділік дәрежелер, аталым*. Сөзжасамдық типтер, үлгілер.

3-Модуль. Сөзжасамдық ұя. Қазақ тіліндегі негізгі түбірлердің сөзжасамға қатысу қабілетінің белсенділігі сөзжасамдық ұядан (СҰ) көрінеді. Сөзжасамдық ұя – бір түпнегізден тараған, сөзжасамдық тәсілдердің қатысумен жасалған, тілде аталым қызметін атқаратын, мағыналық құрылымдық жүйесі бар, түбірлес лексемалардың жиынтығы. Бірнен бірі туындаған сөздер. Бір ұяда бірнеше сөзжасамдық тізбек болады. 1) Сөзжасамдық ұя (СҰ) туралы түсінік. 2) СҰ-ның құрылымы: Сөзжасамдық тізбек (СТ). Сөзжасамдық саты (СС). Сөзжасамдық жұп (СЖ). Сөзжасамдық тарам. (С.тар.) 3) Сөзжасамдық мағынасы (СМ), Уәжділік мағына (УМ) – сөзжасам саласында негізгі арқау [2, 225 б.].

language policy in Kazakhstan including the following: improvement of the lexical fund of the Kazakh language; unification and codification of new lexical units; successful formation of a national body of the Kazakh language; definition of methodological bases of studying new words by students and development of methodological system for specialized school will help to improve and standardize the state language teaching methodology; increase of the demand for the state language.

The article offers the results and conclusions obtained at the first stage of the experiments, which were carried out on the basis of the methodology of assimilation of new words in the Kazakh language in the secondary education system.

Key words: new word, codification, secondary education system, Kazakh language, methodology.

МРНТИ 16.01.45

A.Akar¹, Г.С. Нурбекова²

¹Mugla Sitki Kothman Universitesi, Mugla, Turkya

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТУЫНДЫ ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРІНІҢ ЖАСАЛУЫН МОДУЛЬ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тілдің сөзжасам жүйесі, сөзжасамдық бірліктер, сөзжасам заңдылықтары, сөзжасамның амал-тәсілдері, сөздердің жасалу жолдары, сөзжасам арқылы жасалған жаңа ұғым атаулары, туынды сөздер, олардың түрлері, сөзжасамдық үлгілер, сөзжасамдық мағына және сөзжасамға қатысты мәселелер, яғни тілдегі жаңа сөздердің жасалу жүйесінің зерттелуі жайында айтылады. Тілдің сөзжасам жүйесі – қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамын жаңа сөздер жасау арқылы толықтырып отыратыны және негізгі тілдік құбылыс екендігі сөз болады. Сондай-ақ мақалада жоғары оқу орындарында сөзжасамға байланысты семантиканы оқыту әдістері мен туынды түбірлес сөздердің жасалу жолдары арқылы ең тиімді нәтижелерге қол жеткізу бойынша орындалған арнайы жүйелі, кешенді жаттығулар мен тапсырмалар көмегімен студенттердің білімін дамыту, сабақ барысында оларды белсендіру, сыни ойлауға баулу және есте сақтау қабілеттерін нығайту көзделген.

Түйін сөздер: туынды сөздер, түбірлес сөздер, сөзжасам, сөздік құрам, тілдік құбылыстар, оқыту әдістері, модуль.

Қазақ тілінің **сөзжасамы** тіл білімінің дербес саласы – оның өзіндік зерттеу нысаны бар. Сөзжасам курсының негізгі **мақсаты** – оқушыларға негізгі теориялық мағлұматтар беру. Негізінен сөзжасамға қатысты соны ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, оқушылардың білімін тексеру мақсатында, я меңгергенін білу үшін түрлі **өздік жұмыс, тест жүйесі**, кейбір даулы, қиын тілдік құбылыстар жайында **пікірталас** тақырыптары алынып жүргізіледі. **Өзіндік жұмыстың** маңызы өте зор. Оқушыларды сөзжасам теориясынан алған білімін жаттықтыру мақсатында жүргізіледі. Бұл келешек қазақ тілі мамандарының сөзжасам мәселесінен алған теориялық білімін түсінуге, өз ойын дәлелдей білуге дағдыландырады және студенттердің сапалы, терең білімді маман болып шығуын көздейді.

Пәнді оқып үйренудің міндеттері:

- сөзжасамдық негізгі ұғымдармен таныстыру;
- сөзжасам мәселелерінен толық мағлұмат беру;
- қазіргі заман тіл ғылымының дамуына сай жаңа технология бойынша модульдік жүйемен туынды сөздердің жасалуын таныстыру, жаттықтыру;
- туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымын анықт-ау;
- түбір сөздің шығу төркінін айқындау;
- туынды түбірлердің мағыналық байланысын ашу;
- сөз таптарының сөзжасамдық ерекшеліктерін таныту;
- сөзжасамдық талдау, морфемдік талдау, этимологиялық талдауға үйретіп, жаттықтыру, дағдыландыру;

Сөзжасам пәнінің тақырыптары **5 Модульге** бөлініп, әрі қарай әр модульдің іші тақырыптың мазмұнына қарай бірнеше **тарам, тармақ, тармақшаларға** бөлінеді.

Оқушылардың жаңа сөздерді меңгеру деңгейін анықтау бағытталған эксперименттің алғашқы анықтау кезеңінде мынадай нақты проблемалар анықталды:

– орта білім беру жүйесіне арналған қазақ тіліндегі оқулықтардың (қазақ тілі және жаратылыстану пәндері бойынша) дидактикалық базасында бұрын интернационалды атаулары норма болған терминдерді қазақшалауды үрдісінің басымдығы;

– мектеп оқулықтарын қазіргі тіл саясатына сәйкестендіру мақсатында лексикографиялық еңбектерге тіркелген жаңа сөздердің енгізілуі және оқулықтар авторлары тарапынан жаңа сөздердің жасалуы (жаратылыстану ғылымдары бойынша мектеп оқулықтарындағы жаңа сөздердің статистикалық мәліметі біздің тарапымыздан анықталған; мысалы, тек қана 7-сыныпқа арналған биология пәні бойынша оқулықта 334 сөз кездеседі);

– қазіргі мектеп оқулықтарының тілі мен стилін біршама жаңартқан;

– қазіргі мектеп оқушысы үшін психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, оқулықтардың тілін қабылдау біршама күрделенген;

– қазіргі күрделі қоғам жағдайында оқушылардың менталды лексиконында жаңа сөздердің орнығу дәрежесі ғылыми және практикалық тұрғыдан әлі де анықталмаған, яғни анықтау кезеңінің нәтижесі көрсеткендей, көптеген жаңа сөздер жазба нұсқаларда ғана сақталған. Әсіресе жаратылыстану бойынша ғылыми аталымдардың *тіл жүйесі – сөйленіс – узус* үштігіндегі орналасуы бірдей емес. Ғылыми терминдер тіл жүйесінде бар (негізінен жазба нұсқаларда, ғылыми әдебиеттерде), бірақ *сөйлеу* және *узус* деңгейіне өту дәрежесі бәсең.

Анықтау кезеңінде жүргізілген сауалнаманың жалпы қорытындысы бойынша оқушылардың жаңа сөздерді меңгеру дәрежесінің салыстырмалы түрде бәсең екендігі байқалды. Бұл жаңа сөздерді есте сақтау, әлеуметтік-қолданыстық маңызын түсіну, дұрыс қолдану дағдыларының төмен екендігін дәлелдейді. Осыған байланысты жаңа сөздерді меңгерту бағытында білім беру жүйесінде нақты іс-шараларды жүзеге асырудың қажеттілігі туындайды.

К.С. Алдашева¹

¹*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова*

МЕТОДИКА УСВОЕНИЯ НОВЫХ СЛОВ В СРЕДНЕ-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ПО ПЕРВОМУ ЭТАПУ ЭКСПЕРИМЕНТА

Аннотация

Усвоение новых лексических единиц учащимися среднеобразовательной системы, осознание ими новых слов играет исключительную роль в расширении у учащихся общего кругозора о казахском языке, в осознании ими знания языка как основного показателя национальных и общечеловеческих ценностей, воспитании уважения к языку, а также в формировании учащихся как языковая личность и закреплении в их сознании, как указываются в законодательных актах, «престижного образа носителя государственного языка».

Подведение итогов и научно-практическая систематизация процессов кодификации и нормализации новых слов, появившихся за последние четверть века внесет определенный вклад в реализацию приоритетных направлений языковой политики Казахстана – усовершенствованию лексического фонда казахского языка; унификацию и кодификацию новых лексических единиц; успешному формированию национального корпуса казахского языка; а также определение методологических основ усвоения учащимися новых слов и выработка методической системы для профильных школ способствуют совершенствованию и стандартизации методологии обучения государственному языку; повышению востребованности государственного языка.

В статье предлагаются результаты и выводы полученные на первом этапе экспериментов, которые осуществлялись на основе применения методики и методологии усвоения новых слов казахском языке в среднеобразовательной системе.

Ключевые слова: новое слово, кодификация, среднеобразовательная система, казахский язык, методика.

K.S. Aldasheva¹

¹*M.Utemisov West Kazakhstan State University*

METHOD OF LEARNING NEW WORDS IN THE SECONDARY EDUCATIONAL SYSTEM: RESULTS FOR THE FIRST STAGE OF THE EXPERIMENT

Abstract

Study of new lexical units by students of secondary education system, awareness of the meaning of new words play a crucial role in broadening of students' overall outlook of the Kazakh language, recognition of their language skills as the main indicator of national and universal values, respect for the language as well as formation of students as a linguistic personality and consolidation in their minds of the "prestigious image of the state language media".

Summing up and scientific and practical systematization of processes of codification and normalization of new words that have appeared over the last quarter of a century will contribute to the implementation of the priorities of

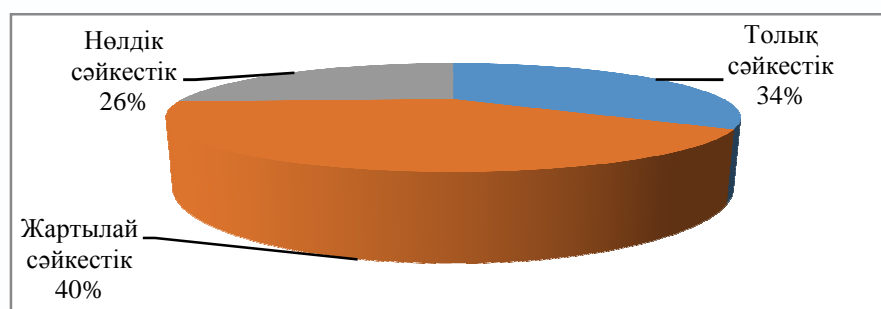

Кесте 3 – Жаратылыстану бағытындағы жаңа сөздердің мағынасын түсіну деңгейін анықтауға арналған тапсырманың нәтижесі

Ұсынылған жаңа сөздер	Толық сәйкестік (%)	Жартылай сәйкестік (%)	Нөлдік сәйкестік (%)
<i>Сынауыр</i>	25	35	40
<i>Кеппешөп</i>	56	26	18
<i>Желбағар</i>	18	63	19
<i>Тұсбағар</i>	43	42	15
<i>Сырғыма</i>	28	37	35

Жаратылыстану циклі бойынша оқулықтардағы қазақыландыру үдерісінің қарқындылығына талдау барысында көз жеткізілді. Алайда ұсынылып жүрген қазақша баламаларды оқушылардың қаншалықты деңгейде қабылдайтындығын анықтауда оқыту үдерісінде терминдік атаулардың орыс тіліндегі баламасына басымдық берілетіндігі, оқушылардың терминге қатысты білімді жинақтауда шеттілдік атауды басшылыққа алатындығы байқалды. Мәселен, сынауыр сөзінің (*түбі жартылай дөңгелек, конусты және тегіс болып келетін цилиндр пішінді арнайы түтік*) толықтерминдік түсініктемесін берген оқушылардың саны – 27; ал 37 оқушының жауабы сөздің семантикалық ерекшелігіне негізделген, сөз құрамындағы *сын* деген бөлшекке назар аударып, *бір нәрсені өлшеу, сынау* мағынасымен байланыстырған. 42 оқушының жауап нұсқалары нөлдік сәйкестікке ие. *Кеппе және шөп* сынарлары тұтас *кеппешөп* сөзінің семантикасын айқындап тұр. *Кеппешөп –кептірілген шөптердің топтамасы*. 59 оқушы бұл сөздің терминдік түсініктемесін толық ұсынса, 28 оқушы жартылай сәйкестік деп бағаланған жауаптар ұсынған (*шөпті кептіру, кептірілген шөппен жасалған сурет, жапырақтарды кептіру т.б.*), ал 19 оқушының берген түсініктемесі қате деп бағаланды. *Желбағар (желдің бағыты мен жылдамдығын өлшеуге арналған аспап)* сөзінің география саласы бойынша терминдік мағынасына толық сәйкес келетін жауапты 19 оқушы ұсынды, бұл ретте оқушылар желбағардың заттық қызметін басшылыққа алған. Ал 67 оқушының жартылай сәйкестік деп бағаланған жауаптары сөздің семантикалық айқындылығына негізделген (*желді бақылау, желді тексеру, желді анықтау т.б.*). 20 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Тұсбағар (көкжиек тұсына қатысты бағдарды анықтауға арналған, географиялық немесе магнитті меридиан бағытын көрсетуші аспап)* – қолданыс белсенділігі жоғары, нормалық сипаты басым әрі семантикалық жағынан түсінікті сөз. Терминдік мағынасын 46 оқушы дәл берсе, 44 оқушының жауабы жартылай сәйкестік ретінде бағаланды, 16 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Сырғыма* сөзінің терминдік мазмұнын (*ауырлық күшінің ықпалымен өзендер мен көлдер, теңіздердің тік жағалауларынан, таулар мен сайлардың жыраларынан топырақ массасы мен тау жыныстарының төмен қарай тайғанап ығысуы*) толық ұсынғандар – 30, ал сөздің семантикалық ерекшелігіне негізделген жауаптар саны – 39, нөлді сәйкестік ретінде 37 жауап бағаланды.

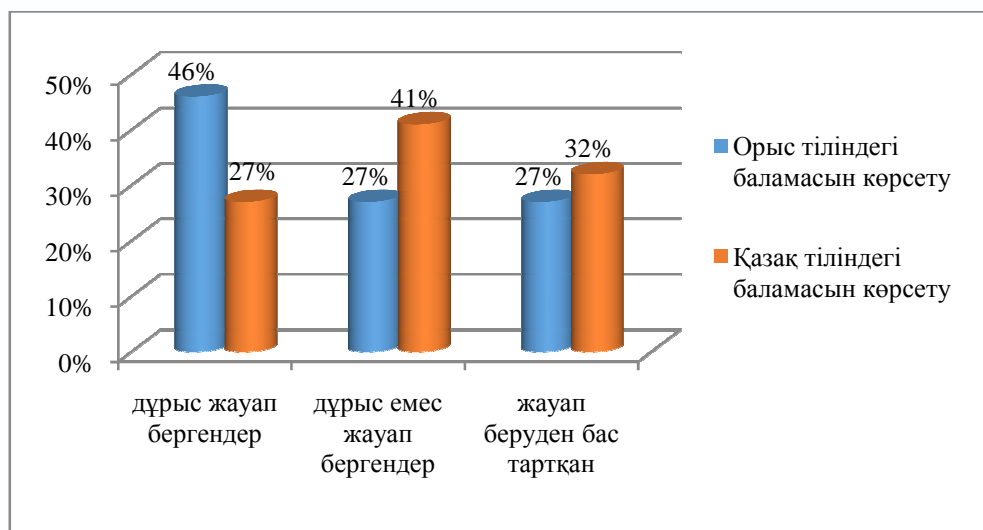
Алынған нәтижелер көрсетіп отырғанындай, жаратылыстану циклі бойынша мектеп оқулықтарында кездесетін жаңа сөздердің терминдік қызметі туралы оқушылардың танымы берілетін білім мазмұнының көлеміне сәйкес емес. Оқушылар сөздің семантикалық айқындылығы жоғары екендігіне қарамастан, оның терминдік қызметіне назар аудармайтындығы байқалды. Жартылай сәйкестік ретінде бағаланған жауап нұсқалары ұсынылған сөздердің семантикалық ерекшеліктеріне негізделген (сурет 2).

Сурет 2 – Жаратылыстану бағытындағы жаңа сөздердің мағынасын түсіну дәрежесін танытатын жауаптардың пайыздық көрсеткіштері

тану», «салауатты өмір салты» деген сияқты жауаптар кездеседі, 38 оқушы жауап беруден бас тартқан. Бұл сөздің әлі де тілімізде қазақша баламасының нормалану сипатының жоқтығын, қолданыс белсенділігінің әлі де төмен екендігінің белгісі. *Компетентный* сөзінің *құзыреттілік* баламасын 41 оқушы дұрыс көрсетсе, 36 оқушы қате жауап ұсынған, 29 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Құзыреттілік* сөзінің білім беру үдерісінде қолданыс белсенділігі жоғары екендігін ескерсек, бұл сөзге нормалану сипаты тән. *Глобализация* сөзіне *жаһандану*, *ғаламдану* деген жарыспалы вариант қатарларын көрсеткен оқушылардың саны – 49, бұл сөздің қоғамның түрлі салаларындағы қолданыс белсенділігінің жиілігі оның нормалану сипатын айқын танытады. 33 оқушы қате жауаптар ұсынған, 24 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Сувенир* сөзіне дұрыс балама ұсынған оқушылардың саны – 19, 46 оқушы қате жауап ұсынған (*ескерткіш*, *сыйлық*, *есте сақтау сыйлығы*), ал 41 оқушы жауап беруден бас тартқан. Әлі де қолданыста *кәдесый* сөзінің қолданыс белсенділігінің төмен екендігі, қарым-қатынаста *сувенир* баламасының жоғары жиілікте жұмсалатындығы байқалды. Күнделікті тұрмыста әлі де *форточка* сөзінің орыс тіліндегі баламасы қолданылатындығын дұрыс жауап ұсынған оқушылардың саны дәлелдейді, атап айтқанда 9 оқушы дұрыс жауапты ұсынса, 58 оқушы *желдеткіш*, *терезе*, *кішкентай терезе* сияқты қате баламаларды көрсеткен, 39 оқушы жауап беруден бас тартқан.

Қазақ және орыс тілінде ұсынылған сөздердің жауаптарын салыстырғанда байқалған жай, қазақ тіліндегі сөздердің орыс тіліндегі баламасын дұрыс көрсеткендердің саны басым, ал орыс тіліндегі сөздердің қазақша баламасын беруде оқушылардың қиналатындығы байқалды. Бұл қазақ тіліндегі жаңа сөздердің орыс тіліндегі баламасының оқушылар үшін жақсы таныс екендігін, ал орыс тіліндегі сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын оқушылардың сөйлеу тілінде қолданбайтындықтарын көрсетеді (сурет 1).

Сурет 1– Қазақ және орыс тіліндегі баламалары бойынша алынған жауаптардың пайыздық көрсеткіші

Анықтау кезеңінің 3-бөлігін жаратылыстану бағытындағы жаңа сөздердің мағынасын түсіну дәрежесін анықтауға арналған тапсырмалар құрайды. Бұл тапсырмалардың мақсаты – оқушылардың жаратылыстану циклі бойынша мектеп оқулықтарында кездесетін жаңа сөздердің мағынасын түсіну, сөздің мағынасы туралы жалпы түсінік деңгейін анықтау. Алынатын нәтижелер мектеп оқушысының танымындағы жаңа сөздердің орнын, тезаурустық білім деңгейін тексеруге мүмкіндік береді. Тапсырма көлемі – 5 сөз: *сынауыр*, *кеппешөп*, *желбағар*, *тұсбағар*, *сырғыма*. Үлгі ретінде «жасуша» сөзі және оның түсініктемесі ұсынылды: *Жасуша – бұл тірі ағзалар құрылымының ең қарапайым бөлігі, құрылысы мен тіршілік негізі*.

Жаратылыстану бағыты бойынша іріктеліп алынған жаңа сөздер семантикалық жағынан айқын, осымен байланысты оқушылардың жаңа сөздердің терминдік қызметіне емес, семантикалық ерекшелігіне назар аударғанын төмендегі нәтижелерден көруге болады (кесте 7):

3-фактор: «Қазақ тілі» оқулықтарындағы тілдік факті ретінде жаңа сөздердің аз көлемде қамтылуы, яғни білім беру үдерісінде бәсең насихатталуы;

4-фактор: Қазақ тілі пәнін оқытуда интеграциялық талаптардың жеткілікті түрде орындалмауы.

Анықтау кезеңінің мақсатына сәйкес ұйымдасытырылған тапсырмалардың 2-бөлігі – қазіргі тілдік жағдаятқа байланысты орыс тіліндегі қолданыс жиілігі басым сөздердің қазақша баламасын сәйкестендіруге арналған тапсырмалар. Бұл тапсырманың мақсаты – мектеп оқушысын тілдік тұлға ретінде тани отырып, оның қазіргі қазақ әдеби тіліндегі мерзімді баспасөзде, басқа да масс-медиа құралдарында, жарнамаларда жоғары жиілікпен жұмсалатын (кеңінен танымал деп есептелген) жаңа сөздерді меңгеру және ЖОББЖ-дағы жаратылыстану пәндері бойынша лингводидактикалық базада қолданылған жаңа сөздерді білу, танып-түсіну деңгейін анықтау. Тапсырма шеңберінде: 1) қоғамдық-әлеуметтік сипаттағы (кең қолданысқа түскен) жаңа сөздердің қазақ тіліндегі баламасы ұсынылды. Тапсырма бойынша оқушы орыс тіліндегі баламасын ұсынуы тиіс. Берілген сөздер: *үдеріс, үрдіс, қағидат, кеден, тосынсый*; 2) қоғамдық-әлеуметтік сипаттағы жаңа сөздердің орыс тіліндегі баламасы ұсынылды. Оқушы ұсынылған сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын көрсетуі керек. Берілген сөздер: *диета, концепция, глобализация, сувенир, форточка*.

Жаңа сөздердің қазақ және орыс тіліндеріндегі баламаларын сәйкестендіруді ұсынуға негіз болып отырған фактор – қазақстандық қоғамдағы қостілділік жағдайының мектептегі, қоғамдық орындардағы тілдік ортада кеңінен таралуы.

Тапсырма нәтижесі бойынша берілген сөздердің қазақ және орыс тілдеріндегі баламаларын сәйкестендіру мынадай көрсеткіштерге ие болды (кесте б):

Кесте 2 – Қоғамдық-әлеуметтік сипаттағы жаңа сөздерді меңгеру дәрежесін анықтауға арналған тапсырма нәтижесі

Ұсынылған жаңа сөздер	Дұрыс сәйкестік (%)	Қате сәйкестік (%)	Жауап беруден бас тарту (%)
<i>үдеріс</i>	38	33	29
<i>кеден</i>	46	27	27
<i>Үрдіс</i>	29	36	35
<i>лаңкестік</i>	69	14	17
<i>тосынсый</i>	46	25	29
<i>диета</i>	24	40	36
<i>компетентный</i>	39	34	27
<i>глобализация</i>	46	31	23
<i>сувенир</i>	18	43	39
<i>форточка</i>	8	55	37

Қазақ тіліндегі жаңа сөздердің орыс тіліндегі баламасын көрсетуде оқушылардың *үрдіс* және *үдеріс* сөздерін шатастыратындықтары байқалды. *Үдеріс* сөзінің орыс тіліндегі *процесс* деген баламасын 40 оқушы дұрыс көрсеткен, ал 35 оқушы *тенденция, динамика, развитие, позиция* сияқты қате сәйкестіктер ұсынған, 31 оқушы ешқандай жауап көрсетпеген. *Кеден* сөзінің орыс тіліндегі баламасын 48 оқушы дұрыс көрсетсе, 29 оқушы қате жауап көрсеткен және 29 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Үрдіс* сөзін дұрыс сәйкестендіргендердің саны – 31, ал 38 оқушы *процесс, обучение, методика* сияқты қате жауаптар ұсынған, 37 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Лаңкестік* сөзінің дұрыс жауабын 73 оқушы дұрыс көрсеткен, бұл сөздің қазіргі қоғамдағы өзектілік деңгейінің жоғары екендігі байқалады, 15 оқушы мағынасы жақын *террорист, война, переворот, разрушение, смертник, правонарушение* сияқты сөздермен қатар қате жауаптар ұсынған, 18 оқушы жауап беруден бас тартқан. *Тосынсый* сөзінің семантикалық жағынан түсініктілігіне қарамастан, 27 оқушы қате жауап берсе, 31 оқушы жауап беруден бас тартқан, дұрыс жауап ұсынған 48 оқушы *тосынсый* сөзінің *сюрприз* баламасын көрсеткен.

Орыс тілінде ұсынылған сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын көрсету тапсырмасының нәтижесі бойынша *диета* сөзіне 25 оқушы *емдәм* деген дұрыс жауапты ұсынса, 43 оқушы қате жауаптар берген, соның ішінде сөздің мағынасын түсіндіруге тырысқандар бар, «дұрыс тамақтану», «аз тамақ-

– жалпы орта білім беретін мектептің 5-10-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» оқулықтары мен пәннің типтік оқу бағдарламаларындағы білім мазмұнының құрылымына, соның ішінде жаңа сөздер мәселесінің қамтылуына талдау жүргізу;

– оқушылардың жаңа сөздерді меңгеру дәрежесін анықтау мақсатында қазақ тілі сабақтарына қатысып, оқушылардың сөйлеу тіліндегі жаңа сөздердің қолданысын бақылау;

– жаңа сөздерді білу деңгейін анықтауға бағытталған сауалнама жүргізу;

– анықталған проблемалар бойынша қалыптастырушы экспериментті жүргізудің негіздемесін нақтылау.

Анықтау кезеңінің міндеттеріне сәйкес «Қазақ тілі» оқулықтары мен пәннің типтік оқу жоспарлары, білім мазмұнының құрылымы мен жаңа сөздердің теориялық және практикалық қамтылу деңгейі анықталды. Мектептердегі қазақ тілі сабақтарында жалпы тілді және жаңа сөздерді оқытудың әдіс-тәсілдеріне, оқушылардың сөйлеу тіліндегі жаңа сөздердің қолданыс белсенділігіне талдау жасалды.

Оқушылардың жаңа сөздерді меңгеру дәрежесі мен танымдық-уәждемелік қызығушылықтарының деңгейін анықтау мақсатында ұйымдастырылған сауалнама 3 бөліктен тұрады:

1) танымдық-уәждемелік қызығушылықтарының деңгейін анықтауға арналған сауалнама сұрақтары:

2) қазіргі тілдік жағдаятқа сәйкес шет тіліндегі қолданыс жиілігі басым сөздердің қазақша және орысша баламасын сәйкестендіруге арналған тапсырмалар (қоғамдық-әлеуметтік сипаттағы жаңа сөздер, терминдік атаулар);

3) жаратылыстану бағытындағы жаңа сөздердің мағынасын түсіну дәрежесін анықтауға арналған тапсырмалар.

Анықтау кезеңінде оқушылардың танымдық-уәждемелік қызығушылықтарын айқындау мақсатында ұсынылған сауалнама сұрақтарының нәтижесі төмендегідей болды (кесте 5):

Кесте 1 – Танымдық-уәждемелік қызығушылықтарының деңгейін анықтауға арналған сауалнама сұрақтары және олардың нәтижелері

№	Сауалнама сұрақтары	Жауап нұсқалары	%
1	Қазақ тілін үйренудегі мақсатым...	барлық пәннен үздік болуға ұмтылу	3%
		қазақ тілі сабағына қатысу талап етіледі	12%
		қазақ тілін жетік білу – міндетім	85%
2	Сөйлеуде шет тілдік атауларды қолдануға не түрткі болады?	Дағдыланып кеткенмін	40%
		Қазақша баламасын білмеймін	25%
		Шеттілдік сөз айтуға оңай, түсінікті	33%
		Қазақ тіліндегі нұсқасын ғана қолданамын	2%
3	Ұғым-түсініктің, заттың жиі қолданыстағы шет тілдік атауының орнына қазақша балама керек пе?	Иә, қазақ тілінің өміршеңдігі үшін бұл аса қажет.	41%
		Жоқ, шеттілдік балама қалғаны дұрыс	8%
		Иә, бұл үшін қазақ тілінің әлеуеті мен мүмкіндіктері аса жеткілікті	46%
		Жоқ, шеттілдік атауларды нақты беруде қазақ сөзінің әлеуеті төмен	5%
4	Жаңа сөздерді білу не үшін маңызды?	Аса маңызды емес	7%
		Күнделікті коммуникативтік қарым-қатынаста барлығын қолдану мүмкін емес	35%
		Ана тілінде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыру үшін маңызды	58%

Ұсынылған сауалнама сұрақтарының нәтижесінде оқушылардың өз ана тілін білу, оған жауапкершілік қарым-қатынасы, тілді сақтауға мүдделілік танытуы жоғары екендігі байқалды. Алайда сауалнаманың қорытындысы көрсетіп отырғанындай, оқушылардың жаңа сөздерді танып-білуге деген қызығушылықтың төмен деңгейде болуы мынадай факторға байланысты:

1-фактор: Қостілділік жағдаяты – қоғам мүшелерінің коммуникативтік қарым-қатынасында қостілділіктің ықпалы жоғары;

2-фактор: Пайда болған жаңа сөздердің негізінен жазба нұсқаларда, ресми іскери құжаттарда орын алуы; ауызекі әдеби тілге араласуының бәсеңдігі;

МРНТИ 16.01.45

К.С. Алдашева¹

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан

ЖАЛПЫ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА СӨЗДЕРДІ МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ: ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ АНЫҚТАУ КЕЗЕҢІ БОЙЫНША НӘТИЖЕЛЕР

Аңдатпа

Жалпы білім беру жүйесінде білім алушылардың жаңа лексикалық бірліктерді меңгеруі, олардың жаңа сөздерді танып-түсінуі мектеп оқушыларының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың көрсеткіші ретіндегі қазақ тілі туралы ой-өрісінің кеңеюінде, тілге құрметпен қарауға тәрбиеленуінде, сондай-ақ оқушылардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуында, заңнамалық құжаттарда көрсетілгеніндей, оларда «мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыруда және орнықтыруда» маңызды рөл атқарады.

Соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған жаңа сөздердің қалыптасуы мен нормалану үдерістерін ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу және қорыту Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді бірізділендіру мен қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады, сондай-ақ оқушылардың жаңа сөздерді меңгеруінің әдіснамалық негіздерін айқындау және бейіндік мектептер үшін әдістемелік жүйені әзірлеу қазақ тілін оқытудың әдіснамасын жетілдіру мен стандарттауға, қазақ тілінің қажеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Мақалада жалпы орта білім беру жүйесінде жаңа сөздердің меңгертудің әдіснамасы мен әдістемесін қолдану бойынша жүзеге асырылған эксперименттің анықтау кезеңінде алынған нәтижелер мен қорытындылар беріледі.

Түйін сөздер: жаңа сөз, кодификация, жалпы орта білім беру жүйесі, қазақ тілі, әдістеме.

Тілдік тұлға болып саналатын және жалпы білім беру үдерісіндегі орталық субъект – оқушының қазақ тіліндегі жаңа сөздерді тануы, жаңа сөздерге деген танымдық және уәждемелік қызығушылықтарының артуы, мойындауы, қазақ тілін жоғары дәрежеде меңгеруге деген ұмтылысы қандай дәрежеде екендігін анықтауда эксперимент жүргізу тиімді нәтижелер берді.

Білім беруді жетілдірудің тиімді жолдарының бірі – оқыту, білім беру әдістерін одан әрі жаңғырта түсу (модернизация жасау), тың жолдарын іздестіру және оны практикада қолдану. Жалпы орта білім жүйесінде оқушылардың сөз мәдениетіне деген танымдық және уәждемелік қызығушылықтарын арттыру, дамыту мақсаттарында күнделікті сабақ беру үдерісінің нәтижелі болуын зерттеу әдістерінің бірі – эксперимент жүргізудің тиімділігі жоғары болды. Эксперимент қорытындылары оқушының жалпы білім деңгейін анықтау, осы арқылы тілді оқытудың жаңғыртылған тиімді әдістерін енгізудің, оқу бағдарламаларын жетілдіре жоспарлаудың мүмкіндіктерін көрсетуді көздеді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес эксперимент анықтау (қандай проблеманың барын анықтау, келесі жұмысты қандай позициядан бастау керектігін көрсететін эксперимент), қалыптастыру (проблеманы шешудің жолдарын зертханалық жағдайларда кең ауқымда қамтитын эксперимент) және қорытынды (алынған материалдарды бағалау мүддесін көздейтін эксперимент) кезеңдер бойынша жүргізілді.

Зерттеу нысанына сәйкес жүргізілген эксперименттің жалпы мақсаты – жалпы орта білім беретін мектептердегі қазақ тілін оқыту үдерісінде жаңа сөздер мәселесінің теориялық және практикалық тұрғыдан қамтылу дәрежесіне сараптама жүргізу, бейіндік мектепте оқушылардың тілдік тұлғасын дамыту мүддесінде жаңа сөздерді меңгертудің әдістемелік жүйесін ұсыну, жаңа сөздерді оқыту мен меңгертудің жаңа технологияларға негізделген әдіс-тәсілдерін жетілдіру, олардың тиімділігін эксперимент арқылы дәлелдеу.

Экспериментке барлығы 204 оқушы (10-сынып) қатысты: анықтау кезеңі үшін – 106 оқушы; қалыптастырушы және қорытынды кезеңдерде – 98 оқушы.

Анықтау кезеңінің мақсаты – қазақ тілі пәні бойынша оқыту үдерісінде оқушыларға жаңа сөздерді меңгертудің теориялық және практикалық мәселелерін және бейіндік мектептегі оқушылардың жаңа сөздерді меңгеру деңгейін анықтау, жаңа сөздерді меңгертуге бағытталған әдістемелік кешеннің тиімділігін дәлелдеудің мүмкіндіктерін айқындау. Анықтау кезеңінде осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер белгіленді:

После изучения этой дисциплины студент научится понимать основное содержание аутентичных текстов разных жанров и видов, прежде всего, профессионально-ориентированных, выделяя основную мысль, опуская второстепенную информацию. Он сумеет понимать основное содержание учебных и аутентичных профессионально-ориентированных текстов в пределах программного материала, выделяя для себя значимую информацию, догадываясь о значении незнакомых слов по контексту. Студент научится усваивать основное содержание лекций, семинаров, выступлений, бесед в своей профессиональной сфере, извлекая для себя необходимую информацию.

Использованная литература:

1 Бутырина Е. Основные проблемы и направления развития ГМК [электронный ресурс]: <http://meta.kz/novosti/kazakhstan/214781-osnovnye-problemy-i-napravlenija-razvitiya-gmk.html> (дата обращения: 03.02.2017)

2 Iskakova A.O., Mussaeva K.S. The origin and the meaning of the “English for specific purposes” concept// Вестник КазНПУ им. Абая, – 2015. - №1(51). – 31 с.

3 Асылбекова Ж.М.-А. О преподавании дисциплины «профессионально-ориентированный иностранный язык» для студентов-историков//

Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования, 2013. – 76 с.

4 Матухин Д.Л. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку студентов нелингвистических специальностей *Язык и культура* . - №2-14, 2011.

Т.М. Абдрахманова¹, Г.К. Капышева²

¹S.Amanzholov atyndaғы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

ТАУ КЕН ӨНДІРІСІНІҢ БОЛАШАҚ МАМАНДАРЫН КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУЫ

Аңдатпа

Осы мақалада Қазақстанның тау кен саласының дамуы туралы және осы салада жұмыс істейтін шет тілдерін игерген жоғарғы білімді мамандар туралы айтылады. Осы мақсатқа жету үшін – мамандарды шығару – тілдік емес ЖООдарындағы кәсіби бағытталған шетел тілі атты пәнге дұрыс мән беру қажет. Замануи өмірде шет тілді оқыту және шет тілде сөйлесу болашақ маманның кәсіби ісінің маңызды бөлшегі болып табылады. Осы орайда ЖООдағы тілдік емес факультеттерінде шет тілін оқытудағы кәсіби бағытталған қатынас ерекше маңызды болып келеді. Ол зерттеу және мотивациялық істерін ұйымдастыруында, кәсіби ой қабілетін ескере отырып нақты іскерлік, кәсіби, ғылыми салаларында студенттерде шет тілдік қарым қатынасты қалыптастырады. Осындай мақсаттарға жету үшін негізгі шет тілдік игеру деңгейі аз болып табылады.

Түйінді сөздер: тау кен саласы, кәсіби бағытталған шет тілі, мамандар, сөйлесу білімділіктер

T.Abrakhmanova¹, G. Kapysheva¹

¹S.Amanzholov East Kazakhstan state university

PROFESSIONAL ORIENTED FOREIGN LANGUAGE TEACHING OF FUTURE SPECIALISTS OF MINING

Abstract

This article is about the developing of mining in Kazakhstan and preparing of high qualified specialists with foreign languages' abilities in this sphere. To get such goal – the graduating of competent specialists – it's necessary to approach correctly the subject of professional oriented foreign language for not language's universities. In modern conditions the foreign language's communication is getting significant detail of future professional activity of a specialist. The professional oriented approach to the teaching of foreign language at non linguistic faculties of universities is drawing a special attention. It provides the shaping of foreign communication in concrete professional, scientific, business spheres and situations with accounting of peculiarities of professional thinking by students, at organization of motivate- excited and research activities. For decision of such kind of tasks the basic level of foreign language is insufficient.

Key words: mining sphere, professional-oriented foreign language, specialists, communicative competences.

программы развития науки РК на 2007-2012 годы, согласно которым сегодня уровень затрат на науку составляет лишь 0,26% от ВВП. Причем на опытно-конструкторские разработки выделяется только 8% всех научных денег. Это намного меньше по сравнению с аналогичными показателями в развитых странах. Зато «растет значение сырьевого сектора - за счет вымирания высокопереловленных отраслей» [1].

Знание и понимание этих проблем предполагает возможности их решения. Одним из путей решения возникших проблем является наука и высококвалифицированные специалисты в данной области. Научно-техническая революция, повлекшая за собой информационный взрыв, обусловила вовлечение возрастающего числа специалистов в непосредственное осуществление международных научно-технических связей и расширение культурных и деловых контактов. Распространение и изучение иностранных языков является одним из важнейших условий человеческого прогресса. Языки нужны для того, чтобы получать знание и уметь использовать их в профессиональном общении. Изучение иностранного языка в неязыковом вузе рассматривается как обязательный компонент профессиональной подготовки специалиста с высшим образованием. Современная концепция языкового образования в неязыковом вузе предполагает создание такой системы подготовки специалиста, которая позволит ему легко адаптироваться к динамично изменяющимся условиям профессиональной деятельности, т.е. нацелена на профессионально-ориентированное обучение иностранного языка. Иноязычное общение становится существенным компонентом профессиональной деятельности специалистов. «Английский язык связан с профессиональными ситуациями, например, при сдаче вступительных экзаменов в магистратуру, выступлении с докладами на конференциях или иностранных компаниях» [2; 31]. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку признается в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. Профессионально-ориентированный подход к обучению иностранного языка на неязыковых факультетах вузов, который предусматривает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, при организации мотивационно-побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности. Для решения подобного рода задач базовый уровень владения иностранным языком недостаточен. Поэтому данный курс предполагает дальнейшее совершенствование коммуникативных навыков и умений во всех видах речевой деятельности на основе учебно-методических комплектов для изучения профессионально-ориентированного иностранного языка. Под профессионально-ориентированным понимается обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности. Оно предполагает сочетание овладения профессионально-ориентированным иностранным языком с развитием личностных качеств обучающихся, знанием культуры страны изучаемого языка и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях. Сущность профессионально-ориентированного обучения иностранному языку заключается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности. Основной целью курса является практическое формирование языковой компетенции выпускников, т.е. обеспечение уровня знаний и умений, который позволит пользоваться иностранным языком в различных областях профессиональной деятельности, научной и практической работе, в общении с зарубежными коллегами, для самообразовательных и других целей. Наряду с практической целью, курс реализует образовательные и воспитательные цели, способствуя расширению кругозора студентов-историков, повышению их общей культуры и образования, а также культуры мышления и повседневного и профессионального общения, воспитанию терпимости и уважения к духовным ценностям народов других стран [3].

Студенты развивают и совершенствуют иноязычные речевые умения устного и письменного общения, таких как чтение и перевод оригинальной литературы разных функциональных стилей и жанров, умения принимать участие в беседе профессионального характера, выражать обширный реестр коммуникативных намерений, владеть основными видами монологического высказывания, соблюдая правила речевого этикета, владеть основными видами делового письма. Обучающиеся развивают и совершенствуют знания в таких аспектах как фонетика, лексика и грамматика, приобретают знания национальной культуры, а также культуры ведения бизнеса страны изучаемого языка. Студенты должны также овладеть навыками работы со словарно-справочной литературой на иностранном языке; умением осуществлять самостоятельный творческий поиск.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

МРНТИ 16.31.51

Т.М. Абдрахманова¹, Г.К. Капышева¹

*¹Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

ОБУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ

Аннотация

В данной статье речь идет о развитии горно-металлургической отрасли Казахстана и подготовки высоко-профессиональных специалистов со знанием иностранных языков в этой отрасли. Для достижения цели – выпуска квалифицированных специалистов – необходимо правильно подходить к предмету профессионально-ориентированный иностранный язык для неязыковых вузов. В современных условиях иноязычное общение становится существенным компонентом будущей профессиональной деятельности специалиста. Особую актуальность приобретает профессионально-ориентированный подход к обучению иностранного языка на неязыковых факультетах вузов, который предусматривает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, при организации мотивационно-побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности. Для решения подобного рода задач базовый уровень владения иностранным языком недостаточен.

Ключевые слова: горно-металлургическая отрасль, профессионально-ориентированный иностранный язык, специалисты, коммуникативные компетенции.

В Казахстане горно-металлургический комплекс (ГМК) является одной из базовых отраслей промышленности, оказывающих существенное влияние на формирование макроэкономических показателей. Основу комплекса составляют крупные вертикально-интегрированные компании, созданные на базе горно-обогатительных и металлургических предприятий и объединяющие единый технологический цикл – от добычи руды до производства металлов, электроэнергии и сопутствующей продукции. Республика располагает 6% общемировых запасов меди, 1% - бокситов, 6% железа, 18% марганца, а также занимает первое в мире место по запасам хромитов. Доля Казахстана в мировом объеме добычи меди составляет 4%, бокситов - 2%, железа - 2%, марганца - 5%, хромитов - 15%. За период с 1996 по 2009 годы включительно горно-металлургические компании добыли 6,6 млн. тонн меди, 57,6 млн. тонн бокситов, 466,1 млн. тонн железа, 26,8 млн. тонн марганца, 43,8 млн. тонн хромитов [1].

Исторически так сложилось, что основные предприятия металлургии в стране занимаются вопросами первого передела. Преимущественно речь идет о производстве и экспорте руды и концентрата. Сегодня ГМК экспортирует 95% своей продукции, главным образом это цветные металлы – медь, цинк, свинец, алюминий, а в черной металлургии – прокат четвертого передела. В данной отрасли имеется огромное количество проблем: Это и истощение сырьевой базы, опережение погашения запасов по сравнению с их восполнением, низкая комплексность используемого сырья, высокая степень износа основных производственных фондов и загрязнения окружающей среды, технологическое отставание, отсутствие интегрированных комплексов с полным циклом производства – от добычи до выпуска продукции с высокой степенью товарной готовности, малая емкость и рассредоточенность внутреннего рынка, большая энерго-, трудо- и материалоемкость продукции. в настоящее время по производительности труда Казахстан заметно отстает от развитых стран. Причем, заметил он, судя по имеющимся тенденциям в экономике, отставание это будет усиливаться: по данным Агентства РК по статистике, количество инновационно-активных предприятий в стране за 2007-2008 годы снизилось на 1/6, составив всего 4% от общего количества участников рынка. По мнению г-на Оспанова, текущее состояние промышленного производства и науки удручающее, и без инноваций производительность труда останется низкой. Он ссылается на данные Государственной

Пайдаланылған әдебиетер тізімі:

- 1 Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Арыс, 2007. – 330 б.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 3 Ісләмжанұлы К. Рухани уыз. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 142 б.
- 4 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. III том. – Алматы: Жазушы, 2003. – 232 б.
- 5 Әнуарқызы С. Бесігіңді түзе // «Сақшы» газеті. – №22 14.06. 2007. – Б. 2-3.
- 6 Сартбаева Д.Қ., Мухамеджанова А.Б., Тинейбаева А.М. Балалар фольклорындағы ойын өлеңдерінің жанрлық қызметі// Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – № 1 (55), 2016. – Б. 156-160.

А.Н. Юсуп¹, П.К. Юсуп²,

¹Казакский национальный педагогический университет имени Абая

²Казакский государственный женский педагогический университет

**ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА
КОЛЫБЕЛЬНОЙ ПЕСНИ**

Аннотация

В статье рассматриваются жанровые особенности и значение в воспитании ребенка колыбельной песни, как первоисточник казахской устной народной поэзии. Колыбельная относится к обрядовым песням. Основными функциями многочисленных народных обрядов и мероприятий в разных этапах жизни человека является – воспитание ребенка. Поэтому они играют особо важную роль в становлении индивидуума в социальной среде. В статье дается научная классификация и история исследования колыбельной песни казахов и тюркских народов. Колыбель – это, священная вещь всех тюркских народов. Колыбель – это гарантия физиологического, гигиенического и биологического развития ребенка. А колыбельная песня воспитывает у ребенка художественно-эстетические качества. А также в статье всесторонне анализируются поэтические и воспитательные значения старинных и новообразованных колыбельных песен.

Ключевые слова: колыбель, колыбельная песня, детская поэзия, обрядовые песни, содержание, форма, шилдеhana, бесик той, тусау кесер, тилашар, сундет той, токым кагар.

A.N. Yusup¹, P.K. Yusup²

¹Kazakh national pedagogical University named after Abai

²Kazakh state women's pedagogical University

GENRE FEATURES AND VALUE IN THE EDUCATION OF THE CHILD LULLABIES

Abstract

The article considers genre features and importance in the upbringing of the child lullabies, as the source of the Kazakh oral folk poetry. Lullaby refers to the ritual songs. The main functions of the many folk ceremonies and rituals in different stages of human life is the upbringing of the child. Therefore, they play a particularly important role in the development of the individual in a social environment. The article explains the scientific classification and research history of the lullaby songs of the Kazakhs and Turkic peoples. The cradle is a sacred thing of all Turkic peoples. The cradle is a guarantee physiological, hygienic and biological development of the child. And lullaby brings the child's artistic and aesthetic quality. And the article comprehensively analyzes the poetic and educational values of old and newly formed lullabies.

Key words: cradle, lullaby, children's poetry, ritual songs, content, form, shildehana, Besik Toi, tusau keser, tilashar, sundet Toi, tokim cogar.

қылып таңып тастайды. Бұлай таңып тастау балаға зиянды...» – дейді де, бесікті жетілдірудегі өз ойын былай өрбітеді: «...маған мынадай бір ой келеді, баланы екі жерден қысып, қан жүруіне кесел қылмас үшін тартпаны кеңейту жолын қарастыру керек...» [3, 111 б]. Қызыл империяның қылышынан қан тамып тұрған мезгілінде ұлт зиялыларының дәл осылай өздерінің ой-пікірлерін, көзқарастарын білдіруі ерлікпен пара-пар десек те болады. Олар бұл асыл сөздері арқылы ұлттық тәрбиені жандандырып, оны педагогика ғылымымен байланыстырып, қазіргі кезде қарқынды дамып қалыптасып келе жатқан этнопедагогиканың негізін салды дей аламыз.

Бесік жырларын жіктеуде батыс, орыс және қазақ зерттеушілерінің тұжырымдары мен пікірлері бір-бірінен онша алшақ кетпейді. Түркі халықтарының бесік жырларын саралаған ғалымдардың ой-түйіндері де осы ауандас. Мәселен, соңғы уақытта қазақ бесік жырларын «дәстүрлі бесік жырлары» және «суырып салма бесік жырлары» деп жіктеуді жөн санаған ғалымдар бар [4, 36 б]. Дәстүрлі бесік жырларына көнеден келе жатқан, бірнеше ұрпақ ауысса да, алғашқы түр, мазмұн қалыбын бұзбай, еліміздің бар аймағында ешбір өзгеріссіз бірдей айтылатын жырлар жатады. Мысалы,

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем.
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін.
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін... - деп келетін жыр жолдары – еліміздің барлық

өңірлерінде еш өзгеріссіз айтылатын жыр үлгісі. Ал суырып салма бесік жырлары көбіне-көп айтушының тікелей эмоционалды көңіл-күйіне, белгілі бір нақты оқиғаға, бала өміріне ықпал етуші тұлғаның іс-әрекетіне байланысты туады. Мұндай жырлар негізінен белгілі бір өлкеде ғана айтылып, көп жағдайларда тез ұмытылып кетіп жатады.

Бесік жырының табиғатын, жанрлық сипатын, т.б. сөз ете отырып, біз оның ең басты қызметі тәрбие құралы екендігін айтқымыз келеді. Бесіктің өзі – бала тәрбиесі мен оның денсаулығы үшін пайдаланатын құрал-заттардың ешқайсысымен салыстыруға келмейтін қасиетті де киелі мүлік. Ол жаңа туған нәресте, жас босанған ана үшін өте қажет. Сондай-ақ бесіктің биологиялық, физиологиялық және гигиеналық атқаратын қызметтерінің еш теңдесі жоқ. Бесіктің бала тәрбиелеу ғұрпындағы маңызын саралай келе, оның басты үш қасиеті анықталады: «біріншіден, бесік – тазалық, екіншіден – терең ұйқы, үшіншіден – сәби үшін теңдесі жоқ микроклимат» [5].

Бала өсіруде ұл мен қыз тәрбиесін бөліп қарастырған халқымыз бесік жырын айтуда да осы дәстүрлі үлгіні ұстанған. Нәрестесінің келешегін бақытты, сәулелі, шуақты күндермен елестете армандаған аналар қыз балаға арналған жырларында сүйкімділік пен нәзіктілік, әдемілік пен сұлулықты басымырақ тілге тиек етсе, ұл балаға келгенде ар-намыс, ұятты көбірек айтып, бөпесінің ертеңгі күні өзіне «арқасүйері», «таянышы», «тірегі» болуын қалаған.

«...Бесік жырын ата-аналар шығарып, негізінен солар орындайды. Көптеген шығармалар балаға байланысты әдет-ғұрып, салттар негізінде болып келеді» [6, 156 б]. Бесік жырының мазмұнына тереңірек үңілсек, одан адамның бастан кешіретін бар тағдыры көрініп тұрғандай болады. Бала тербетіп, бесік жырын айтып отырған әйел-ана кейде өз басынан кешкен қайғысын да, қасіретін де, өмірде көрген қуаныш, қызығы мен рахатын да қоса жырлайды. «Бесік жыры» ғасырлардан ғасырларға өтіп, ұрпақтан ұрпаққа жетумен қатар түр, мазмұн, көркемдік жағынан түрленіп, жаңарып отырған. Бала тәрбиелеуде заманға сәйкес тілек, мақсаттар да өзгеріске ұшырап, жаңа мазмұнда, ерекше түрде айтылатын шумақтар да қосылып отырған. Мысалы,

Айналайын балдырған,
Қылығың мейір қандырған,
Күйші болар ма екенсің,
Өнердің отын жандырған..., – деген бүгінде көп айтылатын жыр

нұсқасы:

Әлди, әлди, әлқанай,
Етегінде талқан-ай.
Жейін десе тісі жоқ
Ешнәрсемен ісі жоқ – деген сияқты ертеден айтылып келе жатқан

нұсқамен мазмұн, түр жағынан да ұласып, астасып жатыр. Бесік жырын айту арқылы аналар нәрестесінің болашағына қиялымен са-пар жасап, оның келешекте атын ұшпаққа шығарар азамат болуын армандаса, жас нәресте бесік жыры арқылы тұңғыш рет ана дауысын, ана тілін, халықтық әуен иірімдерін тыңдап, ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрімен сусындай бастайды. Сондықтан да, бесік жырының бала тәрбиесіндегі орны ерекше.

лығына ортақ деуге болады. Баланы бесікке бөлеу ғұрпынан келіп туған «бесік жырының» жанрлық сипаты, тарихи тамыры, айтылу, орындалу ерекшеліктері мен ішкі құрылымы бүгінгі күнге дейін біршама қарастырылып, көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Мысалы, бала өсіру ғұрпына байланысты туған өлең-жырларды зерттеушілер әрқалай атап келген. Соңғы жылдары осы тарапта терең ғылыми тұжырымдар жасап, балалар, отбасы фольклорын жан-жақты зерттеп жүрген К.Ісләмжанұлы: «Бұл қатардағы шығармаларды «Балаларға арналған өлеңдер» (Б.Уақатов), «Бала өсіру ғұрпының фольклоры» (Б.Абылқасымов), «Сәбилерге арналған салт өлеңдері» (Ш.Ыбыраев) деп шұбалаңқылау тіркеспен созбақтағаннан гөрі, «Әлпештеу поэзиясы» деп атаған жөн тәрізді. Өйткені, «Әлпештеу» сөзінің поэтикалық реңкі қою. Қазақ бағып-қағып, аялап өсірдім дегеннің орнына «әлпештеп өсірдім» деп жатады» [1, 6 б] – дей келіп, «Әлпештеу» сөзінің мағынасының кендігін, ойға қонымды, тілге оралымды әрі көркемдік әрінің жоғары екендігін айтады. Өз тарапымыздан біз де «бесік жыры», «тұсау кесу жырымен» қатар «баланы майлап-сылауға, уату-алдарқатуға байланысты» жырларды жоғарыда ғалымдар саралаған атаулардан гөрі, баланы бағып-қағып, тәрбие берумен байланысты шығармаларға қатыстылығына байланысты «Әлпештеу поэзиясы» деп атау қисынды әрі сүйкімді деп санаймыз.

Негізінен түркі халықтарында бар бесік жырлары атқаратын қызметі, мазмұн байлығы, ішкі құрылымы жағынан тұтастай алғанда үндес, сарындас болып келеді. Соған сәйкес бұл бесік жырларында белгілі бір сүрлеуге барып тоғысатын жалпы заңдылықтар мен арналар бар. Бұл – түркі халықтарындағы бесік жырының тым көнелігін дәлелдейді, яғни оның алғашқы негізі сөз емес, саз болғандығын көрсетеді. Бұдан біз бастапқы кезде бесік жырлары баланы тыныштандыру үшін саз түрінде айтылғанын байқаймыз. Ұлы бабаларымыз баланың психологиялық жай-күйін ойлап, оның жан-жүйесін тыныштандырып, бойына эстетикалық қасиет сіңіріп, бар әсемдік пен жақсылыққа ұмтылуға тәрбиелеген. Бұл ізгі қасиет – барлық түркі халықтарының бесік жырларына тән. Бұдан біз бесік – көшпенді түркі халықтарының ежелгі мұрасы, оны күнделікті тұрмыс-тіршілікте ерте кезден қолданған деп айтуымызға әбден болады. Мысалы, бесіктің арқалығын ыстық пышақпен қару, оған үкі, қасқырдың тісі сияқты тотемдік наным-сенімнен қалған заттарды ілу, баланың басына пышақ, қанжарды жастап қою – түркі тілдес халықтардың көпшілігіне ортақ үрдіс. Қазірдің өзінде үйдегі үлкен кісілер кішкентай балаларға бос бесікті тербетпеу, келіндеріне баланы бесікке бөлерде бесікті аластап отыру керектігін айтып отырады. Мұның өзі қазақ халқының ұлттық тәрбиесінің маңыздылығын көрсетеді. Аталған ырым-жоралғыларға қатысты халық арасында ырым өлеңдер де айтылады. Мысалы,

Алас, алас, пәледен алас,
Көзі жаманның көзінен алас,
Тілі жаманның тілінен алас,
Қырық қабырғасынан алас,
Отыз омыртқасынан алас!

Бесік жырларының құдіреттілігін кезінде А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев сынды Алаш зиялылары айтып кеткен. Мысалы, ұлт ұстазы болған А.Байтұрсынов бесік жырын халқымыздың «қалып сөздерімен» (құрт шақыру, дерт көшіру, жын шақыру) бірге қарастырады. Ол бесік жырына мынадай анықтама береді: «Бесік жыры, яки бала тербету – баланы ұйықтату үшін айтылатын өлең; ал баланы тербету түрліше айтылады. Бірақ бәріне бірдей жалпы келетін жерлері бар», – дейді де:

Әуіп, әлди, әуіп, алдаш!
Етегінде қуырмаш.
Жейін десе, тісі жоқ,
Кісіменен ісі жоқ.
Қарағым менің қайда?
Қыздарменен тауда екен.
Тауда неғып жүр екен?
Алма теріп жүр екен... [2,433 б] деген мысалдарын келтіреді.

Ұлт зиялысының бұл ой қорытындысынан және бесік жырын «қалып сөздерімен» топтастыруынан біз оның бесік жырының тілек сөздеріне, арбау сарынына жақындығын іздестіргенін көреміз. М.Жұмабаев та өзінің «Педагогика» еңбегінде бесік жырының аса маңыздылығын атап қана қоймай, сонымен бірге оны жетілдіру керектігін де баса айтады. Өзінің аталған еңбегінде ол бесікке мынадай анықтама береді: «Қазақ бесігі – аса ұсталықпен жасалған нәрсе. Жөргегі, тартпалары, астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуына себепші», – дей келе, ең алдымен бесікке баланы дұрыс бөлеу керектігін баса айтады: «...бірақ әңгіме мұнда, осы бесікке баланы қалай бөлеу керек. Қазақ қатыны баланы жөргекке орап, бесікке екі жерден кеудеден бір, аяқ үстінен бір, тас

А.Н. Юсуп¹, П.К. Юсуп²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан.

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан.

БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халық ауыз әдебиетіндегі бала өсіру ғұрпына байланысты туған өлең-жырлардың бастау бұлағы саналатын бесік жырының жанрлық ерекшеліктері мен оның бала тәрбиесіндегі маңызы қарастырылады. Нәрестенің ана құрсағында жаралуынан бастап жасалатын жол-жоралғылар мен жиын-тойлардың адам өміріндегі тәрбиелік маңызы өте зор. Сондықтан да мақалада баланың әлеуметтік ортаға бейімделіп, өмірлік тәжірибе жинақтап, тіршілік сабақтарын үйренуі үшін қолданылатын, «Әлпештеу поэзиясы» аталатын жырлар топтамасы мен олардың қолданылу аясы саналатын ғұрыптардың ғылыми жіктелуі мен зерттелу тарихы да жүйелі сараланған. Бесік – барша түркі халықтарына ортақ бұйым. Бесіктің бала тәрбиесіндегі маңызы – нәрестенің физиологиялық дұрыс жетілудегі, гигиеналық тазалық пен психикалық қалыптасудағы оның өлшеусіз қызметімен айқындалады. Ал, бесік жырының тәрбиелік маңызы оның көркемдік-эстетикалық реңкінен көрінеді. Мақалада бесік жырының көне түрлері мен жаңа мазмұн тапқан үлгілерінің поэтикалық және тәрбиелік маңызы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: бесік, бесік жыры, әлпештеу поэзиясы, ғұрыптық жырлар, мазмұн, түр, шілдехан, бесік той, тұсау кесер, тілашар, сүндет той, тоқым қағар.

Өткен өмір тарихына зер салсақ, адамзат баласы тіршіліктің әр кезеңін мүмкіндігінше той қылып, көпшілікке сый-құрмет көрсетіп, адамның тұлға болып қалыптасу жолында жеткен жетістіктерін әйгілеп отырған. Бұл үрдіс әр халықта әр түрлі болғанымен, жалпы сипаты біртектес. Жүздеген жылдар көшпелі тұрмыс кешкен халқымыздың осындай дәстүрлі жиын-тойларының негізгі дені бұл күнде де маңызын жоғалтқан жоқ. Мысалы, халқымызда адам өмірге келмей тұрып-ақ «құрсақ той», дүниеге келгеннен бастап «шілдехан», «бесік той», «тұсау кесер», «тілашар», «сүндет той», «тоқым қағар» т.б. сияқты маңызды да мағыналы той түрлері бар. Бұл шаралардың көңіл көтерумен қатар, ағайын-туыс, көрші-қолан, құда-жекжат арасын жақындастыру сияқты әлеуметтік маңызы да бар. Әрине, бұлардың бәрінен де маңыздысы – жарық дүниеге келген жаңа адамның қоғамдағы, өзін қоршаған ортадағы орнын, қадір, қасиетін әйгілеп беру болмақ деп санаймыз. Жас нәрестенің шыр етіп жарық дүниенің есігін ашуы тек ата-ана, ата-әже, туғандардың ғана емес, бүкіл ауыл, ағайынның да қуанышы болып есептеледі. Жақсы хабар келісімен-ақ, үлкендердің бағыт беріп, жөн сілтеуімен балалар мен жас келіндер ауыл аралап сүйінші сұрайды, қуанышты хабарды елге таратып, жақсылықтың жаршысы болады. Халқымызда өмірге келген шарананың «кім» екенін «ұл» немесе «қыз» деп тікелей атамаған. «Кім туды?» деген сұраққа ұл болса «ат ұстар», «тізгін ұстар», «күл шашар», «ноқта жетектер» деп, ал қыз болса «қырық жеті», «кесте тігер» т.б. деген сияқты тұспалдаумен жауап берген. Жақсы хабармен сүйіндірген жас балаға үлкендер сүйінші береді. Сүйіншіге мал аталып, құнды заттар мен ақша беріліп жатады. Жалпы, халқымызда сүйінші сұраған адамның қолын бос қайтаруға болмайды. Нәрестенің өмірге келгенінен хабардар болған етжақын ағайын, туыс «құтты болсын» айтып, қуанышты шаңырақты бетке алады. Бала мен жас босанған ананың күтімін жасап жүрген әйелдер «бауы берік болсын» айта келген адамдарға нәрестені көрсетіп, көрімдік алады. Көрімдік берушілер «көз тиеді» деп балаға тіке қарап, толық назар салмайды. Сонда да, «Жаман бала екен, тіл-көзім тасқа» деп түкірген сияқты болады. Әрқайсысын теріп айтып отырған осы салт түрлері бүгінгі тіршілігімізде де айна қатесіз көрініс беретініне таңданбасқа болмайды. Бұл – ескіден қалған жоралғыны ұмытпай, жоғалтпай сақтап отырған халқымыздың жадының беріктігі, дәстүрінің мазмұндылығы.

Адам баласы тарихында ауыз әдебиетінің алтын ұрығы – жыр, ал өлеңнің бірінші бастамасы – «Бесік жыры». Нәресте өмірге келгенде шілдехан тойын жасау, баланың дүниеге келуін қуаныш ету, оны бақыттың ең үлкені деп санау жалпы халықтық салтқа, әдет-ғұрыптың ең бір қадірлі түріне айналған.

Бесік – түркі халықтарының бала өсіру ғұрпында қолданатын киелі, қастерлі дүниесі. Оның жасалуы, құрылысы мен жабдықтарындағы аздаған өзгешеліктер болмаса, жалпы функциясы бар-

Список использованной литературы:

- 1 Алиев Г. Достоверный источник национального бытия // Мир Отца Коркута (статья). – Баку: Лидер, 2004. – С. 6-17.
- 2 Караев Я. Книга всех народов и времен. Исследования азербайджанской устной народной литературы. X книга. – Баку: Сес, 2001. – С. 4-10
- 3 Исмаилова Е. «Книга моего Деда Коркута» и современное азербайджанское литературное мышление. – Баку: Наука, 2011. – 368 с.
- 4 Османова Г. Образ Тегегеза (Циклопа): в эпосе и литературе // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия филологические науки. – Алматы, 2016. – № 1 (55). – С.160-163.
- 5 Огузнаме / подготовка к печати К.В. Нариманоглу и Ф. Угурлы. – Баку: издательство Бакинского университета, 1993. – 94 с.
- 6 Баят Ф. Огузская эпическая традиция и эпос «Каган Огуз». – Баку: Сабах, 1993. – 194 с.
- 7 Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 634-640.
- 8 Танрыверди А. В свете слова Отца. – Баку: Наука и образование, 2014. – 232 с.
- 9 Книга отца Коркута / составление, транскрипция, упрощенный вариант и вступление Ф. Зейналова и С. Ализаде. – Баку: Писатель, 1988. – 265 с.

А.А. Фараджева¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының фольклор институты
«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫН» ЖЫРЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕР МЕН ҚОҒАМ
Аңдатпа

Ежелгі тарихы бар Әзірбайжан эпикалық шығармашылығында «Қорқыт ата кітабы» жеке және маңызды кезеңі болып табылады. Біздің халық өмірінің көзқарастары мен әлемді бейнелейтін ежелгі аңыздардағы наным, ежелгі аңыздар, батырлық әңгімелері, тарихта «Оғыз» эпосын қалыптастырды. Ғылымға белгілі 20 тарихи және әдеби нұсқалары арасында «Қорқыт ата кітабы» ғылымда өз орны бар. Бұл эпикалық, классикалық батырлық жыр дәстүрін көрсетіп, бір жағынан, оғыз тарихы бойынша құнды көзі ретінде, екінші жағынан, біздің ата-бабаларымыз оғыз көркем ойлау қабілетін көрсетіп, әдеби орасан ескерткіші болып табылады. «Қорқыт ата кітабы» халық эпикалық шығармашылығының негізі қоғам мен батыр қарым-қатынасы жырдың негізі болып табылады. Тақырып үш негізгі ғылыми шешім бағыттарды қамтиды: бірінші, көнерген қарым-қатынас Оғыз эпикалық кейіпкер зерттеу және қоғам; екіншіден, батыры ақындық бейнесі құрылымын зерттеу оғыз эпосы «Қорқыт ата кітабы» бойынша классикалық болып табылады; үшіншіден, «Қорқыт ата кітабы» ретінде батыры мен қоғамның өзара қарым-қатынас көрінісі түрлері зерттеу.

Түйінді сөздер: «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнаме», Оғыз жыры, Оғыз қаған, кейіпкер, қоғам

А.А. Farajova¹

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan
HERO AND SOCIETY IN THE "BOOK OF DEDE KORKUT"
Abstract

The heroic eposes of the nations of the world have the universal features typologically. The main place in it takes the plan of “the hero and the society”. Each hero struggles for the sake of the national security of the society which contains the values, sacred and common things. His main activity is the promotion and the protection of the cosmic harmony, it means the political, social, spiritual orders. “The heroic activity” of the hero is immediately activated when the external or the internal dangers happen to the society. All these features and functions are expressed in his spiritual formation. The moral qualities of each hero express his national psychology of the nation who created it. Just the national psychology serves as the main poetical peculiarities differing each national epos from others. In Azerbaijan epos the hero of his psychology embodies the only spiritual and physical perfection. The psychological heroism found itself in the epos “The Book of Dede Korkut» has two main categories: valor – the strength of the wisdom and courage – the power of hands. Twelve songs confirm the spiritual qualities of Oghuz heroes. These qualities moving from the epos “Dede Korkut” into the epos “Koroglu” show that the combination which is the only spiritual strength with the physical power is the characteristic feature of the image of the Turkic hero.

Key words: folklore, epos, hero, ethno-psychology, valor, courage, “The Book of Dede Korkut”

Газана, захотели привести его жену на пир, заставить ее разносить вино, и совершить другие действия, несовместимые с честью, моралью. Но они не могут признать среди сорока девушек Бурлахатун. Шёклю-Мелик приказывает, чтобы сделав шашлык из мяса Уруза, дали поесть девушкам. Кто не съест, та и есть Бурлахатун. Так как ни одна мать не съест мяса своего сына. Бурлахатун сомневается: с одной стороны честь мужа, с другой стороны жизнь сына. Говорит сыну: «Гяуры замыслили злое дело: “выведите сына Казана Уруза из тюрьмы, повесьте его арканом за шею, проколите крюком его оба плеча, отделите кусок за куском от его белого мяса, приготовьте черное жаркое, поднесите сорока дочерям беков; кто станет есть, это — не та; кто не станет есть, это — жена Казана; (ее) приведите, чтобы мы заставили ее разделить с нами ложе, подавать чаши”, — сказали они. Поесть ли мне твоего мяса, сын, или разделить ложе с гяуром нечистой веры, разбить честь твоего отца Казана? Что мне делать, сын?» [9, 145].

Однако Уруз соглашается на свою смерть, чтобы не испачкать чести отца: Уруз сказал: «Да засохнут твои уста, мать, да сгниет твой язык, мать! Право матери — право бога; не то я поднялся бы и встал со своего места, схватил бы тебя за ворот и горло, бросил бы тебя под мою сильную пяту, придавил бы твой белый лик к черной земле, заставил бы зажурчать кровь из твоих уст и носа, показал бы тебе сладость жизни! Что это за слово? Берегись, государыня-матушка, не подходи ко мне, не плачь надо мной! Дай им, государыня-матушка, повесить меня на крюк, дай отделить куски от моего мяса, дай приготовить черное жаркое, дай поднести его сорока дочерям беков; пока они будут съедать один кусок, ты съедай два; пусть гяуры тебя не узнают, чтобы тебе не разделять ложа с гяурами нечистой веры, не подавать им чаши, не нарушать чести моего отца Казана; берегись!» [9, 145].

В «Книге моего Деда Коркута» огузские герои представлены также и как добросовестнымужья, достойные главы семей. Это в произведении проявляется, в основном, в линиях Салур Газана и его жены Бурлы-хатун, Бекила и его жены. Однако в эпосе показывается и то, как закладывается основа здоровой семьи. Это демонстрируется в отношениях Бейрека с Банучичек. Бейрек 16 лет томится в темнице, но не изменяет своей невесте. И Банучичек 16 лет со слезами на глазах ждет возвращения своего любимого.

В «Книге моего Деда Коркута» линия «герой как брат» отражается во многих отношениях. Мы видим это во взаимоотношениях брата с сестрой между Бейреком и его сестрами. Содержание же десятого сказания эпоса составляет непосредственно братские взаимоотношения. В сказании «Сказание о Сейреке, сыне Ушун-Коджи» показывается, что старший брат Сейрека Айрак попадает в плен. Он долгие годы проводит в заточении. За это время Сейрек выросши, превращается вотважного молодца. Узнавший о заточении своего брата Сейрек как истинный огузский герой смотрит в глаза смерти, не боясь ничего, идет вслед за братом и после множества подвигов два брата, уничтожив неверных, целыми и невредимым возвращаются в огузский край.

Дружба, товарищество, верность друзьям и товарищам представляют собой самое важное качество, отличающее огузских героев. В эпосе все огузские храбрецы представлены верными, не забывающими дружбы героями. Но в эпосе иногда эта верность, дружба подвергается испытанию. Например, в последнем сказании эпоса глава Внешнего Огуза, Алп Аруз остается недоволен Салур Газаном и становится тому врагом. Он предлагает Бейреку перейти на их сторону. Однако Бейрек как верный друг соглашается на свою смерть, но не предает Газана. Он говорит Арузу следующее:

Я много питался милостями Казана,
если я не признаю этого, пусть они *встанут перед моим глазом!
Я много ездил на богатырских кавказских конях Казана,
если я не признаю этого, пусть они будут мне гробом!
Я часто надевал его пышные кафтаны,
если я не признаю этого, пусть они будут мне саваном!
Я часто входил в его пестрый шатер,
если я не признаю этого, пусть он будет мне тюрьмой!
От Казана я не отложусь, так и знайте! [9, 222]

Эти слова славного героя огузского народа Бейрека представляют собой яркий пример духовности огузских героев.

Одной из характерных качеств огузских героев является верность народу, краю, Родине. Это свойство отображено во всех сказаниях эпоса. Каждый герой эпоса любит свой край и народ, даже перед угрозой смерти не совершает предательства по отношению к народу, краю, земле, Отечеству. Каждое сказание, каждый эпизод «Книги моего Деда Коркута» служит этой священной цели.

Герой проявляется себя в качестве руководителя государства в двух образах: Баяндыр-хана и Салур Газана. Исследователь А.Танрыверди указывает, что имя Баяндыр-хана в Дрезденской рукописи эпоса написано двойко: Баяндар, Баяндыр. Семантическая нагрузка объясняется преимущественно как «разбогатеть», «обогащать». Имя отца в антропонимической модели дается конкретно: «сын Кам-Гана Баяндыр-хан». Предложение «Ханская дочь высокая Бурла-хатун прослышала про приезд Газана», а также использованное в качестве одного из художественных определений Газана выражение «Зять Баяндыр хана» создает определенное представление о его дочери Бурле-хатун и зяте Газане [8, 68].

Баяндур-хан не является активным образом в эпосе. Он, можно сказать, не участвует в событиях. Однако многие сказания начинаются с пиров, устроенных Баяндыр-ханом. Например, первое сказание эпоса начинается следующим предложением: Однажды сын Кам-Гана Баяндыр-хан встал со своего места, велел поставить свой сирийский шатер, велел поднять до небес пеструю палатку, велел разложить в тысяче мест шелковые ковры... [9, 132].

Кроме того, третье, седьмое, девятое сказание эпоса начинается аналогичным образом. Это показывает, что Баяндур-хан является главой политической власти, стоит во главе огузского народа, и он является центральной фигурой. Хотя и нет сюжетной активности, обладает связями со всеми основными образами в эпосе.

Что касается Салур Газана, он представлен и как хан ханов, и как беглярбек. В эпосе он второй после Баяндыр-хана человек. Однако бывают такие моменты, когда он показывается непосредственно как заменяющий Баяндыр-хана. Многие сказания начинаются Салур Газаном, как и Баяндыр-ханом. Даже бывает, что они представляются одинаковым образом. Начало третьего сказания:

«Сын Кам-Гана хан Баяндыр встал со своего места, велел поставить на черную землю свой шатер с белым верхом. Велел поднять до небес пеструю палатку, велел разложить в тысяче мест шелковые ковры» [9, 150].

Начало четвертого сказания:

«Однажды сын Улаша Казан-бек встал со своего места, велел поставить на черную землю свои шатры; в тысяче мест были разложены шелковые ковры; пестрая палатка была поднята до небес» [9, 166].

Основное отличие Салур Газана от Баяндыр-хана заключается в одном: он является храбрецом и удалцом. Все эти выражения показывают, что он является героем воинственного типа. Вообще, представить огузское общество без Салура Газана невозможно. Его место, роль, связи в огузском краю представлены во втором сказании эпоса следующими эпитетами:

детеныш птицы Тулу,
надежда для нас бедных,
лев племени и рода,
тигр черной толпы,
владелец каурого коня,
отец хана Уруза,
зять Баюндур-хана,
Опора огузов и джигитов
Сын Улаша Салур Газан [9, 140].

Салур Газан является военачальником огузов. В эпосе в роли полководца кроме него не представлен никто. Во главе всех войн, которые вели огузы с врагами, которых они называли «неверными», стоял Салур Газан. Из истории известно, что огузы состояли из 24 колен. Представление Салура Газана как «беглярбека» (дословно «бека беков» - прим. пер.) указывает на то, что он глава всех беков, полководец, а представление как «хана ханов» указывает на то, что Газан вслед за Баяндыр-ханом является и политическим вождем, то есть правителем, хаганом огузского народа.

В «Книге моего Деда Коркута» взаимоотношения отца и сына представляют собой одну из основных нитей, объединяющих огузское общество. Например, Салур Газан и его сын Уруз, Алп Аруз и его сын Басат, Байбура и его сын Бамсы Бейрек, Бекил и его сын Имран, Дирсе-хан и его сын Бугадж и др. Любопытно и характерно, что эти взаимоотношения отца с сыном вместе с тем еще и героические отношения. Как отцы являются именитыми ханами, беками огузского народа, так и их дети, идя по отцовской стезе, доказывают, что они достойные сыны своих отцов и огузского народа.

Одним из обращающих на себя внимание сторон является то, взаимоотношения отца с сыном не представлены односторонне как героический цикл. Насколько высоко ценится в эпосе героизм отца, на том же уровне представляется верность сына отцу и огузскому краю. Достаточно вспомнить попавшего в плен во втором сказании Уруза. Неверные, для того, чтобы запятнать честь Салур

Отметим, что взаимоотношения героя и общества являются важнейшими для этого эпоса и огузского эпоса в целом вопросами. Являющиеся ведущими героями эпоса Баяндыр-хан, Бамсы Бейрек, Басат, Уруз и другие изображены в памятнике как удальцы, ведущие борьбу во имя интересов народа. Несомненно, у каждого человека, так же, как и общественная жизнь, имеется и личная жизнь. Однако образы в эпосе «Книга моего Деда Коркута» во всех случаях представлены сквозь общественную призму. А это показывает, что основная ценность в эпосе заключается в отношении героев к своему народу, обществу, к которому принадлежат. То есть взаимоотношения «герой и общество» определяют гражданскую позицию образов в эпосе «Книга моего Деда Коркута». Эпос представляет как истинных огузских граждан удальцов, трудящихся, сражающихся, цели народа ставящих выше собственных, свое существование соединяющих с существованием народа-общества[4, 161]. По этой причине в эпосе нашли свое отображение характерные для азербайджанской национальной духовности гражданские образы.

В эпосе «Книга моего Деда Коркута» тема героя и общества требует изучения проблемы в первую очередь на основе архаического огузского эпоса. При этом первый обращающий на себя внимание вопрос заключается в характеристике «Огузнаме» в качестве архаическо-мифологического эпоса. Внимание обращает на себя в первую очередь уйгурский вариант «Огузнаме»[5; 6]. Этот памятник, известный науке под названием «Уйгурская версия Огузнаме» носит в себе самые архаические представления среди вариантов «Огузнаме».

«Огузнаме» представляет нам являющегося первым огузским героем Огуз Кагана первоначально огузского общества. Иными словами, представленный в огузнаме Огуз Каган является отцом всех образов – предком. Все другие огузы и огузский мир в целом сотворены от Огуз Кагана. Е.М. Мелетинский образы первооткрывателя, культурного героя и демиурга полагает составной частью единого образного комплекса. О первооткрывателе он пишет, что первооткрыватели считаются прародителями рода и племени, они моделируют родовую общину как социальную группу. Автор о культурных героях пишет, что они являются мифологическими персонажами, добывшими или создавшими для людей различные предметы (огонь, культурные растения, рабочие инструменты), научившие людей правилам охоты, земледелия, ремеслу, искусству. Они определяют социальные и религиозные правила, обряды и праздники, брачные правила и пр.[7, 638].

Изучение Огузнаме показывает, что Огуз-хан по своему мифологическому типу является еще и культурным героем. В мифологии культурный герой является творцом материальных предметов и культурных традиций, необходимых для общества. И дача имени Огуз Каганом представляет собой акт, относящийся к деятельности по культурному строительству.

Кроме того, к деятельности Огуз Кагана по культурному строительству относится и определение им политической, административной структуры огузского края. Он своих 6 сыновей и 24 внуков делит на две группы Бозоки и Учоки, определяет общественно-политические отношения между ними.

Огуз Каган как герой является и хранителем общества. Он, ведя борьбу с мифологическими и реальными врагами ради сохранения огузского этноса, обеспечивает безопасность огузского края.

Изучение проблемы героя и общества в являющейся классическим огузским эпосом «Книга моего Деда Коркута» предполагает следующие задачи:

Характеристика «Книги моего Деда Коркута» как классического эпоса;

Изучение духовного строения образа героя в эпосе. Сюда относятся анализ категорий отваги и доблести из огузского кодекса героизма;

Характеристика огузского героического образа как социального статуса. Здесь подразумевается обряд посвящения в бекство;

Характеристика огузского героического образа как комплекса храбрости. Здесь подразумевается анализ таких относящихся к герою вспомогательных категорий как конь, оружие, храбрость, спасение.

В классическом огузском эпосе существуют конкретные уровни отображения отношений героя и общества. Эти уровни охватывают следующие:

Герой как глава государства: образ хана ханов;

Герой как военный начальник: образ бека беков;

Герой как отец;

Герой как сын;

Герой как муж, глава семьи;

Герой как брат;

Герой как друг;

Герой как сын народа и пр.

А.А. Фараджева¹

¹Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана,
г.Баку, Азербайджан

ГЕРОЙ И ОБЩЕСТВО В ЭПОСЕ «КНИГА МОЕГО ДЕДА КОРКУТА»

Аннотация

«Книга моего Деда Коркута» представляет собой отдельный и важный этап Азербайджанского эпического творчества, который обладает древней историей. Древние мифические верования, древние легенды и предания, героические рассказы, отражающие воззрения нашего народа на жизнь и мир, впоследствии объединившись, образовали огузский эпос, позже вошедший в историю под названием «Огузнаме». Среди огузнаме, до 20 исторических и литературных вариантов которого известно науке, «Книга моего Деда Коркута» имеет особое место и вес. Этот эпос, отображающий традиции классического героического эпосоведения, с одной стороны, являясь ценным источником об истории огузов, с другой стороны является величественным литературным памятником, отражающим художественное мышление наших огузских дедов. Как проблема героя и общества является для каждого национального эпического творчества основополагающим, так и в эпосе «Книга моего Деда Коркута» взаимоотношения героя с обществом составляют общественную сущность эпоса. Научное решение темы охватывает три основных направления: во-первых, изучение в архаическом огузском эпосе взаимоотношений героя и общества; во-вторых, изучение поэтического строения образа героя в являющейся классическим огузским эпосом «Книге моего Деда Коркута»; в-третьих, изучение типов проявления взаимоотношений героя и общества в «Книге моего Деда Коркута».

Ключевые слова: «Книга моего Деда Коркута», «Огузнаме», огузский эпос, каган Огуз, герой, общество.

Исследовательская актуальность проблемы героя и общества в эпосе «Книга моего Деда Коркута», в первую очередь, проявляется значением этого эпоса в Азербайджанской фольклористике и филологии, и гуманитарно-общественных науках в целом. Так, невозможно представить вдали от этого памятника Азербайджанский фольклор, литературу, язык, историю, этнографию, этнопсихологию и т.д. В этом смысле «Книга моего Деда Коркута» представляет собой самый надежный источник, самую совершенную устную историю. Как указывал великий лидер Гейдар Алиев, «Книга моего Деда Коркута», будучи достоверным источником нашей национальной эстетики, отображает в себе единство духовных и эстетических ценностей. Мысли, эстетические ощущения наших предков о красоте и уродстве, доблести и низости, комичности и трагичности, любви и ненависти в лаконичных литературных формах выражаются в различных сказаниях эпоса. Непрерывная внутренняя гармония красоты и мудрости, красоты и чести, красоты и верности раскрывает сущность присущих «Книге моего Деда Коркута» эстетических и этических категорий» [1, 8].

Корни Азербайджанского фольклора, литературы, языка и истории не останавливаются на этом эпосе, проходя его, тянутся к самым древним пластам истории. Профессор Яшар Караев пишет: «Тысяча триста лет, как Коркут живет в кровной и генной памяти народа, обеспечивает продолжение жизни в каждой строке, в каждом слове художественного и генетического архетипа и предыдущих тысячи триста лет до себя. Вдобавок, самые стабильные, надежные, нравственно-моральные коды и гены снова хранятся в лоне и духе этой «материнской книги» для предстоящих тысячи трехсот лет. Основания для тысячелетий и вечности в независимости, культуры для народов, кодекс поведения и отношения между небом и землей, землей и народом, природой и экологией, закон и конституция .... все, все нашло свое отображение в этой книге. И в период независимости Коркут снова стал символом духовного возрождения, документом национального достоинства и самоосознания» [2, 4].

Ученый-эпосовед Егяна Исмаилова пишет, что было написано множество прозаических, поэтических, драматических произведений о мире образов, идеях и темах «Книги моего Деда Коркута» и этот процесс продолжается по сей день. «Книга моего Деда Коркута», отразив в себе все перипетии азербайджанской истории, стал неотделимой, неразрывной ее частью и вместе с нами достиг национальной независимости. Памятник, противостоя всем беспощадным ударам советского тоталитаризма, сталинизма XX века, не позволил разрушить наше национальное бытие. Носящая в себе идеи единства азербайджано-огузского народа «Книга моего Деда Коркута» в самые ужасные периоды XX века не позволила сломаться нашей интеллигенции, носимые в памятнике идеи единства и целостности, проникнув в нашу литературу и искусство, распространились в массах и предохранили духовность народа от разрушения и уничтожения [3, 4].

методический аспект: III Международная научная конференция (Чита, ЗабГГПУ, 2010) / Сост. Ахметова Т.Д., Игнатова Т.Ю. – Чита, 2010. – 287 с.

8 Санжина Д.Д. К вопросу об адекватности понимания и интерпретации иноязычного текста // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспект: III Международная научная конференция (Чита, ЗабГГПУ, 2010) / Сост. Ахметова Т.Д., Игнатова Т.Ю. – Чита, 2010. – С. 182.

9 Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М.: Прогресс, 1964.

10 Чуковский К.И. Избранные труды // <http://www.chukfamily.ru/Kornei/Prosa/> (дата обращения 24.04.2017)

11 Якобсон Р. Доминанта // Чернов И. Хрестоматия по теоретическому литературоведению. – Тарту, 1976. – 198 с.

12 Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.». 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 254 с.

13 Фесенко Т.А. Перевод: традиционная и когнитивная парадигмы: Учеб. пособие. – Тамбов: ООО «А-ЭЛИТА», 2007. – 272 с.

14 Карменбаева Ж.А., Оспанова А.Л., Тойшыманова Ж.Р., Көркем аудармадағы негізгі мәселелер. – Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. - №3 (53), 2015. – С. 270-274.

А.К. Нұрланова¹,

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗІНДІК ШЫҒАРМАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақала балалар әдебиетіндегі шығармашылық интерпретация жанрын зерттеуге арналған. Осы жұмыс шеңберінде *интерпретация* және *бейімдеу* ұғымдарының өзіндік ерекшеліктері анықталады. *Интерпретация* деп біз жазушылардың шетелдік балалар шығармалары мәтінін игеру, оларды елеулі қайта өңдеу және сюжет, сарын, бейнелерді қайта қарастырып, оларды балалар әдебиетінің дербес шығармасы етіп шығару үдерісін түсінеміз. *Бейімдеу* терминін белгілі бір жағдайды сипаттауда болған өзгерісті ғана емес, сонымен қатар эквивалентті ауысу болған өзгерісті белгілеу үшін қолданамыз. Яғни, балаларға өзіндік шығарманың мағынасын түсінуді жеңілдету әрекеті, мәдениетаралық қарым-қатынасты өз деңгейінде құру, мәдениетаралық айырмашылықтарды жою. Шетел балалар әдебиетінің мәтінін бейімдеу барысында жазушылар баланың коммуникативтік құзыретін ескереді, кішкентай оқырманның тілдік әлем бейнесін қалыптастыруға қатысады. Жеке-авторлық негіз (біздің жағдайымызда – автордың ыңғайлаған), оның әлемнің тілдік бейнесі жеткізетін хабарламасының сипатынан және баяндау сипатынан тікелей көрініс табады, көркем тұтастығын ұйымдас-тырушы күш болып табылады.

Түйін сөздер: интерпретация, бейімдеу, аударма-интерпретация, тілаларлық делдалдық, мәдениетаралық делдалдық, адресат, коммуникативтік акт, мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениетаралық айырмашылықтар, эквиваленция, герменевтика.

А.К. Nurlanova¹,

¹ Kazakh state women's pedagogical University

CREATIVE INTERPRETATION OF AN ORIGINAL WORK OF CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

The article is devoted to this genre in children's literature as a creative interpretation. In this work, reveals the specific features of the concepts of interpretation and adaptation. Under the interpretation refers primarily to the process of development of foreign text writers of children's books, their significant reworking and rethinking plots, motives, images, and their subsequent embodiment in the independent work of children's literature, addressed to a predetermined image of a reader-child. The term adaptation is used to refer to this type of conversion, which is not just a change in the description of the situation, but its equivalent replacement. That is, an attempt to ease the child to the recipient understanding the meaning of the original work, to build a properly intercultural communication, to neutralize cross-cultural differences. According to the author, the adaptation of foreign texts of children's literature writers focused on the communicative competence of the child and participate in the process of formation and development of a language picture of the world young reader. Individual with creative (in this case, the author's transcriptions), his language picture of the world can be directly reflected in the nature of the transmitted messages and the nature of the narrative, are the organizing force of artistic integrity.

Key words: interpretation, adaptation, translation-Interpeace, cross-language mediation, intercultural mediation, addressee, communicative act, intercultural communication, cross cultural differences, equivalence, hermeneutics.

Для обоснования уникальности авторских переводов-интерпретаций в детской литературе, а также самостоятельности созданных писателями-переводчиками текстов, можно применить термин, выдвинутый К.И. Чуковским, – «доминанта отклонений от подлинника» [10]: чем больше отклонений, тем самостоятельнее перевод. Теория доминанты изначально была разработана школой «русского формализма» [11, 56-63]. Здесь под доминантой художественного произведения понимается «его идея и/или выполняемость им эстетической функции, в поисках которой необходимо исходить из языковой материи произведения» [12, 13]. Если объединить основные положения теории актуализации (выдвижения) и теории доминанты, можно прийти к заключению, что актуализация языковых средств, используемых для обозначения идеи произведения (концепта), отражающей авторскую мировоззренческую позицию, займет главенствующее, *доминантное* положение. Отталкиваясь от этого, можно наметить верный путь их расшифровки и интерпретации.

С процессом творческой интерпретации непосредственным образом связаны понятия «мышление, мозг и креативность». Степенью повышенной креативности обладают тексты именно переложений-пересказов детской литературы, а не просто переводы в их классическом понимании. Креативная деятельность обусловлена, как правило, недовольством прежней ситуацией, когда новое воспринимается как необходимое [13, 21]. Важно четко осознавать: креативность не является эквивалентом вседозволенности. Итак, креативный перевод должен соответствовать критериям и ожиданиям и быть акцентированным, что можно сказать и о переводах-переложениях Бориса Заходера, вольных интерпретациях Евгением Шварцем сказок Г.Х. Андерсена, образ советского Буратино, мастерски созданный Алексеем Толстым и др. Креативность представляет собой что-то новое, признаваемое в определенной мере в конкретной культуре. Исследователи применяют когнитивный подход к исследованию проблемы креативности.

Таким образом, можно сделать вывод, что цепочка разных переводов художественных текстов, созданная на протяжении разных литературных эпох, раскрывает все новые и новые значения, и с каждым разом текст оригинала воссоздается, возрождается заново. В контексте проблем перевода *понимание* является потенциально креативным процессом: «на начальной фазе логического мышления имеют место креативные процессы, благодаря которым при понимании и анализе возможна конкуренция многих интерпретационных вариантов» [13, 27]. В самом начале знакомства с текстом – у авторов переводов может получиться и в результате получается абсолютно разный конечный вариант, их собственная индивидуально-авторская адаптация. Позиция, занимаемая переводчиком, потенциально обусловлена идеологией, культурой и временем, в которое он живет [14].

Писатели-переводчики при адаптации текстов зарубежной детской литературы ориентируются на коммуникативную компетенцию ребенка, влияют на процесс формирования и становления языковой картины мира маленького читателя. Индивидуально-авторское начало (в нашем случае – автора перевода), его языковая картина мира находит непосредственное отражение в характере передаваемого сообщения и в характере повествования, является организующей силой художественной целостности. На основании изложенного нами материала можно в очередной раз убедиться в правомерности выделяемого жанра – литературоведческой интерпретации – применительно к именно произведениям детской литературы, что доказывает самостоятельность этих переложений.

Список использованной литературы:

- 1 Стаценко В.И. Прагматика перевода в контексте диалога культур // Перевод и культура: Материалы межрегион. науч. конф. – М.: Краснодар, 2002. – 583 с.
- 2 Макарова Л.С. Проблемы стереотипности и креативности в художественном переводе // Перевод и культура: Материалы межрегион. науч. конф. – М.: Краснодар, 2001. – 385 с.
- 3 Введение в литературоведение. Учебник для студентов высш. учебн. заведений / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, А. Я. Эсалнек и др. Под ред. Л. В. Чернец 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 364 с.
- 4 Гарбовский Н. К. Теория перевода. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 253 с.
- 5 Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – 58 с.
- 6 Хализев В. Е. Теория литературы.-Учеб. для студ. высш. уч. завед., 5-е изд., испр. и доп. – М.: Изд. центр «Академия», 2009. – 273 с.
- 7 Ярмач В.И. Художественный перевод как разновидность интерпретации текста (на примере переводов поэзии С. Есенина на сербский язык) // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и

продолжает серию своего отца о старике Хоттабыче, осмысляет созданный в советское время и для советского детского читателя образ старого доброго джина на современный лад.

В составе художественного творчества неотъемлемо важна его коммуникативная сторона. Искусство включено в общение между людьми: произведения – своего рода послания, ориентированные их авторами на восприятие читателями.

С понятием интерпретации тесным образом соотносится герменевтика – искусство и теория истолкования текстов, учение о понимании смысла высказывания (методологическая основа гуманитарного знания). Интерпретация – как вторичный компонент понимания – одно из важнейших понятий герменевтики. Интерпретация сопряжена с переводом высказывания на иной язык (в другую семиотическую область), с его перекодировкой. Интерпретируемое явление по-новому истолковывается, видоизменяется, преобразуется; его второй новый облик отличается от первого исходного. Интерпретация всегда подразумевает творческий характер: «деятельность интерпретатора неминуемо связана с его духовной активностью. Она является одновременно и познавательной и субъективно-направленной. Интерпретация стремится к "досотворению понимаемого"» [6, 16]. Профессор А.И. Чередниченко выдвигает на первое место креативную функцию перевода: «перевод создает новый текст, который входит в стилистическую систему другого языка и другой культуры» [7, 131]. Переводческая интерпретация дискурса литературного произведения основывается на понятии множественности художественных кодов и, соответственно, множественности прочтений. Таким образом, интерпретация текста – это и процесс понимания произведения, и результат этого процесса. Под интерпретацией мы подразумеваем и процесс освоения писателем-переводчиком текста зарубежных детских произведений (особо учитывая факторы, влияющие на этот процесс), и само переводное произведение как результат этого процесса. От степени глубины процесса интерпретации напрямую зависит независимый статус переводного произведения: чем самобытнее интерпретация автора перевода, тем самостоятельнее перевод от оригинала.

Для верного понимания и интерпретации художественного произведения первостепенным является контекст культуры, к которой оно принадлежит. Типологическую характеристику контекста иноязычной культуры можно определить следующим образом: а) концептуализация реальной действительности, ядром которой выступает языковая картина мира, отражающая специфику восприятия и видения мира в различных лингвокультурных общностях; б) совокупность ценностных ориентаций, используемых для выражения намерений, установок, устремлений и национальных приоритетов, которые формируют и активизируют необходимые способы их языкового выражения; в) культурологические импликации как комплекс понятий, имеющих существенное значение для понимания специфики языковой картины мира [8, 400]. Понимание как процесс познания контекста иноязычной культуры достигается путем постижения нового, дальнейшей его интерпретации, сравнения и отождествления с родной культурой. Информативные стратегии включают восприятие, осмысление культурно значимой информации. Интерпретационные стратегии предполагают толкование, компаративные стратегии основаны на сравнении фактов и явлений иноязычной и собственной культуры. Рефлексивные стратегии представляют собой отражение языковой и концептуальной картины мира и сознание реципиента, осознание себя в контексте другой культуры [8, 401]. Таким образом, у ребенка в процессе постижения мира происходит знакомство с иноязычной культурой: в первую очередь процесс понимания раскладывается в сознании ребенка на приобретение первичной информации об идеях чужеродной культуры, затем, посредством анализа, происходит интерпретация уже изученного материала, третьим этапом будет сравнение концептосфер чужой и родной культуры, и завершающим этапом становится отражение узнанного и осознание своего места по отношению к новой идее.

Важная составляющая процесса адаптации детской зарубежной литературы заключается в нецеликом роли, которую играет переводчик при расстановке акцентов в тексте – выделении актуальных смыслов. Таким образом, в зависимости от требований эпохи, социокультурной и политической ситуации авторы переложений актуализируют в своих посланиях для детской аудитории все новые и новые смыслы. Важно отметить, что именно на фоне контекста происходит выдвижение языковой единицы на передний план (*foregrounding*), впервые отмеченное в начале 20-х годов XX века представителями Пражской школы и обозначенное ими термином «актуализация», т.е. «такое использование языковых средств, которое привлекает внимание само по себе и воспринимается как необычное, лишённое автоматизма, деавтоматизированное» [9, 25].

Воспроизведение художественного текста заключается в реконструкции его актуализированного содержания в новой языковой форме. Перевод – это интерпретация оригинала. Важнейшее качество перевода-интерпретации – выявлять все новые смыслы, потенциально заложенные в оригинальном произведении и, возможно, даже не осознаваемые изначально автором. «Каждый перевод, раскрывая новый смысл шедевра, в какой-то мере определяет его судьбу в принимающей его культурной традиции» [3, 604]. Перевод представляет собой новый текст, который вступает в системные отношения с оригиналом: взаимодействуют появившиеся при переводе взаимосвязи, сосуществующие на определенном временном отрезке с оригиналом. В доказательство нашей идеи главенства авторской субъективности переводчиков над первоначальными авторами необходимо поэтапно рассмотреть процесс трансформации текста при переводе. В ходе вторичной коммуникации при неизменности автора исходного сообщения (текста оригинала) претерпевают изменения все остальные участники коммуникации: его адресат (т. е. переводчик) становится автором – отправителем нового сообщения (текста перевода), обращенного к новому адресату, а почти неизбежное несовпадение еще одного фактора коммуникации – культурно-исторических контекстов восприятия – еще больше усложняет коммуникативный акт [3, 605]. А если художественное произведение – это в первую очередь коммуникация между автором (создателем) и реальным читателем, то участниками этой коммуникации становятся автор-создатель инварианта и детский читатель.

Термин «адаптация» используется в теории перевода для обозначения такого вида преобразования, в результате которого происходит не только изменение в описании той или иной предметной ситуации, но и порой заменяется сама предметная ситуация. «Адаптация является последним шагом, пройдя который, переводчик покидает область перевода и оказывается в области иных, похожих на перевод, но менее строгих форм межъязыкового и межкультурного посредничества – рефератов, переделок, подражаний» [4, 403]. В основе адаптации как способа достижения соответствующего коммуникативного эффекта, т. е. сохранения в тексте перевода прагматического значения, присущего тексту оригинала, лежит представление о том, что некоторые предметные ситуации могут быть неверно истолкованы адресатом текста перевода. Теоретические обоснования понятие адаптации получило в концепции динамической эквиваленции Ю.Найды: «переводческая аккультурация оригинала». Ключевое для нашего исследования свойство адаптации – облегчить получателю переводного текста понимание смыслов оригинального произведения, выстроить должным образом межкультурную коммуникацию, нивелировать межкультурные различия. В некоторых случаях адаптация оказывается необходимой именно для того, чтобы сохранить целостную систему смыслов исходного речевого произведения. Термин «эквиваленция» предложен Ж.-П. Вине и Ж. Дарбельне [5, 157-167] для обозначения такой переводческой трансформации, в результате которой предметная ситуация, описанная в тексте оригинала, передается в переводе иными структурными и стилистическими средствами, а иногда и иными семантическими компонентами. При переводе «Алисы в стране чудес» Н.Демурова заменяет "Dearme" междометием «Ай-ей-ей», которое контекстуально полностью эквивалентно оригиналу.

После завершения процесса эквиваленции и адаптации компонентов текста происходит их синтез и образуется новая художественная целостность переводного текста, которая предстает перед читателем как результат интерпретационных усилий автора перевода. Благодаря этим интерпретационным усилиям текст перевода и приобретает самостоятельную от оригинала значимость. М. Бахтин утверждал, что интерпретации художественного произведения способны приносить в их состав нечто новое, углубление смысла с помощью философско-художественной интерпретации [6, 289]. Процесс интерпретации художественных творений нескончаем. Каждому из них соответствует диапазон конкретных и адекватных прочтений, порой весьма широкий.

Одна из важнейших и трудно решаемых задач детского писателя при интерпретации текста сказки – рассмотрение произведения в его связи с теми литературными и общекультурными явлениями, которые сопутствовали его созданию. В составе контекста, стимулирующего литературное творчество, ответственная роль принадлежит промежуточному звену между антропологическими универсалиями и внутриэпохальной конкретикой (современность писателя с ее противоречиями). В этой связи следует применить термины М.М. Бахтина «малое историческое время» и «большое историческое время», подразумевая под первым современность писателя, а под вторым – опыт предшествующих эпох. Практически все интерпретации сказки о Винни-Пухе сводятся к этим двум бахтинским понятиям и по сей день не могут исчерпать себя. Новое звучание уже классическому тексту перевода «Карлсона» Л.Лунгиной придает Эдуард Успенский, потому что детский писатель представляет уже современному детскому читателю свое видение шведской сказки. Наталья Лагина

L.K. Mammadova¹
¹Baku Slavic University

THE MUTUAL RELATIONS OF AZERBAIJAN AND RUSSIAN LITERATURES OF THE 19TH CENTURY: M.F.AKHUNDZADE AND N.B.GOGOL

Abstract

In the article the creative path of the great Azerbaijan thinker, poet, playwright, philosopher Mirza Fatali Akhundzade is investigated. His works were devoted to the coverage and criticism of all the shortcomings of his time, the promotion of the education and the enlightenment. Being the founder of the Azerbaijan dramatic art Mirza Fatali Akhundov was closely acquainted with the works of Russian writers and thinkers, their enlightening works strongly influenced to his worldview and served as the impetus for the creation of realistic works. The Russian writer-playwright N.V. Gogol's creativity especially strongly influenced to M.F. Akhundov's dramaturgy. As it is known Mirza Fatali Akhundov worked in the state institutions, as well as N. Gogol, he witnessed such vices as bribery, theft, betrayal, ignorance, which corroded the state from the within and led him to the destruction. Both writers through the comedies revealing the vices and inadequacies of the society pointed to the people their enemies. In the article on the extensive material of the literary heritage of M.F. Akhundzade and N. Gogol the mutual relations of the Azerbaijan and Russian literature of the 19th century are investigated.

Key words: M.F. Akhundzade, N.V. Gogol, enlightenment, comedy, image, genre

МРНТИ 17.82.93

А.К. Нурланова¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан

ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КАК ОРИГИНАЛЬНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Статья посвящена исследованию такого жанра в детской литературе, как творческая интерпретация. В рамках данной работы выявляются специфические особенности понятий *интерпретация* и *адаптация*. Под *интерпретацией* подразумеваются процессы освоения писателями текста зарубежных детских произведений, их значительной переработки и переосмысления сюжетов, мотивов, образов и последующее их воплощение в самостоятельном произведении детской литературы, адресованном заранее заданному образу читателя-ребенка. Термин *адаптация* используется для обозначения такого вида преобразования, в результате которого происходит не просто изменение в описании ситуации, но и ее эквивалентная замена. То есть, попытка облегчить детскому адресату понимание смыслов оригинального произведения, выстроить должным образом межкультурную коммуникацию, нивелировать межкультурные различия. При адаптации текстов зарубежной детской литературы писатели ориентируются на коммуникативную компетенцию ребенка, а также участвуют в процессе формирования и становления языковой картины мира маленького читателя. Индивидуально-авторское начало (в данном случае – автора переложения), его языковая картина мира находят непосредственное отражение в характере передаваемого сообщения и в характере повествования, являются организующей силой художественной целостности.

Ключевые слова: интерпретация, адаптация, перевод-интерпретация, межъязыковое посредничество, межкультурное посредничество, адресат, коммуникативный акт, межкультурная коммуникация, межкультурные различия, эквиваленция, герменевтика.

Процесс перевода включает в себя фазу интерпретации оригинального текста в его культуре и фазу передачи его смыслов в языке принимающей культуры. Проблема заключается в определении границ творческой свободы интерпретатора. Развитие теории дискурса, лингвопрагматики, герменевтики указало на зависимость результатов интерпретации от экстралингвистического контекста, прежде всего от интерпретатора-человека, его картины мира [1, 179]. Существует взгляд на теорию перевода как теорию относительного выбора. Выбор же всегда индивидуален. Необходимо отметить, что для деятельности художественного перевода в целом характерен имитативно-импровизационный тип творческого воспроизведения информации оригинала. Своеобразие художественного произведения во многом определяется поэтической традицией, бытующей в данном языковом пространстве, и авторской индивидуальностью стиля, поскольку художественное творчество в равной мере сочетает художественное обобщение и воспроизведение индивидуального, неповторимого, незакономерного [2, 127].

Появившуюся в городе также новую весть впервые слышим в этом доме. Эта весть в «Ревизоре» воспринимается как «несчастье» [6], а в «Молла Ибрагим-Халил-ал-химик»е – как «приятное» известие. Для первых приезд ревизора - большой удар, для вторых - приезд Молла Ибрагим-Халила выгоден, ибо от деяний алхимика исходит «луч света» для дармоедов. При схожести поступков типов, многое и рознит их. Герой Н.В.Гоголя - Хлестаков, не занимающийся никаким делом, погрязший в долгах бездельник, герой М.Ф. Ахундзаде же весьма умный, рассудительный, предусмотрительный, образованный ученый химик. Этот хитрец прибыл в город с целью провести невежд, собрать деньги и скрыться. Он поступает, как запланировал, достигает своей цели - наживается. Молла Ибрагим-Халил заблаговременно знаком со средой, в которую попадет, обманутых им простаков. Поэтому с уверенностью говорит своему помощнику Молла Хамиду: «Ну и глуп же ты! Будешь меня учить! Будто я не знаю, что за народ нухинцы! Хоть убей их – не уедут отсюда, пока меня не увидят и денег не отдадут. Как я сказал, так и делай!» [4, 25].

Хлестаков же ради куска хлеба выдумывает разную ложь, жадно стремиться к деньгам. Молла Ибрагим-Халил более хитёр. Он, чтобы ещё более войти в доверие приносящих ему свои деньги простаков, демонстрирует перед ними «благородство», а деньгам и вовсе не придаёт никакого значения:

«Зачем отдавать деньги мне? Где у меня столько свободного времени, чтобы заниматься подобными мелочами? Деньги пересчитайте и отдайте Молла-Хамиду, а через тридцать дней снова приезжайте сюда и забирайте свои десять пудов серебра. Прощайте!» [4, 34].

Значительную роль в становлении мастерства М.Ф.Ахундзаде, в создании им самостоятельной реалистической школы сыграла неразрывная связь с народом и его нуждами. В этой комедии раскрывается глубокая любовь к жизни, быту и влюблённость в пленительную, очаровывающую своей красотой родную природу. В этой комедии Мирза Фатали Ахундзаде достигает поставленной цели, здесь выявляются силы, препятствующие пробуждению и прогрессу народа. Наряду с отрицательными образами в комедиях драматурга есть и положительные. В истории азербайджанской драматургии первый положительный герой – светлый образ Хаджи Нури. Влияние этого светлого образа было настолько велико, что оказало благоприятную почву и для создания последующего ряда положительных, современных по духу характеров: Шахбаз-бек (Мирза Фатали Ахундзаде «Мусье Жордан – ботаник и дервиш Мастали-шах - знаменитый колдун»), Искендер (Джал и л Мамедкулизде «Мертвецы»), Фахреддин-бек (Наджаф-бек Везиров «Горе Фахреддина»), Фархад (Абду-рагим-бек Ахвердов «Несчастный молодой»), Бахадур (Нариман Нариманов «Бахадур и Сона») и другие.

Список использованной литературы:

- 1 Гасымзаде Ф. Жизнь и творчество Мирза Фатали Ахундова. – Баку: Азернешр, 1962. – 150 с.
- 2 «Московский наблюдатель». Журн. Книга II. – М.: 1937. – 125 с.
- 3 Бузаубагарова К.С., Заукымбекова Т. К вопросу о мастерстве Мухтара Ауэзова в ранних рассказах //Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. – Серия филологические науки. - № 2 (56). – Алматы, 2016. – С. 127-130.
- 4 Ахундов Мирза Фатали. Комедии, стихи, повести. – Баку: Писатель, 1958. – 444 с.
- 5 Гоголь Н.В. Произведения. – Баку: Азернешр, 1956. – 363 с.
- 6 Гоголь Н.В. Серия биографий. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 485 с.

Л.К. Мамедова¹

¹Баку Славян Университети

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘЗІРБАЙЖАН ӘДЕБИЕТІ МЕН ОРЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ: М.Ф.АХУНДЗАДЕ ЖӘНЕ Н.В.ГОГОЛЬ

Аңдатпа

Мақалада Әзірбайжан халқының ұлы ойшылы, акын, драматург, философ Мирза Фатали Ахундзаденің шығармашылық жолы зерттелді. Оның шығармалары өз заманының білім деңгейінің төмендігін сынап жазылды. Әзірбайжан драматургиясының негізін қалаушы Мирза Фатали Ахундзаде, орыс жазушыларының шығармалары мен жете таныс болған. Орыс жазушысы Гогольдің шығармашылығы М.Ф. Ахундзаденің драматургиясының жазылуына әсерін тигізді. Миза Фатали Ахундзаде мемлекеттік қызметтерді де атқарғаны белгілі. Гоголь сияқты биліктегі жемқорлық, ұрлық, сатқындық сияқты елді құрдымға ұшырататын жағдайлардан хабардар болған. Екі жазушы да қоғамдағы олқылықтарды өз комедияларында халықтың көзін ашуға тырысқан. М.Ф.Ахундзаде мен Н.В. Гоголь әзірбайжан мен орыс әдебиетінің байланысын жақсартты.

Түйін сөздер: М.Ф.Ахундзаде, Н.В.Гоголь, билік, комедия, образ, жанр.

Типы, разоблачаемые в комедии «Молла Ибрагим-Халил-алхимик» – это коварные мошенники, ловкие обманщики, подхалимы, льстецы, лицемеры, ограниченные люди. М.Ф. Ахундзаде собирает все эти образы на сцене, разоблачает их устами Хаджи Нури, призывает зрителей призадуматься, рождает смех против действий отрицательных типов комедии. Хаджи Нури один, его речь не находит поддержки, его выгоняют из собрания. Он говорит о горечи правдивого слова и осознает превосходство воров над правдой в этом мире. Хаджи Нури видит плачевное состояние народа, не может что-либо сделать, удаляется из собрания – Уже хитрому Молла Ибрагим-Халилу ничто не мешает, и он с чувством победителя ещё более разворачивает свою «деятельность». Драматург оставляет на долю читателей, зрителей столь важную миссию, как разоблачение полной негатива среды мошенников, невежд. Подобное мы наблюдаем и в комедии «Ревизор» Н.В. Гоголя. Хлестаков – герой комедии «Ревизор», хотя и разоблачается драматургом, в конце произведения этот тип остается безнаказанным, выходит победителем. Оба драматурга (Н.В. Гоголь и М.Ф. Ахундов) предоставляют этих типов (Хлестаков и Молла Ибрагим-Халил) своему народу, осознание и разоблачение их также оставляют на их усмотрение.

Раскрывая пороки и недостатки общества, основной целью драматурга является их пресечение. Критика Мирза Фатали продолжалась в его произведениях на протяжении всего творчества. Наиболее сближающие М.Ф. Ахундзаде и Н.В. Гоголю черты – это средства выражения, объекты смеха из реальной жизни, галерея типов. М.Ф. Ахундзаде оригинально привнес в литературу традиции русского реализма, преобразуя их в формы, сугубо характерные для Азербайджана. Мирза Фатали работал в государственных учреждениях, занимал ответственные посты, как и Н.В. Гоголь он был свидетелем таких пороков, как взяточничество, воровство, предательство, невежество, которые разъедали государство изнутри и вели его к гибели. Оба писателя посредством комедий раскрывая пороки и недостатки общества, указывали народу на его врагов.

В первой половине XIX столетия творчество Н.В. Гоголя, основоположника критического реализма в России заинтересовало, как и многих других писателей, и М.Ф. Ахундзаде. Сюжет комедии Мирза Фатали «Молла Ибрагим-Халил-алхимик», поставленные в ней общественно-политические проблемы очень созвучны событиям комедии «Ревизор» Н.В. Гоголя. Если «Ревизор» – сатирическое оружие, против царской системы управления, то «Молла Ибрагим-Халил-алхимик» – резкий протест против насилия, фанатизма, невежества, лицемерия, гниющего общественного устоя, господствующих в Азербайджане и на Ближнем Востоке.

Среда, окружающая обоих – Хлестакова и Молла Ибрагим-Халила погрязла в невежестве и мракобесии. Объектом разоблачения в двух же комедиях являются высшие слои общества, почитаемые люди города. Желая нажиться, сами попадают в сети ловца. В этих комедиях раскрываются больные стороны общества, его гнилость. Оба драматурга приводят в тихий, застойный город мошенника (Хлестаков, Молла Ибрагимхалил) пробуждают спящих, происходит оживление, тунеядцы, взяточники, никчёмные бездельники начинают суетиться. Оба драматурга критиковали наблюдаемые ими в обществе все пороки, слабые и недостающие стороны действительности. В комедии «Молла Ибрагим-Халил-алхимик» весть о приезде в город алхимика, который при помощи колдовства превращает песок в серебро, приносит Шейх Салах. О правдоподобности он даже клянётся, говорит, что был очевидцем этому: «...Да, клянусь на Коране, который я изучил досконально, я своими глазами видел, как люди привозили Молла Ибрагим-Халилу чеканную монету и увозили чистое серебро без чекана ровно вдвое больше по весу» [4, 24].

Здесь, и клятва Шейх Салаха «да, клянусь прочитанным» воспринимается зрителями в сатирическом тоне, поскольку то, что им прочитано, известно лишь ему самому.

Герой Н.В. Гоголя – Хлестаков, явился в город случайно. В гостинице, в которой оказался он по горло в долгах и нужде, даже сетует на голод. Почитаемые люди города принимают его за ревизора – это свалившееся на него с небес неожиданное «счастье», – так, случайно все двери открываются перед ним. Появление Хлестакова раскрывает все отрицательные стороны города, плачевное состояние больницы, суда, гостиницы, почты, школ свидетельствует о взяточничестве, ничтожестве, невежестве их руководителей [5]. Н. В. Гоголь будто собрал в этот город всех отрицательных типов страны и разоблачает их собственными устами. В комедии «Ревизор» нет положительного образа. Иначе в комедии «Молла Ибрагим-Халил-алхимик». Изначально характеры отрицательных типов произведения раскрываются и разоблачаются через уста положительного образа Хаджи Нури. Действие двух же комедий открывается видом дома почитаемых людей города (в «Ревизоре» – дом городничего, в «Молла Ибрагим-Халил- алхимик» – дом аксакала города, ювелира Хаджи Керима).

насколько сильно он любил и ценил творчество Пушкина, и выражал ненависть к врагам поэта. Мирза Фатали представил поэму С.Клементьеву, который без единой правки и изменений посылает поэму в Москву, в журнал «Московский наблюдатель». Произведение с небольшим отзывом было опубликовано в 1837 году во второй книге этого журнала [2, 237-304].

В Тифлисе в 1844 году был сформирован русский театр. Периодически там ставились пьесы русских и западноевропейских драматургов. Во время создания театра Мирза Фатали было поручено почётное дело. Он постоянно поддерживает связи с театром, непосредственно участвовал в выборе и постановке представлений. Любящий свой народ, готовый на всё ради него, М.Ф. Ахундзаде с достоинством справился с возлагаемыми на него обязательствами. Написав подряд шесть блистательных, острых, содержательных комедий («Молла Ибрагим-Халил-алхимик» (1850), «Мусье Жордан – ботаник и дервиш Мастали-шах – знаменитый колдун» (1850), «Визирь Ленкоранского ханства» (1850), «Медведь, победитель разбойника» (1851), «Приключение скряги» («Гаджи-Кара») (1852), «Судебные адвокаты» (1855)), он совершил значительный переворот в истории литературы Ближнего Востока. Написав, созвучные с национальными условиями эти художественные произведения, Мирза Фатали выразил преданность традициям В.Шекспира, Ж.Б.Мольера и Н.В. Гоголя. Творчество основоположника русского критического реализма Н.В. Гоголя (1809-1882) получило славу не только на родине, но и за её пределами, для многих писателей стало своего рода жизненной школой. В Азербайджане первым к творчеству Н.В. Гоголя обратился М.Ф.

Ахундзаде. Также можем сказать об идентичном обращении к творчеству Н.В. Гоголя в казахской литературе на основе произведений М.Ауезова [3, 129]

Чтение и глубокое осмысление комедий Н.В. Гоголя многому научили писателя. Показ тёмных сторон жизни, суровой действительности – есть влияние традиций Гоголя. Николай Васильевич со смелостью описывал в комедиях самые уродливые стороны своего времени. Подобно Гоголю, Мирза Фатали понимал двуличность государственной политики, был свидетелем широкого распространения взяточничества, воровства, фальши и поддельности. Он, как и Гоголь, считая свои произведения живым зеркалом жизни, посредством комедий смело обнажал безобразия общества и вместе с читателями смеялся над ними. В результате того, что источником комедий обоих драматургов явилась суровая действительность, они своевременно и точно отвечали желаниям и требованиям народа.

Вступивший в мир литературы с новым жанром (драма и проза), Мирза Фатали Ахундзаде начиная с первых комедий, выдвигая на передний план морально-этические, общественные столкновения, все более углублял свои поиски и обобщения. Смотрящий на жизнь современным взглядом писатель, на жизнь, обогатил драму различными темами, оригинальными типическими характерами, новым стилем.

Подобно Н.В. Гоголю, жанр комедии и в творчестве Мирза Фатали занимает важное место, блестяще проявляет его литературные мысли. Общественно-политическое содержание, передовые идеи, типические особенности его комедий формируют особый этап в истории драматургии. Основоположник литературной школы в создании типических образов в типических ситуациях, Мирза Фатали, в своих комедиях касался самых важных, насущных проблем своего времени. Вследствие того, что происходящие в пьесах события связаны с определёнными характерами и образами, их сюжеты ясны и содержательны. Здесь события, столкновения, отношения разъясняются посредством взаимоотношений образов друг с другом. В первой комедии М.Ф. Ахундзаде «Молла Ибрагим-Халил-алхимик» отрицательные типы, свойственные феодальному обществу, воры золота, «агакеримы» – обманывающие народ поддельщики, целители «агазаманы» – соком арбуза сбивающие температуру, невежды «молла салманы» – обкрадывающие народ, торговцы «мешеди джаббары» – грабящие, опустошающие ростовщичеством карманы бедных, землевладельцы «сефербеи» – разбойничеством беспокоящие и мучающие мирный народ через высказывания единственного положительного образа комедии Хаджи Нури находят своё разоблачение. Как бы не пытался Хаджи Нури отгородить их от сетей хитрого алхимика, эти типы, привыкшие к лёгкой наживе, с удовольствием попадают в сети Молла Ибрагим-Халила. Они настолько увлекаются наживой, что выгоняют «мешающего» им человека, единственного, правдиво говорящего Хаджи Нури.

Хаджи Керим (ювелир): «Какая дерзость! Что за глупости он болтает? Кто тебя звал в наше общество? Подумаешь, какой учитель объявился! И когда это он стал таким философом? Ступай отсюда, нам не нужны твои поучения» [4, 27].

реализма, преобразуя их в формы, сугубо характерные для Азербайджана. Мирза Фатали работал в государственных учреждениях, занимал ответственные посты, как и Н.В. Гоголь он был свидетелем таких пороков, как взяточничество, воровство, предательство, невежество, которые разъедали государство изнутри и вели его к гибели. Оба писателя посредством комедий раскрывая пороки и недостатки общества, указывали народу на его врагов.

В первой половине XIX столетия творчество Н.

Вступивший в мир литературы с новым жанром (драма и проза), Мирза Фатали Ахундзаде начиная с первых комедий, выдвигая на передний план морально-этические, общественные столкновения, все более углублял свои поиски и обобщения. Смотрящий на жизнь современным взглядом писатель, на жизнь, обогатил драму различными темами, оригинальными типическими характерами, новым стилем.

Подобно Н.В. Гоголю, жанр комедии и в творчестве Мирза Фатали занимает важное место, блестяще проявляет его литературные мысли. Общественно-политическое содержание, передовые идеи, типические особенности его комедий формируют особый этап в истории драматургии. Основоположник литературной школы в создании типических образов в типических ситуациях, Мирза Фатали, в своих комедиях касался самых важных, насущных проблем своего времени. Вследствие того, что происходящие в пьесах события связаны с определёнными характерами и образами, их сюжеты ясны и содержательны. Здесь события, столкновения, отношения разъясняются посредством взаимоотношений образов друг с другом. В первой комедии М. Ф. Ахундзаде «Молла Ибрагим-Халил-алхимик» отрицательные типы, свойственные феодальному обществу, воры золота, «агакеримы» – обманывающие народ поддельщики.

Мирза Фатали Ахундзаде (1812-1878) – выдающийся азербайджанский мыслитель, писатель, публицист, драматург, прозаик, поэт, философ и общественно-политический деятель, оставивший после себя богатое литературное наследие. В своих произведениях он поднимал идеи борьбы против властей, развитие народного движения, определял всевозможные пути для достижения людьми права решать свою судьбу. Прогрессивные, передовые идеи находят свою пропаганду в его комедиях, реалистической повести «Обманутые звезды», философском труде «Письма Кемаллудовле», публицистике и стихах.

В начале XIX столетия (1834 г.) М.Ф. Ахундзаде переехав в центр Закавказья, богатый общественно-политическими событиями город Тифлис, оказался в совершенно новом для него мире. Главный судья Кавказа генерал-адъютант Барон Розен Григорий Владимирович (1781-1841) назначает его на должность переводчика восточных языков в государственной канцелярии. В то время в Тифлис приезжали ученые, путешественники из разных стран мира – Лондона, Парижа, Берлина, Стамбула, Каира, Бухары, Самарканда и других городов. Здесь также регулярно поддерживались связи с Россией, его столицей Петербургом. Также современник М.Ф. Ахундзаде, прогрессивный поэт, общественный деятель Аббас-Кули-ага Бакиханов (1794-1847) работал тогда в Тифлисе. Будучи в России, он имел тесные связи с русской литературной средой, дружил и сотрудничал с такими классиками, как А.С.Грибоедов (1795-1829) и А.С. Пушкин (1799-1837). Дружба А.Бакиханова с М.Ф.Ахундзаде зародилась в Тифлисе [1, 53]. Очень большое и положительное влияние на М.Фатали оказало знания его друга в области русской и европейской культур, глубокое проникновение в общественно-политические вопросы своего времени.

В декабре 1825 года декабристы, выступившие против политики русского царя и побежденные в этой борьбе, были сосланы в отдаленные уголки страны. Одна часть оказавшихся среди них интеллигенции попадает в Тифлис. Город превращается в очаг декабристов. М.Ф. Ахундзаде попадает в их ряды в связи с занимаемой должностью переводчика. Он часто встречается с декабристами, общается с ними и постепенно знакомится с литературной средой России, с её писателями. Среди представителей передовой русской интеллигенции в Тифлисе в наиболее близких отношениях он был с Н.Н. Одоевским (1804- 1869), А.А.Бестужев-Марлинским (1797- 1837). Выдающиеся русские поэты и классики А.С.Пушкин (1799-1837) и М.Ю.Лермонтов (1814-1841) также были связаны с этой средой. Мирза Фатали, будучи в близких отношениях с русской интеллигенцией, с их помощью приобретает произведения А.С.Пушкина, вчитывается в них и становится его поклонником. Смерть поэта на дуэли (29 января 1837 г.) от руки Дантеса, как и других, сильно потрясла его. В связи с этим он создаёт «Восточную поэму на смерть А.С.Пушкина», где называет поэта украшением поэтического дома. Написанное под псевдонимом «Сабухи», это произведение М.Ф. Ахундзаде показывает,

К.С. Курмамбаева¹

¹Государственный университет имени Шакарима

**ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОСТИ И ЧЕЛОВЕЧНОСТИ
В ПОЭЗИИ АБАЯ**

Аннотация

В статье рассматривается литературное наследие великого казахского поэта Абая Кунанбаева, его идеи нравственности, мировоззрения, национального искусства, ценности народа. Главной темой является воспитание подрастающего поколения. Каждый народ имеет духовные и нравственные опоры. Одной из таких фундаментальных опор в сознании казахского народа является творческое наследие выдающегося поэта-просветителя Абая Кунанбаева.

В произведениях Абая Кунанбаева максимально отражены традиции народного творчества и осмысление проблем общества. В своих стихотворениях он призывал молодежь к знаниям к плодотворному труду на благо народа. Мудрые назидания Абая способствуют эмоциональному и нравственному развитию будущего поколения, к деятельному участию в жизни общества, понять что нынешний век-век знаний, век науки.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальное мировоззрение, духовные ценности, вера, нравственность, мир Абая, подрастающее поколение, ценности народа

K.S. Kurmambayeva¹

¹Shakarim State University

**THE PROBLEM OF MORALITY AND HUMANITY IN
THE POETRY OF ABAY**

Abstract

The article considers the literary heritage of the great Kazakh poet Abay Kunanbayev, his ideas of morality, world outlook, national art and the value of the people. The main theme is the upbringing of the younger generation. In the age of globalisation, the topic of youth education remains an important topic. In his poems he urged young people to get knowledge, to do honest fruitful work for the sake of the people. Abay's wise edifications contributed to the emotional and moral development of the future generation, to active participation in the life of society, to understand that the present century is the age of knowledge, the age of science.

Key words: National self-awareness, national outlook, spiritual values, faith, morality, Abai's world.

МРНТИ 17.09.91

Л.К. Мамедова¹

¹Бакинский Славянский университет, г. Баку, Азербайджан

**ВЗАИМОСВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX ВЕКА:
М.Ф. АХУНДЗАДЕ И Н.В. ГОГОЛЬ**

В статье исследуется творческий путь великого Азербайджанского мыслителя, поэта, драматурга, философа Мирза Фатали Ахундзаде. Его произведения были посвящены освещению, и критики всех недостатков своего времени, пропаганде образования и просвещения. Являясь основоположником Азербайджанской драматургии Мирза Фатали Ахундов был близко знаком с произведениями русских писателей и мыслителей, их просветительские труды сильно воздействовали на его мировоззрение и служили толчком для создания реалистический произведений. Творчество русского писателя-драматурга Н.В. Гоголя особенно сильно повлияли на драматургию М.Ф. Ахундова. Как известно, Мирза Фатали Ахундов работал в государственных учреждениях, как и Н.В. Гоголь он был свидетелем таких пороков, как взяточничество, воровство, предательство, невежество, которые разъедали государство изнутри и вели его к гибели. Оба писателя посредством комедий раскрывая пороки и недостатки общества, указывали народу на его врагов. В статье на обширном материале литературного наследия М.Ф. Ахундзаде и Н.В. Гоголя исследуется взаимосвязи Азербайджанской и русской литературы XIX века.

Ключевые слова: М.Ф. Ахундзаде, Н.В. Гоголь, просветительство, комедия, образ, жанр.

Раскрывая пороки и недостатки общества, основной целью драматурга является их пресечение. Критика Мирза Фатали продолжалась в его произведениях на протяжении всего творчества. Наиболее сближающие М.Ф.Ахундзаде и Н.В.Гоголю черты – это средства выражения, объекты смеха из реальной жизни, галерея типов. М.Ф. Ахундзаде оригинально привнёс в литературу традиции русского

«Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз,
Әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен» деген 28 сөзінде.
Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдыктан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.
Наданғаарам – ақылды құлаққа ілмек.

Абай арамдыққа үкім айтып, түйін түйіп сөйлейді. Тура діни сарынмен қорқытып отыр. Таңдап алған теңеуі қандай! Шөлмек, ол шыны. Шыны сынғыш зат. Ендеше адам өмірі де таусылады, сынады, морт сынса оған арамдық, ішкі кір, жамандық кінәлі дейді ақын.

Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?
Абай арамдықты ит қорлық деп ашық жариялайды.
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?
«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек».
Арын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.
Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.

«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман» [2, 47 б.]. Абай отарланудың бет қаратпас жаңа қағидасына бет бұрған қазақ қоғамынан түңіліп зарлайды. Ұлт оңалмайтынын біледі бүйгіп кете берсе. Бұрын ескі патриархальды тұрмыс бұзылды. Ендігісі жаңа низам. Түңіліс сарыны шегінен асып тұрғаны сондықтан. Сайлау дейтін ел бүлінер бағынышты қоғам орнады.

Жаман тату қазады өзің ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.
«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» [2, 57 б.].
Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – арамның сөзін ұқпақ.
Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ.
«Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ» [2, 52 б.].
Жалқаулық адалдықтың бір жауы екен.
Адалдық жоғалса, адамдық жоғалады.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге
«Интернатта оқып жүр» [2, 60 б.].

Осы жерде есебің дегенді Абай жер бетіндегі есепті айтпайтын сияқты, құдайдың қиямет күні сұралатын есепті меңзейді, сірә.

Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» [2, 94 б.].

Абай еңбек етпеген қазақты қор санайды. Қайтсе, «қалың елі, қазағы, қайран жұртын» оң жолға салуға жанын салады.

Абай сонысымен Абай. Біз Абайды оқи да, үйрене де, тоқи да береміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т. 2.
- 2 Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т. 1.
- 3 Еңсегенұлы Т. Абайдың қара сөздері шығыстың даналық шығармаларымен деңгейлес // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология сериясы. – №1(55). – 2016. – Б. 105-123.

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі.
«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» [1, 59 б.].

Абай ар-иманға қарсы қоятын антитезалық категориялары – арам, арсыз, надандық болып келеді. Надандықты Абай өте жиі айтады. Абай наданды, надандықты өте жек көрген. Арамдықтың бір сыры надандық деп таниды ақын.

2. Арамдық.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен –
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Абай «Көк тұман – алдыңдағы келер заман» [1, 12 б.] атты екі дүниенің лебін сезінген, өмірдің соңы өлім деген мойындау, жан мен тән, аллашылдық туралы тұңғыық өлеңінде «арлылық» деп әділетке беріктікті анық айтады. Ол үшін құдайға шын құлшылық керек:

Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйсін деп иең сүйсін.
«Иең» деп тұрғаны бір Жаратушы.
Сыртың – пысық, ішің – нас,
Артын ойлап ұялмас.

«Алтыншы сөз» [1, 95 б.]. Мұндай болсаң өзінді тірімін деме дейді хакім. Ал «29» сөзінде «Жарлы болсаң да, арлы бол» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын»– деп налиды [1, 115 б.]. Мақалдарды иман тұрғысынан сынайды.

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсеқызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақыны жалған міндейді,
Ол – арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай
Қой дегенге тіл алмай,
«Сабырсыз, арсыз, еріншек» [2, 66. б].
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шаға, ұрғашы,
Үйде жарап жатады.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның жүзін бояйды.
Ұяты жоқ – өтірікші.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тырқтаған,
«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» [3, 105 б.].

Абай тіпті махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына барғанда да ұятсыздықты ұмытпай, түйрей кетеді. Құр бекер күн өткізген ондай жігіт қасиетсіз деп анықтайды.

Бұл өлең тұтасымен ар–иман мәселесін қозғайды.

Қытай халқы Конфуцийдің ұлағатты философиясын мемлекеттік идеологияға айналдырып өркендеді. Ағылшын мәдениеті Шекспир әлемін көкке жеткізді. Дүниежүзілік театрдың алтын қоры. Бұл олардың суалмайтын құдығы. Орыс идеологиясында әдебиет зор роль атқарады. Қазақ үшін Абайдың орны бөлек. Өйткені Абай-қазақтың рухани ұстазы.

Коммунизм жолы деп келдік. Аталарымыз сол жолға түсті. 70 жыл кеңес идеологиясы коммунистік партия жолын насихаттады. 1940 жылдары Мұхтар Әуезов тегіннен тегін «Абай жолы» деп роман-эпопея жазған жоқ. Өйткені данышпан жазушы коммунизм жолы халыққа ұзақ бағыт көрсете алмайды, қазақтың жолы Абай хакім жазған өсиетте, өлең-жыр патшалығында, қара сөздерінде тұнып тұрған жоқ па деген адал ниетпен мирас етіп ұрпақ үшін жазды.

Қазақ халқының конституциясы десе болар Абайдың артқыға қалдырған асыл қазынасын. Ата Заңнан аумайды. Өсиет. Ұрпаққа білім, шамшырақ. Ақиқат нұры. Онда барша құндылық, ар-иман мәселесі, адамдық борышың, кемелдік, ұлттың рухани жаңғыруы үшін не керек, соның бәрі де бар.

Ал Қазақстан дербес мемлекет атанып, тәуелсіздігін жариялағалы, ширек ғасыр болады, бір айдың жүзінде. Абай мұрасына жаңа көзқарасты уақыт қалап отыр. Өйткені Абай әлемі – қазақ әлемі екені даусыз.

Абай мұрасы тым зор, құнарлы, Абайды не үшін оқу керек дегенге жауап ретінде тек оның бір қырын ғана таңдадық. Ол ар-иман мәселесі. Өзіміз таныған, жүрегіме жақын тиген тұстарын таңдап алдық.

Ар-иман туралы Абай қаншалық толғанды, қаншалық терең барды?

Абайдың «Қара сөздері» – бұл толығымен ар-иман. Өйткені діни ахуалды, діни қасиетті, құдайшылдықты, Аллатағаланың сипаттары туралы айтылады. Абай поэзиясында да ар-иман толық жырланған. Біз тек соның бір бөлшегіне ғана тоқталуды жөн едік.

1. Ар-иман.

Абай «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» дейді. Қазақ халқының төл дүниетанымында арлы-арсыз ұғымы бар. Ар-ұят көне түркіден бергі тазалық, тектік нышан болып келді. Егер олай болмаса, қазақ мақалы: «Өлімнен ұят күшті» болып келмес еді.

Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,

Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған - дейді [1, 56 б.].

Абай ар-ұятты құдайға қатысты қасиет деп таниды. Құдайсыз адам ар-ұятты керексінбейді, оны ауырсынады, өмір сүруге бөгет деп ұғады. Діни астары бар өлеңде ар-иман көкейден шықпайды.

Абай өсиетнамасында тазалықтың ар-иман бастауы, қайнар көзі екенін ұқтырады.

«Көгала бұлт сөгіліп» атты өлеңінің түп сарыны, бір өлеңінде «Кірлеген жүрек өзі үшін /Тұра алмас әсте жуынбай» деп ой қайыруы осынау ар-иманға сүйіспеншіліктің күштілігінен болса керек.

Менің сырым, жігіттер емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай,
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның, арым мен бір-ақ құдай.
«Менің сырым, жігіттер емес оңай» [1, 18 б.].

Бұл Абайдың Лермонтовтан аудармасы.
Адамның баласына ашып жаным,
Ізгілікке жүрегім бір ұмтылар.

«Қасиетті дұға» [1, 19 б.] (Лермонтовтан аударма). Изгілік – адалдықтан туады. Изгілік рақымға бастайды.

Ғаділетті жүректің
Әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін;
Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін.
Жалмауыздай жалаңдап,
Ар-ұяттан күсіппін.
Қулық пенен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын.
«Ойға түстім, толғандым» [1 том, 61 б.].

сказать по-другому, сойти с ума, идти на белую смерть. Разбудила и поддерживала Мукагали именно эта сила. Поэму нужно воспринимать именно так. Персонажи – только стрелок, выстреливший в лебедь, и поэт, который видел эту картину. «Аққулар ұйықтағанда» – в тематическом плане рассказывает о силе чистой и верной любви между двумя лебедями, где лебедь мечется, рвет душу, не может оставить убитую охотничьей пулей свою пару, о котором написано в поэме великого поэта С.Сейфуллина «Аққудың айрылуы». Здесь нет психологического столкновения как в поэме М.Макаатаева. Несмотря на то, что эти две поэмы похожи по тематике, с позиции авторской идеи, внутреннего содержания – совсем разные вещи.

Ключевые слова: поэма, психология, автор, идея, позиция, картина. автор, деталь, образ, диалог.

A.A. Koshekoba¹, B.S. Sarbasov¹

¹Kazakh State Women`s Teacher Training University

ART FEATURES OF THE POEM OF M. MAKATAYEV

«АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА»

Abstract

Martial spirit in the poem M. Makatayev ("When swans sleeping "). The poem "Аққулар ұйықтағанда" – an example of the highest beauty, set M. Makataevym. In it, he was campaigning to worship beauty, inner world of beauty treat, preserve the beauty, not to raise her hand, not to touch it. The man, who spoke against the beauty, purity and spirituality, would not go unpunished, God would punish him always. Oppose the beauty – it means to oppose their own benefit, against Mother Nature, if you say different, go crazy, go for white death. This force woke up and supported Mukagali. The poem should be seen that way. "Аққулар ұйықтағанда" – continues the idea of the great orator S. Seifullin's poem "Аққудың айрылуы" ("Swan loses a couple"), where a swan died from a bullet arrow, and the other could not leave pair, rushed, singing about strong and pure love. Characters - only arrows was shoted into a swan and a poet who saw this picture. There is no psychological warfare that is in the poem M. Makataeva. "Akkular uyiktaganda" - in the thematic plan talks about the power of pure and faithful love between two swans, where the swan rushes, tears the soul, can not leave the pair killed by the hunting bullet, which is written in the poem of the great poet S. Seifullin "Akkudyn ayrlyuyi". Characters - the shooter who shot a swan, and the poet who sees it. There is no psychological clash here, as in the poem of M. Makatayev. Despite the fact that these two poems are similar in theme, from the standpoint of the author's idea, the inner content are completely different things.

Key words: poem, psychology, author, idea, position, image, author, detail, image, dialogue.

ҒТАХР 17.01.09

Қ.С. Курмамбаева¹

*¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Семей қ., Қазақстан*

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АР-ИМАН, АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының ұлы ақыны, қазақтың рухани ұстазы Абай поэзиясындағы адамгершілік, ұлттық сана-сезім, ұлттық дүниетаным, ұлттық құндылықтар, ұлттық мәдениет, ар-иман мәселесі қарастырылады. Жаһандану заманында адамзат үшін өткір, өзекті тақырыптың бірі – адам тәрбиесі.

Абай өлендерінде өсиет, ұрпаққа білім, ақиқат нұры, яғни барша рухани құндылықтар ар-иман мәселесі, адамдық борышың, кемелдік, ұлттың рухани жаңғыруы үшін не керек, соның бәрі де бар. Абай өсиетнамасында тазалықтың бастауы, қайнар көзі – ар-иман, адамгершілік екенін ұқтырады.

Ақынның көра сөздеріндегі адамның рухани жан байлығы мен материалдық байлықтардың айырмашылықтарын көкірек көзімен көре білу керектігі түсіндіріліп және жан-жақты талданған. Тәуелсіз елдің болашағы қандай болмақ, өскелең ұрпақты қалай тәрбиелейміз дегенде ұлы Абайдық толық адам концепциясын ұлттық тәрбие негізінде бірден-бір ұстаным етіп алған.

Түйін сөздер: поэзия, ұлттық сана-сезім, ұлттық дүниетаным, рухани құндылықтар, ар-иман, адамгершілік, Абай әлемі.

Абай есімі халқымыздың ұранына айналған. Абайсыз қазақ сөз сөйлемейді. Абайдан үйренбеген, оған еліктемеген ақын қазақта жоқтың қасы. Әйткенмен, Абайды кейбіреуіміз жалаң қабылдаймыз. Тілде бар да, ділде жоқ дейді бұл құбылысты. Бір ақиқат аян: Абай қазақ халқының біртуар перзенті. Әлем әдебиетіне қазақ классикасы әуелі Абай, Мұхтар Әуезов болып енді. Сонан соң тізім байи бастайды: Ілияс, Мағжан, Бейімбет. Бірақ біз анық мойындауымыз керек: Абайды қазақ рухани мүддеге толық жарата алмай жүрміз.

Күміс суды жұмсақ сызып,
Екі сұлу сыланды.
Сылдырлатып моншақ тізіп,
Ақ көбікке бұланды.
Дөңгеленіп, сәнін түзеп,
Айна көлге қаранды.
Екі сұлу әнін түзеп,
Жуынды да таранды, – боп келсе, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында:
...Аққулар...
Аққу – мойын, сүзбе-қанат
Алаңсыз тарануда күнге қарап,
немесе:
Ақ қанатын сабалап асыр салып,

Бірде суға сүнгиді басын малып, [1,255] – дейді. М.Мақатаевтың Сәкен шығармасымен мұндай үйлесімі поэзиядағы үндестікті, дәстүр сабақтастығын байқатса керек. Көркемдік шешімі нанымды әрі тағылымды «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында ақын тілінің бояуын байқататын мынадай мысалға назар аударайық. Екі мысал, екі көрініс. «Жетімкөлдін» базарлы, бақытты кезіндегі айдынында ойнақтаған ерке құстың келбетіне көз салайық:

Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу!
Бір мамығы майысса, ауырсынып,
Тарақ етіп, тұмсығын тарайды кеп,
Кім тұрса да бір түйір ауырсынып,
Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу! [1, 255].

Таңғажайып сұлулық тәңірісі көркем тіл, әсем нақыш әсерлі бояумен өрнек тапқан. Ақын талантына еріксіз тәнті боласың. Ал енді осы тылсым тыныштықтың шырқы бұзылып, ананың аққуларға еріксіз оқ атып, жаңаға тыныштықтың сүт ұйыған тегешін сапырған сәтте сөзбен салған суретке зер салсақ.

Ию-қио көл маңы астан-кестен,
Жер айналып, тау құлап, аспан көшкен.
Жаңғырып, жар салып, жартастар тұр,
«Жетімкөлдін» қайғысын бастан кешкен.
Көріп-біліп таныпты тастар да естен,
Алып аспан астына сыя алмай бір.
Айдын көлін аққулар қия алмай жүр.
Мөлдіреген көз жасын тыя алмай тұр,
Айдын көлін аққулар қия алмай жүр [1,256].

«Аққулар ұйықтағанда» поэмасы – М.Мақатаевтың артына көркем тілмен, нақышты бояумен жазып қалдырған мұрасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мақатаев Мұқағали. *Жүрек арызы*. – Алматы, 2013. – 287 б.
- 2 Сыздықова Р. *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. – Алматы, 1993. – 344 б.
- 3 Ахметов Ш. *Қазақ балалар әдебиеті*. – Алматы, 1974. – 26 б.

А.А. Кошекova¹, Б.С. Сарбасов¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ М.МАКАТАЕВА
«АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА»

Аннотация

Поэма «Аққулар ұйықтағанда» – пример наивысшей красоты, установленной М.Мақатаевым. В ней он агитирует преклоняться красоте, внутренний мир лечить красотой, беречь красоту, не поднимать на нее руку, не трогать ее. Человек, выступивший против красоты, чистоты, духовности, не останется безнаказанным, бог всегда его покарает. Выступить против красоты – значит выступить против своего блага, против матери-природы, если

дайды. Мұңлық ананың бейшара халін көргенде ашу шақырып келген қарт көңіліне өкінішке толы аяныш пайда болғанын ақын әсерлі баяндайды. Атына қайта қонған ана әлденеден үрейлене тітіркеніп, мең-зең күйде үйіне қайтып келе жатыр. Қуаныш та, қайғы да, бала да, жар да көңілінен ұмыт болған. Тек «Жетімкөл» жағасындағы сұмдық оқиға ананың жүрегін шайлықтырып келеді. Ғазиз ана аттан түсіп, үйге енгенде, оны ең ауыр қайғы, жалғыз ұлының өлігі күтіп тұр еді. Қаралы көңіл бұл қасиетті аққу құстың киесінен деп сезінеді. Көз алдында сұлқ жатқан сәбиін өзі өлтіргендей, бүкіл жан-дүниесінде қасірет дауыл буырқанып аласұрады. Ақын ананың азалы үнін құлаққа жеткізгендей болады.

..Мына жатқан «Жетімкөл», мына аққуды
Өз қолыммен өлтірдім, аттым жаңа..
Жоқ!
Мен емес..
Мен атпадым..
Кеше гөр, кешіре гөр жаратқаным!
Ғазиз ана ербеңдеп екі қолы,
Жиылған жұртқа қарап алақтады [1, 260].

Қасиетінен ада болған – «Жетімкөл». Бірі өлі, бірі жаралы қос аққу. Демі үзілген нәресте. Осы бір қаралы көріністер ана жүрегінен қан ағызып, есінен тандырады. Осындай ауыр трагедиямен аяқталатын поэмада автор сюжет құру шеберлігін танытқан. Поэманың сюжетті баяндау түрінің даму процесін қарастырғанда, оның жанр ретінде ауқымды-философиялық тұрғыдан дүниеге келген туындының бір мысалына осы Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын алуға болады. «Поэма дегеніміз ғасырдың және тарихи уақыт ағымындағы адам орнының философиялық проблемалары туралы образды ойлау» /Литературное обозрение. 1979 №11, 56-бет/, – дейді И.Абашидзе. Осы тұрғыдан келгенде қазіргі таңда поэмаға екі нәрсе – терең психологизм мен философия қажет. Мұндай мысалға А.Кулешовтың «Цунами», Д.Кугультидиновтың «Ой жарылысы» /«Бунт разума»/ сияқты поэмаларын атауға болады. А.Кулешовтың «Цунами»/1968/ атты шығармасы поэманың философиялық жанр ретіндегі концепциялық ұғымға құрылған. Ол – ғаламат трагедияға тап болған адам туралы ой толғау. Өз геройлары еркек пен әйелді мұхит айдынына саяхатқа аттандыра отырып, ақын өз ойынан аңызды оқиға тудырып, кейіпкерлерін өмірдің шытырман сынына салғандай болады. Мәңгілік құбылыс махаббат пен ерлік, ар-ұят алдында шығарма кейіпкерлері ақыр аяғында ең қатал трагедиялық сынға тап болады: алапат «Цунами» толқынын тудырған атом жарылысы олардың болашақ ұлдарына жарық дүниеге келместен бұрын-ақ зардабын тигізеді. Бұл – ұлы алапат күшінен сақтандыру үні секілді шығарма.

Д.Кугультидиновтегі психологиялық талдау сәт сайын жақындап келе жатқан ауқымды символдық образдың тууына ықпал етеді. Ақын түбірімен жағып жіберу идеясын, жалын атқан «от деревня» образын өзінше ерекше жолмен дамыта түсті. Көз алдымызға күлге айналған Хиросиманың, «от желінің» алдында тұрған «от қаланың» адам шошырлық көрінісі келеді. Психологизмнің тереңдей түсуі-поэтикалық эпоста жиі көрінетін процесс. Ол поэманың барлық түрлері мен формаларына қатысты. Ойлылық ерекше рухани атмосфераны қажет етеді. Мұндай атмосфераны терең психологизм тудыра алды. Рас, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында А.Кулешов, Д.Кугультидинов поэмаларындағыдай халықаралық проблеманы қамтымайды. М.Мақатаев поэмасындағы психологизм – адам санасындағы ұғым, түсінік туралы сезім арпалысы [2, 268].

С.Сейфуллин поэмасының идеялық ерекшелігі туралы профессор С.Қирабаев былай деп жазады: «Адал достық, шын махаббат туралы осы аңызды оқып отырғанда оқушының көз алдына ұнамсыз бір образ тағы көрінеді. Ол – талайдан белгілі екі таза жандар махаббатының арасына тікенек болып қадалып, соның аяғын трагедиямен бітіруге себепкер болатын ұнамсыз адам кейпі. Сәкен поэмасында бұлаңшы күйінде берілген. Екі аққудың ғашықтық көркем суреттеріне ден қойған, одан ала алмай жатқан ақынға осы әсемдікті бұзған мерген де жат. Көл жағасынан оқ бұрқ еткенде, ол «көлді жарған суық жүрек шіркін кім екен?» -деп ойлайды. Гуманист, ізгі жүрек, ақын адал махаббатты бұзушыға бар ниетімен жиіркеніш білдіреді». /С.Қирабаев. С.Сейфуллин. Алматы «Жазушы», 1974ж 205-бет/ Ал, М.Мақатаевтағы идеялық мақсат-адам санасындағы ұғымды сынға салу. Сәкенде киелі құсты мерт қылу-қызық қуып жүріп, аңғарттықпен істелген әрекет болса, Мұқағали ғазиз ана жүрегіндегі екіұдай сезімді таластыру арқылы оқырманның өзін ойлантып, шешімін іздеткендей болады. Өлім мен өмір, күн мен түн, табиғат пен адам арасындағы арпалысты аңғарту сияқты ойлар жатыр. Бәрі де адам тіршілік, рухы үшін қажет деген идея бар [3, 26].

Екі ақынға да тән ортақ жай: аққу құсқа тән адалдық, сұлулық, киелілік, нәзіктік шығарманың идеялық сипатынан анық байқалады. Екі поэмадағы аққу құстың сұлулық кейпін сипаттайтын әсерлі бейнелеу ішкі мәнермен әдемі үйлесім тапқан. «Аққудың айрылуында»:

Ұрпақтан ұрпақ алып жалықтастан,
Сондай бір дәстүр бар-ды қалыптасқан,
Заманнан заман өткен, жаңарған жұрт,
Аққуын айдын көлдің налытпастан,
Дәстүрін аттамаған анық басқан,
Сондай бір дәстүр бар-ды жарық шашқан,
Бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан, [1,252] - дейді.

Аққуды атпау атадан балаға жалғасып келе жатқан жақсы жоралғы, жарасымды дәстүр ғана емес, адамгершілік асыл қасиет заңы, сұлулықты сүйе білудің, бағалай білудің үздік үлгісі. Халық түсінігінде аққу-қасиетті құс,киелі ұғым. Сондықтан оған суық қару оқтамаған, оқ атпаған. Әңгіме әлдеқандай ырымды емес, ұнамды ұғымда, қасиетті қастерлеп, сұлулықты сақтай білуде, табиғаттың тұнып тұрған сырлы суретін сүттей ұйыған күйінде қорғап қалуда. Поэмада екі бірдей сабақтас идея бар. Оның бірі қасиетке оқ атпау, тәтті тыныштық шырқын бұзбау, яғни адамгершілік пен ізгілікті дәріптеу, уағыздау болса, екіншісі – қоршаған ортаны қорғау, табиғатқа жанашыр, қамқор болу. Түйіп айтқанда, сұлулықты сүю, сақтау қасиеті. Автордың айтар ойы, көздеген нысанасы, алтын арқау идеясы – осы [2,256].

Поэмада осы идеялық мақсатты автор әке мен ананың ішкі психологиялық қақтығысы, жан күйзелісі арқылы берген. Ауру меңдеген нәресте, жан шақырып, аласұрған ана: тәуіп шалдың айтқанын орындамаса, сәбиін арашалап қалар басқа амалы таусылған. Бар үмітін соңғы шарадан күтіп, бұл қияметті орындауды зайыбына жүктеді. Әке халі де мүшкіл, бала дерті жанын қанша қинағанымен киелі құс аққуға да қол көтергісі келмейді. Әке мен ана диалогі берілетін шумақтарда әке бейнесі ішкі болмыс-бітімімен айқын көрінеді. Қарапайым адамға тән жан тазалығы, қатігездікке жаны ауыратын ізгі сезімі байқалады. Сондықтан киелі де, қасиетті де перзент жолына құрбан етуге даяр.

Құрысын онсыз сенің жалған бағың!
Мылтық әкел,
Атты ертте,
Жалған бәрі! [1,254] – деп жүрегін сыздатқан ауыр сезімінің жетегімен

атқа қонады.

Көл жағасына келген ана табиғаттың, табиғат еркесі аққулардың ғажайып сұлулығына елтіп, бір сәтке басқа дүниені ұмытып, дағдарып қалады. Аққулар мекен еткен табиғаттың осы бір өңірінің сұлу көрінісін ақын ана тебіренісімен астастыра әсерлі толғайды.

Сұлулық әлеміне оқ атуға ананың дәті бармайды. Бірақ ажал алдында жатқан үйіндегі жалғыз ұлы есіне түскенде ана-көңіл көз алдындағы кілең аппақ түске бөленген көрікті әлем лайланып, аққу емес құмай көргендей сезінеді. Аққулар жайлаған әлемнің айдынын лайлағалы отырған ана өзін-өзі атарға оғы жоқтай:

Құлынымның қасынан неге кеткем?!
Ошақ қасы, от басы көрмеппін ғой,
Дүние-ау, сен осындай керемет пе ең?! [1,256].

Оқыс шыққан қолындағы мылтық даусынан ана-көңілінің астан-кестені шығады. Биікке аспан астында айдын көлдей мекенін қия алмай аққулар шарқ ұрады. Көл бетінде тыпыршып жаралы аққу ұша алмай жүр. Тағы бір аққу айдын көлдің толқынында мамығын қан жауып жайрап жатыр. Осы көріністің жалғыз куәсі – бейшара ана [2,261].

Жетімкөл маңында аққулардың тау-тастан жаңғырған үні ғана қалды. Бәрін тәрк еткен киелі құстар шың-құздарды асып, басқа бағытқа бет түзеді. Айдын-көлден ән кетті, қасиет кетті.

Әл үстіндегі бала үшін отқа түсердей өзін-өзі қасіретке душар еткен ана бейнесі, екі оттың арасында қалғандай шарасыз әке халі, тәуіп шалдың жымысқы ниеті әдемі нақыш тапқан. Бұндай тұлғалы образдар жасауда ақын көп сөзділікке бармайды. Кейде көзге көрінер-көрінбес болымсыз іс-әрекеттері арқылы, кейде кейіпкердің ішкі сезім-күйі, толғанысы арқылы-ақ ұрып жатады. Поэма соңындағы көл басындағы мылтық дауысы мен ию-кию шуды естіп келген жылқышы қарт пен сергелдең күйде тұрған мұңлық ана арасындағы өкініш пен наразылық, ананың өлі нәрестесін көргендегі қан жұтқан қасіреті оқырманды ой жылымына тартады, шешім іздеуге салады. Жылқышы қарттың бойындағы нұр шашқан ізгі сезімді, үлкен адамгершілікті ақын оның жан дүниесінің ішкі тебіренісін суреттеуден аңғартады [2, 264].

Үн-түнсіз егіліп тұрған бейшара ана қарт үні құлағына ұрғанда ғана барып, қолындағы мылтығын құшақтап кеп «Жетім көлге» лақтырады. Көзінен жас, көңілінен зар төгіліп, болған жағдайды баян-

МРНТИ 17.01.09

А.А. Көшекбаева¹, Б.С. Сарбасов¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

М.МАҚАТАЕВТИҢ «АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА» ПОЭМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

«Аққулар ұйықтағанда» поэмасы – М.Мақатаев орнатып кеткен сұлулық мұнарасындай. Ол сұлулыққа табынуға, ішкі дүниенді сұлулықпен емдеуге, сұлулықты аялап, оған қол көтермеуге үндейді. Сұлулыққа, ізгілікке, пәктік пен тазалыққа қол көтерген алладан жазасын алмай қоймайды. Сұлулыққа қол көтеру өзін жаралған өмірінің несібесі, өрісің – табиғат анаға қол көтеру, екінші сөзбен айтқанда, естен айырылу, ақ өлімге бас тігу. Мұқағалиды оятқан, жебеген сол күш. Поэманы солай тану керек. «Аққулар ұйықтағанда» – тақырыптық жағынан дүлдүл ақын С.Сейфуллиннің «Аққудың айрылуы» поэмасындағы мерген оғынан бірі мерт болған, бірі серт байласқан сыңарын тастап кете алмай, шарқ ұрған қос аққудың арасындағы таза да құдіретті махаббат жырланады. Кейіпкері – аққуды атқан мерген, оны көріп отырған ақын ғана. Мұнда М.Мақатаев поэмасындағыдай психологиялық арпалыс жоқ. Екі поэма тақырыптық жағынан ұқсас болғанмен, ішкі мазмұн, авторлық идея тұрғысынан мүлде екі басқа дүниелер.

Мақалада кейіпкері – аққуды атқан мерген, оны көріп отырған ақын ғана екендігі сөз болады.

Түйін сөздер: поэма, психология, автор, идея, позиция, картина, автор, деталь, образ, диалог.

«Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы автордың айтайын деп отырғаны өз перзенті үшін жан ұшыру, санаға әбден сіңген қасиетті ұғымға да қарсы шығу. Өкініш пен үміттің, қайғы мен дерттің арасындағы ана жүрегінің қарс айрылуы, нағыз психологиялық жан күйзелісін берудегі деталь.

Тау басында, тұйықта таста тұнған жаңбырдың тамшысындай мөлдір көл жәудіреп жатыр. Оның аты – «Жетім көл». Аңсаған әні - ақ қанатты аққуларынан, аяулы аруларынан айырылған айдын бетінде бұл күнде «болған өмір ұқсайды болмағанда». Көктем көл, көк шырша, көктей өскен көгілдір таудың көз жанарындай мөлдірейді. Сондай сәттегі көл суреті былайша бейнеленеді:

Қанатынан аққудың балапандап,
Ән ұшатын сымпылдап, таң атарда,
Шүйінші бер дегенде бір толықсып,
Сыбырлайтын «Жетім көл» Алатауға.
Тына қалып бұлбұл да жаға-талда,
Қарайтұғын айдынға, ақ отауға,
Таң мен күннің арасы таяғанда,
Таудың басы алаумен боялғанда,
Тірілетін таудағы бар тіршілік.
Қанатынан аққудың оянғанда! [1, 251].

Қаймағы бұзылмаған сұлу серт! Кестелі тіл, образбен ойлау, теңеумен сөйлеу, сылдырап келген келісім әдемі әсер береді.

Көзге сыйғанымен сөзге сыймайтын көркем көріністі жеріне жеткізе шебер берген. Құдіретті ғалам туғызған «Жетім көл» жанардың жауын алып, жасанып, сұлулығына сұқтандырады. Мұнда ару аққуға ғана емес, ата дәстүріне, сұлулыққа деген сүйіспеншілік жатыр. Адамзаттың туған табиғат алдындағы перзенттік парызы бірегей көзқарасы жатыр.

Жар дегенде жалғызының жаны қыл ұшында жатқан ана сәбиін сақтап қалу үшін жанталасуда [1, 128].

«Бала жатыр төсекте күйіп-жанып,
Баласының ана отыр күйін бағып» [1, 252].

Осындай шарасыз шақта азалы анаға тәуіп келіп, «Аққумен баланы аластандар», - деп кетеді. Дәрменсіз ана екі оттың арасында қалады. Ақын кейіпкер жанын жегідей жеген шарасыз сәтті, психологиялық тебіреністі ширықтыра суреттеген. Бірақ, сұлулыққа, қасиетті қастерлеуге деген сезімді аналық сезім жеңеді де ақырында амалсыз аққуға оқ атып қалады.

«Жетімкөл» аққуынан, ана баласынан айрылады. Поэмадағы оқиғаның ұзын-ырғасы осы. Көш-құлаш баяндау жоқ. Поэманың бас жағында:

Ақын қазақтың ақыл сөзді тыңдауға барлығының бірдей бейілді бола бермейтінін «көп топта сөз тыңдарлық кісі де аз...түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ» – деп келтіреді. Өлеңнің келтірілген эстетикалық басты идеяларын жастар тәрбиесінде қолдануда мынадай мақсат көзделеді. Тәлім-тәрбие мекемелерінің басты міндеті – халқымыздың көркемдік тәрбиеге байланысты ертеден келе жатқан ой-пікірлеріне сүйене отырып, солардың ішінен қазіргі заманғы эстетикалық тәрбие мәселелерін шешуге іргетас болатын ұрымтал ой-пікірлерді бүгінгі күнталаптарына сай пайдалану.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы -2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» жолдауы. – Алматы, 2014. – 40 б.
- 2 Жұмалиев Қ. Абай Құнанбаев //Сөз зергерлері. – Алматы, 1966. – Б. 350-395.
- 3 Қабдолов З. Абайдың ақындығы. – Алматы: Жазушы, 1988. – Б. 9-42.
- 4 Абай Құнанбаев. Шығармалардың екі томдық толық жинағы.– Алматы: Жазушы, 2005. – Т. 1. – 336 б.
- 5 Тәжібаев Ә. Эстетикалық тәрбие туралы. Қазақстан мектебі. – 2006. – № 2. – Б. 73-74.
- 6 Мырзахметов М. Абайдың эстетикалық талғамы туралы бірер сөз: Абайдың 125 жылдығына арналған //Қазақстан мұғалімі. – 1971, 27 май.
- 7 Сүйіншіәлиев Х. Абайдың эстетикалық көзқарасы //Қазақ әдебиеті. – 1980, 18 июль. –10 б.
- 8 Махмутова К.И., Қуатова Ж.Ж. Педагогикалық пәндерді оқыту негізінде «Мәңгілік - Ел» ұлттық идеясы арқылы студенттерде рухани адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру// Абай атындағыҚазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. Филология ғылымдары сериясы. – 2016. – № 4 (52). – Б. 212-217.

У.Р. Кансеитова¹

¹Казакский государственный женский педагогический университет

ПРИРОДНАЯ ЛИРИКА И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация

Целью данной статьи является преподавания иностранного языка применяя современные методы, не искажая национальные традиции и особенности, возвышая ценности нации, прививая студентам эстетическое воспитание посредством языкового искусства. Мы должны воспитать достойного, всестороннего патриота страны с высоким национальным сознанием. С этой целью в произведениях поэта были приведены примеры окрасоте природы и явлениях. Наблюдение природных явлений является основой для понимания и оценивание произведений искусств. Красота природы вдохновляет людей к творчеству и они набираются опыта в мыслительных процессах.

Эстетическая особенность идеи в поэзии Абая, в том что он понимает природу через художественную закономерность и использует ее в своих произведениях в качестве кредо и способа эстетического воспитания молодежи. В статье описывается природные явления, искусство, характер и поведение людей в творческой деятельности.

Ключевые слова: Эстетика, художественный литература, произведение, использовать правильно, приобретение навыков.

U.R. Kanseitova¹

¹Kazakh State Women's Teacher Training University

NATURAL LYRICS AND AESTHETIC EDUCATION IN WORKS OF ABAY

Abstract

The aim of this article is to teach a foreign language using modern methods, without distorting national traditions and features, ennobling the nation values, instilling aesthetic education through the linguistic art in students. We have to bring up the worthy, comprehensive patriot of the country with a high national consciousness. For this purpose in the works of the poet were given examples of the beauty of nature and phenomena. Observation of the natural phenomena is the basis for understanding and evaluating works of art.

The beauty of the nature inspires people to creativity and they accumulate experience in thinking processes.

The aesthetic feature of the idea in Abay poetry is that he understands the nature through artistic regularity and uses it in his works as a credo and a way of aesthetic education of the youth.

This article describes the natural phenomena, art, character and behavior of people in creative activity.

Key words: aesthetics, fiction, works, use correctly, acquisition of skills.

адам өмірімен сипаттауда осы өлеңінің астарында балалық, жастық шақты жазғы табиғатпен салыстырмалай келе «бәйшешек солмақ... көбелек өлмек» деп келеді де адам өмірімен астарластырып адамзатқа керек нәрселерді санап шығады: «сүймек, сезбек, кейімек, харекет қылмақ, жүгірмек, ақылмен ойлап сөйлемек» деген соңғы шумағы адам мен табиғат арасындағы ерекшелікті көрсетеді. Осы жерден адамның ішкі жандүниесі мен сыртқы іс-қимылы арасындағы байланысы табиғатпен астарласа келіп заман, қоғам, әлем секілді макроортаға араласып ұштасып жататынын көреміз:

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек.
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек [4].

Бұл өлеңінде көптің ішіндегі жеке адам немесе бүкіл бір дәуір не замандағы жеке адамның мінез-құлқын сипаттаған. Заманға ілесе алмаған адамның ұсқынсыз кейпі өлеңмен беріліп отыр.

Бұл жерде ағылшын тілі пәні негізге алынғандықтан, сабақтың білімберу мақсаты: шетел тіліндегі сөздерді меңгеру, мағынасын дұрыс пайымдау, дұрыс айту, байланыстырып сөйлеу, дұрыс аудару, жылдам аудару, немесе ойлау және шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуда Абай шығармаларын ұтымды пайдалану.

Бұл мақсатты жүзеге асыруда ақын өлеңдеріндегі сөздер, сөз тіркестері, мысалы, өлең тармақтарын жаттау, оны ағылшын тіліне аудару, мағынасын қазақша түсіндіру одан соң оны аудару, кейбір сөздердің қазақша синонимдерін тауып, одан соң оның ағылшынша баламасымен сөйлем құрастыру немесе өлең шумағын ағылшын тіліне аудару, одан соң оларды айтып үйрену, т.с.с жұмыстарды сабақ үстінде орындау бір жағынан басқа тілді, мұнда, ағылшын тіліндегі сөздерді дұрыс пайымдауға үйретсе, тағы бір жақтан, шетел тілін меңгеруді саналы іске асыруға мүмкіндік туғызады.

Педагогиканың ғылыми қағидаларына сүйенетін болсақ эстетикалық тәрбие әрине отбасынан басталып білім беру мекемелерінде сабақтасады. Бұл әр түрлі пәндерді оқыту барысында және сабақтан тыс өткізілетін тәлім-тәрбие жұмыстарында жалғасуы тиіс. Жоғары оқу орындарында оқытылатын барлық пәндер бойынша дәріс, семинар, практикалық сабақтар мен өздік жұмыстар, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарының мазмұнында көрініс тапқан эстетикалық тәрбиенің маңызы зор. Ал эстетикалық тәрбие берудің басты құралдарының бірі, көркем әдебиет оның ішінде поэзия – өлең өнері.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауында барша қазақстандықтарды біріктіретін және ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар Қазақстанның тәуелсіздігі, ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім; зайырлы қоғам және жоғары руханият; тарихтың, мәдениет, тіл, еліміздің ұлттық қауіпсіздігі, бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан ықпал етуін негізгі ұстаным деп қарастырады [1]. Яғни, оқытушылардың алдында тұрған мақсат жоғарыда көрсетілген құндылықтарды тұлғаның бойына қалыптастыруды мақсат ету керек. Мұны іске асыруда үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие үдерісі негізгі орын алады. Тұжырым-дамада да тәрбиенің мақсатын ұлттық, дәстүрлі және жалпыәлемдік құндылықтарды өзара кіріктіре отырып жүргізу тәрбие үдерісінің негізі екенін көреміз. Тәрбие үдерісі – тұтас педагогикалық үдерістің құрамды бөлігі болып табылады. Педагогикалық үдеріс толықтай мектептегі жан-жақты оқыту, тәрбиелеу, әлеуметтендіру т.б. қамтиды және бұлар бірінсіз-бірі іске аспайды. Тәрбие үдерісі оқыту үдерісінде, мектеп - отбасы - қоғам байланысында атқарылатын жұмыстарды, мектептегі қоғамдық ұйымдар, әртүрлі шараларды толықтай қамтиды. Бұл жерде мақсат нақты айқын және одан шығатын міндеттер алға қойған тәрбие бағыттарды ашуы, іске асыруы керек [8].

Олай болса Абай шығармалары арқылы эстетикалық тәрбие беру, жеке тұлғаның бойында тұрақты эстетикалық дағды, көркем сипаттағы әдет қалыптастырып, эстетикалық сипаттағы туындыларға болған қажеттенуін туындатады, бойында бар қабілеттерін дамытып, эстетикалық талғамын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл студенттердің өмір шындығын ақын шығармалары арқылы пайымдауына, сол негізде эстетикалық талғамдарының қалыптасуына ықпал етеді деген ойдамыз.

Біздің оқу пәніміз ағылшын тілі болғандықтан осы пәнге арналған сабақтарда Абай Құнанбаев шығармалары арқылы шетел тілін меңгерте отырып эстетикалық тәрбие беруді жүзеге асырудың жолдарын қарастырып оны жүзеге асырудың жүйесін жоғарыда көрсетілген ақын шығармаларындағы эстетикалық ой жүйесіне сүйене отырып келтірдік.

соның ішінде поэзия және басқа да көркем өнер туындыларын қабылдауға бейімді де бейілді болып өсетіні туралы педагог ғалымдар айтып келеді. Табиғат көркемдігінен адамдар шығармашылыққа шабыт алады, ойлау іс-әрекетіне қор жинайды.

Табиғат – сұлулықтың қайнар бұлағы болғандықтан эстетикалық тәрбиедегі оның орнын басқа ешқандай жасанды туындылармен теңестіру мүмкін емес. Табиғатты бақылау арқылы қиялдануға жол ашылады, сөйтіп эстетикалық сезімнің дамуына ықпал етеді. Абай Құнанбаев осындай табиғаттың көркем туындысын бақылап, одан ләззат алып, тояттап өскен.

Сондықтан ол оны сөз түрінде суреттегенде сан алуан теңеулер мен салыстырмалар, гипербола, парабола секілді тәсілдерді әдебиет теориясын білмей тұрып-ақ, туа біткен дарыны мен данагөйлігі нәтижесінде сипаттай алған. Мысалы, «Қызарып, сұрланып» өлеңінде адамның «елбіреп, қалтыраған» жас та нәзік сезімі мен табиғат көрінісінің сәйкестігін:

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп, қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да, - деп суреттеген [3].

Жалпы ақынның табиғат көркемдігін толайым сезініп, көңіл толқуларын сөзбен жеткізудегі шеберлігін оның «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінен көруге болады. Осы құбылысты көрмеген адам оны дәл ақын Абайдай жеткізе алмас еді. Оның сезімге әсерінің қуаттылығын өлеңдегі «сәулесі суда дірілдеп..., тасыған өзен күрілдеп..., жапырағы сыбырласып..., құлпырған жасыл жер жүзі» деген сөздерден көреміз. Мұнда да ол табиғаттағы көріністерді адамдар арасындағы қарым-қатынас пен жүріс-тұрысымен астарластырып, қабыстыра келтірген, мысалы:

Таймаңдамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып.
Дем ала алмай дамыл қып,

Елең қағып, бос шошып. – соңғы тармақтан әрине ақын қыз туралы айтып тұрғаны, «сөз айта алмай бөгеліп» ақынның өзі не болмаса сол сынды жігіт туралы деп ұғынуға болады [3].

Ақынның «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңін эстетикалық талдауда мазмұнымен түр үйлесімділігі және ондағы сөздің эстетикалық маңызын пайымдау студенттерді әр сөздің көркемдік мәнін аңғаруға үйретеді. Сондықтан эстетикалық тәрбие беру, жеке тұлғаның бойында тұрақты эстетикалық дағды, көркем сипаттағы әдет қалыптастырып, эстетикалық сипаттағы туындыларға болған қажеттенуін туындатады, бойында бар қабілеттерін дамытып, эстетикалық талғамын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл өлеңді эстетикалық – мазмұндық құрылымын талдау дегенде жалпы әдебиеттеориялық емес сезімге әсерлі тұстарына мән бердік. Бұл өн бойы эстетикалық сезімінен туындағанын өлеңнің мазмұны, ақын қолданған сөздерден-ақ көруге болады, оның «бір қызық ісім екен..., көкірегі сезімді, көңілі ойлыға бәрі де анық...» – деген тұжырымын ескере келіп, мынадай сезімге әсерлі эстетикалық мағыналы тұстарын талдауды жөн көрдік. Өлеңдегі оқиға желісінде табиғат, адам мен жануар арасындағы байланысты көрсететін тұсы, адам үшін болған екі тағының айқасы аңшыға қызық. Осыны көру үшін істелген шаралардың барлығын ақын жай сөзбен емес көркем сөзбен жеткізеді. Олар: адам үшін болған екі тағының арасындағы айқас. Ақын осыны суреттеу үшін төңіректің бәрін адам, аң, табиғат көркемдігін салыстырып қыз сұлулығымен келтірген тұсы осы өлеңнің адамды толқытып, көңіл күйін қуаныш сезімге бөлейді. Себебі осы сурет көз алдыға табиғат қана емес қыз сұлулығын да алып келеді. Сондай-ақ

Ұқпассың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың көп бақпасаң
Көлеңкесі түседі көкейіңе
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң -деп түйіндейді.
Осы өлеңнің эстетикалық-құрылымдық мазмұнын талдасақ.

Біріншіден; студенттердің бүкіл өлеңдегі оқиға желісін нақты аңғаруға, эстетикалық сезімін оятқан негізгі сөздерге, екіншіден; олардың мәнін пайымдауға, үшіншіден; нақты баламасын ағылшын тілінде тауып меңгеруге мүмкіндік береді.

Адамның әлеуметтік-психологиялық ахуалын табиғатпен қатарластыра суреттеу ақын шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі деуге болады, мысалы, «Тоты құс түсті көбелек» [4] өлеңінде ол сондай сан алуан бояулармен құлпырған көбелекті көркем және табиғат құбылыстарын

Эстетикалық тәрбиенің басты мәселесі, осы сезім әлеміне әсер ету, оны дамыту, қалыптастыру мәселелерін шешу. Педагогика ғылымында эстетикалық тәрбиенің мақсаты, міндеттері, құралдары теориялық жақтан айта қаларлықтай жеткілікті дәрежеде белгіленген. Десек те заман өзгеріп, өмір сүру заңдылықтары жаңғырған жағдайда оның өзін де қайта қарастыру керек екендігі көз көрінеу.

Эстетикалық тәрбие бүгінгі күнде жастар арасына дендеп еніп келе жатқан батыстың бағасыз талғам, көркемдікті тани алмайтын анайы көзқарасқа қарсы сезім қауқарын күшейтіп, сана қуатын арттыруға бағытталуы тиіс.

Пікір талас. Табиғат – бұл қоршаған әлемнің әр алуан туындысы. Әркімнің туған жері – тау, тас, құм, шөл, мұз бен қар болуына қарамастан өзіне көркем және туған анасы секілді тартып тұрады. Табиғат өнерде сөз, әуен, бояу арқылы бейнеленеді. Ақын, жазушылар табиғаттың ашық-айқын тұстарымен бірге әдеттегі адамдар көре алмайтын, көрсе де көркемдеп айта алмайтын құбылыстарын сөзбен суреттеп бейнелейді.

Сондай суреткерлік Абай Құнанбаев өлеңдерінде ерекше байқалады, мысалы, ол «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінде аңшылықтың ерекшеліктерін тұрмыс салтымен ұштастыра келіп ұтымды және көркем сөздермен ұйқастыра келтірген. Солардың ішінде осы өлеңге түр беріп тұрған және оның көркемдігін өңіне келтіріп тұрған сөздер, “ғанибет, ықшам, қайтқан ізі, із шалғанда, қағушы ойда, томаға, самғағанда, тісін қайрап”, т.б. Осы өлеңнің бүкіл эстетикалық маңызын көз алдына алып келетін көріністер жаңа жауған аппақ қар:

Қансонарда бүркітші шығады аңға...

Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,

Сағадан сымпың қағып із шалғанда... .

Түлкі мен бүркіттің алпарысуының аппақ қар үстіндегі бейнесін және шомылып жатқан сұлу қызбен салыстырған тұсы: [2]

Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға... - деп келтіргені қай жастағы адамға болса да түсінікті, десек те қазіргі кездегі қалада туып, өскен, қыстың даладағы сипатын көзімен көрмеген, ал аңшылықтың жайын тек мылтық асынып барып, бір-екі ит-құсты аяусыз өлтіру немесе атып келу деп таяз түсінетін мектеп оқушыларымен, студенттеріне эстетикалық тәрбие ұйымдастыруда осының мәнін көркемдік заңдылығымен түсіндіру қажеттігі туындап отыр.

Бұл жөнінде Қ.Жұмалиев Абай поэзиясының тіліне байланысты еңбегінде талдап келтірген. Бұдан басқа ақынның «Жаз», «Күз», «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай, «Қыс», «Желсіз түнде жарық ай», «Қарашада өмір тұр, т.б. табиғат құбылыстарына арналған өлеңдерін де эстетикалық тәрбие мақсатында қолдануға болатындығы айтылып келеді.

Біз осы еңбегімізде студент жастарды Абай шығармалары арқылы эстетикаға тәрбиелеу мәселесін зерттеуді барлық шығармалары негізінде жүзеге асырудың жолдарын қарастырып отырмыз. Сондықтан табиғат туралы өлеңдерін эстетикалық тәрбиенің бір қыры деп қана есептейміз.

Сонымен, табиғат туралы ақынның басқа өлеңдерін талдағанда олардың тек табиғат көркемдігі емес сонымен бірге адамның көңіл күйі мен әлеуметтік ахуалын да өлең сөзбен сипаттау ақын шығармашылығының ерекшеліктерінің бірі деуге болады. Оның эстетикалық мәні де осында, мысалы, қыс мезгілінің өзіндік табиғи көркемдігі – ақ киім, ақ сақал, ақ қырау, сықырлап, үскірік, аяз, қар жауып, долданғанда, үй шайқалды деп келтірілсе, сол кездегі адамдардың жай-күйін олардың әлеуметтік ахуалын табиғаттың осы мезгілінің қаталдығымен байланыстырған – домбығып, үсік шалды, шыдамай теріс айналды деп, ал сол кездегі малдың жайын жылқы арқылы:

Қар тепкенге қажымас қайран жылқы,

Титығы құруына аз-ақ қалды – деп осы кездегі табиғаттың бөлінбес белгісі қасқыр туралы айтып келеді де малшыларға – қор қылма, күзетіндер, қайрат қыл деп ескерте отырып «Құр жібер мына антұрған кәрі шалды»- деп ой қорытады [2]. Осы өлеңдегі сезімге әсер ететін тұстарын табиғатпен байланыстырсақ, ол әрі көркем әрі қатал сондықтан мұнда эстетиканың екі санаты – көркемдік пен ұсқынсыз тоғыса келіп өмірдің қарама-қайшылықтарын көрсететін, біріне екіншісі қарсы келуіне қарамастан бір бүтін табиғат құбылысының адам өміріндегі мәнін көрсетіп отыр.

Міне, ақын шығармаларындағы осындай табиғат көркемдігі мен ондағы құбылыстар адамның эстетикалық сезімі мен байқағыштығын дамытып, көңілде ой жүргізіп қиялдануына азық болатыны белгілі. Табиғат құбылыстарын бақылап одан сабақ алу өнер туындыларын танып-білу, бағалау және қабылдап түсінуге негіз болады. Табиғат құбылыстарын бақылап өскен адам әдебиет туындылары,

У.Р. Кансеитова¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ

Аңдатпа

Бұл мақаланың негізгі мақсаты шетел тілін оқыту барысында жаңалықты жатсынбай ұлттық қасиетіміздің асылдарын асқақтата отырып студенттердің жанына нұр құя білу, оларды тіл өнерінің мүмкіндіктері арқылы эстетикаға тәрбиелеуде пайдалану. Ертеңгі қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлтқа деген сүйіспеншілігі қалыптасқан, парасатты азамат тәрбиелеу. Осы орайда Абай Құнанбаев шығармаларындағы табиғат көркемдігі мен ондағы құбылыстарға қатысты ойлар мысалдармен берілген. Табиғат құбылыстарын бақылап одан сабақ алу өнер туындыларын танып-білу, бағалау және қабылдап түсінуге негіз болады. Табиғат көркемдігінен адамдар шығармашылыққа шабыт алады, ойлау іс-әрекетіне қор жинайды.

Абай поэзиясындағы эстетикалық идеялардың ерекшелігі ақынның қоғамдық және табиғатты ортамен көркемдік заңдылық тұрғысынан тануы және оны өзінің поэзиялық шығармаларында эстетикалық көркемдік кредосы ретінде пайдалана отырып, жастарды әсемдік сезімге тәрбиелеудің пәрменді құралы етіп қолдана білуі қарастырылды.

Көркемдік табиғат құбылысында, өнерде, адамның мінез-құлқы мен жүріс-тұрысы, ақыл парасатында, күн-делікті тұрмыста адамдардың оны байытуға арналған шығармашылық іс-әрекетінде бейнеленетіндігі баяндалған.

Түйін сөздер: Эстетика, көркем әдебиет, шығармалар, ұтымды пайдалану, дағдылану.

Кіріспе. Еліміздің көркейіп өркеніетті елдер қатарына, әсіресе халықаралық деңгейге көтерілуіне осы заманғы жас ұрпақтың бет-бейнесі және олардың тәрбиелік деңгейіне де тікелей байланысты.

Осыған орай қазіргі кездегі эстетикалық тәрбиенің міндеттерін, тілдік пәндер бойынша Абай шығармаларын қолдану арқылы шешуге зор мүмкіндіктердің барлығы байқалады. Білім беру үдерісінде көркем әдебиет арқылы эстетикалық тәрбие беру жалпы тәрбиенің бөлінбес құрамы екені белгілі. Өйткені эстетикалық тәрбие мен адамдар арасындағы қарым-қатынас ережелері, әдеп, әдет, дағдылар көркем әдебиеттің өзегі болып табылады. Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарасы махаббат сезіміне байланысты, адамдар арасындағы қарым-қатынасы, табиғат көркемдігі, қыз сұлулығы, әдеп санатының жеке адамға қатысты ар, намыс, ұят, қу, сұм, алдамшы, достық, жолдастық, т.б. қамтиды [3]. Демек, эстетикалық тәрбие туралы сөз қозғағанда осыларды ескере отырып, оны бүгінгі күн талаптарымен кіріктірудің жолдарын қарастыру керек.

Осыған орай білім беру мекемелерінде әсіресе жоғары оқу орындарында шетел тілін оқыта отырып тәрбиелеу, студенттерді заман талабына, уақыт ағымына қарай өзгеріп толықтыруды талап етеді. Шетел тілін оқыту барысында жаңалықты жатсынбай ұлттық қасиетіміздің асылдарын асқақтата отырып студенттердің жанына нұр құя білу, оларды тіл өнерінің мүмкіндіктері арқылы эстетикаға тәрбиелеуде пайдалануымыз керек. Ертеңгі қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлтқа деген сүйіспеншілігі қалыптасқан, парасатты азамат тәрбиелеу ең басты міндет.

Әдіс. Тіл көркемдігі Абай Құнанбаев шығармасындағы эстетикалық ойларды жеткізудегі басты құрал болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда Қ.Жұмалиевтің «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген еңбегінде: «Абай поэзиясының тілі, сөз кестесімен өлең өрнегі кіршіктей қоспасы жоқ саф таза халықтығымен, келісті қарапайымдылығымен, тартымды сомдылығымен құнды» деді. Ұлы ақын шағырмаларында ойшылдықпен суреткерліктің жарасымды, үйлесіп, адамның сезім дүниесінің орасан зор байлығы, нәзіктігі, өткірлігі, баурап алатын керемет күшін ақынның «тіл кестесі, сөз қолдануына бөлекше сипат дарытады» - деген [1]. Эстетика – бұл сезім әлеміне қатысы бар құбылыстарды зерттейтін философияның бір саласы болса эстетикалық тәрбие көбінесе адамның сезімін тәрбиелеу арқылы санасына әсер етіп, іс-әрекетіне бағыт-бағыдар беруді көздейді. Жүріс-тұрыс, адамдар арасындағы қарым-қатынас нормаларын түйсініп, сезіну оның эстетикалық жағын қамтиды.

Нәтижесі. Сондықтан эстетикалық тәрбие туралы сөз қозғағанда оны этикамен байланыстырады. Этика мен эстетика осы іс-әрекет, жүріс-тұрыс, мінез-құлық көріністері арқылы бір-бірімен байланысып жатады. Әр нәрсенің мөлшері мен өлшемін білу эстетикалық жақтан сезіну арқылы келеді.

А. Есенкулова¹, Н.Б. Сағындыков¹

¹Казакский национальный университет имени аль-Фараби

ПРИРОДА ВОСТОЧНЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ДАСТАНОВ

Аннотация

В статье говорится о путях формирования развития в казахском фольклоре дастана с религиозной содержательностью, его признаках, свойствах, а также о сущности и тематических группах, дающих общее представление об этом жанре.

Выявив особенности художественной формы и содержания дастанов с религиозной содержательностью, авторы обратили свое особое внимание и подвергли анализу такие его тематические группы, как героические, любовные и назидательно-дидактические.

В статье весторонне рассмотрены художественные особенности и специфика формирования персонажей казахских религиозных дастанов, их стихотворной формы, сохранивших свои устойчивые связи с восточными сюжетами. Вместе с тем, в них анализируются и подлинные исторические события и явления, факты и исторические личности, говорится о месте жанра в казахской литературе. Опираясь на исследования ученых-фольклористов, авторы статьи стремились выявить сюжетные и чисто идейные религиозные основания, лежащие в структуре типологически сходных сюжетов в произведениях казахского лиро-эпоса и эпоса и сохранивших эти особенности в дастанах с религиозной содержательностью.

Ключевые слова: фольклор, дастан, эпос, сюжет, связь, типология, религия, любовный, героический, назидательно-дидактический.

A.Esenkulova¹, N.B. Sagyndykov¹

¹Kazakh national university named after al-Farabi

THE NATURE EASTERN RELIGIOUS DASTANS

Abstract

The article deals with the ways of forming the development in the kazakh folklore of dastan with religious content, its features, properties, as well as about the essence and thematic groups giving a general idea about this genre.

Having identified the features of the artistic form and content of dastans with religious content, the authors paid special attention to and analyzed such its thematic groups as heroic, love and edifying-didactic.

The article thoroughly examines the artistic features and specifics of the formation of the characters of kazakh religious dastans, their poetic form, who retained their stable ties with the eastern subjects. At the same time, they analyze the true historical events and phenomena, facts and historical personalities, it is said about the place of the genre in the kazakh literature. Relying on the research of folklore scholars, the authors of the article sought to reveal the plot and purely ideological religious grounds that lie in the structure of typologically similar subjects in the works of the kazakh lyric-epic and epic and preserved these features in the dastans with religious content.

Key words: folklore, dastan, epic, plot, connection, typology, religion, love, heroic, edifying-didactic.

Қыз баланың жігітті таңдауы ертегілерде де, эпикалық туындыларда да кездеседі. Сонымен, Наушардан сұлу Құсайынды ұнатады. Махаббат пайда болған жерде, оның қас жауы да туындайтыны анық. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында сүйіспеншіліктің болашағына балта шабушы Қодар болса, мұнда – Жазит. Бірін-бірі ұнатқан екі жас ұзақ өмір сүрмегенімен, екеуінің махаббаты кейінгіге аңыз болып тарайды. Дастанның түйіні: осындай оқиғаның болуы – Алланың бұйрығы:

Алланың не болса да құдіреті кең,
Әуелден адам болмақ жерменен тең [1,131].

Үшінші топтағы көрнекті мұраларға «Әбу Шахма», «Қисса көгершін», т.б. жатады. Бұлар негізінен үлгі ретінде шығарылған ғибраттық діни дастандар болып табылады. «Қисса көгершін» дастанында қаршығадан қашқан көгершін Мұхаммад пайғамбарға келіп, жанына пана табады. Шығарманың өзегі – пайғамбардың жанашырлығы. Ал, қайырым жасау діннің негізгі қағидаларының бірі болып саналатыны мәлім. Яғни, дастанда дінді насихаттау көрініс тапқан.

«Әбу Шахма» атты қысқа қиссада мағынасы терең ғибрат айтылған. Төрт шадиярдың бірі – Омардың Абдулла және Әбу Шахма есімді екі ұлы болады. Әбу Шахма жастайынан дін кітаптарын көп оқиды. Әкесі де бұл ұлын жанындай жақсы көреді. Әбу Шахма науқастанғанда он ай ораза тұтуға бекініпті, тілегі қабыл болып, ауру бала жазылыпты. Бірақ Омар өз перзентін қанша сүйсе де, шариғат шарттарын одан да жоғары қояды. Көп ұзамай әке мен баланың арасын айырған оқиға болады. Бір жойт Әбу Шахманы «арақ ішсең, ауруыңнан жазыласың» деп азғырып, ақыры көндіреді [2, 7].

Бала мас болып, бір қызды зорлайды. Қыз жүкті болады, туған баласын жасыра алмай Омарға кеп жүгінеді. Омар істің анағына көз жеткізіп, балаға жүз дүре соғылсын деп үкім етеді. Әке үкімін естіген соң «Тірліктен күдер үзіп, Әбу Шахма сарайынан бегін бұрды» делінеді қиссада. Он дүреден кейін жаны қысылған Әбу Шахма әкесінен кеңшілік сұрайды. «Қалған дүрені біз көтерейік» деген саһабалар тілегіне де илікпейді. Балаға сексен дүре соғылғанда анасы келіп, араша сұрайды. Бұйрықтың бұзылмасына көзі жеткен соң зар наласын төгеді. Омар іші қан жылап тұрса да, өзінің қатал шешімінен айнымайды. Бала өлгенде «о дүниеде кездесейік» деп тағдырына көнеді.

Мұнда Әзіреті Омар қолында баласын жазадан құтқара аларлық құдірет болса да, өз шешімінің көптеген мұсылмандар сенімінің бекуі мен әлсіреуіне әсер ететінін жақсы түсінеді. Оның жүрегінде шын берілген мұсылмандық парызы мен баласына деген махаббаты және күнә жасаған жас адамға деген адамдық аяушылығы тоқайласып, тоғысады [4,265].

Қиссаның тағы бір ғибраты «кінәлі адам қанша жақының болсада жазалансын, кешірім болмасынға» саяды. Қатал да болса әділ үкім ғана елді тәртіпке үйретеді дейтін аңсар да аңғарылады. Әрбір адам өзінің істеген ісіне жауап берсін деген талап дастанның негізгі айтар ой-мұраты болып табылады.

Біздің ойымызға неге осы дастандардың ерлікті жырлайтынын батырлар жырына, махаббатты жырлайтынын ғашықтық дастандарға жатқызып қарастырмаймыз деген сұрақ оралуы мүмкін. Бұған ғалым М.Әбдуов мынадай жауап айтады: «Біріншіден, діни дастандардағы ерлік, махаббат, өсиет, ғибрат мәселелері тікелей дінмен байланыстырылып отырады. Екіншіден, бұл мұралардың негізгі өзегі дінді дәріптеу мен насихаттаудан тұрады» [5,71]. Сол себепті де бұл тектес туындылардың эпикалық, лиро-эпикалық шығармалардан өзгешелігі сюжет өзегінде діни идеялардың жатқандығы болып тұр десек қателеспейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбдуов М. Діни дастандарды жүйелеудің кейбір жолдары // Жұлдыз. 2005. – №12. – Б. 130-132.
- 2 Бердібай Р. Діни дастандар тағылымы // Қазақ. – 2012. – 20-27 сәуір (№16/17). – Б. 6-7.
- 3 Сарбасов Б.С. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы жер-су аттары // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. Филология ғылымдар сериясы. №2 (56), 2016. – Б. 179-183.
- 4 Әзібаева Б. Қазақтың дастандық эпосы // Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2004. 24-26 мамыр. – Б. 361-367.
- 5 Әбдуов М. Қазақтың діни эпосы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. – 71 б.

Дастанның негізгі идеясы исламды дәріптеу екені осы жолдардан айқын аңғарылады. Ғали Мединеге қайтарында Дариғаға: «Жүкті болып, босансаң, қыз атын өзің қоярсың, ұл болса, аты имам Мәди болсын» дейді. Дариға айы, күні жетіп ұл туады, атын Мәди қояды. Бала оқу жасына жеткенде оған бес уақыт намазды үйретеді, медресеге оқуға береді. Мәди әкесінің кім екенін білмей өседі. Бір күні бала медреседен келе жатып, тандырға нан пісіріп отырған кемпірді мазақтайды. Ашуланған кемпір:

- Әкесі тірі кеткен сұмырай жетім,
Не жаздым, мұнша мазақ қылдың [2, 11], - дейді.

Жақын адамның хабарын осылайша кездейсоқ білу – қазақ жырларында кездесетін сарын. Мәселен, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлуда» Қозы Баянның жағдайын, «Алпамыста» болашақ батыр айттырған қалыңдығының жайын бөгде адамдардан естиді. Демек, «Дариға қызда» да осы сарын орын алған. Бұдан діни дастандар қазақтың дәстүрлі жырларымен әр тараптан үндесіп жататындығын көреміз. Мәди анасынан «шыныңды айт» деп сұраған соң, Дариға мән-жайды түсіндіреді. Әзірет Әліні ғана емес, Әбубәкір, Омар, Оспан шадиярларды, «ұлы анаң» деп Фатиманы, ағаларың деп Қасен мен Құсайынды зор ілтипатпен атап, сырттай таныстырады. Қисса-дастанның тағы бір тәрбиелік мәні осы тұстан қылаң береді. Дариға өзі көрмеген адамдарды қасиет тұта сөйлейді. Мәди әкесін іздеп жолға шығады. Ол алпыс күнде Мысырға, тағы алпыс күнде Мединеге жетеді. Хазірет Ғали өзінің он жеті баласын күрестіріп жатыр екен. Мәди де күреске түсіп он алты баланы жығады. Енді он жетінші баланы - Мұхаммед-Қанафияны жықпақ болғанда, Ғали Мәдимен өзі күреседі. Бір кезде бала: «Я, медет бер хазрет Ғали атам» деп дауыстағанда Ғали жөн сұрап, белдесіп жүргені өз баласы екенін біледі. «Өз атама қолым тиді, мені енді жер жұтсын» деп Мәди қуған Ғалиға жеткізбей, қара тасқа еніп кетеді. Ғали әлгі қара тастың тас талқанын шығарса да, бала табылмайды. Ғалидың жылағанын Алла естіп, Жәбірейіл арқылы «баласын машқар күні көрер» деп хабар береді...

Мәдидің аты аңызға айналуына оның батырлығынан гөрі перзент парызын биік санайтын-дығынан болса керек. Мұндағы Мәдидің аңыз-әпсана деңгейіндегі бір ғана ісі «әкені қадірле» деген сансыз ескертпесінен де салмақты деуге болады.

Әке мен баланың бірін-бірі танымай күш сынасуы әлемдік фольклорда орын алған көне сарынның бірі. Атағы жаһанға жайылған «Шаһнамада» да осы архаикалық мотив кездеседі.

Қазақтың эпикалық жырларында жаулар ретінде қалмақтар жүреді. Сонымен қатар, кей жырларымызда эпикалық дұшпан сипатында қызылбастар болса, кейбірінде ындыс деген жаулар ұшырайды. Діни қисса-дастандарда исламның жауы болып көбінесе жәйттер көрінеді. «Зарқұмнан» да, «Дариға қыздан» да мұны айқын табамыз.

Екінші топтағы діни дастандарға «Жүсіп-Зылиха», «Наушаруан сұлудың баяны», т.б. сияқты мұраларды жатқызуға болады [3].

«Наушарбан сұлудың баянында» Мұхаммед пайғамбар отыз үш мың саһаба, төрт шадиярды шақырып өсиет аманат айтады. Жасы он сегізге толған Бәтима деген қызын құранды ең жетік оқыған Ғалиға ұзатады. Жұрт жиылып келіп: «Халифалықты кімге қалдырамыз?» дегенде пайғамбар алдымен Әбубәкір, онан кейін Омар, Оспан, Ғалиды атайды. Пайғамбардың тапсырғаны еді деп Омар Халифа он екі мың әскерін Нашрауын шаһарына аттандырады. Кәпірлермен соғыста Ғали ерекше көзге түсіп, жаудың екі қыз, бір ұлын қолға түсіреді. Үлкен қыз – Діләпразды Мәлғаждарға некелеп қосады. Екінші қызға таңдауды өзіне береді. Сұлу қыз Наушарбан: «Саһабалар алдымнан өтсін» деп талап қояды. Имам Гүлсім ризалық батасын оқиды. Омар бата беріп, Оспан неке суын ішеді. Наушарбанның қолға түспегініне қызғанып, Жазит Құсайынды Кербаланың шөлінде өлтіреді. Кейіннен Құсайынның ұлы Зейнел-Ғабиден әкесінің кегін қуып, Жазитты мерт қылады.

«Наушаруан сұлудың баянында» ауыз әдебиетінде кеңінен қолданылатын сарындар көрініс тапқанын көруге болады.

Сөздерін жетімдердің қабыл көрсін,
Ініме алпыс түйе малын берсін.
Біріміз еркімізбен ерге тидік
Ғаламнан он сегіз мың таңдау берсін [1,131].

Бұлардың алдынан зор кедергі, өткел бермес айдын дария кездеседі. Бір ғажабы мұсылман қосынын әлгі дариямен өзге емес, өз күшіне сенген Ғирақ патшасы Зарқұм төрт жүз кемемен өткіздіріп алады. Тіпті Ғирақ шаһарының 400 қақпасын аштырып қояды. Әлсіз дұшпан мұндай тәуекелге бел байламас еді.

Дастан әсірелеусіз болмайды. Алладан алған төрт қылыштың үшеуін (Зұлпықар, Зұлқашы, Самсам) – Хазірет Ғали, біреуін (Қамқом) – пайғамбардың өзі тағынады. Бұл қиссада да, басқа діни туындыларда да хазірет Ғалидың Зұлпықар атты қылышы зор даңққа ие болғаны мәлім. Тіпті Зұлпықар ер қаруының теңдесі жоқ белгісіндей биік көркемдікке бөленіп, аңызға айналып кеткен.

Қиссада жау жағының күші, әйгілі батырлары толық таныстырылады. Олардың жеңіске деген жігері көрсетіледі. Зарқұмның елі қандай дұшпанды да қырып жіберерліктей мығым, ерлері сай секілді сипатталады. Олардың әскерлерінде пілге, көлікке мініп соғысатындардың бар екені де айтылады. Бұл бір жағынан қиссаға негіз болған оқиғаның көнелігін байқатса, екінші жағынан сол замандағы соғыстардың сипатын түсінуге де көмектеседі.

Қиссада батырлардың жекпе-жек ұрыстары мол көрсетілген. Мұхаммед пайғамбар әскері жағынан мұндай сайысқа алдымен Құмар (Омар) шығады. Оның ересен ерлігі жарқын суреттеледі.

«Зарқұмның» кейбір қиссалардан тағы бір айырмашылығы жау батырларының сесі мен күші шыншыл, әділ көрсетіліп отыруында деуге болады. Мәселен, мұсылмандардың көп батырын бет қаратпаған Жәнәбіл қимылдары өзгеше тартымды сипатталады. Жәнәбіл мұсылман батырларын шақ келтірмеген соң, ұрысқа Хазірет Ғалидың өзі шығады. Ғали мен Жәнәбілдің жекпе-жегін бейнелейтін жолдар эпикалық әсірелеудің биік үлгілері болып табылады. Бұған дейін ешкімнен беті қайтпаған Жәнәбіл тек Хазірет Ғалидан ғана жеңіледі. Ең таңқаларлығы – Ғирақ намысы үшін арпалысқан Жәнәбіл ақырында мұсылмандыққа өтеді. Жәнәбілдің дінге берілуі мұсылмандар үшін күтпеген оқиға болады. Мұнда Жәнәбіл исламның артықшылығын мойындап қана дінін өзгертеді. Ол «жаннан қорқып, дінінді бұзғаның не?» дегендерге «Жаратқан бір құдайды жаңа таптым, сендердің бас қойғаның құдай емес» - деп жауап береді.

Қазақ жырларында да жау батырының осындай себеппен досқа айналу желісі («Қобыланды батыр») кездеседі. Соғыс суреттерін шебер келтіруі жағынан қазақ жырларының ішінде «Зарқұмға» тең келетіні сирек. Бір-бірімен қайтпай соғысқан екі жақтың таласы ислам әскерлерінің толық жеңісімен, Ғирақ патшасы Зарқұмның және оның тірі қалған елінің мұсылман дінін қабылдауымен бітеді [2,7].

Өзінің құрылысы, көркемдік тәсілдері жағынан алып қарағанда батырлар жыры мен діни дастандар арасында ұқсастық мол. Ол, бәрінен бұрын, қаһарманның ғажайып туысы, жедел ержетуі, соғыста ерекше күшімен көрінуі, жауды жеңіп мұратқа жетуі, қысылғанда ғайыптан көмек келуі секілді дәстүрлі желілерден байқалады. Бұл белгілерді «Дариға қыз» дастанынан да табуға болады. Енді осы шығармаға қысқаша тоқталып өтейік.

«Тәңірінің досы пайғамбар төрт шадиярымен Мединеде кеңес құрып отырғанда алыстағы Қатыран қаласында бір палуан қыз бар дегенді естиді. Қыздың «мені бұл жалғанда күресіп жығатын жан бар ма екен» деп асылық сөйлегені Ғали арыстанның (Әлішердің) құлағына тиген соң, ол күш сынасуға бекініп, пайғамбардан рұқсат сұрайды. Дүлдүл атын мініп, қызды іздеп барғысы келетінін айтады. Пайғамбардың батасын алып, Әлішер тоқсан күн жол жүріп, қасына ерткен жолдасы Қамбар бабамен бірге бір шаһарға келіп, қарауылдан жөн сұрайды. Хазірет Ғали (Әзірет Әлі) бұл қаланың Қатыран екенін, мұнда патшаның Дариға атты қызы барын, оның «еркектен артық туғанын» білген соң, сонымен күрескісі келетінін айтады, өзін таныстырады.

Дастанның осылай басталуы аңыз әңгімелер мен ертегілерде, көне жырларда сан рет қайталанған сүрлеу екенін көреміз. Ғали мен Дариғаның тілдесуі, майдан жерге елдің жиналуы, Арыстан Ғалидың (Әлішердің) күреске әзірленуі, қызбен бірге қырық палуан келуі эпикалық тұрақты көріністерді еске салады. «Дүние жүзін топырақ пен шандақ басып, екеуі күресіпті он төрт күндей» деген тіркестер де кездеседі. Сол он төрт күнде Әзірет Әлі қаза болған намазын оқуға бір-ақ рет тыныс алады. Аллаға мінәжат қылады. «Бір қызды жыға алмасам, Омар, Оспан шадиярларға, отыз мың саһабаға не бетімді айтамын» деп күңіренеді. Алла оның дұғасын қабыл қылады, аспаннан жебірейілді жібереді. Керемет қуат алған Әзірет Әлі қызды жығады. Жойттер қорыққанынан дінге кіреді:

Хазірет Ғали Дариғаны жығып алды,
Тамам жұрт тамаша қып көзін салды.
Саны жоқ жойттер дінге кірді,
Мешіт пен медіресе және салды [2,6].

А.Н. Есенқұлова¹, Н.Б. Сағындықов¹
¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ШЫҒЫСТЫҚ ДІНИ ДАСТАНДАР ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ фольклорында көп ұшырасатын діни дастандардың даму жолдары, өзіндік белгілері мен қасиеттері, сондай-ақ оның тақырыптық түрлері, жалпы табиғаты сөз болады. Авторлар бұл дастандардың тақырыбына қарай батырлық, ғашықтық және ғибраттық болып бөлінетіндігін және өздеріне ғана тән болмыс-бітімін белгілейтін ерекшеліктері мен өзгешеліктерінің болатындығын анықтап, талдауға тырысады. Шығыс сюжетіне құрылған дастандардың қазақ топырағында қаншалықты өзгеріп немесе құбылып отыратындығын, кей тұстарда желісі бұзылмай, бір қалыпта келе жатқандығын, сонымен бірге, көлемі, өлеңдік құрылысы, кейіпкерлерді сомдаудағы көркемдік ерекшеліктерінің табиғаты да жан-жақты қаралады. Сонымен қатар, көптеген діни дастандық туындылардың тарихта нақты болған оқиғаларға, құбылыстарға, фактілерге және тұлғаларға құрылғандығы айтыла келіп, олардың қазақ әдебиетіндегі алатын орны талданады. Мақала соңында фольклортанушы ғалымдар зерттеулеріне сүйеніп, діни дастандардың өзіндік белгілерінің сақталатындығын және қазақтың эпостық, лиро-эпостық шығармаларымен кей тұстары типологиялық тұрғыдан ұқсас болып келгенімен олардың сюжеттік өзегінде таза діни идеялардың жататындығына қысқартыла отырып тырысады.

Түйін сөздер: фольклор, дастан, эпос, сюжет, желі, типология, діни, ғашықтық, батырлық, ғибраттық.

Тәлім-тәрбиелік мән-мағынасы терең, мазмұн-идеясы маңызды деп саналатын құндылықтарымыздың бірі – діни дастандар. Жалпы алғанда, ел ішіне кеңінен тараған діни дастандарға тән ортақ белгі бар. Ол діни дастандар оқиғасының негізінен, шығыс аңыздарының сюжетіне құрылғандығы. Оның бірден бір басты себебі ислам дінінде жатыр.

Діни дастандар негізінен сан алуан тақырыптарды қамтиды. Соларды сұрыптай келгенде үш түрлі салада жүйелеуге болады:

1. Батырлықты, ерлікті дәріптейтін діни дастандар;
2. Ғашықтықты, махаббатты суреттейтін діни дастандар;
3. Ғибраттықты уағыздайтын діни дастандар [1, 130].

Бірінші топтағы мұралар өте көп кезігеді. Бұл топқа «Кербаланың шөлі», «Салсал мен Зарқұм», «Дариға қыз», «Ғалиарыстан», т.б. дастандарды жатқызуға болады.

«Зарқұм» – батырлық жыр үлгісінде туған діни дастандардың бірі. Оқиғалардың үдемелі түрде берілуі, тартыстың шарықтау шегіне жетіп шешілуі, қаһармандарды сипаттаудың жүйелі келуі дастанның негізгі ерекшелігі болып табылады. Дастанда зарқұм патша билеген Ғирақ елінің әскерлері мен Мұхаммед пайғамбардың саһабалары, шадиярлары, қолдаған қауымы арасындағы жағдайы баяндалады. Бұл соғыстың қажеттігін Жаратқан Алла Жебірейіл арқылы пайғамбарға хабар еткен делінеді. Егер мұсылмандар алдын-ала әрекет етпесе, Ғирақтағы жәйттер Мединені басып алуы мүмкін екендігі де ескертіледі. Эпостың ежелгі шарты батырларды таныстыру болса, «Зарқұмда» бұл дәстүр кең әңгіменің арқауы болады. Яғни:

Ішінде жасы үлкен кәрі де бар,
Әбубәкір, Құмар, Ғұсман, Қали да бар
Бір Қалидың он сегіз баласы бар
Әбілмәжін, Мәлғаждар, Сәдуақас,
Құмар, Ғұсман, Кәреппен болған жолдас.
Пайғамбар туын алған Ер Гәкаша
Саһаба бәрі палуан құрбы-құрдас.
Бас болған баршасына хақ пайғамбар
Қасына ерген өңшең палуаны бар.
Тәуекел хаққа қойып тақсыр ерлер
Жөнелді бірі қалмай барша жандар [2,6].

в плане синхронного возрастания парадигматической организации и, наконец, на вершине всех этих подходов стоит вселенская эволюция, в плане которого теокосмическое начало является основой гармонии космического существования.

Миф – целостный процесс создания мироздания, источник знаний и информации перехода от хаоса к космосу. Целостное структурное содержание мифа позволяет оценить его как систему мироздания» [6, 5].

Начиная с середины XX века, истина о мифах интересует писателей Азербайджана, Европы и Америки. Путь вселенной был направлен из хаоса в космос. Личность ищет пути избавления от происходящих внутри него бесконечных мучений, драматизируя социальный конфликт, жаждет морального покоя. В 60-ые-80-ые годы XX века азербайджанские и американские писатели, в том числе Юсиф Самед оглу и Джон Апдайк, выходом из положения считали обращение к мифологии.

Романы «День казни» и «Кентавр» – художественно-философские романы, которые считали возвращение к памяти, к мифам, к гармонии, к космосу спасением от хаоса.

Как известно, «исследование мифа как феномена современной социальной жизни началось в XX веке в связи с интересом к различным формам общественного сознания, и, прежде всего, политической идеологии» [7б 124]. Таким образом, ответственность за духовную красоту, сохранение всемирной гармонии, а также вечности человеческой добродетели, определяют эстетические взгляды американского писателя XX века Джона Апдайка.

Список использованной литературы:

- 1 Апдайк Дж. Кентавр. – М., Прогресс, 1966. – 286 с.
- 2 Джон Стейнбек и традиция Американской литературы. – М., Художественная литература, 1984. – 351 с.
- 3 Денисова Г. Современный американский роман. – Киев: 1976. – 250 с.
- 4 Джон Стейнбек. Зима тревоги нашей. – М., 1962. – 126 с.
- 5 Горький М. О литературе. История русской литературы. – М., 1939. – 340 с.
- 6 Мулярчик А. Послевоенные американские романисты. – М, 1980. – 279 с.
7. Жанысбекова Э. К вопросу о содержании феномена неомифа в современном искусстве и литературе // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. – Серия филологические науки. - № 4 (54). – Алматы, 2015. – С. 121-124.

С.М. Гаджиева¹

¹Ganja Memleketlik Universiteti

ДЖОН АПДАИК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МИФ ПЕН ШЫНДЫҚ

Аңдатпа

Мақала америка әдебиетінде XX ғасырдың 60-80 жылдарында маңызды рөл ойнаған ұлы жазушысы Джон Апдайк шығармашылығын зерттеуге арналады. Оның мамандығы мен әдебиеттегі қызметі мақаланың басты тақырыбы. Мифологиялық мәтінде өз биографиясын айтқан алғашқы жазушылардың бірі. Осыған байланысты аутобиографиялық факторлар романның негізгі сюжеті. Оның «Беги, заяц», және «Кентавр» шығармалары мақалада талданды. «Кентавр» романының басты кейіпкері Джордж Колдуелл ежелгі грек мифологиясында Хироннан басқа кентавр рөлін дәлелдеген. Осылай жазушы миф пен автобиографияны сәйкестендірген. Оның мифологияға америка қоғамының қалауынан назары ауған.

Түйін сөздер: кентавр, мифологизм, шындық, психологизм, мифтік мәтін, американдық проза, мифке оралу.

S.M. Hajiyeva¹

¹Ganja State University

MYTH AND REALITY IN JOHN UPDIKE'S CREATIVITY

Abstract

The article is devoted to the great American writer-John Updike –who played an important role in American literature in the 60-80s of the XX century. His speciality and his literary activity are the main points of the article. He is considered to be the first writer, who related his biography to the mythological context. From this point of view autobiographical factors are constitute the main plot of the novel. His most famous works- “Rabbit, Run” and “Centaur” were analyzed in the article. That the main character of the novel “Centaur” George Colduell was equalized with the Centaur Chiron in ancient Greek myth proves the role of mythologism in his creativity. Thus the writer took into account mythologism and autobiographizm together.

His reference to mythology came from the demand of American life style of that century. Moreover, the factor of myth, at the same time American life, i.e American life style and reference to myth is closely connected the writer's attitude to the genre-novel.

Key words: centaur, mythologism, reality, psychology, mythical context, the American prose, a return to myths.

образам языческих богов? На этот вопрос сам автор отвечал так: «Мифы в романе выполняют различную функцию. Иногда раскрывают противоречивые чувства, иногда укрепляют сатирические мысли, а иногда разрывают материальную жизнь, показывая идеальный мир и отрешившегося от материального мира Колдуэлла. Я стараюсь показать, как переплетаются реальность и мифы, дополняя друг друга, и действительность выходит на первый план». Таким образом, по Джону Апдайку мифы и действительность взаимосвязаны. Значит все дело не в том, как писали советские исследователи - Джон Апдайк не мог говорить правду, поэтому говорил языком мифических героев. Джон Апдайк жил в демократическом обществе, как и другие писатели он мог писать произведения в любом стиле. Обращение к мифам в американской прозе Джона Апдайка, в советской - Ч.Айтматова, в азербайджанской – Юсфа Самедоглу было связано с различными причинами. По нашему мнению, в 60-ые годы XX века образ жизни среднего американца был далек от духовного совершенства, и это заставило Джона Апдайка обратиться к мифам. Исследователь писал: «Америка развивалась стремительно. В нашем столетии (имеется ввиду XX век) 20-ые годы- эпоха джаза, 30-ые эпоха красных, 40-ые годы конформизма, 50-ые годы молчания, 60-70-ые годы назывались эпохой бурь, восстаний, недовольств. Конечно же, такое образное название этих десятилетий полностью не охватывает их содержания, но если сравнить общественное настроение, то можно обнаружить некоторые характерные черты, которые точно выражены [5, 3].

Таким образом, не давая специальной характеристики Америки 60-70-ых годов, можем представить себе яркую, шумную эпоху. В годы социального кризиса для удовлетворения духовных потребностей американского читателя недостаточно было обращения к действительности. Поэтому в это время обращение к мифу как к духовно чистому, мудрому становится важным не только для американской, но и для всемирной прозы.

В романе Джона Апдайка «Кентавр» образ школьного учителя Джона Колдуэлла из американского штата Пенсильвании переплетается с мифическим образом Кентавра – Хироном. Таким образом, Кентавр – с головой и торсом человека на теле лошади – превращается в одно из значительных лиц в американской прозе XX века.

Понятие мифа, в том числе американская реальность, вернее, ссылка на автобиографизм, которая является мостиком между американским образом жизни и древнегреческим мифом, а также восприятие жанра романа Джоном Апдайком, привели к созданию «Кентавр». В 1964 году ему присудили самую высокую премию американской прозы – премию Национальной Книги. Во время вручения этой премии, он сказал следующее о жанре романа: «Каким должен быть роман? Возможно, эстетические законы бессильны ответить на этот вопрос. От писателя требуется только одно - быть справедливым. Пускай мир, изображаемый писателем, несовершенен, но, проходя через трудности, мы должны продолжать создавать прекрасное, переходя от слова к слову» [3, 238].

Джон Апдайк создает сравнительный образ между мифическими и реальными героями. Его Кентавр Хирон – единственный Кентавр, которому Зевс подарил бессмертие за то, что его почитали и боги, и люди.

В романе все начинается с ХАОСа, с объяснения учителя на уроке, постепенно хаос распространяется на все, увеличивается, превращается в образ искренности. Писатель хаосу американской жизни противопоставляет мифический мир, мир света и ясности, мир гармонии и святости. Происходящие события и в мифическом, и в реальном мире автор обосновывает психологическими потребностями. Для этого автор в первую очередь создает историю, в которой стирается грань между эпохами. Только так Кентавр Хирон, всемогущий бог Зевс из мифа переходят в XX век, в Америку. Именно в этом состоит и значение романа, сила и могущество Джона Апдайка, как писателя.

Современная наука доказывает, что существующий хаос не в общественно – исторической, морально – психологической структуре современного мира, а в мире мифов, в мифическом мышлении.

Обратим внимание на спорное соображение: «Условно хаос считается беспорядочным миром, который составляет основу нашего упорядоченного мира. На основе основного тезиса структурной антропологии XX века действительная сущность мира (материи) выражается в бессознательной форме и приняло образность. Путь к нему идет через мифологию. Этот беспорядочный мир в человеческой психологии связан с понятиями подсознательной, бессознательной и сознательной характеристикой психики. Логика мифа управляет логикой бессознательного, а тот в свою очередь управляет миром нелинейной, нечеткой логики, то есть логикой хаоса. В плане структурных механизмов этого управления – кодирование миров, в плане космогонии диахроническая сублимация,

гического прототипа лишь чувство своей беспредельной власти над подчиненными, сладострастие, превратившееся в мерзкую старческую похоть, и глумливое своеволие чиновника, которого некому одернуть. Кузнец Гефест на Олимпе был равным среди равных – олинджерский механик Хаммел, хоть у него и золотые руки, еле сводит концы с концами и, конечно, не выдержит конкуренции со стороны хорошо организованных фирм. Афродита навсегда осталась для человечества символом красоты, а учительница физкультуры Вера даже для влюбленного в нее Колдуэлла не больше чем героиня тех грез, в которых животное начало современного кентавра заглушает благородство и ум, присущие ему как человеку. И сам Прометей, явившийся на страницах романа в облике Питера Колдуэлла, страдающего и от обостренного ощущения собственной социальной отверженности, и от неумения приладиться к нравам окружающей среды, и, наконец, от кожного заболевания, может быть воспринят только как трагикомическое снижение легенды.

В автобиографических записках Джон Апдайк писал: «Кентавр Хирон не стал Богом (по древне-греческой мифологии, случайно раненый Хирон, просит Зевса освободить его от мук бессмертия) и всегда тяготится своей двойственностью. Это происходило и с моим отцом. После переезда в Нью Джерси из Пенсильвании, он долгое время оставался чужим, не мог примириться с окружающими» [3, 226].

Наблюдение, просвещение и знакомство с мировой литературой, бесспорно, оказало большое влияние на творчество Джона Апдайка. Окончив с отличием Гарвардский университет, его на личные сбережения – стипендию, отправляют в Англию. Сотрудничая в знаменитом Нью-Йоркском журнале с Селлинджером, Ирвингом Шоу осваивает три писательские истины.

1. Наличие локальности сюжета.
2. Тонкий психологизм.
3. Образцовость стиля.

Тяжел творческий путь. Джон Апдайк выбирает путь и уже в 60-ые годы XX века в романе «Кролик, беги» (1960) создает образ – «средний американец», 26-летний Гарри Энгстром по прозвищу Кролик, специалист по рекламе кухонных принадлежностей. Когда-то Кролик Энгстром был классным спортсменом, «звездой» школьного баскетбола. Теперь подвиги его юности забыты, и он чувствует себя застрявшим на обочине.

Русский критик и исследователь А.Мулярчик пишет: «писатель изображает ничем не отличающегося, проводящего обыкновенный образ жизни рядового американца. В 60-ые годы автора обвиняют в том, что в высоко художественных произведениях, написанных метафорическим стилем, не поднимает общественные проблемы. Автор выступал против этой неадекватности» [3, 208]. Джон Апдайк доказывает, что созданный им образ американца, судьбы, социальные проблемы, общественные беды, описаны подробнее, чем, написанные об этом монографии и школьные книги.

В 60 – 80 – ые годы XX века произведения Джона Апдайка выявляют «социальную и религиозную философию», общественный опыт не может определить духовные ценности современного американца. В романе «Кролик, беги» обеспеченная с первого взгляда всем дочь американского автомобильного бизнесмена и женатый на ней известный спортсмен. Неудачными попытками начинается его бесконечная беготня и нескончаемые повседневные заботы [3, 213].

Устами Джона Апдайка говорит сам герой, считающий себя виновником всего: «Знаете, мне всегда казалось, что я прикрепился к сломанному стулу, к пустым столам и к телевизору; вовремя есть и исчезать невозможно». Эти слова Кролик говорит в беседе со священником Экклзом.

«То, чем мы живем, можно отличить внутренней темнотой». «Внутренняя темнота» мешает Кролику, его жене, любовнице Руте разойтись и объединиться. «Внутренней темноте», с которым живет в обществе американец, противопоставлен образ «Кентавра», Джон Апдайк обращается к античности, к греческому мифу, к героям, чья слава и бессмертие бесконечна.

Кролик – характерный социальный тип, рожденный «напуганными пятидесятыми», – значительное художественное открытие писателя. Отец семейства, Кролик испытывает смутное недовольство своим бытом и иногда отправляется в «бега». Бегство Кролика похоже на движение по кругу без надежды выбраться за барьер, воздвигнутый реальными обстоятельствами. В финале «бунт» героя все же завершается возвращением героя в лоно семьи. Возвращая своего героя к реальности, Апдайк указывает на тщетность романтизированных иллюзий.

Естественно возникает такой вопрос: почему в то время, как У.Фолкнер, Э.Хемингуэй, Стейнбек и другие знаменитые американские писатели критически изображая американский образ жизни, кризис в обществе, именно в этот период Джон Апдайк обращается к мифам, древним греческим легендам, к

С развитием советской литературы в 60-ые годы XX века, усложняется американский образ жизни. Джон Стейнбек, шестой лауреат Нобелевской премии, писал: «1960 год был годом перемен. В такие годы подступные страхи выплывают на поверхность, тревога нарастает и глухое недовольство постепенно переходит в гнев» [4, 270]. Джон Стейнбек эту эпоху назвал эпохой деградации американского духа.

В 60-ые годы XX века американская проза разрешала несколько глобальных проблем:

1. Американский образ жизни
2. Судьба среднего американца.
3. Кризис американского духа.
4. Духовное обнищание народа.

«Вершиной американской прозы XX века» считается роман «Гроздь гнева», подвергшийся художественной критике. В ответ на критику Джон Стейнбек писал: «Я не пишу для получения удовольствия, Наоборот, я стараюсь, чтоб читатель пережил настоящее потрясение. Эта книга написана без прикрас, такой как и сама жизнь» [1, 94].

Американская проза 60-ых годов изображает кризис общественной жизни во всех сферах. Читатель «средний американец» задумывается над проблемой кризиса национального духа, который привел к национально-духовному упадку. Выходом из положения был возврат в прошлое, к мифу, к фольклору. Так возникли романы Эрнста Хемингуэя «Старик и море», Уильяма Фолкнера «Шум и ярость», Джона Стейнбека «Зима тревоги нашей» и Джона Апдайка «Кентавр».

В 60-ые годы XX века во всем мире, особенно в СССР и в США утвердилась свобода мысли в прозе. В 1962 году Джон Стейнбек писал: «Среди писателей стало модным быть мертвым». Главное, что эти писатели не представляли себе национальных и эстетических идей. Молодой писатель того времени Джон Гордир считал: «Мы отказываемся жить в мире, где нет идеала героизма. Изолированный профессионализм такого писателя, весь мир в его мышлении равносильно смерти» [5,18].

Перечисленные выше мысли, характеризуют художественно- историческую обстановку Америки.

Исследователь этого периода А.М.Зверев писал: «В начале 60-ых годов такие писатели как Апдайк, Маламуд, Дот, Бекон создавали произведения, отвечающие требованиям новой нации, изображающие «духовные муки» честно и беспристрастно. Книга « Кролик, беги» самый наглядный пример, изображающий эти проблемы. К числу таких примеров относится и знаменитая книга Стейнбека «Зима тревоги нашей» [5,50].

Значение первого большого романа Джона Апдайка для литературной среды было оценено верно. Именно успех романа «Кролик, беги» заставляет писателя исследовать социально-психологические пласты общества, образ жизни «среднего американца», приводит к созданию романа «Кентавр» , в котором говорится о взаимоотношениях личности и общества. В романе образ писателя - личные проблемы изображаются на фоне судьбоносных моментов. Вполне естественно, что главный герой произведения художник Питер Колдуэлл отображает многие черты характера и психологические особенности автора. Писатель называет свой роман «Кентавр» личным, автобиографическим.

Как пересказать самое дорогое воспоминание? Как воссоздать для любимой девушки свой мальчишеский мир? Как это сделать, если прошлое, как и настоящее, зыбко, неустойчиво, очертания их расплываются и едва уловима грань между тем, что было, и тем, что кажется, между порядком и хаосом?

Именно таков мир в романе «Кентавр». Художник Питер Колдуэлл разговаривает со своей возлюбленной, рассказывает ей о себе, о детстве, о своем отце, думает о настоящем, возвращается в прошлое.

Для чего живет человек? Об этом всегда спрашивали герои Апдайка, об этом тоскливо спрашивают представители семьи Колдуэллов в трех поколениях: отец – учитель, дед и Питер. Отец Питера говорит: «Я готов и дальше тянуть эту бессмысленную, мне бы только знать, для чего все это? Кто ни спросит, никто не может ответить мне». «Для чего все это?» - на протяжении всей своей жизни человек спрашивает себя об этом и, не находя ответа, умирает».

Обратимся к образам романа Джона Апдайка «Кентавр». Миф запечатлел Хирона мудрым и благожелательным наставником, выпестовавшим прославленных героев – Тесея, Ясона. Колдуэлл видит перед собой в классе огрубевших, дичающих подростков, чьи интересы не простираются дальше баскетбола да все более изощренных издевательств над педагогом, который тщетно пытается говорить с ними о происхождении жизни и о сущности человека. В преданиях Зевс – божество всемогущее, грозное и величественное. Директор школы Зиммерман сохранил от этого мифоло-

С.М. Гаджиева¹

¹Гянджинский государственный университет, г. Гянджа, Азербайджан

МИФ И РЕАЛЬНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖОНА АПДАЙКА

Аннотация

Статья посвящена исследованию творчества великого американского писателя Джона Апдайка, который сыграл важную роль в американской литературе 60-80 годов XX века. Его специальность и его литературная деятельность являются основными моментами этой статьи. Джон Апдайк считается первым писателем, который пересказал свою биографию в мифологическом контексте. С этой точки зрения автобиографические факторы составляют основной сюжет романа. Его самые известные работы – «Беги, заяц» и «Кентавр» были проанализированы в статье. То, что главный герой романа «Кентавр» Джордж Колдуэлл уподобляется Кентавру Хирону в древнегреческом мифе еще раз доказывает роль мифологизма в его творчестве. Таким образом, писатель совместил мифологизм и автобиографизм. Его обращение к мифологии было требованием американского общества жизни этого века.

Ключевые слова: кентавр, мифологизм, реальность, психологизм, мифический контекст, американская проза, возвращение к мифам.

Величие художественной литературы всегда измеряется тем, насколько масштабны отражающие реальные события. Это не только отличительная черта реалистической литературы. Наоборот, начиная с античности, и в восточной, и в западной литературе задолго до появления реализма как литературного направления основным считалось изображение истинной жизни в художественном образе. Русский писатель М.Горький говорил, что действительность постоянно меняющийся, обновляющийся процесс, и она глубже и шире художественного и философского обобщения [1, 296].

Джон Апдайк (18 марта 1932 – 27 января 2009) принадлежит к тому послевоенному поколению писателей США, которые пришли в литературу, имея университетские дипломы и солидную филологическую подготовку. Объект его изображения – жизнь интеллигенции, хорошо ему знакомого «среднего класса». В отличие от современников, он ввел в литературу прием «смысловой сложности». Этим в понятие «действительность» придал новизну, разрушил привычные границы романа, создал только ему присущее мифико-психологическое течение.

Новизна, привнесенная Дж.Апдайком в мировую литературу, это выявление особенностей художественного мышления в сочетании с мифическими образами. В интервью, данном в России, Джон Апдайк говорил: «Замысел книги возник из нескольких строк, встреченных мною в собрании легенд и древних мифов. Мне захотелось пересказать эту легенду. В моем воображении она сливается с воспоминаниями из моего детства в Пенсильвании 1947 года» [2, 256]. Известный исследователь американской прозы А.Мулярчик сравнивая влияние мифа и реальности в романе Джона Апдайка «Кентавр» предавал преимущество действительности. «Обращение к мифу в творчестве Апдайка притягивает общее внимание. Во всех произведениях Джона Апдайка, написанных в 60 – 70 годы, находит отражение современной жизни Америки. По признанию самого автора содержание «Кентавра» имеет ностальгический характер». Прототипом центрального образа романа Джорджа Колдуэлла и мифического Кентавра Хирона является отец Апдайка, преподававшего в Шилленгтоне математику. А прототипом образа пятнадцатилетнего Питера, сына Колдуэлла, и кодированного образа Прометея является сам Джон Апдайк [3, 224]. Таким образом, в романе «Кентавр» мифологизм и автобиографизм тесно переплетаются, что и является новаторством автора.

Это была пора расцвета американской прозы. До этого времени шесть американских писателей получили Нобелевскую премию: Льюис Синклер (1939), Фуджин О'Нил (1936), Бак Перл (1938), Уильям Фолкнер (1949), Эрнест Хемингуэй (1954) и Джон Стейнбек (1963).

XX столетие в американской литературе, в частности проза, оценивается как эпоха расцвета. Именно в это время и в изображении, и в повествовании усиливается психологическое влияние. Для этого существовали три предпосылки: первая - в начале века в Америке развиваются естественные науки, особенно биология; вторая - экономический кризис обострил психологические проблемы населения; третья - в начале века австрийский философ – психоаналитик прочитал Зигмунд Фрейд прочитал шесть лекций, которые направили развитие искусства и литературы в новое русло.

Таким образом, Дьявол приближается к своему грязному намерению и побеждает Арифа. Снова меняется обличье Дьявола, но намерение не меняется. Мухтар Казымоглу пишет: «Если присмотреться, одним из признаков, обращающих на себя внимание, является внешнее изменение, перевоплощение с большим мастерством Дьявола, желающего, изменив человека, приобщить к злым поступкам. В этом вопросе Г.Джавид, естественно, опирается на мифологическое сознание. Романтический мастер принимает в расчет то, что в мифические образы представлены как способные на все существа» [9, 165].

Г.Джавид был также гением, сформировавшим в себе учение мистицизма. И поэтому в своем творчестве не упрощал человека, в большей степени призывал к совершенству. Человек способен на все, поскольку имеет крупицу истинного света! Просто победивший себя, свое желание, победит Дьявола, подтвердит свое просихожждение от совершенного «ангела истины» («*huri-həq*»).

Человек является шедевром Бога. Для того, чтобы судьба его была светлой, человек, в первую очередь, сам должен не подчиняться дьяволу в себе самом, для не нанесения вреда окружению, победив желания, зло, зависти, должен уметь любить каждого, каждый народ, каждую нацию. Умение изгнать из себя дьявола, не подпускать его к себе означает победить его.

Список использованной литературы:

- 1 Ибадоглы А. Трагедия Г.Джавида «Дьявол». – Баку: Азернешр, 1969. – 165 с. (на азерб.языке).
- 2 Алиев К. Джавид: Жизнь и творчество. – Баку: Наука, 2007. – 324 с. (на азерб.языке).
- 3 Караев Я. Избранные произведения. – том 1. – Баку: Сабах, - 2016. – 664 с. (на азерб.языке).
- 4 Джавид Гусейн. Пьесы. –Баку, Язычы, 1983. – 450 с.
- 5 Габиббейли И. Махаммадага Шахтахтинский: пути судьбы и заслуги // *Nəbibbəyli İsa. Махаммадага Шахтахтинский: Судьба и творчество (статья).* – Баку: Нурлан, 2008. – С. 3-55 (на азерб.языке).
- 6 Шаиг А. Произведения. – Баку: Азернешр, 1977. – Т. 4. – 478 с. (на азерб.языке).
- 7 Коран. – Баку: Нурлан, 2015. – 263 с. (на азерб.языке).
- 8 Джавид Г. Произведения. – том 3. – Баку: Наука. – 2007. 456 стр. (на азерб.языке).
- 9 Казымоглы М. Раздвоение образа в фольклоре. – Баку: Наука. – 2011. – 228 стр. (на азерб.языке).

С.М. Велиева¹

¹Низами атындағы Ұлттық Әзірбайжан ғылым академиясы

ГУСЕЙН ДЖАВИДТИҢ МИФТИК КЕЙПКЕР (ІБІЛІС) РОМАНТИЗМИ

Аңдатпа

Бұл мақалада ХХ ғасырдың Әзірбайжан ұлы ақыны Гусейн Джавидтің шығармашылығы зерттеуге арналған. Оның шығармаларының бірі 1918 жылы жазылған болатын «Ібіліс» бір рет Әзірбайжан театрының сахнасында қойылмағаны белгілі. Бұл жұмыста Гусейн Джавид өзінің шығармашылығында бірнеше рет айтқан мәселені көтереді. Жаратушы мен пенденің қарым-қатынас мәселесі болып табылады. Бұл трагедияда сондай-ақ, айқын мистикалық элементтер көрсетілген. Адам байлық үшін Ібіліске жанын айырбастауға неге барады деген сауалдар қояды. Ібілістен жеңілген адам қалаулар мен сезімдердің тұтқындары болып, еркін рухта бола алмайды деген қорытындыға келеді. Оқиға бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде орын алады және оған автордың өзі куәгер болған. Гусейн Джавид жоғары мұраттарын өмір сүрген адамның шайқаста шайтаннан жеңіліп, өзінің асқақ ойлары мен сезімдерін жүзеге асыра алмағандығын суреттейді.

Түйін сөздер: Гусейн Джавид, пьеса, Ібіліс, Ариф, мистицизм, мифологиясы.

S.M. Veliyeva¹

¹Institute of Literature named after Nizami ANAS

THE MYTHICAL HERO OF THE ROMANTICS BY HUSEYN JAVID – “SATAN”

Abstract

In the article the activity of the great Azerbaijan poet of the 20th century Huseyn Javid is investigated. As it is known one of his works is a poetical play, the tragedy “Satan”, which was written in 1918 and it was repeatedly staged on the stage of Azerbaijan theaters. In this work Huseyn Javid again raises the problem which he addressed many times in his creative activity. This is the problem of the relationship of the Creator and the created. The mystical elements are also expressed clearly in this tragedy. The author asks the questions such as what is the happiness of man, why people sell their souls to the devil in return for the material benefits. The author comes to the conclusion that people defeated by the devil are not free in spirit, they are captives of their desires and feelings. The events in the poetic drama occur during the First World War and naturally the work itself was written as a result of the author’s reflections about the great war, including the First World War, as he was the witness of it. Huseyn Javid created the image of the main hero in the play as the man who lived with the high ideas, but losing in a difficult struggle with the devil he couldn’t realize his high ideas and feelings.

In the article all these problems are investigated on the extensive material of the verse drama “The Satan”.

Key words: Huseyn Javid, play, Satan, Arif, mysticism, mythology.

Дьявол

Спор
Не буду продолжать я, покорюсь,
Но ты не вынудишь ее вступить в союз,
Коль о насилии узнает власть,
Придется нам хлебнуть с тобой всласть
Еще есть на тебе огромный грех:
Ты предал государство и войска.
Ибн Емин
(колеблясь, с дипломатической улыбкой)
Резонные слова! Но нет промех
Тебе моим подручным быть пока.
Как хочешь поступай...
(Уходит) [4, 359]

В конце этого диалога Дьявол, оставшись один, демонстрирует свою сущность. То есть прислуживание не его задача, он больше мастер уничтожения, разрушения:

Дьявол

Я – Дьявол, что ж,
Творю и разрушаю, тем хорош [4, 360]

Таким образом, обличье слуги, то есть одежда не может скрыть его сущности. И в обществе за великодушными словами, под великодушными мыслями некоторых людей кроются намерения разрушить чей-то кров, жить с недобрыми мыслями. То есть, Дьявол будет во все времена, будет жить своими поступками. Конечно же, речь идет о дьяволе внутри самого человека.

Дьявол показывается на глаза Арифа и виде мудрого старца. При появлении Дьявола в облике мудрого старца «Ариф в задумчивой и гневной манере прицелился в свой лоб, но увидев приближающегося Дьявола удивляется» [7, 70]. Не взявший в начале произведения у Дьявола пистолет Ариф теперь уже хочет застрелиться. Следовательно, время повторного появления коварного Дьявола является этим временем. Важное значение есть и у слов, сказанных им Арифу:

Ты ко всему. Влюблен – наверняка,
Помочь? Ты хочешь? Вот моя рука...
(Намекает на свое могущество)
Храм мудрости...
(Указывая на свой лоб)
Сумеет он помочь..
Да, я помочь тебе, Ариф, не прочь... [4, 398]

Дело в том, что не только Дьявол называет себя «храмом мудрости». И Ариф обращается к нему, как к «муршид» (*учитель, наставник*).

Святой мудрец, да говори прямой,
И не дразни, а, можешь, - помоги... [4, 399]

А чуть позже Ариф, зайдя еще глубже, сравнивает его со священным образом фольклора Хыдыром:

Что у тебя груди?
Пророческий огонь иль ровный свет,
Свет ангельский?.. [4, 400].

деятельности с ним. Воскрешение и приведение на сцену мистического образа в азербайджанском романтизме представляет собой не только чувство почтения к мифическому сознанию, но и влияние общественного условия, исторических противоречий, реалий эпохи. Если в произведении мифический мир олицетворяют, преимущественно, 2 образа – Дьявол и Ангел, то достаточно и отражающих реальную жизнь образов: Ихтияр, Хавер, Васиф, Эльхан и другие. Возвышение такого образа, как Дьявол до уровня главного героя в реальности могло быть возможным лишь при творческой мощи мастера, обладающего романтическим идеалом.

Одной из основных свойств, характеризующих Дьявола, является смена им обличия. Смена обличья широко распространена в фольклоре и считается одним из ведущих мотивов в устной народной литературе. С этим вопросом сталкиваемся и в творчестве Низами Гянджеви. В поэме «Искендернаме» мы становимся свидетелями переодевания героев с определенной целью в двух случаях. «Сначала покоряющий страны Искендер, идущий на встречу с Нушабой, наряжается в одеянии посла, а затем, встречаясь с правителем Китая, надевает другую одежду. Обе ситуации преследовали цель быть неузнанным. Разумеется, это непосредственно связано с романтическим настроением. В действительности, смена своего обличия Дьяволом в творчестве Г.Джавида также представляет собой результат романтического сознания.

Хотя Искендер уподобил себя послу, психология правителя стала причиной его посадки во главе стола и Нушаба узнала его, следовательно, в действиях Искендера имелись симптомы правителя. А Дьявол новой одеждой скрывает себя, однако грязные намерения в нем очень скоро становятся известными. То есть он, каким бы ни был коварным, дьяволизм в выражении его глаз, действиях делает его узнаваемым и, как минимум, порождает подозрения в том, что является Дьяволом.

В суре «Ан-Нас» Корана говорится: «Во имя Аллаха Милостивого, Милосердного! Пророк! Скажи: «Прибегаю к защите Господа людей; Царя людей, Бога людей; сохрани от зла искусителя, отступающего! Дьявола, что искушает сердца людей, дьявола, что бывает из джиннов и людей!» [7, 604]. В этом смысле, насколько бы неузнаваемым ни сделал себя он, он быстро становится известным благодаря своей сущности.

Дьявол к тому же еще и ангел. Первый созданный Аллахом ангел. Аллах не убил его, изгнал его со своего порога. Дьяволу дан испытательный срок. Победит своей духовностью Человек или Дьявол? В «Библии» об этом говорится: Комментатор «Библии» пишет: «Творец из-за тюли роскоши и тщеславия промолвил: «Дьявол, ты познал меня. Если бы ты познал бы меня полностью, знал бы необходимость не возражать мне в моих делах. Поскольку я единый Всевышний... Не быть мне расспрашиваемым за содеянное».

Дьявол впервые появляется во втором акте в облике слуги. Его вхождение в облике слуги в произведение полностью соответствует месту, представления: «Салон украшенный в арабском стиле... Напротив, на левой и правой стороне двери и несколько окон... Дьявол в облики слуги-араба убирается вокруг» [8, 34]. Данная всего в трех предложениях в ремарке эта информация и особенно появление в облике арабского слуги Дьявола намекает на существование какого-то его скрытого умысла.

Место во втором акте - украшенный салон - предназначен для брака арабского офицера Ибн Емина с Реной. Диалог Ибн Емина с Дьяволом продолжается именно по этому вопросу:

Ибн Емин
Быстрой, быстрее, не медли, дорогой.
Пойди, найди имама, милый мой.
Пусть брачный мой союз скрепит скорей.
Дьявол
Уж старший офицер ушел, ей-ей... [4, с.358]

Но дело этим не ограничивается. Вместе с тем бывший в облике арабского слуги Дьявол раскрывает и другую тайну. Это подтверждает факт знания Дьяволом многих вопросов людей. Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что раскрытая Дьяволом полностью соответствует логике развития сюжета. То есть Рена ищет убийцу своего отца, но не знает, что этим убийцей является Ибн Емин. Но, говоря словами Дьявола, у ибн Емина есть и другой грех:

«А будучи тюрком стрелять по тюрку – трагедия тюркизма» [2, 150].

Что же касается связи темы с мифическим мышлением, конкретным образом Дьявола, то это было одним из самых оптимальных путей изображения ужасов войны. Подобные войны могли быть учинены человеком с характером Дьявола. Говоря словами Яшара Караева, «Дьявол очень умен, но бессердечен» [3, 176]. Не имеющий милосердия, души и совести человек с дьявольским характером живет страстью учинять трагедии. Пролить кровь, разрушать, получить удовольствие от голоса совы, получать удовольствие от слез являются пищей для существования Дьявола. Люди подобного типа являются существами, не обладающими любовью, не умеющими любить, желающими зло, предательство, руины.

Вспоминая азербайджанскую и мировую литературу, можно прийти к выводу о том, что для раскрытия ужасов войны с такой глубиной более сильного образа, чем Дьявол, найти было нельзя. Если бы даже Г.Джавид привел бы в свое произведение самых великих политиков мира, подобное художественное осознание темы войны все равно было невозможно. Если бы не было темы войны, брат не смог бы убить брата, а влюбленный – свою возлюбленную с подобной жестокостью. Если бы для выражения войны в произведении политическое сознание перешло бы на первый план, трагедия не получилась бы столь величественной. Кроважидный Дьявол в нынешней трактовке является неким богом войны. Коварство Дьявола всегда в готовом состоянии для войны и резни и очень быстро находит самые слабые точки.

Перенесением событий в произведении в Багдад Г.Джавид дал мессидж о том, что Восток всегда может быть ареной войн. Это художественное выражение дальновидного отношения, имеющегося в романтическом сознании Г.Джавида, к геополитическому явлению. Г.Джавид, оставаясь верным своим эстетическим принципам, насколько бы ни был поэтом небес, обладал способностью отслеживать реальные события того времени с романтических высот.

Реальность превращения Востока в арену войн, несомненно, связана с подземными и надземными богатствами, которыми обладает Восток. Г.Джавид своим романтическим сознанием указывает читателю, что из-за желаний, жадности, дьявольского отношения к земле среди людей поднимут голову все новые дьяволы и Багдад, восточные земли близ Багдада, древние центры культуры превратятся в арену постоянных войн. Дьявол, полагая плодотворной ареной для вражды места богатые, с недостаточной наукой, чрезмерным невежеством, оросит арену кровью.

Участие мифологического образа, или же мифологического элемента в романтическом произведении, обычно, расширяет и увеличивает выразительные художественные возможности произведения. С помощью этого образа и элементов романтической стиль проявляет себя более рельефно. С другой стороны, отражение реальных событий и взгляд мастера на эти события принимает более величественную форму. Таким образом, приход мистического образа в трагедию Г.Джавида «Иблис» и данная реальным событиям оценка посредством этого мистического образа становятся основой серьезного отношения к действительности.

Абдулла Шаик в своей статье «Мои размышления об «Иблисе» Гусейн Джавида» пишет, что «Полагаю, что среди всех произведений Джавида нет столь жизненного и реалистичного произведения, как «Иблис» [6, 177]. Есть такая мысль, что сколько бы ни было в произведении романтики, в этой романтике, романтизме есть реализм. В этом смысле Г.Джавид, как говорил Абдулла Шаик, используя жанр романтизма, смог отобразить реальные события эпохи в более верном виде. Поэтому пока есть войны, это произведение будет до тех пор актуально. Правда, у всего мира есть одна цель: исчезновение войн. И поэтому говорят, что наступит время, когда мышление и зрелость достигнут божественного уровня, образ мысли людей изменится настолько, что люди откажутся от оружия. С точки зрения здравого мышления тот этап зрелости пока живет в мечтах, человек не может спастись от войн, Дьявола. Пока есть войны, будет и Дьявол, при возникновении необходимости более действующего донесения его действий до сведения людей трагедия «Иблис» Г.Джавида выйдет на сцену жизни и театра.

Г.Джавид написал это произведение на такой совершенной вершине своего возраста, образования, начитанности и художественного творчества, что для того, чтобы оставить в тени всех дьяволов всей мировой литературы, художественного осознания исключительно теологическо-созидательного бытия человека хватило на то, чтобы возвысив, показать его дьявола более величественным. Странно, что дуализация в сущности человека открывает путь также и дружбе с Дьяволом, к совместной

В трагедии сообразно условиям отражен Дьявол в военной форме. В месте пролития крови Дьявол находится в господствующей позиции. Для дьявола военное пространство плодотворно и значимо. Ход художественных событий показывает, что перевоплощение из роли в роль дает своей результат. В трагедии «Иблис» есть человек в гражданском, дающий советы по войне. Есть военный, воспользовавшись событиями, завладевший женщиной. Есть образ народного спасителя Эльхана, ушедшего из-за войны в горы. И Дьявол, человек в гражданском, и военнотружачий, и народный спаситель Эльхан представляют собой факты достаточного знания самим Г.Джавидом геополитической картины мира, внутреннего мира людей, управляющих этим миром. Личное отношение Г.Джавида к событиям, собственный богатый духовный мир, независимое мышление интеллигента и видение им в полной ясности картины разнообразия в обществе дало толчок получению достаточно совершенным произведением «Иблис».

Какими могли быть источники и причины написания Г.Джавидом трагедии «Иблис»? Во-первых, эта тема была продуктом сознания Г.Джавида. Его мифологические и религиозные познания, распространение зла и лицемерия в жизни среди людей обусловили написание трагедии «Иблис». Во-вторых, факты показывают, что появление произведения было связано и с общественно-историческими условиями. Окутавшие мир и кровь и катастрофа были результатом огромной силы Зла – предательства Дьявола. А третий признак опирался на идею о том, как спасти Турцию.

Г.Джавид учился в Турции, получал уроки от выдающихся философов эпохи и был близко знаком с философскими взглядами, занявшими важное место в Европе, Турции. Г.Джавид от ногтей и до головы был совершенным примером любви к тюркизму. Он усвоил от Рза Тофика, М.Акифа учение тюркизма, любви к родине, любви к Турану. Произошедшее в начале XX века движение младотурков, падение Султана Ахмеда, угроза уничтожения Османской империи вывели на повестку дня вопрос «Как спасти Турцию?». Еще в 1901 году Мамедага Шахтагинский, написав книгу «Как спасти Турцию?», издал ее во Франции. Академик Иса Габиббейли писал об этой книге: «Этот трактат обладал важным значением и 1 как первое представленное европейской общественности достоверное научно-философское произведение об общественно-политической ситуации в Турции» [5, 17]. И Г.Джавид был близко знаком с этими вопросами, и он произведением «Иблис» в определенной мере отвечал на этот вопрос.

Вхождение германской политики в мировую войну, тайная деятельность английской дипломатии, претворение в жизнь своих намерений французами под пологом культуры и восточный менталитет, вопросы национальной духовности, систематизируясь в сознании Г.Джавида в форме образов, художественных деталей и диалогов, были включены в произведение «Иблис». Турецкая армия стояла лицом к лицу, с глазу на глаз с империалистической войной. Беспокойство офицера Васифа из произведения по поводу турецкой армии было беспокойством самого Г.Джавида. К.Алиев писал: «Турецкий офицер-доброволец Васиф же несколько пессимистичен. Он беспокоится о будущем турецкой армии. Живущий под страхом того, что рука предательства перевернет не только одного человека, одну армию, но даже государство, Васиф стоит между прошлым и будущим тюрка [2, 148].

Если в стране останутся «Шейтан в чалме», «Английский маклер», «Еврейский раввин», «Несущий под именем Библии свинец священник», не изменится отношение к обучению, «болезнь» охватит общество, а спасение будет искаться в священных местах проживания невежества. А Эльхан будет искать пути для пресечения болезни. Конечно, повсеместное прочувствование национального осознания, национального мышления, целостного идеала, верности и высокого обучения были важными вопросами. Если задумаемся, подход к турецкому национальному вопросу с национального сознания порождает новый вопрос: кто сегодня может спасти Турцию? Во-первых, победить на этом пути могут любящие турецкий народ, готовые умереть ради турецкого народа люди. Во-вторых, есть и большая необходимость в новом национальном лидере, способным достигнуть своим мышлением спасения турецкой нации в геополитическом ходе мира. Для Турции и сегодня важны национальное единство, национальная солидарность. В очень соответствующий период появляется вопрос верности тюрка тюрку. «Казанский тюрк» сражается за турецкую армию:

Когда б ты был – вот мнение мое –
Хоть иноверцем, - все простили б мы.
Но ты злодей, ты порждение тьмы.
Зачем ты, тюрк, тюрку метил в лоб?
Ты одного заслуживаешь, чтоб
Тебя казнили... [4, 387]

знание самых коварных путей покорения душ представляют собой доказательство исключительности этого Дьявола. Этот Дьявол является движущей силой несчастий, что навлек на свою голову сам человек. Наконец, зачем человек, покинув свои природные, человеческие чувства, превращается в Дьявола? Ответы на все эти и подобного типа вопросы находятся в произведении Г. Джавида «Иблис».

Период, когда это произведение формировалось в художественном сознании Г. Джавида и было написано, было временем бушевания Первой мировой войны и революции, массового уничтожения людей, периода, когда болезни, голод, нищета превратились в беду цивилизации. Я. Караев в первом томе своих «Избранных произведений» пишет: «Тема войны в мировой литературе того периода была распространенной темой... Что касается абстрактного, символического и романтического изображения в произведении войны, то эта черта возникает прежде всего благодаря мировоззрению и манере Джавида в целом, а с другой стороны, в тот период изображение войны было романтическим» [3, 149-150]. Политические проиходи-зачинщики войны, совершающие оккупацию, будучи истинным Дьяволом, становятся художественными образами Г. Джавида. И в исследовании А. Ибадоглу трагедия «Иблис» также расценивается как произведение, написанное против империалистической войны» [1, 42-83]. В произведении Г. Джавида просящие помощи у Бога ангелы, невинные люди, младенцы или же старики противостоят лицом к лицу с Дьяволом, данным в качестве символа противоречащих человечеству идей начинающих войны немилосердных политиков. Самым наглядным примером этого в произведении является встреча Ангела и Дьявола в начале трагедии:

Дьявол
(в радостном возбуждении, хохочет)
Беспокойные океаны,
Огнедышащие вулканы.
Кровь течет из всесветной раны,
Люди злобою обуяны.
Ангел
Боже, боже, какой розор –
Этот ужас и этот мор.
Дьявол выскочил на простор
И царит, до каких же пор? [4, 327-328]

Здесь лицом к лицу сходятся не просто два образа, а два мировоззрения. Один из них – Дьявол – выполняет разрушительную функцию, другой – Ангел – миссию призыва к милосердию, помощи. Дьявол уже в начале произведения причину текущей как сель крови видит в человеке, начинает обвинять человека. В его глазах человек является причиной и виновником всех катастроф. Ангел же находится на совершенно противоположной позиции. Вначале, он просит помощи у Бога. Хочет знать причину ужаса и катастрофы, дикости и злобы, вместе с тем, предполагает совершение всего этого Дьяволом.

События в трагедии «Иблис» полностью соответствуют размышлениям Дьявола и Ангела. Первая мировая война уже разрушила мир, люди столкнулись с немыслимыми катастрофами, бушуют невиданные ранее убийства и уничтожения. Хотя события в произведении происходят на арабской земле – территории Багдада – сотрясение всего мира ужасной войной видится со всей ясностью.

В трагедии есть и вопрос судьбы человечества. Кто будет политическим гегемоном в мире? Перейдет ли мир в управление к имеющим сущности Дьявола или Добра? На чьей стороне победа, добра ли, зла ли? Будет ли править миром Дьявол или Бог? Или сотворенный Богом человек возвысится до уровня совершенства? Эти вопросы выражают содержание произведения «Иблис» и также доказывают наличие своего отношения в качестве уважаемого интеллигента у поэта-драматурга Г. Джавида к переделу мира, созданию новой международной, геополитической картины.

Возникает один вопрос: где, кто изгнанный Дьявол? Конечно же, на фоне дуализации в человеке – на фоне борьбы добра со злом Дьявол может и победить, и проиграть. Лишь богатство духовности, лишь совершенство обладают силой устоять перед дьявольскими шагами. Когда побеждает человек, вышедший на поиски «истины света» и желающий дойти на этом пути до конца, Дьявол в огорчении покинет его. Никогда нельзя даже ни на йоту допускать сомнений и искушений. Во всех этих вопросах Дьявол очень бдителен.

размышления вместе с этими мыслями, приближается к основной теме. Не вызывает никакого удивления создание столь гениального произведения, как «Иблис», именно Г.Джавидом, поэтом, принадлежащим к романтизму, наряду с европейской философией и европейской культурой, глубоко знающим и греческую мифологию, сведущим в функциях греческих богов, создающим в своих размышлениях контакт мифов с реальной действительностью. И поэтому отношение Г.Джавида к Дьяволу появилось после осознания созданного философами мира, классиками мировой литературы, и этот второй Дьявол более разрушительный, многоликий, часто меняющий свое обличье, умеющий покорить души людей, и этот дьявол по сравнению с другими более коварное, бессердечное, безжалостное существо.

Семейная среда, в которой родился Г.Джавид, взросление под влиянием Коранических изречений, обучение в медресе, вера в управление Земли Всевышним, существование в религиозно-мистическом мире восставшего против Всевышнего и упомянутого в Коране Дьявола и признание в качестве огромного символа зла в человеческом сознании не могло не беспокоить Г.Джавида. С другой стороны, в силу глубокого знания фольклора, мифологии, Г.Джавид в достаточной мере знал и разрушительную силу Дьявола.

В азербайджанском мифическом сознании понятия добра и зла, света и тьмы, дня и ночи, возвращенные из сказок, легенд, верований в явления природы, выступая проводником в поисках истины в творчестве Г.Джавида, являются фактором, оказывающим помощь решению вопроса. А.Ибадоглу в своей монографии под названием «Трагедия Гусейн Джавида «Дьявол»», доводя до внимания сказанную арабским историком X века Табари в поэме «Бахтиярنامه» азербайджанского поэта XVI века Федаи мысль о дивах и дьяволах «Аллах до Человека создал дивов, которых называют джинами, после семидесяти тысяч лет создал джина из души», подтверждает историческое и литературное отношение к мифам [1, 20]. А.Ибадоглу, приводя даже пример из произведения М.Физули «Восход веры», доносит до читателей исторический анализ гениального поэта: «ученые доказали существование пяти элементов, то есть доказали существование вещества, формы, тела, души и разума... что касается догмы(сущее) разделили на три части. Во-первых, сущее с сущностью добра, лишённое зла, есть ангел. Во-вторых, сущее с сущностью зла, лишённое добра, есть дьявол. В-третьих, являющееся победителем и для добра, и для зла Джинн»[1, 21].

Поэтому Г.Джавид намного раньше трагедии «Иблис», то есть в 1913 году, написал стихотворение «Падение Адама», отражающее человеческие качества и судьбу, страдания пути, по которому человек заново пойдет к истине. Уже в стихотворении «Падение Адама» нашло свое разрешение ясное отношение Г.Джавида как мастера к Дьяволу, и в творчестве Г.Джавида стихотворение «Падение Адама» может считаться итогом завершившегося первого этапа художественного отображения темы Дьявола, последним произведением первого этапа. В стихотворении есть образ Дьявола, существовавший в аспекте добра и зла в мистическом сознании и религиозных верованиях. Если примем во внимание и статью «Война и литература», можно подумать, что Г.Джавид давно осознал отношения между Богом, с имеющим миссию быть творцом на Земле, и восставшим, выступившим против Бога Дьяволом, желающим творить зло, и просто пока не наступил момент подробно написать об этом. Первая Мировая война и ее кровавые последствия стали основой наступления подобного момента. Г.Джавид в 1918 году написал трагедию «Дьявол» и созданием громадного образа Зла гениальным образом, в некотором роде, раскрыл его грязные намерения и злые деяния, против человечества. Роль и значение трагедии в истории нашей литературы этим не исчерпывается, в то же время в произведении находит свое художественное решение дьяволизация сущности человека и совершенные человеком трагедии. Произведение «Дьявол» Г.Джавида представляет собой самый наглядный пример превращения мифологического образа в главного героя в азербайджанском романтизме XX века»[2, 247].

Хотя Дьявол является мифологическим образом, трагедия Г.Джавида «Иблис» опирается на сложные, тернистые и противоречивые реальные исторические события начала XX века. А это, повышая современность произведения, формирует и утверждает мысль о значимости его во все времена. Образ Дьявола у Г.Джавида полностью отличается от Дьявола в европейской литературе, и в арабской литературе, и в литературе других народов мира, даже в мифологическом сознании. У Г.Джавида Дьявол является образом и современным, и классическим, и мифологическим. Трагедия Г. Джавида «Иблис» может считаться коронным произведением не только творчества Г. Джавида, но и среди всех произведений, написанных до сих пор в мировой литературе на данную тему. Беспредельность разрушительных функций, коварство в своем отношении, умение быстро воздействовать на души и

С.М. Велиева¹

¹Институт Литературы имени Низами Национальной Академии Наук Азербайджана
г.Баку, Азербайджан

МИФИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ РОМАНТИЗМА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА – ИБЛИС (ДЬЯВОЛ)

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию творчества великого Азербайджанского поэта XX века Гусейна Джавида. Как известно одним из совершенных его произведений является стихотворная пьеса, трагедия «Иблис», которая была написана в 1918 году, и не раз была поставлена на сцене Азербайджанских театров. В этом произведении Гусейн Джавид еще раз поднимает проблему, к которой обращался не раз в своей творческой деятельности. Это проблема отношений Творца и сотворенного. В этой трагедии также явно выражаются мистические элементы. Автор задается вопросом, в чем счастье человеческое, почему люди продают душу дьяволу взамен материальных благ? Автор приходит к выводу что, люди побежденные дьяволом не свободны духом, они в плену своих желаний и чувств. События в стихотворной драме происходят во времена первой мировой войны, и это естественно, само произведение было написано как результат раздумий автора о великих войнах, в том числе, первой мировой войны, свидетелем которой он был. Образом главного героя пьесы Гусейн Джавид создал образ человека жившего высокими идеями, но проиграв в нелегкой борьбе дьяволу не смог реализовать свои высокие идеи и чувства.

В статье все эти проблемы исследуются на обширном материале стихотворной драмы «Иблис».

Ключевые слова: Гусейн Джавид, пьеса, Дьявол, Ариф, мистика, мифология

Основной целью жизни и ведущим мотивом всего творчества поэта-мыслителя и драматурга Гусейна Джавида является совокупность отношений Всевышнего и человека. Ради чего Всевышний сотворил человека и в чем заключается его роль на Земле? Какими большими идеями человек, которому он выделил лучинку своего света, может победить Дьявола, постоянно желающего ввести его в заблуждение? Ответ на этот вопрос ясно проявляется во всех его произведениях. Жизненные познания, полученное образование, среда, в которой жил Г. Джавид, осознанные общественные отношения, международные события эпохи, современником которой он был, отношение этого мыслителя к действительности, мистические моменты художественного воображения в целом служили для повторного испытания человека и данной ему Богом миссии в отношении поэта-драматурга к Дьяволу. Причина написания трагедии “Дьявол” в таком совершенном виде, в высокой художественной форме и постановки на сцене в свое же время, достижения большой славы была обусловлена именно правильностью и верностью взглядов мастера на жизнь и литературу. Поэтому обращение к мифологическому образу Дьявола и создание трагедии под названием «Иблис» в голову Г. Джавида пришло не случайно, и он к этой теме обратился не спонтанно.

В творчестве Г. Джавида существует серьезная традиция. Так, сначала было написано стихотворение под названием «Шейх Санан», а затем трагедия «Шейх Санан». Сначала написано стихотворение под названием «Падение Адама», а затем пьесы «Иблис» и «Пророк». Сначала появились стихотворение под названием «Война и трагедия», статья «Война и литература», а после произведение «Иблис». Это является доказательством поэтапного прихода Г. Джавида к монументальной теме. В осознании темы у каждого писателя должен быть свой пройденный путь, и эти факты свидетельствуют о том, что у Г. Джавида было свое характерное и неповторимое творческое кредо.

После полного завершения трудов в поисках определенной темы, детальному осознанию, формированию в художественном сознании мастера начинается процесс написания произведения и при правильном нахождении того, какие моменты будут ведущими в этом процессе написания, произведение, говоря нынешним языком, становится хитом и отвечает требованиям времени. Произведение должно быть актуальным не только для своего времени, но и для будущих поколений. Поэтому соответствия между темой и идеей должны отслеживаться мастером шаг за шагом, пядь за пядью. Традиционная взаимосвязь между стихами и трагедией Г. Джавида еще раз подтверждают эту художественную истину.

Проявление серьезного научного мышления в статье Г. Джавида, “Война и литература” является показателем того, что поэт-драматург обладает логичным мышлением и как психолог, и как социолог, и как идеолог. В статье разъясняется отношение мировых философов к войне, и автор озвучив свои

айтпақ идеясын «сиыр мен бұқа» арқылы береді. Күнделікті өмір шындығына тірелетін образдарды ашы тілмен әжуалап, шындықтың мазмұнына төте жолмен күрес ашып әсірелейді.

Қорыта айтқанда Бейбіт Сарыбай шығармаларында сатиралық- мейрампаздық (каранавалдық) ағымның мазмұндық түрлерінің барлық элементтер бірлігі мен тұтастық жиынтығы толық суреттеледі. Оны біз автордың көркем ойлау формасының көрінісі десек, «Біздер, біздер...» жинағына енген шығармаларының жалпы мазмұнынан да, жекелеген компоненттерінен де, әсіресе тілдік-стильдік көркемдік тәсілдерінен де жаңа сатиралық ағымның ізін байқай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жанұзақова Қ.Т., Саметова Ж.Ш. Әдебиеттанудағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдар мәселелері // Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. 2015. - №2 (52) – Б. 139-143.

2 Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 515 с.

3 Сарыбай Б. Біздер... Біздер... Біздер... – Алматы: Баянжүрек, 2017. – 151 б.

Л.М. Адильбекова¹, Ж.Ш. Саметова¹

¹Казакский государственный женский педагогический университет

САТИРИЧЕСКАЯ И КАРНАВАЛЬНАЯ КАРТИНА ПРОЗЫ БЕЙБИТА САРЫБАЯ

Аннотация

В статье рассматривается проблема сатирической и карнавальской прозы, анализируются художественно-стилистические особенности иронии. Ирония есть отрицание или осмеяние, притворно облекаемое в форму согласие или одобрения. Она является свидетельством определенного уровня зрелости культуры. Сатирические и карнавальские особенности в художественной прозе рассматриваются как эстетическое отношение новой явления или направления. Кроме того, в статье описывается сатирические и карнавальские элементы произведения Бейбита Сарыбая. Мы считаем это художественным мышлением автора. И к тому же мы это видим из произведений в которых вошли в свой сборник рассказов «Біздер, біздер...»

Ключевые слова: проза, сатира, карнавальский, ирония, критический подход, скрытый смысл.

L.M. Adilbekova, Zh.Sh. Sametova¹

¹Kazakh state women's teacher training university

SATIRICAL AND CARNIVAL PICTURE OF BEYBIT SARYBAI'S PROSE

Annotation

The article deals with the problem of satirical and carnival prose, analyzes the artistic and stylistic features of irony. The irony is a denial or a mockery, pretended to be in the form of consent or approval. It is evidence of a certain level of maturity of culture. Satirical and carnival features in artistic prose are regarded as an aesthetic relation to a new phenomenon or direction. In addition, the article considers the satirical and carnival elements of Beibit Sarybai's work. We consider that is the artistic thinking of the author. And besides, we see it from the works in which were included in his collection of short stories.

Key words: prose, satire, carnival, irony, critical approach, hidden meaning.

той... Келіншегіне өзіне ұнайтын қоңыр кәстөмін үтіктетті. Қоңыр галстугын әдемілеп түйді. Кеше шаштаразға барып, шашын түзеткен еді. Таңда аса бір өсіп кетпесе де сақал-мұртын тағы бір қырған болды. Бүгін қуанышты күн. Бірақ, не қуаныш екенін келіншегіне айтқан жоқ. Алдынала айтсам қызықсыз болып қалар, онан да әбден алғаннан кейін барып айтып, қуаныштан жүрегін жарып жіберейін деп ойлаған. Қарап тұрса, отасқалы бергі он бес жылдың ішінде әйелін қуантпаған екен-ау. Уақа емес, Алла қаласа бүгін соның орны толмақ. Әл әзірге достарына да ештеңе дей қоймады. Оларды да әбден кеште таң қалдырмақ.

Иә, бүгін «Қазақ жыры» атты республикалық мүшәйраның марапаттау рәсімі. Қазірше кімнің орын алғаны, кімнің алмағаны анық емес. Оны ұйымдастырушылар бүгінгі кеште жасырын конвертті ашу арқылы анықтайды».

Біз осы әңгімені оқу барысында бас кейіпкер бас бәйгені алады деген үмітте боламыз. Бірақ автор Өмірден ұтып, өнерден ұтылған жанның тригокомедиялық қалін:

«Осының филология факультетін бітіргені қандай жақсы болды. Мехматты бітірген біреуді алғанымда күйіктен өлер едім-ау, мүмкін, менің мына жалған өмірден алған бас бәйгем осы әйел шығар», – деді де, Бәукеш қор ете қалды», – деп өзіне тән тосын шешіммен аяқтайды.

Бейбіт Сарыбайдың сатиралық-карнавалдық стилінде дене тұрқының функциясы басты орын алады. Өйткені, қаламгердің көркемдік әлемінде тамақ тақырыбы, ішіп-жеу үлкен орын алады. Бахтин бұл турасында Рабле романындағы думандылық образы «ақылды әңгіме мен көңілді ақиқатпен байланысты» [3., 283]. Бір кездегі думандылық раблелік стильде қаламгердің хат формасында жазған туындысының тінін автордың «Хат» әңгімесі құрайды.

Қоғамдағы жеке бастық оқиға мен ұжымдық оқиғаларды әр түрлі сатиралық сипатта суреттеуге негіз болған жазушының қос әңгімесі «Моншадағы хикая» мен «Бақанастық бұқалар» деп аталады. Алғашқы әңгімеге нөмірін теріс ұғынған адамның «ақымақтығы» арқау болса, екінші әңгіме «асыл тұқымды мал» мәселесіне қатысты экономикалық-әлеуметтік мәселені көтеріп, адам мен хайуанат әлемі қосыла өріледі.

«Моншадағы хикая» жеке адамның адамның «ақымақтығы»: «Әй, бірақ мен қытай түгілі мына Қырғызстанға барып көрмегенмін ғой дедім. Олар онда білмедік деді. Тапсаң да табасың, таппасаң да табасың деп табандап отырып алдым. Олар да қайтпайды. Бізде 820 орын болған емес дейді. Шыр-пыр болды. «Онда мынаны мен жаздым ба?» – дедім. Ешкім жауабын таппады. Бір кезде пол жуып жүрген техничка қыз келді. Бүкіл мәселелерді сол шешеді екен сол жердегі. Ана қыз ары қарап бері қарап тұрды да: «Сіздің нөміріңіз ешқандайда 820 емес, сіз просто браслетті теріс тағып алыпсыз, дұрыстап, міне былай тақсаңыз 028 болады», – деді. Ұят-ай, иә?! Оң қаратып тағып едім, 820 деп шулатып жүрген нөмірім 028 болды да шықты. Аисам киімдерім де тұр, аса құпия запись те тұр. Киініп алып шықтым да кеттім. Бірақ қатты қымбат екен. Жәкем болмағанда арандағандай екем. Енді мә келем дедім шығып бара жатып. Енді мә барам», – деп түйінделеді.

«Бақанастық бұқалар» әңгімесінде адам мен хайуан тірлігі пернеленіп, бір-бірін алмастырып беріп отырады. Ауылшаруашылық саласына қатысты қабылданған бағдарламалардың бірі сатиралық-карнавалдық ағым аясында тамаша әңгімені өмірге әкелткендігін аңғарамыз: «Бұл елдің сиыр атаулысының өмірі керемет. Жайылымы кең, шөбі шүйгін, ішкені Іленің суы. Кешке өрістен келіп, есіктің алдына жата қалса тыңдағандары «Нұр-Мұқасанның» орындауындағы ән. «Бақанас жердің байтағы». Күйіс қайырып жатып «рас,ә» деп бір мөңіреп қояды.

Бұларға заман қанша аунап жатса да бәрібір. Түк әсері жоқ. Жануарларыңызға ХХ ғасыр мен ХХІ ғасырдың арасында ешқандай айырма жоқ. Үйткені бұлар ХІХ ғасырда да осы күнді көрген. Кешегі социализмнің кезінде жеген жем-шөбін капитализмнің тұсында да жеп жатыр. Осы ауылдағы көпті көрген ең кәрі сиыр Әбдібектің Мартасы бәрін біледі. Соның өзі «СССР мен Тәуелсіз Қазақстанның қандай айырмасы бар?» десеңіз, құйрығымен арқасын бір салып қалып: «какая разница» дейді. Разница большая. Әрине біз үшін. Ал, оларға бәрібір. Сүйтіп ата-бабаларынан бері келе жатқан дәстүрді бұзбай бақуатты өмір сүріп жатқан. «Құнажын көзін сүзсе, бұқа бұйдасын үзіп кетіп» көбейіп алып, қыс келгенде қоңдылары етке айналып, азайып қалып дегендей ғой. Ең, бастысы бейбітшілік заман еді. Тату-тәтті, бақытты дегендей. Облыс әкімі кім, аудан әкімінің орнына кім келіпті, мемлекеттің ұстанған саясаты қандай? Оларға поффик. Және мәңгібақи солай өмір сүре береміз деп ойлаған. Әртүрлі бағдарламалардың, анау-мынаулардың бізге қатысы жоқ, оның барлығы адамдардың өздеріне арналған деген түсінікте болатын. Бірақ, айдың-күннің аманында осы өмірлеріне өзгеріс енді. Бізге қатысы жоқ, оның барлығы адамдардың өздері үшін дегенмен, абайсызда бір бағдарлама бұлардың өмірлеріне үлкен өзгеріс алып келді».

Бір қарағанда бұл сиыр туралы болғанымен автор өзінің астар мәтіні арқылы бір қалада тұратын «орыс тілді және қазақ тілді» қазақ қоғамын аллегориялап отырғаны ұғынылады. Автор өзіндік ойын,

Бірінші жағдайда автор – сайқымазақтанады, өз жек көрушілігін сатирамен паш етеді. Екінші жағдайда оның ойдан шығарылған персонажы сайлау науқанының сынағынан өтеді.

«Сайлау күні көйлектерінің бәрін үтіктеп, ретке келтіріп, мектептің жанында тұратын Әркен ағалардікіне апарып қойды. Шетінен киіп, дауыс беруге сақадай-сай.

Сайлау басталды. Алғашында өзінің көйлегімен кіріп, өз атынан дауыс беріп шықты... Екінші көйлегін ауыстырып келіп, Тәуелсіздік көшесі 24 үйде тұратын Тұрықбаева Қадишаның атынан беріп шықты. Үшінші көйлекті киіп, басына әдемі қалпақ киіп, көзіне көзілдірік тағып, тағы да кіріп шықты. Бұл жолы Ассамблеяның 16 жылдығы атындағы көшенің 96 үйіндегі Каримова Венераның атынан дауыс берді... Бәрі жақсы, бәрі сәтті. Бірақ, анау бақылау комиссиясында отырған жас жігіт бұған бір түрлі ішіп-жеп қарайтын сияқтыма, қалай өзі. Әшейін бақылау комиссиясының адамы болса бір жөн екен-ау... қарсы жақтан түсіп жатқан үміткердің сенімді өкілдерінің бірі екен. Ол да тегі қыз көрмегендей. Ол жігіттің ішіп-жеп қарайтынындай бар».

Бұл арада «көйлек ауыстыру» комедиялық ситациясы негізінде автор ирониялық эффекті тудырады. *«Біздің Кәмила осы мектептегі ең жас, ең әдемі мұғалымалардың бірі. Шынын айтсақ, ол жігіт те Кәмилаға ұнаққырайтын сияқты. Басы бос па екен-ей... Құрсын, онда нең бар, Кәмила, жұмысыңды білсейші, жаным-ау. Так, енді төртінші кезек. Кәмила төртінші көйлекті киіп, төртінші мәрте мектепті (нөмірі 99,9 сайлау учаскесі) бетке алып келе жатты. Бақылау комиссиясындағы жігіт сыртта темекі шегіп тұр екен. Бұл оның жанынан өтіп бара жатқан да ана жігіт биязы дауысымен:*

-Алдыңғы киген көйлектеріңізге қарағанда мына көйлек сізге әдемі тұрады екен...-деді».

Автор бақылау комиссиясында отырған жас жігіттің пікірі арқылы қоғамымызда сайлау кезінде орын алатын келеңсіздікті арулардың «сән үлгісін көрсету» нөміріне айналдырады. Осы арқылы қаламгердің ұтқаны қазақ қоғамындағы елеулі оқиғаны ұлттық күлкі арқылы карнавалдандырады. *«Кәмила тілін жұтып қойды. Табаны жерге жабысып қалды. Ақырындап жігітке қарады. Жігіт: – Да, больше идет, – деп орысшалап қосып қойды.*

Кәмила жігіттің бетіне жәудіреп қарады. Жігіт тек тұрмайтағы да:

– Имандай шыным, алдыңғы үш көйлегіңізге қарағанда мына көйлегіңіз өзіңізге сұмдық жарасады екен. Осы көйлегіңізбен жүре беріңізші, – деді.

Кәмила енді тұра берудің жөні жоқ екенін біліп, мектептің ішіне кіре жөнелді. Кірген бете дауыс беретін жаққа қарай емес, мектептің артқы жағына шығып кететін кочегарканың есігіне беттеді. Сол есікпен шыққан күйі футбол алаңын кешіп өтіп, айдалаға маңып бара жатты. Енді не болар екен? Білмеймін».

Қыз бен жігіт арасындағы «ұнату мен жек көруді» антитезалайды. Бақылау комиссиясында отырған жас жігітте «ұнату» сезімі басым болса, Манасова Кәмилаға керісінше өзінен-өзі жиреніп «жек көрушілік» орын алып, басы ауған жаққа маңып кетеді. Оқырман Бейбіт Сарыбай сатирасының құдіреті негізінде ауыр ойға қалады. Міне, сатиралық-карнавалдық реализміне тән оғаш финалдық аяқталымға жолығамыз.

Келесіде Бейбіт Сарыбай прозасы қазақ мәдени дүниесін «бастан аяқ төңкеріп» Жаңа ғасырдағы көркемдік әлемімізде орын алған сатиралық-карнавалдық ағымы аясында Алматы қаласы төңірегіндегі орын алған әркілы қоғамдық құбылыстардың «көлеңкелі тұстарын» бейнелейді. *«Үндістанға сапар» атты әңгімесіне қазақ отбасысының «Шайдан екі билет ұтып алуы» арқау болады. «Күндердің күнінде сүйінші хабар келді. Индияға екі билет ұтып алдық. Ал, қуан. Өзі бар болғаны екі билет. Үйдегі жеті-сегіз адам тұтас қуанып жүрміз. Бәріміз баратындай. Қуанышымыздың арты проблемаға ұласты. Кім баратынын шешу қиын болды. Мен махаббат туралы жазып жүрмін, сондықтан Тәж-Махалды көруім керек деп мен шықтым. Ол шайды мен сатып алғанмын деп әйелім шықты. Именно сол шайды сатып алатын күні прадуктыға ақшаны мен бергенмін, менің пенсияма алғансыңдар деп папам шықты. Ауылдан туысқан апамыз келген еді, «Калияндидің елін көзіммен көріп қайтсам арманым жоқ еді» деп ол кісі үміттеніп қояды. Ана, басқа-басқа сіз қыстырылмай-ақ қойыңызшы деп айтайын дедім де көңіліне қарадым».*

Автор кез келген қазақ әулетіне тән «Құдаға кім барады?» проблемасын бастан-аяқ төңкеріп береді де, әңгіме финалын: *«Сөйтіп Делидің дәмін дәретханадан бастадық»,*-деп оғаштандыра аяқтайды.

«Бәукеш алған бас бәйге» және «Хат» атты әңгімелерінде Бейбіт Сарыбай қоғамдағы шығармашылық адамының өмірін арқау етіп алып, қазіргі замандағы талант пен дарынсыздықтың арасындағы күресті ащы сатира тілімен түйрейді. Бірінің жазылу мәнері – бірінші жақтан баяндалушы авторлық монолог болса, екіншісінің жазылу эпистолялық стиль негізінде өрімделеді. Енді «Бәукеш алған бас бәйгенің» басталуы мен аяқталуынан мысалдар келтірейік.

«Бәукеш бүгін үлкен үмітпен оянды. Құдай қаласа кешке жақын ұланасыр болмаса да, кішігірім

себепті автор біз болуы мүмкін емес деп санайтын өмірді шынайыландырып, ащы сатира арқылы ұлтына ұсынады.

Постмодернизмді қош көрмейтін кейбір зерттеушілеріміз қазіргі қазақ прозасындағы кейбір туындылардың бойында әлдебір абстрактілі структура ұшырасатынын орынды аңғарып жүр. Гипперраелизм бағытындағы сатиралық-карнавалық ағымда жазылған туындылардың мәтіндік түзілімін тап осындай абстрактілі структураларға жатқызуға болады. Осындай топшалау жасаулар бір қарағанда қисынсыз көрінсе де, түптеп келгенде ирониялықтың екі қырын танытатын пародиялау мен карнавалдық бірін-бірі толықтырып отыратындығын танытады.

Тарихи-мәдени кезеңдермен салғастыра қараған мезетте қазақ прозасында қаламгерлер қаламы арқылы көрініс тауып жүрген пародиялау мен карнавалдық өз құпиясын ашып, ғылыми ортаға нышандық жағынан түсінікті бола түседі. Әдеби шығарма бойынан оның мәтінінде бар элементтер және аталған мәтінде жоқ элементтердің арасындағы байланысты қарастыруымыз қажет, әрі оны іздестіруге тиіспіз. Пародия мен карнавалдықтың қатар ұшырасуы шарт емес. Бірі арқылы екіншісінің барлығы аңғарылады. Бұл сатиралық-карнавалдық туындының шындыққа қатыстылығы болып табылады. Оны әр оқырман өз тарапынан саралайды. Өзіндік жорамалын алға тартады.

Біз өзіміз сөз ететін сатиралық-карнавалдық турасында осы шындыққа қатыстылықты негізге алдық. Қазақ қаламгерлері өз хикаяттарында, роман әңгімелерінде сатиралық-карнавалдық тіл айшықтылығын өз стильдік ерекшеліктерін әрқилы тұрғыдан, бірін-бірі қайталамай таныта білді. Сатиралық туындылардың аса өзекті қоғамдық мәселелерге қатысты маңызды рөл ойнайтынын бәріміз білеміз. Оның жанрлық ерекшелігін стильдік негізде игеру қазіргі қазақ прозасындағы сатиралық-карнавалдық ағымның түп негізін құрап отыр. Әдеби пародия сыни бағытты ұстанып, қаламгердің поэтикалық шеберлігі арқылы сатиралық-карнавалдық стильді қолдануына мүмкіндік береді. Осылайша бір кездері заманалық модернизмге тән делінген ирониялық авангард қазақ әдебиетінде де өз орнын тапты. Ең алғаш ирониялық авангардты Дулат Исабеков өмірге әкелді. Ол фольклордан бастау алған ұлттық күлкі мен автордың өмірді ащы әуажамен түйрейтін поэтикалық шеберлігінен тұрады. Бұл кейбірде прозалық жанрдың өзгеріске түсуін ескермей, бірыңғай юморлық туындыға жатқызып жүрген шығармаларды қайта қарап, сатиралық-карнавалдық шығарма екендігін теориялық тұрғыдан дәлдеп шығуға түрткі болатын басты нышан.

XXI ғасыр прозасында оның жалғасын біз қазіргі жас жазушылар арасында белгілі болған Бейбіт Сарыбайдан таптық. Ол өзі ұстанған сатиралық-карнавалдық реализіміне орай қаламгер күлкісі жұртқа түсінікті болу үшін оны қоғамда орын алатын белгілі бір маңызды оқиғамен байланыстырады. "Мода – 2016" әңгімесіндегі күлкінің жетекші идеясы – сайлауалды алашапқынын әужалау. Әрі бұдан әр сайлау комиссияларында болған жан өзін таниды. Бұл қаламгердің жетістігі. Өйткені, оның қаламынан туған күлкі қоғамдық маңызға ие: *«Қала шетіндегі ықшам ауданның тұрғыны Манасова Кәмилә таныстарынан көйлек іздеп жүр. Ол осы ықшамаудандағы орта мектепте қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді. Міне, бес жылда бір келетін мода, ой, модасы несі, сайлау жақындап қалды. Кеше мектеп директоры барлық мұғалімді жинап алып, қатаң түрде тапсырған.*

– Егер кімде-кімнің жауапты көшесінен адам аз келетін болса, сол адам жұмысымен қошайтыса берсін. Ал қоштасқыларың келмейді екен, жұмыс істеңдер, – деген».

Бейбіт Сарыбайдың басты ерекшелігі өз кейіпкерлерін күлкінің құрбанына айналдырады.

«Кешіріңіз, дәл мына заманда ешкімнің жұмысынан айырылғысы келмейді. Ал әділет дегеннен үміттерін әлдеқашан үзген тұрғындар сайлауыңа айдаса келмейді. Не істеу керек? Әрине, баяғы жоспарды іске асыру керек. Ол қандай жоспар еді? Бір мұғалім бірнеше рет кіріп, дауыс беруі керек. Әркімнің атынан, әртүрлі киіммен... Лажы болса, әртүрлі түрмен. Жалаңбас жүргендері болса, мүмкіндігінше әртүрлі шаш үлгісімен. Міне, нөмірі 99,9 орта мектебінің ұстаздар қауымы Б жоспарын іске асыру үшін, көйлек іздеу жұмысын бастап кеткен. Кәмилә да осы мақсатпен қаланың арғы басы мен бергі басын шарлап, шауып жүр. Қалқамандағы кластасы, Дорожниктегі жеңгесі, Орбитадағы әпкесі, Құлагердегі құдашасы дейсіз бе, әйтеуір бәрін аралап шықты. Тіпті Развилкадағы ренжісіп қалған группаласына да соқты. Бірінікі үлкен, бірінікі кіші болып қалады. Енді бірінікі құйып қойғандай тура. Не керек сөйтіп жүріп төрт-бес көйлектің ретін келтірді. Өзінің іліп алар төрт көйлегі бар. Сонымен сегіз адамның атынан кіруге толық мүмкіндік табылды».

Манасова Кәмиләнің бойына сайлауалды науқаны кезінде үнемі алашапқын болатын қазақ анасының бейнесі тоғыстырылған. Комизмнің туындауының екі себебі бар: бірі – өмірден алыну, екіншісі – ойдан шығарылу. Жазушы көзбен көргенін ойдан шығару арқылы жұртқа ұсынады.

Әділбекова Л.М.¹, Саметова Ж.Ш.¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

БЕЙБІТ САРЫБАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ САТИРАЛЫҚ ПЕН МЕЙРАМПАЗДЫҚ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада көркем әдебиеттегі сатиралық пен мейрампаздық туралы кейбір ой-пікірлер пайымдалып, шығарманың иронияның көркемдік-стильдік қызметіне талдау жасалады. Ирония – қоғам мен адам кемшіліктерін қабылдаудың көрінісі. Автор қолдап, қостап отырғандай болып, оны бекіте түскендей көрінгенімен, шын мәнінде, оны күлкі етіп, теріске шығарып отырады. Көркем шығармада сатиралық пен мейрампаздық белгілі бір құбылыстарға эстетикалық баға берудің амалы ретінде көрінеді. Одан бөлек Бейбіт Сарыбай шығармаларындағы сатиралық-мейрампаздық (каранавалдық) мазмұндағы шығарма түрлерінің барлық элементтер бірлігі мен тұтастық жиынтығы толық суреттеледі. Оны біз автордың көркем ойлау формасының көрінісі десек, «Біздер, біздер...» жинағына енген шығармаларының жалпы мазмұндық, стильдік сипатынан да байқаймыз.

Түйін сөздер: проза, сатира, мейрампаздық, ирония, сыншылдық көзқарас, астыртын мағына.

Ұлт прозасындағы сатиралық-мейрампаздық (каранавалдық) ағымның көркемдік жүйесіне қатысты сөз еткен шақта, өнер туындысы басқа көркем туындылардың фонында ғана қабылданып, оқырман тарапынан тек қана пародия ғана туғызып қоймайды, сонымен бірге, белгілі бір үлгіге қатысты салыстыру мен қарсы қоюды да өмірге әкелетіндігін ескеруіміз қажет. Бұл жерде біз үшін әдеби үлгі карнавалдық болып отыр. Бахтинше ой түйіндесек, суреткер-прозаик үшін өзі бағдар ұстанған әлем бөтен сөздерге толы, оның айтпақ ойы бұрын сөз етіліп қойған, сол себепті, одан тек антистиль арқылы ғана құтылуға болады. Сондықтан, қолына жазушы «өзгенің әсеріне түсу» қауіпінен сескенеді де, өзінше жазуға талпыныс жасайды. Қазақ карнавалдығы осындай жанашыл ізденіс нәтижесінде өмірге келді. Карнавалдық барлық қазақ қаламгерлерінде «оба кезіндегі той» әлемдік әдеби сюжеттік-мотивінің бой көрсетуі арқылы ұшырасады.

Шығармалар мен авторларды олардың ұстанған бағыттарына қарай топтаудағы алғаш пікірді 1864 жылғы И.Теннің «Ағылшын әдебиетінің тарихы» атты еңбегінен кездестіруге болады. Оның «ірі тарихи ағымдар, яғни ұзақ уақыт үстемдік құратын белгілі бір ойлау түрі мен соған міндеттейтін ұғымдар» туралы айтқаны сол кезеңдегі бетбұрысты пікір деп танылады [1, 139].

Қазақ анекдоттық ертегісі Алдар Көседен бастау алған, Аяз бидегі әлеуметтік сатираға өзек болған ұлттық юмористика Ы.Алтынсарин мен Т.Жомартбаев ертегілерінде бой көрсетіп, езуімізге күлкі үйірсе, өз шырқау шегіне атақты балалар жазушысы Б.Сокпақбаевтың «Менің атым – Қожасында» жетті. Ал қазіргі прозадағы қазақы күлкіге толы айрықша стильді Бейбіт Сарыбай шығармалары да жеке зерттеу нысаны болуға сұранып тұр. Оның комизмі – қазақ әдебиетіндегі ерек құбылыс. Күлкі арқылы ұлттың санасын түртпектеп ояту, комизм элементтерін орынды қолдана білулері аталған жазушы шеберлігінің өзіндік бір қыры болып табылады.

Алдымен ХХІ ғасырдағы жазушы қаламының құдіреті арқылы жарқырап танылған «Карнавалдық бастау көзге» тоқталайық. ТМД кеңістігінде әлем әдебиетінде ерек із қалдырған қаламгерлердегі «Карнавалдық бастау көз» жайында Н.Гоголь шығармашылығына қатысты – Ю.Манннан, Ф.Рабле шығармашылығына қатысты – М.Бахтиннен асырып әлі ешкім зерттеу жасай қойған жоқ.

Қазақ әдебиеттануында бұл мүлдем тың тақырып екендігі айтпаса да түсікті. Ж.Қорғасбек, Д.Қуат, Б.Сарыбайлардағы қазақ күлкісі, ұлт күлкісі тереңіне бойлап барып қарастыруды керек етеді. Бахтиннің сөзімен айтсақ: «хотя он был корифеем народного хора только в эпоху Ренессанса, он такою ясностью и полнотою раскрыл своеобразный и трудный язык смеющегося народную смеховую культуру других эпох» [2.,510]. Ұлттық күлкінің Ы.Алтынсаринде («Бай баласы мен жарлы баласы») – ағартушылық мақсатта балаларға қарата, Т.Жомартбаевта («Қыз көрелік») – ересектерге қарата заманалық ұлт өміріндегі келеңсіз оқиғаларды ащы сатира тілімен ертегіге айналдырып беруі бір кездегі бабаларымыздың білімсіздіктен орыстың отарына айналуы мен отарланған ұрпақтың басқалардан кем болып, өзгенің құлдануына көндігуіне деген ащы күлкінің табы әр жолдарынан сезіліп отырады.

Осы үрдіс ащы сатира арқылы Б.Сарыбайдан да көрініс тауып отыр. Реалистік өмірдің барша қырын ашуда бейреалдылық және фантастикалық сатира өзінің міндетін тамаша атқарады. Сол

тұрмыс», төңкеріс қарсаңындағы халқымыздың ұлттық салт-санасын, әдет-ғұрып, наным-сенімдерін әңгімелейтін «Сол жылдарда», «Жемістер» повестерінен оның ерекше қаламгерлік қарымы, сарабал суреткерлігі айқын байқалады.

30 жылдарда қазақ-совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі С. Мұқа-новтың қаламгерлік құлашы кемелденіп, роман жанрындағы «Менің мектептерім», «Екпінді» деп аталатын повестері баспадан шықты. Бұл шығармалар да сол кезеңдегі ел ішіндегі ірілі-уақты уақиғаларды, қолхоздасу процесінің өркен жаю кезеңін сипаттайды.

С.Сейфуллин, С.Мұқановтар секілді, поэзия мен прозада қатар қалам сілтеген Ілияс Жансүгіров азаттық қозғалысты, төңкеріс уақиғаларын, азамат соғысын кең құлашта бейнелейтін «Жолдастар» атты көлемді романын, қазақ әйелінің өсу, көтерілу баспалдақтарын суреттейтін «Бақытты Жамал» повестерін дүниеге әкелді. Ал, ұлы жазушы М.Әуезовтің социализм бейнесін сипаттайтын «Білекке білек», «Бүркітші», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Іздер», «Шатқалаң» атты әңгіме-повестері тартыс шеберлігі, образдар тартымдылығы, сапасы жағынан әдебиетіміздегі биік бағаланар шығармалар қатарынан орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.

2 Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. – Алматы: Жазушы, 1998. – 192 б.

3 Әзиев Ә. Қазақ повесі. – Алматы: Жазушы, 1969. – 224 б.

4 Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2015, №3 (53). - 274 б.

Г.А. Абдукаримова, Н.Ш. Базарбекова, Г.М. Кочербаева¹

¹Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова

ПОВЕСТИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается тенденция развития казахской литературы, произведения казахских писателей в начале XX века. Обсуждается влияние идеология советских времен на творческих деятелей писателей. Выделяется особое внимание на их мастерства. Приводятся методы и способы в написании художественного произведения. Анализируется повести казахских писателей.

Основные тематики художественных произведений в начале XX века были возрождения эпохи Советского союза, эти произведения охватывают проблемы возникновения коллективных хозяйств, конфискация бай-кулаков, разные действия сторонников Советского союза. Некоторые казахские аулы категорически отказали от власти Советского Союза. В связи с этим в произведениях этого же периода всесторонне описываются их действия и противостояния. Люди из этих аул не хотели принимать новости власти, все эти новости они считали плохим и вредным. Вместе с этим в произведениях критикуются невежество казахского народа, потому что они продавали своих дочерей за богатого, но старого человека ради богатств. В начале XX века некоторые казахские интеллигенты предполагали, что если мы будем подчиняться Советским властям, то мы постепенно потеряем и свой язык, и свой менталитет. Поэтому казахские ученые боролись за будущее своего народа, защищали свою Родину, свой язык и свою землю.

Ключевые слова: литература, писатель, эпоха, произведения, проза, повесть, человек, коллективное хозяйство, Советский Союз.

G.A. Abdukarimova¹, N.S. Bazarbekova¹, G.M. Koshberbaeva¹

¹South Kazakhstan state university named by M. Auevov

Shymkent c. Kazakhstan

THE GENRE STORY IN THE BEGINNING OF XXI CENTURY IN KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article considers the trends in the development of Kazakh literature, the works of the early 20thcentury Kazakh writers. The influence of the Soviet era of ideologies on the creative activities of writers allocated special attention to their skills provides methods and techniques in the writing of literary works Kazakh writers analyze the story.

The main topics of art creation at the beginning of XXI century were renaissance soviet. These creations include the problems of emergence collective farms privation of monied, various actions of supporter soviet union. Same Kazakh villages refused flatly from soviet union. What with in creations same period far and wide describe their actions and oppositions. The peoples of these villagess did not want to accept the news of aurtrority, all these news they saw fit are needless there are criticized ignorance of Kazakh people, because they closed out their daughters for moneyed. At the beginning of XXI century some Kazakh intellectuals proposed, that if we will submit to soviet union, we phaso out will lose our language and mentalism. Why Kazakh scintifics opposed for the future of people, delended our Mother long.

Key words: era, work, literature, writer, prose, novel creation, epoch, story, human, collicture farm, Soviet union.

тіпті жаңа белеске көтеріледі. Ол қазақ әйелінің, «төмен етекте» делініп, ешбір қоғамдық маңызы бар іс-әрекеттер мен қимыл-қозғалыстарға араластырылмай келген нәзік жыныстылар қауымының ендігі жерде қараңғылық тұмшалаған қазақы ескі әдет-ғұрып, салт-сана құрсауынан шығып, жаңа өмірге, жарқын келешекке қадам басуын, тең құқықтылыққа қол жеткізу жолындағы тартыс-күресін, көрген қиыншылықтары мен азап-қорлықтарын, солардың өтеуі есебіндегі нақты жеңісін нанымды суреттейді. Қазақ жастарының сана-сезімдерінің бұрынғы қараңғылық құрсауында, надандық қамытында қалмай, оқу мен өнер-білімге, мәдениетке ұмтылуы, азаттық, теңдік мәнін ұғынулары да Бейімбет шығармаларында өз өрнегін, нақышын тауып, жігі білінбей жалғасып жатты. Жоғарыда аталған шығармалардың қай-қайсысы болмасын, өз кезіндегі елеулі дүниелердің бірінен саналып, қазақ қауымының әдеби шығармаларға шөліккеп, сусап тұрған шағында қажетіне жарағандығы, жазушының қаламдас достары мен ізбасар інілерінің шығармашылық беталыстарында белгілі дәрежеде бағыт, бағдар, көрсеткіш болғандығы сөзсіз.

Қазақ әдебиетіндегі проза жанрының қалыптасуында айрықша еңбек сіңірген ұлы қаламгер, айтулы көркемсөз шебері М. Әуезов сөз болып отырған кезеңде халық өмірінің шындық болмыстарын шынайы бейнелейтін бірқатар әңгімелерімен бірге, «Қараш-Қараш оқиғасы» (1927), «Қилы заман» (1928), «Көксерек» (1929) тәрізді повестік туындыларын өмірге әкелді. Бұлардың ішіндегі шоқтықтысы – «Қараш-Қараш оқиғасы» тап тартысының өршіп, қоғамдағы әлеуметтік жағдайлардың шиеленісіп тұрған уақытында жазылды. Ол нағыз өмір шындығынан екшеліп алынған уақиғалар негізінде, халқымыздың аяулы ұлы, белгілі мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлдың жүрегі кек пен ызаға толып, Талғар тауының Қараш-Қараш атты биік асуында ата жауы Саймасай болысты атып өлтіріп, Алматы абақтысында жатуы жалаң сипатта жадағай бейнеленбей, айрықша көркемдік тәсіл-амалдармен әсерлі баяндалады. Мұнда қазақ өмірінің төңкеріске дейінгі надандық қамытындағы ескі, бірсарынды тіршілігі, әлеуметтік теңсіздік жағдайы, бітпейтін күрес, тартыс пен тайталас өзгеше кескінде өз бітімін табады. Ал, «Қилы заман» шығармасында Қазақстанның Ресейге қосылуы кезіндегі ел арасындағы дүбірлі өзгерістер, қарама-қайшылықтар, әрқилы көзқарас иелерінің іс-әрекеттері мен қозғалыстары суреттелсе, «Көксерек» повесі жазушы таланты мен шеберлігінің деңгейін айқын танытады. «Шығарма мол ізденістің, тынымсыз еңбектің жемісі. Көлемі шағындау болғанымен, повесть жанрының еншісіндегі бұл туындыда терең мағына, биік философия түйінделген» [4, 127 б.]. Тұз тағысы қасқыр жыртқыш болғанымен де, оның да адамдар секілді қайғыра білетіндігін, сезім иесі екендігін шығармадан анық байқаймыз. Қасқырдың адамдардан көрген мейірімсіздігін, оның жан дүниесіндегі күйзеліс пен арпалысты соншалықты шебер суреттегендіктен, оның өзін асырап-баққан, аялап өсірген Құрмашқа шабуылын жыртқыштық қасиет аумағынан емес, тіпті де басқа жақтан іздейсің.

Жазушы мұнда барша тіршілік иелерін белгілі бір мөлшердегі сана-сезім иесі ретінде қабылдау, олардың тыныс-тіршілігіне зиян келтірмеу идеясын айтуды көздейді. Жалпы, М. Әуезовтің бұл шығармалары сол кезеңдегі әдеби процестің жай-күйінің, даму қарқынының реалистік бет-бейнесі.

Революцияның жалынды жыршысы, ақын, жазушы Сәкен Сейфуллин осы кезеңде «Жер қазғандар» (1928) повесін дүниеге келтірді. Бұл шығарма жұмысшы тақырыбындағы әдебиетіміздегі алғашқы шығармалардың қатарынан саналады және онда Көкшетау теміржолшыларының тіршілігі баяндалады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, проза мен поэзияда бірдей қалам тербеген Сәбит Мұқанов бұл кезеңде «Ақбөпенің сыры» (1927) және «Адасқандар» романдарын тудырды. Алғашқы туындыда қазақ әйелінің бас бостандығына қол жеткізіп, теңдік алуы негізгі тақырып болатын болса, «Адасқандарда» махаббат, екі адам арасындағы ғашықтық сезімі сөз болады.

Сондай-ақ, осы кезеңде Ілияс Жансүгіров пен Ғабиден Мұстафиндердің де жаңа, жарқын өмірді жырлайтын, төңкеріс алдындағы әлеуметтік теңсіздік, байларды кәмпескелеу мәселелерін баяндайтын повестері баспадан шыға бастады. Бұл шығармалар, жалпы сөз болып отырған дәуірдегі барлық шығармалардың негізгі тақырыбы – сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы әйелдер теңсіздігі, қалыңмалға сатылуы, әлеуметтік жағынан тең емес топтардың арасындағы бітімі жоқ күрес пен тартыс және қазақ қоғамының барлық мүшелері де тең құқықтылықпен өмір сүретін бейбіт, азат өмірге аяқ басуы аясында болды.

Ал, 30 жылдардағы әдеби процесс ағымына шолу жасайтын болсақ, бұл кезеңдерде әдебиетіміз жетіліп, тақырыптық ауқымы ұлғайып, айрықша өрлеу сипатына ие болды. Жалынды жазушы Б. Майлиннің «Атылмаған оқ» (1934), «Тартыс» (1935), «Жалбыр» (1936) сияқты ұлы Қазан төңкерісінің қиын да қилы кезеңдерін суреттейтін шығармалары және колхоздасу тақырыбындағы «Он бес үй», «Әміржанның әңгімесі», «Құсайын Құлбеков», «Берен», «Қырманда» атты туындылары баспа бетін көрсе, С. Сейфуллиннің бұл жылдардағы қазақ зиялылары өмірінен хабар беретін «Біздің

«Қай жазушы болса да өз заманының шындығынан алыстап кете алмайды, онымен бірге жасап, көңілдегі ойын заманының проблемалары арқылы көтереді. «Адамды заман билемек» деп Абай тегін айтпаған. Заманмен кереғар болып, онымен ашық тартысқа түсу арқылы ешбір жазушы батыр атағын алмаған. Ол қайта онымен ымыраға келе отырып, дәуір, заман қайшылықтарын көркем образдар арқылы ашқан. Сол арқылы заманына, Чернышевский тілімен айтқанда, үкім шығарған» [1, 162 б.] – деген ғалым С. Қирабаевтың пікірі жазушы мен қоғам арасындағы мызғымас байланысты көрсетеді.

Көркем әдебиет әлемді сөз арқылы эстетикалық жағынан игереді. Ол ірі табиғи өзгерістерді, қоғамдық құбылыстарды, халық өміріндегі басты уақиғаларды, адамзат баласының рухани өмірі мен іс-әрекет, қимыл-қозғалысын, ішкі жан әлемін қамтиды. Әдебиеттің тақырыбы мен идеясы, көркем шығармалардың мазмұны мен пішіні қоғам дамуы барысында басқаша сипатқа енуі заңды да, себебі көркем әдебиет қоғамдық-тарихи құбылыстар қатарына жататындықтан, әдеби шығарманың бүтін болмысы мен элементтері қоғам дамуына сәйкес үздіксіз өзгеріске түсіп отырады.

Әдебиет біздің пайымымызша, өмір құбылыстары мен қоғамдық өзгерістерге нақты да айқын үн қосып отыратын мәңгілік қозғалыс, даму үстіндегі тірі жүйе, организм. «Көркем творчествоның екі объект тұтастығынан туатын бір ғана пәні бар: белгілі қоғамдық орта және сол ортада өмір кешуші адам. Көркем шығарма қоғамдық адам арқылы қоғам тынысын, оның ішкі сыр-сипатын, әлеуметтік бетін танытады. Қоғамдық түрлі құбылыстар арқылы адам жаратылысының сан салалы жұмбақ тылсымдарын ашады. Материалдық өмірдің санадағы сәулелену процесін көрсетеді. Суреткер барлық күш-қайратын адам жанының шындығын танытуға жұмылдырады. Көркем шығарманың әрбір жалқы сынары, деталіне дейін адам өмірімен тығыз байланысты» [2, 155 б.] деген ғалым Ж. Дәдебаевтың ғылыми тұжырымы жоғарыдағы пікірімізді нақтылай түспек.

Әдебиет – өмір айнасы. Ал сол өмір өзін қоршаған ортаға тікелей тәуелді. Ол орта – сол кездегі халықтың саяси, әлеуметтік, қоғамдық жағдайлары. 1917 жылы Кеңес өкіметі билікті өз қолына алғаннан кейін өз саясатын жүргізіп бақты. Сонымен қатар бұл өкімет бұдан бұрын бүкіл адамзат тарихында болмаған бейбіт заман орнатып, коммунизмге жетеміз деп барлық бодан халықты табанды күрес жүргізуге үндеді. Дегенмен, бұл жолда небір қанқұйлы әрекеттердің, қанды оқиғалардың көптеп болғандығы тарихтан белгілі.

Жарты ғасырдан астам уақыт бойына социалистік формацияда күн кешкен әдебиетіміздің тағдыры сол дәуірдегі Кеңес үкіметі жүргізген саясатқа тәуелді болды. Дегенмен бұл кезеңде халқы үшін жанын қияр ерлеріміз, ақылы биік, өресі кең, білімі мол ардақтыларымыз осылайша күн өткізудің ақыры жақсылыққа апармайтынын іші сезіп, халықтың ұлттық бітім-болмысын сақтап қалудың барынша ұтымды жолдарын іздестірумен болды.

Қазақ прозасындағы повесть жанры жөнінде көлемді зерттеу еңбегін жазған ғалым Ә. Әзиев: «Қазақ повесінің жанр дәрежесіне көтерілу сатысы да өз алдына оқшау жағдайда жүзеге асқан іс емес. Ол Октябрь революциясынан кейін жаңа тұрпатта бастау алған бүкіл әдебиетіміздің қалыптасу процесімен тікелей біте қайнасқан және сол кездегі жазушыларымыздың алғашқы ізденістерін, қиналыстарын, қол жеткен азды-көпті табыстарын айқын таныта алатын мәні үлкен творчестволық мәселе» [3, 22 б.] – деп, сара жанр саналатын повестің қазақ әдебиетіндегі дамуындағы басып өткен жолдары мен асқан асуларының оңай жеңіс емес екендігін байқатады.

20 жылдардың алғашқы жартысында проза саласында қалам тербеген Жүсіпбек Аймауытов «Күнікейдің жазығы», Сабыр Шарипов «Алтыбасар», Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу», Смағұл Сәдуақасов «Салмақбайдың ауылында кооперация қалай орнады?» сияқты дүниелерімен көркем әдебиеттің бұдан әрі қарайғы қарқынды дамуына, кемелденуіне жол көрсетті.

20 жылдардың екінші жартысында проза саласы барынша толысып, толығып, қаулай өсіп, қамтитын тақырып ауқымын барынша кеңейте түсті. Көрнекті жазушы Бейімбет Майлин осы кезеңде жазған «Жастық жалыны» (1926), «Кең атыздың таласы» (1927), «Раушан-коммунист» (1927), «Оспан Олжабаев» (1929) секілді повестік шығармаларында Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кезеңдегі қазақ ауылының тыныс-тіршілігін, еңбек адамдарының реалистік бейнесін, жастардың сана-сезімінің қараңғылық құрсауынан шығып, ояну деңгейі мен олардың қанаушы топқа қарсы бағытталған табанды күресін, қазақ әйелінің есте жоқ ескі замандардан бері қарайғы «салпы етек, сары қарын» кейіптен шығып, қоғамдық өмірге етене араласуын, күрескер дәрежесіне көтерілуін бейнелейді. Бейімбет өз шығармаларында сондай-ақ, сол кезеңдегі қазақ еліндегі саяси-әлеуметтік жағдайларды, ұжымдастыру шындығын барынша қанық бояумен, айрықша көркемдік тәсілдермен бейнелей берді. Бұрынырақта жазылып, классикалық туынды дәрежесіне көтерілген «Шұғаның белгісі» (1915) повесінде ол қазақ қызының теңсіздік жағдайындағы бейшара, мүшкіл халін, пұшайман жағдайын ғажайып оптимистік рух, асқақ адамгершілік пафоспен бере білсе, «Раушан-коммунист» повесінде

Г.А. Әбдікерімова¹, Н.Ш. Базарбекова¹, Г.М. Көшербаева¹
¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОВЕСТЬ ЖАНРЫ

Аңдатпа

Қазақ әдебиетіндегі XX ғасырдың бас кезеңінде повесть жанрында жазылған шығармалар негізінен, Кеңес үкіметінің орнауы, колхоздастыру, ұжымдастыру тақырыптарына, бай-құлақтарды кәмпескелеу, шолақ белсенділердің қоқан-лоққы жүргізуі сияқты мәселелерді қамтыды. Бірқатар қазақ ауылдары Кеңес үкіметінің орнауына түбегейлі қарсылық білдіріп бақты. Олардың осыған орай жасаған іс-әрекеттері, қарсылықтары, Кеңес үкіметінің жасап жатқан жаңалықтарын қабылдамауы, оның барлығын жамандыққа теңеуі сияқты көріністер осы кезеңде жазылған повестік шығармаларда көркем де бейнелі суреттеледі. Сондай-ақ, қараңғы қазақ халқының өз қыздарын мал үшін шалға сатуы, қалыңмал мәселелері ашық жазылады. Өйткені, сол кезеңдегі бір шоғыр қазақ зиялылары Кеңес үкіметінің орнауына қарсы болып, орыс халқының боданы болсақ, тілімізді, ділімізді ұмытып, жойылып кету қаупіміз бар екендігін болжай білді.

Мақалада қазақ әдебиетінің даму беталыстары, XX ғасыр басындағы қазақ жазушыларының шығармалары қарастырылады. Жазушылардың шығармашылық іс-әрекетіне, еркіндігіне кеңестік кезең идеологиясының ықпал-әсері талқыланады. Олардың суреткерлік шеберліктеріне айрықша назар аударылады. Олардың өз туындыларында қолданған тәсілдері тілге тиек етіледі. Повесть жанрындағы қазақ жазушыларының тырнақалды туындылары талданады.

Түйін сөздер: әдебиет, қаламгер, дәуір, шығарма, проза, повесть, адам, ұжымдастыру, Кеңес одағы.

Қандай халықтың, қандай ұлттың болмасын, рухани, мәдени, тәлтума игіліктерін сол халық немесе сол ұлт өзгеге бодан, кіріптар боп тұрғанда талдап, зерделеу бөлек те, өз еркі өзіне тиіп, өз тізгініне өзі ие болғанда саралап, зерттеу бір басқа. Халықтың, ұлттың рухани игіліктерін жасаушы тұлға – ақын-жазушы өзі ғұмыр кешіп отырған қоғамынан, сол қоғамның талап-тілегінен тыс тұра алмайды. Қоғам ұсынып, талап еткен міндеттерге сөзсіз мойынсыну, сол тілектерді құлшына, еш сөзге келмей орындау бар, сонымен қатар сол талап-тілектерге іштей болса да қарсылық білдіру, шыңғырған шындықты тұспалдап, ишаралап жеткізу бар. Тәуелсіздікті, сол тәуелсіздіктің маңызды да қажетті атрибуты – ұлттық рухты уағыздап, насихаттауға бағытталған талап-тілектер бар, сонымен бірге сананы улап, рухты жаныштауға, мәңгірттендіруге шақыратын талап-міндеттер болғаны ешкімге де жасырын емес.

Күні кешегі кеңестік заманның руханият саласындағы тарихында қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 20 жылдарынан басталатын дәуірінің маңызы айрықша зор. Себебі бұл кезең Қазақстанда ауқымды өзгеріс, айрықша формация – Кеңес үкіметінің орнауымен ерекшеленеді. Кеңестік кеңістіктегі өмірдің барлық салада өзгеше із қалдырғанын ескерсек, бұл кезеңдегі әдебиеттің ролін жоғары бағалағанмыз орынды. Кеңес мемлекетіндегі Қазан революциясы, азамат соғысы, өндірісті дамыту, байлар мен кулақтарды тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, қолдан жасалынған аштық секілді тарихи оқиғалардың белең алған сәті болатын. Бәрінен бұрын осынау өзгеріс, жаңару, адамның жүріп өткен жолына ойлылықпен үңілу, болашаққа басқаша қарау – бәрі де қаламгердің санасына орныққан құбылыстар еді дегеніміз жөн. Олай болуы заңды да еді, себебі адам адам болып жаратылып, оның руханияты пайда бола бастағаннан бері, бүкіл адамзат қоғамында өнер иесінің, оның ішінде ақын-жазушының жетекші күшке айналып, мәдени, рухани ауқымды міндеттер атқарғанын ешкім де жоққа шығара қоймас.

Шын суреткердің өзіне деген талап-тілегінің, талғамының әр шығармасын дүниеге келтірген сайын түлеп, түрленіп, өзгеріп, әрқилы қалыпта көрініп отыруы өнердің заңды құбылысы. Дүние құбылыстарын өз зердесіне тоқып алып, содан кейін барып оны жұртшылыққа таныту үшін көркемдік құралдарды таразылау, өзіне дейін қолданылмаған амал-тәсілдерді, әдістерді бағамдау, шеберлік шиырларына тереңдеу – барша қаламгер қауымына етене қасиет болса керек. Дегенмен әр жазушының өмірден шығармасына өзек болар ерекше құбылыстарды, өзгерістерді өз санасына жинап, сұрыптауы, қорытуы, сөйтіп өмір шындықтарын көркем шындыққа айналдыра білу шеберлігі, шығарма жазу барысындағы өзі суреттеп, сипаттап отырған өмір құбылыстарына, уақиғаларға деген өз көзқарасын, дүниетаным деңгейін, берер бағасын жіпке моншақ тізгендей етіп, нәзік те әсем иірімдермен, жігін білдірмей, шығарманың өн бойына бірдей таратуы әрқилы деңгейде болатыны аян.

тарихында дәл Абайдай шексіз әділ, қатал сыншы болған жоқ. Бірақ оның қаталдығы әкенің баласына деген талапшылдығы секілді жанашыр қаталдық еді.

«Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек бекер мал шашпақ» секілді қазақ қоғамының денесін жегі құрттай кеміріп жатқан дерт атаулының күллісінің себебін Абай өз ұлтының жалқаулығынан, жұмысы жоқтығынан көреді. Ол «жұмысы жоқтық, тамағы тоқтық» толық адам мен кәміл мұсылманның ең басты дұшпаны деп білді. Абай бұл дерттердің дауасы ретінде «еңбек терапиясын» ұсынады. Ұлы ақынның көзқарасы бойынша еңбек қазақ өмірінің ең басты культіне айналуға тиісті болды. Оның шығармаларында рухани жетілудің, адам жанының тазаруының ең басты кілті еңбек екендігі жеріне жеткізіле дәлелденді.

Адам қайтсе қалады адам болып? Абай шығармаларының ең басты сұрағы, көкейтесті проблемасы осы болды. Өйткені адамдары кемел адам дәрежесіне көтеріліп, рухани жағынан толық жетілген қоғам ғана бақытты бола алатын еді. Ұлы ойшыл өз кезіндегі отандастарының қай-қайсынан да осыны өте терең түсінді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абай. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы. Жазушы, 1961. – 695 б.
- 2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 18-т. – Алматы. Ғылым, 1985. – 448 б.
- 3 Әбдіғалиев Б.Б., т.б. Саяси ой тарихы. – Алматы. 2003. – 280 б.
- 4 Ғабитов Т., т.б. Мәдениеттану. – Алматы. 2002. – 408 б.
- 5 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы. 1998. – 256 б.
- 6 Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы. 1997. – 271 б.
- 7 Ізтілеуова С.Д. Абай және Шәкәрім шығармаларындағы рухани үндестік [Электрон.ресурс].
RL:http://kaznpu.kz/docs/Filol_2.2010.pdf.

С.Асылбекулы¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ КНИГА СЛОВ АБАЯ

Аннотация

В этой статье всесторонне анализируются слова назидания казахского поэта, философа, композитора Абая Кунанбаева, в том числе, особенности, философские аспекты, стиль и жанр, поэтика. Рассматриваются психологические аспекты, соотношение времени и общества, социальных отношений человека с обществом. На конкретных примерах доказывается, что концепция Абая Кунанбаева полноценного и нравственно зрелого человека гармонично сочетаются с постулатами исламской религий и общечеловеческими принципами гуманизма.

Ключевые слова: совершенный человек, гуманизм, наука, мужества, сердце.

S.Asylbekyly¹

¹Kazakh national pedagogical university named after Abay

THE SPIRITUAL LEGACY OF ABAI'S KARASOZ

Abstract

This article is devoted to the great Kazakh poet, philosopher and composer Abai Kunanbayev's words and its spiritual patterns, philosophical insides, genre and style of his poetics. Another things which this article discusses are psychological aspects of century and society, society and human and its interrelation. Abai's concept of a wise person and humanist postulates of Islam and all humans principles of humanism are inseparable and this is given with exact samples.

Key words: perfect man, humanism, science, Heart, valor.

Абайдың ойынша, адам баласының ең үлкен ұстазы Алла Тағала мен пайғамбар. Адамгершіліктің ақ жолын әрбір толық адам, кемел адам солардан үйренуі керек, сонда ол екі дүниеде де опық жемейді. Сондықтан да қазақ ақыны былайша тебіренеді:

Алла мінсіз әуелден, Пайғамбар хақ,
Мүмин болсаң үйреніп сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзі дұр ол,
Тәуиліне жетерлік ғылымың шақ [1,297].

Ислам дінін адамгершілік пен имандылықтың бұлағы деп ұққан ойшыл алайда Алла Тағалаға да, оның қасиетті кітабы Құран Кәрімге де көзсіз табынуды жақтамайды. Алланың да, Құранның да хақиқаттығына, барлығына өз ақылыңмен жет, сонда ғана оларға деген сенімің нық болады дейді. Ақылмен ұғып сезіммен тұшынбай алған білім де, сенім де осал, тайғанақ болады деген өсиет айтады. Абай ислам дінінің қағидаларын өзінің адамгершілік идеалдарын насихаттауда өте орынды, әрі шебер пайдалана білген, осы тұрғыдан келгенде профессор Т.Ғабитовтың «Абай исламды қазақ халқына тұрақты және өркениетті жоғары имандылықты қалыптастыру құралы ретінде уағыздады [4,279]» деген пікірінде жан бар.

Қазаққа білімді, ғылымды, жаңа технологияны орыстан, батыстан үйренуді ұсынған Ы.Алтынсарин де, Абай Құнанбаев та алайда олардың христиандық моралын қабылдауды ұсынған жоқ (Олардың ұлылықтығы да осында еді). Батыстың білімі мен технологиясын ал, бірақ жүрегінде рухыңды, төлтума мәдениетіңді ешкімге сатпа, қайта алған білімің мен ғылымыңды соларды қорғап қалу үшін пайдалан. Бұл тәлім өзінің мәні мен мағынасын дәл бүгінгі күні де жойған жоқ. Жартылай маргиналданған қазіргі қазақ қоғамы ұлы бабаларының осы өсиетін орындау үшін қолдан келгеннің бәрін жасауға арғы-бергі, одан қала берді келешек ұрпақтардың алдында міндетті.

Абайды тұлға ретінде XIX ғасырдың II жартысына қарай бұрынғыдан да іріп-шірі бастаған, өзге елге кіріптарлықтан материалдық жағынан ғана емес, рухани тұрғыдан да қайыршыланып, азып-тозған қазақ қоғамының шындығы, қарама-қайшылықтары туғызды. Әлемдік өркениеттен көш кейін қалып, барлық жағынан көтерім малдай тұралай бастаған қазақ жұртының алдында енді ұлт, этнос ретінде болу немесе біржолата бордай тозу секілді қатал дилемма тұрды. Халықты осы тығырықтан алып шығатын рухани көсем керек еді. Міне, осы тарихи қажеттілік қазақ мәдениетіне Абай Құнанбаев атты феноменді дүниеге алып келді. Ақын, аудармашы, композитор, философты... Ақын ретінде ол қазақ поэзиясына жаңа түрлер мен терең мазмұн алып келсе, аудармашы ретінде батыстың озық мәдениетінің мол жарығын қазақ сахарасына әкеп төкті. Музыкаға, орыс әуеніне де, қазақтың дәстүрлі ән өнеріне де ұқсаңқырамайтын өзгеше бір ғажайып туындылар сыйлады, ал философ ретінде қазақ ой-санасын әлемдік стандарттардың биігіне көтерді.

Өз кезіндегі қазақ қоғамын тығырықтан алып шығудың ол өз ұлтының рухани көсемі ретінде бірден-бір дұрыс, әрі төте жолын көрсете білді. Ендігі заман білектінің емес, білімдінің заманы болатынын мергендікпен байқады. Сондықтан халқын, жатпай тұрмай, білім мен ғылымды, кәсіпті игеруге шақырды. Ал білім, ғылым бойға қону үшін ұлттың ең алдымен адамгершілік жағынан жетілуі қажет еді, өйткені жүрегі ізгілікке бөленген адам ғана өнер мен білімді іздемек. Надан, адамгершілікке тапшы жұрттар өнерді, білімді қайтсын. Сондықтан да ұлы ақын өз халқының жанын ағартуға, оны надандықтан тазартуға бел шеше кірісті.

Адам жанын ізгілендірудің тағы бір ең тиімді жолы – өнер деп біледі. Абай бұны түсінбесе, Абай болмас еді. «Өнер алды – қызыл тіл» деп айтпас еді. Өнер алды – әдебиет дегенді ол өзі ақын, әдебиетші болғандықтан пендешілікпен айтқан жоқ, көркем әдебиеттің бір басынан мүсін өнері мен кескіндеме өнеріне тән пластика мен көрікті, сәулет өнеріне тән сымбатты, музыкаға тән ғажайып түпсіз терең сырды, гормонияны тапқан соң айтқан. Сондықтан жас кезінде сол кездегі қазақ байларының салтымен ақындықты өлеңшілік көріп менсінкірмей жүрсе, ақылы, білім толысып кемелденген шағында барлық күш-қуатын, дарын күшін енді ақ қағаз бен қара сияға салып, сөз өнерін бар жан-тәнімен өбектетеді. Көркем әдебиеттің адам өміріндегі тарихи басты миссиясы мен оның ойшыл, рухани көсем ретінде алдына қойған азаматтық басты мұраты адам жанын ағарту, ізгілікке бөлеу мұраты ретінде құп үйлесе кетті. Сөйтіп жүріп өзінің ақын, жай ақын емес, ұлы ақын болғанын байқамай да қалды. Осылайша өнері оның өмірінің дерті мен сертіне айналады.

Абай өз сөзімен айтқанда, қазақтың сөзін (яғни көркем әдебиетін) түзеді, оны дұрыс жолға салды. Бұрынғы әдебиет негізінен «қызды айтып, қызықты айтып» сөз өнерін көптің жай әшейін уақыт өткізетін ермегіне айналдырса, ендігі сөз өнері әділет пен шындықтың жоқшысына айналды. Ол ұлттың кемшілігін бетің бар, жүзің бар демей тура бетіне айтатын болды. Қазақтың арғы-бергі

бірінші орынға қойып өзінше әспеттейді. Ол жөнінде он жетінші қарасөзінде бәрінен кім мықты деген сауал төңірегінде ғылымға келіп жүгінетін ақыл мен қайрат, жүрекке барып былай дейтіні бар: «Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

Қайрат сенің қаруың көп, күшің мол, сенің еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет» [1,453].

Бұл арадағы ақынның жүрек деп отырғаны – адамгершілік. Ми ақыл мен парасаттың қабығы болса, жүрек – адамгершілік бұлағы. Ендеше адамгершіліктің барлық сипаты жүректен шығып жатады. Сондықтан да Абай жүректі бәрінен жоғары қояды. Толық адамның, кәміл мұсылманның ең әуелі жүректің дегеніне құлақ асуын өсиет етеді.

Абай ақыл-парасат, адамгершілік жағынан жетілген адамдарды төрт топқа бөледі: пайғамбарлар, әулиелер, хақимдер, сонан соң кәміл мұсылмандар деп. Жұрттың бәрі жақсы білетін пайғамбарлар, әулиелер жөнінде тоқталып жатпай-ақ, соңғы екеуіне тоқталайық. Хақим – данышпан ғалым, өз заманының озып туған ойшылы. Абайдың өзін хақим десек болады. Ал кәміл мұсылман дегеніміз – адамгершілік жағынан жетілген иманды адам. Ұлы ойшылдың біз жоғарыда атап өткен толық адамы мен кәміл мұсылманның арасына теңдік белгісін қоюға болады. Бұл екеуі мағыналас. Абай өз замандастарын осы толық адам, немесе кәміл мұсылман болуға үндейді.

Өзінен бұрынғы мұсылман мәдениетінің ұлы өкілдері мен түркі ойшылдарының еңбектерімен терең таныс болған Абай, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» дейтін Абай Ислам дінінің адамгершілік сипаттарын егжей-тегжейлі шүкшият зерттейді. Өз ақылының таразысына салады. М.Әуезов айтқандай, Абай дін мәселесінде рационалист болып қалады, ол Құдайды барша халық таниды деп оған көзсіз табынбайды, оның барлығына, хақтығына өз ақылы арқылы көз жеткізеді. [2,166-167].

Аллатағала адамзатты басқа тіршілік иесінен (өсімдіктер дүниесі мен хайуанаттар әлемінен) артық етіп, ерекше сүйіспеншілікпен жаратты деп есептеген қазақ ойшылы сол ұлы Жаратушыға адамзат та айрықша ықыласпен ынтық болуға тиіс деп есептейді. Сондықтан Аллатағаланың нұр сипатынан молынан табылатын әділет, мейірім-шапағат, ізгілік т.б. секілді қасиеттерді толық адам, немесе кәміл мұсылман бойына барынша сіңіруге міндетті деп есептейді. Мұсылман дініндегі иман, Абайдың ойынша, адам баласына ұлы жаратушыдан берілген бүкіл ізгі қасиеттердің жиынтығы. Иманның күзетшісі – ұят, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ.

Профессор Т.Х. Фабитовтың Ы.Алтынсарин туралы «Шығыс ренессансында қалыптасқан дін мен білімнің арасындағы үйлесімділік идеясын (Әл-Фараби, Ибн Сина т.б.) Ыбырай өз заманына сай дамыта білді [4,278]» деген пікірін Абай Құнанбаев туралы да айтуға болады. Ы.Алтынсарин өзінің 1884 жылы Қазан қаласында жарыққа шыққан «Ислам шариаты» атты кітабында мұсылмандықтың негізгі қағидаларын қазақ мәдениетінің дәстүрлі құндылықтарымен қалай шебер үйлестіре білсе, Абай да өзінің қарасөздері мен өлеңдерінде Ислам дінінің басты кітабы болып табылатын «Құран Кәрімнің» нағыз адамгершілік ілімінің таза кәусар бұлағы екенін бұлтартпайтын логикалық пайымдаулар арқылы қапысыз дәлелдеп шығады. (Дін мен ғылымды, моральды бір-біріне қарсы қойып әдеттеніп кеткен советтік атеистік мәдениеттанудың ықпалымен тәрбиеленіп өскен қазақ ғылымының қазіргі аға буыны үшін осы бір жалған стереотиптерден арылу әлі де асу бермес қамал болумен келеді).

Ғылым мен оның иесі ғалым хақында қазақ ойшылы: «Адаспай тура іздеген хақимдер болмаса, дүние ойран болар еді» [1,476] дейді. Абайдың ойынша, қарапайым пенделер тек осы дүниенің қамын жесе, ғалым екі дүниенің қамы үшін бірдей еңбек етеді. Ғалым тіпті бұл дүниенің қамынан гөрі о дүниенің - мәңгіліктің - қамын көбірек ойлайды, өйткені бұл пәни – мәңгілікке бастап баратын кішкентай көпір ғана. Ал толық адам немесе кәміл мұсылман өзі ғалым болмаса да, олардың сөздеріне махаббатпен ғибраттану керек.

Жалпы, махаббат, сүйіспеншілік сезімі – Абай адамгершілік ілімінің басты қазығы, ядросы. Ұлы ақынның пайымы бойынша, мына адамзат қоғамының быт-шытын шығарып қиратпай ұстап тұрған ұлы күш – осы. Адам баласының ұлы Жаратушыға деген, ата-анасына, баласына, бауырына деген, достың досқа, жардың жарға деген терең сүйіспеншілігі, осы махаббат деп аталатын аспан асты жер үстіндегі ең ізгі сезім. Сондықтан да ол:

«Махаббатсыз - дүние бос,
Хайуанға оны қосындар, [1,170]» - дейді.

С.М. Алтыбаева¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

МИФТІК ПОЭТИКАНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада әдеби шығармадағы мифтік поэтиканың функционалды аспектілері қарастырылады. «Мифтік поэтика функционалды өрісі» термині және оның ғылыми негіздемесі ұсынылады. Мифологиялық бейне мифтік поэтика функционалды өрісі негізі болып табылады.

Автор тарихи романның төмендегідей баяндау қызметтерін бөліп қарастырады: кең көлемді көркем түрде жеткізу, белгілі тарихи оқиғаларды зерделеу мен қайта қарастыру, белгілі бір оқиғаны бөлектей, дәлдікпен бейнелеу, оның философиялық-онтологиялық бағытын анықтау, материалды емес мәдени мұраларды қайта өзектілендіру.

Әдеби мәтіндерде мифтің басым эстетикалық қызметімен қатар басқа да онымен байланысты танымдық, коммуникативтік, рецептивтік, аксиологиялық, эмотивтік және т.б. қызметтері анық көрінеді.

Түйін сөздер: миф, мифтік поэтика, функционалды аспектілер, мифтік поэтика функционалды өрісі, нарратив.

S.M. Altybayeva¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

ON THE FUNCTIONAL ASPECTS OF MYTH POETICS.

Abstract

The article deals with the functional aspects of myth poetics of a literary work. It proposed and scientifically substantiated the term "functional myth poetics field". The core function of the field of myth poetics is a mythological image. The author points out and comprehended the narrative function of the historical novel: a panoramic artistic representation, interpretation and reinterpretation of known historical events; "dot" presentation of individual event, the definition of its philosophical and ontological orientation; reactualization of intangible cultural heritage. Along with the dominant aesthetic function of myth in literary texts a number of other, related functions are vividly reflected, for examples, cognitive, communicative, receptive, axiological, emotive, and other functions.

Key words: myth, myth poetics, functional aspects, the functional field of myth poetics, narrative.

МРНТИ 17.07.41

С.Асылбекұлы¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ. Қазақстан

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНІҢ РУХАНИ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ақыны, ойшыл философы, сазгері Абай Құнанбайұлының қарасөздерінің рухани өнегесі, философиялық астарлары, жанры мен стилі, поэтикасы жан-жақты талданып айтылады. Заман мен қоғамның, қоғам мен адамның арақатынастарының әлеуметтік, психологиялық аспектілері жан-жақты сөз болады.

Абай Құнанбайұлының толық адам, кемел адам концепциясының ислам дінінің адамгершілік постулаттарымен, сондай-ақ жалпыадамзаттық гуманизм принциптерімен гармониялық бірлікте қабысып жататындығы нақтылы мысалдар арқылы дәлелденіп көрсетіледі.

Білім мен ғылым бойға қону үшін ұлттың ең алдымен адамгершілік жағынан жетілуі қажет екенін сөз етеді. Адам жанын ізгілендірудің тағы бір ең тиімді жолы – өнер екендігін жан-жақты дәлелдеді. Кемел адам дәрежесіне көтеріліп, рухани жағынан толық жетілген қоғам қажеттілігі сөз етілген.

Түйін сөздер: толық адам, кемел адам, гуманизм, ғылым, қайрат, жүрек.

Қазақтың көркемдік ой-санасының Хантәңірісі Абайдың бүткіл шығармалары дерлік биік адамгершілікті, пәк көңілді, терең ақыл-ойды аңсаудан, іздеуден туған. Сондықтан осы көркемсөз алыбының басты идеалы ақыл-ой, сана-сезім жағынан әбден жетілген, биік адамгершілік иесі – кемел адам болды. Бұндай адамды ол толық адам деп атады. Өзінің «Әуелде бір суық мұз - ақыл зерек» деген жырында бұл хақында ұлы ақын:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек, - дейді.

Абайдың айтуынша, ақыл, қайрат, жүректі бірдей тең ұстау – толық адам, кемел мұсылман болуға апаратын ең басты жол. Дегенмен осылардың ішіндегі ең қасиеттісі қайсы дегенде ол жүректі ең

История народа непосредственно связана с вопросами формирования государственности и этноидентичности. К примеру, в романе «Саки» Булата Жандарбекова, написанном на русском языке, перед автором стояла весьма трудная задача – показать художественными средствами в максимально широких границах истоки казахской государственности, формирования национального менталитета, культуры и духовности. Многоплановое романное повествование как концептуальное решение указанной сверхсложной эстетико-мировоззренческой задачи по-особому структурирует текстовое пространство. Оно становится многомерным, полисобытийным, связанным с «авторской системой моделирования мира» [5].

Отдельные художественные подходы, реализованные в диалогии «Саки», выступают характерными чертами и других казахских исторических романов: «Сны окаянных» А.Жаксылыкова, «Дарабоз» («Кабанбай батыр») К.Жумадилова, «Гибель Отрара» Х.Адибаева, «Ақ боз үй» («Белая юрта») С.Елубая, «XX век» С.Досанова и других (более подробно по проблеме документального и квазидокументального нарратива см. наши работы [7; 8]).

Современная русская литература также изобилует примерами мифологизированной прозы. Интересно, что мифологический компонент в них встроено, как правило, в постмодернистский текст о современных реалиях, осмысляемых с позиций мифа, национального и инационального. Назовем несколько из них: романы «Омон Ра», «Священная книга оборотня», «Шлем ужаса» В.Пелевина, «Медея и ее дети» Л.Улицкой, «Кысь» Т. Толстой, «Азазель», «Левиафан», «Смерть Ахиллеса» Б.Акунина и многие другие. Функциональное поле мифопоэтики указанных произведений казахстанских и российских авторов последовательно структурирует их сюжетное, пространственно-временное построение, специфическую стилистику. Наряду с доминирующей эстетической функцией мифа в литературных текстах рельефно отражаются и ряд других, связанных с ней: когнитивная, коммуникативная, рецептивная, аксиологическая, эмотивная и иные. Нужно отметить, что ядром функционального поля мифопоэтики, конечно же, является мифологический образ в любой своей ипостаси: мифантропоним, мифотопоним, мифозооним, неомифоним и т.д. Даже элементарная прямая или косвенная отсылка к мифу сразу же выстраивает массу ассоциативно-аллюзивных связей в сознании читателя. Эстетика и поэтика мифа, таким образом, тесно корреспондируется с одной из актуальных отраслей современного гуманитарного знания – рецептивной эстетикой.

В заключение хотелось бы сказать, что функциональные аспекты мифопоэтики должны рассматриваться в контексте целостной концептосферы художественного произведения, его общей эстетико-философской направленности. И только тогда мы можем аргументированно и обоснованно говорить о целеполагании и специфике мифомоделирования в каждом конкретном художественном случае [9].

Список использованной литературы:

- 1 Осипова Н.О. Мифопоэтический анализ поэзии Серебряного века // *Наука о литературе в XX веке: (История, методология, литературный процесс)*. – М.: ИНИОН РАН, 2001. Электр.издание.
- 2 Аверинцев С. С., Андреев М. Л., Гаспаров М. Л., Гринцер П. А., Михайлов А. В. Категории поэтики в смене литературных эпох // *Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. Сб. статей*. – М.: Наследие, 1994. – С. 3-38. Электронный ресурс :<http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/BibliotekaCategoriesPoetics.htm> (дата обращения: 23.10.2013).
- 3 Алтыбаева С.М. Нарративные модели современного казахского исторического романа // *RESPECTUS PHILOLOGICUS*. – 2012. – № 22 (27). – С. 57-69.
- 4 Шмид В. Нарративные уровни «события», «история», «наррация» и «презентация наррации» // *Текст. Интертекст. Культура*. – Москва: Азбуковник, 2001. – С. 25-40.
- 5 Лотман Ю.М. Семiosфера. Санкт-Петербург: Искусство, 2000. Электронный ресурс: <http://members.fortunecity.com/slavaaa/ya.html> (дата обращения: 23.10.2013).
- 6 Д.С.Урусиков. Когнитивный поворот в нарратологии: в поисках метода // *Семiosфера нарратологии: диалог языков и культур. Международный сборник научных статей*. – Балашов, 2013. – С. 58- 68.
- 7 Алтыбаева С.М. Документальные и квазидокументальные нарративы современной казахской прозы // *Семiosферанарратологии: диалог языков и культур. Международный сборник научных статей*. – Балашов, 2013. – С. 69-83.
- 8 Алтыбаева С.М. Специфика нарратива современной казахской прозы // *Материалы VI Международной конференции «Культурные взаимосвязи: язык, литература, перевод и журналистика в контексте образования» (24-25 апреля 2014 г.)*. - Алматы, 2014. – С. 426-438.
- 9 Ибраева А. Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі // *Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары сериясы*. – №2 (52). – 2015. – 128 б.

Например, для казахской исторической прозы диахроническое осмысление времени сегодняшнего может означать возможность использования обширного национального и инационального мифологического, фольклорного материала для выстраивания художественных каркасов для осознания сложных мировоззренческих, философских вопросов современного бытия человека, этноса, в целом цивилизации, переживающей резкий «кризис дегуманизации» культуры и не только. Особенно данный тезис актуален для жанра исторического романа. Нами выделяются его следующие повествовательные функции:

- панорамная художественная репрезентация,
- осмысление и переосмысление известных исторических событий;
- «точечное» изображение отдельного события, определение его философско-онтологической направленности;
- реактуализация нематериального культурного наследия через возвращение знаковых для национальной культуры письменных, архитектурных и иных памятников. «Отличительным свойством казахского исторического романа является исключительное сочетание в нем историко-культурного и философско-онтологического дискурсов, направленных на целостное постижение национальной идентичности, выведение исторической проблематики в плоскость общемировых цивилизационных процессов» [3, с.59].

Если взять за основу идеи Вольфа Шмида о событиях (происшествиях) как «фикциональном материале, служащем для нарративной обработки» [4, с.25], то таким материалом для авторов становится практически ничем неограниченный огромный массив документально, письменно либо изустно (к примеру, в казахских героико-эпических сказаниях) зафиксированных исторических событий-происшествий. Ключевая фигура имплицитного нарратора при этом может скрыта, завуалирована либо стерта. Содержание национальной истории, отдельные фрагменты которой ложатся в основу того или иного произведения, в разных историографических источниках может быть интерпретировано по-разному. Возникает вопрос о достоверности/ недостоверности отобранных и повествуемых элементов, но что более важно - насколько эстетически обосновано их включение в повествовательный фикциональный текст. Отрефлексированные и закрепленные в историографических трудах многие (но не все) исторические события, организованные в особую «смысловую линию» [4, с.29], в художественном произведении приобретают рельефность, значимость и даже убедительность, ибо, помимо информативной функции, истинно художественное произведение обладает большой «силой эстетического воздействия» [5].

Через исторический (историко-культурный), документальный или квазидокументальный нарративы, встроенные в художественный текст, происходит своеобразное «уплотнение информации» [5], ее спрессовывание посредством системы культурных кодов, этнических концептов и универсалий. Ведь чем плотнее некая субстанция, здесь – историческая, этнографическая информация, тем сильнее эффект и эмоционального, и эстетического воздействия на реципиента.

В связи с этим также уместно привести слова Ю.М.Лотмана о том, что «историк обречен иметь дело с *текстами*. Между событием «как оно произошло» и историком стоит текст, и это коренным образом меняет научную ситуацию. Текст всегда кем-то и с какой-то целью создан, событие предстает в нем в зашифрованном виде. Историк предстоит, прежде всего, выступить в роли дешифровщика. Факт для него не исходная точка, а результат трудных усилий. Он сам создает факты, стремясь извлечь из текста внетекстовую реальность, из рассказа о событии - событие» [5]. Для писателя, работающего в историческом жанре, поле наррации может быть ограничено лишь мерой его осведомленности, эрудиции, таланта. Историко-культурная, этнологическая информативность подобного нарратива так же, как и его коммуникативные возможности достаточно объемны.

Интересные наблюдения функционирования нарратива в современной гуманитарной парадигме отражены в работах Моника Флудерник. Она в рамках постклассической нарратологии («естественная нарратология») выделяет прием «нарративизации» (термин М.Флудерник). В частности, Флудерник определяет нарративность как «функцию естественных текстов, в основе которой лежит обладанием опытом антропоморфной природы» [6]. В этом плане «естественность» метафорически мифотекста, заложенного в нем многотысячелетнего художественного опыта мирозерцания, предполагает и его изначальную нарративную функциональность.

Что касается казахстанских художников, то можно сказать, что, несмотря на существенные различия в стиле, языке, выборе самой тематики, их объединяет стремление к глубинному философскому осмыслению мифологии, тысячелетней национальной истории, ее знаковых событий.

По мнению Н.О. Осиповой, «архетипы и мифологемы являются основными составляющими мифопоэтического мышления; в художественном творчестве они реализуются в системе символов, метафор и других поэтических средств» [1].

Функциональное поле мифопоэтики произведения часто становится основой нарративного моделирования художественного текста. В романе, например, т.н. «нарратор за кадром» задает большую пространственно-временную протяженность романа: предшествующие события ↔ повествуемое событие ↔ последующие, будущие, предположительные, в известном смысле умозрительные, события.

Вольное обращение с сакральными культами, их центральными фигурами, десакрализация последних создает иллюзию эмоционально - психологической приближенности человеку XXI века, когнитивного диссонанса, интригу повествования. К примеру, нашумевший бестселлер «Мой Рагнарёк» Макса Фрая (коллективный псевдоним двух российских авторов) демонстрирует мегапопулярный тренд современной, в особенности постмодернистской литературы, а именно: неомиф как основа и концепция создания иной метафизической реальности художественного текста. Интертекстуальное вовлечение мифонимов, мифотопонимов, мифозоонимов и других понятий, категорий классического мифопоэтического пространства в художественный текст значительно расширяет функциональные возможности повествования, кардинально меняя его структуру в сторону его большей кодированности, шифрования «послания».

В разных проявлениях стихия мифа, а более неомифа, захватывая все большее пространство художественного текста, становится кросскультурным феноменом. Это обеспечивается спецификой мифологического сознания как важного компонента формирования и развития качественно нового художественного мышления: мышления экстраординарного, способного посредством мифа (традиционного и авторского, сотворенного художником) и других условно-метафорических форм выразить концепцию сложных взаимоотношений мира и человека, показать возможные, в том числе фантастические, пути и модели развития человека, социума, всего человечества. В этом же ряду - обращение современных авторов к эпическому наследию, фольклору, переосмысление известных архетипов, мотивов, образов. Иными словами, на первый план художественной литературы выступает процесс ремифологизации, во всей мировой литературе активно развивается парадигма неомифологизма.

Миф в силу своей изначальной пластичности встраивается в практически любой художественный нарратив: мифические (или мыслимые таковыми) события «развертывают» сюжет в сторону его более глубокого осмысления, вывода читателя на максимально широкие обобщения. Текст становится упругим, «пористым», многоплановым вне зависимости от его жанровой принадлежности. Примером максимальной «загрузки» неомифологического контента в собственно художественное пространство могут быть произведения казахстанских авторов: «Алтайская баллада», «Кентавр» А.Алтая, «Сны окаянных» А.Жаксылыкова, «Пуруша» И.Одегова, «Круг пепла» Д.Накипова и других. В указанных текстах миф и неомиф становятся ложатся в основу самого сюжета как синтеза узнаваемого в массе деталей, вещей современного мира и мира мифического, метафизического, мистического, волшебного, нереального, но воображаемого в качестве действительного, хотя и экстраординарного. Такие книги неомифологического, новаторского для современной казахской прозы, направления становятся еще одним подтверждением блистательной мысли Ролана Барта о том, что «мифом может быть все».

Другая интересная проблема: миф и история в повествовательном тексте. Где кончаются границы одного, и начинается другое? Диахронический аспект проблемы реализации мифопоэтического сознания представлен в коллективной работе российских ученых «Категории поэтики в смене литературных эпох». В ней отмечается, что «повествовательное искусство, особенно тесно связанное в генезисе с мифами, почти с самого начала развивается как в рамках обряда, так и вне его (хотя и в тесном контакте с ритуалами). Даже в очень архаических культурах зафиксированы не только обряды, включающие рецитацию мифов или имеющие мифологические эквиваленты, - таких, вообще говоря, большинство, - но также обряды, не имеющие мифологических эквивалентов и, напротив, мифы, не имеющие ритуальных эквивалентов. В рамках синкретического обрядового комплекса различные роды словесного искусства выступают каждое со своей спецификой. Так, во многих архаических обрядах жесты участников действия являются подражанием повадкам тотемических зооантропоморфных «предков» (танец, пантомима), пение - величанием этих «предков» (лирика), между тем как мифологический комментарий старейшин повествует о странствиях «предков», об их подвигах в «пору сновидений» (эпос). В рамках мифа и ритуала развивается также ораторское искусство со своеобразным набором приемов древнейшей риторики» [2].

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

МРНТИ 17.01.11

С.М. Алтыбаева¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ АСПЕКТАХ МИФОПОЭТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются функциональные аспекты мифопоэтики литературного произведения. Предлагается и научно обосновывается термин «функциональное поле мифопоэтики». Ядром функционального поля мифопоэтики является мифологический образ. Автором выделяются и осмысливаются повествовательные функции исторического романа: панорамная художественная репрезентация, осмысление и переосмысление известных исторических событий; «точечное» изображение отдельного события, определение его философско-онтологической направленности; реактуализация нематериального культурного наследия. Наряду с доминирующей эстетической функцией мифа в литературных текстах рельефно отражаются и ряд других, связанных с ней, функций: когнитивная, коммуникативная, рецептивная, аксиологическая, эмотивная и иные.

Ключевые слова: миф, мифопоэтика, функциональные аспекты, функциональное поле мифопоэтики, нарратив.

Проблемы концептуальной соотнесенности мифа и литературы являются одними из наиболее актуальных в современном литературоведении. В этом же ряду – вопросы функционального «встраивания» мифа в литературный текст, его нарративные функции и возможности. Миф, будучи изначально специфической архаической повествовательной структурой, в контексте авторского произведения может приобретать совершенно отличные от оригинала семантико-стилистические нагрузки, вплоть до травестирования отдельных эпизодов, кардинального смещения базовых смысловых акцентов.

Само понятие «функциональные» аспекты, по нашему мнению, в сравнении с термином «прикладные» отражает более предметное (конкретное) понимание функциональной направленности, в целом содержания мифа в художественном тексте. Функциональные аспекты мифа и мифопоэтики в различных проекциях были предметом глубоких и плодотворных изысканий таких выдающихся ученых, как Б.Малиновский, Е.М. Мелетинский, Ю.М. Лотман, К.Леви-Стросс, К.Леви-Брюль, Р.Барт, Н.Фрай, М.Бодкин, А.Ф. Косарев, А.Ф. Кофман и многие другие. Учитывая же содержание парадигмы мифологизма в современной литературе, можно сказать, что взаимообусловленные друг другом теоретические и функциональные аспекты мифопоэтики текста раскрывают те или иные стороны содержания мифа в нем.

Совокупность различных взаимосвязанных функций мифопоэтических элементов конкретного художественного произведения составляет функциональное поле его мифопоэтики (определение наше – А.С.). Как известно, мифопоэтическая парадигма современной литературы включает в себя следующие важные понятийно-категориальные элементы: миф, неомиф, архетип, иные условно-метафорические формы, приобретающие статус мифа; мифологема, мифоним, мифозооним, мифотопоним, мифоантропоним, мономиф, мифологический сюжет, мифологический образ, мифологический мотив, мифологическое время и пространство (мифохронотоп), мифосимволика, мифологический персонаж, мифонарратив (мифологическое пространство), мифологическое событие, мифограф и другие.

Выделенные понятия и категории выполняют либо дополнительные функции углубления художественной концепции текста, либо являются ее основой, а в постмодернистских текстах – также их художественной концепцией. Естественно, названные мифопоэтические элементы не существуют в произведении изолированно: они взаимосвязаны, часто взаимообусловлены, соединены между собой множеством смысловых, структурных, логических, интертекстуальных, нарративных, ментальных, эмотивных и иных связей.

части своего сборника - «Проблемы казахского литературного языка», анализирует формы метафор, применяемых поэтами и теоретические признаки данной единицы, кроме того исследует теоретические основы казахского литературного языка, терминообразование и характеристику словообразования в общем языкознании, заимствованные слова и положение социальной лингвистики, историческую грамматику, а также делает свои выводы, подводит итог научных взглядов на данную проблему

Ключевые слова: проблемы литературного языка, словообразование, история грамматики, социолингвистика, терминология, калька, проблемы конверсии.

Y.Sakaman¹, Zh.Kusainova¹

¹Pavlodar state pedagogical Institute

SCIENTIFIC VIEWS OF J. SARALAEVA ABOUT THE KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

The article analyzes the collection of articles by the scientist Zh. Sarbalayev, who contributed to the linguistic science of Kazakhstan. A review is made of the analysis of the scientific language and questions of grammar, as well as its hypotheses.

This article examines the issues that are reflected in the collection of researches of the scientist "Tolgaуy toksan kyzyl til" (Diversity of native language). In the named work of the scientist, in 1 section "Problems of the literary Kazakh language" the metaphors used by Kazakh poets and its theoretical significance, the theoretical bases of the Kazakh literary language, terminology and word forms in the Kazakh language, the state of borrowed words and issues of linguistics, the directions of the study of the history of grammar, recommendations are given and a personal point of view is shown.

Key words: the problems of literary language, word formation, history of grammar, sociolinguistics, terminology, tracing paper, the problem of conversion.

Ж.Сарбалаев М.Әуезовтің әлеуметтік тілтану мәселелесі жайлы, оның ішінде қос тілділік туралы ой-тұжырымдарының маңызы осы күнге дейін келелі болып келе жатқанын анықтайды. Ұлы жазушының қазақ тілінің ұлттық, әдебиеттік сипатын нығайтуда пәндік аталымдарды бір ізге келтіру; қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру, ғылыми аталымдық қор жинау туралы пікірлерін назарға алу керектігін атап, көзқарасын құптайды. Осы арада автор М.Әуезовтің ғылыми аталымдар жасауда ерекше еңбегі барын жазушының 1933 жылы В.Эвальдтың «Құрылыс материалдары» еңбегін қазақ тіліне аударғанымен дәлелдеп келтіреді: «Аталған шығарманы қазақша тәржімелеу кезінде құрылыс саласына байланысты қазақша терминдер кешенін жасап, тілдік айналымға қосқан. Ол, сондай-ақ, орыс тіліндегі ғылыми аталымдарды қазақ тіліне аударудың өзіндік принциптерін де ұсынған. Ал бүгінде техника мен жаратылыстану саласында еңбек етіп жүрген ғалым мамандарымыз өздерінің шығармаларын әлі күнге дейін орыс тілінде жазады. Сондағы айтатын сылтауы – қазақ тілінде ғылым салаларына қатысты терминдік аталымдардың аздығы. Мұны немқұрайдылық пен самарқаулықтың нағыз өзі демеске амалың жоқ» [1, 75-76-б.] - деп сын айтады. Сондай-ақ Ж. Сарбалаев Қазақ еліндегі қостілділік мәселесінің пайда болуының астарын саралайды. Тілшінің: «Ең сұмдығы, ...қазақ тілінің беделі төмендеп, отбасы, ошақ қасы тіліне айналды. Соның нәтижесінде ана тілі мен тарихынан бейхабар мәңгүрт буын қалыптасты. Тарихтың талай қатал сынына қайыспай шыдас беріп келген ұлтымыз «орыс тілді» және «қазақ тілді» болып бөлінуге айналды» [1,76-б.] - деуі тілші ретіндегі жанайқайын көрсетеді. Осыдан қазіргі уақытта қазақ халқын тілдік тұрғыдан қайта біріктіру қиындықпен өтіп жатқанын нақтылайды.

Тілшінің «Құнды зерттеу» мақаласы ғалым М.Томановтың тарихи грамматикалық зерттеулеріне қатысты қозғалады. Ж.Сарбалаев М.Томановтың «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» деп аталатын зерттеу еңбегін тілші ретінде ерекше бағалайтынын білдіреді. Еңбектің «...қазақ тілінің тарихи фонетикасы мен тарихи морфологиясын жүйелі түрде және тұтас қарастырған бағалы ғылыми туынды» екені сипатталып, 2 бөлімді атаудан тұратыны (қазақ тілі дыбыстық жүйесінің дамуының негізгі ерекшеліктері және тарихи морфология мәселелері туралы) аталып, әр бөлім тақырыптарына теориялық талдау жүргізілген. Автор қазақ грамматикасын тарихи тұрғыдан зерттеген ғалымның дауысты дыбыстардың сөз мағынасын айқындау қызметі, сөздің абсолют басындағы дауыссыз дыбыстардың сөз мағынасын өзгерту ерекшелігі туралы; екпін туралы пікіріне талдама жүргіледі. «Тарихи грамматиканың» екінші бөлімінде қарастырылатын сөз дамуы мен сөз таптарының сипатына, үндестік заңын қарастыру көзқарасына, жалғау түрлеріндегі өзгерістерге жүргізілген талдауларға пікір беріледі. Ж.Сарбалаевтың еңбекті саралауда көңіл аударғаны – М.Томановтың диалектілерге жүргізген зерттеуі. Автор М.Томановтың диалектілерден тарихи дыбыстық пен морфологиялық даму белгілерін таппқанын негізге алып, зерттеушінің тілдің дамуындағы заңдылық пен өзгерістерді тұтас ала білгендігін танытады.

Қорытынды. Мақалада тілші ғалым Жақсыбай Сарбалаевтың «Толғауы тоқсан қызыл тіл» жинағының бірінші бөліміндегі жеті мақалалық зерттеуіне ғана зерттеулік шолу жасалып, ой-пікірлеріне талдау жүргізілді. Ғалымның тіл білімінің әр саласына қатысты жүргізген зерттеулік жұмысында нақты ұсыныстар мен тілдік теориялық тұжырымдар жүйелі беріледі. Бұдан ғалымның қазақ тіл біліміне қатысты зерттеу жүргізуге беретін бағыт-бағдарын танымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сарбалаев Ж.Толғауы тоқсан қызыл тіл. – Алматы: Арыс, 2001. – 180 б.
- 2 Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдері. – Алматы: Мектеп, 1988. – 127 б.
- 3 Дәурембаева Н.К. Халықтық терминологияның қалыптасуы және егіншілікке қатысты терминдер // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №4 (58), 2016. – Б. 27-31.

Ы.Б. Шақаман¹, Кусайынова Ж.¹

¹Павлодарский государственный педагогический институт

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ Ж.САРБАЛАЕВА О КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В статье анализируется сборник исследовательских материалов ученого Ж.Сарбалаева, внесшего личный вклад в казахское языкознание. Собраны и систематизированы основные сведения ученого о проблемах литературного языка и грамматики, приведен аналитический обзор исследований его научных статей.

В рассматриваемой статье приводится теоретический анализ проблем казахского языкознания, которые изложены в первой части исследовательского сборника ученого «Толғауы тоқсан қызыл тіл». Так ученый в 1-

мен екі елге бірдей сөздік қор сипатын ашқан тілші ғалымдар Б.Бұқатұлы, Н.Уәлиевтің еңбектеріне саралау береді. Бұл орайда араб-парсы, монғал тілдерінен енген сөздердің қарастырылғанын, орыс тілі арқылы не орыс тілінен енген сөздердің зерттеуге әлі де нақты түспей жүргенін көрсетеді. Ғалым: «...орыс тілінен ауысқан сөздердің зерттелуі жайында бұлай дей алмаймыз. Анда-санда мерзімдік баспасөз беттерінде жарық көрген бірен-саран мақалалар болмаса, іргелі де байсалды зерттеулер жоқтың қасы. ...Орыс тілі қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік өмірдің көптеген салаларында кеңінен қолданылуына кесе-көлденең тұрғаны да рас. ...бұл арада орыс тілінің қандай жазығы бар. Тіл тілге жау емес, тілдерді бір-біріне қарсы қоятын сұрқия саясат. Әйтпесе, орыс тілінің де қазақ тіліне бір кездегі араб, парсы тілдері сықылды игілікті әсер етіп, оның нағыз әдеби тіл болып қалыптасуында, ғылыми терминологиясын қалыптастыруда зор роль атқарғанын көрмеу – тарихи қиянат» [1, 66-б.] - деп тіл зерттеушілеріне тілдердің бір-біріне әсерін даму ретінде қарау керек деген ой салады.

Өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектеріне сүйену арқылы Ж.Сарбалаев орыс тілінен сөздердің енуін екі түрлі кезеңге бөлген. Бірінші түрі:

1. Қазан төңкерісіне дейінгі кезең;

2. Қазан төңкерісінен кейінгі кезең.

Екінші түріне зерттеуші Ж.Сарбалаев І.Кенесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың жіктеуін жатқызады:

1) XVII ғасырдың басына дейінгі кезең;

2) XVII ғасырдан бастап XVIII ғасыр және XIX ғасырдың екінші жартысына дейін;

3) XIX ғасырдың екінші жартысынан Октябрь революциясына дейін;

4) Ұлы Октябрь революциясынан кейінгі дәуір.

Ғалым осы жіктеу арқылы орыс тілінен енген сөздерді саралайды. Ғалымның ерекшелігі – Кеңес дәуірінде енген сөздердің сипаты жайы. Бұл арада Ж.Сарбалаев орыс тілі сөздерінің жазба тіл болып қалыптасқаннан кейін енгеніне көңіл аудартады. Мақаласын: «Жазба тіл арқылы енген сөздерге тән қасиеттердің бірі олар өздерінің бастапқы дыбыстық қалпын сақтап жазылады. Революциядан кейінгі дәуірде тілімізге ауысқан орыс сөздерінің көпшілігі өздерінің мағынасы мен тұлғасын өзгертпей сақтап, сол күйінде қабылданды. Біз мұны революциядан кейін енген орыс сөздерінің негізгі ерекшелігі деп білеміз» [1, 66-б.] - деп, қорытады.

Ғалымның қазақ тіл біліміне қатысы бар мақаласының бірі – «**М.Әуезов шығармашылығындағы әлеуметтік тілтану мәселелері**». М.Әуезовтің қазақ әдебиетіне ғана емес, қазақ тілі біліміне де үлесі барын атап өту мақсатында ғалым жазушының тілдік қолданысына талдау жасайды. Жазушының «Абай жолы» эпопеясы арқылы қазақтың сөйлеу тілі мен жазба әдеби тілін «көнерген сөздерді қайта тірілту» арқылы дамытқанын, қазақ тілінің грамматикалық құрылысын өзінің ерекше «синтаксистік түзілістермен байытқанын»; әдеби тілде болмаған тың сөз тіркестерін енгізенін ерекшелеп көрсетеді. Осыған қатысты М.Әуезов шығармасын қарастырып, тілін зерттеген Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов, М.Балақаев, Ә.Қайдаров, М.Серғалиев, т.б. ғалымдарды атап, еңбектеріне шолу береді. Зерттеушілердің пікір-көзқарастарын жинақтап, өзіндік саралау жасап, ғалым өз тарапынан тың пікір береді:

«...біздіңше, М.Әуезов шығармаларының тілін зерттеуде бір жақтылық бар. М.Әуезовтің шығармалары тілі туралы жазылған еңбектерде көбінесе оның шығармаларының тілінің жалпы лексика-грамматикалық сипаты, яғни сөздік қоры, көнелене бастаған сөздердің этимологиясы, жекелеген грамматикалық тұлғалардың қызметі, болмаса жазушының сөйлем түзілістері туралы сөз болады да, оның өзінің жалпы тілге деген көзқарастары еске алына бермейді. Әуезов шығармаларының тілі сөз болғанда, лингвист Әуезовтің де көзқарастарын ұмытпауымыз керек» [1, 72-73-б.] - деу арқылы жазушы М. Әуезовтің маман ретіндегі шеберлігін (ол арнайы тілдік зерттеу жазбаса да) атап, қазақ тіл біліміне қатысты жағын шығармалары арқылы атап өту, зерттеу қажеттігін сөз етеді.

Осылайша Ж.Сарбалаев жазушы М.Әуезовтің лингвистикалық көзқарасын үш жікке түсіріп, көрсетеді:

1. Көркем әдебиет тілінің мәселелері жайындағы ойлары;

2. Қазақ әдеби тілдің қалыптасуы, дамуы туралы ой-пікірлері;

3. Қазақ тілінің қоғамдағы орны, қызметі, тағдыры, болашағы, мәдениеті, т.б. жөніндегі көзқарастары, яғни әлеуметтік тілтану төңірегіндегі тұжырымдары [1, 73-б.].

Мұндай жіктеуге ғалым М.Әуезовтің «Үмітті ұрпаққа игі тілек», «Ана тілі мен әдебиетін сүйіндер», «Ғылым тілі», «Қайсысын қолданамыз», «Үзілмес достық өреніміз», т.б. мақалаларын қарастыру арқылы келген.

күні ілгері дамып, өсіп-өркендемесе кері кеткен жоқ қой. Асылы, кемшілікті тілден емес, оны өзіміздің керенаулығымыздан, самарқаулығымыздан іздеу керек... – деп, ұлы ғалым А.Байтұрсыновты үлгі тұтқызып, терминжасамды тек ана тілінен шығаруды мақсат еткізеді [1, 34-б.].

«**Терминдер жайын сараласак**» мақаласында автор ұлттық терминология мәселесін қайта көтереді. Кіріспе сөзінде қазақ терминологиясының толық шешілмегенін, нарық заңы талабына қазақ терминологиясы толық жауап бере алмай отырғанын ерекше қозғап, міндет ете көтереді. Сондай-ақ сөз жасауда, терминдер белгілеуде қажетті көрінетін тәсілдердің бір амалы болып табылатын «калька» қызметі талданады. Ғалым мұнда кальканы амал деп емес, тәсіл деп көрсетеді де, оның қазақ тіліндегі қолданысы сәтті жүріп жатқанын ерекшелейді. Бұл амал арқылы «орыс не шет тілдеріндегі құрылысы жағынан дара және күрделі болып келген көптеген термин сөздерді тұлғалық, мағыналық, құрамдық ерекшеліктері» сақталып аударылғанын атап өтеді. Осылайша «...тіліміздің терминдік лексикасы сөз болып отырған тәсілдің негізінде қалыптасқан төл сөздерімізбен толықты» деп, калькамен пайда болған терминдерді 4 топқа бөліп қарастыруды ұсынады:

а) **лексикалық калька немесе балама калькалар:** *соревнование – жарыс, совет – кеңес, ударник – екіпінді, доход – кіріс, расход – шығын, отличник – үздік;*

ә) **мағыналық калькалар:** *температура – дене қызуы, белая горячка – маскүнем елесі, квалификация преступления – қылмыстық сраула, т.т.*

б) **морфологиялық калька:** *летчик – ұшқыш, остановка – аялдама, зритель – көрермен, летопись – жылнама, т.б.*

в) **аналитикалық немесе синтаксистік калька:** *косвенное доказательство – қосымша дәлел-деме, пятилетка – бесжылдық, телевизор – теледидар, видеолента – бейне таспа, некролог – қазанама, сдвигение горных пород – тау жыныстарының жылжуы, т.б.» [48-б.].*

Ғалым терминдік мәселелерге қатысты даму көріністерін сөз етіп, талдап, аталым сөздерге кезеңдік сипат беріп, соңында өзінің қорытындысымен шыққан 4 тұжырымын ұсынады. Ол тұжырымдарынның мазмұны терминжасам мәселесіне қатысты болып келеді:

«1) терминология мәселелерімен шұғылданып жүрген ғалымдардың, мамандардың еңбектерін ескеріп ҚР-сы Ақпарат, мәдениет және қоғамдық келісім министрлігінің Тіл департаменті мен Мемлекеттік терминологиялық комиссияның бірігуімен терминология саласында А.Байтұрсынов ат. сыйлық белгілеу туралы; 2) «Терминология мәселелері» атты ғылыми көпшілікке арналған журнал шығару қажеттілігі туралы; 3) ҚР ҰҒА-сы Тіл білімі институты, ҚР-сы Ақпарат, мәдениет және қоғамдық келісім министрлігіне қарасты Тіл департаменті бірлесіп, қоғамдық, техникалық, т.б. ғылыми тәжірибелік конференцияны тұрақты өткізу туралы; 4) ғылымның кез келген саласы бойынша терминологиялық сөздіктерді он жыл сайын толықтырып, қайта бастырып отыруды дәстүрге айналдыру туралы» [62-63-б.]. «Терминнің дәл болуы негіз бен қосымшаның үйлесуіне тікелей байланысты. Осы екеуі жымдаса келе терминдік мәнге көшеді. Сондай атауларды жасауда қазақ тілінің -шы, -ші қосымшалары арқылы мынадай терминжасам моделі қалыптаса бастағанын көреміз. Бұл қосымшалар туынды түбірлерге де, біріккен сөздерге де, тіпті тіркесім сөздерге де жалғана береді. О бастан өнімді жұрнақтың бірінен саналатын бұл қосымша тек байырғы қазақ сөздерінің түбірлеріне ғана жалғанып қоймай, көптеген кірме сөздерге де (скрипкашы, арматуршы, тракторшы) жалғанып, термин тудырудың аса бір өнімді көзіне айналды.

Терминологиядағы жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі арқылы жасалған терминдердің енді бір бөлімнің таңбаланушылары да, таңбалаушылары да өзінің жасалуына негіз болған сөзбен сәйкес келеді. Мұндай лексикалық қабаттың әдеби тіл жүйесі мен оның терминологиялық кіші жүйесіне бірдей қызмет ететіндігі айтылып жүр» [3, 29-31 б.].

Ғалымның «**Қазақ тіліндегі орыс тілінен ауысқан кірме термин сөздер**» мақаласында да кірме сөздер сөзжасам, осы саланың бірліктерін, ұғымдарын қамтитын мәселелер негізінде талданады. «Кірме сөздер өздері енген тілді сан, сапа жағынан байытып қоймайды, ол оның қорлану, даму көздерінің құнарлы бір жолы болып танылады» - деу арқылы зерттеуші кірме сөздердің тілдер арасындағы қатынас дәлелі болатынын, бір халықтың екінші халықпен қалыптасқан тарихи байланыс арқылы тілдегі қарым-қатынас нәтижесі болып табылатынын жеткізеді.

Ғалым Ж.Сарбалаев қазақ тіл білімінде өзге тілдерден ауысқан кірме сөздердің зерттелуіне қатысты Н.Сәбитов, Н.Оңдасынов, Л.Рүстемов деген ғалымдардың еңбектерін ерекшелеп, олардың араб-парсы сөздеріне қатысты зерттеу жазғанын, екі тілдік сөздік құрастырылғанын, монғол тілі сөздері

телуін (жалпыға ортақ дәстүрлі метафоралар; жеке ақын-жазушылардың қаламына тән метафоралар (Ж.Сарбалаевша)) көрсетеді [1, 6-б.]. Сонымен қатар зерттеуші метафораны морфология тұрғысынан да назарға алып, жалғау, көмекші етістіктердің метафоралы сипатта келу ерекшелігін ажыратады.

«**Абайдың сөз өрнектері**» мақаласы әдеби тілдік талдау жағынан, грамматикалық (сөзжасамдық: конверсия) тұрғысынан талданады. Ғалым: «Абай – тіл саласында да ұлы. ...Ақын тілін поэтикалық тұрғыдан зерттеген академик Қ.Жұмалиевтің, сондай-ақ Абай шығармаларының тілін лексика-грамматикалық және стильдік деңгейде қарастырған айтулы ғалым Р.Сыздықованың еңбектерін ауызға аламыз» – деп өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектерін негіз ете отырып, өз тарапынан «біз үшін Абайдың лингвистикалық әлемі әлі де жұмбақ. Өйткені ақынның тіл әлемі түрлі грамматикалық тұлғалардың сан алуан тұлғалары түрленулеріне, олардың алуан грамматикалық қатынастарда көрінулеріне толы. Сондықтан біз бұл мақаламызда ұлы ақынның тіл әлеміндегі екі қырына – Абайдың сөз қолданыстарына, стильдік ерекшеліктеріне және субстантивтенген сөз тұлғаларына тоқталып өтуді мақсат тұттық» - деп, ғылыми көзқарасын сездіреді [1, 11-12-б.].

Ғалым сөзжасам саласының ұғымдық бірлігі «заттануды» алғаш осы мақалада қарастырған. Бірақ оны сөзжасам нысаны емес, жалпы морфологиялық тұлға ретінде қарап, Абай шығармасындағы стильдік ерекшелігін, көркемдік сипатын талдайды. Бұл туралы ғылыми анықтама да береді: «Субстантивация – бұл өзге сөз таптарының зат есімге ауысуын немесе айналуын білдіретін конверсиялық үдеріс. Өзге сөз таптарынан зат есімдер тобына ауысқан грамматикалық тұлғалар, әдетте, субстантивтік тұлғалар деп аталады. Субстантивтенген тұлғалардың екі түрі болады: а) уақытша немесе контекстік субстантивтер, ә) толық немесе түпкілікті субстантивтер. Бұлардың бір-бірінен айырмасы сол, уақытша немесе контекстік субстантивтер реестр сөз дәрежесіне жетпейді, тек белгілі бір синтаксистік қолданыстарда ғана уақытша зат есім мәніне ауысады, яғни бұрынғы лексика-грамматикалық категорияларынан мүлдем қол үзіп, зат есімдер қатарына біржола ауысады. Олар реестр сөз дәрежесіне жетіп, сөздіктерден зат есім сөз ретінде орын алады. Дегенмен, олар мағыналық тұрғыдан соны, жаңа сапаға ие болғанымен, тұлғалық жақтан өзінің бастапқы тұлғалық қалпын сақтап қалады. Мысалы: **туысқан, жасаған, қашаған, сүзеген** т.б сөздерінің бастағы тегі есімше тұлғалары болғанымен, қазіргі күйі жағынан бұлар зат есім (туысқан, жасаған), сын есім (қашаған, сүзеген) сөздер болып саналады» [1, 18-б.].

Осы арада Ж.Сарбалаевтың көзқарасы ғалым Ф.Оразбаеваның зерттеуінде айтылатын сын есімдер синонимдері, олардың қолданысы мен заттану белгі-ерекшеліктері туралы айтқан пікірлерімен үндеседі. Сын есім синонимдерінің пайда болуы, олардың синонимдік қатар түзуі, зат есімдердің де сын есімге ауысуымен көрінетіндігімен байланыстылығы Ф.Оразбаева зерттеуінде сипатталып өтіледі [2].

Мақала соңында ғалым Абайдың субстантивтік қолданысына өзіндік тұжырым береді. Ж.Сарбалаев «субстантив тұлғаларды жалаң, күрделі субстантивтер деп бөлуге болатынын», ақынның өлеңдерінде «сын есім сөздерді екі түрлі жолмен субстантивтендіретінін (жалғауларды қосумен: **сараңнан, күштілерім**; анықталушы сөзді түсіріп айту арқылы: **надан** (адам сөзі айтылмайды) **қуанар**), **-лы, -лі, -ғыр, -гір, -ғы, -гі, -дақ, -дік, -ма, -ме** сындық тұлғаларының жиі субстантивтендіретінін» жекелеп қарастырған [1, 18-20-б.].

«**Қазақ филологиясының атасы**» мақаласында А.Байтұрсыновтың әдебиет, тіл туралы еңбегін саралап, өз тарапынан тұжырым, баға беріп, лингвистикадағы орнын, терминжасамға – қосқан үлесін атап өтеді. Зерттеуші: «Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіл білімінің тарихында алатын орны туралы сөз болғанда, оның тағы да бір қырына ерекше тоқталмай өтуге болмайды. Ол – оның қазақ терминологиясын қалыптастырудағы ересен еңбегі. ...Ахаң бұл салаға қатты мән берген. ...Оның филология саласында қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымы саласында жасаған терминдері өте сәтті шыққан. Мысалы, қазақ тіліндегі: **дыбыс, әріп, буын, зат есім, сын есім, есімтік, етістік, шылау, демеулік, одағай, бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, пысықтауыш, хабарлы сөйлем, сұрайлы сөйлем, құрмалас сөйлем, сабақтас сөйлем, үтір, нүкте, леп белгісі**, т.б. тәрізді сан алуан лингвистикалық... терминдердің барлығы да қазақ сөзжасамының негізінде жасалған» - деп, А.Байтұрсыновтың сөзжасамдағы орнын ерекшелейді [1, 32-б.]. Осы орайда ғалым қазақ тілінде термин жасауда тілдік қордың жеткілікті екенін айта отырып: «1910-1916 жылдардың өзінде қазақ тілі енді-енді ғана ғылыми тұрғыдан зерттеле бастаған кезінде ол термин жасауда ана тіліміздің мүмкіншілігі ешбір тілден кем соқпайтындығын сөз жүзінде емес, іс жүзінде дәлелдеп берген жоқ па еді?! Сол тіл бүгінгі

МРНТИ 16.21.07.

Ы.Б. Шақаман¹, Ж.Құсайынова²

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ., Қазақстан

Ж.САРБАЛАЕВТЫҢ ТІЛ БІЛІМДІК КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл біліміне өзіндік үлесін қосқан ғалым Ж.Сарбалаевтың мақалалық зерттеулер жинағына талдау беріледі. Ғалымның әдеби тіл, грамматика мәселесіне қатысты жасаған талдауларына зерттеулік шолу жасалып, нақты көзқарас-тұжырымдары жинақталады.

Қарастырып отырған мақаламызда ғалымның «Толғауы тоқсан қызыл тіл» атты зерттеулер жинағының бірінші бөліміне енген қазақ тіл біліміне қатысты мәселелер талданады. Ғалым аталған еңбегінде, «Қазақ әдеби тілінің мәселелері» деген 1-бөлімде, ақындардың қолданысындағы метафора сипаты мен осы бірліктің теориялық белгілеріне, қазақ әдеби тілінің теориялық негіздеріне, терминжасам мен жалпы қазақ тіліндегі сөзжасам сипатына, кірме сөздер мен әлеуметтік тілтану жағдайына, тарихи грамматиканың зерттелу бағытына саралау жасап, өзінің ұсынысын беріп, ғылыми көзқарастарын тұжырымдайды.

Түйін сөздер: әдеби тіл мәселесі, сөзжасам, тарихи грамматика, әлеуметтік лингвистика термин сөздер, калька, конверсия мәселелері.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде тілдің әр қырына өзіндік зерттеуімен ғылыми жұмыс жазып, нәтижесін көпшілікке ұсынып қалдырған ғалымның бірі – филология ғылымының кандидаты, доцент Ж.Сарбалаев. Ол – 20 жылға жуық Павлодар өңірінің ЖОО-дарында қызмет еткен тілші ғалым. Ж.Сарбалаев монографиялық зерттеулік еңбек жазбағанмен, мақалалар жинағы мен дәрістер топтамасында тіл білімінің әлеуметтік, сөзжасам, жалпы грамматика мәселесіне ғылыми зерттеу жүргізіп, ғылыми тұжырымдарын жинақтап қалдырды. Оның зерттеулерінен қазақ тілі біліміне қатысты келелі мәселелерге, сөзжасам саласының бір бірлігі болып табылатын конверсияның бір қыры заттану (субстантивтену) түсінігіне, жалпы сөзжасам теориясына өз тарапынан ғылыми сипат беріп, кең көлемде талдау жасағанын көруге болады.

Мақаланың жазылу әдісі. Ұсынылып отырған мақалада зерттеулік жұмысқа талдау, саралау, жинақтау, әдісін қолдану арқылы жазылды.

Мақалада ұсынылған нәтижелер. Ғалым Ж. Сарбалаевтың қазақ тіл біліміне қатысты зерттеулік мақалаларында қарастырылған, зерттелген әрбір тілдік мәселенің (сөздердің қолданысы, қазақ тіліндегі терминдердің мазмұндық сипаты, жазба тіл мәселесі, әлеуметтік лингвистикаға көзқарасы, тарихи грамматикаға саралау жүргізіп, оның қазіргі тіл біліміндегі көрінісімен байланыстыруы) осы күнге дейін өзекті болып отырғанын көреміз. Зерттеуде айтылған қазақ тіл білімі мәселелерінің әрбірі тіл білімінің әр саласында әлі де терең зерттеуге түсіп, белгілі бір аяда шешімін табуы қажет етеді.

Зерттеулік талдау. Ғалым Ж.Сарбалаевтың қазақ тіл біліміне қатысты зерттеулері 2000 жылға дейін стилистика, синтаксис мәселесі болса, 2000 жылдан бері сөзжасам саласының қалыптасуына байланысты сөзжасамдық мәселелерді қолға алды, зерттеулері мақалалық көлемде қарастырылған, негізінен, сөзжасамның конверсия түсінігіне арналады. Жалпы алғанда, қазақ тіл біліміне, грамматикаға қатысты 2001 жылдан жүргізген зерттеулері мақалалық, дәрістік жинақ түрінде үш кітаптан тұрады: «Толғауы тоқсан қызыл тіл»(Алматы: Арыс, 2001), «Сөзжасам мәселелері» (Алматы: Арыс, 2002), «Конверсия мәселелері» (дәрістер топтамасы). (Павлодар. С.Торайғыров ат. ПМУ-і. 2010).

Ж.Сарбалаевтың қазақ тіл біліміне қатысты «Толғауы тоқсан қызыл тіл» еңбегінің 1-бөлімде «Қазақ әдеби тілінің мәселелері» тақырыбында жеті мақалалық зерттеуі жинақталған.

Еңбектегі бірінші мақала «Әдемі, жас көңілдің құлпын ашқан...» деп аталып, онда ақын Ә.Тәжібаевтың метафораны қолдану ерекшелігі тілдік теория жағынан талданған. Ғалым метафораны грамматикалық ғана емес, қолданысы (стильдік) жағынан қарастырады. Метафора мәселесінің орыс, қазақ тіл білімінде зерттелу сипатына шолу жасап, орыс тіл білімінде метафораның стильдік ерекшелігі туралы айтқан В.Виноградовтың, А.Ефимов пен В.Мейлахтың еңбектерін жоғары қояды. Қазақ тіл білімінен Б.Хасановтың «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы» еңбегін тілдік теориялық жағынан талданған еңбек деп атап көрсетеді.

Ж.Сарбалаев Б.Хасановтың метафораны жіктеу түрін (*индивидуальдық метафора, халықтық сипаттағы дәстүрлі метафора (Б.Хасановша)*) дұрыс көреді. Өз тарапынан да метафораның жік-

педиялық сөздігі» (1997), Ж.Т.Сикынбаев пен Т.М. Әміреваның «Тоқыма өнеркәсібі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» (1993), М.Жәмекұлының «Орысша-қазақша өнертану сөздігі» (1994) секілді сөздіктер де қолөнер лексикасын жинап-теруге атсалысатын, мәдени байлығымызға үлес қосатын, зерттеулерге дереккөздер ретінде қызмет ететін еңбектер.

Заттық мәдениетке байланысты тіл бірліктері аса күрделі тілдік таңба болғандықтан оларды лингвистикалық тұрғыдан ғана қарастыру жеткіліксіз; өйткені қолөнер лексикасының мазмұны сан алуан сыртқы факторлармен байланысты болып келеді де, адам санасында халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі, шаруашылық түрлері, материалдық және рухани мәдениеті жөнінде ақпараттар жинақталған тілдік және экстралингвистикалық білімдер жүйесін құрайды. Олай болса, қолөнер лексикасының ономасиологиялық жүйесін, уәжді белгілерін айқындаудың мәні ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1980, 1982. – I-II т.
- 2 Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата: Наука, 1989.
- 3 Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1997. – 53 б.
- 4 Шойбеков Р.Н. Лексика ювелирного искусства в казахском языке: дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1987. – 147 с.
- 5 Өмірбекова М.Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі ою-өрнекке байланысты лексика: филол.ғыл.канд. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 1996. – 21 б.
- 6 Алмауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: филол.ғыл.канд. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2004. -34 б.
- 7 Ардақ О. Киіз үйге қатысты атаулардың ономасиологиялық жүйесі: филол.ғыл.канд. ... дисс. Авторефераты. – Алматы, 2005. – 25 б.
- 8 Жаубасова Т.Б. Қазақ музыка аспаптары атауларының этнолингвистикалық табиғаты: филол.ғыл.канд. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2006. – 30 б.
- 9 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдық уәжділігі // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – №3 (53), 2015. – Б. 66-71.

Г.Ж. Утегенова¹, Н.Ш. Базарбекова², И.А. Есболаева³
¹Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

Аннотация

Историческая лексика – одна из важных направлений в языкознании. Объект исследования – лексика, законы развития и формирования лексики. Одна из целей исторической лексики – это найти зарождения языковой связи между народами, которые разговаривают на том языке, исследовать пережитое ими, этапы формирования, определить занимаемое место среди родственных языков. Историческая лексика берет за основу языковые факторы с исторической точки зрения. Это не обобщение лексики определенного языка, а требует углубленное изучение относительно экстралингвистическим факторам, культуры, мировоззрения, обычаев и традиции народа. Лексический фонд каждого языка, словарное богатство связано с историей народа разговаривающем на этом языке, это плод этапов развития и формирования этого народа, считается обновляющимся наследием, передаваемое из поколений в поколения.

Ключевые слова: Лексика, языкознание, духовная культура, история языка, этно-лингвистика, историческая лексика, письменный литературный язык.

G.J. Utegenova¹, N.Sh. Bazarbekova¹, I.A. Esbolaeva³
¹M. Auezov South Kazakhstan State Universit

LINGVOCULTURE RESEARCH OF HISTORICAL VOCABULARY

Abstract

Historical lexicon - one of the important directions in linguistics. Object of research lexicon, laws of development and lexicon formation. One of the important purposes of historical lexicon is to find origin of language communication between the people which talk in that language, to investigate endured by them, formation stages, to define a taken place among related language. The historical lexicon takes as a basis language factors from the historical point of view. It not generalization of lexicon of a certain language, and demands deepening studying to rather extralinguistic factors, cultures, outlooks, customs and tradition of the people. Lexical fund of each language, lexical diversity it is connected with people history talking is this language, it is a fruit of stages of development and formation of these people, it is considered the being updated heritage, transferred of generations in generation.

Basis words: lexicon, linguistics, spiritual culture, language history, ethno-linguistics, historical lexicon, written literary language.

Оқа Ардақтың «Киіз үйге қатысты атаулардың ономасиологиялық жүйесі» деп аталатын кандидаттық диссертациясының негізі – үнемі қарым-қатынаста болған, мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі тайпалардың, халықтардың негізі баспанасы киіз үйдің пайда болу, даму үрдісі мен атауларының қалыптасуының ономасиологиялық жүйесін арнайы зерттеу.

Зерттеу барысында көшпелілер мәдениетін сипаттайтын жалпы атаулармен қатар жіктеме атаулар да сипатталып, сараланады. Көшпелілер тарихымен сабақтас, олардың тұрмысында қолданыста болған баспаналардың суреттері жиналып, қостан бастап қазіргі киіз үйге дейінгі баспаналардың және олардың бөлшектерінің (қаңқасының) дамуы мен қалыптасуын көрсететін киіз үйге қатысты атаулардың ономасиологиялық қырын сипаттаушы дәйек ретінде суреттер жинағы жасалады. Кейбір атауларға тарихи-этимологиялық талдау жасалып, бірсыпыра атаулардың, тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипатын ашуға талпыныс жасалады [7, 5].

Т.Б. Жаубасованың филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациясы «Қазақ музыка аспаптары атауларының этнолингвистикалық сипаты» деп аталып, ұлттық мәдениетіміздің елеулі бір саласына жататын музыка өнерінің материалдық (заттық) негізі – музыкалық аспаптар атауларының және оларға қатысты ұғымдардың этнолингвистикалық табиғатын айқындап, олардың тілдік жүйедегі орнын анықтаған [8, 5].

Зерттеу жұмысында музыка мәдениетінің тарихында лайықты орны бар музыка аспаптарының басым көпшілігінің (түгелдей десе де болады) қазақ этносы тарапынан қазақ топырағында дүниеге келгендігі ешбір басқа елдің дауы жоқ, таза қазақы, ұлттық феноменді құбылыс екендігі ғылыми фактілер негізінде дәлелденеді.

Тіл фактілері, яғни елуге жуық аспаптардың негізі саналатын жергілікті материалдар мен өнім атаулары, сондай-ақ аспап жасаушы шеберлер пайдаланған құрал-саймандардың баршасы ана тіліміздің көне, байырғы заман (араикалық) элементтері болуымен қатар бұл аспаптардың кейінгі заманның өнімі емес, көңіл жетпесе, көз жетпейтін замандардың шығармашылық үлгісі екендігін көрсетеді [9, 66]. Тілдік деректер арқылы музыка аспаптарының ұзына тарих бойында ұшыраған эволюциялық өзгерістері мен жаңаланып жаңғыру үрдісі айқындалады.

Өз алдына егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болып отырған бүгінгі Қазақстанда жалпы ұлттық мәдениетке, соның материалдық негізі саналатын дәстүрлі музыкалық аспаптар қорының дамып-өсуіне деген қамқорлық мемлекеттік деңгейге көтерілуде.

Қысқасы, зерттеуші, бұл жұмысында музыкалық аспаптардың басым көпшілігі (90-95%) қазақ топырағында дүниеге келген, нағыз қазақы, көне де байырғы аспаптар болып табылады деп тұжырымдайды. Оларға қатысты атаулар мен ұғым-түсініктер түгелдей ұлттық тіл негізінде пайда болып, этнос мәдениетінің ментальдығын көрсететін тілдік көріністер деп сипатталады [8, 6-7]. Қазақ тіліндегі аспап атауларының жеті түрлі уәжділігі анықталады (жасалу материалына, формасына, жасалу технологиясына, этномәдени ерекшелігіне, қызметіне, ойналу ерекшелігіне, дыбыс мүмкіншілігіне байланысты уәжділік). Музыкалық аспап атаулары тақырыптарға топтастырылып, олардың қоғам өміріндегі түрлі оқиғалар мен құбылыстарды, адамның тұрмыс жайын, шаруашылығын, кәсібін, басқа да іс-әрекетін жан-жақты қамтып, тәлім-тәрбие, мінез-құлық жайлы ой қорыту арқылы ұлттық танымын айқындаушы лексемалар ретінде сипатталады.

Жоғарыдағы зерттеулерден байқап отырғанымыздай, заттық мәдениетке қатысты бұйымдар лексикасы мен ою-өрнек, киім, киіз үй, музыкалық аспап атаулары лингвистикалық тұрғыдан арнайы зерттеліп, құнды пікірлер айтылып, қорытындылар мен тұжырымдар жасалды. Атап айтқанда, бұл еңбектерде зерттеу нысаны болып отырған атаулар тақырыптық, лексика-семантикалық жағынан топтастырылып, белгілі бір жүйеге түсіріледі, атаулардың солай қойылуына негіз, себеп болған уәждер, бірсыпыра атаулардың шығу төркіні анықталады, жекелеген сөздердің, фразеологизмдердің этномәдени мазмұнын ашу арқылы этносақа тән «ғаламның тілдік бейнесін» көрсетуге талпыныс жасалады, тақырыпқа қатысты кейбір ырымдар мен әдет-ғұрыптарға т.б. танымдық тұрғыдан талдау жасалып, этнолингвистикалық сипаттама берілді. Алайда, тарихи лексикасының аясы аталып отырған тақырыптармен шектелмейтіндігі белгілі. Оның ұзақ даму тарихы бар әлденеше салалары осы уақытқа дейін арнайы зерттеу нысанына айналған жоқ; қолөнеріне байланысты жүздеген, мыңдаған атаулар ана тіліміздің байлығы ретінде жинап-теріліп болған жоқ; қазақ тілінің әдеби тілін, терминологиясын байытуға қомақты үлес қоса алатын кәсіп-өнер түрлеріне қатысты сөздіктер құрастыруды жандандыру да өз кзегін күтіп тұрған жұмыстардың бірі.

Жоғарыда атап өткен тарихи-этнографиялық, өнертанымдық, мәдениеттанымдық сипатта жазылған және лингвистикалық зерттеулермен бірге А.Құралұлының «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энцикло-

лексикасының құрамдас бөлігі ретінде алынып, тілдік талдау жасалады; өз кезегінде осылардың ішінен киім-кешек, музыкалық аспап атаулары арнайы зерттеу нысанына айналып, кандидаттық диссертациялар жазылды. Осылайша ана тіліміздің байлығы, заттық мәдениет жаңа бағыттағы зерттеулерге мұрындық болып, әртүрлі қырынан зерттелу үстінде.

Қазақ тіл білімінде жалпы заттық мәдениеттің жекелеген салаларын лингвистикалық тұрғыдан қарастырған зерттеушілер – Р.Н. Шойбеков, М.Ш. Өмірбекова, Ә.Б. Алмауытова, Оқа Ардақ, Т.Б. Жаубасова.

«Қазақ тіліндегі зергерлік өнерінің лексикасы» атты кандидаттық диссертациясында Р.Н. Шойбеков зергерлік өнерге байланысты атауларды алты түрлі тақырыптық топқа бөліп қарастырады:

- 1) Зергерлік әшекей атаулары.
- 2) Әшекейленген тұрмыстық бұйым атаулары.
- 3) Зергерлік бұйымдардағы ою-өрнек атаулары.
- 4) Зергерлік өнерінде қолданылатын құрал-сайман атаулары.
- 5) Зергерлік әшекейлер жасауға қажетті материал атаулары.
- 6) Зергерлік өнерінде қолданылатын өңдеу, әдіс-тәсіл атаулары.

Зерттеу жұмысында зергерлік өнеріне байланысты атаулардың жасалуындағы лексика-грамматикалық үлгілері, уәж, уәжділік мәселелері, түркі тілдеріне ортақ атаулар мен кірме сөздер анықталып, аталған лексиканың бірсыпыра фразеологизмдерге негіз болғандығы көрсетіліп, этнолингвистикалық сипаттама беріледі [4].

Аталмыш көлөнер түрі материалдарының негізінде зерттеушінің 1991 жылы «Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі», 1993 жылы «Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы» атты кітаптары жарияланды.

М.Ш. Өмірбекованың «Қазіргі қазақ тіліндегі ою-өрнекке байланысты лексика» атты кандидаттық диссертациясында 200-ден астам ою-өрнек атаулары қамтылып, еңбекте ою-өрнектердің шығу тарихы баяндалып, олар былайша топтастырылады: 1) ай, күн, жұлдыз – көк әлеміне байланысты ою-өрнек атаулары; 2) малға, малдың дене мүшелеріне байланысты ою-өрнек атаулары; 3) аңға, аңның дене мүшелеріне байланысты ою-өрнек атаулары; 4) құрт-құмырсқаға байланысты ою-өрнек атаулары; 5) құстарға байланысты ою-өрнек атаулары; 6) геометриялық фигуралар тектес ою-өрнектер; 7) қару-құралдарға байланысты ою-өрнек атаулары. Ою-өрнек атауларын бұлайша топтастыру олардың түрлі заттарға ұқсастығына, қандай затты яки оның бөлшегін тұспалдайтындығына негізделген. Зерттеуші «Ою, өрнек сөздерінің мағынасы – бір-біріне жақын сөздер, яғни бір нәрсені ойып, кесіп, қиып алып немесе екі затты оя кесіп қиюластырып, біріктіре жасау, бір заттың бетіне ойып түсіру. Қазақ тілінде, әдетте, бір өрнекке салып, қиып алған үлгіні, яки үлгіге салып кескен сырмақтың қиығын, сондай-ақ мүйіз тектес ою-өрнекке қосылатын барлық қошқармүйіз өрнектерін де «ою» дейді. Ал «өрнек» дегеніміз әр түрлі ою, бедер-бейненің күйдіріп, бояп, қалыптап, үлгімен істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауы» - деп жазады [253, 5].

Ою-өрнек атаулары грамматикалық құрылымына қарай түбір тұлғалы атаулар, туынды сөздер арқылы жасалған ою-өрнек атаулары, сөздердің бірігуі арқылы жасалған ою-өрнек атаулары деп жіктеліп, олардың лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған түрлері көрсетіледі. Бұл жұмыста ою-өрнек атауларының қалай жазылып жүргендігіне мән беріліп, «біздің ойымызша, бұл атаулардың бәрі де біріктіріліп (зерттеуші күрделі атауларды айтып отыр – Р.Ш.) жазылып, бір бүтін единица ретінде ұғыныулы тиіс» деп тұжырымдап, кейде бөлек, кейде біріктіріліп жазылып келе жатқан ою-өрнек атауларын біріктіріп жазу қажеттігін ұсынады [5, 19].

Қазақ ою-өрнегі лингвистикалық тұрғыдан арнайы зерттелмеген, бұл жұмыста ою-өрнек атаулары неғұрлым толығырақ қамтылмаған дей алмаймыз. Автор 200-ден астам ою-өрнек атауы бар дегенді С.Қасимановтың 1969 жылы шыққан «Қазақ халқының көлөнері» деген кітабындағы дерекке сүйеніп айтқан, сонымен ғана шектеліп қалған. Шын мәнінде, мыңдаған жылдық тарихы бар ою-өрнек атаулары бұдан әлдеқайда көп. Біздің қолымыздағы материалдар бойынша олар бұдан әлдеқайда көп. Біздің қолымыздағы материалдар бойынша ою-өрнек атаулары 400-ден астам.

Қазақтың ұлттық киімдері заттық мәдениет үлгісі болып саналады. Киім атаулары, негізінде, тігіншілік өнері лексикасының құрамына енеді. Қазақ тіл білімінде тігіншілік өнерінің лексикасы тұтас күйінде зерттелмегенмен, оның құрамындағы киім атауларына зерттеуші Ә.Б. Алмауытова этнолингвистикалық талдау жасап, атаулардың шығу төркінінің ономазиологиялық негізін этнос табиғатының тарихымен, мәдениетімен сабақтастыра отырып зерттейді.

Зерттеуші киім атауларының этнолингвистикалық мәнін ашу үшін ономазиологиялық әдіс негізінде уәжділіктің 8 түрін анықтайды (жасалу материалына, формасына, жасалу технологиясына, әлеуметтік мәніне, этномәдени ерекшелігіне, түсіне, қызметіне, көлеміне байланысты уәжділік). Тілдің когнитивтік (танымдық) қырларына байланысты алғашқы аталымдар, сөзжасамдық процестер негізінде жасалған екіншілік аталымдар жан-жақты сөз болады [6].

өтеумен бірге қоғам өмірінде атқаратын қызметтерінде де өзіндік сан түрлі ерекшеліктері бар, өйткені қолөнер – материалдық және рухани мәдениеттің жинақталған ерекше бір көрінісі. Ол жөнінде жұмыстың алдағы тарауларында кеңінен сөз болады.

Жоғарыдағы зерттеулермен бірге қолөнерге қатысты кейбір атаулардың мағыналық табиғатын, шығу төркінін, этнолингвистикалық сипатын саралап, анықтауға академиктер Ә.Қайдар мен Р.Сыздықтың, профессорлар Е.Жанпейісов пен Ж.Манкееваның, Н.Уәлиевтің еңбектерінде де құнды деректер мен түрткі пікірлер аз емес.

Лингвистикалық тұрғыдан қолөнердің әртүрлі қырлары қазақ тілінің этномәдени лексикасына (материалдық және рухани мәдениет лексикасы), заттық мәдениет, рухани мәдениет лексикасына, этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық, символдық мәніне және қазақ эпостары мен көркем-шығармалар лексикасының этномәдени негіздеріне, ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттарына арналған зерттеу еңбектерінде қарастырылады. Осылардың ішінен біздің зерттеп отырған тақырыбымызға қатысты айрықша мәні бар еңбектер – Е.Жанпейісов пен Ж.Манкееваның зерттеулері. Атап айтқанда, Е.Жанпейісовтің зерттеу еңбегінде материалдық мәдениетке байланысты сәукеле, көйлек, шекпен, жүзік, түндік, үзік, туырлық тәрізді қолөнер лексикасына қатысты атауларға тарихи-лингвистикалық талдау жасалып, олардың шығу төркіні жөнінде құнды пікірлер айтылады [2, 38]. Зерттеуші монографиясының қосымшасында материалдық мәдениет терминдерінің тізімі беріледі. Ж.Манкееваның зерттеу жұмысында заттық мәдениет лексикасы ұлттық-дәстүрлі мәдениетімізді тек атап қоймай, рухани танымдық та жүк арқалаған, тілдік құрал арқылы сақталған ұлттық топырағымыздың алтын өзегінің қайнар көздерінің бірі деп танылады [3, 11].

Зерттеуші халқымыздың әр дәуірдегі материалдық және рухани мұрасын өз бойына сақтаған этномәдениеттің әр түрлі қырларын (тарихи -әдеби, этнографиялық, археологиялық, өнертану, мәдениеттану т.б.) зерттеу жұмыстарының Ш.Уәлиханов жазбаларынан басталып, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Қайдаров, Ғ.Мұсабаев, Ғ.Айдаров, Е.Жанпейісов, Х.Арғынбаев, К.Байпақов, К.Ақышев, А.Сейдімбеков, Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов, Н.Уәлиев, Т.Байжанов т.б. еңбектерінде өз жалғасын тауып, жан-жақты қарастырылғанын, бірақ олардағы талданған тілдік деректердің сипаты, көлемі, түсіндіру – талдау принциптері, мақсаты т.б. әртүрлі әрі жүйесіз екендігін атап өтеді. Сондықтан зерттеу жұмысында нақты текстік негізде заттық мәдениет лексикасы қабатының біртұтас лингвистикалық материалын жинақтауға көңіл бөлініп, оны лексика-семантикалық, тақырыптық топтар бойынша жеке-жеке салаларға бөліп, жүйеге түсіруге тырысады. Соған сай және лексиканы тілдік жүйе ретінде қарайтын теориялық әдебиетке сүйене отырып, диссертациялық жұмысында «тілдің негізі – оның ішкі мәні, тіл – құрылымдық-субстанциялық, жүйелі, таңбалы құбылыс» деп тұжырымдалады.

Бұл зерттеуде тілдің кумулятивтік қызметіне ерекше көңіл аударылады. Заттық мәдениет лексикасының номинациялық қырларын қарастыру да зерттеу жұмысындағы негізгі мәселелердің бірі болып саналады. Осыған байланысты атаулардың даму заңдылығы мен уәждеуші лексемалардың байланыстылығы көрсетіліп, атаулардың нақты семантикалық уәжі іздестіріліп, құрылымы мен түпкі уәждеуші негізі – түбірі анықталады. Сөзтудырушылық, семантикалық мәселелер қарастырылады. Аталмыш зерттеудің ғылыми құндылығын сипаттайтын және практикалық маңыздылығын көрсететін белгілердің бірі – мұнда сөздіктерде көрсетілмей яки кірмей қалған көне заттардың атауларының қамтылуы. Сондықтан олардың жұрнағы ретінде сақталып қалған көптеген халықтық, аймақтық қолданыстағы атаулар, фольклор мен ақын-жыраулар шығармаларындағы, фразеологиялық тіркестер мен т.б. құрамындағы көнерген, не мағынасы көмескіленген сөздердің көрсетілуінің де маңызы ерекше болған деп санаймыз.

Зерттеу жұмысының бір тараушасы «Рухани мәдениетке байланысты лексика» деп аталады. Осы тарауда мәдениетке қатысты бірсыпыра киім-кешек атаулары, күнделікті тұрмыста қолданылатын қолөнер бұйымдарының, еңбек құралдарының атаулары, ыдыс-аяқ, киіз үй, музыкалық аспап, қару-жарақ және малға қатысты қолданылатын құрал-жабдық атаулары қамтылып, оларға этнолингвистикалық сипаттама берілді.

«Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары» деп анықтама берілген бұл еңбекте [3, 13].

Заттық мәдениет лексикасына қатысты атаулар молынан қамтылғанмен, оның қай саласын алсақ та тұтас күйіндегі лексикасын лингвистикалық тұрғыдан талдау бұл жұмыстың негізгі мақсатына жатпайды. Сондықтан заттық мәдениетке байланысты атаулар аталмыш еңбекте материалдық мәдениет

атқаратын бұйымдар мыстан, күміс пен алтыннан яки темірден, күміспен күптеліп, алтынмен апталып соғылатын болды, асыл тастармен безендірілді. Зергерлік әшекейлердің о баста тұмар қызметін атқарғандығына тілімізде көз моншақ, үкіаяқ, жыланбас т.б. деп аталатын бұйымдар айғақ бола алады. Халықтың түсінігі бойынша бұл заттар адамды тіл-көзден, қауіп-қатерден сақтайды. Сондықтан әшекей бұйымдар халқымыздың наным-сенімнің де өнердегі бейнесі болып табылады. Сонымен қатар зергерлік бұйымдар мен түрлі заттар күнделікті тұрмыста өздерінің атқаратын негізгі қызметінен басқа әр алуан мақсатта қолданылып, түрлі ұғымдарды білдіреді. Атап айтқанда, зергерлік заттар сәндік мақсатта жұмсалудан бірге белгілі бір адамның шыққан тегін яки лауазымын, қызмет дәрежесін, жас мөлшерін, жынысын, кәсібін, қай руға, тайпаға жататынын, тұратын жерін т.б. ажыратып көрсететін белгі қызметін атқарған. Мәселен, қазақ даласында екі жарым мың жылдан бері белгілі мөрлі жүзіктерді хандар мен сұлтандар, атақты батырлар пайдаланса, бұдан екі үш мыңжыл бұрын жасала бастаған сәукелені той салтанаты кезінде тек қалыңдық, жас келіншектер ғана киген. Сол секілді жыға, көзотаға, шоқ белбеу, алтын айдар т.б. деп аталатын әшекейлер мен бұйымдар адамдардың әлеуметтік жіктелісін, байлықты, батырлықты, билікті білдірсе, белбеулер (мысалы кісе белбеу), негізінде, иесінің жолаушы яки аңшы, батыр екендігіне меңзеген.

Халқымыздың материалдық мәдениетіне байыптап қарасақ, күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнерінің жете дамыған түрлі салалары болғандығын көреміз. Айталық, киіз басып, сырмақ сыру, киіз үйге қажетті бау-басқұр, алаша, кілем, аяққап тоқу, кесте тігу, киім тігу, ағаштан қырып ыдыс-аяқ жасау, тері илеу, ер қосу, өрім өру, сүйек өңдеу, тас қашау, алтын-күмістен сәндік бұйымдар жасау, кара темірден тұрмыстық, шаруашылық құралдарын жасау, арба, шана, қайық жасау, үй соғып, құрылыстар тұрғызу т.б. қолөнерінің тамаша туындылары болып табылады. Бұлардың бірсыпырасының қазіргі дәуірімізде өз маңызын жоймағандығы ақиқат. Қысқасы, халқымыздың дәстүрлі қолөнері материалдық және рухани мәдениетімізді тұтастықта бейнелейді.

Қазақ халқының материалдық мәдениетіне, кәсібіне, қолөнеріне қатысты деректерді ХІХ ғасырда жазылған Ш.Уәлихановтың, А.И. Левшиннің, Ә.Диваевтың, Х.Қостанаевтың т.б. еңбектерінен кездестіреміз. ХХ ғасырдың басындағы төңкерістен кейінгі дәуірден бастап қазіргі уақытқа дейінгі аралықта қазақ зерттеушілері тарапынан қолөнеріне байланысты тарихи-этнографиялық, өнертану, мәдениеттану тұрғысынан жазылған еңбектер аз емес. Атап айтқанда, энциклопедист ғалым Ә.Х. Марғұлан, Э.А. Масанов, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, Т.Бәсенов, С.Мұқанов, М.С. Мұқанов, С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, Ө.Жәнібеков, Ә.Тәжімұратов, Н.А. Оразбаева, Б.Сарыбаев, Д.Шоқпарұлы, Ж.Бабалықов, А.Сейдімбеков, О.Бейсенбекұлы, М.Нығмет, Б.Кәмалашұлы, А.Нәлібаев, Қ.Ахметжановтың т.б. еңбектерінен этностың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты құнды деректерді кездестіруге болады. Дегенмен, солардың ішіндегі елеулісі Ә.Х. Марғұлан, М.С. Мұқанов, Х.Арғынбаев, С.Қасиманов, Ә.Тәжімұратов, Ө.Жәнібеков, Қ.С. Ахметжановтың еңбектері болып табылады.

Қазақ халқының материалдық мәдениеті, қолөнері жөнінде жазылған жоғарыдағы зерттеушілердің еңбектерінде айтылған ой-пікірлер, деректер, қарастырылған мәселелер осы күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ. Өйткені бұл еңбектерде қолөнерінің бір ғана түрі емес, оның түрлі салалары ауқымды түрде қарастырылады. Қолөнеріне байланысты лингвистикалық зерттеулерде жоғарыдағы еңбектердің қай-қайсысы да құнды дереккөздері ретінде пайдаланылып жүр.

Түркі тілдеріндегі қолөнеріне байланысты атаулар мен салыстырмалы деректерді, теориялық тұжырымдарды Орхон-Енисей көне жазба ескерткіштерінен бастап, салыстырмалы лексиканың ортағасырлық негізін қалаушы М.Қашқари, одан кейінгі В.В. Радлов, С.Е. Малов, Л.З. Боровков, Ә.Қайдар, К.Мұсаев т.б. сол сияқты алтай тіл білімі бойынша В.И. Цинциустың басшылығымен жүргізілген ұжымдық зерттеулерден, Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігінен кездестіреміз.

Қазақ тіл білімінде түрлі кәсіпке байланысты, қолөнеріне байланысты кәсіби мәнді атаулар диалектологиялық зерттеудің негізін салушылардың бірі Ж.Досқараевтың еңбектерінен бастап, С.Аманжолов, Ш.Сарыбаев, Ә.Нұрмағамбетов, С.Омарбеков, О.Нақысбековтің мақалалары мен сөздіктерінде, диссертациялық зерттеулері мен монографияларында жинап-теріліп, аймақтық лексика тұрғысынан талдауға алынып, шығу төркіндері мен мағыналық сипаты, қолдану өрісі, таралу аймағы т.б. мәселелер анықталған. Кәсіби сөздерді аймақтық лексика негізінде алып, жан-жақты зерттеген академик Ш.Сарыбаевтың еңбегінің қазақ тіл білімінде ерекше орны бар. Кәсіби сөздер жөнінде Ж.Досқараев, Ғ.Мұсабаев, Ш.Сарыбаевтың айтқан ғылыми пікірлері күні бүгінге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ. Кәсіби сөздердің жиналып-терілуіне, зерттелуіне тоқталып отырғанымыздың себебі: кәсіби сөздер мен қолөнер лексикасы бір-бірімен өте тығыз байланысты. Қолөнерге байланысты атаулар да кәсіби мәнді сөздер. Қолөнер де кәсіптің бір түріне жатады, бірақ кәсіптің басқа түрлеріне қарағанда оған шығармашылық тән, сондықтан олардың тұрмыстық, шаруашылық қажеттіліктерді

уәжділік лексикологияның сөз бен зат арасындағы ат беру сәтіндегі байланысты зерттейтін бөлімі болып отыр.

Тарихи лексикаға қатысты атауларға зер салып қарағанда, олардың уәжі мен аталушы нысан арасындағы байланыс атаудың құрылымдық және мағыналық үлгілерінде (модель), ат қою уәждерінде орын алған. Бұл атаулардың пайда болуы, даму тарихы халқымыздың тарихи-мәдени өмірімен астарласып, ұштасып жатады. Басқаша айтсақ, атаулардың қалыптасуына экстралингвистикалық факторлардың тигізетін әсері мол.

Тарихи лексика материалдары негізінде диссертациялық жұмыста мынадай уәжділік түрлері анықталып, оларды топ-топқа бөліп қарастырдық. Атап айтқанда олар – материалына, пішініне (формасына), түр-түске, жасалу технологиясына, сандық ұғымға, көлеміне, қызметіне, кімге, неге арналғанына, кеңістікке, адам мен жан-жануарлардың дене мүшелеріне, өндірілген тауар түріне, сапалық белгісіне, өлшемдік ұғымға, дыбыселіктеуіштік және дыбысбейнелеуіштік уәжіне, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерге, әлеуметтік және гендерлік сипатына, халық, ру-тайпа, топонимдерге, уақытқа, маусымға байланысты қалыптасқан атаулар. Мұндай уәжділік түрлерінің ортақ белгілері оларды неғұрлым ірі топтарға біріктіріп қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеуде уәжділік түрлері шектес ғылым салаларымен тығыз байланысты қарастырылып, уәжділік теориясын, оның түрлерін кең ауқымда баяндауға мүмкіндік беріп отыр.

Этнос мәдениеті ежелгі замандардан Қазақстан жерін мекендеген, қазақ халқының қалыптасуына негіз болған тайпалардың материалдық мәдениетін, тұрмыс-салтын, кәсіп түрлері мен олардың даму деңгейін сипаттайды. Қазақ қолөнерінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Мысал ретінде солардың кейбіреулерінің даму тарихына тоқталып өтпекпіз.

Археологиялық деректер бойынша адамзат баласының ең алғашқы құрал-саймандары тастан жасалған. Ғылымда «тас дәуірі» дейтін шартты атаудың пайда болуы осы көне замандағы тас құралдарға байланысты. Тас дәуірінде тастан құрал, қару-жарақ жасау адам қоғамындағы ірі жаңалық болды. Тас дәуірінің өзінде мал өсірумен егін егу бір-бірімен байланысты болған. Шығыс Қазақстан аймағынан табылған орақтар, келі-келсаптар мен түйгіштер онда егіншілік мәдениетінің болғанын айғақтаумен бірге қолөнерінің де ежелгі даму сатысынан хабар береді [1, 115].

Халық дамуының қола дәуірінде адам санасының ойлау дағдылары ұлғайып, дами келе қоладан, темірден құрал-сайман, қару-жарақтар жасалып, соған орай қола, темір құдыретіне сену, қасиетті көру әдеті пайда болады.

Тарихи лексиканың әрбір саласының өзіндік қалыптасу ерекшеліктері, даму кезеңдері бар. Мәселен, ең ежелгі кәсіптердің бірі аңшылық кәсібі болған десек, киім-кешек дайындау ісінің дамуы осы кәсіпке байланысты болды. Ауланған аңдардың етін ғана пайдаланып қоймай, терісінен киім-кешек әзірлеп, сүйектері мен мүйіздерінен ұсақ-түйек бұйымдар жасау қалыптаса бастайды. Адамдардың талғамына орай қасқыр, түлкі, сусар секілді аңдардың асыл терілерінен киім кию дағдысы да тұрмыс салтына енеді. Аңшылық кәсібінің қанат жаюы негізінде жабайы аңдарды қолға үйрету әдісі өрістейді. Бұл істе әйелдердің еңбегі өте зор болады. Өйткені жабайы аңдарды қолға үйрету тәсілін алғаш жүзеге асырған әйелдер. Бұл әдіс дами келе бірте-бірте аңдардың ғана емес, құстардың да қырағы, алғыр түрлерін қолға ұстап, баптауға көндірілген. Бұл әдіс аңшылық әрекетінің салтында жаңа бір өзгеше сипатты қалыптастырады. Сол қыран құстардың жәрдемімен қасқыр, түлкі сияқты аңдарды аулайтын болады.

Этнос мәдениетінің тарихында ұсталық, зергерлік өнері ерекше орын алады. Мәдени мұрамыздың ең негізгілерінен саналатын зергерлік өнері (өйткені көп жағдайда зергерлер – бірнеше өнерді қатар меңгерген, әмбебап шеберлер, бесаспап адамдар) халқымыздың өткен дәуірлердегі материалдық мәдениет дәрежесін, рухани мәдениетін бейнелейді.

Зергерлік өнері Қазақстан жерінде бұдан бірнеше мыңдаған жылдар бұрын пайда болған. Оның пайда болуы о баста малшылық, егіншілік, аңшылық құрал-жабдықтарын жасауға, оларды өз жерімізде кездесетін асыл тастармен, түсті металдармен әшекейлеуге тығыз байланысты. Археологиялық деректер бірнеше жүздеген, мыңдаған жылдар бойында қазақ даласында мыс, қалайы, күміс, алтын сияқты түсті металдар өндіріліп келгендігін көрсетіп отыр.

Тарихи-этнографиялық, мәдениеттану тұрғысынан қарағанда зергерлік әшекейлер о баста тұрмыстық қажеттілікті өтейтін бұйым ретінде яки сән-салтанат, әсемдік үшін емес, тұмар ретінде тағылған. Ертеде аңдардың сүйегі, тістері, тұяғы, бүркіт, үкі секілді құстардың аяғы, ұлу қабыршықтары, жарқырап тұратын тастар т.б. киелі деп саналып, олардан моншақ, білезік, алқа, сырға т.б. заттар жасау орын алған. Кейінірек түсті металдарды өңдеудің шығуына байланысты тұмар қызметін

ческого подхода в лингвистике послужило новым источником познания системы общения, языковой ментальности, стереотипов общения и поведения, а также способствовало возникновению и развитию новых междисциплинарных научных направлений, таких как психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, лингвострановедение.

Ключевые слова: стереотип, национальная культура, лингвокультурология, культурные семантический код, национальная идентичность, национальный менталитет.

A.O. Tumbolova,¹ A.S. Murzinova¹, A.E. Sadykova²

¹*Kazakh State Women's Pedagogical University*

²*National Pedagogical University named after Abay*

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS and STEREOTYPES IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS (BASED ON THE CONCEPR "FAMILY")

Abstract

The article is devoted to some aspects of the study of stereotypes in linguistics. At present, the word stereotype is used both in everyday speech and in the scientific sphere, and even with its terminological interpretation there are discrepancies: "philosophical", "psychological", "sociological" and "linguistic" stereotypes – each has its own characteristics. Modern linguistics is characterized by the study of language in relation to man, his consciousness, thinking and practical activity. In this regard, the scientific interest in the national and cultural aspect of the study of language, in the study of units of language and speech, reflecting the phenomena typical of a particular linguistic culture, is growing. The development of anthropocentric approach in linguistics served as a new source of knowledge of the system of communication, linguistic mentality, stereotypes of communication and behavior, and also contributed to the emergence and development of new interdisciplinary scientific directions, such as psycholinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, linguistics.

Key words: stereotype, National culture, linguoculturology, cultural semantic code, national identity, national mentality.

МРНТИ 16.21.21

Г.Ж. Утегенова¹, Н.Ш. Базарбекова¹, И.А. Есболаева¹

¹*М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан*

ТАРИХИ ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Тарихи лексика – тіл білімінің мәнді де маңызды салаларының бірі. Негізгі зерттеу нысаны – лексика, оның даму жолдары мен қалыптасу заңдылықтары. Тарихи лексика тіл тарихына, сол тілде сөйлеуші халықтардың бастан өткізген тарихи дәуірлер мен жүріп өткен жолдарына қатысты тілдік бірліктердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдерінің қатарынан алатын орнын, басқа тілдерге қатыстығын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді. Тарихи лексика тіл фактілерін тарихи тұрғыдан зерттеуді негізгі нысанаға алады. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана, әдеп-ғұрыпына экстралингвистикалық факторларына қатысты зерттеуді қажет етеді. Әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен байланысты, сол халықтың халық болып дами, қалыптаса бастаған кезеңдердің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын мұрасы болып саналады.

Түйін сөздер: лексика, тіл білімі, рухани мәдениет, тіл тарихы, этнолингвистика, тарихи лексика, жазба әдеби тіл.

Уәжділік – заттың белгісінің оның атауынан, тілде көрініс табуы. Уәждеме – гомогенді уәждер тобын білдіретін термин ретінде қолданылады. Зат атауының уәжі – белгілі бір уәждердің нақтылы түрде атаудан көрінуі. Қазақ тіл білімінде уәж, уәжділік мәселелеріне қатысты зерттеулер кең көлемде жүргізіліп келе жатыр. Бұл ретте Ә.Қайдар, М.Копыленко, К.Хұсайынов, Б.Қалиев, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, Ұ.Әділбаева, Ә.Алмауытова т.б. зерттеушілердің еңбектеріндегі уәж, уәжділік туралы пікірлері мен тұжырымдарын келтіруге болады. Зерттеушілердің тұжырымдарын жинақтай айтқанда, уәжділік ұғымы тіл білімінде сөздің мағынасы мен оның формасының атау сәтіндегі немесе дамудың белгілі бір деңгейіндегі тарихи байланыстың заңдылығы ретінде қарастырылады. Қазіргі кезде

образын серуендеуді, саяхаттауды жақсы көретін, немересін аптасына бір рет қарайтын әже ретінде тануға болады.

Қазақ халқы ағайын-туысты да отбасы мүшелеріне жатқызады. Осыған байланысты **қазақ тілінде:** «Абысын тату болса ас көп, ағайын тату болса ат көп», «Ынтымақ қайда болса, ырыс сонда», «Ағайында өкпе бар да, кек жоқ», «Ағайынның қадірін – қаралы болғанда білерсің», «Туысы жақын жақын емес, қонысы жақын жақын», «Жақыныңды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді» секілді мақал-мәтелдер кездеседі. Келтірілген мысалдарда біріншіден, қазақ халқының ағайын-туыс жайлы түсінігі, екіншіден, татулық, береке, бірлік жайлы көзқарасы, үшіншіден, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, төртіншіден, дүниеге көзқарасы жайлы түсінігі берілген. Тұтастай алғанда, бұлардың бәрі жинақталып келіп, қазақ халқының ұжымдық мәдениеті жайлы түсінігін құрайды. Ал **орыс тілінде:** «Свой своему поневоле друг» (өзінікі өзіне қаласа да, қаламаса да дос), «Есть родня, есть и возня» (туғаның болса, баратын жеріңде бар), «Родных много, а пообедать не у кого» (туысқандар көп, алайда түстенерде ешкім жоқ), «Родня середь дня, а как солнце зайдет – ее и черт не найдет» дегендер кездеседі. Бұл мысалдарда да орыс халқының ағайын-туыс туралы көзқарасы (жағымды-жағымсыз), салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, дүниеге көзқарасы туралы ақпарат берілген.

Түйіндей келгенде, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының отбасы ұғымына байланысты қалыптасқан түсініктері мәдени коннотацияға ие паремиялар қорынан құралған деуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Lippmann W. *Public Opinion*. – N-Y.: LLC, 1992. – 383 p.
- 2 Binkley R. C. *The Common Concept of Public Opinion in the Social Sciences* / R. Binkley // *Social Forces*. – 1928. – Vol. 6. – 393 p.
- 3 Katz D., Braly K.W. *Racial stereotypes of one hundred college students* // *Jornal of Abnormal and Social Psychology*. 1933. – Vol. 28. – P. 280-290.
- 4 Красных В.В. *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология*. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
- 5 Мордвинова Е.В. *Языковые и культурные особенности восприятия.nv-study.intramail.ru*. [интернет ресурс]
- 6 Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. Филол. ғыл. док. дисс.* – А., 2007. – 328 б.
- 7 Әмірбекова А.Б. *Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар*. – А.: Елтану, 2011. – 335 б.
- 8 Әлметова Ә.С. *Лингвомәдениеттану негіздері.* – А.: Полиграфкомбинат, 2016. – 320 б.
- 9 Салқынбай А. *Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект)*. – А.: Қазақ университеті, 1999. – 370 б.
- 10 Атжанова Н.Е. *Вкрапления со значением «от», «ошақ» в межкультурной коммуникации* // *Lingua Mobilis. Научный журнал*. – №2 (28), 2011.
- 11 Шанский Н.М., Боброва Т.А. *Школьный этимологический словарь русского языка*. – М.: Дрофа, 2001. – 400 с.
- 12 Маковский М.М. *Историко-этимологический словарь современного английского языка*. – М.: Диалог, 2000. – 423 с.
- 13 Weekley E. *An Etymological Dictionary of Modern English*. – 1967. – Vol.2. – 900 p.
- 14 Литвинов П.П. *3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний*. – М.: Астрель, 2007. – 285 с.
- 15 Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е.К. *Большой словарь русских пословиц*. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 1024 с.
- 16 Mieder W. *Proverbs: A Handbook*. W, C.: Greenwood Press, 2004. – 304 p.
- 17 *Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы*. – А.: Арыс, 2010. – 310 б.

А.О. Тымболова¹, А.С. Мурзинова¹, А.Е. Садыкова²

¹Казахский государственный женский педагогический университет

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТЕРЕОТИПА В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ (НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ «СЕМЬЯ»)

Аннотация

Статья посвящена некоторым аспектам изучения стереотипов в лингвистике. В настоящее время слово стереотип используется как в повседневной речи, так и в научной сфере, причем даже при его терминологической трактовке встречаются расхождения: «философский», «психологический», «социологический» и «лингвистический» стереотипы – каждый имеет свои особенности. Для современной лингвистики характерно изучение языка применительно к человеку, его сознанию, мышлению и практической деятельности. В этой связи возрастает научный интерес к национально-культурному аспекту исследования языка, к исследованию единиц языка и речи, отражающих явления, типичные для той или иной лингвокультуры. Развитие антропоцентри-

мысалдағы «*a black sheep*»(қара қой) фраземасы – ағылшын халқының тұрмыс-тіршілігімен сабақтасып жатыр. Олардың түсінігінде, «қара қой» – жағымсыз коннотациялық мәнге ие. Бұл елдің экономикалық жағдайымен тығыз байланысты. Қара қойдың жүні ешқандай бояу алмағандықтан, оны ешқандай өндіріс орны қабылдамайды. Сол себепті де, ағылшындар қара қойды жаман ырымға балаған.

Бала үшін ата-ананың қамқорлығынан асқан бақыт жоқ. Олардың орны қашан да бөлек. Осыған байланысты **қазақ тілінде:** «*Ана алдында – құрмет, әке алдында – қызмет*», «*Әке – асқар тау, ана – етегіндегі бұлақ, бала – жағасындағы құрақ*», «*Ана көрген тон пішер, әке көрген оқ жонар*», «*Әкеден – ақыл, анадан – мейір*», «*Ата-ананың қадірін – балалы болғанда білерсің*», «*Ана сүтін ақтамағанды, ешкім мақтамайды*», «*Әке тілін алмаған, аман болып көп жүрмес*», «*Ана бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді*», «*Анаңның хақы – Құдайдың хақы*», «*Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада*», «*Анаңды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың*», «*жұмақ – ананың табанының астында*» [17], **орыс тілінде:** «*Родительское благословение на воде не тонет, на огне не горит*» (ата-ананың тілегі суға да батбайды, отқа да жанбайды), «*При солнце тепло, а при матери добро*» (күннен жылы, анадан мейірім), «*Лучше матери друга не сыщешь*» (анаңнан артық дос таппайсың), «*Материнская ласка конца не знает*»(ананың мейірімі ешқашан таусылмайды), «*Сердце матери греет лучше солнца*»(ананың жүрегі күннен де артық жылытады), «*У кого есть matka, у того и голова гладка*»(кімнің анасы болса, соның басы ауырмайды), «*Каков отец, таков и сын*» (әкесі қандай болса, баласы сондай), «*Отец наказывает, отец и хвалит*» (әке баласын жазалайды да, мақтайды), «*Кто родителей почитает, тот во веки не погибает*» (ата-анасын сыйлағанның жақсылығы ұмытылмайды) [15], **ағылшын тілінде:** «*One father is more than a hundred schoolmasters*» (жүз ұстаздан бір әке артық), «*A mother's love never ages*» (ана махаббатының шегі жоқ), «*Mother is God number two*»(ана – екінші құдай), «*We are born from the womb of our mother*»(біз бір ананың құрсағынан шықтық), т.б. паремиялар бар [16]. Үш тілдегі паремиялардан ұқсастықтар мен ерекшеліктерді байқауға болады. Мысалы, қазақ халқының танымында «*Әкеобразы*» – асқар тау, ақылгөй, шежіре үйретуші бейнесінде, ал орыс халқының танымында үлгі-өнеге көрсетуші ретінде, ағылшын халқының танымында ұстаздардан артық жан бейнесінде танылады. Қазақ халқының тілдік санасында «*Ана образы*» –мөлдір бұлақ суына, орыс халқының тілдік санасында күнге, ағылшын халқының тілдік санасында құдайға теңеледі. Ана мейірімі мен хақына байланысты түсініктерден ұлттық-мәдени ерекшеліктер байқалады. Мәселен, қазақ анасының мейірімі мен хақы – Алла мейірімімен, Алла хақымен ассоциацияланса, орыс анасының мейірімі – күннен де ыстық отпен, дастан артық жанмен, шегі жоқ махаббатпен, ал ағылшын анасының мейірімі – шексіздікпен ассоциацияланады.

Қазақ отбасында ата мен әженің орны айырықша. Бұған **қазақ тіліндегі:** «*Ата жолы – бала жолы*», «*Аталар сөзі – ақылдың көзі*», «*Әже – ақылдың кені, өткеннің шежіресі*», «*Аталы ел баталы*», «*Ақылды қария – ағып жатқан дария*», «*Ата балаға сыншы*», «*Атасыз үй – батасыз*», т.б. дегенмақал-мәтелдерді жатқызуға болады. Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, «ата мен әже» образдары – ауыл ұйытқысы, ақылгөйі, рухани құндылықтарды (салт-дәстүр) үйретуші, тілдік мұрағаттарды сақтаушы адам ретінде танылады.

Орыс отбасындағы ата мен әженің рөлі туралы **орыс тілінде** мынандай мақал-мәтелдер кездеседі: «*У кого есть дед, у того и обед*» (Кімнің атасы бар болса, соның асы бар), «*Корми деда на печи – и сам будешь там*» (атаңды қалай тамақтандырсаң, өзіңді де солай тамақтандырады), «*Была б моя бабуся, никого не боюсь, бабушка – щиток, кулак – молоток*»(әжем – қорғаным), т.б. Берілген мысалдарда «ата мен әже» образдары – қамқоршы, жақтаушы, арашалаушы жан ретінде ұғынылады. Ал **ағылшын тілінде** «ата мен әже» (grandfather and grandmother) ұғымдарына байланысты паремиялар төмендегідей: «*Don't teach your grandmother to suck eggs*» (сөзбе-сөз аудармасы: *әжеңе жұмыртқаны қалай жеу керектігін үйретпе*), «*grandparents' day*» (ата-әжелер күні), «*grandmother's week*» (әже аптасы), т.б. Аталған тілдік бірліктерде ағылшын халқының ұлттық түсінігі жайлы мәлімет берілген. Мысалы, «*grandparents' day*» сөз тіркесі – ата-әжелерді құрметтеуге арналған мерекелік іс-шараны білдірсе, «*grandmother's week*» сөз тіркесі – аптасына бір рет немересін қарайтын күнді білдіреді. Ағылшын отбасы ата-әжесімен бірге тұрмайды. Олардың ата-әжелері қазақтың, орыстың ата-әжелері сияқты зейнетке шыққаннан кейін, немерелерін үйде бағып отырмайды. Олар ел аралап, саяхаттайды, қалған бар өмірін өздеріне арнайды.

Демек, ағылшындық әже образы – немересін бауырына салып, бар жақсысын соған арнайтын қазақтың ақ кемешекті, ақ жаулықты әжесі мен орыстың жаулық байлаған әжесіне ұқсамайды. Оның

лексемалары, орыстар үшін «угл», «изба», «гусли»(көне музыкалық аспап), «душа», «хозяйка», «олади», «мед» лексемалары, ағылшындар үшін «key», «house», «nine live» лексемалары – мәдени мазмұнға бай таным көрсеткіштері болып саналады.

Отбасын сақтау – ерлі-зайыптылардың мінезіне тікелей байланысты. Оны төменде берілген мақал-мәтелдерден де көруге болады. Мысалы, **қазақ тілінде:** «Жақсы әйел ерінің басын төрге сүйрейді» дейді. Осы мысалдағы «төр» –сакральді мағынаға ие лексема. Оның философиялық мәні тереңде. Ол – жоғарғы әлем мен төменгі әлемді, оңтүстік пен солтүстікті, батыс пен шығысты байланыстыратын аралық, әрі киелі, қасиетті орын. Мұндай орынға кез келген адам отыра бермейді. Бұған тек ағайын-туыс пен ел-жұрттың арасында сыйы бар адам ғана отырады. Осындай құрметке лайық болу – ер адамның әйеліне тікелей байланысты. Ал **орыс тілінде:** «У хорошей жены и плохой муж будет молодцом» (жақсы әйелмен, жаман күйеуде жақсы көрінеді) десе,**ағылшын тілінде** керісінше:«A good husband takes a good wife»(жақсы еркек әйелін жақсы адамның қатарына қосады) дейді. **Қазақ тілінде:** «Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас», **орыс тілінде:** «С доброй женой и горе – в полгоря, а радость – вдвойне»(жақсы әйелмен қайғың аз, қуанышың екі есе көп), «Доброй жене домоседство не мука»(жақсы әйелге үйде отыру қиын іс емес), **ағылшын тілінде:** «Behind every great man there's a great woman»(әрбір жақсы еркектің артында жақсы әйел тұрады), **қазақ тілінде:** «Жақсы әйел ырыс, жаман әйел ұрыс», «Жаман әйел алғанның жауы үйінде», «Жаман еркек той бұзар, жаман әйел үй бұзар», **орыс тілінде:** «Худая жена и хорошего мужа портит» (жаман әйел күйеуінде құртады),«За добрым мужем, как за городом, а за худым – и огородбища нет», «Лучше хлеб есть с водою, чем жить со злою женою» (жаман әйелмен тұрғаниша, нан мен су ішкенім артық), **ағылшын тілінде:**«The grey mare is the better horse» (сөзбе-сөз аудармасы: сұр жылқы – керемет жылқы; мағынасы: отбасын басқаратын әйел),«Three things drive a man out of his house – smoke, rain, and scolding wife» (сөзбе-сөз аудармасы: үш зат ер адамды үйден бездіреді: біріншісі түтін (от), екіншісі жауын (сел), үшіншісі жаман әйел) [16].

«Жақсы әйелдің образы» – қазақ халқының ұжымдық санасындаотбасының ұйытқысы, берекені сақтаушы, ерінің сырласы ретінде, орыс халқының ұжымдық санасында еңбекқор, ерінің сырлас, мұндас досы ретінде, ал ағылшын халқының ұжымдық санасында ұлы адам ретінде ассоциацияланған. Ал «жаман әйелдің образы»– қазақ халқының ұжымдық санасында берекесіз, арсыз, жау ретінде, орыс халқының ұжымдық санасында арсыз, берекесіз, қатыгез адам ретінде, ал ағылшын халқының ұжымдық санасында билікқұмар, қатыгез адам ретінде сипатталған.

«Жақсы еркектің образы» – қазақ халқының ұжымдық санасындасыйлы адам ретінде, орыс халқының ұжымдық санасында еңбекқор адам ретінде, ал ағылшын халқының ұжымдық санасында ұлы адам ретінде ассоциацияланған. Ал «жаман еркектің образы» – қазақ халқының ұжымдық санасында берекесіз адам ретінде, орыс халқының ұжымдық санасында жалқау, берекесіз адам ретінде көрініс тапқан. Байқағанымыздай, бұлар қазақ, орыс, ағылшын халықтарының өздеріне тән ер мен әйел ұғымына қатысты стереотиптерін көрсетеді.

Отбасында баланың орны ерекше. Бала ұғымына қатысты мақал-мәтелдер төмендегідей. **Қазақ тілінде:** «Бала – адамның бауыр еті» – адам ағзасындағы ең маңызды мүшеге, «Атадан бала қалса игі, ата жолын қуса игі» – әкенің жолдағы ізіне,**орыс тілінде:** «Жизнь родителей в детях» (әкешешенің өмірі балаларымен қызық) – ата-ана өміріне, **ағылшын тілінде:** «The child is father of the man» (Бала – ер адамның әкесі) – әкеге, «Children are poor man's riches» (сөзбе-сөз аудармасы: балалар – кедей әкенің байлығы) – қазынағатенеліп тұр.Ал баласы жоқ отбасы **қазақ тілінде:** «Балалар үй базар, баласыз үй қу мазар» – жалғыз тұрған моланың, «Бесіксіз үйде береке жоқ» – берекесі жоқ үйдің, **орыс тілінде:** «Семья без детей, что цветок без запаха» (баласы жоқ отбасы, иісі жоқ гүл сияқты)– иісі жоқ гүлдің образдарымен берілген. Бала тәрбиесіне қатысты **қазақ тілінде:** «Баталы сөз – балаға азық» (баталы сөз – қасиетті, қастерлі сөз), «Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер» (ата-тегін, шежіре білу), «Адам болатын бала – ағайыншыл келеді»(көпшіл болу), «Шешеге қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер»(тәрбие алу), «Жеті атасын білмеген, жетімдіктің белгісі»(жетесіздік), «Баланың ұяты – әкеге, қыздың ұяты – шешеге» (әдепсіздік), [17] т.б. **орыс тілінде:** «В хорошей семье хорошие дети растут» (жақсы отбасында тәрбиелі бала өседі), «Не наказанный сын – бесчестье отцу»(жазаланбаған ұлдың ұяты әкесіне; тәрбиесіздік) [15], **ағылшын тілінде:**«Children should be seen and not heard» (балалар көз алдында болу керек, бірақ дауыстарын естімеу керек; өз еркімен өсуге тәрбиелеу), «A child may have too much of his mother's blessing» (ана өз махаббатымен баласын құртуы мүмкін), «Spare the rod and spoil the child» (балаңды еркелетсең, құртасың), «There is a black sheep in every family» (сөзбе-сөз ауд. әр отбасында бір қара қой бар – әдепсіздік, көргенсіздік) деген паремиялар кездеседі [16]. Соңғы

бақшаға ағаш отырғызу салты мен отбасылық шежіре туралы түсінігінен хабар берсе, «family Bible» – діни сенімімен қатар, адамның таза паракқа туылған, отбасын құрған және қайтыс болған күндері жазылатын отбасылық дәптерін білдіреді. Ал «home» (үй) лексемасы – ағылшын танымында отбасы туралы ұғыммен астасып жатыр. Олар үшін «home» (үй) – отбасы тыныштығын сақтайтын берік камалдың қызметін атқарады. Мұны жоғарыда берілген мысалдардан да байқауға болады.

«Отбасын құру», «жар таңдау» ісі – адам өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі. Осыған байланысты **қазақ тілінде:** «жалғыздық тек құдайға ғана жарасады», «бас екеу болмай, мал екеу болмайды», «шаңырақ көтеру», «отау үй, оңаша бас», «ақ босағаны аттау», «отау тігіп, түтін түтету», «үйлену оңай, үй болу қиын», «есік көргенді алма, бесік көргенді ал», «адам болар жігіттің, жары өзіне лайық» [17] т.б. паремияларды кездестіруге болады. Бұл паремияларда халқымыздың діни түсінігімен қатар, ұжымдық мәдениет жайлы түсінігі, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі және өмірден түйген тәжірибесі туралы деректер берілген. **Орыс тіліндегі:** «замуж выйти не напасть, как бы замужем не пропасть», «женишься раз, а плачешь век», «выбирай жену не в хороводе, а в огороде», «выбирай жену не по наряду, а по уму», «равные обычаи – крепкая любовь» [15] деген мысалдарды алайық. Бұлардың мағыналарын интерпретациялайтын болсақ, «асығыстық танытамын деп, аяғыңды шалыс басып қалма», «еңбекқор жанға үйлен», «өзіңе лайық қалыңдық таңда» дегендерге саяды. Осы паремиялардағы «хоровод», «огород», «обычай» лексемалары – орыс халқының салт-дәстүрі, шаруашылығы, ұлттық ойыны туралы мәдени коннотацияларды құрайды. Ал **ағылшын тілінде:** «Marriages are made in heaven» (неке аспанда қиылады), «choose your wife on a Saturday rather than on Sunday» (сөзбе-сөз аудармасы: жарыңды жексенбіден гөрі сенбінде таңда), «choose a wife rather than by your ear than your eyes» (сөзбе-сөз аудармасы: жарыңды көзіңмен емес, құлағыңмен естіп таңда) [16] сияқты паремиялар кездеседі. Бұлардан ағылшын халқының ұлттық өзгешелігі байқалады. Мәселен, ағылшындардың «неке – құдайдың қалауымен аспанда қиылады» деген түсінігі діни танымымен байланысты болса, ал қалыңдық таңдау туралы түсінігі апта күндеріне байланысты қалыптасқан наным-сенімдерімен сабақтасып жатыр. Мысалы, «Saturday» (сенбі) мен «Sunday» (жексенбі) – ағылшындардың егін шаруашылығы құдайы мен күн құдайы жайлы ежелгі мифологиялық көзқарасын білдіреді. Сондай-ақ, ағылшын тілінде «Sunday face» идиомалық тіркесі бар. Бұл екі жүзді деген мағына береді. Бұдан «қалыңдықты түріне қарап емес, істеген еңбегіне қарап таңдау керек» деген түйін жасауға болады.

Демек, үш тілде берілген осындай паремиялардың қалыптасуына үш халықтың салт-дәстүрі мен діни наным, мифологиялық көзқарасы мен тұрмыс-тіршілігі негіз болса керек.

Отбасын құрған ер мен әйелдің өзіне лайық міндеттері болады. Бұған ата-баба аманатын жалғастыру, шаңырақты шайқалтпау, ынтымақ пен берекені нығайту секілді міндеттер жатады. Осыған сәйкес **қазақ тілінде:** «дәм-тұзы жарасу» – ер мен әйелдің сыйластығын, татулығын, «қазан-ошаққа иелік ету», «ас-су ұстау», «от басы, ошақ қасында жүру» – әйелдің үй шаруасындағы қызметін, «бесік жанында отыру» – әйел адамның бала тәрбиелеу ісін, «тұз адамы» – ер адамды, «қабырғамен кеңесу» – бірлесіп ақылдасуын, «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады», «Әйел – үйдің көркі, еркек – түздің көркі» – әйелдің үйдегі, еркектің сырттағы шаруасын, «Жар қадірін білмесең, жалғыздық берер басыңды», «Жарың – жан жолдасың» – сыйластық, ауызбіршілігін, «Әйелдің қырық жаны бар» – әйел адамның шыдамдылығын білдіретін фраземалар мен мақал-мәтелдер бар. Осыларға ұқсас **орыс тілінде де:** «Жена за три угла избу держит, а муж за один» (әйелі үйдің үш бұрышын, ал күйеуі бір бұрышын ұстайды) – ер мен әйелдің үй шаруасындағы қызметтерін, «Муж и жена – одно дело» (ері мен әйелі – бір іс) – ер мен әйелдің ауызбіршілігін, «Жена не гусли, поиграв, на стенку не повесишь» (әйелің гусли емес, шертіп болған соң қабырғаға іліп қоятын), «Жена – вторая душа» (әйелің екінші жаның) – сыйластық, қамқорлығын, «Хозяйка в дому, что оладышек в меду» [15] – әйелдің үй шаруасындағы орнын, **ағылшын тілінде де:** «A women's place is in the home» (сөзбе-сөз аудармасы: әйел адамның орны – үй) – әйелдің орны, «The wife is the key to the house» (сөзбе-сөз аудармасы: әйел – үйге кіретін кілт) «Men make houses, women make homes» (сөзбе-сөз аудармасы: ерлер үй жасаса, әйелдер ішін жасайды) – ер мен әйелдің үйдегі міндеттерін, «A woman has nine lives like a cat» (сөзбе-сөз аудармасы: мысықтың өміріндей, әйелдің де тоғыз өмірі бар) – әйел адамның шыдамдылығын, «The husband is the head at the house, but the wife is the neck moves the head» (сөзбе-сөз аудармасы: еркек – үйдің басы, әйел – басты бұратын мойын) [16] – үй шаруашылығын басқаруды білдіретін мақал-мәтелдер бар. Үш тілде келтірілген мысалдардың мағыналары бір-біріне жуық болғанымен, олардың өздеріне тән ұлттық-мәдени сипаты бар. Мәселен, қазақтар үшін «дәм-тұз», «қазан-ошақ», «бесік», «қырық жан»

орыс халқының өзіне тән ұлттық-мәдени стереотипін білдіреді. Ал ағылшын тіліндегі «family» (отбасы) сөзінің шығу төркіні туралы этимолог ғалымдар былай дейді: «...француз тілі (famille «отбасы») арқылы енген. Бұл сөздің қалыптасуына латын тіліндегі familia (famulus «құл») сөзі негіз болған» [12,125]. «Replaced Old English *hiwscipe*, *hiwan* «family», cognate with Old Norse *hjon* «one of the household; married couple, man and wife; domestic servant», and with Old High German *hiwo* «husband», *hiwo* «wife» (Көне ағылшын тілінде *hiwscipe*, *hiwan* отбасы ұғымын білдірген. Бұл сөздер көне скандинавия тіліндегі *hjon* («бір отбасынан; отбасылық жұп – әйелі мен күйеуі; отбасының құлдары») сөзімен түбірлес. Көне герман тілінде де *hiwo* «күйеуі», *hiwa* «әйелі» деген мағынаны білдіреді [13].

Сайып келгенде, «family» атауы – латын тілінен француз тілі арқылы енген. Көне ағылшын тілінде тек отбасын құрған жұптар (*epi мен әйелі*) ғана «family» ұғымын білдірген.

Ағылшын тілінде отбасы ұғымын білдіретін «fire»(от) сөзі негіз болған фраземалар да бар. Мысалы, «*keep the home fires burning*» (сөзбе-сөз аудармасы: үй ішінде отты сақтау; мағынасы: отбасын сақтау), «*near the fire*»(сөзбе-сөз аудармасы: оттың жаны; мағынасы: үй, үй іші) [14]. Бұл фраземалар ағылшын халқының мәдениеті мен өткен дәуірдегі тұрмысынан хабар береді.

Жоғарыда берілген мәліметтерге сүйене отырып, отбасы/семья/family атауларының өзіндік тарихы мен әр халықтың ұлттық ерекшелігін көрсететін мәдени сипаты бар деп түйін жасауға болады.

Отбасы барлық халыққа ортақ әмбебап құрылым болса да, оны әр мәдениет өкілі өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Мұндай түсініктер әр халықтың паремиялогиялық қорында сақталады. Осыған сәйкес, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының мақал-мәтелдеріне, фразеологиялық тіркестеріне, лексемаларына талдау жүргізіп көрейік.

Қазақ тіліндегі: «Отан – отбасынан басталады», «Отбасы – алтын бесік», «Өнегелі отаудың өрісі кең», «ата көрсеткен жолы бір, ана тіккен тоны бір», «қара шаңырақ», «шаңырағы берік отбасы», «айрандай ұйыған отбасы», «қазаны бүтін», т.б. секілді мақал-мәтелдер мен фраземаларда «отбасы» – тәрбиенің қайнар көзі, отанның ұйытқысы, татулық пен бірліктің символы ретінде бейнеленген. Мұндай образдың қалыптасуына халқымыздың рухани және материалдық құндылықтары негіз болған. Мысалы, *бесік*, *отау*, *ата жолы*, *тон*, *шаңырақ*, *айран*, *қазан* дегендер халық жадындағы мәдени дүниелер. Бұлар тек заттық атаулар ғана емес, сонымен бірге мәдени коннотацияға ие тілдік бірліктер. Мәселен, қазақ халқы үшін «бесік» – балалы отбасын, өнегелі отбасын білдірсе (тал бесіктен, жер бесікке дейін), «отау» – шаңырақ көтеріп, өз алдына жеке үй болған отбасын білдіреді. «Шаңырақ»(қара шаңырақ, шаңырағы берік) – үлкен әулет пен ұрпақ жалғастығын, «қазан»(қазаны бүтін) – отбасы мен ағайын-туыстың татулығын, бірлігін бейнелейді. Сондай-ақ, тіліміздегі «айрандай ұйыған» деген фразема да тату отбасы туралы түсінікті білдіреді. Ал «ата көрсеткен жолы бір, ана тіккен тоны бір» деген фразема – бір отбасынан шыққан және ата-бабаның салған ізімен дәстүрді жалғастырған өнегелі отбасы жайлы ақпарат береді. Мұның барлығы қазақ халқының ұжымдық санасындағы отбасы туралы түсінігін көрсететін ұлттық-мәдени мазмұндағы стереотиптер болып табылады.

Орыс тіліндегі: «Семья – опора счастья», «В семье и каша гуще», «Из одной каши», «Семья вместе – душа на месте», «душа в душу», «Семья в куче, не страшна и туча», «Согласную семью и горе не берет», «Где мир и лад, там и божья благодать», «Семья – печка: как холодно – все кней собираются», [15] т.б. секілді мақал-мәтелдер мен фраземаларда «семья» (отбасы) – бақыттың, тыныштықтың, татулықтың символы ретінде көрініс береді. Осы мысалдардағы: *каша*, *душа*, *куча*, *мир*, *божья благодать*, *печка* дегендерді орыс халқының ұлттық мәдениетін танытатын лексемалар деуге болады. Мысалы, «каша» – ұлттық тағамдарының бірі, «душа» – жан дүниесі, «куча» – ұлттық мөлшер атауы, «мир» – өмірге көзқарасы, «божья благодать» – діни түсінігі, «печка» – ұлттық мүлкі. Бұлар келтірілген мақал-мәтелдер мен фраземаларға қосымша мән жүктей отырып, «бір отбасынан шыққан», «өз отбасында бәрі жақсы», «бірлігі, ынтымағы жарасқан, тату отбасы» туралы ұғымдарды білдіріп тұр. Сондай-ақ, орыс халқының мифологиялық, діни, психологиялық көзқарасы мен тұрмыс-тіршілігінен және қоршаған ортасының климаттық ерекшелігінен хабар беріп тұр.

Ағылшын тілінде: «Family tree» (отбасы ағашы), «family Bible» (отбасы інжілі), «Home is where the heart is» (сөзбе-сөз ауд. жүрегің қайда болса, сол жер үйің), «Every bird likes its own nest best» (сөзбе-сөз ауд. әр құс өзінің ұясын жақсы көреді), «Birds in their little nests agree» (сөзбе-сөз ауд. құстар өздерінің ұясында тату) [16]. секілді фразема мен мақал-мәтелдерде «family»(отбасы) ұғымы – ағылшын халқының ұлттық таным-түсінігімен сабақтасып жатыр. Мәселен, «family tree» – ағылшындардың «баланың өмірге келуі, мектепке баруы, үйлену тойы» сияқты айтулы күндерде

Қазіргі тіл білімінде осы ұғымға арналған іргелі зерттеулерді И.С. Кон, Ж.Коллен, Ю.Д. Апресян, Ю.А. Сорокин, В.А. Рыжков, Ю.Е. Прохоров, В.В. Красных, П.Н. Шихирев, С.М. Толстая, Е.Бартминский, А.К. Байбурин, Д.Б. Гудкова, И.Ю. Марковина, Н.В. Уфимцева, А.В. Павловская, О.Ю. Семендяев, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н.Уэли, Б.Хасанұлы, А.С. Әлметова, Г.Смағұлова, Ж.Манкеева, Қ.Ө. Есенова, Г.Исина, А.Б. Әмірбекова, К.А. Құсманова, т.б. отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады.

Ғалымдардың пайымдауынша, «стереотип дегеніміз белгілі бір концептінің ментальділік құрылымы» [4,119], «әртүрлі жағдай немесе құбылысқа қатысты қалыптасқан ұлттық-мәдени көріністердің концептуалдық әлем бейнесіндегі кейбір фрагменті» [5,15], «менталды картина түрінде санада тіркелген, бізді қоршаған ақиқаттың фрагменттері, ақиқат дүниенің жеке тұлға санасындағы инварианты іспетті типтік фрагменті» [6,39], «ақиқат дүние туралы күнделікті қолданыста кеңінен танылған, сол зат не құбылысты, сол ситуация мен әрекетті, тұлға не әлеуметті (дүниені) танудың санадағы қарапайым бейнесі» [7,75], «белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар» [8, 90].

Жоғарыда ұсынылған тұжырымдарды негізге ала отырып, төмендегідей түйін жасауға болады:

- стереотип – тұрақты, жинақталған образ;
- стереотип – адамның әлем туралы мәдениетке негізделген түсінігі;
- стереотип мәдени ұжымның ықпалымен қалыптасады;
- стереотип менталды образ түрінде де, вербалды қабықша түрінде де өмір сүреді;

Кез келген халықтың мәдениеті отбасынан басталады. Ол – тәрбиенің бастау көзі, қайнар бұлағы және қоғамның негізгі іргетасын қалайтын түп қазық. Сондықтан да, осы ұғымға қатысты қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде салғастырмалы талдау жүргізуге болады. Бұл үш халықтың тілдік санасында қатталған стереотиптердің ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік туғызады.

Қазақ тіліндегі *отбасы* сөзі орыс тілі мен ағылшын тілдерінде «*семья*», «*family*» деген атаулармен қолданылады. Бұл сөзге үш тілдің түсіндірме сөздіктерінде: «бірге тұратын туысқан адамдардың тобы» (ҚТТС, 2008), «группа живущих вместе близких родственников» (Ожегов, 2001), «a group of one or two adults and their children living in the same home» (Concise Oxford English dictionary, 2012) деген анықтамалар берілген. Енді осы сөздердің шығу төркіні туралы ғылыми деректерге шолу жасап көрейік.

Қазақ тіліндегі *отбасы* сөзін от, ошақ ұғымдарымен тығыз байланысты деуге болады. Мұны тілші ғалымдардың пікірі де растайды. Мысалы, А.Салқынбай: «Отбасы сөзі – «От» тұлғасы арқылы жасалған. Бұл сөз «Ұд» тұлғасының фоно-сема варианты бола отырып, «Күн» ұғымымен тікелей байланысты болады, яғни Күн мен Оттың функциясы ұқсас: Күн – жылу береді, жарық береді; От – жылу береді, жарық береді», - десе, [9,135] Н.Атжанова: «Ошақ – үйдің негізгі элементі. Ол – жылулық пен берекенің символы. Қазақ халқы үшін ошақ ұғымы отбасы туралы түсінікпен тікелей байланысты», - дейді [10,58]. Сондай-ақ, тілімізде кездесетін бірқатар «*отау көтеру*», «*отаға*», «*отана*», «*ошағыңның отын өшірме*», «*ошағының оты маздап тұру*», «*отқа май құю*», «*қазаны оттан түспеу*», «*өзіне қарай қосағы, қосағына қарай ошағы*» т.б. секілді лингвомәдени бірліктерден де байқауға болады. Бұл мысалдардан біріншіден, қазақ халқының отбасы ұғымына көзқарасы, ер азамат пен жұбайының міндеттері, екіншіден, тұрмыс-тіршілігі мен өмір сүру салты, үшіншіден, бір нәрсеге наным-сенімі туралы түсініктері көрініс береді. Басқаша айтқанда, мұның бәрі жинақталып келіп, халқымыздың ұлттық-мәдени стереотиптерін көрсетеді.

Демек, *отбасы* сөзі қазақ халқының тілдік санасындағы «*бір оттың басына (қара шаңыраққа) бірігу, жиналу*» деген ұғымдармен сабақтасып жатыр. Ал орыс тіліндегі «*семья*» сөзін Н.М. Шанский былай дейді: «*Семья от семь «домочадец», того же корня, что лит.seima, «семья, челядь», готск. haims «селение», греч. коме – тж. Семья исходно – «живущие в одном селении», затем – «домочадцы»*» [11]. Яғни, бұл сөз «*үй іші, бала-шаға*» деген ұғыммен байланысты болса керек. Сондай-ақ, орыс тілінде «*семейный очаг*» (отбасы ошағы) деген сөз тіркесі кездеседі. Бұл сөз тіркесін, қазақ тіліндегі «*ошақ*» сөзінің баламасы деуге болады. Қазақ тіліндегі «*ошақ*» сөзі – «*қара шаңырақ, яғни үлкен үй, отбасы, әулет*» деген ұғымдарды білдірсе, бұл сөздің орыс тіліндегі баламасы «*отбасындағы махаббат пен сыйластық*» деген мағынаны білдіреді. Әрі орыс халқының «*зажжение семейного очага*» (отбасы ошағын жағу) деп аталатын дәстүрінен де хабар береді. Бұл дәстүр екі жастың үйлену тойында орындалады. Оның негізгі атрибутын екі шырағдан құрайды. Дәстүр бойынша күйеу жігіттің анасы өзінің қолындағы жанып тұрған шырағдан мен келінінің қолындағы шырағданды жағады. Мұның мәдени мазмұнында отбасылық дәстүр жалғастығы туралы ақпарат жинақталған. Бұл

A.Turdaliyeva¹

¹Kazakh State Women's Teacher Training University

**THE CONCEPT OF WORD «QUT» IN THE YUSUF BALASAGUN'S
POEM «KUTTY BILIK»**

Annotation

In this article, the concepts "qut" as a concept, in the valuable work of the poet-thinker of the middle ages Zhusip Balasagun "Kutta Bilik" (XI century) are considered. It is clear that not every word can be a concept. And for medieval people, the word and the notion of "qut" was special. Because it was believed that all living creatures (humans, animals, plants) depend on this. "Qut" is translated as life force, happiness, real happiness, wealth. Medieval people believed that "qut," that is, true happiness, comes from heaven and it is invisible, moreover unpredictable.

In the work the word "құт" is used in several terms and the same concept is considered the author's main idea in the work. In our studies, we noted "qut" as the main concept in "Kutty Bilik" and proved it with concrete examples, excerpts from the work. Including, the use of the word "qut" in the modern kazakh language and the notion "qut" for the Kazakh people were investigated.

Key words: linguistics, cognitive linguistics, concept, cognitive structure, associative field, concept, word.

МРНТИ 16.01.11

A.O. Тымболова¹, А.С. Мурзинова¹, А.Е. Садықова²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

**ТІЛДІК САНАДАҒЫ СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ
(«ОТБАСЫ» КОНЦЕПТІСІ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Мақалада тіл білімінің когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану салаларында өзекті мәселеге айналған стереотиптер қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде «стереотип» ұғымын зерттеп жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Стереотиптердің тілдік жүйеде өзіндік мәні бар екені анықталады. Олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды таныта алатындығы туралы және ұлттық діл, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады. Сондай-ақ, мәдениетаралық қатысымды дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні туралы деректер келтіріледі.

Отбасы барлық халыққа ортақ әмбебап құрылым болса да, оны әр мәдениет өкілі өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Мұндай түсініктер әр халықтың паремиялогиялық қорында сақталады. Осыған сәйкес, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының мақал-мәтелдеріне, фразеологиялық тіркестеріне, лексемаларына талдау жүргізіледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында жүйеленген стереотиптер айқындалады. Үш халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: стереотип, ұлттық мәдениет, лингвомәдениеттану, мәдени семантикалық код, ұлттық таным, ұлттық діл.

Қазіргі кезде тіл білімінің лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолінгвистика сияқты салалары адамның тілдік санасында таным процесі арқылы қалыптасатын образдарды тың ғылыми түсініктермен айқындауға бағытталған. Осындай түсініктердің бірі – «стереотип» феноменімен тікелей байланысты.

«Стереотип» (грек. stereos – тұрақты, typos – із) термині ғылыми кеңістікке 1922 жылы американдық әлеуметтанушы У.Липпманнның «Public Opinion» деген еңбегі арқылы енді. Ғалым стереотипті «the pictures in our heads», яғни «біздің санамыздағы образдар» деп түсіндіреді [1,81]. У.Липпманнның осы идеясын қуаттай отырып, Р.Бинклей стереотипті «жалпыға ортақ нәрселердің ұлы бөлімі» деп атады [2,393]. Д. Кац пен К.Брейли: «адамға тән қасиеттерден туындайтын тұрақты түсінік» деп қарастырды [3, 289].

«Стереотип» ұғымы алғашқы кезде әлеуметтану мектебінде қарастырылса, бергін келе психология, мәдениеттану, саясаттану, этнология, тарих, лингвистика сияқты гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысанына айналды. Осыған байланысты, әлеуметтік стереотип, мәдени стереотип, этникалық стереотип, ойлау стереотипі, сана стереотипі, саяси стереотип, тілдік стереотип, ділдік стереотип, сөйлеу стереотипі т.б. деген түрлері қалыптасты.

limčin atliḡ jultuz qutiḡa мы поклоняемся величию звезды Лимчин (біз ұлы Лимчин жұлдыз құтына иілеміз) (ТТ VII 66(4); *3.пел.состочние итинного бытия, блаженства (обычно о будде, архате), блаженство: buryan quti* блаженство будды (будда рақаты, яғни будданың жай-күйі) (Suv 21(21); *ol nomuḡ eṣitip alqu nizvanilariḡ targariḡ arḡant qutiḡa teḡdi* услышав то учение, он подавив все свои страсти, достиг блаженства (состояние) святого (Uig III 39(4) [3,471].

Ал қазақ тілінің 10-томдық түсіндірме сөздігінде құтқа мынадай түсінік:

ҚҰТ зат. *Береке, байлық, мол қазына*. Мал деп жиырылма, ұлым. Ол халқымның құты болатын (К. Сегізбаев, Ашылм. Сыр). Солай, ұлым, Маңғыстау құт түбегі (Ә. Сәрсенбаев, Теңіз.), қаратау бай қазына ғана емес, Батысы сонау жатқан жалпақ қоныс, *құт дарыған* Мойынқұм (Ә. Ибрагимов, Нағыз.). *Құт дарыған* берекелі дастархан басындағы дән ағысы сағат сайын толқын атып, буырқанып жатыр («Лен.жас»).

Қазіргі қазақ халқының түсінігінде де «құт» ұғымының алар орны ерекше. Мысалы, «құтты болсын айту» дәстүрі Қазақстанның барлық өңірінде кең етек алған. Жаңа туған сәбиге құтты болсын айту, жаңа түскен келінге құтты болсын айту, жаңадан алынған мүлік не бұйымға құтты болсын айту т.т. өте көп. Су жаңа алынған затқа «ең бастысы құтты болсын» деп күнделікті өмірде бір-бірімізге жақсы тілек айтып жатамыз немесе «құтты болсын» деген бір ауыз сөзге жарарамаған адамға ренжіп «құтты болсын деп айтсаң қайтеді?» деп налитынымыз рас. Сондықтан да сонау баба тілінен қазіргі заманға дейін құт ұғымының еліміз үшін, түркі әлемі түсінігі үшін атқарар рөлі жоқ емес, құттың орны ерекше, асқақ. Бұл пікірді қазақ тілінің тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінге түйген мақал-мәтелдер де дәлелдейді: *қонақ бір күн қонса – құт, екі күн қонса – жұт, қыздың қабағында құт бар, қыздың қабағы күлімдесе құт келеді, қызыңды құтты орынға қондырғанша құт, ұлыңды отау иесі боолғанша құт, елге бай құт емес, би құт, қонақ келсе құт келер*. Осы мәндес мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер, афоризмдер, ақын-жырау поэзиясында құтқа байланысты құнды ойлар тілімізде баршылық.

Қорыта келе, түркілердің түсінігінде «құт» ұғымының алар орны ерекше. Құт көзге көрінбейтін, құлақпен ести алмайтын абстрактілі, дерексіз ұғым болса да, сонау заманнан қазірге дейін құттың бар екендігіне, оның адам басына қонатынына, ол тұрақтаған жерде шынайы бақыт, береке, ырыс, дәулет орнайтынына адамзат кәміл сенген және сенуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. Ә. *Күлтегін жазба ескерткіштерінің тұсаукесерінде сөйлеген сөз // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2001. – Б. 9-12.*
- 2 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.*
- 3 Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – №2(52), 2015. – 263 б.
- 4 Абитжанова Ж.А., Юсуп А.Н., Текесбаева Г.М. *Когнитивтік лингвистика: оқу құралы. – Алматы, 2012.*
- 5 В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А. М. Щербак *«Древнетюркский словарь». – Ленинград: Наука, 1969. – 450 с.*
- 6 Егеубаев А.Қ. *«Құтты білік» (аударма) – Алматы: «Өлке» баспасы, 2006.*
- 7 *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том (Қ). – Алматы: Қазақ СССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы, 1982.*

А.Турдалиева¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет

КОНЦЕПТ «ҚҰТ» В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ҚҰТТЫ БІЛІК»

ЖУСИПА БАЛАСАГУНА

Аннотация

В этой статье рассматривается понятия «құт» как концепт, в ценном произведение поэта-мыслителя средневековья Жусипа Баласагуна «Кутты билик» (XI в.). Понятно, что не каждое слово может быть концептом. А для средневековых людей слово и понятие «құт» было особенным. Потому что считалось, что все живые создания (человек, животные, растения) зависят от Құта. «Құт» переводится как изненная сила, счастье, настоящее счастье, богатство. Средневековые люди считали, что «құт», то есть истинное счастье, приходит с небес и оно невидимое, к тому же непредсказуемое.

В произведении слово «құт» употребляется в нескольких понятиях и эти же понятия считаются основной идеей автора в произведении. Мы в своих исследованиях отметили «құт» как основной концепт в «Кутты билик» и доказали это конкретными примерами, отрывками из произведения. В том числе, были исследованы использования слова «құт» в современном казахском языке и понятие «құт» для казахского народа в нынешнем времени.

Ключевые слова: лингвистика, когнитивная лингвистика, концепт, когнитивная структура, ассоциотивное поле, понятие, слово.

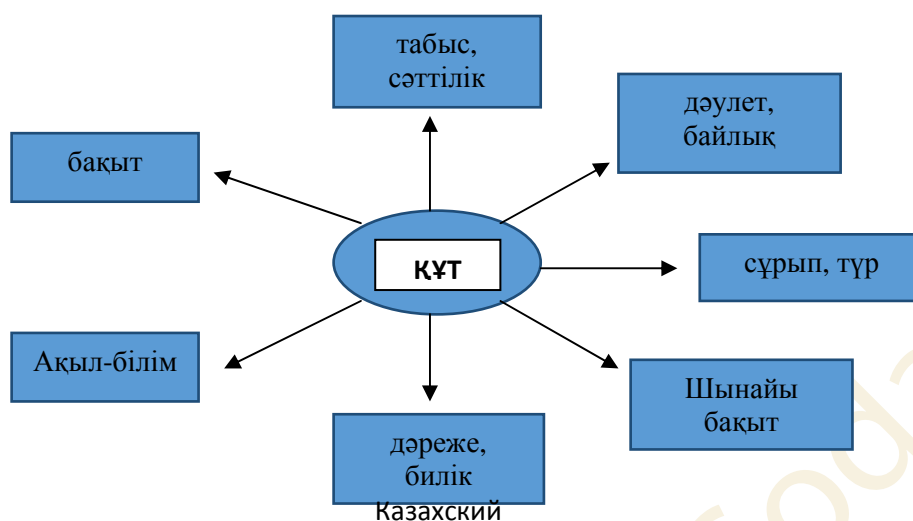
ықыласымен сыйлаған заттары арқылы (шапаны, асатаяғы, ыдысы, т.б.) адамдарға құт-береке дариды, ал ол рухани сабақтастық бойынша пайғамбардан халифаларға, халифалардан сопы-пірлерге көшіп, ұдайы жалғасып отырады деген сопылық дүниетаным етек алды. Сонымен қатар ислам дініндегі құт, бақыт ұғымдары тек фәни тіршіліктегі бақ-дәулетті тілеумен емес, о дүниеде де мәңгілік бақытқа жетуді ойлау керек деп үйретті. Жүсіп Баласағұнның “Құтадғу білігі” (“Құтты білік”) поэмасы (XI ғ.) түркілік құт ұғымының мұсылмандық-сопылық ілімдер әсерімен өзгеріске ұшырағанының дәлелі. Мұнда Құт иманмен, ақыл-іліммен тығыз байланыста қаралды. Құттың күшін табиғи өсіп-өну, көбею, баю үшін ғана пайдалану емес, оның үлкен бір бөлігін — нәпсілік сипаттан таза рухани қуатқа айналдыру мақсаты алға тартылды. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен әдет-ғұрпында құтқа байланысты көне мифологиялық, тәңіршілдік және діни-сопылық ұғымдар біте-қайнасып, іштей астасып жатыр. Халықтық әдет-ғұрыптарда құттың ықпалы мен көріністері сан қырлы сипатта көрініс тапқан. Мысалы, отбасының, мал-жанның өсіп-өнуі, абырой-беделдің жоғарылауы басқа қонған құтпен байланыстырылды. Яғни, құт “адамның басына қонатын бақыт құсы” деп саналды. Сонымен қатар ол тек атақты әулиелер, патшалар, т.б. ғана емес қарапайым адамдар арқылы да келетіндігі (“қойшының таяғымен, келіннің аяғымен”), не болмаса Қыдыр арқылы келу мүмкіндігі де теріске шығарылған жоқ (“Қыдырып Қыдыр-Ілияс осы елде жүр, Байларды қарастырып ескі құттан”). Әулеттің, шаңырақтың Құт-берекесін ұстап тұрған қарапайым адамдар (әйелдер, аналар), бүкіл халықтың, тайпаның, т.б. құтына айналған тұлғалар болады деген сенім де бекіді. Құтты адамнан бата алу, отырған жеріне ырым етіп балаларын аунатып алу, сарқытын ішу, алақанына тәу ету, т.б. ырымдар қазақ халқына кең таралды. Бір кезде ата-бабаларға қонған құт ұрпақтарына көшеді деген сенімнен аруақты сыйлау, ата-баба заңын, өсиетін қатаң ұстану, осыған орай тұқым тектілігіне мән беру туындады. Арғы бабалары арқылы шаңыраққа ұялаған құт-берекенің арқасында кейінгі ұрпақ қиналмай бақытты, дәулетті өмір сүреді. Алайда түрлі астамшылықтар, қиянат жасау, нәпсіні тыймау, қанағат-ынсапты ұмыту, арамнан мал жинау, ұрлық ету, құдайды, тәубені ұмыту, ғайбат сөйлеп, өсек-өтірік айту, елдің қасиетті адамдарын, ата-ананы қадірлемеу, әйелдердің ерін сыйламауы, еркектердің әйелді қорлауы, байлардың кедейлер мен жарлыларды, жетім-жесірлерді жәбірлеуі, т.б. мінез-құлық, іс-әрекеттер салдарынан бақ тайып, аруақ үркіп құт басқа адамға, әулетке, елге ауып кетуі ықтимал деген түсінік орын алды. Дәстүрлі дүниетанымда құттың кетуі тіл-көз тиюден, дуа-қарғыстан делінсе, ислам ойшылдары бұл құбылыстың себебін тереңнен іздеді: иманды, адал адамға қарғыс тимейді, оны Алланың өзі қорғайды деп түсіндірді. Құт ұғымына қарама-қарсы түсініктер апат, сор, жұт, аштық, жоқшылық, құлдық, қорлық, бейнет, т.б. індет-аурулардың көбеюі, мал басының кеміп, жердің құнарсыздануы (“Құсы ұшып көлінен, құты кетіп жерінен”, Шәңгерей), өзен-көлдердің сарқылуы қай нәрсенің де құлдырауын, кері кетуін білдірді. Қазақ халқының басынан бағы тайып, берекесі кеткен зар заманда, тіпті діннің өзі де құтсызданып, нәрсізденіп, нұры, рухы өшіп, яғни адамдарды, қоғамды өзгертетін күш-қуатынан, қасиетінен айрылғанын, сөйтіп сыртқы пішіні ғана қалып, сопылар, ғалымдар қауымы азғандығын халық ойшылдары ашып айтты (“Қайыр кетіп қазаннан, қуат кетіп азаннан”, Мұрат). XIX ғасырдың екінші жартысы мен 20 ғасырдың бас кезінде өмір сүрген қазақ ақын-жазушыларының шығармаларында “қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған” құт заманды аңсау сарынымен қатар, тұтастай құтсызданған қазақ қоғамы жан-жақты көрініс тапты.

1969 жылы орыс ғалымдарының құрастыруымен КСРО-ның академиялық тіл білімі институтынан шыққан, В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак редакциялаған «Көне түркі сөздігінде» «құт» сөзіне мынандай түсінік беріледі:

QUT 1. Душа; жизненная сила, дух, яғни жан, өмірлік күш, рух: мен сеңä баşumñi quţumñi berä мен я отдаю себе голову, свою душу, мен саған басым мен жүрегімді беремін (ЛОК 22(6); 2. календ. элемент: qraüi saniçar ol quţi suv ego планета Сатурн: его элемент – вода (ТТ VII 4(4); on toguz jaslıy egür quţi torpaq возраст – девятнадцать лет; его элемент – земля, яғни он тоғыз жастағы ер, құты – топырақ. (ТТ VII 18(9).

QUT 2. Счастье, благо, благодать, благополучие, успех, счастливый удел (бақыт, пайда, табыс, бақытты : *tänri jarlıqaduqi ücünözim quţim bar ücün qağan olurtim* по (КТМ9) *qorqma temiş qut bergäj temiş* «Не бойся! Я ниспощлю [тебе] благодать» Қорықпа, (ThS П3); *ažunqa badi kör tükäl qut qurı* смотри, он опоясал мир поясом полного счастья () (QVK 17/7) *tebrätük saju qut kелir* во всем, что он делает, ему сопутствует успех (не істесе де құт его достоинство кагана [они] не почтили (қаған құты тапталды) (БК35); *tegin інca tep otünti qañim quţi meni sevar-mu siz* принц так сказал: «Мой отец, [ваше] величество, любите ли вы меня? деп өтінді: сіз мені сүйесіз ба? (КР 6(5); *jükünüir biz*

Сурет 1. «Құт» концептісінің ассоциативтік өрісі:

«Құтты білік» шығармасында:

qut bujan - бақыт, табыс

qut qiv – шынайы бақыт

qut qol – бақыт сұрау

qut qolun – бата сұрау

qut qolunč – тілек сұрау

qut qolunmaq – құт, бақыт тілеу

qut qolunmaqlıy – құтты тілек сұраушы

qut ülüg – құтты ұл

elig quti – Елік құты деген сияқты көптеген тіркестер кездеседі.

«Құт» сөзі ертедегі Орхон жазба ескерткіштерінде кездеседі:

“Тәңірі жарылқауымен **құтты** қаған болдым” (Күлтегін жазуы).

Көне түркі заманында «құт» сөзі төмендегідей мағыналарды білдірді: 1) жан, өмірлікқуат, рух;

2) бақыт, жақсылық;

3) сәттілік, табыс, сыбаға;

4) ұлылық, дәреже;

5) ақиқатқа жету, нұрлану, шынайы бақыт пен шаттыққа кенелу.

Осыған сәйкес адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің жаралу, өсіп-өну заңдары ұқсастық негізінде, екінші жағынан, күллі жаратылыс тылсым рухтарға тәуелді, тағдырдың бастауы оның көзге көрінбейтін жанында, ал оның иесі, тірі жандарға қуат беретін тәңірлер, құдайлар, күллі мақұлық құтқа мұқтаж, ол көк тәңірден келеді, әсіресе, ел билеушілер құт қонған адамдар болуы тиіс деген түсінік орын алды. Өйткені ел билеушілер арқылы бұл қасиет басқа қарапайым пенделерге тарайды деген сенім болды. Тәңіршілдікте күнәһарлық туралы ұғым терең дамымағандығына қарамастан, ерте замандардың өзінде түркілерде құттылық пен құтсыздық ұғымы жеке адамның этикалық заңдарды қатаң ұстануымен байланыстырылды. Әйтсе де, көне түркі кезеңінде, сол сияқты кейінгі, исламнан тыс қалған шамандық түсініктегі Алтай мен Сібірдегі түркі тілдес халықтарда құт туралы түсініктер тұрпайы, ескі натурализм деңгейінде, анимализм (жануарлық), табиғатқа табынушылықпен ұштасқан қалпында қалып қойғаны аңғарылады. Құт көбінесе адам мен жан-жануарлардың тууы, жыныстық өсіп-өнуі, табиғи күш-қуат, жігер, сол сияқты материалдық байлық-молшылық тұрғысынан қаралды. Құт туралы түсініктердің түп-төркіні бұлыңғыр ырымдардың жиынтығы болып қала берді; көп жағдайда мұнан тұрпайы ырымшылдық, дуа (магия), тіпті затқа табыну (фетишизм) тарап жатты. Көне түркілік діни-мифологиялық синкреттік дүниетаным аясында пайда болған құт ұғымы кейін түркі даласында мұсылмандықсопылық ілімдердің ықпалымен дамып, руханилана түсті, табиғи-нәпсілік деңгеймен шектелмей, өркениеттік өлшемдерге көтерілді.

Құттың түп-төркіні Алладан келетін киелі нұр; қуат көзі, күллі ізгілік, береке Алладан, ал оны тарататын пайғамбарлар мен әулиелер, тақуалар деген түсінік қалыптасты. Әулиелердің батасы, шын

Бұл жолдарда атасы о дүниеге аттанып жатып, артта қалып бара жатқан боздағына Жаратушыдан тек құт сұрайды. Осыдан-ақ құттың өмірдегі ең асыл, барша жер бетіндегі адам тілеп-сұрайтын арман екенін білеміз.

Құтқа бастап пәлелерден сақтағын,

Қос жалғанда, саяңа алып жақтағын. [6,185]

«Алла кімге берсе инаят, ықылас,

Екі дүниеде **құт** ұялап, ұтылмас. [6,185]

Бұл жоғарыдағы екі жолда да құт екі дүниенің бақыты, пәле-жаладан сақтаушы, құтқарушы ретінде сипатталады.

Әділдік – **құт, құт** құрығы – кішілік.

Әділдіктің заты – тұнған кісілік [6,153]

Әділдік дегеніңіз не? әділдік дегеніңіз, ақиқат, шындық, тазалық. Ал бұның барлығы қосылса – шынайы бақыт емес пе? Сонда құт дегеніңіз, жоғарыдағы мысалда, әділдік деп, тікелей метафорамен беріп, ал әділдік – кішілікте деп ақын өз ой түйіндерін әдемі келтіреді.

Мысалдардың барлығынан біз құттың ортағасырлықтардың дүниетанымында ерекше орын алып, шынайы бақыт мағынасында қолданғанын көрдік.

7. ҚҰТ – АҚЫЛ-БІЛІМ

Ақыл – қолдар, ал білімнен **құт**туар,

Бұл жалғанның құлқын саған ұқтырар [6,169].

Бұл жолдардан «құт» сөзінің мағынасы одан әрі кеңейе түсіп қанатын жаятындай. Себебі білімнен құт туады деп жазылған. Яғни, білім алғаннан адам ақылды, саналы, білікті, білімді болатыны мәлім. Сонда бұл дегеніңіз, құт сөзі тағы «ақыл-білім» екен.

Бұл Күнтуды түп-түзу заңның өзі,

Ал Айтолды – бақыт һәм **құттың** көзі [6,108].

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы Айтолды – уәзір. Ал, уәзір дегеніңіз кім?! Уәзір – хан, сұлтан, ел билеушінің қасындағы сенімді кенесшісі, ой мен ақылқосары. Айтолды ақылымен, даналығымен, парасаттылығымен шығармада ерекше суреттеледі. Бұл жолдарда Айтолдыны құттың көзі деп дөп басып айтып тұр, яғни, Айтолды бейнесі арқылы құт ақыл мен білік, білімнің қайнар көзі екендігі жырланып тұр.

Айтолды айтты: – **Құт** көзімін, бек сенем,

Елге игілік тисе – тиер тек менен [6,136].

Ал мына бір жолдарда Айтолды енді өзін-өзі құт деп атап тұр. «Білік-білімім мол, ақылым асқан болғандықтан да елге тек менен игілік тиер, мен ақылым арқылы жұртыма пайда тигізермін» дейді. Бұл жолдарда да құт уәзір-Айтолды бейнесі арқылы «ақыл», «білім» сөздерінің орнына жұмсалып тұр.

Не дейді екен қариялар сарапшыл,

Қарттың сөзі – **құттың** көзі, тағат қыл:

Шолжаңдатпа, білсін тәртіп, талапты,

Талап қысқан бала **құтты**, талантты. [6,203]

Бұл жолдарда құтты қарияның сөзі деп нақ айтып тұр. Қарияның, ақсақалдың, көпті көрген, жасы үлкен адамның сөзі қандай болады? Қарттың сөзі ақылға бай, даналыққа толы болады. Келесі жолда баланы шошандатпай, тәртіпке үйретіп тәрбиелесе ол бала талабы зор, құты мол, яғни ақылы теңіз, талантты болады деседі. Сонда құт бұл мысалға алынған жолдарда ақыл-білім, даналық сөздерінің мағынасында тұр.

Бұл жолдарда адамдардың тағы бір түрі немесе сұрыпы бар, олар тек байлықты тілер дейді. «Құт» сөзінің «тұр», «сұрып» сөздерінің орнына жұмсалудың себебі – ақын адамды, адам санын, оның өмір сүруін – мемлекеттің ең бағалы құндылығына балап тұрғандықтан да адам түрін, «құт» деп атау әбден дұрыс.

5. ҚҰТ – ҰЛЫЛЫҚ, ДӘРЕЖЕ

Ažunqa badī kör tükāl qut qurī

Смотри, он опоясал мир поясом полного счастья (QVK 17/7) [5,472]

Әлемге белбеу байлады, көр (қара) түгел құт.

Бұл жолдарда ел билеуші әміршінің белбеуі түгел құт, құтқа толы делініп тұр. Орта ғасыр адамдарының танымында ел билеушілер құт қонған адамдар болуы тиіс деген түсінік орын алды. Өйткені ел билеушілер арқылы бұл қасиет басқа қарапайым пенделерге тарайды деген сенім болды.

Айтолды айтты: -О, **құтты** Елік, бағамда:

Құл қадірі – қызметіңе жарауда.

«Бек» - деген «**Құт!**», жақын жүрсе кісі оған,

Бар тілегі қабыл болып, ісі оңар!»

Болса бектер ізгі, **құтты** қордалы,

Бәрі де ізгі, қараша тоқ болғаны! [6,155]

Яғни, ортағасыр адамдары ел билеушілерін аса құрметтеп, оларды «құтты» деп атап, ерекше қастерлеген. Олардың ойынша, басына бақ, маңдайына құт дарыған адам ғана мұндай лауазымға ие болады деп ойлаған. Бұл түсінік әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Құран Кәрім аяттарында да «басшыларға бағыныңдар, оларды сыйлаңдар, әміріне мойынсұныңдар» дейді. Жоғарыда келтірілген мысалдарға мағыналас мұндай жолдар, билеушіні «құтты» деп атап, аса ерекше ілтипат көрсеткен жерлер шығармада молшылық. Мысалы:

Бек сүйінсе – қызметші құлына,

Ашылады құлға **құттың** жолы да! [6,151]

Бұл келтірілген мысалда қызметші, құл, яғни әміршінің қол астындағы адам билеушісіне сүйеніп, мойынсұну керек делінеді. Сонда ғана құтты болып, нағыз бақытқа кенеледі дейді.

Құттың **құты** – ердің ізгі есімі,

Ізгі аты – мәңгілік **құт** есігі [6,116].

Жоғарыда келтірілген мысалдан құт дегеніміз ердің ізгі, жақсы аты. Яғни, құтыңыз жақсының аты, мәңгі өшпейтін, өлмейтін ер есімі.

6. ҚҰТ – АҚИҚАТҚА ЖЕТУ, НҰРЛАНУ, ШЫНАЙЫ БАҚЫТ ПЕН ШАТТЫҚҚА КЕНЕЛУ

Kitab atī urdum quṭadū bilig / quṭadū oqīyliqa tuṭsu ʔlig [5,471]

Я назвал книгу «Кутадгу билиг», / пусть читающим улыбнется счастье, пусть [она] направляет [их].

Кітап атын «**Құтадғу билиг**» деп қойдым,

Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың [6, 107].

Бұл жолдар шығармадағы «Кітапқа ат қойылуы...» деген алғашқы бөлімдерінде кездеседі. Бұл үзіндіде «құт» сөзі «бақыт» сөзімен парапар болып тұр. Яғни, «кітап атын «құтты білім» немесе «құт әкелетін білім» деп қойдым, оқушыны құтқа, яғни бақытқа кенелтсін, оқушыны бақытты етсін» деген мағынада.

Bi qut kelsa jaṅluq qutadur köni [5,470]

Когда приходит счастье, человек становится **истинно счастливым**

Бұл құт келсе жаңылып **құт** дариды **шынайы**

Бұл жолдарда құт басына қонған адам нағыз шынайы бақыттың не екенін біледі, шын мәніндегі бақытты пендеге айналады дейді.

Баянды боп тұрса өзі бұл бақтың,

Ең асыл зат **құт** болар-ау, қымбаттым! [6,138]

Мына мысалда құтты әлемдегі ең қымбат зат деп дөп басып айтып тұр ойшыл ақын. Бірақ ол тек баянды, яғни уақытша емес, мәңгі басыңа қонса ғана ол дүниедегі ең қымбат қазына болады деп ескертеді.

Ата едім, ажал келіп жықты анық,

Қайырым ет ұланыма **құт** дарыт! [6,185]

Таза ол бұл құт тазалықты тілер, түссіз таза дәулет мөлдірлікті тілер.

Жоғарыда келтірілген жолдардан «құт» сөзі «бақыт», «таза бақыт» сөздері мен тіркестірінің мәнінде қолданылып тұр.

Бұл жолдардан байқағанымыздай, ортағасырлықтардың тілдік қолданысында «бақыт» сөзі әлі болмаған. Бұл сөздің барлық функциясын «құт» сөзі атқарғандығын осы бір жолдар айқын дәлелдеді.

Kuvännä qivï qutqa qutluḡkiši [5.472]

О **счастливый**, не полагайся на непродолжительное **счастье**.

Қуанба көпке созылмаған **құтқа**, **құтты** кісі.

Бұл жолдардан біз құттың көпке созылмайтын және мәңгі түрі болатынын ақын ойынан аңғарып тұрғандаймыз. Біздіңше, ойшыл ақын өткінші құтқа байлық, билікті жатқызып тұрса, мәңгілік құтқа білім мен адам баласының ізгі қасиеттері мен мәңгі өшпес жақсы атын айтады. Осы жолдарға мәндес мына мысал:

Құтқа иланба ізгілік қып жүргейсің:

Бүгін мұнда ол, ертең – онда, білгейсің [6,125]!

Жоғарыдағы мысалдан біз құт өзі бір құбылмалы, тұрақсыз, пенденің басына қонған күннің өзінде күтпеген сәтте ғайып болатын нәрсе екенін түсінеміз.

2. ҚҰТ – ДӘУЛЕТ, БАЙЛЫҚ

Ata pändini sen qaḡıy tut qaḡıy / quḡaduyaj küniñ bergä kündä taḡıy [5.472]

Строго придерживайся отцовских заветов, / твои дни станут **счастливыми**, и [каждый] день будет приносить удовольствие.

Ата арманын сен қатты тұт, **құтая** (бақытты, бай, дәулетті бола бересің) беріп, әр бір күнде.

Яғни, сен атаңның (әкеңнің) арманын қатты ұстан, оны не болса да жүзеге асырсаң, күннен күнге құтая, яғни дәулетті, берекелі бола бересің деген мәнде айтылып тұр.

Құт та келер, тұта алмасаң – озады,

Дүние берер, тұта алмасаң – тозады! [6,140]

Өткінші **құт** күпіндіріп іскендер,

Жүрек жарып тынар, жерге түскенде... [6,175]

Жафа қылды, алды дүние **құтымды**,

Сен де алданба, ұқ сөзімді ұтымды. [6,177]

Бұл мысалдарда да ақын құттың адам басына қонып, бағалай алмаса тез ұшып кететін құс секілді екенін түсіндіреді. Байлық, дәулет те өткінші. Ол ақылды не ақымақты талғамайды, кімнің басына қонам десе сол пендені жарылқайды. Құт та дәл сол байлық пен дүниені бейнелеп тұрғанын жоғарыдағы мысалдардан көрдік. Бұл дегеніңіз, ортағасыр адамдарының түсінігінде құт – байлық дәулет және дүние.

3. ҚҰТ – СӘТТІЛІК, ТАБЫС, СЫБАҒА

Kün aj qutluḡi bar jemä quḡsuḡi [5.469]

Есть дни и месяцы **счастливые** и **несчастливые**

Күн, ай **құттысы** бар және **құтсызы**.

Бұл жолдарда «құт» сөзі «бақыт» мәніне қарағанда «сәтті», «табысты» сөзінің мағынасына келеді. Біз қазіргі таңда «табысты күн» немесе осы тіркеске антоним, яғни қарама қарсы мәндегі тіркесті «қырсық шалған күн» немесе «сәтсіз күн» деп атаймыз. Сол себепті де «құт» сөзі ортағасырлық адамдардың түсінігінде табыс пен сәттілікке де қатысты қолданылып айтылған. Бұл пікірге жоғарыдағы жолдар дәлел болды.

4. ҚҰТ – СҰРЫП, ТҮР

Tükäl üc qutu ol qaruyda kiši bularnñ bilä ol tiriglik işi [5.473]

Всего три категории людей, [стоящих] у дверей, вместе с нами [протекает вся] жизнь

Түгелдей үш құттағы кісілер ол есікте, бұлармен бірге өмір өтеді.

Бұл жолдарда «құт» сөзі «сұрып», «түр» сөздерінің қызметін де атқарып тұр. Яғни, «түгел үш сұрыпқа немесе түрге тиесілі адамдар есік алдында, осылармен [үш сұрыптағы адамдармен] өмірің өтеді» деген мағынада. Бұл жолдардан «құт» сөзінің «бақыт», «табыс» мағынасынан басқа «түр», «сұрып», «категория» сөздерінің мәнінде жұмсалатынын да аңғардық. Ары қарай осы аталған ғылыми пікірімізді дәлелдеу үшін шығармадағы тағы бір өлең жолдарын келтіре кетейік:

Tagi bir quḡusi tilär neḡ tavar [5.473]

Есть еще **род** [людей], которые желают богатства

Тағы бір **түрі** [адамдардың] байлық тілер.

деп баға береді. Шындығында Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы қанша зерттеліп талданғанымен, бұл терең шығарма әлі талдауды қажет етеді, сондықтан «Құтты білікті» таным тұрғысынан сөйлету керек-ақ!

Бүгінгі таңда лингвистикада тіл антропоцентристік бағытта зерттелуде. Тіл білімінде С.А. Аскольдов «концепт» ұғымын 20-жылдар соңында енгізген болатын. «Концепт» бір ғана ұғымды бермейді, ол әр ұлттың ерекше дүниетанымын көрететін, ұзақ ғасырларда санада сақталып келген ұлт құндылықтары жөніндегі түсінікті білдіретін күрделі құрылым болып табылады. Концепт ретінде жалпыұлттық құндылықтарды түсіндіре алатын ұғымдар алынады.

Адам санасында дүниенің көрінісі, когнитивті құрылым – концептілік типтер арқылы жүзеге асырылады. Концепт қазіргі кезде санада ойсурет, схема, фрейм, сценарий секілді фонға салынған бейнеле арқылы көрініс тауып келеді. Концептің басты ерекшелігі – оның, әлбетте, мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады.

Ресей тіл білімінде «концепт» термині алғаш рет XIX-ғасырдың 20-30 жылдары қоршаған орта құбылыстарын тіл әлемінде бейнелеу мәселесін зерттеуге байланысты пайда болған екен. Концепт терминінің теориялық негізлері: С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, В. Рябцев, А. Айрапетян, В.В. Колесов, А. Вежбицкая, В.А. Маслова, А.П. Бабушкин, А.А. Залевскаяның еңбектерінде әр қырынан толық қарастырылады. Қазақстандық зерттеушілерден Ш.К. Жарқынбекова, А.Ислам, Б.Қ. Тамаева, Б.С. Жұмағұлова, М.Т. Күштаева, С.Р. Сүгірбекова, А.Б. Иргебаева концептке қатысты өз пікірлерін айтса, ал шетелдік лингвистерден Р.Ланкагер, Дж.Лакофф, Г.Джонсон, Г.Фокониер, Ф.Растиер концепті когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеп, ұғым мен концепті біртұтас бірлік ретінде талдады.

Концепт – (лат. *conceptus* – ұғым) «ұғымның мазмұны, мазмұнмен парапар» (Горский), немесе М.В. Никитинше айтқанда: «Концепт – елестету және ұғымның бірлігі». Демек, концепт шындық өмірдің бейнесі, әр ұлт санасындағы бейне.

«Концепт» термині «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» тек «ұғым» терминінің варианты ретінде қарастырылған: «ұғым (концепт) – сөз мағынасы тәрізді құбылыс, алайда өзгеше байланыс жүйесінде қарастырылады, бұл тіл білімінде логикада да зерттеледі. Когнитивті лингвистикада «концепт» негізгі ұғым болып табылады. Бұл ұғымға лингвистикада әр алуан анықтама беріледі. Аталмыш ұғымға қазіргі таңда әр түрлі тұрғыдан түсініктер берілген.

Концепт дегеніміз – адамның ментальдық дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы [3,79].

Сонымен, концепт – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін күрделі құрылым [4,26].

Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың функциясы мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Концептілік ұғымға ие болу үшін белгілі бір ұлттың қолданысындағы сөздер сол ұлттың ғасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, діні, ділімен өте тығыз байланысты қолданылып, белгілі бір ұлттық-мәдени дәрежеге жету керек. Яғни, тілдегі кез келген сөз концепт бола алмайды. Ал ұлт мәдениеті, діні, ділі, салт-сана, дәстүрі және тілімен біте қайнасып, танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Соның бірі «құт» концептісі.

Жалпы, зерттеуші тілші ғалымдар ежелде сөздер бір ғана түбірлі болған деседі. Уақыт өте келе сол қысқа, бір буынды түбірлерге қосымшалар (жұрнақ, жалғау) жалғанып, бірнеше буынды басқа сөздерге айнала бастаған. Ал кейбір сөздер тілдік өзгерістерге ұшырап, басқаша реңк алып отырса, қалғандары мүлдем қолданыстан шығып, қазіргі қатысымда ешқандай көрініс таппайды. Ал біздің объект ретінде алып отырған «құт» сөзі қазіргі қазақ тілінің түп тамырын сонау XII ғасырға алып баратын бірегей тілдік бірлік. Яғни бұл дегеніңіз, сонау бабалар тілінен қалған асыл көрініс. Шығармадағы «құт» сөзінің қандай мәнде қолданылып, тілдік қолданыста қандай функция атқарып тұрғанын назар аударайық:

1. ҚҰТ – БАҚЫТ

Arıy ol bu qut qiv arıyliq tilär / süziik ol bu dävlät süziikni qolar [5.469]

Это счастье чисто, и оно требует чистоты; / это благополучие прозрачно, и оно требует кристальности.

A.M. Saparbaeva,¹A.Z. Mashimbaeva, A.Zh. Kisikova¹

¹Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan

**ON THE QUESTION OF CONSIDERATION OF LINGUISTIC COMPETENCE
IN THE PSYCHOLOGICAL AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS**

Annotation

Linguistic ability served as a basis of psychological and linguo-dydidactic comprehensions of jurisdiction in the aspect of specific in mastering of non-native languages. In spite of circumstance that a decision role in a capture of non-native (Russian) language is played by oral practice, by a necessary condition and mean of this capture, the instrument of the faithful use of language in any vital situations is a linguistic theory. Therefore teaching of Russian speech for the non-Russian students must consist of two components: 1) oral practice and 2) linguistic theory.

Competence in the aspect of the specifics of teaching Russian as a foreign language is defined as "a combination of knowledge, skills and ways of life, which are formed in the process of teaching the Russian language as a subject and that provide ownership of it." Competence refers to us as the ability for any activities, actions in life, formed as a result on the basis of acquired knowledge, skills and ways of life, to solve theoretical and practical problems.

Key words: jurisdiction, competence, lingvodidaktika, teaching method, linguistic ability, vocal practice, leksiko-stylistic jurisdiction.

FTAXP 16.01.09

A. Тұрдалиева¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫ
ТІЛІНДЕГІ «ҚҰТ» КОНЦЕПТІСІ**

Аңдатпа

Мақалада ортағасыр ойшыл ақын Жүсіп Баласағұнның құнды мұрасы - «Құтты білік» шығармасы (XI ғ.) тіліндегі ерекше күрделі түсінікке ие болған «құт» сөзі концепт ретінде қарастырылады. Кез келген сөз концепт бола бермейтіні анық. Ал ортағасыр адамдары үшін «құт» ұғымының орны аса ерекше болған. Себебі, құтқа бүкіл жаратылыс (адам, жан-жануар, өсімдік, т.б.) мұқтаж деген түсінік орныққан болатын. Осыған сәйкес адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің жаралу, өсіп-өну заңдары ұқсастық негізінде, екінші жағынан, күллі жаратылыс тысым рухтарға тәуелді, тағдырдың бастауы оның көзге көрінбейтін жанында, ал оның иесі, тірі жандарға қуат беретін тәңірлер, құдайлар, күллі мақұлық құтқа мұқтаж, ол көк тәңірден келеді деген көзқарас қалыптасқан еді. Шығармада «құт» сөзі бірнеше мағынада кездесіп, туындының басты идеясына айналған. Біз құтты шығармадағы басты концепт деп атап көрсетіп, ғылыми көзқарасымызды нақты мысалдармен дәлелдедік. Қазіргі қазақ тіліндегі «құт» сөзінің қолданысы мен қазақ халқы үшін «құт» ұғымының тұрмыста алар орны қоса қарастырылды.

Түйін сөздер: лингвистика, когнитивтік лингвистика, концепт, когнитивті құрылым, ассоциативтік өріс, ұғым, сөз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев түркологиялық зерттеулердің маңызын «Түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдерісінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барлығына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [1] деп, атап көрсеткен болатын. Қазіргі таңда тамыры терең жайылған түркі өркениетін жаңғырту жолында, түбі бір түркі халықтарының өткен тарихы, тілі, әдебиеті, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, мифологиялық діни наным-сенімдері мен материалдық құндылықтарынан хабар беретін жазба ескерткіштерді қай қырынан болмасын зерттеп, жаңғырту, жандандыру ешқашан маңыздылығы жоғалтпайтыны сөзсіз. Сол себепті тек қазақ қана емес, бүкіл түркі халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы тілінің когнитивті тұрғыдан саралап, орта ғасырлық түркілердің дүниетанымы мен болмысын танытатын тілдік бірліктердің мазмұнын ашу, халықтың жадында сақталып бүгінгі күнге жеткен салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік, мәдениетін сипаттайтын тілдік бірліктердің этнолингвотанымдық мазмұнын анықтау маңызды міндеттерінің қатарына жатады. Аталған шығарманың тарихи маңызына, дүниетанымдық құндылығына қатысты Елбасымыз «Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» - Қазақстан мен Орта Азиядағы түркі тілдес халықтардың бізге жеткен ең тұңғыш зайырлық шығармасы» [2,278], -

Гвоздарев Ю.А., Савенкова Л.Б. – авторы учебного пособия «Основы коммуникативной стилистики» [3] дают рекомендации по использованию языка как системы с различными целями в разнообразных условиях речевой коммуникации.

Так, в основу теоретической стилистики Х.Х. Махмудова заложена идея «реально существующего стилистического строя языка», диктующего «нормы в лексике, грамматике и даже – фонетике». Исследователем используется термин «стилема», определяемый как «речевые средства, выраженные писателем в контексте». Вместе с тем мы обращаем внимание на вопрос о «функциональной значимости слова», которая, по мнению Х.Х. Махмудова, «определяется социальностью языка; она обусловлена тем, что язык, являясь средством общения, обладает способностью воздействовать на членов той или другой языковой среды... Слово в речи находится под воздействием ситуации, целей и задач общения, что определяет многообразие форм функциональной значимости».

Обучению стилистике при формировании коммуникативной компетенции посвящены исследования К.Н. Булатбаевой. «На уроке формирования и совершенствования лексических навыков целесообразно знакомить с вариантами лексических и фразеологических средств нейтрального, разговорного, книжного стилей, соотнося их коннотативное значение с экстралингвистическими особенностями общения и учитывая соответствие коммуникативной установке и уместность употребления в той или иной ситуации», – рекомендует ученый-методист [4].

Таким образом, решающую роль в овладении неродным (русским) языком играет речевая практика, необходимым условием и средством этого овладения, своего рода инструментом верного использования языка в любых жизненных ситуациях является языковая теория. Поэтому обучение русской речи нерусских учащихся должно состоять из двух компонентов: 1) речевой практики и 2) языковой теории, которые неразрывно связаны между собой.

Исследование языка как системы, связанной с мышлением, предопределяет понимание сущности процесса усвоения языкового знания, языковых явлений, анализа смысла и значения, их восприятия и переработки структурами языкового сознания. Научная парадигма «человек и язык» как результат обобщения и осмысления понятия «языковая личность» (Ю.Н. Караулов, Л.П. Крысин и др.) являются объектом исследований лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, лингводидактики, объединенных особым и постоянным интересом, проявляемым к человеку и его мировоззрению, и выдвигаемых в настоящее время на передний план в системе современного научного знания [5].

Список использованной литературы:

- 1 Кузнецова Л.М. Формирование стилистических понятий как основа развития речевых умений и навыков учащихся: Автореф. дис. ...д-ра. пед. наук. – М., 1990. – 31 с.
- 2 Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: Теория и практика обучения. – М.: Просвещение, 1991.
- 3 Гвоздарев Ю.А., Савенкова Л.Б. Основы коммуникативной стилистики. – М.: 2008. – 250 с.
- 4 Булатбаева К.Н. Функционально-коммуникативный подход к обучению русскому языку в казахской школе (5-9 классы). Дис. д-ра пед. наук. – Павлодар: 2005. – 360 с.
- 5 Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С. Понятие «компетенция» вторичной языковой личности в структуре знания о языке//Вестник КазНПУ им.Абая. Серия филологических наук. – 2015. – №4. – 91 с.

А.М. Сапарбаева¹, А.Ж. Машимбаева¹, А.Ж. Кыйсыкова¹

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті

ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТІЛДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Тілдік қабілет шет тілдерін меңгеру ерекшеліктері аспектісінде психологиялық және лингводидактикалық құзыретін ұғынуға негіз болды. Шет (орыс) тілін игеруде шешуші рөл тілдік тәжірибе болғанына қарамастан, осы игерудің қажетті шарты және құралы, кез келген өмірлік жағдайда тілді дұрыс қолданудың өзіндік құралы тілдік теория болып табылады. Сондықтан орыс тілінде оқымайтындарға орыс тілінде сөйлеуді үйрету екі бөліктен құралуы тиіс: Тілдік тәжірибе және бір-бірімен тығыз байланыстағы тілдік теория.

Орыс тілін оқу пәні ретінде оқыту үрдісі мен оның қамтамасыз етілуінде "жиынтығы білім, білік және дағдыларын және тәсілдерін қызметі барысында қалыптасатын оқыту, оқу пәні және қамтамасыз иелену" ерекшелігінің құзыреттілігі қарастырылады. Құзыреттілік қандай да бір теориялық және практикалық міндеттерді шешу үшін білімнен, дағдыдан, қабілеттілік қызметтен алынған қызмет негізін қалыптастыру жағдайымен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, лингводидактика, оқыту әдістемесі, тілдік қабілет, тілдік тәжірибе, лексика-стилистикалық құзырет.

4) компетентность во всех словарях, кроме толкового словаря С.И. Ожегова и П.Ю.Шведовой, определяется как свойство личности, состоящее в осведомленности кого-либо в чем-либо, способности судить о чем-либо на основе компетенции;

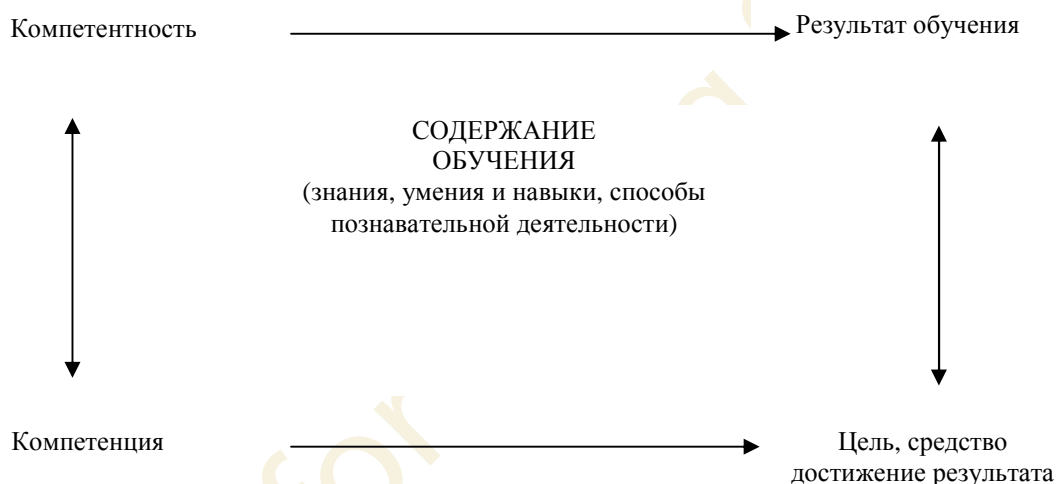
5) в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой понятие компетентность отсутствует.

Таким образом, данные толковых словарей дают возможность считать, что компетенция и компетентность - слова, обладающие разным лексическим значением и их употребление в качестве синонимов вряд ли правомерно.

Очевидно, что данные понятия находятся в определенных парадигматических отношениях: компетентность – результат обучения, заключающийся в появлении у учащегося особого свойства (качества), позволяющего ему осуществлять разные виды (познавательную, коммуникативную и др.) на основе полученных знаний, умений, навыков и способов деятельности, то есть опыта деятельности, что составляет компетенцию. Таким образом, компетенция и компетентность соотносятся как цель и содержание обучения, реализующее цель, и его результат.

Соотношение этих понятий схематично можно представить в виде следующей схемы:

Схема 1 – Связь содержания обучения и компетенции

Поэтому компетенцию в аспекте специфики преподавания русского языка как неродного определяем как «совокупность знаний, умений и навыков и способов деятельности, которые формируются в процессе обучения русскому языку как учебному предмету и которые обеспечивают владение им». Компетентность нами понимается как способность к какой-либо деятельности, действиям в жизни, сформированная в результате на основе полученных знаний, умений, навыков и способов деятельности, для решения теоретических и практических задач.

Обратимся теперь к дидактическим предпосылкам формирования ЛСК студентов-билингвов в практическом курсе русского языка.

Общеизвестно, что, как и любые другие, речевые навыки вырабатываются в процессе речевой тренировки. Этим обуславливается необходимость усиленной речевой практики на занятиях русского языка в национальной аудитории.

Вопросам формирования стилистических понятий как основы для развития речевых умений посвящено исследование Л.М. Кузнецовой «Формирование стилистических понятий как основа развития речевых умений и навыков учащихся» и ряд ее публикаций [1, с.65].

Создание системы работы по развитию речи связано с вопросами стилистики в работах В.И. Капинос. Придавая особую значимость ситуативным заданиям, способствующим приближению условий обучения к естественным условиям общения, она предлагает с помощью данных функциональной стилистики ввести учащегося в речевую ситуацию и научить ориентироваться в ней, то есть ясно представлять себе собеседника, условия речи и задачи общения [2, с.77].

Описание стилистической структуры грамматического строя русского языка отражено в работах лингвистов Л.К. Граудиной, И.Б. Голуб и др.

работе «Язык и мышление» Н.Хомский писал: «Мы должны рассматривать языковую компетенцию – знание языка – как абстрактную систему, лежащую в основе поведения, систему, состоящую из правил, которые взаимодействуют с целью задания формы и внутреннего значения потенциально бесконечного числа предложений». Позже это знание рядом ученых, в том числе самим Н.Хомским, было названо языковой способностью.

Данная концепция послужила основой психологического и лингводидактического осмысления компетенции в аспекте специфики освоения неродных языков. В 70-80-е гг. компетенция понималась как «сознательное или интуитивное знание системы языка для построения грамматически и семантически правильных предложений». Однако уже тогда учеными поднимается вопрос о рассмотрении компетенции в психологическом и социокультурном аспектах и включении в ее структуру новых компонентов. Так, впоследствии в компетенцию были включены умения и навыки (А.П. Василевич, А.Е. Иванова, А.И. Сурыгин и другие), а также опыт деятельности. Компетенция начинает определяться исследователями как психологическая система, состоящая из нескольких взаимосвязанных компонентов. В частности, у В.Г. Костомарова и О.Д. Митрофановой, К.А. Глухова и А.Н. Щукина компетенция представлена совокупностью знаний, навыков и умений, формируемых в процессе обучения той или иной конкретной дисциплине, а также способностью к выполнению какой-либо деятельности. Таким образом, уже на первом этапе осмысления компетенции она представляется как многокомпонентная система, включающая в себя знания и умения, полученные как эмпирическим путем, так и в результате специально организованного обучения.

По мнению И.А. Зимней компетенция понимается как цель и одновременно результат, итог обучения иностранному языку – способность выступать субъектом деятельности [2]. С точки зрения А.И. Сурыгина компетенция определяется как «содержание образования» (знания, умения, навыки и опыт), которое будет усвоено учащимся и формирует компетентность в какой-либо области деятельности», то есть средство достижения цели – получения компетентности. Таким образом, на современном этапе понятие компетенция в методиках преподавания неродных языков служит для обозначения цели обучения, содержания обучения и результата обучения – способности и готовности.

Понятие «компетентность» впервые как методическое понятие (об этом свидетельствует факт помещения его в алфавитный указатель методических понятий ввел М.Т. Баранов. В «Методике преподавания русского языка», вышедшей в 1990 году, описывая содержание работы по вооружению учащихся основами знаний о языке и речи, он заметил, что «знания о языке (его устройстве и функционировании в речи) выполняют две функции; они обеспечивают компетентность учащихся в пользовании языком, а также служат базой формирования языковых и речевых умений и навыков». Такое утверждение автора «Методики» позволяет утверждать, что компетентность им понималась как осведомленность в языке, сформированная на основе знаний. В следующей работе он расширил содержание понятия: «компетентность, – пишет он в одной из своих работ, – это осведомленность кого-либо в той или иной области знаний, а также в практической деятельности. Таким образом, компетентность приобретает, по мнению ученого, не только в результате освоения знаний, но и получения на основе освоенных знаний опыта.

Обращение к толковым словарям, в частности «Словарю русского языка» под редакцией А.П. Евгеньевой, «Академическому словарю русского литературного языка» под редакцией Л.М. Бабкина и Ю.С. Сорокина, «Толковому словарю русского языка» С.И. Ожегова, «Толковому словарю русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова, «Толковому словарю русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой и «Словарю иностранных слов» под ред. Д.Г. Спиркина, И.Л. Акчурина и И.С. Карпинской с целью выяснения лексического значения этих слов, выявления факта их разграничения или неразграничения показало:

1) компетенция во всех словарях, кроме словарей под ред. Д.К. Ушакова, А.М. Бабкина и Ю.С. Сорокина и «Словаря иностранных слов» под ред. А.Х. Спиркина, И.А. Акчурина и И.С. Карпинской, определяется как круг вопросов, в котором кто-либо хорошо осведомлен;

2) в «Академическом словаре русского литературного языка» под редакцией А.М. Бабкина и Ю.С. Сорокина компетенция определяется как осведомленность в чем-либо, а компетентности – свойство компетентного;

3) в «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова и «Словаре иностранных слов» под ред. Л.П. Спиркина, И.А. Акчурина и И.С. Карпинской компетенция трактуется как круг вопросов, явлений, в которых данное лицо обладает авторитетностью, познанием, опытом;

R.Rzayeva¹

¹ Azerbaijan University of Languages

THE SEMANTICS OF THE SPATIAL PREPOSITIONS IN THE LIGHT OF THE COGNITIVE APPROACH

Abstract

In the given article the semantic and conceptual features of prepositions expressing the spatial relations are investigated. The analysis of the literature about the problem shows that the prepositions have been investigated repeatedly. The main problems in these works are connected with the definition of the essence of prepositions, their place in the system of parts of speech. The problem of the semantics of the preposition, the problem of polysemy of prepositions, as well as the presence of functional characteristics of the local relations given by these prepositions are also studied. In the article the semantics of the preposition /in/, /on/, /at/ are analyzed according to the cognitive approach. The analysis of spatial values leads to the isolation of one generalized characteristic of the meaning of the prepositions / in /, / on /, / at /, that is, to the identification of their cognitive model. In this article the preposition is understood as an unchangeable part of speech, the lexical meaning revealed in the combination of words and used to express the grammatical links and the various types of relations among the units of the language.

Key words: conceptualization, semantics, conceptual framework, preposition, space relations, cognitive approach, cognition, meaning, category

МРНТИ 16.21.29

А.М. Сапарбаева¹, А.Ж. Машимбаева¹, А.Ж. Кыйсыкова¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай Хана

К ВОПРОСУ О РАССМОТРЕНИИ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ И СОЦИОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТАХ

Аннотация

Языковая способность послужила основой психологического и лингводидактического осмысления компетенции в аспекте специфики освоения неродных языков. Несмотря на тот факт, что решающую роль в овладении неродным (русским) языком играет речевая практика, необходимым условием и средством этого овладения, своего рода инструментом верного использования языка в любых жизненных ситуациях является языковая теория. Поэтому обучение русской речи нерусских учащихся должно состоять из двух компонентов: 1) речевой практики и 2) языковой теории, которые неразрывно связаны между собой.

Компетенцию в аспекте специфики преподавания русского языка как неродного определяем как «совокупность знаний, умений и навыков и способов деятельности, которые формируются в процессе обучения русскому языку как учебному предмету и которые обеспечивают владение им». Компетентность нами понимается как способность к какой-либо деятельности, действиям в жизни, сформированная в результате на основе полученных знаний, умений, навыков и способов деятельности, для решения теоретических и практических задач.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, лингводидактика, методика преподавания, языковая способность, речевая практика, лексико-стилистическая компетенция.

Понятие «компетенция/компетентность» на современном этапе являются главными понятиями, определяющими цели и содержание обучения, в том числе языку. Первоначально они появились в методиках преподавания неродных (в том числе иностранных) языков. Их применение к обучению языкам означало осознание важности практико-ориентированного овладения языковыми знаниями, навыками и речевыми умениями. Рассмотрим каждое из них и проследим, как изменялось их содержание и структура.

Появление и введение в лингводидактическую терминологическую систему понятия «компетенция» связано с исследованиями Н.Хомского. Анализируя процессы усвоения грамматического строя родного языка, Н.Хомский пришел к выводу, что в основе речевого поведения и коммуникативной деятельности человека лежат знания основных лингвистических категорий (универсалий) и способность конструировать для себя грамматику – правила описания предложений, воспринимаемых в языковой среде. Эти знания носят эмпирический характер, имплицитны, формируются в онтогенезе и часто не осознаются носителями языка и функционируют у них в виде лингвистической интуиции и языковой интроспекции, но именно они позволяют человеку понимать неограниченное число предложений и высказываний. Эти знания и способность он назвал компетенцией (языковой). В своей

Во второй модели переходный глагол с прямым дополнением (предложным или беспредложным). Например: /...and / made concentric spreading circles in the water and a speck of foam //; /Stradlater kept taking these shadowy punches down at my shoulder//.

Итак, можно сделать вывод о том, что английские предлоги /in/, /on/, /at/ обладают многозначностью. Когнитивной моделью предлогов, которые выражают пространственные отношения, выступает нахождение предметов или событий внутри целого или части целого. Предложный падеж может быть признан концептуальной основой семантики предлогов, выражающие локальные отношения в языке.

Список использованной литературы:

- 1 Плеханова Т.Ф. Дискурс – анализ текста. Пособие для студентов вузов. – Минск:Тетра Системс, 2011. – 368 с.
- 2 Арутюнова Н.Д. От редактора //Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов: Сб. ст.: под ред. Н.Д.Арутюновой. – М.: Наука, 1989. – С.3-6.
- 3 Айдарбек К.Ж., Сүйеркул Б.М. О формировании профессиональной языковой личности в научном дискурсе // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия филологические науки. – № 2 (56). – Алматы, 2016. – С.12-16.
- 4 Крейдлин Г.Е. Метафора семантических пространств и значение предлога // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 19-28.
- 5 Пайар Д. К вопросу о значении предлога *sur* // Исследования по семантике предлогов: сб. ст. – Москва: Рус. словари, 2000. – С. 152-188.
- 6 Кубрякова Е.С. О номинативной функции предлогов// Номинация и дискурс: межвузовский сборник научных трудов. –Рязань, 1999. – С. 33-39.
- 7 Селиверстова О. Н. К вопросу о семантической структуре языковой единицы (на примере слов *у* и *рядом*) // Облик слова: сб. ст. / РАН. Ин-т рус. яз. – М.: Рус. словари, 1997. –С. 92-104.
- 8 Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1982. – С. 277-316.
- 9 Беляевская Е.Г. Воспроизводимы ли результаты концептуализации? (К вопросу о методике когнитивного анализа) //Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов, 2005. – С. 5-14.
- 10 Кибрик А.Е. К типологии пространственных значений (на материале надежных систем дагестанских языков) // Язык и человек. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – С. 110-156.
- 11 Lakoff G. *Women, fire and dangerous things: What Categories Reveal about the Mind.* – Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
- 12 Беляева М.А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1971. – 333 с.

Р.Рзаева¹

¹Әзірбайжан тілдер университеті

КЕҢІСТІКТЕГІ ҚОСЫМША МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІ СИПАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңістік қатынастарды білдіру қосымшаларының семантикалық және тұжырымдамалық ерекшеліктері талқыланады. Ғылыми-зерттеу нысанасы ретінде аталған мәселелер бірнеше рет көтерілгені белгілі. Негізгі мәселе сөз таптарындағы олардың орнын анықтаумен байланысты. Қосымша мағынасы, қосымшаның полисемиясы, қарым-қатынастағы қызметі қаралады. Мақалада ағылшын тіліндегі /in/, /on/, /at/ қосымша мағыналарының когнитивті сипаты айқындалады. Кеңістіктегі қосымша мағыналарының жалпы белгілері олардың танымдық моделі анықтау болып табылады. Тілшілер жекелеген және әр тілдегі қосымшалардың жүйелік сипаттамасын түрлі жолдарын ұсынады. Тілдік әдебиеттер талдауынан қосымшалар бірнеше рет назарда болды. Қосымшалардың лексикалық мағынасын қолдану аясы қарастырылды. Бірақ әлі күнге дейін мұны қосымшалардың сипаты мен мәні туралы қорытынды шешім деп қарастыруға болмайды. Бұл мақалада, бізге грамматикалық қарым-қатынас және тілдік бірліктер арасындағы қарым-қатынастардың әр түрлі түрлерін білдірудің сөздер мен комбинациясы ашып, оның сөйлеудің даусыз бөлігі ретінде түсіндіруге болады.

Түйінді сөздер: тұжырымдама, семантика, концептуалдық, кеңістіктегі қарым-қатынас, танымдық көзқарас, таным, мән, санат.

В первом предложении выражение “in his brother’s coat” обладает семантической оттенкой о неудобстве себя в обществе в пальто брата, во втором предложении во выражении “in high-heeled shoes” речь идет о высококаблуточной обуви (т.е., когда-то одевал, но больше никогда одевать не будет), во выражении “in those shoes” не может себя представлять себя в подобных обувях.

Предлог «in» в английском языке может выражать значение нахождения во внутри целого или во внутри части целого. Например:

- 1) There are twelve programmes in the series//;
- 2) How many minutes are there in an hour?

В этих предложениях сочетания «in the series» и «in an hour» в первом случае выражает широкое окружение “series”; во втором случае выражает более точное, узкое значение (hour).

Предлог «in» выражает нахождение внутри, которому в азербайджанском языке соответствует окончания /-da/ и /də/. Например:

- /There is some sugar in the cupboard// (Şkafda bir qədər şəkər var//;
/My mother was in the kitchen// (Anam mətbəxdə idi);
/He took us for a drive in his car// (O bizi avtomobilində gəzintiyə apardı) ит.д..

Предлог /in/ в английском языке, в первую очередь, выражает пространство, однако эти значения выражается также предлогами «at» и «on». Однако в зависимости от места нахождения эти предлогные выражения выражают разные значения. Например: /My car is at my house//; /There is a new roof on my house//; /There are five beds and two sofas in my house//.

В последнее время в словообразовании английского языка наблюдается новая тенденция, т. е. «in» (предлог + адverb) + verb – N, т.е. на основе модели «in» (предлог + обстоятельство + глагол - существительное образуются новые слова. Предлог «in» как обстоятельство также активно участвует в образовании сложных слов. Например, /teach-in/ (семинар-диспут, совещание, демонстрация студентов и учителей); /lie-in/ - для приостановления движения транспорта коллективная переночовка на улице).

Предлоги в статическом и в динамическом аспектах образуют определенные синонимические ряды. Например, в английском языке предлоги /in/, /on/, /at/, выражающие пространственные отношения, вступают в синонимические отношения с предлогами /on/, /within/, /inside/, /upon/. А в динамическом аспекте эти же предлоги - /in/, /on/, /at/ вступают в синонимические отношения с предлогами /inside/, /through/, /upon/, /onto/, /into/, /to/ и др.

В современном английском языке предлоги /in/, /on/, /at/ синонимичны в своей общей семантике – «нахождение в пространстве». Причем пространство может варьироваться по своим размерам: трехмерное (объем) - для предлога /in/, двухмерное (плоскость) - для предлога /on/ и минимальное пространство (точка) - для предлога /at/.

Например, в следующих английских предложениях: /The Seagull motor fired and its echo was deafening in the confined space//; /He said something back, but by that time we were on the beach//; /He is the one that was against the iron-heads at Franko Kastelli//

Эти предлоги являются синонимами в следующих частных значениях:

1) контактность, например, /The rooster had been known to fly on her shoulder//; /Burke clawed as he ran at the rocks at his feet//;

2) нахождение поблизости, рядом (подобное значение характерно для предлогов /on/ и /at/), например: /Now she knew why the bearers had called her attention to the archway that stood on the crest of the hill//; /I don't even remember where I was sitting when he came in - at the window, or in my chair or his//;

3) место приложения действия или направленность действия, например, /We tied him to the observation gadget up there - you put a dime in it and on a clear day you can see all the way to Portland Headlight//; /He got up a blank list of long boats and skippers and pinned it on the Yacht Club wall//.

Вышеуказанные пространственные предлоги в английском языке также участвуют в создании метафорических значений глагольно-именных сочетаний, например, /Everybody was in the sack//; /She was at the height of her glowing loveliness// и т.д.

В английском языке предлоги, выражающие пространственные отношения, /in/, /on/, /at/ употребляются в следующих синтаксических синонимических конструкциях:

- 1) Модель I: (Na) + Vi + in (on, at) + Nb

В первой модели Na и Nb – именной компонент сочетания, выраженный существительным, местоимением или числительным); Vi - переходный глагол: /In the sanctuary sat the Buddha//; /At the feeder end, a moving canvas belt moved under the safety bar//

- 2) Модель II: (Na) + Vt + in (on, at) + Nb

Для обозначения семантической общности значений предлогов У.Чейф пользуется термином «когнитивная модель» [8]. Основное преимущество данного термина заключается в том, что он способствует определенной систематизации приемов и результатов когнитивного анализа языковых фактов. Как представляется, этот модель дает схематизированную репрезентацию, как языковых единиц, так и экстралингвистических реалий. Согласно определению Е.Г. Беляевской, «когнитивная модель определяется как целостное ментальное представление, схематизированная мысленная «картинка», своего рода прототип, с которым говорящий сравнивает наблюдаемую ситуацию при выборе подходящих слов [9, 64].

Предлог /in/, как и другие предлоги, в английском языке является многозначной функциональной единицей. Значение предлога можно разделить на составляющие и проанализировать их с точки зрения употребления в определенном контексте, а также выявить семантическое сходство отдельных значений многозначного предлога.

Учитывая важность однозначности/многозначности предлогов при исследовании их семантики, А.Е. Кибрик пишет, что «...у предлогов постулируется одно значение, обобщающее все возможные семантические варианты» [10, 110-156]. В современных исследованиях идея многозначности предлогов интенсивно развивается. С учетом многозначности их становится актуальной задача определения характера связей между значениями одного и того же предлога. По определению Дж.Лакоффа, «значение многозначных предлогов строится по принципу радиально организованной категории с прототипическим значением в её центре [11]. Кроме того, то или иное значение предлога может формироваться под влиянием преобразования пространств, изменения типа непространственных отношений, перехода контекстных вариантов в отдельное значение, разграничения членов микро-системы.

По определению М.А.Беляевой, предлог /in/ в английском языке выражает в основном следующие значения:

- 1) пространство (отвечает на вопрос где? Например, /He is in the room//;
- 2) время, например: /in winter//; /in August//; /in an hour//; /I shall be back in an hour//;
- 3) состояние, ситуация, например, /He was in great difficulty//; /Our ship was caught in the storm//;
- 4) показываетсферудвижения, например, /In our country the working people are in power//;
- 5) показывает принадлежность к организациям, например, /to be in the army//; /to be in the Parliament/ [12, 204].

Исследования показывают, что предлог /in/ в английском языке может выражать действие, которое происходит в рамках определенного пространства. Можно также сказать, что с точки зрения семантики зависимость определенной группы слов и их форм непосредственно обусловлены с общими особенностями строения английского языка. Например:

- /I like to bathe in the sea//;
- /A full moon bathed the countryside in a silver light//;
- /His poetry was slow in achieving recognition//;
- /Baby cried till it was blue in the face//;
- /You may talk you are blue in the face//;
- /He is the slowest in the class//.

В данных предложениях предлог /in/ не обладает семантической самостоятельностью. Однако в зависимости от контекста употребления он может семантически варьироваться. Даже в двух предложениях сочетания /intheface/ выражает разные значения. В первом случае оно выражает значение «до синошности лица», а в другом же «до пропадения голоса».

Предлог /in/ в английском языке может выразить определенное лексическое значение, он также употребляется в значении /во внутрь/, /внутри/. Например: ;Bringhimin!; ;Comein!

В этих предложениях мы можем убедиться в том, что предлог /in/ выполняет определенную функцию и обладает когнитивной семантикой. Если же мы употребим предложения просто ;Bringhim!, но в данном варианте речь просто пойдет о приведении некого человека от одного места в другое и данном контексте не имеется в виду закрытое помещение, однако в первом случае имеется ввиду только закрытое место (комната, зал, внутри забора).

В других контекстах предлог /in/ употребляется в различных семантических оттенках. Например: /He didn't feel quite comfortable in his brother's coat//; /I don't feel comfortable in high heeled shoes//; /It wouldn't be comfortable to walk in those shoes//.

Как отмечает Н.Д. Арутюнова, в фокусе лингвистики сейчас введено «рассмотрения феномена жизни, в центре которой находится человек со всеми его психическими «составляющими», формами социального существования и культурной деятельности» [2, 3-4]. В казахской лингвистике была сделана попытка анализа когнитивного механизма терминологии [3, 16].

Безусловно, предлоги являются одним из средств репрезентации пространственных отношений в языке. В отношении английского языка данная проблема приобретает особую значимость, так как в английском языке именно предлоги и порядок слов служат основным средством связи слов в словосочетании и предложении. Предлоги современного английского языка /in/, /on/, /at/ обычно используются для отражения пространственных ситуаций. Однако они являются наиболее «проблемными» в плане их практического использования, поскольку они обладают многозначностью, а это, в свою очередь, создает условия для синонимии в реализации. Исследование синонимии предлогов в рамках когнитивной лингвистики дает возможность учитывать вневингвистические факторы, влияющие на выбор их, а также представлять их концептуальную структуру в виде удобной для восприятия и запоминания форме.

В любом языке пространственные отношения могут быть представлены различными средствами. Предлоги в основном репрезентируют пространственные отношения на лексическом уровне языка. Они, как основные средства связи лексических единиц в высказывании, играют важную роль в формировании смысла предложения. Предлоги служат средством передачи наших представлений об окружающем мире, они являются своеобразным средством для общения человека с внеязыковой действительности.

В современной лингвистике пользуются разными подходами для описания семантики предлогов с пространственным значением. Однако для изучения семантики предлогов, выражающие пространственные отношения, наиболее перспективным считается когнитивный подход, так как этот метод учитывает междисциплинарные связи. Изучение пространственных предлогов в рамках когнитивного подхода учитывает взаимодействие носителя языка с окружающей действительностью, что позволяет более объективно оценивать происходящие в языке явления.

В современной лингвистике семантическая природа предлогов интерпретируется по-разному. Например, одни ученые ограничивают значение предлогов лишь грамматической ролью в языке, т.е. рассматривают их как связные элементы между словами в предложении (Р.В. Болдырев и др.), другие признают лексическую самостоятельность предлогов (О.Н. Селиверстова, Т.Н. Маляр и др.).

По мнению Г.Е. Крейдлина, «...можно считать, что пространственные предлоги служат средством выражения семантических пространственных отношений, понимаемых более широко, чем это обычно принято. Помимо собственно пространственных отношений, мы будем, выделяя временные, таксономические, социальные, психические и другие отношения, говорить о временном пространстве, о пространстве таксономическом, социальном и других, устанавливая соответствия между ними. Различение типов семантических пространств, рассмотрение предлога как некоторой функции, переводящей одно пространство в другое, пространственная идеология вообще открывают, как нам кажется, новые возможности для описания значений и употреблений пространственных предлогов [4, 19].

По мнению Д.Пайара, многочисленные отношения, выражаемые предлогами, можно свести к трем основным отношениям: пространственным, временным и функциональным [5, 160]. К основным же значениям предлога относятся пространственные и временные, которые выводятся из некоторого общего и абстрактного отношения, устанавливаемого во всех употреблениях предлога [5, 152]. Описание предложного значения в виде абстрактного сценария предполагает, по мнению Д.Пайара, «учет элементов ближайшего окружения предлога, а именно термов X и Y, вводимых сценарием предлога» [5, 163].

Е.С. Кубрякова определяет ту структуру, которая объективируется сеткой связанных значений предлога и которая формируется за счет главного концепта этой структуры - концепта размещения объекта внутри другого объекта или же движения, направленного внутрь объекта или же происходящего внутри определенной среды [6, 6]. На этой почве строится единая образная схема, позволяющая описывать «все основные значения предлога, а главное представить себе сцены, стоящие за конструкциями с предлогом, и объяснить их» [6, 8].

Следует сказать, что в лингвистике широко распространено мнение, согласно которому «семантические структуры предлогов, описанные в словарях как полисемантические, могут быть сведены к одному - «идеальному» - значению, распадающемуся на несколько типовых употреблений» [7, 92].

M.A.Orujev¹

¹*Ganja State University*

THE PROBLEM OF LINGOPRAGMATIC FEATURES OF TERMS OF FRENCH ORIGIN IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract

The article describes lingvopragmatic features of terms of French origin in the Azerbaijani language. The article on the basis of concrete examples revealed pragmatic and structural-semantic features of French terms in the terminological dictionary of the Azerbaijani language. The factors that contributed to the potential ability to express the distinctive values of certain borrowings of French origin, based on the author's intentions were clearly traced in the preferred examples. Deep and systematic analysis of these factors have helped to describe the features of this group lingvopragmatic terms, the specifics of semantic adaptation of French loans in the Azerbaijani language.

The article also typologically analyzes the invective lexical units in the Azerbaijani language, which were formed on the basis of borrowed terminology from the French language. As is known, invective vocabulary is a lexical layer of language that includes words spoken with the intention to offend or humiliate a person. Also, the invective lexical units have expressive semantics. The structure of the invective lexical unit combines two groups of words - the first group of literary units of investment, and the second non-literary invective units. In this article, the author mainly focuses on the literary invective units encountered in the literary works of Azerbaijani writers and poets.

Key words: the Azerbaijani language, the terms of French origin, lingvopragmatics, intentionality.

МРНТИ 16.21.07

P.Pzаeva¹

¹*Азербайджанский университет языков, г.Баку, Азербайджан*

СЕМАНТИКА ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДЛОГОВ В СВЕТЕ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье рассматриваются семантические и концептуальные особенности предлогов, выражающие пространственные отношения. Анализ литературы по исследуемой проблеме показывает, что предлоги не раз были предметом исследования. Основные проблемы в этих работах связаны с определением сущности предлогов, их места в системе частей речи. В ней также рассматривается проблема семантики предлога, проблема полисемии предлогов, а также наличие функциональных характеристик у передаваемых данными предлогами локальных отношений. В статье анализируется семантика английских предлогов /in/, /on/, /at/ точки зрения когнитивного подхода. Анализ пространственных значений приводит к выделению одной обобщенной характеристики значения предлогов /in/, /on/, /at/, то есть к выявлению их когнитивной модели. Лингвистами предлагаются различные способы описания семантики предлогов - от анализа одного предлога до системного описания группы предлогов разных языков. В данной статье предлог нами понимается как неизменяемая часть речи, лексическое значение которой раскрывается в сочетании слов и которая употребляется для выражения грамматических связей и различного типа отношений между единицами языка.

Ключевые слова: концептуализация, семантика, концептуальная структура, предлог, пространственные отношения, когнитивный подход, когниция, значение, категория.

Когнитивная лингвистика, появившаяся в конце прошлого столетия, дает возможность изучать лингвистические явления совместно с данными исследований психологии, антропологии, социологии, нейролингвистики и др. наук. По определению Т.Ф. Плехановой, «в контексте интегративных поисков решения проблем взаимодействия языку отводится центральное место, так как он играет роль посредника всех интерактивных процессов. При этом меняется сам подход к языку: последние десятилетия отмечены в лингвистике возрастанием исследовательского интереса к проблемам анализа языка как дискурса, т.е. языка в социокультурном контексте» [1, 5].

Концепции антропоцентрической лингвистики (когнитивная грамматика, прототипическая и фреймовая семантика и др.) принимают за точку отсчета восприятие человеком окружающего мира. Этот подход к построению языковой картины мира реализуется в именовании и восприятии речевых актов, в физических возможностях человека, в выборе языковых средств, находит широкое отражение в его лингвокреативной деятельности, предполагающей единство мыслительной и языковой креативности. Она, т.е. когнитивная лингвистика, обращаясь к традиционно изученным языковым фактам, придерживается новые подходы рассмотрения концептуальной структуры языковых единиц.

«Где же члены правительства, которые вызубрив слово «параллель», показывают политическое мушкетерство?»

Для сравнения в следующем примере можно показать выражение положительной коннотации термина «мушкетер»: «Например, нас - Сабира Рустамханлы, Нусрата Кесеменли и меня в литературе называют мушкетерами». Сабир Рустамханлы, выражая свое отношение, сказал, что это образец мифической дружбы.

В предложенных примерах мы наглядно проследили ряд факторов, которые способствовали потенциальной способности выразить отличительные оттеночные значений некоторых заимствований французского происхождения на основе авторской интенции, которые вошли в терминологическую систему азербайджанского языка. Глубокий и системный анализ данных факторов помогли описать лингвопрагматические особенности данной группы терминов, специфику семантической адаптации французских заимствований в азербайджанской терминологической системе.

Список использованной литературы:

- 1 Норман Б.Ю. *Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций.* – Минск, 2009. – 183 с.
- 2 Олешков М.Ю. *Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект.* – Нижний Тагил, 2006. – 146 с.
- 3 Исхакова Р.Р. *Когнитивный аспект реализации субъективно-межличностной модальности в английском судебном дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение.* – Вып. 34. – 2009. – № 27 (165). – С. 39-43.
- 4 Шевченко И.С. *Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.* – Харьков: Константа, 1998. – 167 с.
- 5 Серж Бодэ. *Репрезентация состояния события, каузальности и действия // Вопросы психолингвистики.* – 2004. – № 2. – С. 6-18.
- 6 Гусейн Джавид. *Избранные произведения.* – В пяти томах. – Ч. 1. – Баку: Лидер, 2005. – 235 с.
- 7 Толковый словарь Азербайджанского языка в четырех томах. – Ч. III. – Баку: Восток-Запад, 2006. – 672 с.
- 8 Мирза Алекпер Сабир. *Хопхопнаме в двух томах.* – Ч. 2. – Баку: Восток-Запад, 2004. – 384 с.
- 9 Джафар Джаббарлы. *Избранные произведения - в четырех томах.* – Ч. 1. – Баку: Восток- Запад, 2005. – 360 с.
- 10 Вахитова Д.К. *Об определении понятия «инвективная лексика» // Научный Татарстан.* – Казань, 2012. – №3. – С. 152-164.
- 11 Кулаков А.Е. *Лингвокультурный и коммуникативный аспекты инвективного лексического инвентаря: на материале территориальных вариантов французского языка Франции, Канады и Африки. Автореферат диссертации кандидата филологических наук.* – Саратов, 2011. – 23 с.
- 12 Булгакова С.Ю. *Принципы и приемы компенсации текстовых лагун // Филологические науки: вопросы теории и практики.* – Тамбов: Грамота, 2013. – №9. – С. 37-40.
- 13 Гаджибейли У. *Избранные произведения в двух томах.* – Ч. 1. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 456 с.
- 14 Емельянова О.Н. *Варваризмы. Стилистический энциклопедический словарь русского языка.* – Москва: Флинта, 2005. – 696 с.
- 15 Шейгал Е.И. *Семантика политического дискурса. Диссертация доктора филологических наук.* – Волгоград, 2000. – 431 с.
- 16 Маткеримова Р.А. *Тексты по специализации на занятиях французского языка // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия филологические науки.* – Алматы, 2016. – № 1 (55). – С. 54-57.
- 17 Демидов О.В. *Инвективная лексика в СМИ (на примере политического журналистского дискурса) // Вестник Челябинского государственного университета.* – Серия журналистики. – 2004. – № 1. – С. 90-94.

М.Ә. Оруджева¹

¹Гянджа мемлекеттік университети

ӘЗІРБАЙЖАН ТІЛІНЕ ФРАНЦУЗ ТІЛІНЕН ЕНГЕН ТЕРМИНДЕРДІҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала Әзірбайжан тіліне француз тілінен енген терминдердің лингвопрагматикалық ерекшеліктеріне арналады. Мысалдар арқылы әзірбайжан тілінің терминологиялық сөздігіндегі кейбір француз терминдерінің прагматикалық құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері анықталды. Осы факторларды терең және жүйелі талдау әзірбайжан тілінде француз тілінен енген кірме сөздердің семантикалық бейімделу ерекшеліктерін сипаттау үшін көмегін берді. Мақалада сондай-ақ, француз тілінде алынған терминология негізінде қалыптасқан әзірбайжан тіліндегі лексикалық бірліктердің типологиялық талдауы беріледі.

Инвективті лексикалық бірлік дегеніміз – адамды балағаттау, төмендету ниетін байқататын сөздер болып табылады. Инвективті лексикалық бірліктер екі топтан құрылады: әдеби, әдебиеттен тыс. Бұл мақалада негізінен әзірбайжан жазушылар мен ақындардың әдеби шығармаларында кездесетін инвективті лексика бірліктері сөз болады.

Түйін сөздер: әзірбайжан тілі, француз енген терминдер, лингвопрагматика, интенционалдық.

Известно. Что текстовые лакуны подразделяются на несколько типов:

1) беллетристические лакуны, образующиеся вследствие коммуникативной связи между автором и читателем в результате несоответствия уровня между автором и читателем или же временного несоответствия между ним: читатель и автор не являются современниками;

2) намеренные лакуны, образующиеся вследствие установки автора на эзотеричность текста и обусловленные особенностями авторской личности и выбранных им поэтических средств;

3) Ненамеренные или случайные лакуны, образующиеся в результате смысловой незащищенности текста и проявляющиеся в виде различного рода ошибок: смысловых и фактографических неточностей [12, 37]. В этом отношении определенная часть терминов французского происхождения в азербайджанском языке представляют лакуны в отличительных дискурсах. Они способны продемонстрировать коннотации, которые могут соответствовать беллетристическим, целевым и нецелевым, то есть случайным лакунам. Обратим внимание на образцы последней группы. С точки зрения стереотипного значения, исследуемые нами лакуны, расцениваются, как производные их неадекватности. Поэтому их следует рассматривать в статусе случайных лакун. В отличие от них в следующем примере У.Гаджибекова мы сталкиваемся с целевой лакунарностью, которую он считал необходимостью для обличения мировоззрения и социального статуса своего персонажа. Обратим внимание на образцы примеров автора, связанные с образованием целевых лакун в результате интерпретации:

Позвольте! Я лишь хотел бы выяснить: чем Мешади Ибад так пришелся по душе Рустамбеку, что он свою единственную красивую дочь- мадмуазель Гюльназ решил выдать за него замуж (У. Гаджибеков) [13, 261-262].

В проведенном исследовании автор обратил внимание на неуместное употребление французских заимствований. Одновременно он ввел русское заимствование «позвольте».

Известно, что варваризмы (от греческого *barbaristosi* латинского *barbaris*) – чужеземный, заимствования из чужого языка слова или выражения не до конца освоенные заимствующим языком (чаще всего в связи с трудностями грамматического освоения, то есть с несоответствием правилам словообразования, словоизменения или сочетания слов действующим в заимствующем языке и поэтому воспринимаемые как чужеродные [14]. В текстах азербайджанского языка предоставляется возможность более точного и целенаправленного употребления варваризмов. Аналогичные случаи, то есть способность заимствованных слов выражать отличительные оттенки в различных дискурсах, превращение автора в выразителя интенции мы можем проследить в терминах «буржуа», «мушкетер» и т.д. Грусть Орхана Памука, свойственная буржуа, не относится к нам. Буржуйская грусть в речи писателя, посвященной отцовскому чемодану, а в разлучные с семьей дни развлекающемуся в имени, оставшемся от деда, к нам не относится. (Г. Мовлуд Буржуазная грусть Орхана Памука не относится к нам). В данном примере термин «буржуа» выражает сарказм автора.

Известно, что эти три мушкетера, довольно часто посещающие данный регион, любили развлечения и выпивки, а иногда выступали в печати в пьяном состоянии. В данном примере автор, с сарказмом описывающий деятельность дипломатов, оправдывающих свою миссию, выражает свое недовольство. И тут очень уместно вспомнить слова одного из видных ученых-исследователей в области политического дискурса Е.И. Щейгала: «Специфика каждого вида дискурса выявляется не только через специфичность сферы и агентов общения, но также и через интенциональность». Интенция коммуниканты, представляющего политику через фрейм театразаклчается в показе того, что к такой политике не следует относиться серьезно, что она не заслуживает уважения из-за неискренности ее участников [15]. Так, например, на основе авторского отношения А.Дюмы к героям в известных произведениях наглядно выражает политическую оценку деятельности дипломатов с аспекта театрального фрейма. Интересно то, что в данном контексте термин «мушкетер» имеет инвективное значение.

Идентичное явление можно наблюдать и с заимствованиями с французского в русском языке: «При заимствовании слово может изменять свою стилистическую окраску. Многие слова, общепотребительные во французском языке, в русском языке свойственны научной или несколько высокопарной речи. Так, проблема в русском языке – научно-политический термин, французское *problème* помимо проблемы, вопроса – означает и простую арифметическую задачу» [16, 56].

На основе результатов исследования инвективной лексики политического дискурса, проведенного учеными можно убедиться в том, что в политическом журналистском дискурсе часто превалирует агрессивная лексика, направленная на конкретную политическую фигуру, не представленную в данной ситуации общения, то есть критика политического оппонента «за глаза» [17, 91]. Аналогичный случай можно проследить и в следующем примере:

возможность наглядно проследить влияние авторской интенции на лингвопрагматические особенности терминологических единиц. Так, оба заимствованных слова способны употребляться в азербайджанском языке как нейтральные, то есть в первоначальном терминологическом понятии. Обратим внимание на следующие образцы:

И блистало в ней прежнее, но уже угасающее обаяние,

И прислуга, похожая. Ну, настоящая мадам! (Г.Джавид) [6, 174]

Владелица машины – мадмуазель, выгуливала собаку для развлечения. (Н. Рафибейли) [7, 278].

В зависимости от авторской интенции можно проследить отличительную особенность разветвленности коннотативного значения во внутри отличительных дискурсов данных терминов в азербайджанском языке. Слово «мадам» в значении «европейская женщина» понимается: Все обновляются, отцы и прадеды, испугавшиеся шляп мадам с широкими полями, похожие на крылья птиц, бросались из угла в угол.

Слово «мадмуазель» в значении «европейская девушка» понимается, как девушка, обосновавшаяся во Франции: Вот таким образом мы совершаем интересное путешествие в родовое древо мадмуазель Айсель. Другие позиционные употребления слов «мадам» и «мадмуазель» придает этим заимствованным лексемам явно негативную коннотацию. Еще в 1914 году журнал «Лек-лек», впервые увидевший свет, в одном из номеров пишет: Смотрю я, мадамы больше никто не обратил внимания на меня, потому что карманы у меня пустые. Здесь термин «мадам» выражает значение «легкомысленной женщины». В том же журнале отмечается, что аналогичное семантическое значение приходится на термин «мадмуазель»: Самая моя заветная мечта – это приобретенные даром деньги, тратить на какую-нибудь красивую мадмуазель (примечание - *Зияддин Магеррамов - автор словаря, транслитерации и вступительного слова литературного памятника печати Ираванских турков «Лек-лек»*).

Следует отметить, что подобное оценочное значение можно встретить и в творчестве М.А. Сабира (1862-1911):

Любимый дедушка – султан! Поведай нам, как ты там? Я поглощен любовью роскошной мадмуазель (М.А. Сабир) [8, 10].

Пощади меня, душа моя – мадмуазель! Я приехал из Одеса только лишь за тобой, моя любимая мадмуазель (М.А. Сабир) [8, 14].

Подобные коннотативные значения можно проследить и в языке произведений Джафара Джаббарлы (1899-1934).

У любующихся весной и чарующих своей красотой мадам мне порой вспоминается Соня (Дж. Джаббарлы) [9, 84].

Как видно, в данных образцах текстов термины «мадам» и «мадмуазель» способны выражать одинаковое значение с инвективными лексическими единицами. Следует вспомнить, что инвектива – это лексическая или фразеологическая единица культурно и национально обусловленного характера, взятая как из кодифицированного, так и некодифицированного пласта языка. Она употребляется с целью преднамеренного унижения человеческого достоинства в грубой форме, унижения статуса объекта, оскорбления, отрицательной оценки как участников и предмета коммуникации, так и ситуации речевого общения в целом, а также потенциальная способность оскорбить инвектуума в целом [10, 160]. Исходя из того, что инвективная семантика терминов «мадам» и «мадмуазель» была неспособна войти в нормативный словарь азербайджанского языка. Они были отнесены к некодифицированному пласту данного языка. Следует добавить, что обогащение инвективной лексики того или иного языка заимствованными словами – явление довольно-таки распространенное. В этом случае возможно или заимствование лексических единиц, имеющих непосредственное соответствие в исходном языке, то есть их инвективное значение, или же случаи соотношения слов, имеющих нейтральную семантику в заимствованной языковой среде, заменяющих термины «мадам» и «мадмуазель» с инвективной лексикой.

А.Е. Кулаков обращая внимание на то, что включение заимствованных лексем в ряд лексических единиц, имеющих инвективное значение в самом французском языке, в связи с отличительными территориальными вариантами данного языка пишет: «Территориальный вариант языка способствует заимствованию инвективной лексики из других языков и в особенности из тех, с которыми он постоянно контактирует. Сюда относятся автохтонные языки или другой полинациональный язык, представленный в исходном варианте. Так, в инвективном лексическом словарном запасе французского языка в Канаде немало единиц, заимствованных из английского языка. Это связано с многовековым сосуществованием этих языков на территории страны при доминирующем положении английского языка [11, 14].

М.А. Оруджев¹
¹Гянджинский государственный университет,
г. Гянджа, Азербайджан

К ВОПРОСУ О ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕРМИНОВ ФРАНЦУЗСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья посвящена описанию лингвопрагматических особенностей некоторых терминов французского происхождения в Азербайджанском языке. В статье на конкретных примерах выявлены прагматические и структурно-семантические особенности некоторых французских терминов в терминологическом словаре Азербайджанского языка. В предложенных примерах были наглядно прослежены род факторов, которые способствовали потенциальной способности выразить отличительные значения некоторых заимствований французского происхождения на основе авторской интенции. Глубокий и системный анализ данных факторов помогли описать лингвопрагматические особенности данной группы терминов, специфику семантической адаптации французских заимствований в Азербайджанском языке.

В статье также подвергаются типологическому анализу инвективные лексические единицы в Азербайджанском языке, которые сформировались на основе заимствованной терминологии с французского языка. Как известно, инвективная лексика – это лексический слой языка, который включает в себя слова, сказанные намерением оскорбить или унижить человека. Также инвективные лексические единицы обладают экспрессивной семантикой. По структуре инвективные лексические единицы объединяют в себе две группы слов – первая группа литературные инвективные единицы, а вторая внелитературные инвективные единицы. В данной статье автор в основном останавливается на литературных инвективных единицах, встречаемых в литературных произведениях Азербайджанских писателей и поэтов.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, термины французского происхождения, лингвопрагматика, интенциональность.

Как известно, лингвистическая прагматика – это одно из сравнительно новых направлений в языкознании. Оно включает в себя множество достижений риторики, стилистики, социологии и психолингвистики. Значит, это изучение поведения языковых знаков в реальном процессе коммуникации [1].

Интенциональность языковых знаков занимает значительное место в ряде проблем, интересующих когнитивное языкознание, перекрещивающееся во многих аспектах с лингвистической прагматикой. Так, лингвопрагматический анализ языкового явления в рамках коммуникации не станет исчерпывающим без учета когнитивных факторов, присущих процессу речевого взаимодействия коммуникантов [2]. В этом отношении с твердостью можно сказать, что в рамках системного внедрения прагматики терминов французского происхождения, занявших определенное место в терминологической системе азербайджанского языка, когнитивная функция языковых знаков данной группы неизбежно подлежит всестороннему изучению. В ряду данных функций интенциональность, формирующая акт коммуникации, несомненно, выходит на первый план. Так, интенция является тем доминирующим условием, которое предопределяет и организует содержание коммуникативного акта [3, 40]. Одновременно с интенцией коммуниканты коррелируют такие компоненты речевого акта, как коммуникативная ситуация, выбор средств общения, адекватных для реализации данной интенции (экспонента знака) [4, 115]. Иначе говоря, демонстрирование оттеночных значений конкретно взятых языковых знаков в ходе проведенного нами исследования терминов французского происхождения в коммуникативной ситуации того или иного контекста, реализуются данными языковыми знаками со значениями коммуникантов, то есть диктуются интенцией. Как отмечает Серж Бодуэн, интенциональность – это способность представлять неким образом окружающий мир. Единственный способ объяснения явления интенциональности и закономерного поведения основан на предположении, что когнитивное функционирование заключается в деятельности на основе репрезентаций, важнейшей характеристикой которых является символичность, как принципиальная интерпретируемость [5, 6]. Именно интенция коммуникантов, наблюдаемая в предложенных образцах, способствует возможности продемонстрировать все словарные значения кроме тех или иных терминов французского происхождения, их саркотические, иронические, равнодушно-критические и другие оттеночные значения. Так, например, на основе позитивного употребления слов «мадам» и «мадмуазель» французского происхождения, перешедшие в азербайджанский язык, предоставляется

- 10 Оралбаева Н. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысының совет дәуірінде дамуы // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 1981. – Б.27-33.
- 11 Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 192 б.
- 12 Балтабаева Ж. Семантико-стилистические функции неоформленной родительного и винительного падежий в казахском языке: канд. филол. наук. ... дисс. – Алма-Ата, 1984. – 160 с.
- 13 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 298 б.
- 14 Шаяхметова М.Х. Етістіктің лексика-граматикалық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 308 б.
- 15 Нұрханов С. Қазақ синтаксисіндегі көне құбылыс // Қазақстан мектебі. – 1968. – Б. 70-73.
- 16 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1967. – 250 б.
- 17 Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 210 б.

С.А. Оданова¹, А.О. Тымболова¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет

ПРОЯВЛЕНИЕ ЗАКОНА ЭКОНОМИИ В ОКОНЧАНИЯХ

Аннотация

В статье рассматриваются разные окончания, которые подверглись к экономии при процессе коммуникации, также дается всестороннее пояснение и анализируются причины их возникновения. Использование окончаний в нужном месте или же наоборот, отсутствие (сокращение его) является частым явлением в развитии языка, и к тому же приведены доказательства.

Не существует окончаний, которое не употребляется в сокращенном виде. В результате экономии появились разные варианты окончаний, использование окончаний в сокращенном виде уже является законным явлением в языке. Одним из результатов экономии в языковой сфере считается появление и формирование нулевых форм в ряду с формами, у которых есть окончания, но этот процесс никак не влияет на функцию изменения значений. Именно об этом толкует данная статья.

Также в настоящей статье рассказывается об особенностях выпадения окончаний или же слога, также наличие окончаний (падежные, множественного числа, притяжательной формы) только в последнем слове, которое является одним из однородных членов предложения. Было доказано то, что падежные формы кроме именительного падежа, имеют свои индивидуальные формы (аффиксы, т.е. окончания), и к тому же они используются и в нулевой форме, также с использованием специальных форм. А использование данных падежей в нулевой форме, является результатом влияния закона экономии.

Ключевые слова: закон экономии, явление, аффикс, окончание, редукция, языковая норма, сокращение, падежные окончания, личные окончания, окончания притяжательных местоимений.

S.A. Odanova¹, A.O. Timbolova¹

¹Kazakh State Woman Pedagogical University

THE LAW OF ECONOMY IN AFFIXES

Abstract

In article the different affixes which underwent to economy at communication process are considered, the comprehensive explanation is also given and the reasons of their emergence are analyzed. The use of the affixes in the right place or on the contrary, absence is the frequent phenomenon in development of language.

There are no affixes which are not used in a short form. As a result of economy there were different options of the affixes, the use of the affixes in a short form already is the lawful phenomenon in language. One of results of economy in the language sphere emergence and formation of zero forms among with forms which have affixes is considered, but this process does not influence function of change of values in any way. It is interpreted by this article.

Also in the present article it is told about features of loss of the affixes or a syllable, also existence of the affixes (case, plural, a possessive form) only at the last word which is one of homogeneous parts of the sentence. Were the fact that case forms except the Nominative case, have the individual forms (affixes) is proved, and besides they are used also in a zero form, also with use of special forms. And the use of these cases with a zero form, is result of influence of the law of economy.

Key words: law of economy, phenomenon, affix, reduction, language norm, declensional affixes, personal affixes, affixes of possessive pronouns.

Септік көрсеткіштері нақтылықтан жалпылыққа, дерексіздікке қарай даму барысында және стильдік мақсатта үнемделеді. Септік жалғаулары ықшамдалғанда мағыналық ерекшелік болатыны байқалады және бұл ерекшелік сөздің мағыналық құрылымын өзгертетіндей жоғарғы дәрежеде емес.

Тәуелдік, жалғауларының қолданыста ықшамдалуы. Жіктеу есімдіктерінің ішінен тек ілік септіктегі біз, сіз есімдіктерінен соңғы зат есімдерге кейде тәуелдік жалғаулары жалғанбай қолданылатыны белгілі. Сонымен қатар Р.Сыздықова батырлар жырындағы тәуелдік жалғауларының түсіріліп қолданылуына мысалдар келтіре отырып, былайша ойын қорытады: "Бұл, сірә, о баста тек өлең синтаксисіне ғана байланысты қалыптасқан конструкция болар деген пікір бар және ол тек ертедегі қазақ поэзиясында ғана емес, ХІ ғасыр ескерткіштерінен (М.Қашқари материалдарынан) бастап, қырғыз эпосы "Манаста" кездесетіндігіне қарағанда жалпы түркі тілдеріне тән құбылыс екендігі байқалады. [9, 134 б.].

Басқа да жалғаулар сияқты тәуелдік жалғаулары I, II жақта жекеше, көпше түрлерінде осы жалғаудың көрсеткіштері түсіріліп, жалғаусыз қолданысы тілімізде кездесетін құбылыстардың бірінен саналады. М.Балақаевтың сөзімен айтсақ "Сонымен қатар, біз, сіз деген екі есімдік ілік жалғауында айтылғанда, олармен байланысты тәуелдік жалғауында айтылуға тиісті сөздер жалғаусыз да жұмсалады, мысалы: *біздің еліміз - біздің ел, сіздің балаңыз - сіздің бала*" [17, 13].

Яғни, ғалым тілдік нормалардың негізі тілдік жүйелер мен заңдылықтар болғанымен, олардан ауытқулардың бәрі бірдей нормадан тыс қалмайтындығын, белгілі мақсатқа лайық мағыналық, стильдік қызмет атқарып, әдеби тілден белгілі орын алатындығын көрсетеді. Сөйтіп, тәуелдік жалғауының I, II жақ көрсеткіштерінің жалғаусыз қолданысы да осылайша тілімізден орын алған құбылыстардың бірі деп есептеуге болады. *Біздің халық біле білсең бір ғажап (Қадыр Мырза Әлі). Бұлардың істейтін қызмет, жұмыстары қайда?* (Б.Соқпақбаев).

Тәуелдік жалғауының стильдік мақсатта түсіріліп қолданылуы - тілдегі дағдылы құбылыстардың бірі. Әсіресе, сіздің, біздің сияқты ілік жалғаулы есімдіктермен тіркескен сөздерде және бірыңғай мүшелердің тек соңғысына жалғанып үнемделеді.

Көптік жалғауының қолданыста ықшамдалуы. Көптік жалғауының да қосымшалы, қосымшасыз қолданысы ықшамдалу заңдылығымен тығыз байланысты. Көптік жалғауының қосымшасыз қолданысы да тілімізде бар, қолданысқа енген дағдылы жайттардың бірінен саналады.

Көптік жалғауы зат есімдер мен заттық мағынада қолданылатын басқа сөз таптары да өздерінің алдынан көптік мәнді білдіретін сөздермен тіркесе қолданылғанда, стильдік мақсатта, бірыңғай мүшелердің тек соңғысына жалғанып, бір буыннан немесе үш дыбыстан 12-15 дыбысқа дейін үнемделеді. *Сондықтан анау Жәнібек, мынау Бөгенбай, сонау Есеттермен бұрынғыдан бетер қойындаса түспеске жағдайы жоқ* (Ә.Кекілбаев).

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, контексте қосымшалардың жасырын қолданылу заңдылығы тілдегі басы артықтықты болдырмауға, сөздердің айтылуын жеңілдетуге, ойды тез жеткізуге ықпал ететін, уақытты үнемдеуге әсері бар құбылыс екенін анықтадық. Осы мақсат орындалу кезінде тілде пайда болған өзгерістер бірте-бірте тілде орнығып, қалыптасып, сол арқылы тілдің дамуын іске асырады. Үнем заңының тілдің барлық саласына қатысты екенін байқауға болады, бірақ олар бір-біріне қатыссыз деп қарауға болмайды. олар бір-бірімен тығыз байланыста. Сонымен үнемдеу - фонетикалық өзгерістерден бастау алып, тілдегі құрылымдық өзгерістерді тудыратын кең ауқымды, күрделі де жан-жақты, тілді дамытатын құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- 2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1974. – 408 б.
- 3 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
- 4 Смаилов Т.Х. Фонетические процессы в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1979.–26 с.
- 5 Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 136 б.
- 6 Айғабылова Г. Қазақ тіліндегі ықшамдалған сөздер мен сөзформалар: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 1995. – 128 б.
- 7 Базылхан Б. Монголиядағы қазақтардың тілі. – Улан Батыр, 1990-1991. – 207 б.
- 8 Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. – Казань: Татиздат, 1933. – X. – 156 с.
- 9 Сыздықова Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. – Алматы: Санат, 1995. – 120 б.

кезегінде сөз мағынасының семасының өзгеруіне әсер етеді. Бұл туралы профессор Н.Оралбаева "Табыс септіктің сөзге жалғанбауы оның мағынасына ешбір әсер етпеуі мүмкін емес, оның сөзде қолданылмауы мағынасына жалпылық реңк береді" [13, 25 б.].

Табыс септігінің бірыңғай мүшелерге тіркесіп келуі де тілімізде жиі қолданылады.

Жалғаусыз ілік, табыс септіктерінің стильдік қызметін арнайы зерттеген Ж.К.Балтабаева: "Сонымен, жалғаусыз септіктердің қолданылуы белгілі оралымдарда бір аффикстің (жалғаудың, жұрнақтың) қайталануын болдырмай, айтылуды жеңілдетіп, тілдік құралдардың ықшамдалуына жағдай жасайды", -дейді [12, 83 б.]. Профессор Н.Оралбаеваның пікірі де осы тұжырымды нақтылай түседі: "Қосымшалы, қосымшасыз формалардың қолданылуы тілдің үнемділік заңдылығына тығыз байланысты" [10, 27 б.].

Табыс септігі белгісіздік, жалпылық мағынада қолданылғанда, жалғаусыз (жасырын түрінде), яғни түсіріп қолданылатыны белгілі, стильдік мақсатта бірыңғай мүшелердің ең соңғысына ғана табыс септік көрсеткіші жалғанып ықшамдалады.

Барыс септігінің қолданыста ықшамдалуы. Барыс септігі сөзге жалғанып, бағыт мәнін білдіреді. «Барыс септік жалғауы кейде (сирек) түсіріліп қолданылады, сондай-ақ, кетті етістігімен тіркескен жер-су, мекен аттарындағы барыс септік жалғауы да кейде түсіріліп айтылады дей келе ғалым С.Исаев мынадай мысал келтіреді: *Мәскеу(ге) бардым, не көрдім? Туысқан – туған ел көрдім (Жамбыл). Алматыға кетті – Алматы кетті.* [13, 88 б.]. Барыс септігі де ілік септігі сияқты бірыңғай мүшелерге жалғанғанда, бірыңғай мүшенің әрқайсысына жеке-жеке жалғанбай, тек соңғы мүшеге ғана тіркесетін тұстарын көркем шығармалардан көптеп кездестіреміз. 1. *Думан – той, сән – салтанат жатыр алда, Жаяйық миллиардтың мол дастарханын, Алатау(ға), Алтай(ға), Арқа(ға) мен Атырауға! (М.Мақатаев).* 2. *Үй ішінде үлкен айна, кереует, төсек-орынға дейін түгел жиюлы тұр.*

Барыс септігі *ауды, келді, барды, өтіп кетпекші* сияқты қозғалу етістіктерімен тіркесіп келген жалқы есімдерге және бағыт-бағдар мағынасын білдіретін қозғалу етістіктеріне жалғанғанда әрі стильдік мақсатта үнемделіп қолданылуға бейім.

Қосымшасыз жатыс септігінің қолданысы. Жатыс септігінің жалғаулары алдынан *осы, сол, келер жыл, биыл т.б.* анықтауыштық қатынастағы сөздер қолданылғанда ықшамдалады. Бұның себебі ұқсас ұғымдардың сыйысуынан деуге болады. Яғни, жатыс септіктегі сөздердің өздері уақыт, жыл мезгілдеріне қатысты сөздер болып келеді. Жатыс септіктегі сөз өзінің алдынан *сол, осы, биыл т.б.* анықтайтын сөздер тіркескен мезгіл мәнді зат есімдерден болғанда және бірыңғай мүшелерде үнемделеді. 1. *Жаз(да) киерін, қыс(та) киіп, жарлы қайдан байысын (Мақал).* 2. *Ыбырай осы жаз(да) қып-қызыл от ішіне барарын әбден сезді (Ж.Молдағалиев).*

Шығыс септігінің қолданысы. Шығыс септіктің көрсеткіштері де стильдік мақсатта бірыңғай мүшенің соңғысына ғана жалғануы да дағдылы, тілімізде орын алған құбылыс. Шығыс септік жалғаулы есімше тұлғасына тіркесіп келген соң шылауының ықшамдалу заңдылығының нәтижесінде *-қасын, -гасын, -кесін, -гесін* тұлғасына ауысуын былай көрсетуге болады: *барғаннан соң- барған соң- барғансын –барғасын.* Бұдан мынадай өзгерістерді байқауға болады: *барғаннан* деген шығыс септіктегі есімшенің шығыс септігі түсірілуі тілімізде бар құбылыс, сондықтан мүлдем түсіріліп, барған соң түрінде айтылып, жазылады. Сондай-ақ қолданыс нәтижесінде тұрақсыз **н** дыбысы түсіріледі, ашық **о** қысаң **ы**-мен шылау құрамында ауысып, жылысу құбылысы әсерімен есімше тұлғасымен кірігіп кеткен де, ықшам тұлғаға ауысқан. Шығыс септіктің ықшамдалуы, әсіресе, ауыз әдебиетінде кең қолданыс тапқан. 1. *Құсайын күн көрсетпейтін болғасын, Әміре Алтай жағзына қызметке кетеді (Д.Әбілов).* 2. *Едіге өлгеннен кейін отыз жыл өтпей жатып-ақ Алтын Орда Хорезм, Қырым, Бұлғардан айрылды (І.Есенберлин).*

Шығыс септігі *асты, ауды* тәрізді етістіктермен тіркескенде және өткен шақ есімшенің шығыс жалғаулы тұлғасына *соң* шылауы тіркесіп, *ған-нан соң* тұлғасынан ықшамдалып *-гасын, -қасын, -кесін, -гесін* варианттары пайда болып, шығыс жалғауы түсіріліп қолданылады. Бірыңғай мүшелердегі септік жалғауы ықшамдалып, тек соңғысына жалғанады. Мұнда әрі тілдік құралдары ықшамдалады, әрі стильдік мақсатта қызмет атқарады.

Көмектес септік қолданысы. Бұл септіктің жалғауы қазақ тілінде жасырын қолданылмайды. Бірақ басқа септік жалғаулары сияқты бірыңғай мүшенің тек соңғы мүшесіне жалғану қасиеті бар. *Шамасы, мына аспанның да қары*, жауыны*, қара нөсерімен бірге осындай ала бұлтты ызғырық шағы болатын сияқты (Ә.Нұрпейісов).*

Жіктік жалғауының толық түрінің бір нұсқасы ретінде қолданылатын буын немесе дыбыс түсірілуі арқылы ықшамдалған қысқа түрі де тілдік жүйеде орныққан. Жіктік жалғауларының ықшамдалуы мағынаға ешқандай әсерін тигізбейді.

Септік жалғауларының қолданыста ықшамдалуы. Қазақ тіліндегі септік жалғауларының барлығы да үнемделеді. Бірақ үнемделіп қолдану барлық септікте бірдей дәрежеде емес. Сөздегі септік жалғаулары үнемделуінің көріністерін төмендегі мәселелермен байланыстыруға болады:

- нақтылықтан жалпылыққа, дерексіздікке ұмтылуы;
- ұқсас ұғымдардың атауын білдіретін бірыңғай мүшелердің тек соңғысына жалғануы;
- стильдік мақсат.

Бұл жалғаулардың тек соңғы мүшеге жалғануынан бір буыннан (екі немесе үш дыбыстан) үш-бес буынға (12-15 дыбысқа) дейін қосымшалар құрамынан буындар немесе дыбыстар түсіріліп, ықшамдалады. Сонымен қатар бірыңғай мүшелерді байланыстыратын жалғаулық шылаулар да септік жалғауының үнемделуіне жағдай туғызады.

Септік жалғауларының ықшамдалуын үнемдеу заңының тілге ықпал етуінің бір көрінісі ретінде атауға болады. Айталық, изафеттік және объектілік тіркестер, құранды етістіктер, күрделі етістіктер т.б. құрамында септік жалғауының түсіріліп айтылуы немесе жасырын қоланылуы. Бұл құбылыс Н.З.Гаджиева, Н.Оралбаева, С.Исаев, А.Хасенова, Р.Сыздық т.б. ғалымдар тарапынан біршама зерттелген. Айталық, белгілі ғалым С.Исаев ілік септік пен табыс септік тұлғалары түсіріліп қолданылған жерде бұл тіркестің, ілік септікті сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің және табыс септікті сөз бен сабақты етістіктің арасына басқа сөз араластырып қолдануға болмайтындықтан, ол екі сөздің (ілік септік түсіп қалған, табыс септік түсіп қалған сөз) грамматикалық байланыс тұлғалары ғана ықшамдалып қоймайды, сонымен бірге семантикалық жағынан да бір-біріне кіріге түсіп, лексикалана бастайды, бір ұғымның атауы ретінде, бір сөздің мәнінде жұмсала бастап, тұрақты (идиомалық) тіркес, атаулық терминдік тіркес, түбір етістікке (құранды) айналады [11, 86]. Бұл жерде ғалым тек грамматикалық тұлғалар ғана ықшамдалып қоймайды, сонымен бірге семантикалық жағынан кірігіп бір атау (күрделі сөз т.б.) жасалатындығын да ерекше атайды. Ж.Балтабаева да ықшамдалу заңдылығы мен стильдік мақсаттағы қолданыс септік жалғауларының жасырын (жалғаусыз) қолданылуының себептері деп санайды. [12, 54 б.].

Ілік септіксіз байланысқан тіркестер жөнінде С.Исаев: "Бұдан көрінетін ерекшелік ілік септік жалғаусыз байланысқан тіркестер нақтылы меншікті мағынадан гөрі қатыстық, абстрактілік, атауыштық мәнді басымырақ білдіреді де, көбіне тұрақты, терминдік атауыштық сипатқа ие болып қалыптасады", -дейді [13, 87 б.]. Ілік септік жалғауының қолданылмауы, яғни нөлдік тұлғада қолданылуы бірыңғай мүшелерде ерекше орын алады. Бұны бірыңғай мүшелерді арнайы зерттеген М.Х.Шаяхметова өз еңбегінде толық дәлелдеген [14]. С.Нұрханов изафеттік құрылыстағы ілік пен тәуелдік жалғаулы сөздер тіркесіндегі екінші компоненттің, яғни III жақтағы тәуелдіктің көрсеткішін түсіру ертеректегі нұсқалар мен ауыз әдебиетінде кең түрде қолданылғандығын айтады [15, 70-73 бб.].

Сонымен, жалғаусыз қолданылған ілік септігі ойды түрліше жеткізуге мүмкіндік жасап, изафеттік конструкциялар түрін арттырып, сөзге тамаша икемділік береді деген Ж.Балтабаеваның пікірі өте орынды айтылған ұтымды пікір деп санаймыз.

Ілік септік жалғауы бірыңғай мүшелердің тек соңғысына ғана жалғанып, тілдік құралдарды ықшамдайды әрі стильдік мақсатта қолданылады: *және, мен, бен, пен* жалғаулық шылаулары бірыңғай мүшелердің арасын жалғастыру қызметінде қолданылғанда, ілік септік көрсеткіші түсіріліп (жалғаусыз) қолданылады.

Табыс септік жалғауының қолданыста ықшамдалуы. Септік жалғауларының ішінде нөлдік тұлғада жиі қолданылатын септіктің түріне табыс септігі де жатады. "Қазақ тілінің грамматикасында": "Түркі тілін зерттеуші көптеген ғалымдар табыс септігінің ашық немесе жасырын түрде айтылуын түркі тілдеріндегі белгісіздік категориясымен (категория неопределенности) байланысты құбылыс деп түсінеді, яғни, табыс септігі арқылы көрінетін істің, қимылдың объектісі нақтылы бір ғана зат болса, табыс септігі жасырынбай ашық айтылады да, істің, қимылдың объектісінің нақтылы қай зат болатыны табыс септіктегі сөзден көрінбей белгісізденіп тұрса, табыс жалғауы арнайы айтылмай түсіп қалады" [16, 60 б.]. Профессор С.Исаев табыс септігі өзі тіркесіп тұрған етістіктің алдында жалпы абстракты мағынада келгенде, табыс септік кейде түсіп қалатынын айтады: «*кітап оқыдым (әйтеуір бір кітап оқыдым), жеміс сатып алдым (жалпы жеміс сатып алу), маған ойыншық әперді (әйтеуір бір ойыншық әперді) т.б.*» [13, 89 б.]. Табыс септігінің үнемделуі өз

Н.Т. Сауранбаев көрсеткен есімшеден соңғы (барғам) түріне, А.Ысқақов жіктік жалғауының ықшамдалу формасының екінші түрін ұсынып, екінші үлгісіне тән **-а, -е, -й** формалы көсемшенің бірінші және үшінші жақтарында да жиі кездеседі,"–деген. Мұнда ғалым *болам (боламын), болад (болады)* сияқты қолданысты айтқан. Осы оқулықта А.Ысқақов болымсыз етістікте де жіктік жалғауын ықшамдап қолдану барын көрсеткен: "жазуда да, ауызекі тілде де екінші үлгі бойынша жіктеліп, *өкінбеймін, аямаймын, жібімеймін* деген сияқты болып келетін көсемшенің ауыспалы формасының орнына *өкінбен, аяман, жібімен* деген формада қолданылады". Оның себебін ғалым екпін түспеуден деп түсіндіреді [2,74-76 бб].

М.Томанов -ған есімшесінен кейін тіркескен соң шылауына екпін түспеудің салдарынан редукцияланып, *келгенсін, барғасын, айтқасын, көргесін т.б.* тұлғасында қолданылатынын айтады. Мұнда үнемдеу заңының нәтижесінде **соң** шылауы өзгеріп, грамматикалық формант дәрежесіне жеткен [3, 47].

Жіктік жалғауының 1-жақтағы қысқа түрі **-м** екі жағдайда көрінеді:

1) көсемшенің **-а, -е, -й** түрінен соң,

2) есімшенің **-ған (-ген, -қан, -кен)** тұлғасынан соң **-м** тұлғасына ықшамдалады. Үнемделудің бұл түрі тілдік дамудың көне кезеңдерінде-ақ қолданылған.

Т.Смайлов: «Егер есімшенің -ған, -ген, -қан, -кен жұрнақтарына жіктік жалғауы жалғанса, есімше жұрнағының соңғы н дыбысы түсіп қалады» дей келе, мынадай мысалдар келтіреді: *барған-мын - барғамын; болған-мын - болғамын; келген-мін - келгемін; көрген-мін - көргемін; түскен-мін – түскемін; іскен-мін- іскемін*"[4, 23 б.]. С.Мырзабеков зерттеулерін қарастырғанда, әдебиетіміздің көрнекті жазушысы М.Әуезовтің «Абай жолында» жіктік жалғауының толық вариантынан гөрі, ықшам вариантының көбірек қолданылатынын айта келіп: «...мұндай қосымшалардың ықшам қолданылуын әдеби тіл нормасынан тыс деп айту орынсыз, бұл қолданысты түсінбеу, жат көру мүмкін емес, ол стильді бұзып, қолайсыздық туғызып тұрған жоқ. Оқырман оны әдеттегі тілдік заңды құбылыс ретінде қабылдайды, сондықтан мұндай ықшамдалып қолданылған жіктік жалғауын тілдік норма ретінде қабылдауымыз керек», дегенді айтады [5]. Г.Айғабылова да **н** үнді дыбысының түсіріліп айтылуы **-ған, -ген, -қан, -кен** формалы есімшелер бірінші және екінші жақта жіктелгенде, анық байқалады», - дей келе, *барғанмын - барғамын, барғансыз - барғасыз* т.б. мысалдар келтіреді. Қолданыстағы бұл үнемделулерді халыққа «әбден сіңісті болған» ықшамдалу деп санайды. [6, 54 б.]. Моңғолия қазақтарының тілін зерттеген Б.Базылхан Баян-Өлгей говорында I, II жақ жіктік жалғауының жекеше, көпше түрлері есімшенің -қан, -кен, -ған, -ген тұлғасына жалғанғанда, оның құрамындағы (есімше жұрнағының) **н** дыбысының түсіріліп айтылуын қарт адамдардың сөйлеу тілінің ерекшелігі деп санайды [7, 86 б.].

Жіктік жалғауының III жағының көрсеткіші құрамындағы қысаң **ы, і** дыбыстары түсіріліп **д, т** түрінде қолданылуы тілімізден орын алған құбылыстардың бірі болып саналады. Жіктік жалғауының үшінші жағы көрсеткішінің құрамындағы **ы, і** дыбыстарының түсірілуінің бір себебі - екпінсіз буында қысаң дауыстылар түсіріледі. Бұл жалпы түркі тілдерінде бар құбылыс. Ол жайында В.А.Богородицкий “Түркі-татар тіл біліміне кіріспе” атты еңбегінде былай дейді: "... татар тілі дауыстыларының екпінсіз буында әлсірейтінін айтып, табиғатынан қысаң дауыстылар екпінсіз буында нөльге дейін қысқарады” [8, 49 б.].

Сонымен, жіктік жалғауының III жағындағы **-ды, -ді** тұлғасы құрамындағы **ы, і** қысаң дауыстылары түсірілуге бейім, яғни екпінсіз буында түсірілуі ықшамдалу жолдарының айқын мысалы болады.

Тілдік қолданыста ертеден бар, көне тұлғалардың бірінен саналатын I жақ болымсыз етістікке –й тұлғалы көсемшеден соң –мын, -мін, -бын, -бін, -пын, -пін тұлғалары жалғанатыны белгілі. Осы тұлғалардың құрамындағы –мы, - мі, -бы, -бі, -пы, -пі буыны түсіріліп, ықшам –н тұлғасы қалыптасқан. Мысалы: *бармаймын – барман, айтпаймын – айтпан т.б.*

Ықшамдалу тәсілдерінің бірі – жіктік жалғауларының мүлдем түсіріліп, жалғаусыз қолданысы. Ғалым Р.Сыздық өлеңнің синтаксистік құрылысының прозадан айырмашылығының бірін ықшамдалу заңдылығымен байланыстырады. Өлеңдердегі өлшем, ұйқас талабы, одан соң стильдік талаптарды ескеруде де ықшамдау кездесетіндігін ерекше атайды. Яғни, ықшамдау амалдары сан алуан дей келе: "Әдетте, қазақ поэзиясында бұрыннан қолданылып келе жатқан ықшамдау тәсілінің бірі - кейбір жалғауларды түсіріп кету болатын", -десе [9, 133], ал профессор Н. Оралбаева: Жіктіктің қосымшасыз формада қолданылуы да тілде бар құбылыс", - дейді [10, 22 б.].

С.А. Оданова¹, А.О. Тымболова¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҮНЕМ ЗАҢЫНЫҢ ЖАЛҒАУЛАРДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада қарым-қатынас кезіндегі қосымшалардың үнемделуі туралы жан-жақты түсінік беріле келіп, олардың түсірілу себептеріне талдау жасалады. Қосымшалардың тиісті орында бірде қолданылып, бірде қолданылмауы тілдің даму сатысында кездейсоқ бірлі-жарым құбылыстарға жатпайтыны туралы дәлелдемелер келтірілген.

Жалғаулардың ішінде ықшамдалып қолданылмайтын түрі жоқ. Үнемделу нәтижесінде біраз жалғаулардың варианттары пайда болған, жалғаулардың үнемделіп қолданылуы тілдегі заңды құбылыстардың біріне айналған. Үнемделу заңдылығының нәтижесінде тілде жалғаулар категорияларының қосымшалы тұлғаларымен бірге, нөлдік тұлғалар да қалыптасқан, сондай-ақ бұл процесс мағына өзгерту қызметін атқармайтындығы туралы баяндалады.

Мақалада қосымшалардың (жалғаулардың) дыбыс немесе буын түсірілуі арқылы және қосымшалардың мүлдем түсірілуі, қосымшалардың (септік, көптік, тәуелдік жалғауларының) бірыңғай мүшелердің тек соңғы мүшесіне жалғануының қолданыс ерекшеліктері сөз болады. Атау септігінен басқа септіктердің өзіне тән көрсеткіштері бар екеніне қарамастан, септіктердің қосымшасыз, қосымшалы түрде қолданылатыны дәлелденді. Ал септіктердің жалғаусыз қолданысы үнемдеу заңдылығының әсерінен деп танылды.

Түйін сөздер: үнем заңы, құбылыс, қосымша, жалғау, редукция, тілдік норма, ықшамдау, септік жалғау, жіктік жалғау, тәуелдік жалғау.

КІРІСПЕ. Қазіргі қоғамдағы білім мен ғылымға деген қойылатын талап тек қазақстандық қана емес, жалпы бүкіл адамзаттық мәдениет пен рухани дамуға қосар үлесімен айрықша сипатқа ие болып отыр. Осы орайда тарихы тереңнен бастау алатын қазақ тіл ғылымы да өзінің зерттеу бағытын жаңа арнаға бұрып, «адам-тіл-мәдениет» ұштағаны негізіндегі зерттеулермен толығына түсті.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымның, рухтың тілдегі көріністерін зерттеу бағытындағы еңбектер мол. Дегенмен, ойлау мен тіл арасындағы қарым-қатынасқа тікелей ықпал ететін үнемдеу заңының тілдің жүйесіне, құрылымына және оның әр деңгейіне ықпалы – зерттеуді күтіп тұрған мәселелердің бірі.

Тілдің грамматикалық құрылысы қатып қалған құбылыс емес. Ол адамдардың қарым-қатынасын қамтамасыз ету кезінде, өз қызметін атқару үстінде екшеленіп, дамып, күрделеніп отыратыны белгілі. Тілдің грамматикалық категориялардың көрсеткіштері саналатын жалғаулардың қолданыста үнемделуі - жиі кездесетін құбылыс. Жалғаулардың ішінде, қосымшасыз формада қолданылмайтын түрі жоқ.

Қосымшалардың контексте түсіп қалуының да өз заңдылықтары бар, қосымшаларды кез-келген жерде түсіріп айта беруге келмейді. Сондықтан қандай тіркесте, қандай қоршауда, тіпті сөздерде түсіріп айтуға болатынын, немесе болмайтынын ажырата білген жөн.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдегі грамматикалық категориялардың, негізінен, мағыналық өзгерістерге тікелей әсер етпей, сөз бен сөздің арасында байланыстырушылық қызмет атқаруы үнемдеу заңының айқын көрініс табуына жол ашты. Үнемдеудің морфологияда көріністерін жүйелі түрде сипаттау үшін үш топқа бөлеміз:

- үнемдеудің жалғаулар арқылы көрінуі;
- үнемдеудің жұрнақтар арқылы көрінуі;
- үнемдеудің сөз құрамында (тұлғасында) көрінуі.

Үнемдеу заңының жалғаулардағы көрінісі ретінде жіктік жалғаулардың қолданысын алуға болады. Жіктік жалғауының тілімізде ықшамдалған, қысқартылып қолданылатын нұсқасы бар екендігі туралы ғалымдардың пікірлерін жиі кездестіруге болады. 1954 жылы жарық көрген алғашқы ғылыми грамматикада ("Қазіргі қазақ тілі"): "... жіктік жалғауының бірінші жақ жекеше түрі өткен шақ есімшенің қысқарған түріне өзі де қысқарып жалғанады. Мысалы: *барғанмын, бергенмін* дегеннің орнына *барғам, бергем* болып та айтылады. Бұл әдеби тілге емес, сөйлеу тіліне тән нәрсе", - деп жазылған [1, 302 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 В.М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. – Л.: «Наука», 1974. – С. 333-334.
- 2 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1970. – 477 с.
- 3 Resit Rahmeti Arat. Atebetu' l-hakayik. – Istanbul: AtesBasimevi, 1951.
- 4 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: В 4-х т. – М.: Наука, 1986. – т. 1. – 766 с.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. бас. Т.Жанұзақов. 1 томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 6 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
- 7 Тіл және қоғам// Альманах. №4, 2015. – Б. 14-16.

Ж.И. Мухамбетов¹, Г.Кенжебаева¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК – КОРЕННОЙ ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В данной статье говорится об истории и ходе развития, исторических периодах и особенностях тюркского по происхождению казахского языка. Исследуется состояние казахского языка, начало чему было положено в трудах ученых-тюркологов и продолжает рассматриваться вплоть до настоящего времени. Также с лингвистической, историко-языковой точки зрения рассматриваются, анализируются и характеризуются вопросы о некоторых корневых словах и формах слов в тюркских языках. В истории языка в результате сравнительного рассмотрения, исследования данных родственных языков были изучены фонетические, лексические, грамматические аспекты многих языковых категорий: корневых слов и словосочетаний, аффиксов и других языковых элементов. В статье отмечается, что, несмотря на то, что в настоящее время некоторые слова, корни отдельно не употребляются, они сохранились в составе некоторых слов, словосочетаний либо компонентов парных слов. С этимологической точки зрения выявляется их происхождение, рассматриваются изменения, происходящие в них в плане содержания. В статье максимально полно осмысливаются и исследуются историко-языковые элементы, их функции анализируются на конкретных примерах.

Ключевые слова: лингвистика, тюркология, тюрковедение, тюрколог, востоковедение, лексика, фонетика, грамматика, диахрония, синхрония, сравнительное языкознание, история языка, генеология, родственные языки, тюркские письменные памятники, классификация.

Zh.Mukhamdetov¹, G.Kenzhebaeva¹

State University named after Kh. Dosmukhamedov

KAZAKH LANGUAGE - INDIGENOUS TURKIC LANGUAGE

Abstract

This article deals with the history and course of development, historical periods and peculiarities of the Turkic origin of the Kazakh language. The state of the Kazakh language is studied, the beginning of which was laid in the writings of Turkic scientists and continues to be considered up to the present time. Also from the linguistic, historico-linguistic point of view, questions about some root words and forms of words in Turkic languages are examined, analyzed and characterized. In the history of the language, the phonetic, lexical, grammatical aspects of many linguistic categories, such as root words and word combinations, affixes and other linguistic elements, were studied as a result of a comparative study and study of these related languages. The article notes that, despite the fact that at present some words, roots are not used separately, they are preserved in the composition of some words, word combinations or components of pair words. From the etymological point of view, their origin is revealed, the changes taking place in them in terms of content are examined. In the article, historico-linguistic elements are fully understood and studied, their functions are analyzed on specific examples.

Key words: linguistics, turkology, turkish studies, turkologist, oriental studies, vocabulary, phonetics, grammar, diachrony, synchrony, comparative linguistics, history of language, geneology, related languages, Turkic written monuments, classification.

Тіліміздегі *-ғы/-гі*, *-қы/-кі* жұрнағы моңғол тіліндегі *хи* жұрнағымен барабар эндэхи (мұндағы), дээрхи (үстіндегі), т.б. Осындай ортақ тілдік материалдардың бәрін түркі тілдерінен моңғол тілдеріне, немесе, керісінше моңғол тілдерінен түркі тілдеріне енген, демек бір тілден екінші тілге ауысқан элементтер деп кесіп айту қиын. Олай дейтін себебіміз, әдетте, сөздік қор өзгергіш келетіні рас, ал, тілдің грамматикалық құрылысы әлдеқайда тұрақты. Өзара туыс емес, тілдер бір-бірімен, жұрнақ-жалғау, есімдік, етістік, сын есім, еліктеуіш сөздерді мол көлемде қабылдай алмайды. Бұлар бір тілден екінші тілге ауыса бермейтін сөздер. Ауыса қалғанның өзінде бірен-саран сөздердің төңірегінен аспайды. Оның үстіне, әдетте, өз бойында көне тілдің ерекшеліктерін молырақ сақтап қалатын жер-су атауларының құрамында моңғол тіліне ұқсас көптеген сөздердің сақталып қалуы, моңғол мен түркі халықтарының этникалық құрамында ұқсас ру, тайпа атауларының орын алуы - моңғол мен түркі тілдерінің туыстығына тағы бір дәлел бола алады. Осылайша қазақ пен моңғол халықтары тілдерінің туыстық жақындығы туралы, олардың ерекшеліктері мен зерттелулері туралы жоғарыда аталып өткендей тілдік деректерді барынша келтіруге болады. Қазақ пен моңғол халықтарының тілдеріндегі көптеген ұқсастықтар мен ерекшеліктердің бар екендігіне көз жеткіземіз.

Тіл білімінде салыстырмалы-тарихи зерттеуде әр тілдің ішкі заңдылық-тары есепке алынып, жеке-жеке тіл болып саналатын түркі тілдері өзара ортақ заңдылықтармен астарласып, байланысып жатады. Осындай заңдылықтар тілдің фонетика және лексика салаларында молырақ байқалады. Лексикадағы ерекшеліктер тілдің басқа салаларына қарағанда өзінің тез өзгеруімен, ал фонетикалық ерекшеліктер баяу өзгеруімен көзге түседі. Тілдің лексикасын салыстыра зерттеу түркі тілдерінде М.Қашғаридың еңбегінен бастау алатындығы белгілі. Жалпы түркілердің орналасқан географиялық жері, тілдеріндегі ерекшелігі, этникалық құрамдары туралы алғаш мәлімет берген М.Қашғари «Диуанда» 29 түркі тайпаларын атап көрсетеді де, тілдеріндегі ерекшелікті де көрсетіп отырады. Сондықтан оны түркі диалектісін зерттеген алғашқы оқымысты деп те айтуға негіз бар. Бұл мәселені тіл тарихында әрі қарай орыс түрколог ғалымдары жалғастырды. Бұл Л.Будагов пен В.В. Радловтың еңбектерінде анық көрінеді. Бұл бағытта салыстырмалы-тарихи тәсілді толық пайдаланған В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» деп аталатын сөздік еңбегі. Тілдегі грам-матикалық көрсеткіштердің қалыптасып даму жолдары мен қазіргі түркі тілдеріндегі қалпы салыстырмалы-тарихи зерттеу нысанына жатады. Дегенмен түркі тілдеріндегі барлық грамматикалық категорияның түп негізі ашылып, сыры толық анықталды деп айтуға әсте болмайды, негізінен сөз түрлену үлгісі көбірек зерттелініп, қарастырылады. Түркі тілдерінің барлығында да септік жалғаулары бар, бірақ мағына, сан жағынан бәрінде бірдей емес. Бұлай болу себебі кейбір түркі тілдерінде септік формасы сан жағынан сәйкес келгенімен, олар іштей ерекшеленіп жатады. Түркі тілдерінің туыстығы олардың лексикалық мағынасынан, грамматикалық құрылысынан, фонетикалық, дыбыстық жүйесінен анық байқалады. Сондай-ақ түркі тілдерінің әрқайсысына тән лексикалық, грамматикалық, фонетикалық өзгешелік, ерекшеліктері де болады. Ондай өзгешеліктерді түркі тілдері бойынша туыстас тілдердің деректерін салыстыру әдісі арқылы байқауға болады. Мысалы, басқа түркі тілдерінде [б], [з], [г] фонемалары келетін орындарда қазақтар [у], [к], [қ] дыбыстарын қолданады: *аба-ауа, тағ-тау, гелді-келді, ғырмызы-қырмызы*;

Басқа түркі тілдерінде [ш] дыбысы келетін кейбір бірнеше сөздерде [с] дыбысын қолданады, [ж] дыбысы келетін біраз сөздерде [й] дыбысын қолданады: баш-бас, таш-тас, иол-жол т.б. Сонымен бірге басқа түркі тілдерінде сөз басында [й]дыбысы келетін жерде өз тілімізде, қазақ тілінде [ж] дыбысы айтылады: *йаш-жас, йол-жол, йаз-жаз, йыл-жыл* т.б.

Кейбір түркі тектес тілдерде дауысты дыбыстардың созылыңқы түрі бар, олар сөз мағынасын өзгертуге әсері болады, созылыңқы дауысты дыбыстар түркі тектес қырғыз тілдерінде бар. Түркі халықтарының бүгінгі таңдағы ілім-ғылымы, ғылыми жаңалықтары, қол жеткен табыстары сияқты көптеген мәселелері көнетүркілік тілдік деректердің, тарихи-жазба мұралардың бізге берген жемісі деп түсінгеніміз дұрыс. Жалпы қазақ тілінің даму барысында қандай кезеңдерден өткенін, қай бағытқа қарай бет алғанын, тілдің әлемдік мәдениетпен қандай тілдік байланыста болғаны көне жазба ескерткіштердің тілдік деректерімен салыстыру арқылы айқындалып, анықталады. Қазіргі күнде де түркологияның жаңа белеске көтеріліп, тың серпілістермен терең зерделеніп зерттелінулері, әлемдік тұрғыда мәдени-тарихи, тілдік құндылықтар қатарына көтерілуі, оның мән-маңызының артуы түркі халықтары үшін, қазақ тілі үшін үлкен жетістік.

түбірі түркі тілдерінен өзге моңғол тілдерінде де кездеседі: anqzira- (<anq-zira-), anzira (<an-zi-ra-) ‘білу’ ‘түсіну’, ал ұқ етістігінің моңғ. т. Параллелі уха- / ухах түрінде дыбысталады [4, 154].

Аңла қазақ тілінде етістік ретінде қолданылғанымен, ертеректе қолданыста болғандығын дәлелдейтін тағы бірнеше сөзді айтуға болады. *Аңдатпа* – кітаптың не мақаланың мазмұнын көрсететін қысқаша түсінік. Аңдағыш, аңдампаз-аңғарымпаз, сезгіш, яғни тез түсініп қоятын адам [5, 49 б.]. Сондай-ақ, сөздің ескідігін, көнелігін дәлелдеп, анықтайтын тағы бір дерек – *аңды* етістік сөзінің көне *аңысын* (андысын) сөзімен тіркесіп келуі. Бұл сөздің шығу төркіні, этимологиясы туралы диалектолог, ғалым Ә.Нұрмағамбетов былай дейді: «Біздің байқауымызша, «аңыс» сөзінің түпкі төркіні моңғол тілі болса керек. Бұл тілде: *аньсга* – көздің қабығы (Моң., - қаз. сөз., 1954) [6, 19 б.]. Аңыс сөзінің моңғол тілімен төркіндестігі сол тілден ауысқандығын көрсете бермейді. Бұл сөздің тек сөз тіркесінің құрамында сақталып қалуы, басқа орындарда кездеспеуі моңғол тілінен болуына байланысты болуы да мүмкін. Сондай-ақ, қазақ пен моңғол тілдерін салыстыра зерттеу үстінде осы екі тілге тән ортақ көптеген элементтер табылып отыр. Енді моңғол мен қазақ тілдеріне үйлес келетін кейбір ортақ тілдік деректерге тоқтала кететін болсақ: фонетикалық жағынан төмендегі дыбыстардың алмасуын атауға болады: З-Ж: зах – жақ, зут – жұт, баз – бажа, т.б.; Х-У: тарых – тарау, төлөх – төлеу, савах – сабау, т.б.; В-Б: хавирга – қабырға, таваг – табак, ховд – қобди, т.б.; Х-Қ: хурууд – құрт, худа – құда, хулан – құлан, т.б.; Ц-Ш: харцгай – қаршыға, буурцаг – бұршақ, цөл – шөл, цог – шок, т.б. Бұлардан басқа Ч - Ш, Г - К, Д - Т, т.б. дыбыстардың алмасуы да байқалады. Атам заманнан келе жатқан негізгі сөздік қорымызда да көптеген ұқсас сөздер бар. Мысалы, дене мүшелерінің атаулары: дөш – төс, омруу – омырау, магнай – мандай, царай – шырай, бөөр – бауыр т.б.; туыстық атаулары: худагы – құдағи, эр – ер, авьсан – абысын, төргөм – төркін т.б.; мал атаулары: гунжан – құнажын, дөнжен – дөнежін, тайлаг – тайлақ, торой – торай, төл – төл т.б.; тамақ атаулары: хуймаг – құймақ, хурууд – құрт, бал – бал, айраг – айран, талхан – талқан т.б.

Бұлардан басқа киім-кешек, айуанат, өсімдік дүниесі, құрал-сайманмен байланысты көптеген ортақ сөздер бар. Сол сияқты етістіктер (авлах – аулау, ажырах – ажырау, арчих – аршу, асрах – асырау, исгэрэх – ысқыру, магтах – мақтау, өсөх – өсу т.б.; сын есімдер: хир – кір, алаг – ала, хөк – көк, хүрэн – күрең, хав – хар – қап – қара, шав – шар – сап – сары, хөв – хөг – көкпеңбек т.б. дәлелдеуді керек етпейтіндей. Әрине, лексика саласындағы ортақ элементтердің бәрін бірдей көне туыстықтың нәтижесінен пайда болған, екі тілге де ортақ байрығы сөздер деп есептеу ағаттық. Кейбір сөздердің, кейінгі ғасырларда бір тілден екінші тілге ауысу нәтижесінде пайда болғанына сөз жоқ. Бірақ дәстүрлер, атам заманнан келе жатқан байрығы ортақ лексиканың көпшілігін ауысып келген сөздер дегеннен гөрі түркі-моңғол тілдерінің ежелгі бірлігінен туған сөздер деп есептеген дұрысырақ болар деп ойлаймыз. Әрине, тілдердің туыстығын құр лексикалық элементтердің ортақтығымен дәлелдеу мүмкін емес. Мысалы, тіліміздегі қазақ, пен араб-иран тілдеріне ортақ жүздеген сөздер болса да, қазақ пен араб тілдерін генетикалық жағынан туыс деп жүрген бірде-бір ғалым жоқ. Тілдердің туыстығын дәлелдейтін ең үлкен факт – тілдердің грамматикалық құрылысындағы ортақтық. Ал қазақ пен моңғол тілдерінде ортақ грамматикалық құбылыстар жиі кездесетінін баса айтқымыз келеді.

Мысалы, қазақ тілінде кәсіпті, мамандықты білдіретін *-шы* жұрнағы моңғол тіліндегі *-ч* жұрнағымен әуендес (анч – аңшы, арчигич – аршушы, зарч – жаршы, сорогч – сорушы, эмч – емші, төлогч – төлеуші, т.б.).

Тіліміздегі *-лық/-лік* жұрнағы моңғол тілдеріндегі *лиг - лаг* жұрнағына сай: *баатарлаг - батырлық, зарлиг - жарлық, баялаг - байлық* т.б.

-лар//-лер көптік жалғауы моңғол тілінде *нар* күйінде қолданылады: *ахнар - ағалар, багшинар - мұғалімдер* т.б.

Профессор, Санжеевтің еңбегінде көне моңғол тілінде *лар* тұлғасы қолданылғаны айтылады. Менікі, сенікі, оныкі есімдіктері моңғол тілінде: минийх – чинийх (бурятша минихи), үүнийх болып айтылады. Тіліміздегі етістік тудыратын *-ла//-ле* жұрнағы моңғол тіліндегі *-ло, -лэ* жұрнақтарымен төркіндес: *хүч-лэх - күштеу, ботголох - боталау, дахтах - дақ түсіру, алаглах - алалау* т.б.

Кішірейткіш мағынада жұмсалатын *-дай//-дей, -тай//-тей, -шақ//-шек* жұрнағы моңғол тілдерінде *-дай//-дэй* түрінде беріледі: абагадай (ататай), дүүдэй (інішек). Кішірейткіш мағынасында жұмсалатын, *-қан* жұрнағы (қошақан, балақан, ботақан, т.б.) моңғол тіліндегі *-хан (хэн), хон* жұрнақтарымен төркіндес: хүббүй (бала), хүббүхэн (балақан). (Тіліміздегі көбеген сөзімен салыстырыңыз), шувуун – құс, шувуухан – балапан, т.б.

халықтарының тарихы туралы толық жазылмай, ол туралы деректер де аз екендігі қолбайлау болып отыр. Себебі қандай халықтың тарихы болмасын оның тілі де осы тарихпен тығыз байланысты болатынын әрдайымда ескеруіміз керек. Сондықтан түркі халықтарының тарихы да олардың тілінің тарихымен де сабақтасып, терең байланысып жатады деген сөз. Түркітану ғылымы түркі халықтарының тарих таразы- сынан себепсіз алынып тасталған тарихын толықтыруға да қомақты өз үлесін толықтай қоса алады.

«История человечества изучена крайне неравномерно. В то время как последовательность событий и смен общественных формаций в Европе и на Ближнем Востоке была изложена в общедоступных сводных работах уже в конце XIX в., а Индия и Китай описаны в начале XX в., огромная территория евразийской степи еще ждет своего исследователей», - деп жазады XX ғасырдың 30-жылдарында белгілі түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилев [2].

Ал бүгінгі күнде түркітану ғылымы түркі халықтарының тілі мен оның жазба ескерткіштерінің табиғатын тануға, туыстас тілдердің генеологиялық дәрежелерін, түркітанудың кейбір дара мәселелерін анықтауға бағытталған. Сондықтан да лингвистер, тіл мамандары түркітану ғылымын тек «түркі тілдерін зерттейтін ғылым» деп аясы тар мағынада, тар ұғымда алып қарастырады. Шын мәнісінде түркітану ғылымы әлемдік ғылым болған соң, әлемдік аренада өзіндік орны мен салмағы болуына орай, түркітану – түркі халықтарының тілдерін зерттеумен ғана шектелмеуі қажет деп есептеген дұрыс. Бұл ғылым жоғарыда айтып өткеніміздей түркі тілдес халықтардың тілі мен дінін, көне тарихы мен этносын, этнографиясын, мәдениеті мен әдебиетін, материалдық және рухани барша дүниесін зерттейтін сан алуан мамандықтарды, мамандарды біріктіреді, басын қосады. Сондықтан да әлемдік мәдениетте түркітану ғылымын, түркітану мәселесін кең форматта алып, қарастырған жөн. Ғасырлар мұрасы болып, ертеден келе жатқан әлемдегі көне халықтың бірі - түркі халықтарының бүгінгі күнде де болашағы жарқын, ғылымы даңғыл, әлі де асар асулары алда екені белгілі. Қазіргі жаһандану жағдайындағы түркі халықтары, түркі тектес халықтар олардың тілі мен әдебиеті, мәдениеті, тілдік қатынастары аса маңызды мәселелер қатарынан орын алады. Түркі халықтарының тілі мен әдебиетін, экономикасы мен этнографиясын, ділі мен дінін зерттеу, жан-жақты қарастыру бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Тіл тарихында туыстас тілдердің деректерін салыстыра қарау, зерттеу нәтижесінде, өз тіліміздің ішкі тілдік деректерін, тілдік элементтерін тиянақты тексеріп, оны туыстас түркі және ежелден тілі жағынан түбірлес, тарихи аралас-құралас өмір сүрген моңғол, тұңғыс-манчжур тілдерімен салыстыра-салғастыра зерттеудің мән-маңызы зор. Тілдегі кейбір сөздердің, түбірлердің бүгінде жеке қолданылмағанмен, кей сөздердің, сөз тіркестерінің не қос сөздердің сыңарларының құрамында сақталып қалған. Олар шығу төркіні, этимологиялық тұрғыдан анықталады, сондай-ақ мағыналық жағынан өзгерістерге ұшырап отырады. Сөздердің мағынасының тарылуы-ына оның фонетикалық жағынан өзгерістерге ұшырауы да сеп болады. Кейде әуелгі нұсқасы тілімізде кейбір сөз тіркестерінің құрамында сақталып қалады да, мағынасы көмескіленеді, ал дыбыстық жағынан өзгеріске түскен варианты кең қолданылатын сипатқа да ие болады. Мысалы, қазір тілімізде *аңғар* түрінде айтылатын етістіктің көне тілдегі тұлғасы - **аңа** ‘аңғару, түсіну’. Бұл сөз сол кезеңдерде *аңла* түрінде де айтылған. *Ол сөзүг аңлады*. Ол сөзді түсінді. Қазіргі тілімізде де әдеби тілдегі *аңдап сөйлеу*, жергілікті тіл ерекшелігінде яғни диалектизмдерде дыбыстық өзгеріске түсіп, *аңлап сөйлеу* түрінде кездесіп отырады. Қазір де әдеби тілде сөзінді *аңдап* сөйле, қадамыңды *аңдап* бас дейміз. Аңла сөзі әдеби тілімізде аңда түрінде айтылып, кейіннен қолданылу өрісінің тарылуына байланысты тек *аңысып аңды*, *аңдамай сөйлеген ауырмай өледі* сияқты сөз тіркестерінде, сөздерде, мақал-мәтелдердің құрамында сақталған. Қолданылу өрісінің тарылуына тілімізде фонетикалық, дыбыстық жағынан өзгеріске түскен аңғар нұсқасының өнімді жұмсалуды себепші болған. Аңда мен аңды етістіктерінің түбірі бір емес. *Аңды*-ның көне тілдегі мағынасы – (жабайы аңдарды, құстарды) аңду, қарауылдау, бақылау. Бүгінгі уақытта бұл сөздің түсінігі кеңейген, құс пен аңнан басқаларға қатысты да кеңінен қолданыла береді. *Аң* деп майы емдік дәрі ретінде қолданылған құсты, ал *аңчы* деп жабайы құстарды аулайтын аңшыны айтқан. Түркі тілінің *аң* сөзі моңғ. аң/ан(г) ‘аң жабайы құстар’ және аңла- / аңпа- ‘аң аулау, құс ұстау’ сөздерімен сәйкес келеді.

Аңла етістігі түбірі *-аң, ал -ла* – етістік тудырушы жұрнақ. Бұл етістік өзге нұсқаларына қарағанда түркі тілдерінде кеңінен қолданылады. Ғалымдар о дыбысынан басталатын *оңна* – хак., *оңно* – алт. диал. және *оңа* – ‘<оңа- + -а> ‘білу’ ‘түсіну’ Atebet. [3, 1,50 б.] сөздері *а:һ^аң^ан* және ой’ой, ақыл т.б. сөздері арасындағы тікелей байланысты анықтауға мүмкіндік жасайтындығын айтқан болатын. Сонымен бірге ой мен ұқ сөздерінің арасында байланыстың бар екендігі жөнінде де пікірлер бар. *Ан*

ең жақын тілдер санатына жатады. Туыстығы алыс саха, чуваш тәрізді тілдерді, туыстығы біршама жақын, туыстығы өте жақын тілдердің деректерін салыстыру арқылы тіліміздің қандай көнелік, көнетүркілік белгілерді сақтағанын, дыбыстық мағыналық жақтардан қандай өзгерістерді өткергенін өз зерттеулерінде тіл мамандары айқындап береді. Олардың ғылыми мәні зор болғандықтан, тілдердің туыстығына зерттеушілер ерекше мән береді. Тіл-тілде тілдердің туыстастығы мәселесі ерекше болып табылады. Соған орай түркі тілдерінің туыстастығы мәселелері тіл білімі үшін, тіл ғылымы үшін өте маңызды. Түркі тілдеріне ортақ салыстырма грамматика мәселелері туралы айтсақ, тілдік материалдарын салыстырғанда олардың қазіргі жай-күйі оның өткендегі тарихымен байланыстырыла қараған дұрыс. Салыстырмалы-тарихи зерттеудің негізгі мақсаты да тілдердің көне формаларын анықтау. Осы мақсат негізінде кез-келген салыстыру қазіргі қолданылып жүрген тілдік форма мен ең көне деп саналатын форманың арасындағы даму процесін белгілеу, дәлелдеу болып саналады. Жалпы тіл ғылымында тілдік деректерді салыстырмалы-тарихи зерттеу 19 ғ. басында пайда болды. Түркі тілдері материалдарын ғылыми негізде салыстыру В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов, О.Бетлинг еңбектерінде қолданылады. Сондай-ақ XI ғ. энциклопедист ғалымы М.Қашғаридың «Диуани лұғат ит-түрік» атты көлемді еңбегінен бастау алады. Бұл тәсілдің ерекшелігі ол алдымен генеалогиялық немесе тарихи туыстығы бар тектес түбі бір тілдердің материалдарын салыстырады. Түркологияның қалып-тасуына есімдері әлемге мәшһүр белгілі түрколог-ғалымдар: М.А.Казем-Бек, В.В. Радлов, В.В. Бартольд, С.Е. Малов т.б. ғалымдарды атауға болады. Сондай-ақ, түркі тілдері бойынша алғашқы түрколог ғалым, түркология туралы алғаш құнды пікірлер айтып, түркі тілдерінің сөздігін жасаған М.Қашғариды болды.

Қазақ тілінің даму барысында оның қандай кезеңдерден өткені, қай бағытқа бет бұрғаны, бүкіл әлемдік мәдениетпен қандай тілдік байланыста болғаны байрығы жазба ескерткіштердің тілдік деректерімен салыстыру арқылы айқындалады. Сонау V-VI ғасырлардан басталатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінен басталатын көне түркі деректерін зерттеу арқылы, түркі халықтарына ортақ осы тарихи мұраларды зерттеп, зерделеу арқылы бүгінгі қазақ тілінің көкжиегі ашылды деп айтсақ та болады. Түркі тілдерінің көбіне ортақ болып табылатын аса тарихи жазба мұралар көне түркі дәуірі (III, V-VIII), орта түркі дәуірі, жаңа түркі дәуірі (XV ғасырдан қазірге дейін) деп аталатын кезеңдерден тұрады. Осы кезеңдерде-ақ қазақ тілінің халық, ұлт тілі ретіндегі бет-бейнесі айқындала бастады. Қазақ тіліне ортақ сөздік қоры мен сөздік құрамы, сөйлем жүйелерінің түрлері, дыбыстық құрылысы болды. Яғни халықтық, ұлттық тіліміздің біртұтас сомдалған тұлғасы қалыптасты. Дегенмен халық тілінің негізгі өзегінен тыс жатқан еліміздің түрлі жерлерінде түрліше айтылатын әр жерде түрліше дыбысталатын (*құман-құмған, құдағай-құдағи, киіз үй-кигіз үй т.б.*), әртүрлі ұғынылатын там - «үй», там - «мола» т.б. сияқты жергілікті, диалектілік тілдік элементтер де кездеседі. Түрліше диалектілік сөздер көне түркі тілдерінде де молынан ұшырасып отырады. Ол туралы түрколог ғалымдардың еңбектерінде де айтылады.

Түркітану шығыстану ғылымының үлкен бір тармағын құрайды, ал Шығыстану осы Шығыс елдерінің яғни түркі тектес халықтардың барлық рухани-мәдени өмірін: олардың тілін, мәдениетін, әдебиетін, тарихын, археологиясын, этнографиясын, географиясын сондай-ақ, әлеуметтану, қоғам, философиялық ілім-білімдерін де түгел қамтып, зерттейтін сан-салалы ғылым саласы болып табылады. Сонау көнеден басталатын түркі халықтарының өзіне тән бүткіл болмыс-бітімі мен өз руханияты бар, өз тарихы бар болғанымен де бұрынғы Кеңестер елінің ұстанған кесір саясатының әсері бойынша олар туралы айтуға тыйымдар салынған еді. Өз кезеңінде Ұлы орыстан басқа Шығыс халықтарының мәдени руханияты, өз тарихы, ілім-білімі, мәдениеті жоқ сияқты көзқарастарды қалыптастыруға тырысып-ақ бақты. Дегенмен де бәріне уақыт сыншы, тарих өз дегенін жасайды уақыт өте келе, қазіргі таңда еліміз өз егемендігін алып, түркі халықтары өз тарихы мен мәдениетіне, тілі мен діліне, әдебиетіне қайта қауышты, бүткіл мәдени руханиятын әлемге паш ете бастады. Осы түркітанудың бір пұшпағы болып табылатын қазақ халқының да көне тарихи-мәдени материалдары, ескі жазба мұралары табылып, ғылыми тұрғыда терең зерделеніп, зерттеле бастады. Өзінің бай рухани-мәдени мұраларын қалың жұртқа паш ете бастады. Қазірге дейін сол тарихи материалдардың негізінде түркілердің де көне тарихы, мәдениеті мен жазу-сызуы болғандығы, дүние жүзіндегі рухани байлық, мәдениет деген ұғымдардың негізін қалаған халықтардың бірі болғандығы айқындала бастады. Бүкіл әлемдік маңызы бар түркология ғылымы бүгінгі таңда жан-жақты қарастырылып, зерттеліп, биік белестерден көрінуде. Сонау көнетүркілік V-VI ғасырлардан бастау алатын жазба ескерткіштер тілін зерттеуден бастап, бүгінгі кемел күнге дейін түркі әлемінде қол жеткен табыстар да аз емес. Дегенмен де әлемдік өркениетте, ғылыми ортада өзінің анық ізін қалдырған түркі

Ж.И. Мұхамбетов¹, Г.Кенжебаева¹¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау қ. Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ – ТҮП ТАМЫРЛЫ ТҮРКІ ТІЛІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ тілінің түркі тілдерімен байланыстылығы, сабақтастығы мен тарихи төркін-дестіктері мәселелері қарастырылып, айқындалады. Сондай-ақ, түркі тілдеріндегі кейбір түбір мәнді сөздер мен кейбір сөз тұлғаларының мәселелері лингвистикалық, тілдік-тарихи тұрғыда қарастырылып, сараланып, сипатталады. Тіл тарихында туыстас тілдердің деректерін салыстыра қарау, зерттеу нәтижесінде көптеген тілдік категориялар: түбір мәнді сөздер мен сөз тіркестерінің, қосымшалардың т.б. тілдік элементтердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтары қарастырылып, топшыланады. Тілдегі кейбір сөздердің, түбірлердің бүгінде жеке қолданылмағанмен, кей сөздердің, сөз тіркестерінің не қос сөздердің сыңарларының құрамында сақталып қалғандығы туралы сөз болады. Сондай-ақ олардың шығу төркіні этимологиялық тұрғыдан анықталып, мағыналық жағынан өзгерістерге ұшырап отыратындығы туралы айтылады. Мақалада тарихи-тілдік элементтер барынша толық зерделеніп, олардың қызметтері нақты мысалдармен талданады. Жалпы мақалада түркі тектес қазақ тілінің тілдік ерекшелігі мен тарихи даму барысы, зерттелулері туралы айтылады.

Түйін сөздер: лингвистика, түркология, түркітану, түрколог, шығыстану, лексика, фонетика, грамматика, диахрония, синхрония, салыстырмалы тіл білімі, тіл тарихы, генеология, туыстас тілдер, түркі жазба ескерткіштері, классификация.

Қазақ тілі – тереңнен тарихы мен тағылымы мол, түркі тектес түпкі түрін сақтаған байрығы, көне тілдердің қатарынан орын алатын тіл. Оның шығу тегі мен ата тегі бар тіл деп айтсақ та болады. Ол түркі тілдері деп аталатын үлкен бір түп тамырлы тілдің бір саласы. Олай дейтін себебіміз ол тамыры терең түркі тілдерімен көп жағдайда лексикалық байлығы жақтарынан ұқсас, туыстас болып келеді. Қазақ тілі туыстығы жағынан ноғай, қарақалпақ, татар, қырғыз тілдері, сондай-ақ өзбек тілінің қыпшақ диалектісі т.б. ең жақын тілдерге жатады. Бұлар тілде агглютинативті тілдер, яғни жалғамалы тілдер тобына жатады.

Қазіргі жаңарып, жаңа сатыға көтерілген, қазіргі қазақ тілінің, ұлттық тіліміздің түп төркіні байрығы көне түркі тілдері деп аталатын үлкен бір шоқтығы биік тілдік топтың қатарынан ойып тұрып орын алатыны белгілі. Түркітану - бүкіл түркі тектес халықтардың тарихы мен тілін, әдебиеті мен мәдениетін, тұрмысы мен салтын т.б. барынша жан-жақты зерттейтін кешенді ғылымдардың санатына жатады. Бүгінгі күнде түркітану ғылымы бірнеше тарихи дәуірлер бойына қалыптасып, өзінің ғылыми-бағыт бағдарын, нақты келбетін толық анықтаған. Оның өзі Еуразия құрлығында дүниеге келіп, дамып, өсті. Осы алып Еуразия территориясының басым көпшілігін түркі халықтары мекендеген, олардың туып-өскен ата қоныстары да болған. Осыншама үлкен жерлерді мекендеген түркі халықтарының өмір тіршілігінің оның тілінен бастап сан-салалы ғылымының болғандығы белгілі. Түркі халықтары Орталық Азия даласынан шыққан, көшпелі өмір салтын ұстанған біздің де ата-бабаларымыз олар тарихи кезеңдерде Еуразия даласына тез тарала бастаған. Түркология ғылымында белгілі өзіндік қолтаңбасын қалдырған, түркітанушы ғалым С.Е.Маловтың мына бір пікіріне сүйенсек, «түркі халықтары біздің жыл санауымызға дейінгі V ғасырдың өзінде қазіргі қоныстанған жерлерін, тіпті одан да үлкен территорияны билеген. Яғни, көне дәуірдің өзінде түркі халықтары Қытайдан Дунайға дейінгі аралықты жайлаған». Түрколог ғалымның бұл пікіріне күмән келтірген ғалымдар болса да, С.Е. Маловтың топшылауының дұрыстығын тағы бір ірі зерттеушінің тұжырымы растай түседі. Белгілі орыс фольклортанушысы, академик В.М.Жирмунский түркі халқының эпосы «Алпамыс» пен грек эпосы «Одиссея» сюжеттерінің ұқсастығын бұл халықтар арасында көне байланыстардың болғандығы деп санайды және оны терең зерттеу қажеттігін айтады [1].

Түркітану жалпы жеке ғылым ретінде XVIII ғасырда пайда болды. Дегенмен бұған дейін де түркі халықтары мен олардың тілдері туралы зерттеулер дүниеге келген жоқ деген тұжырым тумауы керек. Түркітану осы уақыттан бастап өзінің зерттеу нысанының көлемін белгілеп, өзіндік зерттеу принциптерін қалыптастырып, кешенді де, дербес, жеке ғылым ретінде белгілі бола бастады.

Ал XIX ғасырда түркітану ерекше дамып, батыс түркологтарының зерттеулерінің арқасында қарқын алып, сан ғасырлық тарихы бар ғылым-дармен терезесі теңесті. Туыстастығы жағынан қарақалпақ, ноғай, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі, сонымен бірге татар, қырғыз тілдері қазақ тіліне

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кириллина А.В. о применении понятия «гендер» в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки. № 3. – 2000. – С. 38-45.
- 2 Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык и пола: аналитический обзор. – Харьков, 2003 г.
- 3 Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дисс... – Алматы, 2016. – 117 б.
- 4 Қожақова «Әйел» концептісінің элеуметтік сипатын гендерлік стереотиптер арқылы анықтау. // http://go.mail.ru/redirect?via_page=1&type=sr&redir=eJzLKCKpsNLXUy_KLy3QTc_JT0rM0csvStcvKtUvKE3KyUxOL_MnMz9M3sTC1NNDNTqxKzNZNkc3LTC1JzKvMrcxLSUyv1K1MzdHNzs9LTi0oySzoZGAWNLE0NTWytLowY1jgkfzyJFeaDE9o0MGfipVvAMxBJ40 (29.04.2017).
- 5 Масалимова Д. Когнитивно-прагматическое описание гармонии и дисгармонии речевого общения: Автореф... канд. фил. наук. – Алматы, 2005. – 28 с.
- 6 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2010. – 244 б.
- 7 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, Ғылым, 1977. – 240 б.
- 8 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- 9 Ауелбекова Ш.Е. «Түрік тілінде «көз» соматизмінен жасалған тұрақты тіркестердің қолданылу аясы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы. – 2014. – №4 (50). – 13б.
- 10 Алтынсарин Б. Таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы, 1991. – 200 б.
- 11 Мағауин М. Әлемдегі ең сұлу. // шығармалар жинағының 11 томы. Дайындаған: Жошы М. Оуи.kz сайты. (27.04.2017).

А.Ж. Машимбаева¹, Э.Раева¹, А.Токтарбекова¹

¹Казакский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СТРЕОТИП ЖЕНСКОЙ КРАСОТЫ
В КАЗАХСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ**

Аннотация

В статье будут рассматриваться вопросы касательно появления стереотипов о красоте женщин, словосочетаний в языковых материалах. Гендерное понятие – свойственно быть объектом исследования психологий, философий но в лингвистике гендерное лингвистика вступил в силу как частный сектор. Поэтому стереотипы гендерной лингвистики являются основным объектом исследование. Основные стереотипы гендерной лингвистике касательно женской красоты стали объектом словосочетаний анализа. «Глаза», «волосы» «ресница», «внешность», «лицо» – эти понятия, как фразовые сочетаний были доказаны на оснований концепций ученых-исследователей. В гендерной лингвистике особенности речи женщин и мужчин, внешности, мировоззрения, поведение были исследованы в широком смысле, а стереотипы о красоте тела, души являются этнолингвистическими стереотипом требующий специальный подход исследований.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, мужчина, женщина, национального мировоззрения, стереотип, языковой фактор в политической.

A.Mashimbaeva¹, E.Raeva¹, A.Toktarbekova¹

¹Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan

**THE WOMAN IN THE KAZAKH LINGUISTIC ETHNOMEDICINE
SLOULIN STREAMIP**

Abstract

The article studies appearance and beauty stereotyped against women, is seen in the data reflected the language of the phrase. Prttery description of the concept of gender psychology, the study of how gender linguistics linguistics physical objects is in the philosophy in the first arastirilmasi industries.... Depending on the objectives of the study the researchers became stereotyper special physical gender linguistics in the industry.

The beauty of women, gender linguistics, in accordance with which the basis of the analysis, which is one of the main stereotypers attention tristine through the word. "Eyes", "hair", "eyebrow", "STO", "page", i.e., based on the insights of research scientists, developed concepts as freshly, supported by examples. In linguistics gender features in the speech of men and women, of being-physical, attitude, behavior, presented in the paper are studied extensively in the works of researchers, stereotip beauty, beauty Jean special study of the condition of

Key words: gender linguistics, male, female, national ideology, stereotyp, the language factor in the political.

«Көз» соматизмін зерттеуші Ш.Е. Әуелбекова Көз «жан айнасы» ретінде ертеден метафоризация нысаны болды. Берілген соматизмнің метафорикалық мағынасы фразеологиялық бірлік блок құрамында – «адамның ішкі жан-күйі мен сезімінің көрсеткіші». Көз және көз әлпеті түрлі ақпараттарды беруде адам сезімі вербалды емес кейіпте ерекше қызмет атқарады. Көздің жай-күйі әралуан сезімге байланысты өзгереді және фразеологиялық бірлік әр түрлі метафорикалық негізі болып табылады [9, 13-б.], - деп көздің адам болмысын ашудағы қызметін атап көрсетеді. Осыған орай мысалы «жәудір көз» тазалықты, албырттықты сипаттайды. «Қызыл көз» ашулану белгісін танытады.

Әдемілік стереотипінің келесі үлгісі бет жүз әдемілігімен көрініс табады. Бұл орайда көп қолданысқа ие тіркестердің бірі «*ақ жүз*», «*ақша бет*», «*ақша жүз*» синонимдестіркестері. Ақ түс – белгілі дәрежеде пәктіктің, тазалықтың, жақсылықтың белгісі ретінде символға айналған түс. Көрікті болып сипатталатын қыздардың барлығының жүзі ақ болып келуі ұлттық дүниетаныммен тікелей байланысты. Өйткені ақ түсіне байланысты те жүз ғана емес, «*ақ бесік*», «*ақ пейіл*», «*ақ орда*», «*ақ тілеу*», «*ақ босаға*», «*ақ келін*», «*ақ көңіл*», «*ақ жүрек*» және т.б. көптеген ұлттық болмысты бейнелейтін тіркестер қатары молынан ұшарасады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «*ақша бет-сұлу жүз*, *анпақ бет*» тіркесімен қатар «*ақша бетің тілінсін*. Қарғыс. – байың кісің өлсін, жылап қал деген мағынада» [7], - деген түсініктеме береді. Алғашқысы сұлулықтың айқын белгісі болса, екіншісі жақынынан айырылып, ақша бетіңе дақ түссін деген мағынаны беретін сияқты. Өйткені, ақша бетке дақ түсу, сұлулықтай айырылу іспеттес. Қазақ дәстүрінде әйел адамдар жақынынан айырылғанда шашын жайып, бет жыртып, дауыс шығару арқылы жоқтау айтатын болған. Бұл туралы Ы.Алтынсарин былай деп жазады: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері, ойбай салып, дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады, беттерін тырнап қан қылады, бастарына түскен қайғы қасіретін жүр алдында қаншалықты күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де соншалық жара түседі» [10, 159-б.]. Бет жүзге қатысты «*қара бет*», «*көк бет*» тіркестері де тілді қолданыста кездеседі. Алайда бұл тіркестер ақ бет тіркесіне мүлде қарама-қарсы «*қара бет*»-ұятсыз, арсыз мағынасымен ер адамға да, әйел адамға да байланысты айтылса, «*көк бет*» - бетпақ, айтқанынан қайтпайтын мағынасымен тек әйел адамға ғана қаратып айтылады. Адамның жүзіне қатысты көп кездесетін тіркестің бірі «*алма бет*» тіркесі. Бұған фразеологиялық сөздікте «*қызыл шырайлы, топ-толық, жас, балғын, жүз туралы айтылады*» [7], - деген түсініктеме беріледі. Бұл туралы зерттеуші Г.Смағұлова «*солтүстіктің сұлуы – ақша бет болса, оңтүстік сұлуы – алма бет*. Мұнда табиғат ауарайы адамның сырт келбетіне әсер етеді. Суық жақтағы қыс пен ыстық күндері мол жаз айлары кескін келбетті өзінше өңдеп қалыптастырады» [6; 218-б.],-дейді. Фольклорлық шығармаларда «*алма бет*» тіркесі қыздар сұлулығын бейнелеудің символы іспеттес көрінеді.

Қыз баланың сұлулығын сипаттайтын келесі атау шашқа қатысты болған. «*Шашы жібектей*», «*қолаң шаш*», «*бұрымы білектей*», «*сүмбіл шаш*» деген тіркестермен қатар «*Білектей арқасында өрген бұрым*», «*Шолпысы сылдыр қағып, жүрсе ақырын*». «*Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты*», «*Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?*» (*Абай*), өлеңі осыған мысал бола алады. Қазақ тәрбиесі бойынша қыз баланың бұрымы – сұлулықтың сәні саналған. Сондықтан қыз баланың шашын қырқып, тобығына дейін жеткізе өсіруге аса мән берген. Қазақ халқының ежелгі қылмыс туралы заңында шашқа байланысты арнайы баптар да бар болғандығын тарихтан белгілі. Бұзық ойлылар, есерлер әйелдің шашын кесетін болса, ол әйелдің бір дене мүшесін кескен болып есептелген және соған сәйкес әлгі адам қатаң жазаға тартылған, үлкен айып төлеген. Ал әйелдер қылмыс жасаса, оларға қолданған жазаның ауыр түрі – шашын кесу болған. Ол кезінде әйелдер үшін өлім жазасына тең жаза ретінде қаралған.

Қазақ қызының сұлулығы тек көркімен ғана емес ақылымен, жүріс-тұрысымен, мінез-құлқымен де өлшенген. Жазушы М.Мағауин «*Қазақ қызы – бидай өңді, дөңгелек жүзді, қара көз, қара шаш, қыр мұрын, қалам қас, оймақ ауыз... Әлбетте бұл ортақ пішін. Бажайласақ реңдік өзгешеліктер біршама. Аққұба болады, қара торы болады, пісте мұрын болады, тәмпиіс мұрын болады, құсмұрын да кездеседі. Қара көздің өзі сан қилы, көкшілі, тіпті, жасылы болады, бірақ шүңірек емес, томпақ емес, тым қиық та емес. Қиғаш қастарда, жирен шаштар да табиғи көрінеді. Осының бәрі әдемі, бәрі жарасымды. Өйткені, қазақ деген үлкен елге хас, жинақтап келгенде, ұлттық рең, ортақ сыпат аясынан табылатын белгілер*» [11], - деп қазақ қыздарының ортақ бейнесін көрсетеді.

Қорыта келе, қазақ этномәдениеті әйел бейнесін танытатын сөздік қоры әйел адамның кескін-келбетін, мінез-құлқын дәл суреттей алады. Қалыптасқан сөз тіркестері арқылы әйел затының сұлулық сипатын айқын тануға болады.

Зерттеушілердің аталған тұжырым стереотиптерінің қатарында «қыз-әйел» сұлулығын танытатын стереотиптерге ерекше назар аудару қажет. Өйткені әйел көркін бейнелейтін тілдік деректерді әр тілдің лингвистикасынан молынан кездестіруге болады. Гендерлік лингвистиканы бірнеше тіл аясында қарастырған Д.Масалимова «әйелге таңылған сұлулық, тартымдылық, нәзіктік, мейірімділік, қылықтылық, баурап алушылық» сияқты стереотиптік қасиеттерге қоса орыс қоғамында әйелге тән еңбек-қорлық, шаруаға икемділік, қарапайымдылық, ал қазақ қоғамында әйел адалдығы, қыз абыройы, тәрізді қасиеттерді атап көрсетеді» [5, с. 139].

Қазақ этносының түсінігінде әйел сұлулығы ең алдымен қыз баланың тән сұлулығына қатысты айтылатын болса, екіншіден жүріс-тұрысы, мінез-құлқы, әдеп-ибалылығымен өлшенетін жан сұлулығына байланысты бағаланатын болған. Тілдік қолданыста «*әйел заты*» деген тіркес кездеседі. Бұл тіркес ер адамға қатысты айтылмайды. Бұдан «Адам атаның қабырғасынан Хауа ана жаралған, сондықтан әйелдің жолы жіңішке» деген діни түсінікті байқаймыз. Алайда әйелдің этнос сипатын танытушы ретіндегі өзіндік сұлулығы болғандығын танимыз.

Сондықтан тілімізде қыз сұлулығына қатысты тілдік қолданыстар мен тіркестер молынан кездеседі. Әрі оларды көздің әдемілігіне, шаштың қалыңдығына, бет-бейнесіне, қасына, жүрісіне, көзқарасына байланысты айтылған атаулармен кездестіруге болады. Бұл орайда ғалым Г.Смағұлова «Ұлт тілдерінің қайсысында болмасын сұлулық, әдемілік ұғымдары конкреттілігімен, ерекшеленеді. Өйткені поэтикалық образ көз алдында. Қазақ тіліндегі сұлу, әдемі, ұғымдары қазақ фразеологизмдерінің өте бай тіркестерін құрайды. Мұнда көз, бел, маңдай, төс, мойын, сияқты жеке детальдарға қатыссыз да жалпы сұлу деп қабылдаудағы ерекшеліктерінің өзі ұлт мәдениетіндегі сұлулықты сүйкімділікпен қатар пір тұтқаны ұлт менталдылығы ретінде көрінеді» [6; 215-б.], - деген пікір келтіреді. Бұл қыз сұлулығына қатысты халық ұғымының тереңдігі мен оған қатысты тіркестердің молдығын байқатады.

Әйел сұлулығына қатысты тіркестер фольклорлық шығармалардан бастау алады. Баянның, Қыз Жібектің, Құртқаның, Гүлбаршынның жеке сұлулықтарымен қоса, жалпы әдемілікке қатысты тіркестер кездеседі. Мысалы,

Түймедей басың сұлу домаланған,
Жібектей шашың майда шұбаланған.
Мөлдіреп екі көзің тұнжырайды,
Суреттей жасап қойған мірғарадан.
Айнадай екі бетің жарқырайды,

Айындай он бесінде қорғалаған (*Алпамыс батыр жыры*), - деген жолдардағы сұлулық сипаты, бір қызға арналмай, жалпылама суреттеу ретінде көрініс тапқан. «*Басы түймедей*», «*шашы жібектей*», «*көзі қарақаттай*», «*жүзі он бесінде туған айдай*» сияқты тіркестер дәстүрлі тіркестер ретінде көрініс табады.

Сұлулыққа қатысты айшықты тіркестердің қатарында «күн» мен «ай» ұғымына байланысты «*айдай ару*», «*айдай нұрлы*», «*айдай жарқыраған, ай қабақ, алтын кірпік*» (асқан сұлу, өте көркем қыз, ару әйел) [7, 18], «*ай десе аузы бар, күн десе көзі бар*» (аса сұлу, өте көрікті) [7; 17] *туған айдай* (аса сұлу көрікті жан) [7], «*он төртінші айдай боп*» (толған айдай жарқырап көзге түсер сұлулық) [7], «*күндей жүз*», «*күндей көрік*», «*күндей көркем*», «*күндей нұрлы*», «*күндей сәулелі*» тіркестер кездеседі. Бұл түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының күнге, айға табынып, оны құдіретті күш санауынан туындаса керек. Өйткені күн мен ай ұғымының тек әдемілікке ғана емес, басқа да салт-дәстүр, тыйымдарға байланысты көптеген тіркестер бар екендігіне көз жеткізуге болады. Зерттеуші Ш.Уәлиханов «ай – бір кезде тәңірі болған тәрізді. Қазақтар жаңа ай көргенде иіліп сәлем береді және жаздығүні сәлем берген жерінің шөбін жұлып, үйге келген соң ол шөпті отқа салады. Қазақтар айға ұзақ қарамайды, өйткені айдағы кемпір кірпік санайды деп қорқады. Жалпы алғанда қазақтар айды құрметпен сөйлейді» [8; 87], - дейді. Бұдан айға табынушылық пен құрметті танумен қатар, әйел сұлулығы стереотиптерінде айға байланысты тіркестердің болуы «*қол жетпес*», «*теңдесі жоқ*», «*өзгеше әдімілік*» сияқты ұғымдарды береді.

Мысалы, көзге қатысты «*нәркес жанар*» – *қарақаттай мөлдір көз*, «*құралай көз*» (бұл жерде сүйкімді, әдемі деген мағынада айтылып тұр) [7], *күлім көз*, *қарақат көз*, *тана көз*, *көзі баданадай*, «*айдай аузы, күндей көзі бар*», *жәудір көз*, *айнамкөз*, *бота көз сияқты* тіркестер қолданыс тапқан. Адамның көзі сұлулықтың негізгі белгісі болса, көздің әдемілік сипатын беруде түрлі тіркестердің болуы көз әдемілігін жан-жақты сипаттай түседі. Қарақаттың дөңгелек пішіні мен қара мөлдірлігі арқылы «*қарақат көз*» ұғымы пайда болса, көзі баданадай көз шарасының үлкендігін, құралай көз – құралайдеп аталатын аң көзінің сұлулығына балаңады.

А.Ж. Машимбаева¹, Э.Раева¹, А.Токтарбекова¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ СҰЛУЛЫҒЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СТРЕОТИПІ

Аңдатпа

Мақалада әйел сұлулығына қатысты стереотиптердің пайда болуы мен зерттелуі, тілдік деректерде көрініс тапқан сөз тіркестері қарастырылады. Гендерлік ұғым сипаты психология, философия саласының зерттеу нысандарының аясында қарастырылумен қатар лингвистика да гендерлік лингвистика ретінде жеке сала болып қолданысқа енді. Соған орай гендерлік лингвистика саласының жеке стереотиптері зерттеушілердің арнайы зерттеу мақсатына айналды.

Гендерлік лингвистиканың негізгі стереотиптерінің бірі саналатын әйел сұлулығы оған сәйкес сөз тіркестеріне назар аудару арқылы талдау негізіне ие болды. «Көз», «шаш», «қас», «жүз», «бет» ұғымдары қалыптасқан фразалық тіркес ретінде зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, мысалдармен дәлелденеді. Гендерлік лингвистикада ер мен әйелдің сөйлеу тілі ерекшелігі, болмыс-бітімі, дүниетанымы, мінез-құлқы мақалада келтірілген зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен зерттелсе, сұлулық стереотипі, тән, жан сұлулық жағдайы арнайы зерттеуді қажет ететін этнолингвистикалық стереотип болып табылады.

Түйін сөздер: гендерлік лингвистика, ер, әйел, ұлттық дүниетаным, стереотип, тілдік фактор, этномәдениет.

Әр халықтың танымдық бейнесі, ұлттық сипаты болмыс-бітімі тілдік факторлары арқылы айқын көрініс тапқан. Ұлттың ұлт болып қалыптасуын, мәдени кеңістігін бейнелейтін деректері салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы сияқты этностық деректері болса, ұлтты жасаушы басты құндылығы адам болып табылады. Ал адам жаратылысынан «ер» және «әйел» деп аталатын жыныстық түрлерге бөлінгендігі де заңды құбылыс. Ер мен әйелдің жаратылысы мен өмір сүру түріне қарай өздеріне тән болмыс-бітімдері, түрлі таным-түсініктері, ұлт өкілі ретіндегі ерекшеліктері де жалғасын тапқан. Осыған орай ер мен әйел бейнесі философиялық, психологиялық, физиологиялық және т.б. сияқты көптеген зерттеу салаларының басты нысанына айналып «гендер» атты ғылыми ұғымға ие болды, ғылыми айналымға енді.

Гендерлік ұғым бүкіл болмысты бейнелейтін лингвистика саласының зерттеу нысанынан да тыс қалған жоқ. Гендер терминінің орыс лингвистикасында қолданылуы жайлы зерттеуші А.В.Кирилина арнайы еңбек жазса [1; 21], Г.Вэшлэ ерлер мен әйелдердің мамандығына, кәсібіне байланысты тілдік ерекшелігіне назар аударды. Сол сияқты Е.Г. Голянный, Д.О.Добровольскийдің, Е.А.Земскаяның гендерлік лингвистика саласын әр қырынан қарастырғанын байқауға болады. Қазақ лингвистикасында да гендерлік лингвистика Б.Хасанұлы, Ж.Нұрсұлтанқызы, Е.Мамаева; А.Байғұтова және т.б.сияқты зерттеушілердің еңбектерінде арнайы талдау негізіне ие болғандығын көреміз.

Ер мен әйелге қатысты зерттеулер олардың сөйлеу тілін, ым-ишарысын, мінез-құлқын, болмыс-бітімін, салт-дәстүрді ұстанудағы ер адамды, әйел адамдық рөліне назар аударады. Бұл гендерлік стереотип арқылы анықталады. Орыс зерттеушісі Е.И.Горошко: «Гендерные стереотипы, представляющие собой стандартные, часто упрощенные и обобщенные мнения о представителях обоих полов, складываются и закрепляются в обществе посредством институализации и ритуализации пола» [2; 81] деген түсінікпен айқындай түседі. Ал зерттеуші А.Әмірбекованың пікірі бойынша, «стереотиптер – ақиқат дүние туралы күнделікті қолданыста кеңінен танылған, сол зат не құбылысты сол ситуация мен әрекетті, тұлға мен әлеуметті (дүнені) танудың санадағы қарапайым бейнесі, яғни дүние туралы таным-түсініктің қайталануынан тұрақталған адам санасындағы алғашқы сигналдар, яғни әрекеттер мен құлықтар шаблондары» [3; 47]. Байқағанымыздай стереотиптік ер мен әйелдің болмысындағы жеке құлықтар мен қасиеттердің жиынтығынан құралады. Осы орайда Г.Қожақова еркек пен әйел бейнесінің мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттайтын гендерлік стереотиптер ретінде еркектердің шамданғыш, тапқыр, үстемшіл, тәуелсіз, салмақты, іскерлік қабілеті жоғары, тез шешім қабылдағыш, өз-өзіне сенімді, ал әйел адамдардың әдепті нәзік, сөзшең, ырымшыл, басқаларды түсінуге бейім, сыртқы түріне, бет-әлпетіне көп көңіл бөлетіндігі сияқты сапа белгілері мен бағалауларды тізбесін келтіреді [4, 1116.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: «Хант», 1997. I-588 б, II-585 б, III-597 б.
- 2 Күркебаев К.Қ. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл. кан.дисс... – Алматы, 2003. – 126 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974-1986. – Т.1-10.
- 4 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Өңделіп, толықтырылып екінші рет басылуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 258б.
- 5 Аққошқаров Е. Халық арасында кең таралған байырғы өлшемдер//Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 2000. – №11. –50 б.
- 6 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдық уәжділігі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №3 (53).– 278 б.

Е.Маралбек¹

¹Институт языкознания имени А.Байтурсынова

**СОМАТИЗМЫ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПОНЯТИЯ КВАНТИТАТИВНОСТИ
В СЛОВАРЕ М.КАШГАРИ «ДИУАНИ-ЛУГАТ-ИТ-ТУРК»**

Аннотация

В данной статье рассматриваются лексико-семантические, грамматические и этимологические особенности соматизмов в произведении М.Кашгари «Диуани-лугат-ит-турк», отражающих понятие квантитативности, квалификативности.

Отслеживается процесс трансформации названий частей тела в квантитативные языковые единицы, а основные мотивы обосновывают избранную тему. В аспекте квантитативной категории дается анализ квантитативных соматизмов, рассматривающихся в зависимости от их лексико-семантических особенностей в трех группах: *өлшеуіш соматизм, шамалауыш соматизм, сынауыш соматизм*.

Выясняется содержательный и функциональный потенциал отдельных соматизмов в рамках указанных трех понятийных групп.

Выявляется историческая преемственность и генетическое родство современного казахского языка и средневекового тюркского языка (X-XII в.).

Также определяется, что средневековый тюркский язык был богат на квантитативно-квалификативные языковые единицы, являлся мощным языком. Аргументируется, что категория квантитативности является значительной языковой категорией средневекового тюркского языка.

Ключевые слова: М.Кашгари, «Диуани-лугат-ит-турк», тюркский язык, казахский язык, категория квантитативности, категория количества, квантитативные соматизмы, количественные соматизмы, шамалауыш соматизм, сынауыш соматизм, квантитативный аффикс.

¹E.Maralbek

¹Institute of the Linguistics named after A.Baitursynov

**SOMATISMS WITH THE MEANING "QUANTITATIVE-QUALIFICATIONS"
IN M.KASHGARI'S "DIYUANI-LUGAT-IT-TURK"**

Abstract

This article deals with the lexical-semantic, grammatical and etymological features of somatisms in the work of M.Kashgari "Diyuani-lugat-it-Turk", reflecting the notion of quantitativity, qualification.

The process of transforming the names of parts of the body into quantitative linguistic units is traced, and the main motives justify the chosen topic. In the aspect of the quantitative category, the analysis of quantitative somatisms is considered, depending on their lexical and semantic features in three groups: *olsheuish somatism, shamalauysh somatism, synauysh somatism*.

The content and functional potential of individual somatisms is clarified within the framework of these three-member groups.

The historical continuity and genetic relationship of the modern Kazakh language and the medieval Turkic language (X-XII c.) are revealed.

It is also determined that the medieval Turkic language was rich in quantitative-qualifying language units, was a powerful language. It is argued that the category of quantitativity is a significant linguistic category of the medieval Turkic language.

Key words: M.Kashgari, "Diyuani-lugat-it-Turk", Turkic language, Kazakh language, category of quantitativity, quantitative category, quantitative somatisms, quantitative somatisms, shamalauysh somatism, synauysh somatism, quantitative affix.

қолданылатын сөз болып, бойдың қысқалық, аласалық мағыналарын білдіреді. Біздіңше *тапы* сөзі мен *тапал* сөзі түбірлес. Орта ғасырда *тапы* сөзі адам бойының орташа деңгейін білдірсе, біздің заманымызға семантикалық даму нәтижесінде бойдың аласалығын білдіретін сөз ретінде жеткен. Бірақ қай дәуірде де бойға қатысты қолданылатын сөз ретіндегі қызметін сақтаған.

Шөкүт // бәкене, қысқа бойлы. Шөкүт кіші // бәкене кісі. Басқаларға да осы мағынада қолданылады [1, Т₁-413]. *Шөкүт* – адам бойының қысқалығын білдіретін мөлшерлік лексема. Біздің ойымызша *шөкүт* пен қазіргі қазақ тіліндегі *шөк*, *шөкім* сөздері төркіндес. Қазақ тілінің халықтық қолданылысында *шөкімдей шал* деген тіркестер бар. Бұл *шөжім, кәрілік жетіп семіп қалған кішкене, қаңбақтай шал* деген мағыналарды білдіреді. Сондықтан *шөкүт, шөкім* сөздері грамматикалық тұлғасы жағынан да, мағынасы жағынан да бір-бірінен алыс кетпейтін сияқты.

Сөздікте соматикалық түбір лексемалар ғана емес, жұрнақтардың көмегімен мөлшерлік ұғым білдіретін туынды тұлғалы соматизмдер де кездеседі. Мұндай мөлшерлік соматизмдерде туынды сөздің түбірі ешқандай мөлшерлік мағына білдірмейді де, ондағы мөлшерлік мағынаны жұрнақтар тудырады. Бұл – зат пен құбылыстың өзіне тән қасиетінің молдығын, көптігін білдіретін *лығ, -лұғ // -лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті* жұрнақтары. Сөздікте бұған қатысты мынадай сөздер кездеседі және оған төмендегідей анықтамалар беріледі:

«Боз, бодз // бой: ұзұн бодзлұғ кіші // ұзын бойлы кісі [1, Т₃-173-174]; *Табандығ // (табанды): табандығ теуі // табанды түйе* [1, Т₁-557]; *Қарындығ // (қарынды). Бедүк қарындығ ер // үлкен қарынды адам* [1, Т₁-558]. Бұл мысалдарда *бодзлұғ* – бойдың ұзындығын; *табандығ* – табанның көлемі үлкендегін; *қарындығ* – қарынның көлемі үлкен әрі жуандығын білдіреді. Мөлшер ұғымын берудің бұл аффикстік тәсілі де *сынауыш соматизмдердің* қатарына жатады. Өйткені *-лұғ* заттың *сындық мөлшерін* білдіретін жұрнақ.

Соматикалық өлшем бірліктердің мән-маңызы мен қызметі жайлы бұл тақырыпта біршама ізденістер жасаған ғалым Е.Аққошқаров былай дейді: *«Мәдениеті жоғары, сауда-саттық қатынасы жедел дамыған елдерде байырғы өлшемдер алғашқы шыққан күйінде қалып қоймай «цивилизацияланған», яғни нақтылана түскен. Бұл келтіріп отырған мысалдардан қазақтың халықтық терминдерінің шығу төркіні, қолданылу мақсаты, өміршеңдігі, аталу сәттілігі жағынан да басқа халықтардың ұлттық өлшемдерімен деңгейлес болғанын байқауға болады. Алайда түрлі тарихи себептерге байланысты өлшемдік мәні бар байырғы терминдеріміз ұлт шеңберінен аса алмай, нақты мәнге ие бола алмаған. Сондықтан да қазақтың «бармағы» мен «табаны» немесе «құлашы» мен «қарысы» арық пен семіздің, ұзын мен қысқаның жекелеген мөлшеріне тәуелді күйінде қалып қойған»* [5, 47]. Ғалым айтқандай, таным кеңістігінде ғасырлар бойы айрықша қызмет атқарған халықтық өлшем бірліктер бүгінгі таңда күн санап тілдің пассив қабатына ауысып, тіптен, қолданыстан мүлдем шығып барады. Оның басты себебі – ұлттық өлшем бірліктердің *өлшемдік бірлікке айналу процесін* толық аяқтай алмауында және нақты сандық мәнге теңестірілмеуінде.

Қорыта келгенде, М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінде кездесетін мөлшер-өлшем ұғымын білдіретін соматизмдер лексико-грамматикалық ерекшеліктеріне қарай *өлішеуіш соматизмдер, шамалауыш соматизмдер, сынауыш соматизмдер* болып үш үлкен топқа бөлінеді. Бұл үш үлкен топ тілдегі категориялық ұғымдардың, соның ішінде *мөлшер категориясының* даму иерархиясын және ұлт пен этностың дүниені тану ерекшелігін көрсетеді. Тұтас бір дәуір тілінің келбетін көрсететін «Диуани лұғат-ит-түрік» сөздігінде 260-қа тарта мөлшерлік бірліктердің кездесуі *мөлшер категориясының* сол дәуірдің өзінде өте ауқымды тілдік категория екенін түсіндіреді. Ал осынша сөздің 40-қа таяуы, яғни 15 % соматикалық мөлшерлік болып келуі тілдегі мөлшер категориясының ең үлкен бөлігін соматизмдер құрайтынын түсіндіреді. Табиғат дүниесінде мөлшер ұғымына балама бола алатын заттар көп, бірақ, соған қарамастан, оның ауқымды бөлігін соматизмдер иелеуі мөлшер категориясының, ең әуелі, қандай ұғымдар аясында өмір сүретінін түсіндіреді. Әрі түркілердің дүниетану ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан ғасырлар бойы ұлтпен, этноспен бірге туып, біте қайнасқан осы ұлттық өлшем бірліктерді заман талабына сай қайта жаңғыртудың тіл үшін де, руханият үшін де маңызы зор.

еркін сыйарлық мөлшерін білдіреді. Қол мен ауыз қуысының қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр.

Сағым // сауым. Бір сағым сүт // бір сауым сүт [1, Т₁-457]. *Сағым* – сыйымдылық ұғымын білдіретін шамалауыш мөлшерлік. Сұйық заттардың нақты сыртқы пішіні болмайды. Сондықтан олар белгілі бір ыдысқа құйылу арқылы сыйымдылық мөлшері өлшенеді. Сүт беретін жануарды (*төрт түлік*) бір жол (*бір кезек*) сауғандағы сүтінің орташа мөлшерін білдіреді. Қолдың қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр.

Шамалауыш мөлшерліктерге жататын жоғарыдағы мөлшерліктердің бәрі де дене мүшелерінің қатысы арқылы орындалады. Бұл топтағы мөлшерліктерге мынадай қасиеттер тән: *бірізділік (жасалу формасы), болжалдық, бір мағыналылық (моносемантикалы), тәуелділік, арнайылық* т.б.

М.Қашқари сөздігінде мөлшер-өлшемдік табиғаты *шамалауыш соматизмдерден* де бір саты төмен тағы бір топ сөдер бар, ол – *сынауыш соматизмдер*. Олар, тіптен, өлшем бірлік емес те, тек мөлшерлік мағына беретін лексикалық бірліктер. Бұл топтағы сөздер зат пен құбылыстың мөлшерін дене мүшелердің қатысы арқылы өлшемейді. Керісінше сол дене мүшенің түрлі сындық белгілерін, мөлшерлік сапасын (*ұзын-қысқалығын, кең-тарлығын, жуан-жіңішкелігін т.б.*) білдіреді. Құрылымы да алдыңғы екі топ соматикалық мөлшерліктерден өзгешеленеді. Яғни жеке-дара тұрып белгілі мөлшерлік ұғымды білдіре алады. Көбіне екі компонентті анықтауыштық қатынастағы тіркес болып келеді. Бұл топтағы мөлшерлік соматизмдердің ішкі семантикалық қасиеті, жинақтап келгенде, мынадай: *айқындауыштық, дербестік, метафоралылық, ауыспалылық* т.б. Бұл топтағы соматикалық мөлшерліктердің қатары төмендегідей:

Сұқарлаш // (ұзын құлақ). Сұқарлаш бөрк // ұзын құлақ бөрік [1, Т₁-551]. *Сұқарлаш* – дене мүшенің ұзындық қалпын білдіретін мөлшерлік лексема. Жеке тұрғандан нәрсенің болса да құлақ бөлімінің ұзындығын білдірсе, ал тіркес құрамында бағыныңқы сыңарда айқындауыш ретінде келіп, нақты затқа қатысты айтылады.

Бедүк // биік; үлкен; зор. Бір нәрсенің биігі. Бедүк төві // үлкен түіе [1, Т₁-443]. *Бедүк* – биіктік ұғымын білдіретін мөлшерлік лексема. Жеке тұрып та, тіркес құрамында да бірнеше мөлшерлік ұғымдарды қатар білдіреді. Бірақ тіркес құрамында нақты қандай мөлшерлік ұғымды білдіретіні айқын көрінеді. *Бедүк* сөзінің тағы бір мағынасы сөздіктегі мына бір мысалдан көрінеді: «*Бағыр // бауыр. Ешкімге бойын имейтін кісіні «бедүк бағырлық // үлкен бауырлы» дейді. Онысы «бауыры бүтін» дегені. Садақтың орта тұсын да «иа бағыры // садақтың бауыры»* [1, Т₁-105]. М.Қашқаридың бұл пайымдауынан *бедүк* сөзінің бауыр сөзіне қатысты туындайтын *үлкен* деген мағынасы анықталады. Қазақ тілінде «*бас аман, бауыры бүтін болсын»* деген мәтел бар, бұл – «*бала-шағасы аман-есен, дені сау»* деген мағынаны білдіреді. Бала шаға мен бастың амандығы – бойдағы қанды сақтайтын бауырдың амандығы. Адамның кеуде тұсының төменгі жағы, құрсақ бөлімі жалпақ тілде *бауыр* деп те аталады. Оған байланысты *бауырға басу* фразеологизмі қолданылады. Ал бастың иілгені – еңсенің төмен түсіп, бауырдың қысылғаны. Халық тіліндегі осындай образды мағыналар метафораланып, жаңа мағыналы қолданыстарға айналған.

Сын // бой; тұрық. (сын-сымбат – А.Е.). Бодзлығ сынлығ кіші // ұзын бойлы кісі; бой-тұрқы ұзын кісі. (Бойшаң сындарлы кісі – А.Е.). Көрді де «сын» дейді. Өйткені, көрдің ұзындығы адамның бойымен бірдей шығатын [1, Т₃-195]. *Сын* – адам тұлғасының ұзындық қалпын білдіретін мөлшерлік лексема. Бойдың ұзындығын не боймен өлшенетін кез келген шаманың ұзындығын білдіреді. Қазақ тіліндегі «*сын түзелмей, мін түзелмейді»* деген мақал бар. Осы мақалдағы *сын* сөзі *бой* мағынасын білдіріп, «*бой түзелмей, мін түзелмейді»* деген ұғымды білдірмей ме деген ойға жетелейді.

Бөң // бәкене; тайпақ. Бөң кіші // бәкене кісі; тайпақ кісі. Бұл сөздің негізі «шебең // шебең» болып, кейін қысқарған. Темірден жасалған астыяқ мағынасындағы сөз [1, Т₃-477]. *Бөң* – адамның бой тұрқының қысқалығын білдіретін мөлшерлік лексема. Сөздің бастапқы негізі зат (*құрал*) болса да, заттың бойындағы сол қасиет (*қысқалық*) метафораланып, адам бойына балама ретінде қалыптасқан.

Тағұзмақ // (тайпақ). Тағұзмақ ер // бәкене адам; тайпақ адам. «F» әрпінің орнына «қ» әрпі айтылады. Басқаларға да осылай қолданылады [1, Т₁-563]. *Тағұзмақ* – адам бойының аласалығын білдіретін мөлшерлік лексема. Сөздің тұлғасына қарағанда, туынды сөз екені көрінеді.

Тапы // орта. Бодзы тапы ер // орта бойлы адам [1, Т₁-296]. *Тапы* – адам бойының аласалығын білдіретін мөлшерлік лексема. Қазіргі қазақ тілінде *тапал* сөзі бар. Бұл адам бойына қатысты

семантикалық аясы бірдей емес. Сөздердің функционалды табиғаты да ұқсамайды. Қазақ тілінде *шаптырым жердің* түрлері көп. Мысалы, *ат шаптырым, тай шаптырым, құнан шаптырым, с...к шаптырым* т.б. Бұл тіркестердің білдіретін қашықтық мөлшері де әртүрлі. *Шаптырым* сөзінің өзі қазақ тілінде жеке қолданылмайды және түсіндірме сөздіктерде де тек тіркестік мағынасы болмаса, мағынасы жеке түсіндірілмейді. Ал М.Қашқари *иарышым* сөзін бөлек алып, оны қашықтық өлшемі ретінде арнайы түсіндіреді. Соған қарағанда, *иарышым* түркі тілінде, нақты болмаса да, болжалды қашықтық мәні бар өлшем бірлік болғанға ұқсайды. Өрі сол дәуірде тілдің белсенді (*актив*) қабатындағы сөз. Осылардың өзі орта ғасыр түркі тілінің мөлшерлік ұғымдар мен оған қатысты тілдік бірліктерге байлығын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі *ат шаптырым жер* тіркесінің қашықтық мәнін ғалымдар әртүрлі көрсетеді. Айталық: *Арғынбаев – 30-40 км, С.М. Абрамзон – 50 км, М.Әуезов – шамамен 20-25 км. Біздіңше бұл мөлшерлік конструкцияның нақты мәні жоқ. М.Әуезовтың шамамен айтқаны тегін емес. Бәйгеге түскен аттың бабы мен физикалық қуаты шамамен осыныша (20-25 км) қашықтықты бағындыра алады. Олай болса, орта ғасыр түркі тіліндегі йарышым // жарысым сөзінде де нақты қашықтық мән болуы екіталай. Бұл да жарысқа түскен (аламанға, бәйгеге) аттардың бағындыра алатын ара қашықтығына тең. Оның сандық мәні әр кез әртүрлі болуы мүмкін. Бірақ бір-бірінен тым алысқа кетпейді.*

Сөздікте *иарышым // жарысым сөзі сияқты*-үм, -ум, -ұм, -ам -ым, -ім // -ым, -ім жұрнақтары жалғану арқылы жасалған мөлшерліктер көптеп кездеседі. Соның басым бөлігі *соматикалық мөлшерліктер*. Және бұл жұрнақтар негізінен етістік түбірлерге жалғанады. Сондықтан аталмыш жұрнақтарды *шамалауыш мөлшерліктер* жасаушы негізгі жұрнақтар деуге болады. Тағы бір айта кететіні, *физикалық процесті білдіретін йарышым // жарысым сөзінің дене мүшесіне қандай қатысы бар деген ой тууы мүмкін. Төменде талданатын шамалауыш соматизмдердің көпшілігі де осы типтегі сөздер. Сондықтан физикалық процестер мен соматизмдердің қатысын осы арада анықтап өткен абзал. Иарышым // жарысым сөзінде жарысатын – шынында ат. Бірақ сол аттың жарысы не шабысы төрт аяқтың қатысуымен, яғни дене мүше арқылы ғана жүзеге асады. Төрт аяқтың қуаты атты иарышым иер қашықтығына апарды. Сондықтан бұл – дене мүшенің физикалық қуаты арқылы мөлшерлік шамаға айналатын шамалауыш мөлшерлік. Төмендегі шамалауыш соматизм деп танылған мөлшерліктердің бәрінде осы принцип басшылыққа алынды.*

Иүгрұм // (жүгірім – А.Е.). Бір иүгрұм иер // бір жүгірім жер: бір жүгіріп барып қайтатын жер [1, Т₃-66-67]. *Иүгрұм* – қашықтық ұғымын білдіретін мөлшерлік. Ол адамның бір рет жүгіріп бара алатын қашықтығына тең. Адамның физикалық қуаты мен екі аяқтың қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр.

Оқтам // бір оқтық, оқ жетерлік. Бір оқтам иер // бір оқ атым жер [1, Т₁-112]. *Оқтам* – қашықтық ұғымын білдіретін мөлшерлік. Садақтан атылған жебенің (*огының*) жеткен жеріне дейінгі қашықтық білдіреді. Мұнда садақ тарта алатын кез келген адамның оғы жетер орташа қашықтығы алынады. Адамның физикалық қуаты мен екі қолдың қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр. Қазіргі қазақ тілінде көбіне осы ұғым *оқ бойы жер, бір атым жер* тіркесі арқылы беріледі.

Иүгрұм // (илем, жайым – А.Е.). Бір иүгрұм ұн // бір илем ұн; бір рет қамыр илейтін ұн [1, Т₃-66]. *Иүгрұм* – көлем, сыйымдылық ұғымдарын білдіретін шамалауыш мөлшерлік. Зат мөлшерінде кейде көлем мен сыйымдылық ұғымдары қатар жүреді. Өйткені сыйымдылықпен өлшенген қою, қатты заттардың қандай да бір көлемі болады. Ал бұл сөз бір реткі тамаққа жетелік көлемдегі немесе сыйымдылық шамадағы ұн мөлшерін білдіреді. Қолдың қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр.

Пішім // тілім; кесім; пішім. Бір пішім қағұн – бір тілім қауын. Басқаларға да солай қолданылады [1, Т₁-455]. *Пішім* – көлем ұғымын білдіретін шамалауыш мөлшерлік. Ұстауға және жеуге қолайлы етіп тілінген қауынның қалыпты көлемін (*қалыңдығын*) білдіреді. Қолдың қызметі мөлшерлік ұғымның тууына басты негіз болып тұр.

Өнұм // өбім; жұтым. Бір өнұм мұн // бір өбім сорпа; бір ұрттам сорпа [1, Т₁-104]. *Өнұм* – сыйымдылық ұғымын білдіретін шамалауыш мөлшерлік. Ұрттаған (өпкен) сорпаның ауыз қуысына

білдіреді (вербалданады). *Қары, қарыс* сөздері сияқты бұл да ертеден-ақ өлшем бірлік ретінде әбден қалыптасқан, бағзыдан келе жатқан көпмағыналы сөз.

Жоғарыда баяндалған *адзут, ағым, әлік, қары, қарыш, құлаш* сөздерінің қай қайсында болмасын, олардың бастапқы мағынасынан ауысып *мөлшер-өлшемдік* мағынасының тууында ортақ бір уәжділік бар, ол – белгілі *өлшеу процесінің, қимыл-әрекеттің* атауы ретінде қолданыла келіп, *өлшемдік мағына* ретінде тұрақтануы. Бұл туралы қазақ, түркі тілдерінің сөзжасам жүйесін қарастырған белгілі ғалым Б.Қасым түркі тілдеріндегі *қол* сөзінің мағыналық өрісі мен аталымдық сипатын баяндай келіп, былай дейді: «Ал қазір бұл көрсетілген екінші мағынасында әскер мағынасында, сонымен қатар «адамның дене мүшесі» ұғымындағы негізгі мағынасымен бірге «қол қою», «қолтаңба» күрделі аталымдардың ауыспалы мағынада қолданылады. Демек, «қол» атауының барлығына ортақ мағына қимылдық қасиеті уәж, себеп болып тұр» [6, 69]. Демек, дене мүше атауларының өлшем бірлікке айналуында заттық мағынаның ғана болуы жеткіліксіз, сонымен қатар соматизмдердің қимыл, іс-әрекет процесіне жиі енуінің маңызы зор. Сөздегі кез келген жаңа мағына – қимыл-қозғалыстан туады.

Қары мен *қарыс* сөздерінің төркіндестігі сияқты, сөздікте *құлаш* сөзімен этимологиялық жақындығы бар тағы бір сөз кездеседі. Ол – *құшам* сөзі. Сөздікте етіс негізді *-ұм, -ум, -ұм, -ам -ым, -ім // -ым, -ім* қосымшалы сөздер қатарында беріледі. Оның көпшілігі өлшем бірлік атаулары. Бұл сөзге: «*Құшам // құшақ. Бір құшам нәң // бір құшақ нәрсе*», -деп түсініктеме берілген [1, Т₁-457]. Яғни *құшақ* толатайдай шамадағы сыйымдылық *мөлшер мағынасын* білдіреді. *Құлаш* сөзі «*иың деңгейіндегі екі қол ұшының арасы*» болса, *құшам* (*құшақ*) сөзі керісінше *иық деңгейіндегі екі қол ұшының түйісу* немесе саусақтардың байласу көлемі. Екеуі де бір дене мүше арқылы қалыптасқан өлшем бірліктер. Ал бұл екі сөздің айырмашылықтарына келсек, бірі (*құлаш*) ұзындық өлшемі, енді бірі (*құшам*) сыйымдылық, көлем өлшемдері. Мұның өзі бір дене мүшенің бірнеше өлшемдік қызметте жұмсала алатындығын көрсетеді. *Құшам* сөзінің нақты өлшем бірліктік қасиеті *құлаш* сөзіне қарағанда солғындау, яғни өлшем бірлікке айналу деңгейі бірдей емес. Екі сөз де *өлшеу құралы* ретінде қолданылады, бірақ *құшам* жалпылық мәнде болса, *құлаш* біршама нақты. М.Қашқари да оны *құлаш* сөзі сияқты нақты өлшем бірлік деп түсіндірмейді. Мұның өзі дене мүше атауларының өлшем бірлікке айналу процесінің сатылы дәрежесін көрсетеді.

Біздің ойымызша *құшам* (*құшақ*) сөзінің түбірі – *құш*, ал *-ам // -ақ* – етіс түбірлерден *қимыл атауын* немесе *өлшем бірлік* атауын тудыратын көне жұрнақ. Бұл сөздің бастапқы мағынасы қазіргі қазақ тілінде дербес сөз ретінде қолданылатын *құш* сөзінде сақталғанға ұқсайды. *Құш* сөздің көркем әдебиеттегі өзге мағыналарын айтпағанда, *құшақтау, бауырына басу* мағыналары бар. *Құш* пен *құшақ* арасында мағыналық байланыс, ортақ сема барлығын байқау қиын емес.

Мұндай *сипаттауыш мөлшерліктерде* бірнеше мөлшерлік мағына қатар жүреді. Яғни зат не құбылыстың қандай форма, қасиетке ие екенін барынша толық сипаттайды. Жоғарыда баяндалған *өлшеуіш соматизмдерден* оларға тән басты-басты ерекшеліктерді көруге болады. Айталық, *дәлдік, арнайылық, ауыспалылық, көпмағыналылық, функционалдылық, дербестік* т.б.

Қандай да бір мөлшер ұғымын білдіргенімен, аталған *өлшеуіш соматизмдерден* мөлшерлік сипаты бір саты төмендеуі – *шамалауыш соматизмдер*. Бұл топтағы соматикалық мөлшерліктер зат пен құбылыс мөлшерін, өлшемін дәлдікпен анықтап бере алмайды, тек болжайды, шамалайды. *Мөлшерлік конструкция* құрамында ғана мөлшер ұғымын білдіреді де, конструкциядан шығып дербес қолданылмайды, бөлек шығарсақ, мағынасыз *графемалық тұлғаға* айналады. Көпмағыналы да емес, конструкция құрамында бір ғана мөлшерлеуіш процестің атауы болып келеді. Сондықтан олар кейде тұрақты құрылымдарға (*фразеологизм*) ұқсаңқырайды, бірақ олай емес, олар – еркін тіркестер. Ондағы тұрақтылық мағынаның біреу екендігі мен белгілі мөлшерлеуші процеске арнайы қолданылуында. Аталған *шамалауыш соматизмдер* зат пен құбылыс мөлшерін өлшеуде адам не жан-жануарлардың физикалық қуатын, шамасын өлшем етеді. Мұнда мөлшерлік мағына тікелей соматизмдердің қатысымен анықталмаса да, *мөлшерлеу процесі* дене мүшелердің қатысы арқылы жүзеге асады. Тек бір сәттегі вербалды амалдар арқылы мөлшері шамаланады. Біз төменде бұларға нақтырақ тоқталайық.

Иаршыым // (шаптырым – А.Е.). Бір иаршыым иер // бір шаптырым жер; бәйгеде бір шаптырым жер [1, Т₃-66]. Қазіргі қазақ тілінде *бір иаршыым иер // бір жарысым жер* қолданысы жоқ. Сондақтан болса керек, бұл тіркесті ақын А.Егеубаев *бір шаптырым жер* деп аударады. Бірақ тіл мамандары (*лингвисттер*) үшін бұл толымсыз аударма. Себебі, *йарышыым* мен *шаптырым* сөздерінің

алманың санын білдіреді, ал *бір қарыс* десек, қарыстың санын емес, оның бір рет қарыстағандағы ұзындық мөлшері ұғымын білдіреді. Осы тіркестен-ақ *қарыш // қарыс* сөзінің зат атауы емес, оған баламалы *өлшем бірлік, мөлшерлік* екені айқын көрінеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қарыс сөзіне: «*Қарыс – бас бармақ пен ортаңғы саусақтың аралығымен өлшенетін ұзындық өлшемі*», - деп анықтама берілген [2, Т₆-119]. Біздіңше бас бармақ пен ортаңғы саусақтан басқа саусақтардың да арасы *қарыс* деп аталады. Қалай болса да, бұл – соматикалық өлшем бірлік.

Жоғарыдағы *қары* сөзі сияқты *қарыш* та сөздікте *өлшем бірлік* қызметінде қалыптасқан сөз ретінде түсіндіріледі. М.Қашқари *қарыш* сөзінің туынды формасы ретінде *қаршағ* сөзін былайша түсіндереді: «*Қаршағ: киімнің өлшемі. Аның қаршағы көр // оның (тонының) өлшемін көр*» [1, Т₁-524]. Бұл сөздің туынды түбірі – *қарыш (қарыш+ағ)*, оған етістіктен зат есім тудырушы *-ағ* аффиксі жалғанып, затсымақ өлшем бірлік атауы ретінде қалыптасқан. Ал *-ағ* аффиксінің өзі қазіргі қазақ тіліндегі етістіктен зат есім тудырушы *-ау, -еу, -ақ, -ек* жұрнақтарымен мәндес жұнақ.

Қарыш сөзі сөздікте *қаршады* формасында да кездеседі. Оны М.Қашқари: «*Қаршады: қарыстады. Ол тонығ қаршады – ол тонды қарыстап өлшеді. Басқалары да осылай. Қаршар-қаршамақ / қарыстар-қарыстамақ*», - деп түсіндіреді [1, Т₃-386-387]. Яғни өлшеу процесіне байланысты қимылдық ұғымды білдіретін етістік сөз. Мұнда *қаршады* сөзі белгілі нәрсені өлшеу, ұзындық шамасын анықтау мағыналарын білдіріп тұр.

Аталмыш сөз түркі тілдерінде *қарыш//қарич//қарыс//xarus* сияқты фонетикалық варианттарда кездеседі. Түрколог ғалымдар бұл сөздің ұзындық өлшемін білдіретінін мойындай отырып, оның этимологиясы жайлы түрлі болжамдар жасайды. Айталық: *қар+ы+ш, қары+ш* формасында *ш~с* сәйкестігі бойынша түзген фонетикалық варианттардан қалыптасқан; *қар+ич (қар – қол, иш(ич)– қолдың ішкі бөлігі)* қосылып келіп *қолдың ішкі бөлігінің ұзындығы* мағынасынан туындаған (Қ.Дыйқанов); иран тіліндегі *ен, ендік* мағынасын білдіретін *ғарыс* сөзінен *қарыс* болып өзгерген (Ө.Нұрмағамбетов). Бұл сөздің этимологиясы жөніндегі тұжырымдардың үлкен жобасы осылай. Біздіңше *құлаш* сөзінің буын жігін М.Қашқаридың өзі *қол+аш* деп ажыратып бергені сияқты, *қарыс* сөзінің де түбір құрамы *қар+аш* болып ажыратылады. Бүгінгі қазақ тіліне *қар+аш // қар+ыш // қар+ыс* формасында дамып жеткен тәрізді.

Демек, бұл сөзден семантикалық даму ғана емес, құрылымдық даму үрдісін көре аламыз. Тағы бір айта кететіні, біздің ойымызша, *қары, қарыс* сөздері түбірлес. Оның түбірі – *қар*. Ол қол немесе саусақты жазған кездегі ұзындығы, *тұрқы, бойы* мағыналарын білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде *пышақтың қары // пышақтың бойы, қанына тартпағанның қары сынсын // бой бүгіліп, сағы сынсын* деген тұрақты құрылымдарда сақталып қалған.

Құлаш // құлаш. Мұның негізі «қол аш» деген болады. «Бір құлаш баршын // бір құлаш баршын; бір құлаш шәйі мата» [1, Т₁-406]. М.Қашқари сөздігінде кездесетін *мөлшерлік соматизмдердің* ішінде этимологиясы айқын көрсетілгені де осы *құлаш* сөзі. Жоғарыда айтылғандай, бұл сөз екі қолды кере жазған кездегі ұзындық мөлшерді білдіреді және сол қимыл процесінің атауы болудан барып мөлшерлік мәнге ауысқан. Бұл сөз қазақ тілінде бірдей дыбысталады және лексикалық мағынасы да ұқсас. Яғни, *құлаш* – ұзындық өлшемін білдіретін халықтық өлшем бірлік. Бірақ басқа соматикалық мөлшерліктерге карағанда біршама ұзындау заттық шаманы өлшеуге қолданылады. Айталық, қазақ тіліндегі *бір құлаш* тіркесі *заттың бір құлашқа тең ұзындық шамасын* білдірумен қатар «*ұзын*» деген *сындық мөлшер* ұғымын да білдіреді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Құлаш – иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының арасы*», деп түсіндірілген [3, Т₆-458]. Қазіргі қазақ тілінде де, орта ғасыр түркі тілінде де *құлаш* мөлшерлігінің нақты қандай сандық мәнді білдіргенін дөп басып айту қиын. Оның ұзындық шамасы нақты әрі тұрақты сандық шамамен теңестірілмеген болса керек. Онда да нақты санмен емес, бір құлашқа тең белгілі зат (таяқ, ағаш) баламасы болуы ықтимал. Оның өзінде, қажет кезінде ғана болмаса, көбіне шамамен, мөлшермен алынып отырған. Бұл, бір жағы, ұлттық өлшем бірліктердің өзіне тән ерекшелігі. Ал екіншіден, ол дәуірлерде бүгінгідей өте дәлдікке қажеттілік жоқ та.

Сөздікте *құлаш* мөлшерлік соматизмі етістік сөз ретінде де беріледі. Мұны ғалым былай түсіндіреді: «*Құлашлады // құлаштады. Ол ұрұқны құлашлады // ол арқанды құлаштады; ол арқанды құлаштап өлшеді. Құлашлар-құлашламақ // құлаштар-құлаштамақ*» [1, Т₃-442-443]. *Құлаш* мөлшерлігі етістік және *шақ* жұрнақтарын қабылдап, өлшеу, мөлшерлеу процесінің жүзеге асқанын

М.Қашқари *адым* мағынасындағы *ағым* сөзін зат есім тарауында баяндағанымен, бұл сөздің заттық мағынасын зат есім сөздерінше түсіндірмейді. Керісінше нақты мысалмен: «*бір ағым иер // бір адым жер, бір аттам үстіне шығуға болатын жер*», - деп түсіндіреді [1, Т₁-105]. Бұл тұста да аталмыш сөздің басты функционалды мағынасы зат есімдік емес, мөлшер ұғымын білдіру екенін байқауға болады. Яғни *ағым – бір адым, бір аттам қашықтықтағы жер* ұғымын білдіреді. Жоғарыдағы мысалдардан мөлшер ұғымын білдіретін сөздердің бұлайша затсымақтанып, дербестену үрдісі сонау орта ғасыр, одан да бұрын басталғанын көруге болады.

Әлік, елік // қол [1, Т₁-101-102]. Сөздікте *әлік, елік* сөзі қандай да бір мөлшерлік шаманы білдіретін өлшем бірлік ретінде емес, кәдімгі дене мүше атауы, *қол* мағынасында беріледі. М.Қашқари бұл сөзді былайша түсіндіреді: «*Оң әлік // оң қол. Оны оғызша «сағ әлік // оң қол» дейді. Сол қолды түрік халықтарының бәрі бірдей «сол әлік // сол қол»* [1, Т₁-101-102]. *Әлік (елік)* орта ғасыр түркі тілінде *қол* мағынасын білдіретін сөз болғанымен, сөз мағынасы дамуының сан ғасырлық күрделі процесінен кейін, қазіргі қазақ тіліне *қолдың* өзі емес, оның тарам-тарам саусақтары мағынасында жеткен. Тіптен, *қол* саусақтарының да дәл өз атауы емес, оның қалыңдық мөлшерінің баламасы мәнінде қолданылады. Яғни өлшем атауы ретінде қалыптасқан. Аталған сөздің мағынасы туралы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Елі – саусақтың қалыңдығы, көлденең ұзындығы*», - деп берілген [2, т₆-110]. Демек, бұл сөз ешқандай да дене мүше атауы емес, дене мүше арқылы өлшенетін белгілі қалыңдық (*қашықтық*) шаманың атауы

Әлік, елік сөзінің ең алғаш *қол* не *саусақ* ұғымдарының қайсысын білдіргені жайлы түрколог ғалымдар арасында тоқайласқан ортақ байлам жоқ. Көпшілігі түрлі болжамдар жасайды. Десе де, олардың пікіріне қарағанда, бұл сөз түркі тілдерінің көпшілігінде түрлі фонетикалық варианттармен айтылады. Мысалы: алтай тілдерінде – *äli, ely // elii, ölu // ölii*; татар, башқұрт тілдерінде – *или, ili, илли // illi, илиг // ilir*; тува тілінде – *ilir // ilig*; қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ тілдерінде *елі* түрінде кездеседі. Соңғы қыпшақ тобындағы тілдерді айтпағанда, көпшілік түркі тілдерінде *қол* мағынасын білдіреді. Ал қазіргі қазақ тілінде бұл сөз *қалыңдық ұғымы (қашықтық)* шеңберінде ең жиі қолданылатыны белгілі. Осы сөздің қатысымен қазіргі қазақ тілінде мөлшер-өлшем ұғымын білдіретін біршама тұрақты құрылымдар, тіркестер кездеседі. Мысалы, *маңдайының соры бес елі, бір елі қазы, екі елі қазы* т.б. Бұдан дене мүше атауларының мөлшерлік бірлікке айналу үрдісі (процесі) айқын көрініс табады.

Қары // қолдың қары [Т₃, 304]. Сөздікте бұл сөздің мағынасы: «*Шынтақтан қолдың басына дейінгі аралық*», - деп түсіндірілген [Т₃, 304]. Яғни нақты бір дене мүшенің атауы емес, дене мүше арқылы сипатталатын мөлшерлік шаманың (*ұзындық*) атауы ретінде түсіндіреді. Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Қары – қолдың шынтақ қосындысынан иыққа дейінгі бөлігі*», - деп беріледі [3, т₆-112]. Байқап қарасақ, екі сөздікте де *қары* сөзі қолдың ұзындығы арқылы өлшенетін өлшемнің атауы ретінде берілген. Бірақ бірінде қолдың жоғарғы бөлігін айтса, екіншісінде төменгі бөлігін көрсетеді.

Қары сөзі М.Қашқари сөздігінде бір емес, бірнеше жерде кездеседі. Соның бәрінде де өлшем бірлік ұғымдарымен байланысты түсіндірілген. Соған қарағанда, орта ғасыр түркі тілінде де кеңінен қолданылған өлшем бірлік екені анық. Бұған ғалымның мына сөзі де дәлел: «*Қары – бөз өлшейтін өлшем, кез. (Ұзындық өлшемі – А.Е.) Бұл алдыңғы сөзден алынған ұғым. Бұл ұғым араб тіліне де үйлеседі. Қол өлшемімен, қолдың қарымен мата өлшейтін өлшем екі тілде бір сөзбен айтылады* [1, Т₃-304]. Ғалымның түсіндіруіне сүйенсек, *қары* сөзі, алғашқыда, дене мүше ұзындығына тең қашықтық ұғымының атауы да, сосын, нақты мәнге ие өлшем бірлік атауына айналған. Яғни өлшем бірлік ретінде қалыптасқан. Тіптен, бір түркі тілдес халықтар ғана емес, араб-парсы тілді халықтар арасында да кеңінен қолданыс тапқан өлшем бірлік болғаны және тамыры тереңде жатқан сөз екені байқалады. Сондықтан болса керек, аталмыш сөздің этимологиясы, семантикасы туралы көптеген түрколог ғалымдар зерттеулер жасап, құнды тұжырымдары қалдырған. Кейбір отандық зерттеушілердің мәліметіне сүйенсек, *қары* сөзі түркі-араб әлемінде ғана емес, Вавилон, Египет сынды ірі мәдениет ошақтарында да нақты ұзындық шаманы білдіретін (525 мм, 450 мм) өлшем бірлік ретінде кеңінен қолданылған [3]. Бұған қарағанда, *қары* сөзі сонау ескі заманның өзінде-ақ соматикалық атаудан нақты өлшемдік мәні бар өлшем бірлік атауы ретінде қалыптасқан.

М.Қашқари сөздігінде кездесетін *қары* сөзімен төркіндес келесі соматикалық өлшем бірлік – *қарыш // қарыс* [1, Т₁-426]. Бұл сөзге байланысты *бір қарыш // бір қарыс* мысалы келтірілген. Мұнда *бір қарыс* сөзі қарыстың *заттық санын* білдірмейді, *ұзындық мәнін* білдіреді. *Бір алма десек,*

М.Қашқари сөздігінде кездесетін *соматикалық мөлшерліктерді* өз ішінен *өлшеуіш соматизмдер, шамалауыш соматизмдер, сынауыш соматизмдер* деп үлкен үш топқа бөлуге болады. Бұл үш топты құрайтын мөлшерлік соматизмдердің саны бір-бірімен негізінен шамалас. Мұнда *өлшеуіш соматизмдер* заттар мен құбылыстардың шамасын, мөлшерін тікелей өлшейді. Яғни белгілі дене мүшесі арқылы нақты бір нәрсенің мөлшері тікелей өлшенеді. Айталық, *бір қарыс мата* десек, *қол* (қарыс) арқылы *мата* тікелей өлшеніп тұр. Сонымен қатар, оның *бір қарыс* ұзындықтағы мөлшері аталады. Бұл топтағы соматизмдер басқа соматизмдерге қарағанда нақты өлшем бірлікке айналу мүмкіндігі (потенциялы) жоғары және нақты сандық мәнге біршама жақындау. М.Қашқари сөздігінде *өлшеуіш соматизмдердің* мынадай түрлері кездеседі:

Адзут // *уыс* [1, Т₁-79]; *абут* // *уыс* [1, Т₁-112] (*сөздікте абут сөзін А.Егеубаев абут деп транскрипциялаған*). Сөздікте *уыс* сөзі *адзут, абут* секілді екі түрлі нұсқада кездеседі. М.Қашқари зат есімдердің төрт әріпті бөлімінде *абут* сөзі *адзут* сөзінің варианты ретінде көрсеткен. Әрі осы *адзут* сөзі туралы: «*Азут – адзут секілді де айтылады*» деп түсіндіреді [1, Т₁-112]. Бұл сөздер түркі тілінің әр бұтақтарында аздаған дыбыстық өзгерістермен айтылғаны болмаса, дене мүше атауын білдіретін бір сөз. *Уыс* сөзінде заттық мағынамен қатар, өлшемге, өлшеуге бейімделген белгілі кимылдық ұғым (вербалдану) да бар. Яғни алақанның белгілі сыйымдылық мөлшердегі формасының атауы. Мұның өзі осы сөздің басты функциясы зат емес, өлшеу құралы болу екенін айғақтайды. *Уыс* – халықтық өлшем бірліктердің бірі. Ол қазақ тілінің кей қолданыстарында жалғыз алақанның сыйымдылығын көрсетсе, кейде қос алақанды түйістіргендегі сыйымдылық мөлшерін білдіреді. Бұған байланысты тілдік қолданыста *қос уыс* тіркесі бар. Яғни екі алақанды біріктіргендегі (*қосқандағы*) зат мөлшері. Ал М.Қашқари *уыс* сөзін зат атауы ретінде зат есім тарауында бергенімен, сөз мағынасын түсіндіретін мысалда «*бір адзут нәң // бір уыс нәрсе*» деп береді [1, Т₁-79]. Яғни бір *уыс* шамадағы белгілі заттың мөлшері. Демек, *уыс* сөзі, ең әуелі – өлшем құралы.

Ағым // *адым* [1, Т₁-105]. Сөздікте бұл сөздің *қадам, адым* мағынасын беретіні айтылады. Бұл түркі тектес халықтардың бәрінде бар өте көне сөз. Көпшілік түрколог-этимолог ғалымдар *адым* сөзінің түбірін «*аяқ басу, жүру, аттау*» мағыналарын білдіретін *ат* (*ат, ад, атых*) етістік түбірі деп көрсетеді [4, 7]. Құрылымдық-семантикалық даму нәтижесінде қазіргі түркі тектес халықтар тілдерінде әртүрлі дыбыстық варианттармен кездеседі. Аталмыш сөздің түбірі түркі тілі дамуының орта ғасырлық (X-XII ғ.) кезеңінде-ақ *ат* формасынан *ағ* формасына өзгергенге ұқсайды. Өйткені М.Қашқари сөздігінде бұл сөз *ағым* түрінде кездесіп, үш әріпті есім сөздер бөлімінде жасалу формасы біркелкі (-*ум, -ум, -ым, -ім // -ым, -ім*) етіс негізді туынды сөздер қатарында беріледі. *Ағым* сөзіндегі *ағ* буыны *аттау, қадам босу* мағынасын білдіретін етістік түбір де, *-ым* аффиксі – етістерден есім сөз тудырушы жұрнақ.

Қазіргі қазақ тіліндегі *-ым, -ім* функционалды жұрнағы, шын мәнінде, зат есім емес, мөлшер мәнді сөздерді көбірек жасайды. Үш компонентті мөлшер мәнді тіркестерде (*мөлшерлік конструкция*) келетін *-ым, -ім* тұлғалы сөздердің тіркестен бөлек, жеке-дара қолданылмауының өзі осы сөздердің табиғаты зат есімдерден алшақ жатқанын түсіндіреді. Мысалы, *бір жұтым су* тіркесіндегі *жұтым* сөзі зат атауы ретінде дербес айтылмайды, тек сөз тіркесі құрамында ғана мөлшер ұғымын білдіретін бірлік ретінде қолданылады. *Жұтым* деген зат жоқ, керісінше мөлшер ұғымы бар екені сияқты, *ағым* деген зат жоқ, тек мөлшер ұғымы бар. Осыған қарағанда, *-ым, -ім* жұрнақтары функционалды жұрнақ емес, тұлғасы бір болғанымен, біреуі зат есім (*м.: өрім өрді*) тудырушы, енді біреуі мөлшер сөз (*м.: бір өрім қайыс*) тудырушы *тұлғалас жұрнақ* (омоним жұрнақ) па деген ой келеді. Ал қазақ тіліндегі *адым* сөзінің түбірі *ад* екені осы тұста байқалады. *-ым* – түбірге сіңісіп кеткен етістіктен мөлшер сөз тудырушы жұрнақ. Түбір мен аффикс жымдасып, ара жігі білінбей, түбір сөз ретінде қалыптасып кеткен. Әрі өлшемдік мәнде қолданыла келе, үш компонентті *мөлшерлік конструкция* құрамынан дербестеніп, *бір аттам* қашықтық ұғымының атауы ретінде *затсымақтанған* (субстантивтенген). Мұндай *затсымақтану* үрдісіне ұдайы өлшем құралы ретінде қолданылудың әсері зор. Сөздер ұдайы мөлшер ұғымын беру қызметінде жұмсалғанда, сөздің білдіретін мөлшерлік мәні мейлінше нақты шамаға жуықтап, санада дербес лексикалық мағынасы тұрақтанып, *затсымақ өлшем-бірлік* атауына айналады. Мұндай сөздер атауыш мәнді (номинативті) болғандықтан, зат есім категорияларымен де түрленіп, зат есім сияқтанып көрінеді. Қазіргі қазақ тілінде *адым* сөзінің зат есім ретінде танылуының мәні осында.

МРНТИ 16.01.09

Е.Маралбек¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

М.ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-ИТ-ТҮРІК» ЕҢБЕГІНДЕГІ «МӨЛШЕР-ӨЛШЕМ» ҰҒЫМЫН БІЛДІРЕТІН СОМАТИЗМДЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінде кездесетін мөлшер-өлшем ұғымын білдіретін соматизмдердің лексико-семантикалық, грамматикалық этимологиялық ерекшеліктері сөз болады. Сонымен қатар, дене мүше атауларының өлшем бірліктерге айналу процесі, оның табиғи жолдары тақырыпқа арқау болады. Сөздікте кездесетін мөлшерлік соматизмдер мөлшер категориясы аясында қарастырылып, лексико-грамматикалық ерекшеліктеріне қарай *өлшеуіш соматизмдер*, *шамалауыш соматизмдер*, *сынауыш соматизмдер* деп үш үлкен топқа топтастырылады. Осы үш мағыналық топ шеңберінде мөлшер ұғымын білдіретін жекелеген соматизмдердің мағыналық және функционалды әлеуеті анықталады. Қазіргі қазақ тілі мен орта ғасыр (X-XII ғ.) түркі тілінің тарихи сабақтастығы, генетикалық туыстығы айқындалады. Сонымен қатар, заманында орта ғасыр түркі тілінің мөлшер-өлшем ұғымын білдіретін тілдік бірліктерге бай, қуатты тіл екені айқындалады. Мөлшер категориясы орта ғасыр түркі тілінің де үлкен тілдік категория екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: М.Қашқари, «Диуани лұғат-ит-түрік», түркі тілі, қазақ тілі, мөлшер категориясы, мөлшерлік соматизмдер, өлшеуіш соматизм, шамалауыш соматизм, сынауыш соматизм, мөлшерлік аффикс.

М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі X-XII ғасырдағы түркі тілінің табиғатын танытатын теңдесі жоқ мұра. Сөздікте сол дәуірдегі түркі тілінің бірнеше ірі бұтақтары бойынша ең жиі қолданылатын сөздер мен грамматикалық формалар жүйелі түрде топтастырған. Әрі сөздердің әріп саны және түрлі аффикстердің жалғану тәртібі қатаң сақталады. Аталмыш еңбек тілдік бірліктердің мағынасы ғана түсіндіретін, бір ғана тілдік мақсат көзделген жұтаң дүние емес. Тілдің даму тарихын, ішкі табиғатын, сөздің мәдени-тарихи семантикасын, этимологиясын, түркі тілі бұтақтары мен этнос құрамын т.б. көптеген мәселелер турасында терең мағлұмат беретін энциклопедиялық туынды. Өткен дәуірдің тарихи кеңістігінде өмір сүрген бір халықтың (*түркі халықтары*) тілі жан-жақты, жүйелі сипатталған мұндай еңбек әлемде кемде кем.

М.Қашқари сөздігінде сөздер мен грамматикалық формалар категориялық деңгейде топтастырылып, мағыналық түсініктеме беріледі. Тілдік ережелер мен заңдылықтар да назардан тыс қалмайды. Солардың қатарында мөлшер-өлшем ұғымын білдіретін тілдік бірліктер де кездеседі. Біздің анықтауымыз бойынша сөздікте 260-қа тарта мөлшер ұғымын білдіретін сөздер мен грамматикалық формалар кездеседі. Мұның бәрін бір мақала көлемінде сөз ету, әрине, мүмкін емес. Солрадың ішінде жүйелі түрде кеңінен көрініс табатыны – мөлшер ұғымын білдіретін *соматизмдер* мен *өлшем бірліктер*. Сөздікте мөлшер ұғымын білдіретін соматизмдердің жалпы саны 40-қа тарта. Бұл сөздікте кездесетін мөлшер мәнді тілдік бірліктердің жалпы санының 15% иелейді.

«Соматикалық атаулар – дене мүше атауларының өте ежелгі лексика-семантикалық сөздер тобы. Тілдің эволюциялық дамуына сәйкес, дене мүше атаулары сөз мағыналарының дамуы мен кеңеюі үрдісінде өлшемге айналған. Мысалы, монғол тілінде гар-гара, қазақ тілінде қар, бармақ, табан, орыс тілінде «локоть», «пядь» сияқты атауларды атауға болады», -дейді К.Күркебаев [6, 62]. Адамның дене мүшелері жаратылыстан берілген түрлі физикалық-биологиялық табиғи функцияларға ие екені белгілі. Бұдан бөлек тұрмыс-тіршілік барысында әртүрлі қажеттіліктер үшін де қолданылады. Сондай қызметтің бірі – өлшем құралы. Айталық, *қол* – барлық жұмыстарды атқару құралы, сонымен қатар, ол – өлшем құралы; *аяқ* – көзделген бір нысанадан екінші нысанаға жетудің құралы, әрі ол да – өлшем құралы. Сол сияқты адам ағзалары, қажеттілікке қарай, өзінің басты функциясынан бөлек түрлі қызметтерде жұмсалады. Адам ағзаларының екінші, үшінші деңгейдегі мұндай функциялары, ең әуелі, тілдік санада ұғым ретінде пайда болады да, содан кейін нақты тілдік бірліктерге айналады. Бұл процес мұнымен тоқтамайды, алғашқыда *соматикалық мөлшер* болжаммен, шамамен айтылады да, сосын қолданыла келе шамасы нақты сандық мәнге жақындай бастайды, тіпті, ең соңында нақты сандық мәнге теңеседі. Бұл тек *соматикалық мөлшерліктердің* қасиеті ғана емес, өлшем-бірлікке айналған барлық мөлшерліктердің даму иерархиясы.

А.Ж. Кобланова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

О РЕФЕРЕНЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ФОРМЕ ЕДИНСТВЕННОГО И МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА

Аннотация

В данной статье говорится о том, что категория единственного и множественного числа имен существительных имеет разнообразные семантические грани, причина этого лежит в объективной стороне данной категории. Имена прилагательные и причастия во множественном числе субстантивируются, а окончание множественного числа имен прилагательных и наречий времени передает не значение множественного числа, а несет в себе семантику прогнозирования. В связи с этим в статье анализируется сложность референции слов, употребляющихся во множественном числе. Также в статье было выявлено, что в случае, когда определенное именное слово является референтом денотатного значения, то значение множественного числа передается посредством окончания множественного числа, а если именное слово является референтом сигнификативного значения, то к нему не всегда присоединяются окончания множественного числа. Определение, систематизация референтивных особенностей имен существительных в единственной и множественной форме, использование их в процессе обучения в высшей школе, в ходе методических работ способствует углублению филологического познания студентов. Для использования материала в ходе проведения аудиторных работ со студентами были охвачены различные типы языкового фактологического материала.

Ключевые слова: референция, референт, ортология, языковая норма, множественное значение, единственное значение, денотат, сигнификат, орфограмма, грамматическое значение, грамматическая категория, семантика, лексема.

Koblanova A.Zh¹

¹*Kazakhstan National Pedagogic University named Abai*

ON THE REFERENTIAL FEATURES OF THE NOUN IN THE FORM OF SINGULAR AND PLURAL

Abstract

There is practically no special scientific research in Kazakh linguistics, which would rely on the theory of references. But some issues, the solutions of which cause numerous disputes, which face certain difficulties, can be identified using the theory of references. One of these problems is the definition of referents associated with the objective essence of nouns in singular and plural.

In this article said, that the category of singular and plural nouns contains substantial collapsible semantic facets. The names of adjectives and participles in the plural are nominalized, and the adjective endings in plural and the adverbial time do not transfer the meaning of the plural, but carries the semantics of prediction. In this connection, the complexity of the word reference is analyzed, used in plural form. Also it was revealed that in the case when a certain nominal word is a referent of the denotative value, that the value of the plural transferred by the plural ending, and if the nominal word is a referent of significant values, then the plural ending is not always added to it. Definition, systematization of reference features of nouns in a single and plural form, their use in teaching process in the higher education, promote the deepening of philological knowledge of students in the course of methodical works. The students covered various types of linguistic factual materials during the classwork course.

Key words: reference, referent, orthology, linguistic norm, multiple meaning, single meaning, denotation, significatum, orthogram, grammatical meaning, grammatical category, semantics, lexical item.

білдіреді. Ал тілдік таңбаның ұғыммен байланысты референті көптікті, жекелікті емес, жалпылаушытық мәнді білдіреді. Жекелік, көптік мағына бейтарап болады.

Ақиқат дүниеде денотаты бар *ұн, қант, күріш, тары, құм* т.б. ұнтақ және сусымалы заттардың атауларына көптік қосымшасы жалғанбайды деген пікір де ортологиялық тұрғыдан дұрыстыққа жатпайды. Бұл жерде де *ұн, қант, күріш, тары, құм* т.б. тәрізді заттардың атауы ұғымның референті болса, көптік қосымшасының жалғанбауы ортологиялық тұрғыдан дұрыс деп танылып нормаға жатқызылады. Ал аталмыш атаулар ақиқат дүниедегі денотаттардың референті болып жұмсалса, онда бұл атаулар көптік қосымшасымен түрлене береді. Мысалы, *ұндар* сөзі *ұнның ақ ұн, қара ұн; бірінші сортты ұн, екінші сортты ұн, жоғары сортты ұн* екенін ажыратып тұрады. *Күріш суда өседі* дегендегі *күріш* ақиқат дүниедегі денотаттың референті емес, санадағы ұғымның сигнификаттың референті. Ал *күріштер едәуір мол екен* дегенде *күріштер* атауының референті *күріштің*, мысалы, *Сыр күріші, Қаратал күріші, ақмаржан күріші* т.б. күріштің әртүрлі сортын, түр-түрін білдіреді.

Ұн атауының көптік қосымшасы немесе жекеше түрде қолдануы жайында осыны айтуға болады. *Тары* атауының бір референті ұғым деңгейінде болса, екінші бір референті объективті дүниемен байланысты болып, *Сырдың қызыл тарысы, Ойылдың ақ тарысы* делініп, түр-түрінің бірнеше екенін білдіреді.

Тағы бір айтылып жүрген жаңсақтықтың бірі – *мәдениет* атауына көптік қосымшасы жалғанбайды деген пікір. Объективті дүниеде «мәдениет» дегеніміз мынау деп көзге көрсететіндей денотаты жоқ атау. Абстракті ұғым болғандықтан көптік жалғауын қажетсінбейді деген пікірді уәж етіп алуға болмайды. Тіл тәжірибесінде *әртүрлі мәдениет* деген қолданыс бар. Ортологиялық тұрғыдан дұрыс қолданыс. Егер *әртүрлі мәдениет* деген қолданыс дұрыс болса, онда *мәдениеттер* деп айту да қисынсыз емес: *дала мәдениеті, қала мәдениеті, шығыс халықтарының мәдениеті, көшпенділер мәдениеті, отырықшылық мәдениет* т.б. қолданыстар мәдениеттің сала-сала, түр-түрін білдіреді. Халықаралық деңгейде өтіп жататын ғылыми-практикалық форумдар, мәдениетаралық басқосулар сияқты қоғамдық – мәдени шаралар тілімізде *мәдениеттер тоғысында* деп те аталып жүр. Бұл жерде көптік тұлғадағы *мәдениеттер* атауының референті мәдениеттің сала-сала, ұлттар мен халықтардың ажырамас ерекшелігі екенін білдіреді.

Мәтіндегі сөз қолданысты дұрыстық тұрғысынан талдауда, яғни дұрыс-бұрысына ортологиялық тұрғыдан баға беруде референция теориясына сүйену қажеттілігі байқалады.

Спорттың әртүрлерінен жарыстар өтті;

Спорттан әртүрлі жарыстар өтті;

Спорттың әртүрінен жарыс өтті - деген мысалдарда(грамматика

тұрғысынан) көптік қосымшасының қолданылуы грамматикалық нормаға сай емесін филолог студент, болашақ маман айқын ажырата білуге тиіс. Дұрысы – *спорттан әртүрлі жарыс (жарыстар емес) өтті*. Себебі көптік, әралуандық мағына *әртүрлі* деген сөз арқылы беріліп тұр. Көптік қосымшасын басы артық қолдану ортологиялық тұрғыдан дұрыстыққа жатпайды. «*Спорттың әртүрінен жарыс өтті*» мен «*Спорттан әртүрлі жарыс өтті*» деген қолданыс дұрыстық тұрғысынан бір-біріне қарама-қарсы қойылып, терістелмейді. Бұл жерде ілік септігі арқылы спорттың түр-түріне баса мән беріліп тұрса, *спорттан* дегендегі шығыс септігіндегі сөз басқа да жарыс түрлерімен қоса *спорттан* басқа да жарыс өткеніне мән беріп тұр.

Біз бұл мақаламызда, сонымен көптік және жекелік тұлғадағы бірліктердің денотаттық деңгейдегі және сингификаттық деңгейдегі референттерінің ерекшеліктерін айқындай түсу үшін мақсатты түрде лексикографиялық еңбектерден (түсіндірме сөздіктерден) тілдік фактологиялық материалдардың әртүрлі типін қамтып көрсеттік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1954.–180 б.

2 Данияров А. Категория множественности современном казахском языке. – А., АҚД 1965.

3 Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. – Астана: Елорда, 2002. – 784 б.

4 Большой толковый словарь русского языка. – Санкт Петербург: Норинт, 2006. – 1536 с.

5 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

6 Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым баспасы, 1988. – 180 б.

бар. Оған мына тәрізді мысалдарды келтіруге болады: *Көрісіп мауқын басқан соң, екі жас әйел бір-біріне таянысып, аяқтарын айқастырып, телмеңдесіп отырып, әңгімеге кірісті* (Ж.Аймауытов).

Кетпенді ұста бітірді болмай-ақ түс,

Қолдардың қайраты бар мөлшерден тыс.

Түске дейін аршыды тоғыз құдық,

Көргендер кеп таңданды: бұл неткен күш.

(Ш.Әбенев. Шыңғыстау).

Басында сәлде, Аузында – Алла,

Молдаларда не гамал?

Көздерін сүзіп, жүздерін бұзып,

Алдап жұртты жинамақ мал

Жұмақ молда қолында, сауда-саттық жолында

(А.Байтұрсынов).

Үш қабат заңғар ғимараттың қай бөлмесін аттап басса да, көздері атыздай болады (Ә.Кекілбаев).

Қара көздер ұясынан шығып, біресе олай, біресе бұлай жүгіреді (Ж.Жұмақанов).

Жайшылықта құп-қу сұрғылт жігіт бүгін екі бетіне қан жүгірген, көздері жайнаған, күннің әлі қыс екенін де ұмытқандай (М.Дулатов).

Мөлдіреген қарақат көздері жаутаңдап, жақын тартып, арқалана қарайды (Б.Соқпақбаев).

Қазақ тілінде ағаш деп сүрікті, бұтақты, жалпақ және қалқан жапырақты өсімдік атаулыны білдіретін ұғымды (сигнификатты) айтады. Ағаш атауы көптік мағынаны білдіріп тұрған жоқ, ұғымның, яғни сигнификаттың референті қызметін атқарып тұр. Бұндай қызметте жұмсалғанда атауға (ағашқа) көптік қосымшасы жалғанбайды. Тілдің ортологиялық заңы солай. Ал *ағаштың түбінде* тас жатыр десек, ағаш атауы ақиқат дүниедегі денотаттың (заттың) референті біреу ғана екенін білдіріп тұр. Грамматика тілімен айтқанда атау жекелік тұлғада қолданылған. Сол сияқты *былтырғы еккен ағашың жақсы өсіпті* десек, ағаш атауы жеке денотаттың референті ретінде жұмсалып тұр. Ал *былтырғы еккен ағаштарың жақсы өсіпті* десек, ағаштар ақиқат дүниедегі бірнеше денотаттың (объектінің) референті қызметін атқарып тұр. Ағаш атауы объективті дүниемен байланысты жұмсалғанда деректі мағынада қолданылады да не жекелік не көптік тұлғада тұрады. Жоғарыда айтылған мысалда *ағаштың түбінде, еккен ағашың* дегендегі *түбінде, еккен* сөздер ағаш атауын ақиқат дүниемен байланыстырып тұрған деректеуіштер.

Белгілі бір атаудың тілдік референциясы сөз қолданыста ақиқат дүниемен байланысты дедік. Сөйтіп, атау сөз екі деңгейде: бірде денотаттың (зат), бірде сигнификаттың (ұғымның) референті ретінде жұмсалады. Пысықтай айтқанда, мысалы, *ағаш – көпжылдық өсімдік* десек, атаудың референті ұғым деңгейінде жұмсалып тұр, ал *жолдың бойындағы ағаш* десек, заттың референті болып, ақиқат дүние деңгейіндегі объектіні меңзеп тұр.

Сондай-ақ *жылқы – тақ тұяқты төрт түліктің бірі* десек, жылқы атауы ұғымның референті, көптікті немесе жекелікті емес, күллі жылқы атаулыға тәнұғымдық категорияның референті қызметінде жұмсалып тұр. Ал *жылқың қыстан күйлі шығыпты* десек, бұндағы *жылқы* атауы жекелік мағынаны яғни объективті дүниедегі денотаттың біреу ғана екенін білдіреді. Ал *жылқыларың қыстан күйлі шығыпты* десек, осындағы *жылқыларың* атауы ақиқаттағы денотаттың бірнешеу екенін білдіріп, яғни грамматика тілімен айтқанда, көптік тұлғада тұр. Тілдегі атаудың ақиқат дүниедегі референті бірнешеу болуы мүмкін. Мысалы, *жылқыларың қыстан күйлі шығыпты* дегендегі *жылқыларың* атауының референті объектінің, сонымен қатар субъектінің (жылқышының) біреу ғана емес, бірнешеу екенін білдіреді.

Тілдегі *қой* сөзі көптік қосымшасыз да көптік мағынаны білдіреді деген жаңсақ пікірмен келісуге болмайды. Егер тілдік санадағы *қой* атауы ұғымның референті ретінде жұмсалса, онда бұл атау көптік қосымшасымен түрленбейді және жекелік мағынаны білдіреді деу дұрыстыққа жатпайды. Ұғым дегенде «жекелік», «көптік» деген болмайды. Атаудың бұндай жалпылауыштық қасиетін көптік категориясымен шатыстыру қателік саяды. Мысалы, *қой қылшық жүнді және биязы жүнді болып, екіге бөлінеді* десек, бұндағы *қой* атауы ұғымның референті болып саналады. «Көптікті» де, «жекелікті» де де білдірмейді. Ал *қойыңды отарға қос* десе, бұндағы *қой* ақиқат дүниедегі бір денотаттың референті және жекеше мағынада. *Қойларыңды отарға қос* дегендегі *қойларың* атауы ақиқат дүниедегі бірнеше денотаттың, яғни біреуден көп денотаттың референті болып тұр. Тұжыра айтқанда, тілдік санадағы таңбаның референті объективті дүниемен байланысты болып, денотаттың бір немесе бірнешеу екенін

табылады. Түптеп келгенде, тілдің өзін-өзі реттеу әрекетінде үнемдеу деп аталатын ішкі заңына сүйену ортологиялық принципке жатады.

Көптік қосымшасының тілдік құрылымдық бірлігі ретіндегі тағы бір ерекшелігі бар. Ғылыми әдебиетте, оқулықтарда термин ретінде қалыптасқан едәуір атауға көптік қосымшасы жалғанып, сөзжасамдық қызметте жұмсалады: мысалы, *жарғаққанаттылар, мүйізтұмсықтылар, сүтқоректілер, тамыржемістілер, бауырмен жорғалаушылар, күлтелігүлділер* т.б. Көптік қосымшасы бұл жерде ақиқат дүниедегі заттардың көптігінің референті емес, белгілі бір биологиялық отрядқа, классқа жататын жануарлар мен өсімдіктердің түрлерінің референті болып саналады. Сөйтіп, көптік қосымшасының грамматикалық формажасамдық қызметімен қатар сөзжасамдық қызметінің де бар екені байқалады.

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін бұндай күрделі терминдік атаулардың орфограммасы әртүрлі болып, тіл тәжірибесінде ала-құлалық тудырған болатын. Бұдан былайғы емле сөздіктерінде бұлар біріккен сөз ретінде таңбаланатын болды. Кезінде күрделі атаулардың орфографиясын арнайы қарастырған Н.Уәли көптік қосымшасының күрделі атаулардың құрамында өзі жалғанып тұрған компонентке ғана емес, екі компонентке де ортақ екенін, екі атауды (*жарғақ+қанаттылар*) мағыналық жақтан ұштастырып, құрылымдық жақтан бірбүтінге айналдырып тұратын ұластырушылық қызметінің барлығын негіздеп берген болатын. Ғалымның пайымдауынша, күрделі атаулардың *сүт қоректі жануарлар, түзу тұмсықты құстар, тамыр жемісті өсімдіктер* деген бастапқы формасындағы *...жануарлар, ...құстар, ...өсімдіктер* редуцияланып, тілдің үнемі заңына сәйкестендіріліп *сүтқоректілер, түзутұмсықтылар, тамыржемістілер* деп алынуы, яғни орфографиясының ықшамдалуы ортологиялық принциппен үйлесімділікті көрсетеді. Бұл жерде зерттеуші күрделі атаулардың бірге жазылу уәжін негіздеп бергенін атап айтуға болады [6].

Қазақ тілтанымында *-лар, -лер (-дар, -тер)* қосымшасы *көптік жалғауы* делініп жүр. Қазақ тілінің мектеп грамматикаларында, жоғары мектеп оқулықтарында да солай. Терминнің дұрыс аталымын, біздің ойымызша, жалғаулар категориясынан гөрі грамматикалық формажасамдық қызметімен байланысты атаған орынды. Шындығында, *-лар// -лер* қосымшасы бір ғана жағдайда жалғаудың қызметін атқарады. *Сендер келіңдер* дегендегі көптік қосымшасы жалғаулық қызмет атқарып тұрғаны даусыз. Өйткені келесі сөзбен көптік форма бойынша байланысып тұр. Есімдіктің екінші жақтағы көпше түрі екінші жақтағы етістікпен көптік жалғауы арқылы синтаксистік байланысқа түскен. Ал *оқушылар мектепке келді* дегендегі *-лар (-лер)* жалғаулық қызмет атқарып тұрған жоқ. *Оқушы* сөзіне көптік мағына үстейтін формажасамдық қызметте жұмсалып тұр. Бұндайды көптік жалғауы емес, көптік қосымшасы деп атау терминологиялық тұрғыдан, сірә, дұрыс болар. Бұның өзі *-лар// -лер* қосымшасының қандай жағдайда жалғаулық қызмет атқаратынын ажырата карауға мүмкіндік берер еді.

Тілдегі *қой, жылқы, түйе, сиыр* т.б. атаулар ұғымның референті болғанда көптік // жекелік мағына жағынан бейтарап күйде болады. Бұлар тілдік қарым-қатынасқа түспей, өздігінен көптік мағынаны білдірмейді, жалпылама мәнде ұғынылады. Ал тілдік қолданысқа түскенде, яғни референцияланғанда не жекелікті, не көптікті білдіреді. Мысалы, *қой төлімен көбейеді* десек, *қой* атауы - көптік мағынада емес, жалпылама мәндегі ұғымның референті, сөзді нақты бір қойға емес, жалпылама қой атаулыға тән қасиет деп ұғамыз. Бұл келтірілген мысалда қой белгілі бір ұғымның, яғни сигнификаттың референті болып тұр, ақиқат өмірдегі белгілі бір денотатты меңзеп тұрған жоқ. Ал *жайлымнан кейін қойыңды сугарып ал* десе, (денотаттың) біреу екенін грамматика тілімен айтқанда, сөздің жекеше формада екенін білеміз. Сондай-ақ *қойларыңды сугарып ал* десе, референттің (денотаттың) көп екенін, меңзеп тұрған атаудың көпше формада екенін байқаймыз.

Жылқы, түйе, сиыр атаулары да өздігінен тұрып көптік мағыналарды білдірмейді. Бұлар жоғарыда айтылғандай, ұғымның референті болса, ондай кезде көптік жалғауы жалғанбайды. Ал атаулар ақиқат дүниедегі объектінің референті болса, әңгіме басқа. Ондай жағдайда атау көптік қосымшасыз жекелік, көптік қосымшасы арқылы көпше түрдегі мағынаны білдіреді. Мысалы, *жылқың қыстан күйлі шығыпты* десе, денотаттың біреу екенін, ал *жылқыларың қыстан күйлі шығыпты* десе, денотаттың бірнешеу және әртүрлі екенін білдіреді.

Аяқ, көз, қол тәрізді т.б. соматикалық атауларға көптік қосымшасы жалғанбайды деп, үзілді-кесілді үкім шығару тіл шындығымен сәйкеспейді. Бір өкініштісі осылай деп айтатын профессор С.Бизақов сынды тілші ғалымдар бар. Бұндай топтағы атауларға көптік қосымшасының жалғанатын өз тәртібі

аты да бар. Кезінде ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлының аталмыш сөз табын *зат есім* деп атауы сөз табының онтологиялық қасиетімен өте-мөте сәйкес түсіп жататынына ешкім күмән келтірмейді [5].

Зат есім сөз табына жататын атауларды онтологиялық табиғаты жағынан, көзбен көріп, құлақпен еститін, тері және иіс сезім мүшелері түйсінетін деректі заттар әлемі немесе денотаттар әлемі деуге болады. Алайда, зат есімге жататын атаулардың біралуаны түйсік арқылы емес, адамның ойлау қабілетімен байланысты болып келеді. Мысалы, *өмір, тағдыр, бақыт, махаббат, несібе, ырзық, зашықтық* т.б. көптеген зат есім нәрсе (денотат) түрінде емес, ой-сана арқылы ұғынылатын сигнификат сипатында болады.

Олай болса, студенттермен жүргізілетін әдістемелік жұмыста денотаты «бар» зат есімдерді *деректі зат* есімдер, ал денотаты «жоқ» зат есімдерді *бейдерек зат* есімдер абстракті деу орынды көрінеді.

Зат есімдерді бұлайша денотаттар мен сигнификаттар тобы деп екі үлкен топқа бөліп қарауымыздың ортологиялық тұрғыдан өзіндік принципті мәні жоқ емес. Деректі зат есімдерге көптік қосымшасының жалғануының өзіндік ерекшеліктері бар да, ал бейдерек зат есімдердің көптік қосымшасы мен түрленуінің өзіне тән өзгешеліктері бар.

Деректі зат есімдерге көптік жалғауы талғаусыз жалғана береді, мысалы, *қой – қойлар, қоян – қояндар, терек – теректер, қайың – қайыңдар, үй – үйлер, көше – көшелер, орындық – орындықтар, терезе – терезелер* т.б.

Бұндай атау сөздердің екі түрлі сипаты бар. Бірінші, ой-санада *қой, терек, үй* жалпылауыш мәнде болады, яғни *қой* қорадағы немесе отардағы *қой* емес, жалпы *қой* атаулыға қатысты ұғынылады. Сондықтан ұғым ситнификат түрінде болады. *Терек, үй* де осы тәрізді ойтанымдық бірлік ретінде ұғынылады. Осындай атаулардың жалпылауыш сипатын грамматикалық көптік мағына деп түсінуге болмайды. Мысалы, *қой – аша тұяқты, жүні қалың төрт түліктің бірі* десек, бұл жерде *қой* атауы грамматикалық көптік мағынаны білдіріп тұрған жоқ. Күллі *қой* атаулыға тән ерекшелікті танытып тұр. *Қой түлігі жусан, көкжусанды сүйсініп жейді* десек, *қойдың* көптігі емес, жалпылама *қой* түлігіне тән ерекшелікті аңғартады. Тілдегі лексикалық бірліктің (*қой*) сөз қолданыстағы референті бұл жерде ұғыммен сәйкес келіп тұр. Тілдік лексеманың референті ұғыммен сәйкес келіп, жалпылауыш сипатта болғанда оған көптік қосымшасы жалғанбайды. Мысалы: *қойдың биязы жүні аса бағалы (қойлардың емес)*. Ал *қойларыңды ащылатып жайып ал* десе, тілдегі лексикалық бірліктің (*қойдың*) сөз қолданыстағы референті көптік қосымшасы арқылы бірнеше *қойға*, сондай-ақ өмірдегі нақтылы бір (отардағы) *қойларға* қатысты айтылған. *Қойың күйлі екен* десек, жекелік, ал *қойларың күйлі* екен десек, көптік мағынада жұмсалып тұр. Тілдік лексеманың сөйлемдегі референті бұл жерде ұғымды (сигнификаты) емес, яғни жалпылауыш сипатта емес, нақты, деректі сипатты (денотатты) меңзеп тұр.

Тілдік лексеманың сөйлемдегі референті ұғымды емес, деректі зат, нәрсе, құбылысты айқындап тұрса, оған көптік қосымшасы жалғанып, нәрсенің, заттың, құбылыстың көпше түрін, ал көптік қосымшасынсыз айтылса, жекеше түрін білдіреді.

Көптік қосымшасы ұғыммен өзара байланысты жаппай бейдерек зат есімдерге жалғанбайды: мысалы, *игіліктер, қуаныштар, бақыттар, өмірлер* деу дұрыстыққа жатпайды. Объективті дүниеде бұндай атаулардың денотаты жоқ. Ал жалғанған жағдайда дерексіз ұғымның (өмір, қуаныш т.б.) көптігін емес, сол ұғымға қатысты субъектінің бірнешеу екенін, көп екенін білдіреді. Мысалы: *Қуаныштарың құтты болсын, мерекелеріңмен құттықтаймын, бақыттарың баянды болсын, игіліктеріңе ұстаңдар* дегендегі көптік қосымшалы сөз субъектінің көптігін білдіреді, яғни көптік тұлғалы сөз бірнеше субъектінің референті болып табылады.

Адам өмірі бір қуаныш, бір қайғыдан тұрады; бақыт ынтымағы жарасқан үйге барады дегендегі *қуаныш, қайғы* ұғымының референті бұндай жағдайда көптік қосымшасының аталмыш атауларға, яғни ұғымның референтіне жалғанбайды. *Қуаныш, қайғы, бақыт* атауларының ақиқат дүниемен тікелей емес, жанама байланыста болады.

Тілдің лексикалық қорында «көптік», «молдық» семантиканы білдіретін *арқилы, аркелкі, көптеген, аралуан, әртүрлі, қилы, бірнеше, едәуір* тәрізді біралуан сөз бар. Бұндай семантикалық топтағы сөздермен тіркесе келгенде, зат есімге көптік қосымшасы жалғанбайды. Сөз жұмсау тәжірибесінде бұл заңдылық кейде сақтала бермеуін ортологиялық нормадан жөнсіз ауытқуға жатқызамыз. Өйткені *көптеген кітаптар, қилы замандар* деу көптік жалғауын үстемелеу басы артық қолданыс болып

¹E.S. Kasenov

University of foreign languages and business career¹

STYLISH USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE POETRY GHALI ORMANOVA

Abstract

This article considered the individual features of the use of phraseological units and phraseological phrases in the poetry of Gali Ormanov. It shows the skill, diversity, wealth, as well as the artistic phraseology that reveal the life experience of the poet in the paradigm of the characteristics of national knowledge, only his inherent view of the world when interacting with the surrounding society. In the poetry of Gali Ormanov, there are many phraseological units and phraseological phrases taken directly from the depths of the national wisdom, but also specific examples associated with individuality of the poet, entirely new phrases, in which his personal stylistic skills are emerging. The attractive power of Gali Ormanov's poetry, the internal energy of the individual and individual phraseological phrases, reinforce the meaning and emotional coloring of his poetry, and also contributes to the national treasury of the Kazakh language.

Key words: the national language, stylistic use of phraseological units artistry, conversational speech, life opyt.

МРНТИ 16.21.41

А.Ж. Қобланова ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

КӨПТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕЛІК ТҰЛҒАДАҒЫ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ РЕФЕРЕНЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Қазақ тіл білімінде референция теориясына сүйеніп жазылған арнайы зерттеу жоқтың қасы. Ал шешімі даулы көрінетін, қиындық келтіретін кейбір мәселелерді референция теориясы бойынша айқындауға болады. Солардың бірі, атап айтқанда көптік және жекелік тұлғадағы зат есімдердің объективті дүниелермен байланысты референттерін анықтау болып табылады.

Бұл мақалада көптік/жекелік категориясының семантикалық қырлары әралуан болып келетіні, оның себебі аталмыш категорияның объективті дүниемен байланысты екені айтылады. Көптік тұлғадағы сын есім, есімше сөздер субстантивтенеді, ал сан есім мен мезгілдік үстеуге жалғанған көптік қосымшасы көптік мағынаны емес, болжалдық семантиканы білдіреді. Осымен байланысты көптік тұлғалы сөздердің референциясының күрделі екені талданып көрсетіледі. Сондай-ақ бұл мақалада белгілі бір атау сөз денотаттық мағынаның референті болған жағдайда көптік тұлғаның талғаусыз жалғанатын ерекшеліктері, ал атау сөз сигнификативтік мағынаның референті болып жұмсалғанда оған көптік қосымшасының жалғана бермейтін өзгешелігі айқындалды. Көптік және жекелік тұлғадағы зат есімдердің референциялық ерекшеліктерін айқындап, жүйелеу оларды жоғары мектептердегі білім беруде және әдістеме жұмыстарында пайдалану студенттердің филологиялық танымын тереңдете түседі. Студенттермен өткізілетін аудиториялық жұмыстарда пайдалану үшін тілдік фактологиялық материалдың әотүрлі типі қамтылды.

Түйін сөздер: референция, референт, ортология, тілдік норма, көптік мағына, жекелік мағына, денотат, сигнификат, орфограмма, грамматикалық мағына, грамматикалық категория, семантика, лексема.

Көптік және жекелік категорияларының грамматикалық көрсеткіштері, олардың мағыналары мен семантикалық ерекшеліктері белгілі ғалым А.Ысқақовтың еңбектерінде [1], А.Данияровтың арнайы зерттеуінде [2] айтылып талданған болатын. Қазақ тілінің академиялық грамматикасында көптік жалғауының мән-мағыналары ашылып, ерекшеліктері тұжырымдала сипатталған [3]. Дей тұрғанмен, референция теориясы тұрғысынан алғанда көптік және жекелік тұлғадағы сөздердің ерекшеліктері толық ашылды деуге болмайды. Шындық өмірдегі немесе ойдан шығарылған қиял дүниесіндегі зат, құбылыс, объект т.б. тәрізділердің сөз, сөйлем түрінде берілуі тіл ғылымында *референция* деп, ал белгілі бір тілдік бірліктің бізді қоршаған ақиқат дүниедегі зат немесе құбылысқа қатыстылығы *референт* деп аталады [4].

Қазақ тілінде құрылымы мен құрылысы, формасы мен мазмұны жағынан күрделі, семантикалық топтары әр алуан ұғымға бай сөз табының бірі – зат есім. Басқа сөз таптарынан гөрі зат есімді тілдің ақиқат дүниемен тікелей байланыстыратын дәнекерлер деуге болады. Өйткені, айнала дүниедегі, қоршаған ортадағы күллі зат, құбылыс атаулының тілде меншікті таңбасы бар. Тілде жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, Жер мен Аспан әлемі түгелге жуық қамтылған деуге болады, яғни заты бардың

Тамшысын жолға талшық қып.

Тамсана жұтып кетейін!...

Мұнда қанша құмартса да, кетерде тамшысын ғана «тамшыны талшық қылу», «тамсана жұту» сынды авторлық фразеологизмдер орын алған. Сондай-ақ ақын өлеңдерінен мынадай фразеологизмдерді де кездестірдік:

Оқуда таптым ұямды,

Жаныма кеңес жар болып.

Қадырсыз басым сайланды,

Жайына қалды бар қорлық.

Ғажайып ақын жастығың

Қабағын шытпай тұр күліп. («Ағалық тілек»)

Қабағында мұз сақтап

Жатыр еді өзгені... («Жазғытұрым»). Міне, бұл жолдардан ақынның

фразеологизмдердің құра-мындағы сөздерді орындарын ауыстырып қолдану ерекшелігін аңғарамыз. Бұдан ақынның фразеологизмдерді қолдануындағы басқа ақын-жазушыларға ұқсамайтын өзіндік даралығы да байқалады. Ақынның фразеологизмдерді өлең мазмұнына сай қолданылғаны және сыртқы формасына да үлкен талғампаздықпен қарағаны байқалады. Ақын өз шығармаларында фразеологизмдерді молынан пайдалана отырып, шығарма тіліне мәнерлегіштік, бейнелегіштік әр берген.

Түйіндей келгенде, Ғали Орманов поэзиясындағы фразеологизмдердің қолданылу мәселесін қарастыру тек осы суреткер шығармаларын зерттеуде ғана емес, жалпы көркем шығармадағы тұрақты тіркестердің ерекшелігін тануға мүмкіндік береді. Ғали Ормановтың ақын ретіндегі өзіндік даралығын тануға да жол беретіндігі талас тудырмайды. Демек, Ғали Орманов поэзиясы – сөздердің қарапайым тізбегі емес, ұлт тілінің көркемдігін, әсемдік әлемін, дара дүниетанымын танытатын мазмұнға ие құнды поэзия.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

2 Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 144 б.

3 Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

4 Айтбаев Ә. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы: Ғылым, 1975. – 228 б.

5 Сыздық Р. Сөз құдыреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.

6 Қожасметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972. – 109 б.

Е.С. Касенов

Университет иностранных языков и деловой карьеры

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В ПОЭЗИИ ГАЛИ ОРМАНОВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются индивидуальные особенности использования фразеологизмов и фразеологических оборотов в поэзии Гали Орманова. В ней показано мастерство, разнообразие, богатство, а также художественность фразеологизмов, которые раскрывают жизненный опыт поэта в парадигме особенностей национального познания, только ему присущий взгляд на мир при взаимодействии с окружающим обществом. В поэзии Гали Орманова существует множество фразеологизмов и фразеологических оборотов, взятых непосредственно из недр национальной мудрости, но также приведены конкретные примеры, связанные с индивидуальностью поэта, совершенно новые словосочетания, при котором вырисовывается его личное стилистическое мастерство. Притягательная сила поэзии Гали Орманова, внутренняя энергия приведенных индивидуальных фразеологических оборотов, усиливают смысл и эмоциональную окраску его поэзии, а также вносят вклад в национальную сокровищницу казахского языка.

Ключевые слова: национальный язык, стилистическое применение, художественность фразеологизмов, разговорный язык, жизненный опыт.

Сыр шерту – «көңіл құпиясын ашу» деген ұғымды білдіреді. Яғни, ақын туған жеріне сырын шертуде.

«Жасармыз бірге» өлеңінде:
Өзім де оны ойладым қанша,
Өмірге жаңа оралған жанша.
Сүйеніп иық, жүрекпен сүйіп,
Жарасқан қалай жанымыз сонша!..

Иық сүйеу – «селбесу, екі жақ бірігіп әрекет ету, бір-біріне көмек беру, демеу болу» мәнінде жұмсалып тұр. Ғ.Орманов осы өлеңде *иық сүйеу* тіркесінің орнын ауыстырып, **сүйеніп иық** тіркесін шебер қолдана білген. Бұл өлеңде барлығымыз бір-бірімізге арқа сүйеп, қол ұшын беріп, бірлікте өмір сүргендігі және келешекте солай болуы керектігі туралы ой тастайды. Бұл тіркестер өзі тұрғанда-ақ бір образдылыққа жақын тұратын болса, ақын қолданысында олардың мағынасы жаңара түседі. Р.Сыздықованың айтуынша, «... белгілі бір қаламгердің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеологиясын тауып-тану ерекше орын алады[5 б.]. Осы пікірді басшылыққа ала отырып, қаламгердің көктем мен күз мезгілдеріне қатысты туындыларындағы тұрақты тіркестерге талдау жүргізуге болады. Мысалы, «Күзгі сырдан» өлеңінің:

Қарайды терек тоңып, қалтырап тал,
Жамылып сары ала тон жатыр қаптал.

Өзгерген орман өңі бояуы оңып,

Лаулаған өрт секілді жапырақтар – деген жолдарында **«тон жамылу»** тіркесі көрініс тапқан. «Жамылу» сөзі бірде *арам, бұзық ниетін бүркемелеу* ұғымын берсе, мұнда *жаңа түске боялу, жаңа реңк алу* деген мағынада жұмсалып тұр.

Автор кейде танымал фразеологизмдердің құрамындағы сөздерді басқа сөздермен ауыстыра отырып, характер жасауда шебер қолданылады. «Адам образын жасауда мінездеудің алатын орны ерекше. Әрине, бұл тілдік құрал арқылы іске асады. Көздеген нысанаға дәл тигізетін эмоциялы бояуы күшті, айырықша мәнде сипаттама беретін тілдік тәсілдердің көмегімен жазушы адам мінезінің толып жатқан қыр сырын, оның ішкі жан дүниесін, портретін, жағымды не жағымсыз әрекетін бейнелейді, не кейіпкерлерді ажуа-сықақ, ирониялық тұрғыдан көрсетеді. Айрықша эмоционалды-экспрессивті мәнде мінездеме беру мүмкіншілігі әсіресе, фразеологиялық тіркестерде мол», - деп көрсетеді [6, 57 б.]. Мысалы, ақынның «Қасымға хат» өлеңінің:

Ел үшін ер қажы ма күйсе-жанса,
Елей ме өнебойын жалын шалса!
Қолыңда қалам найзаң қалт етпепті,

Қан жауған қабағынан батырларша! – деген жолдарында тіліміздегі «қабағына қар жауу», яғни «ашулы», ызғарлы» деген ұғымдағы фразеологизм ақын туындыларында *«қабағынан қан жауу»* түрінде қолданылса, *«көзінің сорасын ағызу»* фразеологизмі өзгертіліп, *«сақалынан сорасын ағызу»* түрінде қолданылады. Автордың осы тәсілге баруы да тегін емес. Мұның әрбіреуінде белгілі бір стильдік мақсат жатыр. Автор осылайша дағдылы фразеологизмдерді өзгерту арқылы оқырманның назарын ерекше аудартуға тырысқан. Әрі жазушы мұнда кез келген сөзді ауыстырмайды, мағыналық жағынан жақын сөздерді алады. **«Қабактан қар жауу»** тіркесінің құрамындағы **қар** сөзін **қан** сөзімен ауыстыру өте оралымды шыққан. Себебі, фразеологизмнің берер *«ызалы, қатулы, ашулы»* мағынасы «қан» сөзі арқылы қоюланып, қалыңдай түскен.

Ақын жалпыхалықтық тілде қолданылатын кәнігі фразеологизмдердің құрамындағы тілдік бірліктерді жекелеген сөздермен ауыстыра қолданып, басқаша мағына тудырады. Мысалы, тіліміздегі «асықша үйіру» тіркесі ақынның:

Қойтасты қағыстырып, допша үйіргем,
Қайратпен малтадай ғып тас мүжігем,
Бойыма табиғаттың берген күшін

Билеген адамзат жоқ өзім білген! – деген жолдарында допша үйіру

болып қолданылған. Осы жолдардағы **«малтадай ғып тас мүжу»** тұрақты тіркесі авторлық фразеологизм.

Ғ.Ормановқа тән авторлық фразеологизмдерді ақынның «Жол аузында» өлеңінен де кездестіруге болады. Мысалы,

Сложность их объясняется не только множеством структурных типов и синтаксических моделей, но и тематической и семантической многоплановостью, а также способностью выражать самые различные эмоционально-экспрессивные оттенки мысли» [1, 202 б.]. Демек, академик-ғалымның пайымдауынша, фразеологизмдер – бейнелі ойлаудың жемісі.

Фразеологизмдердің көркем әдебиет тіліндегі маңызы мен рөлі туралы Х.Кәрімов мынадай пайымдау жасайды: «Әдеби шығарма тілін көркемдеп, жандандырып, нәр беруші амалдардың бірі – халық тіліндегі тұрақты фразеологиялық тіркестер. Олар тілдегі бейнелі экспрессивті-эмоциялы бояуы қанық амалдардың қатарынан орын алады. Олар – ұлттық психикалық өзгешелігінің негізінде қалыптасқан образды ойлау тілінің үлгілері, халықтық даналыққа суарылған өткір құралдар» [2, 134 б.]. Ғалымдардың «бейнелі ойлау» деп көрсеткен фразеологиялық тіркестер қазақ әдебиетінде орны ерек ақын Ғали Орманов поэзиясында молынан ұшырасады. Атап айтар болсақ, ақын халықтың фразеологиялық байлығын өзіне ғана тән шеберлікпен қолдана білген.

Ахмет Байтұрсыновтың: «Сөз өнері адам санасының жетілуінде. Көңілге тірелетіндігін айта келіп, тілдің міндеті арқылы аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше жарату», – деген пікірін ескерсек, ақын көркем туындыда ұлттың фразеологиялық байлығын шебер қолданыла отырып, жетілдірді, дамытты [3, 83]. Мысалы,

Жарбиған жаман тон-тымақ,
Жабысып кетті үстімде.
Жанайын деген бір шырақ,
Жалтылдап кетті ішімде.
Сағыныштан сарғайтып,
Сары белден таң атты.
Сахарада шалқайып,
Сарғая бір жол жатты.

Осы шумақтар ақынның нұрлы әлемін елестетеді. Өлең шумақтарындағы «жалтылдап кету», «сағыныштан сарғаяу» тіркестерін ақын ауыспалы мағынада шебер қолдана білген. Мұндағы «сағыныштан сарғаяу» – зарыға күту деген мағынаны берсе, «жалтылдап кету» тіркесі үміт отының жануы ұғымын білдіріп тұр.

«Қай елдің, қай жазушының қай шығармасын алсаңыз да тілдің осы халықтық элементтерінің сан түрін табуға болады. Яғни, қаламгерлердің қай-қайсысы да сөйлеудің халықтық формасын пайдалануға бейім» [4, 41 б.]. Мысалы, ақынның «Егін толқын» өлеңінен халықтық сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан мынадай фразеологизмді кездестіруге болады:

Еңбектің алабына түрсен құлақ
Тынбайды бір қоңыр күй, әсем ырғақ.
Толтыра тонналарды сықап тиеп,
Түндер қош, өтіп жатыр күн жымындап. Бұл жерде «құлақ тұру» –

көңіл қойып тыңдады, зейін қойды, елеңдеді, елегзи тыңдады, құлағына құйып алды деген мағынаны білдіреді. Ал «Бетпақ дала» дастанынан алынған:

Тарбиған тарғыл сексеуіл
Тамыры құсап даланың.
Талықсып жатты ұзақ жыл,
Тыныстап «ашпай қабағын» – деген жолдағы «қабағын ашпау» –

мұңаю, түнеру, көңілі түсу деген мағында қолданылып тұр. Осы өлеңнің:

Құшағын жайып замана
Күлімдеп соған төнгендей,
Құлазып өткен кең дала

Қуанып жатыр кеудемдей! – деген жолдарындағы құшағын жаю, күлімдеп төну сынды тұрақты тіркестерді кездестіруге болады. **Құшағын жаю** – шын ықпалы түсіп, кең пейілмен қарсы алу тіркесі қолданылады. «Ақсайым» деген өлеңінде де фразеологиялық тіркестер молынан кездеседі. Мысалы,

Сайрандап салқын саянда,
Жаным бір байып қайтармын.
Сырымды шертіп маңайға,
Жырымды талай айтармын.

«Жалғыздық» концептісіне үнсіздік, тыныштық, қараңғылық, жұтандану, түс, сөну, өлім сияқты теріс коннотациялы бейнелілік тән екені атап көрсетіледі.

Мақалада келтірілген талдауда орыс халқының санасында «жалғыздықтан» ұғымы, оның ішкі әлемі, және жоғары әлеуметтік маңызға ие екенін аңғарамыз.

Түйін сөздер: тұжырымдама, жалғыздық, эмоционалды, тілдік сана, эмоция, күй, теріс қатынас, кері эмоциалар.

G.A. Kazhigaliyeva, Sh.Ybyraeva¹

¹Kazakh State Women's Teacher Training University

THE CONCEPT OF LONELINESS IN RUSSIAN LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Abstract

The article deals with the reflection of "loneliness" concept in the Russian language consciousness. On a material of Russian proverbs, of phraseology, epithets and entries are analyzed semantic, functional, emotional and ethno-cultural components of the concept.

The article defines the conceptual core of "the loneliness of the concept, which is characterized by such basic features as separate from other similar, having no family, relatives, loved ones, occurring without the other, does not have like-minded associates. It is determined that in the minds of Russian culture media loneliness is associated with a variety of negative phenomena: the grief, despair, anguish. Actualized some "lack of communication with others", "unsociable", "uselessness".

The concept of "loneliness" is a reflection of the idea of the necessity of the marriage tie, a single man or single woman considered a deviation from the norm and conceptualized as a flawed, defective.

The above article shows the analysis, so that the concept of "loneliness" in the minds of the Russian people connected with the comprehension of the very nature of man, his inner world, and has a high social value.

Key words: concept, loneliness, emotional, linguistic consciousness, emotion, status, negative attitudes, negative emotions.

ҒТАХР 16.21.49

Е.С. Касенов¹

*Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Ғ.ОРМАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада ақын Ғали Орманов поэзиясындағы тұрақты сөз тіркестерінің қолданылу ерекшелігі қарастырылған. Ақын қолданысындағы фразеологизмдердің ақынның өзіне ғана тән шеберлікпен қолданылғандығы және олардың ұлт танымымен байланысы сөз болған. Ақын Ғали Орманов поэзиясындағы фразеологизмдер ақынның өмірге деген көзқарасы мен өмірлік тәжірибелерінің бір көрінісі екендігі айтылған. Ақын өлеңдеріндегі фразеологиялық бірліктер бүтін бір ұлттың дүниеге деген көзқарасы, айнала қоршаған ортаға қарым-қатынасы, сондай-ақ халық даналығынан жинақталғандығы да мақалада көрініс тапқан. Сонымен қатар Ғали Орманов поэзиясындағы фразеологизмдердің көркем шығармадағы тұрақты тіркестердің ерекшелігін тануға мүмкіндік беретіндігі нақтылы мысалдармен берілген. Ғали Орманов поэзиясындағы тұрақты сөз тіркестері тілдік бірліктердің қарапайым тізбегі емес, ұлт тілінің көркемдігін айшықтау құралы екендігі де дәлелденген. Жалпыхалықтық фразеологизмдер құрамындағы тілдік бірліктердің өзге бірліктермен алмастырыла қолданылуы, ақын поэзиясының эмоционалды бояуын арттырып, қазақ тілінің ұлттық қазынасына үлес болып қосылатындығы сипатталған.

Түйін сөздер: ұлттық тіл, стильдік қолданыс, фразеологизмдердің көркемдігі, ауызекі сөйлеу тілі, өмірлік тәжірибе.

Дүниенің тілдік бейнесі ұлт өкілдерінің өмірге деген көзқарасы мен өмірлік тәжірибелерін қамтиды. Сондықтан дүниенің тілдік бейнесі фразеологизмдерден, тұрақты тіркестерден, мақал-мәтелдер мен идиомалардан анық көрінеді. Себебі, бұл тілдік қабатта ұлт өкілдерінің дүниеге деген көзқарастары, айнала қоршаған ортаға қарым-қатынасы, сондай-ақ халық даналығы жинақталған. Академик Ә.Қайдар «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» атты жинағында фразеологизмдердің қасиеті жөнінде мынадай ой айтады: «Фразеологизмы – весьма сложные лингвистические образования.

спровоцировать суицид. Поэтому в языке существует устойчивое выражение – рекомендация для лечения одиночества: излить душу.

Онтологическая сущность концепта одиночество обусловлена связью с концептами община, мир, человек и др. Это эмоциональный концепт высокой степени абстракции, отражающий многовековой опыт познания человеком эмоциональных переживаний и складывающихся представлений об этих переживаниях.

Содержание концепта одиночество можно сформулировать в виде идеи-понятия: эмоционально-психологическое состояние неудовлетворённости, дисгармонии, влияющее на взаимодействие субъекта с внешним и внутренним миром и порождающее чувства страха, тоски, грусти, страдания, безысходности и т.п. Это состояние не может быть межличностным, оно всегда индивидуально, как интимное переживание. В сознании концепт одиночество представлен в виде концептуальной схемы, содержащей общую информацию о наиболее существенных признаках концепта, связанных со стереотипной эмоциональной ситуацией одиночества. Концептуальная схема может дополняться новыми свойствами. Например, в художественном дискурсе актуальным становится такой признак, как «принадлежность автору-творцу». Концептуальная схема выполняет в работе функцию смыслового каркаса концепта. Для полного разностороннего описания концепта необходимо обращение к множеству различных источников, текстов.

Интерес представляет негативная оценка оставшегося одного мужчины или оставшейся одной женщины. Оценка даётся посредством актуализации ситуации «отклонение от нормы»: женщина без семьи – дом без крыши (пресуппозиция: у дома обязательно должна быть крыша), муж без жены – как без шапки (пресуппозиция: шапка нужна мужчине, чтобы закрыть голову от холода), мужчина без жены, как лошадь без хвоста (пресуппозиция: у лошади должен быть хвост) и т.п.

Пресуппозиции конкретных бытовых ситуаций лежат и в основе следующих выражений: одному ехать – и дорога долга (пресуппозиция: в дороге быстрее идти с кем-нибудь), одна пчела много мёду не натаскает (пресуппозиция: много мёду приносят только пчелиные рои), одной рукой узла не завяжешь (пресуппозиция: узел можно завязать только двумя руками) и т.д. Актуализируются ситуации, в которых одному субъекту (или объекту) справиться с чем-либо невозможно или когда становится некомфортно.

Заключение. Таким образом, в пословицах и поговорках актуализируются установки на негативное отношение к одиноким людям, которые осмысливаются как ущербные, неполноценные. Жизнь таких людей также оценивается как ненужная никому.

Одиночество представляет доминантное состояние человека, константно присутствующее как в личном сознании, так и на всей культурной территории этноса. Это один из наиболее осмысленных концептов в русском языковом сознании, что подтверждается многообразием языкового воплощения различных проявлений одиночества как состояния человека. Сказанное позволяет отнести концепт «одиночество» к опорным концептам русской концептуальной картины мира.

Использованная литература:

- 1 Андабаева Д.А., Авакова Р.А. Языковая картина мира через призму турецких и английских фразеологизмов // Вестник Казахского нац. пед. ун-та. – Алматы, 2015. – № 4 (54). – С. 15 – 18.
- 2 Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. – 1-е изд., – СПб., 1998.
- 3 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 360 с.

Г.А. Қажығалиева¹, Ш.Ыбыраева¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ОРЫС ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ «ЖАЛҒЫЗДЫҚ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада орыс тілді санасында «жалғыздық» тұжырымдамасының қалай көрініс табатынын қарастырады. Мақалдар, фразеологиялық сөздіктер, эпитеттер және жазбалар арқылы семантикалық, функционалдық, эмоционалдық және этно-мәдени компоненттер талданады.

Мақалада «жалғыздық» тұжырымдамасының тұжырымдамалық өзегін анықтайды, онда мұндай негізгі ерекшеліктермен сипатталады: басқалардан бөлініп қалған, отбасы, туыстары, жақындары жоқ, пікірлес серіктері жоқ. Жалғыздық тұжырымдамасының орыс санасында теріс құбылыстарға: қайғы, қасіретке ие екенін анықталды. Өзекті сема «басқалармен байланыс болмауы», «тұйық» болып табылады.

«Жалғыздық» түсінігі неке тең қажеттілігі идеясының көрінісі болып табылады, бір ер немесе бір әйел нормадан ауытқу болып саналады және ақаулы, жетілдірілмеген ретінде тұжырымдама беріледі.

«Концептуальный анализ языка позволяет провести параллели между языком и жизнью, национальным менталитетом, культурной спецификой определенного народа» [1].

Результаты. Одиночество: чувство, эмоция или состояние? На основе анализа дефиниций слова «одиночество», а также дискурсивных признаков концепта мы делаем вывод: одиночество может проявляться как чувство, эмоция и как состояние.

Концептуальный анализ русской паремиологии позволил подтвердить ключевой характер одиночества в языковом сознании русского народа.

Лингвокультурологический аспект исследования указывает на то, что в русской культуре связь человека с другими людьми является ценностью. Быть среди своих – желаемая ситуация для русского. И, наоборот, боязнь изоляции – характерное эмоциональное состояние. Отсюда и языковая оппозиция *семья – одинокий человек. Семья воюет, а один горюет* – данная русская поговорка характеризует тяготение русского народа к общинности, к слиянию с другими людьми. С другой стороны, сращенное «один-одинешенек» заряжено эмоционально на сострадание к одинокому человеку.

В языке также вербализуется связь одиночества с другими состояниями и эмоциями. При этом доминируют отрицательные эмоции. Анализ функциональных признаков концепта показал, что его вербализация связана с отрицательными эмоциями.

Компонентный анализ лексического значения слова «одиночества» выявил следующее: в большинстве толковых словарей русского языка одиночество определяется через прилагательное *одинокий* следующим образом: «Состояние одинокого человека».

Одинокий

1. Находящийся, пребывающий где-либо отдельно от других. Одинокий прохожий. Одинокий дом.

2. Не имеющий семьи, родственников, близких. Одинокий человек, без жены, без детей. Я совсем одинок, никого у меня нет. После смерти мужа осталась одинокой. // Не имеющий друзей, знакомых. Я здесь одинок, никого пока не знаю. В чужом городе обе женщины оказались одиноки и беспомощны. // Имеющий мало общего с окружающими, чуждый им, далёкий от них. В этой компании он чувствовал себя одиноким. Так и прожил жизнь одиноким, никем не понятым.

3. Проходящий, протекающий без других (людей), в одиночестве. Одинокая жизнь. Одинокая старость. Мне нравятся одинокие прогулки. Одинокими вечерами он много читал, размышлял, вспоминал прошлое [2].

Одинокий

1. Отделённый от других подобных, без других, себе подобных; без близких. Одинокий домик. В большом городе он чувствовал себя одиноким (нареч.).

2. полн. ф. Не имеющий семьи. Одинокий человек. Комната для одинокого (сущ.).

3. Происходящий без других, в отсутствие других. Одинокие прогулки. II сущ. одинокость, -и, ж. [3].

Таким образом, понятийное ядро концепта характеризуется следующими базовыми признаками: 1) отделённый от других подобных; 2) не имеющий семьи, родственников, близких; 3) происходящий без других; 4) не имеющий единомышленников, соратников.

Образные составляющие концепта «одиночества» представлены в «Словаре эпитетов»: безнадежное, безысходное, величественное, глубокое, глухое, гордое, горестное, горькое, грустное, жалкое, жестокое, жуткое, мучительное, невыносимое, полное, совершенное, страшное, тоскливое.

Данные сочетания показывают, что в сознании русского человека одиночество – это абсолютное зло и поэтому определяется прилагательными, в которых признак проявляется в максимальной степени: совершенное, полное, абсолютное, невыносимое.

Эмоциональное поле концепта, таким образом, включает страдания, грусть, тоску, безысходность, безнадежность.

В поговорках и поговорках выделяется оценочная пресуппозиция: во всех жизненных ситуациях легче коллективу, чем одному.

Одиночество оценивается негативно посредством следующих образов:

медведь в берлоге, камень у дороги, бирюк, байбак, былинка в поле, перст, перекасти-поле.

Актуализируются семы «отдельность», «отсутствие связи с другими», «изолированность», «нелюдимость», «ненужность».

Дискуссия. Состояние одиночества может стать мотивацией для поиска новой модели поведения человека. Это состояние способно выполнять адаптационную и социальную функции. Выполняя социальную функцию, одиночество может усилить активность человека, а может привести к панике и

Г.К. Исмаилова¹, С.В. Измайлов¹

¹Государственный Университет имени Шакарима города Семей
**СОВРЕМЕННЫЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ
НЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация

В статье анализируются актуальные тенденции и принципы построения современных лексикографических источников английского языка, включая evidence-based lexicography, принципы иллюстративности и энциклопедичности. Рассматривается понятие «когнитивное значение», которое является приоритетным в построении современных словарных статей и основано на описании слова в связи с его реальным употреблением в языке. Составители словарей выделяют следующие ключевые области, служащие источниками неологизмов: компьютерные и коммуникационные технологии, масс-медиа, финансовая сфера. Одной из причин влияния компьютерных технологий на язык являются изменения в образе жизни людей: Интернет не только служит для работы и поиска информации, но превратился в мощное средство процесса социализации и общения. Данная тенденция продолжает активно развиваться, что позволяет сделать предположение о полном исчезновении бумажных версий словарей через десятилетие. Причины такого подхода являются комплексными: они кроются в технологическом прогрессе, в активном использовании мобильных устройств, позволяющих хранить большие объемы информации.

Ключевые слова: неологизм, когнитивное значение, иллюстративный подход, энциклопедический подход.

МРНТИ 16.01.11

Г.А. Кажигалиева¹, Ш.Ыбыраева¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет,

КОНЦЕПТ ОДИНОЧЕСТВО В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Аннотация

В статье рассматривается отражение концепта «одиночество» в русской языковом сознании. На материале русских пословиц, фразеологизмов, эпитетов и словарных статей анализируются семантические, функциональные, эмоциональные и национально-культурные составляющие концепта.

В статье определяется понятийное ядро концепта «одиночество», которое характеризуется такими базовыми признаками, как: отделённый от других подобных, не имеющий семьи, родственников, близких, происходящий без других, не имеющий единомышленников, соратников. Определяется, что в сознании носителей русской культуры одиночество связано с различными негативными явлениями: горем, безнадежностью, мучениями. Актуализируются семы «отсутствие связи с другими», «нелюдность», «ненужность».

В концепте «одиночество» находит отражение идея необходимости брачных уз, одинокий мужчина или одинокая женщина считаются отклонением от нормы и осмысливаются как ущербные, неполноценные.

Языковая репрезентация концепта «одиночество» отражает его образное восприятие, связь с тоской, разочарованием, сумрачным состоянием души, опустошенностью и смертью.

Проведенный в статье анализ демонстрирует, таким образом, что концепт «одиночество» в сознании русского человека связан с осмыслением самой сущности человека, его внутреннего мира и имеет высокую социальную значимость.

Ключевые слова: концепт, одиночество, эмоциональность, языковое сознание, эмоция, состояние, негативное отношение, отрицательные эмоции.

Введение. Одним из важных лингвокультурных концептов является «одиночество». Как элемент русской концептуальной картины мира он характеризуется тесной связью с национальной культурой, национальным характером и менталитетом народа.

Одиночество – доминантное состояние человека, константно присутствующее как в личном сознании, так и на всей культурной территории этноса. Это один из наиболее осмысленных концептов в русском языковом сознании, что подтверждается многообразием языкового воплощения различных проявлений одиночества как состояния человека (физического и душевного).

Концепт *одиночество*, как антропологически значимый, следует отнести к ключевым. Он связан с осмыслением самой сущности человека, его внутреннего мира, имеет высокую социальную значимость и влияет на деятельность человека.

Методы. При изучении концепта «одиночество» мы опирались на лингвистические (методы компонентного и лингвокультурологического анализа, концептуальный, сопоставительный, дискурсивный, психолингвистический, описательный) и общенаучные методы исследования (анализ, синтез, обобщение).

Thirdly, the period between neologism occurrence in language and its inclusion in dictionary may be over ten years: for example, the word “selfie” has appeared in 2002, however is included in the Merriam-Webster dictionary as a “new word” only in 2014. It is caused by the fact that the neologism should pass through a number of stages, remain in language and society, i.e. pass through lexicalization and socialization.

Among the words included in the Merriam-Webster Collegiate Dictionary 2014 the newest are the lexical units appeared in 2010. The words that appear later have not been included in the dictionary yet. However, they are described in Internet sources of other dictionaries. Therefore these words have not adequately settled in the language yet to be included in the printed dictionary. However, their use in the English corpus is wide enough; otherwise the information on them would not have been published on official web-sites. It should be noted that printed dictionary editions cannot reflect all lexical innovations of language in a full and timely manner. Therefore in studying neologisms it is necessary to rely on different sources, following the complex approach in data acquisition.

The analysis of modern English dictionaries and new words included in them emphasizes ambiguity of understanding the term "neologism" at seeming simplicity of its internal form – “a new word”. Semantics of the word "new" assumes relativity in time, comparison with earlier periods of language functioning. The relativity, in turn, leads to subjectivity: for example, the stylistic theory and the psycholinguistic approach to neologisms are based on individual’s subjective perception of lexical units; however, it is obviously important to follow objective approaches and consider neologism as innovation in language system, instead of innovation in consciousness of a part of native speakers or in a certain dictionary. Despite quality and variety of lexicographic sources, controversial issues concerning inclusion of neologisms in dictionaries are remaining, which in many respects is caused by high activity of word-formation processes in the English language.

References:

- 1 *Words in English: Structure, History and Use, taught by Suzanne Kemmer at Rice University, 2006. [electronic resource]. URL access mode: <http://info.owl.net.rice.edu>. – 5 p.*
- 2 *Barnhart C.L., Steinmetz S., Barnhart R.K. The Second Barnhart Dictionary of New English. – New York, 1990. – 1 p.*
- 3 *Knowles E., Elliot J. The Oxford Dictionary of New Words. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 2 p.*
- 4 *Tulloch Sara. The Oxford Dictionary of New Words: A Popular Guide to Words in the News. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 2 p.*
- 5 *Eito J. Slovar novykh slov angliyskogo yazyka. – M.: Russkiy yazyk, 1990. – 4 p.*
- 6 *Green J. Bloomsbury Dictionary of New Words. – M.: Veche, Persei, 1996. – 3 p.*
- 7 *Soanes C., Stevenson A. Oxford Dictionary of English, Revised 2nd Edition. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 5 p.*
- 8 *Yair Neuman, Ophir Nave, Eran Dolev. Buzzwords on their way to a tipping-point: a view from the blogosphere // Complexity, 2011. - № 16 (4). – 60 p.*

Г.Қ. Исмаилова¹, С.В. Измайлов¹

¹Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ағылшын тілінің заманауи лексикографиялық қайнар көздерінің өзекті үрдістері мен құрылу ұстанымдары, «evidence-based lexicography» қоса қамтылған энциклопедиялық және иллюстрациялық қағидалары талданған. Тілдегі сөздің нақты қолдануына негізделген және заманауи сөздік мақаланы құрастырудағы когнитивтік мағына ұғымының басымдыққа ие болатындығы қарастырылады. Неологизмдер көзі ретінде сөздіктер құрастырушылары мынадай негізгі бағыттарды атап көрсетеді: компьютерлік және коммуникациялық технологиялар, бұқаралық ақпарат құралдары және қаржы саласы. Компьютерлік технологиялар тілге әсер етеді, адамдардың өміріндегі өзгерістер бұның бір себебі болып табылады: Интернет жұмыс және ақпаратты іздеу үшін ғана емес пайдаланылады, енді Интернет әлеуметтендіру және адамдармен қатынасу үшін қуатты құралға айналды. Бұл үрдіс дамып келеді. Бұның дамуы бір онжылдықтан кейін сөздіктердің қағаз нұсқаларының толық жойылып кетуі туралы болжам жасауға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдеменің себептері күрделі болып табылады: технологиялық прогресс және ақпараттың үлкен көлемін сақтауға мүмкіндік беретін мобильді құрылғыларды белсенді пайдалану.

Түйін сөздер: дәлелдемеге негізделген лексикография, жаңа сөз, когнитивтік мәні, иллюстрациялық тәсіл, энциклопедиялық тәсіл.

words and expressions from the sphere of mass media, technologies, public life. However, the most up-to-date lexical innovations are published on the web-site www.cambridge.org in the section “About words. A blog from Cambridge Dictionaries Online”. The blog contains definitions and use examples of new words, comments of users, however, it does not look like dictionary entries, has an informal nature. As a whole, it is intended for those who study the English language at the advanced level.

At present time many publishing houses publish some information on the most up-to-date lexical innovations on their official web-sites or in blogs as printing editions of dictionaries cannot be updated with equal speed and include far not all neologisms used in mass media. The large English dictionary “Macmillan English Dictionary” has completely passed to its online version since 2014 with only editions of previous years remaining on sale. Functioning of the online version of the dictionary allows making in due time any necessary changes; therefore at the given stage such projects are the most popular. There is the project “Buzzwords” on the site www.macmillandictionary.com. It is similar to www.dictionary.cambridge.org: authors publish short notes about the new words used in the Internet, blogs, mass media. The notes consist of a short explanation of word meaning and examples of its use.

Such publications are based on the data of the English corpus which allows to trace increase in frequency of lexical unit use. However, the lexical units described in the notes mostly do not belong to neologisms as the terms “neologism” and “buzzword” relate to different lexical phenomena. The “Buzzword” is a fashionable word frequently used in the mass media language and in printed publications. It does not have to be a neologism, it can function in the language for decades, but at one point it can become more popular and frequently used. It is obviously important to draw an accurate line between these concepts as in some foreign publications they are considered equal. For example, in the article by Yair Neuman and Ophir Nave published in the Complexity magazine the “buzzwords” are defined as new words, neologisms [8, p.60].

As a whole, lexicographic sources of the English language are represented by one of the most numerous and authoritative editions in the world which follow the new important tendency – description of a word in connection with its real use in language. The modern research programs allow creating full-scale dictionaries of the most objective nature concerning meanings and examples of lexical unit use without looking at the subjective opinion of dictionary authors and editors. If any examples are entered into dictionary entries, they are selected from the English corpus, instead of being written by dictionary authors. Such examples represent real cases of lexical unit use by native speakers, which allows showing the understanding of words which is put in lexical units by people. Thus, such described word meanings are close to their ideas in consciousness of most native speakers. Scientists often raise the question on excessive scientific character of dictionary definitions in the linguistic literature, this is why lexicographers try to bring semantic interpretation closer to real categories. Word definitions based on ordinary consciousness of native speakers express cognitive or contextual meaning.

The second important tendency is inclusion of extralinguistic data in dictionaries, which allows us to speak of describing not only language aspects but also elements of conceptual information implied in the dictionary entry. Dictionaries are prepared systematically in accordance with the descriptive approach. Modern lexicographic tendencies are a direct consequence of the cognitive linguistics influence.

The third tendency is the priority of Internet sources in studying neologisms: the most up-to-date information on neologisms is published in blogs on official sites of large publishing houses. It is notable for its shortness; however, it reflects the latest language innovations as web-site editors can update the information at any moment. Such publications are based on the data of the English corpus, appear only on official web-sites and are edited by skilled linguists, therefore their reliability raises no doubts.

In printing editions such mobility is not observed: firstly, the updated editions of dictionaries are issued once in two or three years or is even rarer, whereas up to 800 new words and expressions appear in English every year, according to editors of authoritative dictionary Merriam-Webster. Some of these words disappear, however, some of them enter lexicon for a long time.

Secondly, neologisms get into dictionaries only after availability of data from the corpus and other programs about high frequency of their use. However, authors do not specify how many examples of neologism use should be fixed to include the word into the dictionary. Even if a word is popular and frequently used in mass media, it may never get into dictionaries. The issue of selecting words for lexicographic sources is still remaining relevant.

Program” and “The Oxford English Corpus” database which basically consists of Internet materials and has over 2.5 billion words from various styles of the English language – from literary to colloquial. The Oxford corpus includes examples from all parts of the English-speaking world: Great Britain, the USA, Ireland, Australia, New Zealand, Canada, India, Singapore, Southern Africa, the countries of the Caribbean basin. Applied technologies allow creating the most precise picture of English lexicon condition at the present stage and tracing any changes [7, p.5].

“The Oxford Reading Program” includes about 100 million lexical units; it looks like an electronic database comprising examples of word use: sentences, fragments of texts used in a wide range of sources – from song lyrics and books to publications in mass-media. Based on monitoring such sources authors trace occurrence and functioning of new lexical units in the English language. High frequency of using a new word serves as a criterion to consider inclusion of the neologism in one of the Oxford English dictionaries. New words are selected and published on the official site. However, they may not be entered into the main dictionary if they do not have sufficient frequency of use in various sources. Thus editors of Oxford English dictionaries use the lexicographic principle called “evidence-based lexicography”, it is based on the criterion of real use of language units in various sources. The purpose of such an approach is to show how words are actually are used and which meanings are assigned to lexical units by native speakers.

In addition to the above-named two main programs, an important role in preparation and updating the Oxford dictionaries is played by individual research groups: as said in the preface of “The New Oxford Dictionary of English”, Graeme Diamond and his group were engaged in selection of new words; Philip Durkin and Katrin Their brought an essential contribution to work on etymology, Bill Trumble and Jeremy Marshall worked as consultants for scientific aspects.

The dictionary “The New Oxford Dictionary of English” published in 2010 is focused on changes of meanings and new words appearing in the English language: over two thousand new words, expressions and shades of meaning were included in the dictionary. Authors distinguish the following key areas serving as the sources of neologisms: computer and communication technologies, mass media, financial industry. One of the reasons for influence of computer technologies on language are changes in people’s way of life: the Internet not only serves for work and information search, but has also turned into a powerful tool of socialization and communication process. Results of this influence are directly reflected in modern English both through neologisms and through changes of word meanings.

“The New Oxford Dictionary of English” differs from the previous editions of the Oxford dictionaries due to use of different lexicographic principles in its preparation. The main principle called by the dictionary editors as “evidence-based lexicography” has been described earlier. It is based on use of data from The Oxford English Corpus and The Oxford Reading Program. The second principle is directly connected with understanding of the term “meaning”, which had been previously perceived in the English-speaking science as a set of all possible ways of word use. “The New Oxford Dictionary of English” authors say that such approach leads to inaccuracy as the main meaning of a word becomes vague because of a variety of secondary meanings. In this dictionary each word has less meanings than in traditional dictionaries, but they are more significant and exact. The third principle is exemplification: each word is accompanied by a considerable quantity of the examples taken from the Corpus, not written by editors. The fourth principle – encyclopedic approach: inclusion of extralinguistic data into dictionary entries.

In 2014 the eleventh edition of Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary has been published. This dictionary is much less than the Oxford dictionary. It contains 225,000 definitions and over 42,000 examples, including a number of neologisms from various areas: technologies, science, entertainments, health, public life. A special appendix comprises the sections devoted to issues of stylistics, borrowings from other languages, biographic and geographical reference data.

Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary as well as The New Oxford Dictionary of English is not a neologism dictionary in its pure form. These are the dictionaries including lexical innovations along with ordinary words. The latest edition of Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary included over 150 new words and expressions, however, the etymology of some of the given words shows that dictionary editors and authors understand the term “new word” – neologism – in their own way, ignoring the time factor. For example, the New Words category contained the nouns “Yoooper”, whose first use was registered in 1977; “bigdata” – 1980; “turducken” – 1982. The large publishing house of English dictionaries, The Cambridge University Press, does not publish neologism dictionaries separately but regularly updates new editions with new words: the fourth edition of Cambridge Advanced Learner’s Dictionary contains almost 1,500 new

G.K. Ismailova¹, S.V. Izmailov¹
¹*Semey State Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

MODERN LEXICOGRAPHIC SOURCES OF ENGLISH NEOLOGISMS

Abstract

The article analyses the modern tendencies and formation principles of contemporary English lexicographical sources, including evidence-based lexicography, the illustrative and encyclopedic principles. The notion of “cognitive meaning” is examined, which is of high priority at the formation of the dictionary entries and is based on description of words in use. Dictionary authors distinguish the following key areas as neologism sources: computer technologies, mass media and financial sphere. One of the reasons for technology influence on language is change in people's way of life: the Internet not only serves for work and information search but it has also turned into a powerful tool for socialization and communication process. This trend is actively developing, assuming that paper versions of dictionaries will completely disappear in a decade. Reasons for such an approach are complex: they lie in technological progress, in active use of mobile devices storing huge amounts of information.

Key words: evidence-based lexicography, neologism, cognitive meaning, illustrative approach, encyclopedic approach.

The lexicographic description of the English language, just like many other European languages, ascends to the Middle Ages. However, the most systematic and are the dictionaries created several centuries later. They also have the largest coverage. The first large dictionary of English was the Oxford English Dictionary that stood several reprintings. It was also known as Murray's Dictionary named after its first editor. The dictionary official site says that new reprinting of the dictionary is planned for 2017 – this edition will be issued in the electronic format as publishers of the dictionary along with other large publishing houses have decided to refuse releasing printed versions of dictionaries.

This trend goes on developing actively, which allows us to assume that paper versions of dictionaries will completely disappear in a decade. The reasons of such an approach are complicated: they lie in technological progress, in active use of mobile devices allowing to store great amounts of information; opportunities to keep up on the latest changes and innovations. When bought in the electronic format, any large dictionaries, as a rule, are supplied with software and subscription to any changes and updates brought in the dictionary. As a result the dictionary is constantly updated, added, and users get access to all novelties and do not have to buy the next paper reprinting. The trend to include new words into the dictionary and seek for neologisms originates in the 1960s when a new era began in lexicography development. However there were neologism dictionaries in the earlier period too. The classical example is G.U. Fowler's dictionary “A Dictionary of Modern English Usage” issued in 1926. The latest reprinting of that dictionary was issued in 2009 supplied with D. Crystal's comments [1, p.5].

The most authoritative editions of the second half of the 20th century are the neologism dictionary “Dictionary of New Words” by R.K. Barnhart that stood several reeditions [2, p.1]; “The Oxford Dictionary of New Words” by E. Knolls and J. Elliot (1998) [3, p.2]; the neologism dictionary by S.Tulloh [4, p.2]. The dictionary by J. Eito “The Longman Register of New Words” describes the neologisms which have entered the English language in the 1980s – about 1,200 lexical units with illustrative material based on the English-speaking press [5, p.4]. The dictionary by J. Green “Dictionary of New Words” describes about 2,700 lexical units which have entered the English language since 1960 [6, p.3].

At present time the most serious research programs in the field of lexicon belong to “Oxford University Press”. One of the largest modern dictionaries focused on the real use of lexical units and identification of neologisms is “The Oxford Dictionary of English”. Its name is similar to “Oxford English Dictionary” – another large English dictionary, however, these dictionaries are absolutely different. The first edition of “The Oxford Dictionary of English” was issued in 1998. Studying and fixation of new lexical units begins from then onward: since 2000 results of this work are published on the web-site www.oed.com. In the section “What's new” one can see the new word lists which have been included in the dictionary or are to be added. These updates are published four times a year.

The Oxford English dictionary is published by the publishing house “Oxford University Press” which carries out one of the largest language monitorings by means of two key resources – “The Oxford Reading

Ұ.К. Исабекова¹, Ж.А. Қоқанова²

¹М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

МАХМУТ ҚАШҚАРИДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада XI ғасырда Қарахан дәуірінде өмір сүрген Махмұт Қашқари тұңғыш рет туыс тілдерді салыстырған «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегін талдауға арналған. Ол орта ғасырда араб лексикографиясының жетістіктерін пайдалана отырып, түркі тайпаларын лингвистикалық картада белгілеп, тілдік ерекшеліктерін лексикалық, фонетикалық, грамматикалық тұрғыдан салыстыра зерттеп, тұрмыс-салттар мен ауыз әдебиетіндегі мұраларды жинап сөздігіне енгізеді. Қашқари еңбегіндегі тілдік бірліктердің этнолингвомәдени мазмұнын саралай отырып, ислам мәдениетінің әлемдік өркениеттік дәрежеге көтерілуіне ықпал еткеніне және түркілік дүниетанымының дәстүрлі дамуындағы ерекше кезең екеніне көз жеткіземіз. Мақалада М. Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегі жан-жақты талданып, мың жыл бұрынғы түркілердің дүниетанымы мен мәдениеті, болмысы мен тыныс-тіршілігінің ақпарат көзі екені лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырылады. Қашқари салыстырмалы-тарихи лингвистиканың негізін қалаған жалпытүркілік тілдік тұлға екені дәлелденеді.

У.К. Исабекова¹, Ж.А. Коканова

¹Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

РОЛЬ МАХМУТА КАШКАРИ В СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В статье впервые анализируется сравнительный труд родственных языков Махмута Кашгари в его труде «Диуани лұғат-ит-түрік», который жил в XI веке во время эпохи Карахан. Используя достижения арабской лексикографии в средние века, Кашгари обозначил на лингвистической карте тюркские племена, изучал сопоставительные лексические, фонетические, грамматические особенности языка, собирал наследия устной литературы (фольклора), сведения о традициях и обрядах и вносил их в свой словарь. Анализируя языковые единства этнолингвокультурного содержания в трудах Кашгари убеждаешься в том, что Кашгари внёс свою лепту в поднятие исламской культуры на ступень мировой цивилизации и тем самым показал особый период традиционной динамики развития тюркского мировоззрения. В статье всесторонне анализируется труд М. Кашгари «Диуани лұғат-ит-түрік», лингвокультурология рассматривается со стороны как корень информации о тюркском мировоззрении и культуры, о быте и жизнедеятельности тюрков тысячи лет тому назад. Подтверждается то, что Кашгари является общетюркской языковой личностью, основавший сравнительно-историческую лингвистику.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, языковая личность, древнетюркский язык, среднетюркский язык, письменные памятники, казахский язык.

Kashkari – is the «person who expanded the language of art of the Turkic world for eternity» [10, 22], who put all efforts for the prosperity of the language, first person who made Turkic language dictionary. He is always giving reference about detailed sourcing of language units of his work *Divani*, from his work about the syntax of Turkic languages «*Kitab Zhauhar Nahu fi Lugat it-Turk*». Unfortunately, this work is still unknown for our science, if there is a chance of finding it, we believe that it will open the unknown sides of his life and his general Turkic linguistic identity. With more than a thousand years later, it's still holding rich «priceless treasure» of the Turkic world view, «interesting and bright observations» about Turks, despite the fact that it has been studied globally. Mahmut Kashkari is the person who mastered his native language and adapted it into social life using it in a special way, there are many reasons to know him as the person, who is able to show creativity in work, who can use literal language in a level of creative work and correspond to communicational request. We can know him as the linguistic identity of the second range, who mastered originality of Arabic language vigilantly, as well as having the ability to get the full image of the universe, which is based on the Arabic-Islamic civilization, who kept the piece of Turkic civilization «to bring them to the future generation», as a person of Turkic nature.

By analyzing the ethnolinguistic contents of the lingual units of their work, it becomes clear that the age they lived at was special for the traditional Turkic world perception rise and that they served as the main impact factors for the development of the Islamic culture to the degree of the global civilization. Kashgari, by writing the work, called «*Diwani Lughat-it-Turk*», was the only source of information about the linguistic, cultural and ethnical lifestyle of the Turks who lived one thousand years ago was able to leave his name and the name of the Karakhans, the state he lived in deeply engraved in the world history. His monumental work offers very valuable and precise information about the linguistic history, morphology, grammar, and the dialects of that time Turkic language. In addition, he gives a lot of information about their ethnography and culture, folk literature, development of «spiritual and material culture where influence of religion compared to Iran could not cope with Turks' national traditions even though they accepted Islam» [11, 75]. With more than a thousand years later, it's still holding rich «priceless treasure» of the Turkic world view, «interesting and bright observations» about Turks, despite the fact that it has been studied globally [12, 3-10]. A comparative study of Turkic languages and their dialects made by Kashkari as a scholar and conclusions which did not lose their importance till today shows that the person is the founder of the first comparative linguistics and by studying his dictionary written by using a complex method we will try to find out his psychological peculiarity, philosophical-ideological and interethnic values, social characteristics and historical and cultural sources.

References:

- 1 Kaydar A., Orazov M. *Introduction to the turkologi*. – Almaty, 1992. – 248 p.
- 2 Zvegintsev V. A. *History of the Arab linguistics*. – M.: Domkniga, 2007. – 80 p.
- 3 Mahmoud al-Kashgar. *Divan lugat at-Turk "Code of Turkic words" / per. with an Arab. AR Rustamov, ed. IV Kormushin approx. IV Kormushin, EA Potseluevskogo, AR Rustamov*. – M.: Eastern Literature, 2010. – T. 1. – 461 p.
- 4 Halidov A.B. *Dictionaries of Ishaq al-Farabi and Mahmud Kashghari (from the history of lexicography in Central Asia, the X-XI centuries // Written monuments and problems of the cultural history of the peoples of the East*. – Moscow, 1987. – Part 4. – From 15 b.
- 5 Kaliyeva S. *Otyrar scholars of Islamic civilization and the Arab contribution to the science of philology // NAS messages*. – 2012. – S. 25.
- 6 Mukhitdinov R. *"Divan lugat at-Turk," a fundamental of Turkic studies*. – A.: Al-Farai Kazakh National University, 2011. – 148 S. 6-15.
- 7 Salkynbai A. *Kashi founder of the Turkish grammar // Ancient Turkish monuments: Palaeographical, culture, writing history*. – Astana: Male Daulet, 2007. – S. 108.
- 8 Khaleeva I. *Second language personality as a recipient different phonic text // Language System. Language text. Language-ability*. – M., 1995. – 277-278. P.68.
- 9 Karaulov J.N. *Russian language and linguistic identity. 1st ed*. – M.: Nauka, 1987. – 264 p. – S. 3.
- 10 Egeubay A. *Mahmut Kashkari «Divan lugat at-Turk» // Mahmut Kashkari Turkic dictionary / translated by A. Egeubay*. – Almaty: Hunt, 1997. – Vol.1. – 22 b.
- 11 Bartold V. *The Turks: Twelve lectures on the history of Turkish peoples of Central Asia*. – Almaty: Zhalyln, 1993. – 192. – S. 75
- 12 Kononov A.N. *Mahmut Kashkari study in the Soviet Union // ST*. – Baku, 1973. – №1. – S. 3-10.

Farabi dedicated his work to Abu al-Hasan Ahmad ibn Mansur, whereas M. Kashkari dedicated his work to Abu al-Kasim Abdullah ibn Muhammed al-Muktada bi-arm-Allah» [6, 6-15]. Al-Farabi showed the importance and specificity of Arabic language citing: «Language (means Arabic language), is – the language of neighbors in the eternal place of Allah. It's... more important than other languages» [6, 6-15]. Kashkari leaved commandment to learn Turkic languages, because of the peculiarity and importance of this language, telling hadith of our Prophet (s.a.w.): «Learn Turkic language, they will govern for a long» [3]; as well as the similarities in the content, giving illustrative materials, sourcing materials from a land, using proverb-sayings and using phraseological unit as illustration to explaining and using language units [5]. The main feature of the structure of the dictionary «Divan al-Adab» written by Ishak al-Farabi is – that the language units which are interred to his content was made by using method of Arabic lexicography «al-kafia» («consonant») to the last vowel of the root. This process of compiling the dictionary- was included in accordance with the specific branches of word building and morphology of Arabic grammar, and also led to the establishment of the lexicographical school «madrasah al-qafiyya» («rhyme school»). The first person who introduced this method to Arabic linguistics was the Turkic scientist Ishak al-Farabi, who grew up on the Kazakh land. So far, the work of Ishak al-Farabi «Divan al-Adab» was accepted by scientists as an adequate, clear and comfortable in usage, where he established the method of «rhyme» based on alphabetical system, which was used in the work «as-Sihah» written by scientist Ismail al-Zhauhari, and because of having a broad support among the journalists, it led to rapid progress in scientific revolution. Generally, searching similarities in the works such as «Divan al-Adab» written by Ishak al-Farabi, «as-Sihah» written by al-Zhauhari and «Divani lugat at-turk» written by Kashkari is the duty of orientalists and turkologists.

They disclose the specifics of each journalist, all founders of dictionaries, enriched them by «giving excerpts from the poetry of poets , also by Quran and hadith « starting from the first Arabic lexicographer Halil al-Farahidi [6, 6-15]. We are giving this example to show that Kashkari was highly educated and experienced. We left giving differences between two dictionaries and the connection of Divani with the other works for later, because we can not reach such a scale. The advantage of Kashkari's writings here is- it is the first book which was written to teach non Turkic auditory as a second language that comprises knowledge engeneering as well as the problems connected with linguoculture and also giving attention to the content and structure of this language [7, 108]. We can see that he tried to compare the Arabic language which has a unique developed approach and extensive experience in structural features, comprehensive ways of comparison with Turkic language, using his «way of minimizing, finding words correctly and making interesting usage of this book to the users» [3].

Through showing the features of sounds of Turkic languages, Kashkari proved that it was harmoniously formed. By giving definition of certain words and interpret it's meaning, he tried to give rich Turkic world view and put it into a facts. In addition, he had a special method, where he was choosing materials for his book «Divani» with a great taste about samples of poetry, lands, animals, astronomical names and scientific terms, and many other language facts. We would like to say that, for I.I. Haleeva who is scientist fluent in Arabic, Kashkari is «the person of the second degree on language work»[8, 277-278]. Kashkari mastered the semantic code of Arabic language as a second language, and compare it with the dialects from his native language, as we can see he was able to give «image of language universe of Turks», (the formation of the consciousness in the second language) «the Image of linguistic universe» and «conceptual(global) image of universe» by the native speakers. We make sure that Kashkari was using the «multileveled character of the person» while using in texts to develop the character of Turkic language [9, 3]. Among the cognitive, verbal-semantic and pragmatic factors that play role in making it, there are method of giving the text, national specificity, social and cultural status. The basis of pragmatic level of the linguistic identity is- the ratio between the speaker and listener. To be precise, speaker should have intensions to convey the idea, to explain the word, to make maximum influence on the listener with the consideration of his knowledge, his attitude, and psychology. Considering this situation, Kashkari made «several methods, with the samples of measurement, to make it clear and more comfortable in usage», then he divided them into two sections as «names and verbs» [3]. Analyzing the features of the language, focusing on understanding wealth and rich meaning of the language in different tribes, even to search the rules of spelling and pronunciation, making conclusion depending from sphere of usage in everyday life- it all demonstrates that Kashkari is journalist, scholar as well as the individual of all Turkic languages.

studied by the medieval Muslim scholars from the Islamic theological angle. The Arabs succeeded in many areas of linguistic studies as grammar and lexicography. They published Quran and hadith glossaries and theological and terminological Arabic–Persian, Persian–Arabic, Arabic–Turkic and Turkic–Arabic dictionaries.

Investigating Turkic tribes and collecting a good amount of data for his dictionary, Kashkari proposes a new model of a dictionary. Bilingual dictionaries in Arabic linguistic studies gained popularity in the Middle Ages. Kashkari's dictionary extends the borders of simple lexicography and compares several relative Turkic languages. Kashkari – is a reporter, a scientist, who is known as the first person who translated the Turkic language to the Arabic language which was considered as the world's cultural language at that time. He had translated Turkic words and its lexical wealth as well as translating information about Turks, describing certain natural zones of their location, their grammatical specificities, and analyzing some difference in language between some Turkic tribes. «Well, I had visited the best orators, story tellers, wisest ones, masters, families of great antiquity, masters of swords who were the best in soldiery, I had been in their town and Sahara from beginning till the end», – told the author about that [3].

I had defined the dignity of words, the secrets of Turk, Turkmen, Oguz, Shygyr, Iagma, Kyrgyz languages, and used it. I had done this to know every little difference between these languages. And now all of those languages stay in my memory forever. I had carefully adjusted and systematized all of them [3].

Divani is the dictionary which is formulated according to the principle of Arabic lexicography, first dictionary that systematized Turkic language's grammar on the basis of Arabic language's grammar. «I have done my work in special order, that no one knows, no one composed it before, I have done that to make my work easier as well as to simplify my book» [3]. I had made some principles and examples of measure, to make my work acceptable, and understandable for users. «I took root words that were compounds in making basis of the words from each tribe. I had done that to open a wide range, to show a sign for those who are in front, put the ladder for those who have intention to climb up», – he said [3].

It's known that Arabic language skill achieved success, especially in the area of grammar and lexicography, starting from glossary dictionaries of Quran and Hadith, where they made many large-scaled outreach, religious, terminological dictionaries as well as dictionaries in both Arabic–Persian and Persian–Arabic, also in Arabic–Turkic and Turkic–Arabic languages. Kashkari was relying on the extensive linguistic experience of Arabic language as well as on the works of Turkic scientists. In the preamble of his book «Divani» he noticed that he wanted to use the technique that was used in the first Arabic dictionary «Kitabu-l-Ain» which was written by Halil al-Farhadi (died in 719 y.): «I wanted to use the principle of Halil ibn Ahmet from his work «Kitabu-l ain», even I thought of adding unused words into my book». It will have been in a correct order, even if I have had done my work in that way. Nevertheless, I reduced the words which are not used anymore, and used only those which are in an active usage, because I kept in my mind that, finding words in this way is easier and it makes people interested in using them. He wrote: «I'm in a right way» [3, 32].

He understands that, it's incorrect to put lexicography of Turkic languages, which is belonging to the group of agglutinative language to the Arabic one, which is in the group of fusional language, because the root in the Arabic language is harder than in the Turkic one. He was familiar with the work «Divan al-Adab» of Turkic journalist Abu Ibrahim Ishak al-Farabi, which is lived a hundred years ago (he died 360/961. y). Ishak ibn Ibrahim al-Farabi was popular in his period, however there is a little information about his life and his works. The German orientalist G. Bergshtresser was the first person who noticed the similarities between «Divan al-adab» and «Divani lugat at-turk», while researching the works of az-Zamahshari [4, 15]. During the Soviet, A.B. Halidov made a total survey about the similarities of these two books, by translating the prologue. Among the Kazakh scientists who researched that, were A. Derbisaliev, Sh. S. Kalieva, R. Muhitdinov [4, 67]. Thanks to work of «Ishak al-Farabi «Divan al-Adab» were developed many Dictionaries of Arabic lexicography announced scientist Sh. Kalieva. She mentioned similarities between two Divans such as «similarity of the names, written in Arabic, same place of lexicography in both books», which consists of three parts, and which «led to large changes in Arabic lexicography with uniqueness of construction» [5, 25]. The orientalist R. Muhitdinov is agreeing with the ideas given above, furthermore proves this idea: «In the prologue, al-Farabi is concentrating on the advantage and specificity of terms in Arabic language, whereas Kashkari enumerates lexical and grammatical specificity of Turkic languages; if al-Farabi's prologue consists of 22 pages, Kashkari's consist 28 pages; both of them are starting with the words «Bismillahir-Rahmanir-Rahim», where they doxologize Allah and extend good wishes to the prophets; al-

B.D. Zhymakaeva¹, A.Aituar¹

¹Kazakh Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

LINGUAL IMPRESSION OF THE WORLD IN PUBLICATIONS OF TANZHARYK ZHOLDYULY

Abstract

The valuable heritage of outstanding personalities in the history of the development of the Kazakh language and literature characterizes the totality of the integrity of language and literature. Poetry of Tanzharyk Zholdyuly is an artistic chronicle and reality not only for Kazakhs from different regions, but also for the knowledge of the heritage of everyday life at the beginning of the century of Kazakh society, pointing out its features. Units of language features Tanzharyk Zholdyuly include a stock of words related to the Kazakh society and their everyday issues. The vocabulary of the poet's works is multifaceted and dense and very much that the national and cultural environment, life and worldview of the Kazakh people are clearly understood in it. Understanding the language picture of the world in the poet's works contributes to the consideration of the heritage in cognitive and pragmatic levels, and will allow in the future to consider it as the linguistic personality of artistic reading, and also gives the opportunity to fully understand the linguistic identity.

Key words: language personality, world view, poetry, social

МРҒТІ 16.01.09

U.K. Isabekova¹, Kokanova Zh.A.²

¹Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF MAHMUT KASHKARI IN COMPARATIVE-HISTORICAL LINGUISTICS

Abstract

In the article comparative labour of family languages of Makhmut Kashkari is first analysed in his labour of "Diwani Lugat At Turk", that lived in the XI century during the epoch of Karakhan. Drawing on accomplishments of Arabic lexicography in Middle ages, Kashkari designated the turkic tribes on a linguistic map, studied the comparable lexical, phonetic, grammatical features of language, collected heritage of verbal literature (folklore), information about traditions and ceremonies and brought them in the dictionary. Analysing language unities of ethno-linguistics cultural maintenance in labours of Kashkari make sure in that Kashkari brought in the small contribution in raising of islamic culture on the stage of world civilization and showed the same the special period of traditional dynamics of development of turkic world view. In the article is all-round analysed labour of M. Kashkari of "Diwani Lugat At Turk", the linguistics cultural is examined of outside as a root of information about a turkic world view and culture, about the way of life and vital functions of turkic thousand years ago.

Kashkari is confirmed that is the general turkic language personality which founded the comparatively-historical linguistics.

Key words: Linguoculturology, concept, language personality, ancient Turkic language, Middle Turkic language, written monuments, Kazakh language.

According to historical accounts Muslim states were the avant-garde in almost every sphere of science in the Middle Ages. Arabic and Persian scholars classified science into 3 main areas: theology, philosophy and rhetoric. Turkic rooted scholars were among those who contributed a lot to the development of Arabic and Persian linguistic studies. As E. Brown shows that 30 personalities out of those 45 Arab scholars who are widely known throughout the world are of non-Arab and non-Persian origins [1, 14]. Most of Turkic scholars' works are referred to as Arab-Persian because they led their linguistic studies in Arabic. However, the specific part of their works was the content itself and the Islamic ideas filtered through the Turkic world perception. If to keep in mind that language is the cover of a thought, the viewpoints of these scholars were echoed in the language they used. Thus, Muslim scholars at the time served the Islamic religion regardless their ethnical belonging to Arab, Persian or Turkic origins. Mainly because of this they were able to deeply influence to the promotion of the global studies. "Arab culture is the result of active collaboration of many civilized peoples of the Caliphate, which embraced the language as a tool of cultural creativity" [2, 5]. Arab, Persian and Turkic nations, despite their political clashes among themselves, highly contributed to the rise and overall development of the Islamic civilization by cooperating in the cultural and spiritual spheres.

As science advanced many problems occurring between language and religion were raised and resulted in the production of researches done in the narrower shere of linguistics. Yet, the purely linguistic issues were

образ, акын оның өзін үстемелеп «үш қырлы қасірет шегесіне» айналдырады. Т.Жолдыұлы шығармалары мұндай тың образдарға бай. Танжарық поэзиясында қолданылған көркем амалдардың ішінде кейіптеу, символ, алмастыру түрлері молынан ұшырасады.

Шыққан сөз білімдіден білгіш көрсе,
Таразы талқысында сыналады ...
Ұстадан тат, мирас болып молдадан хат,
Бақсының тұқымында жын қалады.

Бұл шумақ поэзияда көркем амалдардың заттарды, құбылыстарды біріне бірін ұқсатып, бейтаныс абстракт, күрделілерін нақтылы образ, олардың көпке таныс, ұғымға жеңілдері арқылы көз алдыға елестетіп, оңай түсінік беретін теңеу түрлері қолданылған. Танжарық шығармалар тілінде теңеудің бірнеше түрі қолданылады. Олар. –дай-дей формасында қолданылған теңеулер молынан ұшырасады. Ол бір өлеңнің өзінде бірнеше образ жасайды. Мысалы:

Өлкесі бәйбішенің денесіндей,
Мұхиттың кеудесі бар кемесіндей.
Барлығын бауырына алып, тұр тербетіп,
Өсірген өз қолымен енесіндей.
Тауы – алтын, тасы – күміс, ағашы – жез,
Сулары еркек қойдың сорпасындай,
Барлығын бауырына алып, тұр тербетіп,
Өсірген өз қолымен енесіндей...
Бестөбе, Бестамақтар бүйрек, бауыр

Қатесіз Аралтөбе жүрегіндей... («Іле сипаты») Осы арқылы халықтың түсінігіне етене жақын образ жасалған. Ғаламның тілдік көрінісі ретінде Іленің барлық сипаты халық ұғымындағы қасиетті ана образымен беріледі. Алғашқы шумақтың екінші тармағында «дене болса» деп шарт қойып барып, те-неуін қолданса, одан кейінгі шумақтарда әйел денесіне теңеп, оның әрбір аймағын дене мүшелерімен ауыстырып қолдана бастайды. Әйел денесіне теңеудің өзі – асқан тапқырлық, өйткені әлемдегі мейірімнің символы ана болса, одан артық баласына жомарттық пен мейірімділік танытатын жан жоқ.

Түйіндей айтқанда, акын заман адамы ретінде белгіді бір дәуір мен кезенді сипаттай отырып, өзі де барлық болмыс бітімімен танылады. Әлем акын көзінде алуан сипатты. Табиғат көріністері, қоғам, адам мінездері, қоршаған орта сипаты да шығармаларында еркін ашылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
- 2 Уәлиев Н. *Фразеология және тілдік норма*. – Алматы, 1998. – 128 б.
- 3 Қайдаров Ә. *Этнолингвистика // Білім және еңбек*. – 1985. – №10. – 21 б.
- 4 Қабдолов З. *Сөз өнері*. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.
- 5 Сыбанбаева А.С. *Қазақ тіліндегі концептуалдық метафораның қызметі*. – Алматы, 2004. – 162 б.

Б.Д. Жұмақаева¹, А.Айтуар¹

¹Казахский государственный женский педогогический университет

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

ТАНЖАРЫКА ЖОЛДЫУЛЫ

Аннотация

Ценное наследие выдающихся личностей в истории развития казахского языка и литературы характеризует совокупность целостности языка и литературы. Поэзия Танжарыка Жолдыулы является художественной летописью и реальностью не только казахов из разных регионов, а также она несёт в себе познание наследия быта в начале века казахского общества, указывающей на её особенности. Единицы языковых особенностей Танжарыка Жолдыулы включают в себя запас слов, относящихся к казахскому обществу и их житейским вопросам. Лексика произведений поэта многогранна и густа и очень, что в ней ясно познается национально-культурная среда, быт и мировоззрение казахского народа. Понимание языковой картина мира в произведениях поэта способствует рассмотрению наследия в когнитивных и прагматичных уровнях, и позволит в будущем рассмотреть его как языковую личность художественного чтения, а также даёт возможность полностью познать языковую личность.

Ключевые слова: языковая личность, картина мира, поэзия, социальная.

Ауыл тұрмысы, халықтың этникалық суреттері де көрінеді:
Мың артық үстел үсті болғанымен,
Қой жайып тауда жүрген тастағы күн.
Тай мініп, ата-ананың қасына еріп,
Жарысқан айт пенен той, астағы күн...
Тайынша жайдақ мініп жарысқан күн,
Сазында көк шоқының алысқан күн.
Өреден ірімшік пен ұрлап сықпа,
Жотада жолдастармен табысқан күн...
Түнде ойнап қырық, отыздан ақсүйекті,
Уа, қайран тасқа аяқтай қағысқан күн...

Таңжарық Жолдыұлының өз айналасына деген көрқарасы бірнеше қырынан танылады. Біріншіден, көшпелі тұрмыс, үміт бұлыңғыр, санасы сәулесіз, бірақ жүрегі таза ұлтын сол түнектен алаулы тұрмысқа – өркениетке алып шығуға талабы байқалады:

Тағысы болып алдың таудың қазақ,
Жая мен жалдың дәмін татып қазақ,
Құзғындай құзар шатқа ұялаған,
Әр сайға бірден қора салдың қазақ, – (8, 1-кітап, «Кеңес»)

деп көшпелі тіршіліктің шынайы болмысын мейлінше ашып көрсетеді.

Таңжарық қолданған теңеулердің өзі ақынның әлемді көрудегі тілдік бейнесін айқын береді. Ақын теңеулерінде ешкімге ұқсамайтын соны образдар, нағыз ұлттық, этникалық бояулар танылады: («Сұлары еркек қойдың сорпасындай», «Егер де дене болса, қолқасындай», «Өлкесі бәйбішенің денесіндей», «Екі тау екі жақта білегіндей», «Көрінген көк жазықтан көк төбелер – Бейне бір қыз-қатынның емшегіндей», «Жездесін ұрын келген көрген қыздай, Суырлап кіріп, шығып шұнаң қаққан», «Шетен тұр жағасында былқ-сылқ етіп, Байлардың жаңа өспірім мырзасындай» («Іле сипаты»), «Қара сұр, өң порымы тарлан сымал, Секілді серке тұлып, қойған ысқа» («Әбденбайға»), «Аннақ қардай денесі, Тоқпақтай бұлшық жебесі» (Нұптебектің асы) т.б.

Таңжарық бір өлеңінде қолданған теңеулердің қоюлығы ақын тілінің шұрайы мен шырайын, тіл байлығын, сөздік қорын айқын танытады.

Сөздің мағынасының контексте, әсіресе, көркем контексте өзгеріске ұшырап, ауысатындығы жалпыға белгілі жайт. Сөздің тура және ауыспалы мағынасының бір-біріне қатысы салыстырылынып отырған құбылыстардың ұқсастығы, мағына шекараластығы немесе қарама-қарсылығына негізделеді.

Көріктеу құралдарының сөздің жаңа ауыспалы мағынасын жасау мүмкіндігі өте зор. Ақын-жазушылар көркем шығармаларында көріктеу құралдарын көркем образдар, ерекше экспрессияға құрылған сюжеттер жасау үшін қолданады. Ақын-жазушылар шығармаларындағы метафораларды «танымдық, эвристикалық сипат тудыру тұрғысынан дүние бейнесін танытудағы ерекше қасиеттер» [3, 91 б.] ретінде, «тілдік тұлғасын сомдай түсетін негізгі көріктеу құралы» [4, 37 б.] сипатында, «метафораны символмен байланыста қарастыру» [3, 16 б.] арқылы, «ақынның айтар ойын образды жеткізуге қызмет атқаратын тілдік құрал» [3, 18 б.] ретінде саралау соңғы кездері жарық көрген көптеген ғылыми зерттеу жұмыстарында көрнеді.

Зерттеуші А.С.Сыбанбаева: «Концептуалдық метафора жаңа ұғым «концепт жасауды мақсат ететін метафоралық процестің нәтижесінен туындайды», – дей келіп, «концептуалдық метафора дегеніміз – адам танымында аналогия, ассоциация сияқты ойлау процесі заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі, дерексіз ұғымдардың атауы, тілде қолданыстағы сөз атауының жаңа лексикалық мағына алуы» [5, 19 б.], – деп қорытынды жасайды.

Ақын тіліндегі метафоралық қолданыстар:

Тісің – төс, тілің балға, көмей көрік,
Азуды алмастай қып қайраған күн. («Өткен күн»)
Іленің тауы биік, ені жалпақ,
Жамылған жасыл көрпе, баста ақ қалпақ.
Жіберіп екі бұтын екі жаққа,
Көсіліп жатыр жайға, кеуде шалпақ.
Көз жетпес бұлдыр кезең, мойғы қашық,
Ақ мамық желкесінде, кеуде ашақ. («Іле сипаты»)
Отырмын құйрық қойып осы күнде,
Үш қырлы қасіреттің шегесіне... («Тұтқыңдалу») «Қасірет шегесі» тың

[2, 44 б.]. Ұлттық діл «белгілі бір халық өкілдерінің ғаламдық бейнесінде жалпы орын алатын, тұрақты болып табылатын, қайталанып отыратын» [2, 11 б.] ғаламның ұлттық бейнесінің жасалуының құралы болып табылады. Бұндай ғалам бейнесі шындық болмысты тану мен бейнелеу барысында пайда болады.

Таңжарық Жолдыұлының шығармаларында ұлттық болмыс пен ұлттың өзіне тән мінез-құлқы айқын көрінеді. Ақын шығармаларында бүгінде нормаланып отырған әдеби тілмен қабат қазақтың тұрмыс-тіршілігінде, салт-санасында, әлеуметтік жағдайында қолданылатын байырғы жалпақ тілі өзінше бір өрнек құрайды, образ жамсайды. Бұл тұрғыдан келгенде ақынның сөз образы – тың, жырлау стилі ерек. Ақын өлеңдерінде шындық сурет мол, затты, құбылысты, адамды, оның мінез құлқын, іс-әрекетін, сын-сипатын, нақты суреттеу басым. Поэтикалық образдар айналаны қоршаған болмыстан алынып, қоғамның өз тіршілігінен хабар етеді. Ең алдымен күн көрісі төрт түлік малға байланған қазақ тұрмысы айқын танылады. Айталық, жылқы жануарға қатысты:

Біздерде жабылық бар жүйріктік жоқ,
Жарысқа бұрын түсіп сыналмаған... («Естелік»)
Тағасы бар жылқының
Тасқа жайма шашасын... («Оқы, жастар, қалам ал!»)
Ұрт аттай жанған жүрек жарға соғып,
Қайран күн өлдім десе өршеленген...
Желдетіп жел атындай, желіктіріп,
Албырттық бастап жүрген есел биің... («Жасшылық»)
Жорғаға тиді тиді жұрттың желдігі енді.
Мінсең, түссең ықтияр ертелі кеш,
Атыңның кепкен кезі терлігі енді... («Кең заман»)
Құдай-ау, құдіретіңе қалдым таңға,
Кез болды мұсылмандар мұндай заңға...
Сабада қорық етсе, саумал қалар,
Жетеді ол ішкенмен қанша жанға...
Бұл күнде арғымақтан жабы озды,
Бауыршаң тең келерме қара нарға?! («Жұманға»)

Халықтың әлемді көрудегі тілдік бейнесі тұрмыс тіршілігіне қатысты болуы, соның ішінде төрт түлік малдың мінез құлқы, ерекшелігі көрініс табуы әбден заңды. Таңжарық халық ұғымына етене жақын осындай сөз образдарын шынайы қолданады.

Халықтың аңшылық, саятшылық кәсібіне қатысты қолданылған сөз образдары да бір сала. Жер, су, өсімдіктер әлемі ақын тілінде қайталанбас образдар құраған. Олардың жігін ажыратып, тақырыпқа топтастырар болса, қайталанбас тың образдардың мол қорын жинауға болады. Жан-жануар, өсімдіктер әлемі ақын қолданған пейзажда ел тұрмысы мен қабат өріледі. Солардан біреу мысал:

...Жаздықүн көтеріңкі көңіл тасып,
Мамырлап жағасында аққу мен қаз,
Жақтырмай жақындасаң қаңқылдасып,
Балпандап үйрекпенен сары ала қаз
Ұрысқан кемпір, шалдай мыңқылдасып.
Таранып қанаттарын қара байлар,
Күрсініп науқас шалдай ыңқылдасып.
Әскердей мәш ойнаған сап-сап болып,
Көкқұтан, тырна көлде сыңқылдасып.
Жар басы, судың қасы, құрақ шеті,
Тап-таза қойған шалдай мұртын басып...
Ән қосып ұлар, бұлбұл, байғыз, көкек,
Өлеңге жиылғандай сері жатар... («Іле сипаты»)

Таңжарық Жолдыұлы ұстазы Абай дәстүріне зерек шәкірттей өріс береді. Абайда: «кәрі құда - қыс», «қайыршы шал кемпірдей түсі кеткен жапырағынан айырылған ағаш, қурайы» сияқты тілінде адамдар әлемі табиғаттың басқа перзенттерімен астасып, жаңа бейне жасайды.

Б.Д. Жұмақаева¹, А.Айтуар¹
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТАҢЖАРЫҚ ЖОЛДЫҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ»

Аңдатпа

Қазақ тілінің даму тарихындағы көрнекті тұлғалардың құнды мұралары қазақ мәдениеті, тілі мен әдебиетінің тұтастығын сипаттайды. Таңжарық Жолдыұлы поэзиясы – шет аймақтардағы қазақтың көркем шежіресі, шынайы шындығы ғана емес, ғасырдың басында өмір кешкен жалпы қазақ қауымының да болмыс, ерекшеліктерін танытарлық бағалы мұра. Таңжарық Жолдыұлының тілдік тұлғасының бірліктерінде қазақ қоғамы мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты сөздердің мол қоры бар.

Ақын Таңжарық Жолдыұлы шығармаларының лексикалық қабаты қою: қазақтың ұлттық мәдени ортасы, болмыс, бітімі, тұрмысы, менталитеті, әлемді көруі мен дүниетанымы айқын танылады. Ақын шығармаларындағы «ғаламның тілдік бейнесін» зерделеу мұраны когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде қарастыруға, көркемсөз шебері ретіндегі тілдік тұлғаны тануымызға, болашақта тілдік тұлғаны толықтай тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, ғалам бейнесі, поэзия, әлеуметтік.

Адам өмір сүретін шынайы орта адам санасында оны қоршаған заттар мен құбылыстар туралы жинақталған білімнен тұратын түсініктер жүйесі түрінде бейнеленіп, жеке адамның ойында өз тәжірибесі мен түйсінуі нәтижесінде, сонымен қатар ұжымдық тәжірибенің әсері нәтижесінде қалыптасқан ғалам бейнесі түрінде көрініс табады. Ғалам бейнесі – адамның танымдық қызметінің нәтижесі, ақыл-парасатының өнімі. Адам санасындағы ғалам бейнесі, шындығына келгенде, оны қоршаған әлемнің өте оңды, идеалды бейнесі. Ғалам бейнесі ұғымын философия, психология, мәдениеттану, гносеология, когнитология, лингвистика ғылымдарының өкілдері қолданады. Бұл ұғым қосымша ғылыми, жалпығылыми, жеке ғылыми, тарихи, тілдік т.б. анықтамалармен нақтыланып, басқа да көптеген ғылыми білім салаларының зерттеу аясынна енген.

Зерттеушілер адамның қоршаған дүниені тануының екі маңызды тәсілін бөліп көрсетеді: 1) адамның күнделікті тәжірибесі мен қайта жасақталып отыратын қызметінің әртүрлі түрлерінің нәтижесінде қалыпты, саналы, эмоционалдық танымы барысында актуалданатын ғалам; 2) шынайы болмыстың бейнеленуі мен ғылыми таным барысында қалыптасқан ғалам. Бұл екеуіне пәк ғалам бейнесі мен ғылыми ғалам бейнесі сәйкес келеді. Сонымен, «ғалам бейнесі» ұғымының негізін адамның дүние туралы түсініктерін зерттеу құрайды.

«Ғалам бейнесі» терминінің тіл білімінде пайда болуына «тілдегі адам» мәселесіне бетбұрыс себепкер болды. Бұл терминге синоним ретінде психологиядан келген «ғалам образы» термині, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде «ғалам моделі» терминдері де қатар қолданылып жүр.

Тілдік тұлғаны зерттеу барысында міндетті түрде адам және оны қоршаған дүние туралы түсініктердің жиынтығы ретіндегі ғаламның тілдік бейнесі қарастырылады. Ю.Н. Караулов «ғаламның тілдік бейнесін нақты тілдің толық жиынтықта алынған барлық концептуалдық мазмұны» [1, 246 б.] ретінде қарастырған.

Зерттеушілердің ойынша, ғаламның тілдік бейнесі мен ғаламның концептуалдық бейнесі арасында теңдік белгісін қоюға болмайды. Ғаламның тілдік бейнесі – ғаламның концептуалдық бейнесінің вербалдануы. Ғаламның концептуалды бейнесі – жеке адамның қызметінде белсенді түрде көрініс табатын объектілер туралы ақпараттар жүйесі.

Ғаламның тілдік бейнесі ұжымдық философия, көзқарастар жүйесі болуымен қатар, бір жағынан, әмбебап, екінші жағынан, ұлттық, жекелік өзгешеліктермен боялады. Ұлттық атауы ұлт ұғымымен байланысты мәселелерге жан-жақты келуді қажет етеді. Ондай мәселелердің қатарына ұлттық діл мәселесі де кіреді. «Ұлттық діл дегеніміз – ұлттың когнитивтік стереотиптерінің жиынтығымен анықталатын шындық болмысты түсіну мен қабылдаудың ұлттық тәсілі. Бір жағдай (ситуация) әртүрлі ұлттық діл шеңберінде әртүрлі қабылдануы мүмкін. Ұлттық діл көбінесе адамның қабылдау органдарын бір нәрсені көріп, екінші бір нәрсені байқамай қалуға мәжбүр еткендей болып көрінеді»

М.А. Жунисова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

**КАШКАРИОВЕДЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ
(ПО ТРУДАМ М.ТОМАНОВА)**

Аннотация

Актуальность работы обусловлено в зависимости от духовного возрождения в Казахстане, анализируются теоритические концепции Мархабат Тomanova по словарью Махмуда Кашкари «Диуани лугат-ит турк» (Словарь тюркских языков, XI век).

Рассмотрены существующие проблемы в сфере казахского языкознания исследования именно по казахской исторической грамматики. В статье а также проанализировано теоритические выводы ученого, автора программы и учебника «Историческая грамматика казахского языка». В зависимости от духовного возрождения статей в словаре Кашкари, грамматическое знание на основе казахского языка исторической грамматику ученого М.Томанова формируется теоритическими концепциями соответствующего анализа. В том числе казахского языка исторической грамматике, исторического элемента, а это означает, что историческое и грамматические формы их грамматическая интерпретации казахскими философами специальных учебников и автор программы М.Томанова словарь Махмуда Кашкари исследование было проанализированы результаты теоритических трудов. Происхождение слов казахского языка и использование языка в связи с этимологической точки предка Кашкари в ходе анализа слов и понятий.

Ключевые слова: историческая грамматика, история казахского языка, грамматический концепт, исторический элемент, этимология некоторых слов, диахронический анализ с языками письменных памятников.

М.А. Zhunisova¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay

**KASHKARIAN CONDUCT IN KAZAKHSTAN
(ON THE WORKS OF M. TOMANOV)**

Abstract

The urgency of the work is conditioned by the spiritual revival in Kazakhstan, the theoretical concepts of Markhabat Tomanov are analyzed according to the dictionary of Mahmud Kashkari «Diyuani lugat-it Turk» (Dictionary of the Turkic languages, XI century).

The existing problems in the sphere of Kazakh linguistics are studied precisely according to the Kazakh historical grammar. The article also analyzes the theoretical conclusions of the scientist, the author of the program and the textbook «Historical grammar of the Kazakh language». Depending on the spiritual revival of the articles in the dictionary of Kashkari, grammatical knowledge on the basis of the Kazakh language, the historical grammar of the scientist M.Tomanov is formed by the theoretical concepts of the corresponding analysis. Including the Kazakh language of historical grammar, the historical element, and this means that the historical and grammatical forms of their grammatical interpretation by Kazakh philosophers of special textbooks and the author of the M.Tomanov's dictionary of Mahmud Kashkari's dictionary study analyzed the results of theoretical works.

Key words: historical grammar, the history of the Kazakh language, the grammatical concept, the isthocratic element, the etymology of some words, the diachronic analysis with the languages of written monuments.

«Махмуд Қашқаридың «Диванында» йувға – бой ұсынған, бағынған» - деп түсіндіріледі. Сонымен бұл фактілер жуас сөзінің жұмсақ сын есімімен түбірлестігін көрсетумен бірге, оның тарихи құрамы жу+(а)с екенін де дәлелдейді» [2, 84].

М.Қашқаридың жоғарыда аталған сөздігі мақала авторының 1998 ж. аталған кандидаттық диссертациясының тікелей нысаны болды. Қазіргі таңда осы ескерткіш негізінде «Тіл тарихы: етіс категориясы» атты монографиясы төртінші рет толықтырылып жарияланған (2006, 2008, 2014, 2016). Монографияның соңғы нұсқасы ғылыми картотекасымен ерекшеленеді. Онда ескерткіштерде берілген етіс категориясының түрлеріне қатысты мысалдар әліппелік тізіммен берілген [11].

Монографияда «М.Томанов «Етіс формаларының дамуы» деген тақырып бойынша М.Қашқаридың айтқан кейбір пікірлерін келтіре отырып, оның жазған мысалдарына шолу жасайды. Қайсыбір етіс түрлерінің «Диуанда» қолданылу тәсілі қазіргі қазақ тілінің говорларында да ұшыраса беретін орындарын көрсетеді: шығындық (шықты), болынды (болды). Ол: «қазақ тілінде майланды, тазаланды, әдеміленді, сыланды, безенді, т.б. етістіктер өздік етіс мәнін де, ырықсыз етіс мәнін де береді» - пікір білдірген болатынбыз [11, 15]. Осы тарихи элементтердің тіліміздің говорларында әлі де қолданыста екені анық. –н жұрнағының атқаратын қызметін түсіндіруде дәл алынған мысалдары қолмен қойғандай етіп түсініктеме беруі грамматикалық құрылысымызда күрделі құранды аталған жұрнақтарды ажырата алуға нақты жол ашаып келеді.

«М.Томанов былай деп жазады: д, р дыбыстары тарихи тұрақсыз дыбыстар деп аталатын сөздер қазақ тілінде аса көп емес: беркіт//бекіт [11, 62-63]. Бірақ тарихи тұрғыдан алып қарағанда, р түсірілу арқылы қалыптасқан фактілер едәуір ұшырасады» [11, 81]. Тілімізде редукцияға ұшыраушы осындай дыбыстардың тілдің үнемдеу заңына байланысты түсіп қалатындығы жөніндегі тарихи грамматикамызда бірнеше ірі-ірі ғылыми еңбектердің дүниеге келуіне мұрындық болғаны айтпаса да түсінікті.

Ғылыми жоба жаздыру тәжірибесі жөнінде жазылған мақаламызда: «мақсатқа өзекті проблеманың жаңа концепциясын табу деп анықтама» бергенбіз [12, 204].

Қорыта келгенде, ғалым М.Томановтың өткен дәуірлер материалдары бойынша жасаған ғылыми-теориялық концепциялары келешекте де етістіктің, яғни қимыл, іс-әрекеттердің тарихын зерделеуде де шоқтығы биік екеніне кәміл сенеміз. М.Қашқари сөздігінің қазақ тілінің тарихи грамматикасындағы орнын белгілеуде де М.Томановтың жоғарыда талданған еңбектерінің мәні мен маңызы келешекте қашқаритану ғылымы бойынша ірі ғылыми жобалардың антропоөзекті тіл білімі тұрғысынан қарастырылуына жол сілтейді деген үміттеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру <https://egemen.kz> (22.05.2017)
- 2 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы (фонетика, морфология). – Алматы: Мектеп, 1981. – 206 б.
- 3 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші. – Алматы, 1965. – I-V том. – 180 б.
- 4 Жүнісова М.Ә. Қазақ тіл білімінде «Түркі тілдері сөздігінің» зерттелуі// II Халықаралық Түркі Әлемі зерттеулері симпозиумы жинағы. – Алматы: Қыздар университеті, 2015. – II том. – 405 б.
- 5 Томанов М.Махмуд Қашғари. Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX-XIX ғғ.). – Алматы, 1964. – 153-166 б.
- 6 Томанов М.Махмуд Қашғари. – В кн.: «Великие ученые средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.)». – Алма-Ата, 1965. – С. 104-187.
- 7 Жүнісова М.Ә. Қазақстандағы Қашқаритану (қазақ тіл білімі бойынша)// «Мемлекеттік тілді оқытудың ұлттық моделі: әлемдік тәжірибе және замануи әдістер» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 27 қаңтар 2017. – 72-76 б.
- 8 Томанов М.Қашқари XI ғасырдағы түркі тілдерінің фонетикалық сипаты туралы. Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті (Қазақтың Еңбек Қызыл Ту орденді С. М. Киров атындағы мемлекеттік университеті). I шығуы. – Алматы, 1972). – 141-147 б.
- 9 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 192 б.
- 10 Томанов М.Етістіктің шақ тұлғаларының қалыптасуы туралы (М. Қашқари материалдарымен салыстыру негізінде). – Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті (Қазақтың Еңбек Қызыл Ту орденді С.М. Киров атындағы мемлекеттік университеті). – 2 шығуы. – Алматы, 1973. – 79-88 б.
- 11 Жүнісова М.Ә. Тіл тарихы: етіс категориясы. – Қарағанды: «Medet Group», 2016. – 234 б.
- 12 Жүнісова М.Ә. Оқушыға қазақ тілінен ғылыми жоба жаздыру жолдары //Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – № 2 (52). – 204-208 б.

ныстағы функционадық грамматиканың да, когнитивтік грамматиканың да алғашқы бейне-сұлбасын жасауда ерекше рөл атқарып келеді.

Елбасының: «Рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретіменмаңызды екенін ерекше атаған жөн» деп атағанындай [1], Мархабат Томановтың тарихи грамматика бойынша, соның ішінде Махмұт Қашқаридың ғылыми теориясын қарастыруда тіл тарихын зерттеуші жастарға жарық жұлдыздай жол көрсетері хақ.

Ғалым Ш.Сарыбаевтың зерттеулерге жол ашатын тамаша библиографиялық көрсеткішінде қазақ тіл білімінде М.Қашқари сөздігі жайындағы ғылыми зерттеулердің жалпы саны - 58 еңбекті көрсетеді [3]. Зерттеу барысында осы жарияланымдардың жалпы атаулары тізіліп, тіл білімінің қай саласы бойынша қандай жұмыстар бар екені анықталған еді [4].

Нәтижесінде М.Қашқаридың өмірі туралы мәліметтерді *М.Томановтың екі еңбегі*: 1. Томанов М.Махмуд Қашғари. – Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX-XIX ғғ.) (Алматы, 1964, б. 153-166) [5]; 2.Томанов М.Махмуд Қашғари. (– В кн.: «Великие ученые средней Азии и Казахстана (VIII-XIXвв.)». Алма-Ата, 1965, с. 104-1187) деген еңбектерінен белгілі еді [6].

М.Қашқари еңбегінен алынған мәліметтер қазақ тіл білімінің әртүрлі салаларында зерттеліп, мысалдар берілген [7].

Фонетикасаласы бойынша М.Томановтың: Томанов М. «Қашқари XI ғасырдағы түркі тілдерінің фонетикалық сипаты туралы» деген еңбегінде қазақ тілінің тарихи фонетикасында ерекше орын алады [8].

«Тіл тарихын зерттеу ең алдымен салыстыру негізінде құрылады. Салыстыру туыс тілдердің арасындағы айырмашылықты анықтаудың ғана емес, сондай-ақ көне мұралар тілі мен қазіргі тіл арасындағы, бір ғана тілдің құрамындағы «айырмашылықтардың» сырын айқындау» деген нақты ғылыми қадаммен тарихи грамматикамызды жазып шыққан [2, 52].

Ғалым «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында жарияланған мақаласында: «Махмуд Қашқари оғыз тіліне тән деп көрсететін кейбір сөздердің (әсіресе оларды дыбыстық құрам тұрғысынан қарастырсақ) сол калпында қазақ тілінде орнығып қалғанын байқауға болар еді» деген тұжырым жасаған [2].

Бұдан аңғаратынымыз, ұлттық сананың барлық бөлігінде өз қасиетімен бірге жымдасып жүретін грамматикалық мағына, грамматикалық форма, грамматикалық категориялар бар. Сол сөз құрылысындағы тарихи элементтердің жиынтығын қарастыру бойынша М.Томанов біздің тіліміздің басқа түркі тілдерімен салыстырыла зерттелуіне жол ашып, «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбегін жариялады [9].

Морфологиясаласы бойынша М.Томановтың: Томанов М.Етістіктің шақ тұлғаларының қалыптасуы туралы (М.Қашқари материалдарымен салыстыру негізінде) деген мақаласында осы күнге дейін тарихи грамматикамызда Қашқари сөздігіндегі талдаулармен үйлестіре отырып, теориялық тұжырымдар жасаған [10]. Бірнеше тарихи түбірдердің табиғатын ашқандығына көз жеткіздік, олар: *тұйуқ, өгре, шиеле*, йувға.

«Қашқарида: *тұйуқ – тұйуқ қапығ*». Сөйтіп, Қашқари заманында-ақ қимыл есім жасайтын –*ғ* й-ге ауысқан. Қазақ тіліндегі байырғы түбір *ту* дербес күйінде сақталмаған да, оның қимыл есім тұлғасы дыбыстық өзгеріске ұшыраған. Оның өзі де, тіл фактілері көрсеткендей, сол күйінде орныққан. Бірақ бастапқы байырғы түбірдің мәні өзгеріссіз сақталған: *Тұйық су, тұйық кісі, тұйық мінез* – барлығында да жабық, басқа нәрсемен байланыссыз дейтін мән сақталады» [2, 79]. Алматы облысының Кеген аулында, яғни Қашқаридың тулған қаласы Барсығанның қасында қазір Тұйық деген ауыл да бар. Ол ауылдың атауы ономастикалық жағынан тауға барып тірелетін дегенді білдірген, яғни тұйықталған.

«*Өгре* (немесе: үйре) негізі дербес қолданылмаған, онда да: (*өгрэн* – учиться, приобретать) какиелибо навыки... *өгрет* – учить, обучать» [2, 80]. *Үйір, үйрен, үйрет* сөздерінің тарихи болмысында үйірілу, үйір болу жатырғанын дәл мысалдармен өрнектеп түсіндірген.

«Қазақ тіліндегі *шиеле* (шеше алмайтындай етіп байлау) етістігі есім негізді екендігі -*ла* аффиксінен көрінеді. Қашқари: *ол түркек чығды* – ол түйін түйді, *йүкүн барча өзі чығды* – барлық жүгін өзі буды. Сондай-ақ «*чиген* – узда, недоуздок». Бұл фактілерге қарағанда, қазақ тіліндегі етістіктің бастапқы түбірі *шій –ығ//-іг> ій/*, соңғы -*е* қосымша *шійе* негізі мағыналық жағынан «көнерген» де оның үстіне барып -*ла* жалғанған» [2, 80]. *Шиеле, шиеленісті, шиелеп байлау, шиеленіп қалу* сөздерінің астарын анық аңғартып, дәл әрі нақты фактілермен дәлелдеулер береді.

М.А. Жунисова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ (М.ТОМАНОВ ЕҢБЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» (Түркі тілдерінің сөздігі, XI ғ.) атты сөздігінің қазақ тіл білімінде зерттелуі қарастырылады. Мақала Қазақстандағы рухани жаңғыруға байланысты Қашқари сөздігіндегі грамматикалық білімді негіз ете отырып, қазақ тілінің тарихи грамматикасын қалыптастырған ғалым Мархабат Томановтың теориялық тұжырымдарын талдаумен өзекті. Соның ішінде қазақ тілінің тарихи грамматикасындағы тарихи элемент, тарихи грамматикалық формалар мен олардың беретін грамматикалық мағыналарын қазақы таныммен түсіндіруші, арнайы оқулықтар мен бағдарлама авторы Мархабат Томановтың Махмуд Қашқари сөздігіне байланысты ғылыми-зерттеу еңбектеріндегі теориялық тұжырымдары талданған. Қазақ тіліндегі кейбір сөздердің шығу тарихы мен тілдік қатынаста қолданысын этимологиялық тұрғыдан талдау жасағанда Қашқари бабамыздың сөздері мен тұжырымдарын өзек еткендігін дәлелдей түстік.

Түйін сөздер: тарихи грамматика, қазақ тілінің тарихы, грамматикалық тұжырым, тарихи элемент, кейбір сөздердің шығу тарихы, жазба ескерткіштер тілімен диахрондық талдау жасау.

Қазақ тілі – қазақ халқының, қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі қызметін атқарып отырған, мемлекет тарапынан арнайы заңмен қорғалған, тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламалары бар, халық қолданысындағы мәртебеге ие тіл. Тіліміз – бір мемлекеттің саяси, экономикалық, қоғамдық, ақпараттық жағдайларын реттеуші негізгі құралы. Қазақ тіл білімі әлемдік лингвистика тарихында өзіндік зерттеу нысаны бар, ғылыми грамматикасы қалыптасқан, дәстүрлі тіл білімі қатарында қарастырылған, қазір қазақ тіл білімінің зерттеу нысандары әлемдік тіл білімінің жаңа бағыттары бойынша жазылған зерттеулермен толығымен түсуде.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты еңбегінде атап көрсеткеніндей, «Еліміздің әрбір адамы болашақтағы үлкен рухани қоғамды құрайды, сол қоғам тарихының тамыры тереңінен бастау алатын *рухани коды* бар». Елбасымыз рухани жаңғыруды «тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы» деп айтқан [1]. Ұлт жадында сақталып, қатталып қағазға түсіп, бүгінгі күндері әлемдік тіл білімінде талай зерттеу еңбектердің тікелей зерттеу нысанына айналған ұлы лингвист бабамыз – Махмұт Қашқаридың энциклопедиялық еңбегінің тілін қарауда қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі жұртының рухани әлеміндегі тілдік білімнің, яғни тіл грамматикасының сипатын аңғару қиын емес. Әрине, XI ғасырға дейінгі ұлы тұлғаларымыздың қалдырған ескерткіштері, қолжазба материалдары қазақ тіл білімінің тарихын жазуда, зерделеуде, зерттеу еңбектерде әр заманның сұранысы бойынша өзінше қарастырылып, өзінше жаңа қырларынан танылып келетіндігі тарихтан белгілі.

Қазақ тіл білімінің тарихи грамматика саласындағы алғашқы еңбектердің бірі болған сөздікті кенестік тарихи грамматика өкілдері де, шетелдік грамматистер де, тіпті қазақ елінің арнаулы зерттеу жұмыстарын жүргізумен шұғылданған ғалымдары да болғаны заңды деп білеміз. Себебі ескерткіштің бойында жазылған грамматикалық пайымдаулар мен тұжырымдар – түркі жұртын он-он бес жылдар бойы жаяу аралап жазылған құнды еңбектер, халқымыздың ауыз әдебиеті, сөйлеу өнері, сөз түбірін түсінуі, сөз саптауы, сөз жүйесі секілді Ұлы Дала халқының сарқылмас білімінің нағыз көрінісін береді. Сөз атасын таныған Махмұт бабамыздың осы сөздігін профессор Мархабат Томанов өзінің «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» (фонетика, морфология) деп аталатын оқулығында сөз таптары, түбір, қосымшалардың атқаратын қызметтері, грамматикалық категорияларды талқыға түсіруі жайдан-жай емес. Кеңес өкіметінің уақытында да зерттеушінің түркінің сөзін қарастыруы – тануы, түркі тілдерінің грамматикалық құрылысындағы тарихи элементтерді белгілеуде сақталған дайын өнім ретінде де, сөз төркінін тануда теориялық тұжырымдар мен жаңалықтарға өзек болған еді [2].

Профессор М.Томановтың Қазақстанда Қашқаританудың жолын, жөнін көрсеткені ешбір дау туғызбайды. Ғалымның ерен еңбегі ғылыми грамматикамыздағы құрылымдық қана емес, тірі қолда-

лер жатқызылса, тәуелсіздік кезеңіндегі нақ лингвосаясаттанымдық зерттеулерде антропоэзеттік парадигма шешуші рөл атқарады; 3-ден, психоллингвистика, когнитивистика, әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттану, шешендік өнер т.б. әдістерінің кеңінен пайдаланылуы байқалады. 4-ден түрлі ғылым салаларының материалдарға жүгіну қалыпты жағдай деп танылуы. Лингвосаясаттану әзірге толық қалыптасып бітпеген жаңа сала болғандықтан оның алдағы уақытта анықталатын белгілерінің болуы заңды. Оны дербес ғылым саласы ретінде талдап, саралау – болашақ еншісінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Чудинов А.П. *Российская политическая лингвистика: этапы становления и ведущие направления* // Вестник Уральского государственного педагогического университета. – №1. – Екатеринбург, 2003. – С. 19-31.
- 2 Демьянков В.В. *Политический дискурс как предмет политической филологии* // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – №3. – С. 32-43.
- 3 Әбілқасымов Б. *Алғашқа қазақ газеттерінің тілі*. – Алматы: Ғылым, 1971. – 182 б.
- 4 Момынова Б. *Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам*. – Алматы, 2005. – 139 б.
- 5 Бүркіт О. *Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі*. – Алматы: Ғылым, 2001. – 270 б.

К.У. Есенова¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

ЛИНГВОПОЛИТОЛОГИЯ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ НАУКИ

Аннотация

В последние годы на стыке различных наук возникли и успели сформироваться такие области лингвистики, как социоллингвистика, психоллингвистика, прагматическая, коммуникативная, когнитивная лингвистика. Значение данного процесса возрастает в отношении очень важной области общественной жизни – политической коммуникации. Поскольку к политике как главному признаку государственности любой страны, характерной для нее политической ситуации всегда было приковано внимание народа, лингвисты издавна проявляли интерес к языку СМИ, через которые в первоначальном виде либо выборочно распространялась любая информация, сведения относительно власти. Отдельные вопросы, такие как язык СМИ, политическая лексика, термины политологии стали объектами научных работ различного уровня, а в рамках разнообразных политических событий, имевших место в жизни общества в последние годы, стала ощущаться необходимость в новой междисциплинарной дисциплине. Так на стыке языкознания и политологии возникла новая дисциплина – лингво-политология. Известно, что каждая дисциплина должна иметь собственный объект исследования, свои цель, методологию и понятийный аппарат. Поэтому в статье специально рассматриваются фундаментальные понятия, лежащие в основе лингвополитологии.

Ключевые слова: лингвополитология, политический дискурс, политический субъект, адресат, политическая коммуникация, политическая лексика, теория метафорического моделирования, лингвистика текста, ораторское искусство и культура речи.

К.О. Esenova¹

¹Abai Kazakh national pedagogical university

LINGUISPOLITOLOGY AS THE SELF-PROOF SCIENCE

Abstract

In recent years, at the junction of various sciences, such fields of linguistics as sociolinguistics, psycholinguistics, pragmatic, communicative, and cognitive linguistics have emerged and managed to form. The significance of this process increases with respect to a very important area of public life - political communication. Since the attention of the people has always been focused on politics as the main sign of the statehood of any country, the characteristic political situation for it, linguists have long been interested in the language of the media, through which, in the initial form or selectively, any information or information about the authorities was disseminated. Certain issues, such as the language of the media, political vocabulary, political science terms, have become the objects of scientific work at various levels, and within the framework of various political events that have taken place in the life of society in recent years, there has been a need for a new intersectoral discipline. So at the junction of linguistics and political science a new discipline arose-linguopolitology. It is known that each discipline must have its own object of study, its purpose, methodology and conceptual apparatus. Therefore, the article specifically discusses the fundamental concepts that underlie linguopolitology.

Key words: linguopolitology, political discourse, political subject, addressee, political communication, political vocabulary, theory of metaphorical modeling, text linguistics, oratory and speech culture.

мәдениеттану, этнография, этнология т.б. салаларымен тығыз байланыста дамиды. Лингвоясаясаттанудың негізгі пәні – саяси қатысымды дискурс теориясы тұрғысынан зерттеу болып табылады. Осыған қатысты В.В.Демьянковтың көрсетуінше, саяси лингвистиканың зерттеу пәнін 1-ден, саяси дискурстардың синтаксисі, семантикасы және прагматикасы; 2-ден, ол дискурстарды зерделеу модельдері құрайды. Атап айтқанда, мұнда саясаттанымдық мәні бар концептілер атауларының саяси қолданысы қарапайым тілмен салыстырылады [2, 35].

Қорыта айтқанда, ел өміріндегі ең басты және маңызды сала болғандықтан ішкі және сыртқы саяси ахуалға қатысты тіл қолданысын зерттейтін лингвоясаясаттану пәні ғылым дамуының қазіргі кезеңінде маңызды зерттеулер саласы болып табылады және ол әлі қалыптасу үстіндегі жаңа пән болғандықтан өзгермелі сипатта болады. Қазіргі қазақ лингвоясаясаттану ілімінде жекелеген саясаткерлердің танымал мемлекеттік қайраткерлердің тілдік тұлғайы әзірге өз зерттеушісін күтіп тұрған мәселе деуге болады. Сондықтан лингвоясаясаттану саласының шеңбері жылдан жылға арнасы кеңейе бермек.

Лингвоясаясаттану тіл біліміндегі жаңа бағыт деп саналғанымен оның бастауы ретінде мынадай құрылымдық зерттеулерді атап көрсеткеніміз жөн: патшалық Ресейге қарасты қазақ даласында таралған «Дала уәлаяты» газеті сияқты алғашқы мерзімді баспасөз тілін зерттеген профессор Б.Әбілқасымовтың, С.Сапинаның қазақ сөздік құрамының саяси лексика қабатын қарастырған О.Бүркіттің, Б.Момынованың [3, 4, 5] еңбектерінде негізінен публицистикалық стиль мәселелері, газет мәтінінің сөздік құрамы, саяси терминдер жүйесіне назар аударылып, баспасөз тілінің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы және нормалаудағы рөлі анықталған. Ал тікелей саяси кеңістіктегі тіл қолданысына, оның тұтынушы тілдік субъект және газеті мәтін адресаты мен адресанты арақатынасы тұрғысынан зерделеу кейінгі антропоэкеті зерттеулердің еншісіне тиді деуге болады. Аталмыш зерттеулерді шартты түрде БАҚ тілінің диахрониялық тұрғыдан зерттелуі және саяси дискурстың тіл – қоғам-саяси кеңістік арақатынасы негізінде синхрониялық тұрғыдан зерделенуі деп екі кезеңге бөлуге болады. Осындағы диахрониялық зерттеулерде дәстүрлі лингвистикалық талдау әдістері қолданылса, синхрониялық зерттеулерде антропоэкетік парадигма басымдық алды. Бірінші топқа жататын еңбектерде газет тіліндегі кірме сөздер, олардың мағынасындағы өзгерістер, жалпы кітаби қазақ әдеби тілінің қалыптасу барысы тұрғысынан қарастырылса, екінші топтағы еңбектерде тіл оны қолдаушы тілдік ұжым, социумдағы экстралингвистикалық факторлар тіл иесі – халықтың дүниетанымы мен ойлау жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктері БАҚ кеңістігіндегі көрінісі жан-жақты бағамдалады. Саяси қатысым саласында жүргізіліп жатқан заманауи зерттеулердің айрықша белгісі ретінде оларда алуан түрлі әдіснаманың қолданыс табуын атауға болады. Әсіресе мәдениеттанымға, мәтін лингвистикасына, сондай-ақ шешендік өнер мен сөз мәдениетіне тән әдістердің тиімділігі қазіргі кезде дәлелдеуді қажет етпейді.

Саяси лингвистикада когнитивті лингвистиканың метафоралық модельдеу теориясы барынша жиі қолданылады. Мұнда сөз арқылы ойлау әрекетіне сай сөзжұмсап айрықша ойлау жүйесінің бір көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл бағытты ұстанған субъектілердің авторлары қандай да бір саяси феноменнің метафоралық тұрғыдан метафоралану үлгілерін анықтауға ұмтылады. Социоллингвистикалық тұрғыдан жүргізілген зерттеулерде еліміздегі саяси дискурс ондағы қатысымдық әрекет, мазмұны мен формасы өткен ғасырмен салыстырғанда түбегейлі өзгергендігін, ұғым атауларының мағыналық құрылымдағы өзгерістерді зерттеуде байқалады. Тәуелсіздік кезеңіндегі саясат тіліне, дара стильге ұмтылу, экспрессивтіліктің басымдығы, ой және тіл еркіндігі көзге айқын түседі. Саяси дискурстың өзіндік ерекшеліктері қазіргі әлеуметтік санаға тән концептуалдық бағыттарға сенімсіздік, қауіпсіздік, қалыптасқан ахуалға, қолданыстағы заң дұрыстығына күмәнмен қарау, ұлттық идеяның әлсіреуі сияқты мәселелермен байланыста айқындалады. Зерттеулердің басым бөлігінде мәтінді лингвостилистикалық талдау әдісі қолданылады. Онда дәстүрлі және заманауи шешендік өнердің әдіс-тәсілдері негіз болған жарияланымдар ерекше орын алады. Сонымен, тіл білімінің түрлі салаларынан ауысып келетін әдістер лингвоясаясаттануды белгілі бір дәрежеде байытады. Әрбір әдіс өзге зерттеушілер назарынан тыс қалған тілдік құбылыстар мен заңдылықтарды анықтауға жол ашады. Қорыта айтқанда, қазіргі лингвоясаясаттану саласын сипаттайтын мынадай белгілерді көрсетуге болады: 1-ден саяси лингвистикалық зерттеулерде саясат тілінің жекелеген элементтері сипатталады; 2-ден ондай зерттеулерді хронологиялық тұрғыдан Кеңес кезеңіндегі және тәуелсіздік кезеңдеріндегі еңбектер деп бөлуге болады. Кеңестік кезеңде құрылымдық лингвистикалық зерттеу-

логия, әлеуметтану, мәдениеттану, саясаттану, этнография сияқты ғылымдармен тығыз байланыста болады.

Лингвосаясаттанудың зерттеу нысаны – саяси қатысым, яғни қоғамдағы алуан түрлі көзқарастар арасынан билік қабылдаған әлеуметтік саяси шешімдерді негіздеу үшін және ел азаматтарын түрлі саяси әрекеттерге тарту мақсаты мен қандай да белгілі бір идеяларды насихаттауға, сол арқылы қоғамдық санаға әсер ету, жекелеген субъектілерге эмоционалдық тұрғыдан ықпал ету, сөйтіп қажетті қоғамдық келісімді қажетті ыңғайға қалыптастыруға бағдарланған сөйлеу әрекеті болып табылады.

Лингвосаясаттанудың пәнін саяси дискурс құрайды. Онда саяси дискурсқа қатысушылардың сөзжұмсамдық ерекшеліктері және саяси қатысымның нақты тақырыптамасын қалыптастыратын дискурстық тәжірибелер жиынтығы қамтылады, яғни лингвистика тұрғысынан алғанда белгілі бір саяси субъектіге тән саяси қатысым барысында нақты бір талқылауға қажетті тұрақты қолданылатын тілдік құралдар жиынтығы дискурстық тәжірибе деп түсініледі. Жалпы, саяси дискурстың макро құрылымы және микродеңгейлері болады. Аталмыш дискурсты, яғни ондағы сюжеттер ауысымы мен уәждемесін, уәждерді, себептерді т.б. қамтитын макроқұрылымды саясаттану саласы зерттейді. Ал лингвосаясаттану микро деңгейлерді, атап айтқанда саяси дискурстар синтактикасын, семантикасын және прагматикасын зерттейді, сондай-ақ дискурстарды зерделеу модельдерін арнайы қарастырады. Атап айтқанда, саясаттану тұрғысынан маңызды деп саналатын концептілер атауларын, қарапайым сөзжұмсаммен салыстыра отырып саралайды.

Саяси лингвистиканың **негізгі мақсаты** – тіл, ойлау, қатысым, саясат саласындағы субъектілердің және қоғамдағы саяси ахуалдың алуан сипатты өзара арақатынастарын зерттеу болып табылады. Бұл өз кезегінде саясат саласындағы қатысымы адамдардың санасында (сайлаушылар, шенеушілер, депутаттар) саяси шешім қабылдауы барысында әсер етуші негізгі құрал болып табылады. Ондай қатысымы кезінде ақпарат хабарланып қана қоймайды, сонымен қатар адресатқа эмоционалдық тұрғыдан ықпал етеді. Сөйтіп, адам санасындағы ғаламның саяси бейнесін өзгертеді немесе жаңғыртады. Сонымен лингвосаясаттану тұтастай саяси қатысым проблемасымен айналысады, атап айтқанда өзге салалардан ерекшеленетін қатысым белгілерін, саяси сөзжұмсамдағы түрлі жанрлардың (ұран, үнпарақтар, газет материалдары, саяси бағдарламалар, түрлі жиынтықтардағы шаршы сөздер, парламенттегі айтыс-тартыстар т.б.) сипатын және саяси мәтіндердің қолданылу ерекшеліктерін зерделейді. Сондай-ақ белгілі бір ұлт тілі мен мәдениеті шеңберінде алынған жекелеген саяси концептілерді талдау, тарқатуда саяси лингвистиканың маңызды бағытын құрайды. Түйіндей келгенде, лингвосаясаттану пәнінің **негізгі мақсаты** – саяси дискурстың коммуникативті-прагматикалық және когнитивтік қырларын тіл қолданысымен тығыз байланыста алып қарастыру.

Лингвосаясаттану салааралық пән болғандықтан онда саясаттанудың да, жалпы тіл білімінің де жекелеген зерттеу әдістері мен тәсілдері қолданылады. Алайда, саясаттанудан гөрі лингвистикалық әдістемеге басымдық беріледі. Атап айтқанда, жекелеген саяси қайраткерлердің, саяси аренада беделі зор көпшілікке, шетелдерге аты кең жайылған тілдік тұлғалардың ресми сөзжұмсамдық ерекшеліктері, қатысымдық лингвистика және тіл экологиясы, прагмалингвистикалық, социолингвистика, психолингвистика әдіснамасы тұрғысынан талданып, зерделенеді. Біз әсіресе БАҚ-та жарық көрген саяси хабарламалар ретіндегі мәтіндерге прагмалингвистикалық, психолингвистикалық талдаулар жасаймыз. Онда жекелеген тілдік бірліктердің мағыналық аясы өріс теориясы тұрғысынан тармақтала қарастырылады. Яғни, саяси терминдердің және бейтарап атаулардың саяси дискурста атқарып тұрған прагматикалық қызметі оларға артылатын лингво-прагматикалық жүк, олардың мәтін түзуші компоненттер ретіндегі рөлі, мәтінде ашық білдіретін мағынасы мен олар арқылы жеткізілетін астарлы ойды анықтау, саяси тұлғаларға және жалпы ұлтқа тән саяси концептосфера және оны құрайтын концептілер жүйесі қарастырылады. Мұнда негізінен лингвистикалық зерттеу әдіс-тәсілдері кеңінен пайдаланылады. Сондай-ақ лингвосаясаттану саяси қатысымды зерттей отырып, мемлекеттегі тіл саясаты саласына да белгілі бір дәрежеде назар аударатынын айта кеткен жөн. Шындығында, әлеуметтік лингвистика мамандары тіл саясаты мәселелеріне (саясаткерлер тілді барынша тиімді пайдалану үшін не істей алады немесе не істеуі тиіс) қызығушылық танытса, ал лингвосаясаттанушылар әрбір саясаткер тілді қалай, қайтіп, қаншалықты тиімді дәрежеде қолданады деген сұрақтарға баса мән береді. Сонымен, саяси лингвистика қоғамдағы саяси ахуалдың ақпараттық кеңістікте саяси мәтіндер түрінде айшықталуын тіл қолданысы тұрғысынан зерттейді. Негізінен саясаттану мен тіл білімінің тоғысында қалыптасқан ол социолингвистика, прагмалингвистика,

¹A.A. Hajiyeva

¹Head of department of Turkic languages Institute of Linguistics National Academy of Sciences of Azerbaijan

CASES OF THE NOUN IN “DIVAN” OF RUHI BAGHDADI

Abstract

The diachronic observation of Morphology of the Azerbaijani language in different periods proved that the grammatical meaning and object of parts of speech, word-forming and word-changing features in Azerbaijani Morphology have always been stable; there aren't so many basic qualitative differences. But in spite of this, it is possible to generally realize the historical morphology of our language as the history of phonetic changes, the history of formation of morphological system. Among the distinguished writers of the XVI c. who worked under the pseudonym Baghdadi, one of the special places is taken by Ruhi Chalabi Baghdadi, who wrote his works in Azeri Turkish. The study of Ruhi heritage from the textual point of view gives it a great opportunity of being learnt from the Linguistic point of view and proves it to be actually necessary. And this is one of the real reasons of considering Ruhi Baghdadi as one of the poets, who used the tender, common and emotional units of folk language with great proficiency and art, and preserving the features of our language have spread them up to now. The literary and characteristic features of Ruhi Baghdadi poems describing the real folk language as a raw material in his “Divan” always attract our attention and are highly appreciated by us. The article deals with the diachronic and synchronic studies of case suffixes in “Divan” by Ruhi Baghdadi.

Key words: Ruhi Baghdadi, “Divan”, the Noun, Case Suffixes.

ГТАХР 16.01.11

Қ.Ө. Есенова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЛИНГВОСАЯСАТТАНУ ДЕРБЕС ҒЫЛЫМ САЛАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Кейінгі жылдары әртүрлі ғылымдар тоғысында пайда болып, қалыптасып үлгірген социологиялық, психологиялық, прагматикалық коммуникативті лингвистика, когнитивтік лингвистикаларды атауға болады. Бұл үрдістің қоғамдағы аса маңызды сала – саяси қатысымға байланысты алғанда мәні арта түспек. Яғни кез келген елдің мемлекеттілігінің басты белгісі – саясат, өзіне тән саяси ахуалы үнемі халық назарында болатындықтан билікке қатысты кез келген ақпарат, мәліметтерді бастапқы күйінде немесе сұрыпталған, сараланған күйінде тарататын БАҚ тіліне тілшілер қауымы ертеректен-ақ қызығушылық танытқан. БАҚ тілі, саяси лексика, саясаттану терминдері сияқты ірілі-ұсақты проблемалар түрлі дәрежедегі ғылыми еңбектерге нысан болса, соңғы жылдары қоғам өмірінде орын алған әр алуан саяси оқиғалар шеңберінде жаңа салааралық пәннің қажеттілігі бой көтерді. Сөйтіп тіл білімі мен саясаттану ілімінің тоғысында жаңа пән – лингвосаясаттану пәні пайда болды. Кез келген пәннің өз зерттеу нысаны, мақсаты, әдіснамасы және ұғымдық аппараты болуы тиіс екені белгілі. Сондықтан мақалада лингвосаясаттану пәні құрайтын іргелі ұғымдар арнайы сөз етіледі.

Түйін сөздер: лингвосаясаттану, саяси дискурс, саяси субъекті, адресат, саяси қатысым, саяси лексика, метафоралық модельдеу теориясы, мәтін лингвистикасы, шешендік өнер мен сөз мәдениеті.

Лингвосаясаттануға тіл және саясат проблемаларынан бөлек этнология, әлеуметтік психология, әлеуметтану және басқа да гуманитарлық ғылымдардағы жетістіктер ескеріледі. Салыстырмалы түрде жаңа бағыт болғанымен оны дамыту қоғамда өрістеп келе жатқан саяси қатысым жағдайлары мен шарттарына деген қызығушылықтың артуы өз ықпалын тигізуде. Осымен байланысты лингвосаясаттану тіл мен қоғамның өзара әрекеттестігі, проблемаларымен айналысатын әлеуметтік лингвистика, функционалды стилистика, әсіресе публицистикалық стильге арналған зерттеулер мен шешендік өнердің классикалық және заманауи үлгілері, когнитивті лингвистика және мәтін лингвистикасы сияқты бағыттармен тығыз байланыста дамиды. Жаңадан қалыптасқанымен лингвосаясаттануға да заманауи тіл білімі сияқты тән мультипәндік (түрлі ғылымдар әдістанамасының қолданылуы), антропоэкетілік (тілдік құбылыстарды зерттегенде адам, тілдік тұлға ұғымдарына табан тіреу), саласын барынша кеңейтуге ұмтылу), функционализм (тілді өзінің негізгі қызметтерін орындауы барысында, дискурста, жалпы әрекет аясында зерделеу), экспланатарлық (деректерді сипаттап қана қоймай, оларға түсіндірме беріп, талдау жүргізуге сын ұмтылу) сынды белгілер тән болады [1,6]. Сонымен лингвосаясаттану жеке адамның, социумның және ұлт санасын зерттеумен айналысатын әлеуметтік психо-

Вообще некоторые ученые объясняют употребление винительного падежа вместо родительного определенной связью, существующей между ними [7,62], другие же отмечают более древнюю связь между этими двумя падежами (винительным и родительным) [8,90].

Диалект и говор, а также языковые факты, с которыми мы сталкиваемся в материалах живой речи, дают нам основание склоняться ко второму мнению: **Mən** (mənim) kimi səni sevən hanı? (из народной песни) либо: *Düşdüyümüz bu vəziyyəti onu (onun) qədər dərindən təhlil edən olmamışdı* (из «Воспоминаний о Г.Алиеве») и т.д.

В «Диване» Р.Багдади относительно местного и исходного падежей следует отметить, что в словах, используемых в этих падежах, можно столкнуться лишь с фактами нарушения закона гармонии:

*Xarlıq çəkdinsə hicrandə (da) irdün vəslətə,
Ey dili-şeyda, bu gündən müjdəyi-izzət sana);*

*Mürği-candən (candan) eyləmət əfqanı sögsə gəm çəktəm,
Birisi məhz vəfadır, birisi eyni-səfa*

Таким образом, из приведенных примеров и фактов относительно категории падежа в «Диване» Р.Багдади, можно прийти к такому выводу, что, в принципе, система падежных окончаний хоть и не отличается коренным образом от современных в тюркских языках, ряд особенностей дает нам основание считать, что и категория падежа, как и другие грамматические категории, является выражением долгого исторического процесса развития. Исследование показывает, что большинство падежных окончаний в «Диване», подвергаясь фонетическим изменениям, употребляются вместо других.

Список использованной литературы:

- 1 Ализаде С. *Азербайджанский письменный язык средних веков*. – Баку: АГУ, 1985. – 23 с.
- 2 Боранбаев С.Р., Нурлыбаев Н.М. *Научно-теоретические основы лексических сходств в тюркских языках // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия филологические науки.* – Алматы, 2016. – № 1 (55). – С. 15-19.
- 3 Мирзаде Г. *Историческая морфология Азербайджанского языка*. – Баку, 1962. – 13 с.
- 4 Тенишев Э.Р. *Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск»*. – Автореф. канд.дисс... – Ленинград, 1953. – 43 с.
- 5 Щербак А.М. *Грамматика староузбекского языка*. – М.-Л., 1962. – 104 с.
- 6 Магеррамова Р., Джангиров М. *Материалы по историческому синтаксису Азербайджанского языка*. – Баку, 1961. – С. 58-62.
- 1 Убрятова И.Е. *Якутский язык в его отношении к другим тюркским языкам*. – Москва, 1960. – С.2-3.
- 8 Мелиоранский П.М. *Памятник в честь Кюль-Тегина*. – Москва, 1967. – 62 с.
- 9 Асланов В.И. *Историческая лексикология Азербайджанского языка (проблема реконструкции)*. – Баку, 2003. – 115 с.

А.А. Гаджиева¹

¹Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының Насими атындағы Тіл білімі институты

РУХИ БАГДАДИДІҢ «ДИУАНА» ТІЛІНДЕГІ ЕСІМДІКТЕР

Аңдатпа

Уақыттың түрлі кезеңдері көрсеткендей әзірбайжан тілі бөліктерінің морфологиясы деривациялық белгілері, грамматикалық мағынасы мен функциясы тұрақты болып табылады. Алайда, осыған қарамастан, тарихи морфологияны жалпы фонетикалық өзгерістер (ұштасатын), білім беру жүйесінің морфонологиялық жүйесінің тарихы ретінде қабылдауға болады. Он алтыншы ғасырдың ірі қайраткерлерінің арасында лақап аты Багдади тәрізді көптеген суретшілер болды, бірақ, олардың ішінен ерекше орын алатыны Әзірбайжан тілінде өз сезімін білдірген Рухи Челеби Багдади болып табылады. Рухи мұрасын зерттеушілер текстология, тіл білімі салалары бойынша зерттеуді қажет ететіндігіне бас аназар аударады. Р.Багдади «Диуана» шығармасында ұлттық тілдің қоғамдық, талғамды, эмоционалдық элементтерін үлкен шеберлікпен пайдаланғандығын көрсетеді. Мақалада «Диуана» шығармасында пайдаланылған жалғауларға диахрониялық және синхрониялық зерттеу жасалған.

Түйін сөздер: Рухи Багдади, «Диуана», зат есімдер, септік жалғаулары.

Наряду с традиционными окончаниями направительного падежа азербайджанского языка в «Диване» вместо окончаний **-а,-ә** используется и окончание **-gә**, при этом наблюдается нарушение закона гармонии:

*Nə üşşaqə (uşağa) o kafir iltifat eylər, nə ağyarə,
Bir afətdir edər əlavəvü ədnayə (ədnaya) istiğna*

*Bəndən artuq can verir yolində hər kəs olməgə (yə)
Qır keçür tiği-müjənlə aləmi, rüsxət sana*

*Əğyar ələmin (i) çəkmə, yarış zülfünə, Ruhi,
Mən eyləməgə (yə) canını var, qatilizdür*

Следует отметить, что эта форма направительного падежа в древних тюркских орхоно-енисейских памятниках используется как **belimke**, **izke**, **atımğa** и в настоящее время является характерным для огузских групп современных тюркских языков.

Привлекает внимание еще и то, что в «Диване» использовано окончание именительного падежа вместо винительного:

*Vəslin (i) cəhanə verməm, odur yari-can bana,
Əvvəl, əfəndi, can gərək, andan cahan bana*

*Ləbin (i) andiqca gönül didəyi-giryən ağlar,
Biri inlər, qəmi-eşq ilə, biri qan ağlar*

*Könlümdəki muradım (ı) sən bilürsən,
Hər dil ki, bilmənəm mən, dildar, sən bilürsən*

Такой функциональный поворот встречается также и в других памятниках и образцах классической литературы: *Bayrəyin ayağına düşdü, qılıcı (qılıncının) altundan keçdi* (“Kitabi-Dədə Qorqud”); *Mən mun (bunun) adı (adını) Zübeydə qoydum* (“Şühədanamə”); *Gözlərim (gözlərimin) yaşın rəvan etmək dilərsin, etməgil* (İmadəddin Nəsimi); *Mən (mənim) kimi həzər aşiq olsun; Könlüm (könlümü) qəm eyelədin, gözüm (gözümü) nəm* (Şah İsmayıl Xətai); *Ərim (ərimin) evində mən qılmam xəyanət* (Fə dai) и т.д.

Правда, в 50-60-х гг. прошлого столетия в тюркологическом языкознании бытовало мнение, что широко распространенные в таких словах как **vəslin (i)**, **ləbin (i)**, **adı (adını)** окончания **-in,-in,-un,-ün** являются сокращенной формой окончания винительного падежа, характерного, в частности, для кыпчакской группы тюркских языков. [4, 104]. А в «Материалах относительно исторического синтаксиса азербайджанского языка» отмечается, что именно эти формы окончания чаще употреблялись в древних памятниках и этот факт объясняется как выпадение окончания винительного падежа, и используется в некоторых диалектах и говорах азербайджанского языка. [5,58-62]. Е.И.Убрятова же отмечает, что в якутском языке это окончание винительного падежа (аз.: *yalın təsirlik hal*) [6,2-3].

Интересен и тот факт, что употребляемая в орхоно-енисейских памятниках и характерная для кыпчакской группы тюркских языков форма

-ni,-ni окончания винительного падежа встречается и в «Диване» Р.Багдади. Это больше всего наблюдается при спряжении (anı-onu) личного местоимения «о»:

*Anı (onu) göstərdi nəgəh seyr edərkən qamətin,
Ruhiyi-aşüftəyə oldi üzrə bəla*

Эта особенность наблюдалась и в творчестве Хатаи, в словах, оканчивающихся на согласную букву и при присоединении к ним форм окончания **-ni,-ni**винительного падежа:

Özümmi (özümü) yetirdim.

В «Диване» Р.Багдади иногда наблюдается и употребление форм родительного падежа **-in,-in,-un,-ün** вместо винительного:

*Anın (onun) nəgəh seyr edərkən qamətin,
Ruhiyi-aşüftəyə oldi bəla üzrə bəla*

является тот факт, что грамматика азербайджанского языка, его грамматическое строение развиты в рамках собственной национальной структуры и это нашло свое отражение в грамматиках, существующих до XIX века. В связи с этим Х.Мирзаде пишет: «...в «Общей грамматике турецко-татарского языка» проф. М.Казимбека реформы указаны на арабском языке, а иногда говорится и о формах, не столь важных для азербайджанского языка. В ряду падежей использование падежа альмунади является ярким этому доказательством» [1, 13].

В развитии морфологических признаков присутствие таких особенностей, безусловно, охватывает время, протяженностью в несколько столетий.

На протяжении исторического развития языка все особенности, присущие грамматической категории, находят отражение в «Диване» Рухи Багдади, и ярким примером тому служит категория падежа. Во-первых, и здесь слова, входящие в категорию существительного, имеют помимо грамматического еще и лексическое содержание. И это естественно, так как в общественно-политической, хозяйственной и культурно-бытовой жизни XVI века азербайджанского народа слова, осознанные и принятые этим народом, и используемые в лексическом фонде именно того периода, отражение их в искусно используемых названиях понятий, не могли не показать себя в творчестве Р. Багдади: *ğəm-qəm, yüz-üz, dust-dost, həqq-haqq, avuc-ovuc, gög-göy* (небо), *məh-mah* (луна), *ayinə-ayna, həva-hava, şərabi-ğəməzadə – şərabi-qəmzadə, qumri-qumru* и т.д. Такие особенности присущи и другим грамматическим категориям, используемым в «Диване»: *degil-degül-deyil, çıxaydı-çıxaydı, oldi-oldu, aqdi-axdı, alub-alıb, cabəca-cağbacağ, çünlük-çünlük, ғəlib-qəlib, ғeyri-qeyri, oldur-odur, kim-ki, dün-dünən, tərçüh qıldı - tərçih etdi, nola-nolə - nə ola, qanqı-hansı, dəğər-dəyər, ғər-əğərçi-əyər, ғərra-qara, alub-getmədə - alıb-getməkdə* и т.д.

Обычно во всех трудах, посвященных исторической грамматике азербайджанского языка, отмечается, что на протяжении XIII-XVII вв. не наблюдается никаких изменений в категории падежа. Нам эта мысль кажется односторонней, так как для того, чтобы ясно представить себе картину развития категории падежа, ее общие и отдельные признаки, должны быть учтены индивидуальные особенности творчества поэтов того времени. Безусловно, мы согласимся с тем фактом, что падежные окончания были подвержены определенным изменениям и уточнениям. В грамматическом строении языка (в нашем исследовании – структуре категории падежа – *А.Гаджиева*) устойчивость могла бы противоречить законам развития языка. Этот факт ярко выражен и в творчестве Рухи Багдади. Соответственно, в современном языке уже установившиеся, на наш взгляд, падежные окончания заменяют друг друга в «Диване», а закон гармонии во многих случаях нарушен:

Natəvan ol dilər isən səni ki, cəlb edə eşq,
Gəhrüba bil sən anı, **kəndüni** (i) **buni** (u) gəh et

Qıldın keçərək guşəyi-çəşm ilə işarət,
Üşşaqi (uşağı) bir-birinə saldın behi afət
Xublər (lar) aşiqi-biçarəyi (yə) rəhm etməzlər,
Yəq o birəhmlərin var isə dinində zəkət и т.д.

В орхоно-енисейских, а также и некоторых других древних тюркских письменных памятниках говорится о том, что именительный падеж существительного нередко выражался другими падежами и в тюркологической литературе он назывался неопределенным (casus indifinitus) [3,43]. В «Диване» Р.Багдади именительный падеж используется чаще всего в качестве родительного:

İcra isə, Nali, ғərəz (in) *ğəştii-Nuhi,*
Eylə nəfəsi-sühdən imdadi-fütuhi

Qəti asan idi olmaq səadət (in) *mülkinə-malik*
İki gün bir qərar üzrə qalaydı bivəfa dünyə

Nə hacət qaşların (ın) *şəmşir çəkmək qətli-üşşaqə,*
Bütünlük dünyəyi öldürsən yetər ol nərgizi-şəhla

А.А. Гаджиева¹

¹ Институт Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан

ПАДЕЖИ В ЯЗЫКЕ «ДИВАНА» РУХИ БАГДАДИ

Аннотация

В разные отрезки времени наблюдение за морфологией азербайджанского языка в диахронном аспекте показало, что в морфологии азербайджанского языка части речи, грамматический смысл и функции словообразовательных и словоизменительных признаков устойчивы, нет особых качественных различий. Однако несмотря на это, можно воспринимать историческую морфологию нашего языка, в целом, как историю фонетических изменений (спряжений), историю образования морфонологической системы. Среди крупных деятелей XVI века хоть и было множество творцов под псевдонимом Багдади, особое место все же занимает Рухи Челеби Багдади, который ярче всех выражал свои чувства на азербайджанском языке. Исследование наследия Рухи с точки зрения текстологии открывает широкие горизонты для рассмотрения его с точки зрения языкознания, создает неограниченные возможности, тем самым указывая на большую необходимость в этом. Именно поэтому есть все основания считать Рухи Багдади, с высоким мастерством использующего изысканные, общедоступные, изящные, эмоциональные элементы народного языка, поэтом, распространившим и сохранившим особенности развития нашего языка. Наше внимание привлекают стихи Р.Багдади, отличающиеся художественностью и образностью, он использует в своем «Диване» народный язык в чистом виде, в качестве сырого материала и этим высоко ценится нами.

В статье подвержены диахронному и синхронному исследованию падежные окончания, используемые в «Диване».

Ключевые слова: Рухи Багдади, «Диван», существительное, падежные окончания.

Согласно единому мнению историков, исторические изменения в морфологическом строении азербайджанского литературного языка носят прежде всего фонетический и морфонологический, нежели грамматический характер. В разные отрезки времени наблюдение за морфологией азербайджанского языка в диахронном аспекте показало, что в морфологии азербайджанского языка части речи, грамматический смысл и функции словообразовательных и словоизменительных признаков устойчивы нет особых качественных различий. Однако, несмотря на это, можно воспринимать историческую морфологию нашего языка, в целом, как историю фонетических изменений (спряжений), историю образования морфонологической системы. Как и указывает С.Ализаде, «...большое изменение происходило не в утробе морфологического строения, а на его поверхности» [1, 26]. Исследования азербайджаноязычных письменных памятников являются ценным фактором не только в определении соответствия с общими правилами развития языка, но и в уточнении места и позиции азербайджанского языка среди тюркских языков. С этой точки зрения исследование языка «Дивана» поэта на основании фактических рукописей создаст возможность для близкого ознакомления с его наследием в широком тюркологическом аспекте.

Хотя и существует несколько аспектов в исследовании «Дивана» с точки зрения тюркологического языкознания, привлекающих наше внимание, упоминание в данной статье о категории падежа существительного неслучайно.

Известно, что категория падежа во многих тюркоязычных памятниках стала устойчивой, благодаря пройденному долгому пути развития [2, 19].

Со времен орхоно-енисейских памятников категория падежа была подвержена изменениям как по своей форме, так и с семантической точки зрения. Проведение диахронического разбора этих изменений в контексте «Дивана» Рухи Багдади необходимо для более яркого выявления самобытных особенностей народного языка XVI века, развития художественного и литературного языка того времени, его богатства и народности. Исследование образцов литературы на родном языке с точки зрения тюркологического языкознания означает также обобщение признаков и особенностей, отличающих творчество великих мастеров искусства и слова. Потому что творчество каждого поэта связано с мастерским использованием языка и зависит от умения чувствовать его.

Факты, прошедшие через историю, уже доказали, что инородные элементы не являются решающими в грамматической структуре азербайджанского языка. Исторической действительностью

Список использованной литературы:

- 1 Ордабекова Х.А. Лексическая номинация: ономаσιологическое и когнитивное направление// Вестник КазНПУ, «Филологические науки». – №3 (57), 2016. – С. 75-78.
- 2 Фурсов К. Ост-Индская Компания: история великого олигарха // Новое время. – М., 2001. – № 2-3. – С. 40-43.
- 3 Утешева Е. Тенденции английского произношения в потоке речи// Вестник КазНПУ, Филологические науки.– №3 (57), 2016. – С. 85-91.
- 4 Читы Банержди Давахаруни «Принцесса специй». Перевод с английского А. Ванюшиной. – М.: Мир книги, 2007.
- 5 Хари Нараян Анте «Тайна раджи». В переводе с маратхи. – М.: Гелиос, 2007. – 320 с.
- 6 Википедия. Хинди. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хинди> (Дата обращения: 5.05.2017).
- 7 Википедия. Урду. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Урду> (Дата обращения: 5.05.2017).
- 8 Бекенова А.Т. Характеристика лингвистических единиц, имеющих религиозный характер// Вестник КазНПУ, Филологические науки. – №4 (58), 2016. – С. 22-26.
- 9 Википедия. Санскрит. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Санскрит> (Дата обращения: 5.05.2017).
- 10 Gerlach, M. *Studies in Varieties of English around the World. 1984-1988.* Amsterdam/Philadelphya: John Benjamin's Publishing Company, 1991. – С. 44-54.
- 11 Сергеев Ф.П. Языковые ситуации языковая политика в странах мира. – Волгоград, 2001. – С. 316
- 12 Википедия. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_языков_Индии_по_количеству_носителей (дата обращения: 5.05.2017)

М.А. Блинов¹

¹Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақ университеті Алматы филиалы
**АНГЛИЯ МЕН ҮНДІСТАН АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ АРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
НӘТИЖЕСІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР СӨЗДІГІ**

Аңдатпа

Англия мен Үндістан арасындағы сауда-саттық, саяси, мәдени байланыстарының әсерінен ағылшын тіліндегі үнді және урду кірме сөздері кездеседі. Бұл фонетикалық, грамматикалық және семантикалық өзгерістер сөздердің сыртқы тұрпатына және аудармасына әсер етті. Кірме сөздерді орыс тіліне аударғанда үнді халқының шынайы көріністерін аңғаруға болады. Сонымен мақалада үнді мен урду тілдерінің арасындағы тарихи айырмашылықтар қарастырылады. Үндістан мен урду тілдерінің негізгі тілі санскрит тілі болғандықтан, ол ағылшын тіліндегі кірме сөздер лексикасын құруға әсер етті. Үнді діни лексиканы игеруде Англияның ішкі рухани танымы зерделенеді. Қазіргі таңдағы Англия мен Үндістан арасындағы қоғамдық, саяси және экономикалық салаларында пайда болған өзгерістерге байланысты қазіргі кірме сөздерге мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: кірме сөздер, үнді, урду, және санскрит тілдері, этимологиялық анализ, фонетикалық, грамматикалық және семантикалық ассимиляция.

Blinov M.A.¹

¹Almaty branch of the Saint-Petersburg Humanitarian University of Trade Unions
**VOCABULARY LOANS AS THE RESULT OF INTERCULTURAL
COMMUNICATION BETWEEN ENGLAND AND INDIA**

Abstract

The loaning of words from Hindi and Urdu into the English language was caused by the necessity to reflect the commercial, political, cultural contacts between England and India in the English language. The phonetic, grammatical and semantic changes affected the appearance of a word and its translation. The given translation of loans into Russian will help to reflect the Indian realities more precisely. The article speaks about the appeared distinctions in Hindi and Urdu from the historical point of view and traces the internal spiritual need of England in the mastering of the Indian religious lexicon. Since the language of Sanskrit is the basis of Hindi and Urdu, it assisted in the creation of the large layer of lexicon for the loans into the English language. The article also gives the modern loans caused by changes in public, political and economic spheres of England and India nowadays.

Key words: loans, Hindi, Urdu and Sanskrit, the etymological analysis, phonetic, grammatical and semantic assimilation.

свой образ жизни благодаря торговле и методам покорения различных народов, работой с элитами покоряемых стран.

Существуют разнообразные области заимствований английским языком слов из индийских языков. Индийская философия и религия были не только абсолютно новыми для англичан, а просто поразили элиту английского общества своей глубиной и разнообразием духовных практик. Именно благодаря этому, начался процесс не только внедрения английских слов в Индии, а наоборот проникновение многих религиозных слов и понятий в английское общество и английский язык. Люди разных культур, находящиеся в тесном общении друг с другом, были вынуждены искать новые термины для эффективного взаимодействия. Но поскольку, такие слова существовали в индийских языках, причем они основывались на огромном духовном потенциале и большом количестве духовных составляющих, новые слова из индийских языков очень быстро стали проникать в английский язык. А когда у англичан возник интерес к Индии и индийским понятиям, англичане стали добавлять все новые и новые слова, которые помогали описывать необычную и загадочную жизнь людей, которые жили в другой части света, в другом полушарии. Именно, поэтому для того, чтобы описать жизнь далекой Индии англичанам пришлось заимствовать слова и термины для описания незнакомых вещей, животных, пищи, нравов и описаний самой страны.

Многие англичане пытались заговорить на местных языках. То же происходило и с индийцами, которые стали овладевать английским языком, чтобы наладить торговый обмен, устроиться на работу к англичанам. В Индии стали возникать люди, говорящие на двух языках, что также поспособствовало тому обстоятельству, когда одно понятие описывалось несколькими словами, из которых выживало наиболее удобное для общения.

Еще одной, глубокой, часто недооцененной причиной для заимствований являлся престиж. Превышению престижа местного жителя способствовало хорошее знание и демонстрация владения английским языком в местной общине. Наступил период, когда жители Индии стали сниматься с насиженных мест и направляться на работу в качестве сиделок, нянь, наемных работников в метрополию. Первые переселенцы вызывали интерес со стороны англичан, поскольку они могли описать свою жизнь и нравы индийского общества, такая информация из первых рук была очень важна.

Так как заимствованные слова уже становились частью английского языка, составители словарей стали не только фиксировать правильное произношение, но и стали заниматься этимологической составляющей и комбинаторикой новых заимствований. Для того, чтобы все люди в Англии могли использовать новые заимствования, возникла практика охвата все большего количества людей и стремление учитывать ассимиляции заимствований в фонетическом, лексическом и грамматическом плане.

Поскольку англичане ездили по всему миру, они способствовали распространению новых слов и в других странах, особенно тогда, когда этот предмет являлся товаром. Так они заимствовали новые слова, на постоянной и регулярной основе. Таким образом английский язык стал распространяться по всей территории Земли и превратился в язык торговли и бизнеса.

Некоторые слова из индийских языков через английский язык распространились по всему миру, например, *jungle* - джунгли, *bungalow* - бунгало, *punch* - удар кулаком, *shawl* – платок, шаль, и *verandah* - веранда. Но некоторые слова, будучи очень употребительными, используются только на территории Индии, например, слово *airdash* используется по поводу тех, кто спешит, или *badmash*, обозначающий хулигана.

В странах, говорящих на русском языке также имеется интерес к жизни индийцев и индийского общества. Прежде заимствования происходили посредством книг и литературных материалов, которые переводились с индийских языков. Журнал «Этнолог: Языки мира» приводит данные, что в Индии существуют порядка 415 живых языков, но в этой статье мы ограничились словами из двух самых распространенных языков, хинди и урду [12].

На основе вышеизложенного, можно сделать следующий вывод: необходимо обратить пристальное внимание именно на заимствования, поскольку те служат иллюстрацией отражения в языке разнообразных связей между различными народами. История развития словарного состава отражает взаимосвязь истории развития общества и языка, поскольку словарный состав отражает все изменения, имеющие место быть в разных сферах человеческой жизни - общественной, политической и экономической. Так что, контакты между различными языковыми культурами являются одним из главных факторов обогащения лексической системы языка за счет заимствований.

означающее фруктовый сок; **chowkat** – косяк двери; **cushy** – кооше (легкий, счастливый, мягкий, но некоторые источники предпочитают считать первоначальным словом - диванная подушка); **dacoit** – дикоит (от слова *Daku*, означающего группу преступников, которые собрались, чтобы совместно совершить ограбление и убийство); **dekko** – декоу (от слова *Dekho*, императив от слова взгляни, означающего посмотреть на или изучить что-либо); **gymkhana** – джимкана, термин, который первоначально относился к месту, где проводились спортивные соревнования и относился к любым встречам, во время которых проводилось проверка навыков соревнующихся; **karakul** – каракул (головной убор в форме усеченного конуса с кисточкой, или колониальный шлем с использованием каракуля); **multan** – мултан, вид покрывала или паласа, используемый в тех местах; **mogul** – могол (признанный лидер из монгольских правителей Индии, например, Акбар и Шах-Джахан, строитель Тадж-Махала); **roti** – рути (от слова *roti* (хлеб), родственный термин из праkrita *rotta* (рисовая мука)); **typhoon** – тайфун (от слова *toofaan* – циклон).

Следует также выделить такой язык как санскрит [9]. Культура санскрита представлена, в основном, индуистскими религиозными текстами. В XIX веке, многие европейцы проявляли большой интерес к индийской культуре, науке и философии, поэтому санскрит способствовал заимствованию достаточно большого количества слов в английский язык. Поскольку санскрит был классическим языком индийской науки и философии, его значение было таким же значимым для индийцев, как для европейцев латынь, а для восточных мудрецов - арабский.

Так как английский язык внедрялся в основном в элиту индийского общества, многие слова из санскрита стали заимствованиями и перешли в язык не только местных английских переселенцев, но пересекая океаны и огромные расстояния по земле и морю, достигнув Англии, стали все более широко распространяться и вошли в основной словарь английского общества. Английское элитное общество пыталось понять религиозные предпочтения, размышления и глубокие рассуждения индийской философии, а для этого нужно было овладеть религиозно-философской терминологией.

Тем не менее, в настоящее время санскрит является одним из 22 официальных языков Индии. Он очень сильно повлиял на развитие языков Индии (главным образом в лексике) и на некоторые другие языки, оказавшиеся в сфере санскритской или буддийской культуры. В Индии санскрит используется как язык гуманитарных наук и религии, в узком кругу – как разговорный язык. На санскрите написаны произведения художественной, религиозной, философской, юридической и научной литературы, оказавшие влияние на культуру Юго-Восточной и Центральной Азии и Западной Европы [9].

Несмотря на довольно большое количество заимствований из санскрита, многие слова, обозначающие реалии жизни в Индии постепенно исчезали. Но те, которые сохранились, обозначают специфические понятия индийской жизни для носителей английского языка и относятся к языкам хинди и урду [10].

Масштаб таких заимствований определяется по-разному, в различных источниках. Например, в Оксфордском словаре приводятся около 900 слов, хотя в глоссарий середины девятнадцатого века было включено 26000 заимствованных лексем. Введение и употребление в английском языке слов из хинди и урду продолжается и по ныне, что связано с большой иммиграцией из Индии в Великобританию, а также с бурным развитием научных, экономических и культурных связей между двумя странами [11].

Социально-экономические и политические преобразования и изменения в жизни и мировоззрении интеллигенции и широких слоев населения в Индии привели к появлению новых, иногда регионально применяемых слов и словосочетаний, которые вышли на международный уровень. Такими примерами являются следующие: **harijan** - хариджан (неприкасаемый), **Rajya Sabha** – верхняя палата парламента Индии, **Lok Sabha** – нижняя палата парламента, **samaj** – сообщество, **mitra** – дружба, **pundit** – ученый, **talim** – образование, **kisan** – крестьянин, **mazdoor** – рабочий, **dhobi** - дхоби (мужчина-прачка - представитель касты стиральщиков белья), **swatantra** – свобода, давшая названия партии и общественным организациям и многие другие.

Эти новые слова являются отражением нового периода заимствований, возникающих благодаря наличию разнообразных связей между Англией и Индией, и являются одним из главных факторов обогащения лексической системы языка за счет заимствований.

Заключение. Итак, тот факт, что Англия стала всемирной морской державой, позволил англичанам не только добраться до Индии, но и оттеснить представителей других народов, навязать свои условия в политике, торговле и языке. По всему миру, куда добирались англичане, они навязывали

Численность говорящих на языке хинди находится на пятом месте в мире после арабского, китайского, испанского и английского языков. Границы распространения языка можно очертить лишь в общих чертах, поскольку он часто сливается с местными диалектами. Его используют на территории 248000 квадратных миль, и по последним данным число говорящих на языке хинди превышает 600 миллионов [6].

Язык хинди представлен в английском языке следующими заимствованиями:

1) **предметы обихода** – **bangle** - бангел (браслет, надеваемый на запястье или щиколотку); **chai** - тип индийского чая, сделанного особенным образом, кипячением заварки с молоком, сахаром и кардамоном; **cummerbund** - пояс, кушак (в Индии), камербанд (широкий пояс-кушак, носится со смокингом); **dungaree** – дангери (тяжелая джинсовая ткань предназначенная для изготовления брюк, происходит от названия деревни, находящийся в окрестностях Бомбея); **garam masala** – гарам масала (от слова *garam masala*, буквально острая (пряная) смесь); **jodhpurs** – джодпуры индийские бриджи, которые носят во время езды на лошади, ботинки для верховой езды, с застежкой сбоку; **Nehru jacket** – жилет Неру; **pashmina** - пашмина (шерстяная ткань высокого качества; из пуха гималайского горного козла), шаль из такой шерсти; **punch** – панч (пяť), напиток, который состоял из пяти ингредиентов: алкоголь, сахар, лимон, вода и чай или пряности; **pyjamas** (pai jamahs) свободные брюки, завязываемые на талии и носившиеся мусульманами в Индии и принятые европейцами там, в качестве специального, ночного белья; **teapoy** - а) треножный столик для чайницы б) чайница (на таком столике); 2) **религиозные термины** - **juggernaut** – Джаггернаут (одно из воплощений бога Вишну), фигуративное использование безжалостной силы, а также идея, обычай, мода, и т.д., которые требуют или слепой преданности или беспощадной жертвы; 3) **описание людей** - **sentry** – сентре, часовая; **sepoy** - сипай (наёмный солдат в Индии); 4) **другие слова** - **bazaar** – восточный базар; **bindi** – бинди (в хинди – точка, капля), в индуизме – знак правды, цветная точка, которую индианки рисуют в центре лба, так называемый «третий глаз». Традиционно бинди носят только замужние женщины, но сегодня бинди является стильным украшением, его примерить может каждая девушка; **caravan** – караван, автоприцеп; **dhoti** – дхоти, набедренная повязка; **kaise** – каис (индийский танец); **khaki** – хаки, цвет хаки; **sarod** – сарод — безладовый струнно-щипковый музыкальный инструмент, используемый для исполнения индийской классической музыки; **tanpura** – танпура, такжетампура, тамбура – индийский струнный щипковый музыкальный инструмент, используемый при исполнении раги.

В 1837 году, британская Восточная Индийская компания заменила персидский язык местным диалектом в различных областях в качестве официального и юридического языка. Однако, в северных областях индийского субконтинента, был выбран язык урду с его алфавитом [7] вместо языка хинди с алфавитом Деванагари для замены персидского языка.

Религия также вмешалась в развитие этих языков. Язык хинди принято считать языком индусов (хинду), а язык урду языком мусульман. Эти языки имеют единую основу, но в языке хинди используются больше слов из санскрита, а в языке урду больше персидских и арабских слов.

Каждая страна и каждый народ имеет свою религию и религиозную лексику. Бекенова А.Т. в своей статье пишет, что «религиозные термины являются формой общественного сознания и характеризуют изменения, происходящие в обществе» и добавляет, что «взаимосвязь религии и традиций, характеризующих данное общество, неоспоримы» [8]. Язык урду содержит крупнейшую коллекцию работ по исламской литературе, связанной с шариатом (сводом религиозных и юридических правил, основанных на Коране). Они включают переводы и интерпретации Корана, а так же комментарии, касающиеся хадисафикха, истории, духовности, Суфизма в метафизике. Большое число классических текстов из арабского и персидского языков также были переведены на язык урду. Относительно недорогие публикации, в сочетании с использованием языка урду в качестве языка лингва франка среди мусульман Южной Азии, привело к тому, что связанные с исламом работы на языке урду значительно превосходят по численности такие же работы на любом другом южно-азиатском языке, включая хинди. Популярны исламские книги также были написаны на языке урду. Интересно отметить, что Трактат по Астрологии, был сочинен на языке урду ученым Рупом Чандом Джоши в девятнадцатом столетии. Книга, известная как Lal Kitab, широко популярна в Северной Индии среди астрологов и была написана в то время, когда в тех местах в семьях браминов очень часто говорили на языке урду [7].

Язык урду представлен в английском языке следующими заимствованиями: **baksheesh** – благодарность в виде денег; **bungalow** - бунгало (дом в бенгальском смысле); **chutney** или **chatni** - чутне,

новых лексических номинаций и вызывают настоящее вторжение в язык заимствованных слов, и способствует обогащению словарного состава. Такой процесс активно происходил между культурами Англии и Индии.

Превращение английского языка в международный язык произошло не так стремительно, как это представляется. В 17 веке Англия стала превращаться из страны, которую завоевывали, в страну-завоевателя, чему способствовало создание мощного морского флота. Постепенно огромные территории оказались под властью британской короны: половина территории Северной Америки, множество стран Африки и Азии, Австралия и Индия. Этому способствовало налаживание торговых отношений англичан с разными государствами. Организация английской Ост-Индской компании в начале 17 века позволило сконцентрировать торговые, военные, дипломатические, политические формы проникновения в Индию и закрепиться в ней [2].

Необходимость отразить в английском языке новые реалии, с которыми сталкивались англичане, привело к появлению в английском языке заимствований из разных индийских языков, касающихся таких областей, как религия и обычаи, общественный уклад, национальные особенности жизни, торговые и промышленные термины.

При заимствовании, слова, испытывая влияние системы английского языка, претерпевают значительные фонетические, грамматические и даже семантические изменения. Причем, процесс ассимиляции становится таким глубоким, что иноязычное происхождение слов, пришедших из индийских языков, совсем не ощущается носителями английского языка и данный факт обнаруживается лишь посредством этимологического анализа. Помимо полностью ассимилированных и усвоенных заимствований имеются лишь частично ассимилированные иноязычные единицы, сохраняющие признаки своего индийского происхождения в виде фонетических, грамматических и семантических особенностей и обозначающие чуждые англичанам реалии и понятия. Для адекватного описания таких слов в толковых словарях английского языка, часто используется энциклопедическая информация, сообщающая о местах распространения, формах существования, способах применения обозначаемых объектов и явлений. Это делается для того, чтобы носители английского языка применяли конкретные слова правильно и надлежащим образом. Наличие слова в словаре часто имеет большое значение. Утешева Е. в своей статье говорит о том, что «орфографические правила направляют говорящего в правильное русло произносительного аспекта английской речи» [3], поэтому говорящий, желая произнести то или иное слово и ориентируясь на словарь, будет правильно использовать данное слово в своей речи.

В произносительной практике возникли небольшие противоречия, поскольку жители Индии не могли говорить абсолютно правильно и произносили слова, так как им было удобнее. Например, звук /v/ заменялся звуком /w/, а сочетание th заменяется звуками /d/ и /t/. Причина такой замены состоит в том, что таких звуков в индийских языках не существует и человек непроизвольно делает такую замену. Такие гласные звуки как /ə/ и /ʌ/ игнорируются и заменяются гласным /a/. Другая особенность, когда две смежные гласные заменяются одним гласным сопровождаемым звуком /r/. Поэтому, слово пиво произносится /bir/, а груша /per/. То же касалось и грамматики, когда более сложные формы заменяются простыми, и даже в этом случае они еще более упрощаются. В то время возникла потребность принять слова-заимствования и использовать их правильно, а это можно было сделать только если эти слова фиксировались в лексикографических источниках, именно поэтому новые, заимствованные слова стали попадать в словари.

При переводе современных художественных произведений с различных индийских языков на русский язык переводчики часто оставляют непереуведенными многие названия одежды, блюда и предметы домашней обстановки, например, при переводе книги Читы Банерджи Дивакаруни «Принцесса специй», таких непереуведенных слов и словосочетаний оказалось 78 на 320 страницах [4].

Такого же рода транслитерации были отмечены в любовном романе Хари Нараян Апте «Тайна раджи», при переводе его с маратхи. Например, кулапати, вайшья, чанакша, и так далее [5]. Если есть необходимость сохранять «индийскую специфику», то следует в примечаниях объяснять происхождение таких слов для полного освещения и понимания встретившихся индийских реалий. При переводе таких реалий нужно быть очень внимательным, поскольку проникновение многих индийских слов в русский язык происходило и происходит именно через переводы художественной, политической и другой литературы.

Большинство индийских слов, заимствованных в английский язык, относятся к основным языкам Индии - урду и хинди.

Г.К. Бакубаева¹

¹Академия Пограничной службы КНБ Республики Казахстан

КОСВЕННЫЕ ДОПОЛНЕНИЯ В КОМПЛЕКСЕ С СОЮЗАМИ

Аннотация

В данной статье раскрываются члены предложения, которые являются синтаксическим строем членов предложения, косвенных дополнений в отношении союзов. В современном литературном казахском языке любой член предложения – это категория, дошедшая к нам древних времен. В письменных памятниках XV века мы наблюдаем виды всех членов предложения, используемых в настоящее время. В основном, личностные обозначения категорий того времени и современных членов предложений, методы их связи с другими членами, не подверглись особым изменениям. В исследованиях того периода относительно образования членов предложения особенно можно отметить взгляды А.Байтурсынова, К.Жубанова, а 1940-1949 годах в научных трудах члены предложения рассматривались в рамках различия дополнения и обстоятельства. Опираясь на значение совместного использования союзов с косвенными дополнениями, определяется их комплексное влияние.

Ключевые слова: дополнение, союз, обстоятельство, косвенное дополнение, прямое дополнение, винительный падеж, второстепенные члены, падежное окончание, предложный падеж.

G.Bakubayeva¹

¹Academy of Border Guard Service of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan

INDIRECT ADDITIONS IN CONJUNCTION WITH THE UNIONS

Abstract

This article discloses the members of the proposal, which are the syntactic structure of the members of the proposal, the indirect additions to the unions. In the modern literary Kazakh language, any member of the sentence is a category that has come down to us from ancient times. In the written monuments of the 15th century, we observe the types of all members of the proposal currently used. In general, the personal designations of the categories of the time and the modern members of the proposals, the methods of their connection with other members, have not undergone any special changes. In the studies of that period concerning the formation of members of the proposal, one can especially note the views of A. Baitursynov, K. Zhubanov, and in 1940-1949 in the scientific works the members of the proposal were considered within the framework of the difference in addition and circumstance. Relying on the importance of joint use of alliances with indirect additions, their complex influence is determined.

МРНТИ 16.21.65

М.А. Блинов¹

¹Алматинский Филиал НОУ ВПО

Санкт-Петербургский Гуманитарный Университет Профсоюзов, г. Алматы, Казахстан

СЛОВАРНЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ КАК РЕЗУЛЬТАТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ АНГЛИИ И ИНДИИ

Аннотация

Заимствование слов из языков хинди и урду в английский язык было вызвано необходимостью отразить в английском языке торговые, политические, культурные связи Англии и Индии. Фонетические, грамматические и семантические изменения повлияли на внешний вид слова и на его перевод. Приводящийся перевод подобного рода заимствований на русский язык поможет более точно отразить индийские реалии. Объясняются возникшие различия в языках хинди и урду в историческом плане. Поскольку язык санскрит является основой языков хинди и урду, он помог создать большой пласт лексики для заимствований в английский язык. Проследживается внутренняя духовная потребность Англии в освоении индийской религиозной лексики. Приводятся современные заимствования, вызванные изменениями в общественной, политической и экономической сферах Англии и Индии в наши дни.

Ключевые слова: заимствования, языки хинди, урду и санскрит, этимологический анализ, фонетическая, грамматическая и семантическая ассимиляция.

Введение. На формирование состава любого языка оказывают влияние исторические, политические, социальные изменения в обществе. Развитие языка обязательно связано с организацией торговых, политических, культурных связей конкретного общества с другими государствами. Приобщение к культуре другой страны предполагает знакомство с повседневной жизнью, религией, литературой, искусством. Х.А. Ордабекова в своей статье отмечает, «лексическая номинация понимается как процесс и результат объективированного осмысления действительности, то есть реального появления явления и его словесного фиксирования данного образа» [1]. А новые реалии требуют

Кейбір етістіктер мен сын есімдер шылаулардың жәрдемімен сөйлемдегі толықтауыштарды басқаратындығын, мұндай толықтауыштардың шылаулы толықтауыштар деп аталатындығын айтады М.А.Ганшина мен Н.М.Васильевская. Мысалы, Мен онда інімді ертіп барамын -Vwent there vitr my broher (Ол маған жаңа фильм туралы айтып береді) - He told me abovt the new film.

Орыс ғалымдары Н.С. Валгина [11, 164] мен Е.Е. Скобликова [12, 142] тура және жанама толықтауыштардың жасалуына жеке-жеке тоқталып өтсе, профессор А.Б. Шапиро: “Бізге дейін өмір сүріп келген сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері туралы ілім ғылыми грамматиканың қазіргі принциптеріне жауап бермейді. Кезінде Ф.И. Буслаев ұсынған сөйлемнің тұрлаусыз мүшелеріне деген сыңар жақ көзқарас, тұтас алғанда, құбылыстардың мәнін аша алмай отыр”,– деп толықтауыштарды әлі де тереңірек зерттей түсіну керек екенін айтады [13, 78].

Осы мақсатпен жанама толықтауыштың қазіргі қазақ тіліндегі зерттеулеріне зер салсақ, аталмыш мәселенің көбіне мақалалар, оқулықтарға енген ойлар, кейбір тарихи тақырыпта жазылған диссертациядағы пікірлер көлемінен ары бара алмағандығы байқалды. Бұл жөніне қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелерінің зерттелу деңгейі қырғыз, өзбек тілдеріне қарағанда жеткілікті деңгейде емес. Сонда да қазақ тілі қазір кемеліне келген, оның әр саласы нақты айқындалып келеді. Қазақ тілінің басталуын біз көбіне 1930 жылдардың аяғында ғана сөз етіп келсек, қазіргі кезде оның өзі 1990 жылдардағы орыс ғалымдарының еңбектерімен ұштасуда, яғни қазақ тілінің ғылыми басталуы ХІХ ғасырдың төртінші ширегінен осы күнге дейін зерттелуде.

Сонымен, шылау сөздерді жанама толықтауыштармен бір комплексте қарастырғанда біз олардың грамматикалық мағыналарына сүйене отырып, оның жалпы комплекстік әсерін анықтай аламыз. Шылаулар жанама толықтауыш сөздермен бір комплексте келген кезде олармен сабақтаса байланысады. Жанама толықтауыштар жанама септіктің сауалдарына жауап беріп, бірінің тұлғасында келетін болғандықтан, жанама толықтауышты комплексте, негізінен, септеулік шылаулар келеді. Шылаулы комплексте келген жанама толықтауыштардың ішкі мағыналық түрлерін былайша топтастыруға болады:

- себептік мағынада қолданылады – айту үшін отырмын, оқу үшін келдім т.б.
- пікірді білдіру немесе тақырыптық мағынада жұмсалады – жұмыс туралы сөйлесті, той туралы ақылдасты т.б.
- үстемелеу мағынасында жұмсалады – баладан бетер қиқарланады, кішісіне дейін пысық т.б.
- қабаттасу, қатарласу және одақтасу мағынасында жұмсалады – қызымен бірге келді, достарымен бірге болды т.б.
- салыстыру мәнінде жұмсалады – менен гөрі әлдірек, сенен гөрі салмақтырақ т.б.
- бағытты білдіреді – жүруге дейін, барғанға дейін т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кабатаева К.Т.Білім жүйесіндегі мемлекеттік тілді оқыту технологияларының жаңашылдық дәстүрі // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №3(57). – 240-242 б.
- 2 Есжанова Г. Қазіргі қазақ тіліндегі тура толықтауыштар: канд. дисс. филол. наук. – Алматы, 1999. – 151 б.
- 3 Исаев С.М. Қазақ тілі. – Алматы: Рауан, 1993. – 174 б.
- 4 Джакубов И.Д. Основы синтаксиса простого предложения современного киргизского языка: Автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Фрунзе, 1966. – 100 с.
- 5 Дәулетов М. Қарақалпақ тіліндегі пысықтауыш категориясы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982. – 196 б.
- 6 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М. – Л., 1956. – 568 с.
- 7 Мырзақұлов А. Қазіргіқырғызтіліндегіжанама толықтауыш. – Фрунзе, 1980. – 150 б.
- 8 Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка.– М., 1955. – 85 с.
- 9 Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд.лит.наиностр.яз., 1957. – 286 с.
- 10 Ганшина М.А., Васильевская Н.М. Грамматика английского языка.– М.: Высшая школа, 1964.–548 с.
- 11 Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. –М.: Высшая школа, 1973.–423 с.
- 12 Скобликова Е.Е. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979. – 236 с.
- 13 Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1858. – 623 с.

Қазақ тілінде “үшін” шылауының бірнеше спецификалық ерекшеліктері мен функциялары (қызметі) бар:

1. Бағыныңқы комплекс міндетті білдіруі мүмкін, мысалы: Мектеп үшін тас, көмір алып келдік (“Халық мұғалімі”).

2. Егер бағыныңқы комплекс үстеуге немесе есімдікке бағыныңқылы болса, онда шылаулы тұлға жанама объектінің байланысын білдіреді. Бүкіл жас үшін де, кәрі үшін де қажет (“Жас Алаш”). Баласы үшін жанын берген әке (“Зерде”).

“Туралы” шылауымен тіркес есімдер, негізінде, толықтауыш, ал олардың комплекстері туралы, жөнінде, жайында, турасында септеулерімен тіркесіп, тура толықтауыш болады, үшін, бойынша септеулерімен тіркесіп жанама толықтауыштың міндетін атқарады.

Сонымен шылаулы толықтауыштар синтаксистік қатынастар (байланыстар) сипаты бойынша барлық түркі тілінде де бірыңғай, әрі тұрақты емес. Қай тілде болмасын мұндай шылаулы комплекстер кейде жанама толықтауыш, кейде тура толықтауыш болады. Тіпті пысықтауыштың қызметін де атқаруы мүмкін.

Неміс тіліндегі толықтауыштардың жасалу жолын профессор В.Г. Адмони “Введение в синтаксис современного немецкого языка” - деп аталатын еңбегінде былай көрсетеді:

1) неміс тілінде тура толықтауыш тек сабақтас етістікпен тіркесіп, онымен сөз тіркесінің жайылма түрін құрайды – ein Buch lesen кітап оқу - eine Frage stellen- сауал (сұрақ) қойып сабақтас етістікпен басқарады. Мысалы, Sie offerte die Fur und stecrte den coff nerens (Ол есікті ашып, басын шығарып қарады) (Л.Франк).

2) неміс тілінде жанама толықтауышты негізгі формасы барыс септігі (Адъютант генералға жақындап келді) Der Adjunant nahrte sich General.

Қазіргі неміс тілінде жанама толықтауыш пен шылаулы тіркес қатар қолданылады, мысалы: кейбір етістікте бағынышты барыс септігімен қатар “zu” – “к” предлогтары (септеуліктері) пайдаланылады.

Ich sagte zu ihm – Мен оған айттым.

Ich sagte zu ihm – Мен оған деп айттым.

Шылаулы толықтауыштардың қызметін профессор В.Г. Адмони былай деп жазды: “Предложенные дополнения, – это дополнение, связь которых с глаголом осуществляется же непосредственно, а с помощью предлога” [8, 346].

Шылау жанама толықтауыштың міндетін атқарады, алайда олар тура толықтауышқа, әсіресе етістікте ішкі қимыл-әрекетке сәйкес келуі мүмкін.

Етістік кезінде machen – істеу, bilden – байланыстыру және т.б. қимыл-әрекеттің нәтижесінен пайда болған объект жатыс септігінің тұлғасымен “zu” септіктері арқылы байланысады: Die proletarische Rewolution machte vile Fausenge zu Helden.

Сондай-ақ шылаулы толықтауыш формасы жағынан өзіне ұқсас шылаулы пысықтауышпен жана-сады.

Жалпы грамматикалық категорияның маңызын зерттеу барысында шылаулы толықтауыш пен шылаулы пысықтауыштың арасындағы айырмашылықты байқауға болады. Мұны профессор В.Г. Адмони былайша атап көрсетеді: “Отношения глагола к предложенному дополнению есть отношения воздействие на предмет (в широком смысле слово), между как отношение глагола к предложенному обстоятельству лишено этогоо держания”. Мысалы: Er Kauf Geschenke fur seine Familie (Ол бала-шағасына арап сыйлық сатып алды). Er kam fureine Virtel stundenach Hause (Ол үйге жиырма бес минута келді). Мұнда қимыл-әрекеттің уақытша белгісін көрсетіп, мекен пысықтауыштың міндетін атқарады.

Ағылшын тілінде толықтауышты А.И. Смирницкий үш типке бөліп қарайды: тура, жанама және шылаулы толықтауыш. Кей жағдайда, шылаулы толықтауышты жанама толықтауыштың негізінде қарастырады. Сонымен, тура толықтауыш туралы А.И.Смирницкий: “Прямое дополнение – это дополнение, которое обозначает предмет, мыслимый как наиболее тесно связанный с процессом действия, обозначенного глаголом”, - деп тұжырым жасайды [9, 202]. He is reading a book (Ол кітап оқыды). О, shall buss a саа (Мен автомобиль сатып аламын). Ал жанама толықтауыштарды М.А.Ганшина мен Н.В.Васильевская былай деп көрсетеді: “Косвенное дополнение, обозначает лицо, на которое распространяется действие глаголов личной форме” [10, 366]. He gave him a book (Ол маған кітап берді).

Хақымды бер! Тапқан біреуін сояды, таппаған екеуін сояды. Балаға жармадан бер, аш болған шығар. Осы сөйлемдердегі хақымды, біреуін, екеуін, жармадан сөздері тура толықтауыштың қызметін атқарады” [5, 92].

Тұрлаусыз мүшелердің басым көпшілігінің морфологиялық көрсеткіші – септік жалғауы. Сондықтан тұрлаусыз мүшелерді (әсіресе жанама толықтауышқа қатысты) сөз еткенде септік жалғауларның тарихына да қысқаша тоқтала кеткеніміз жөн.

Негізінен алғанда, қазіргі септік жалғау түрлерінің бәрі де көне жазу нұсқаларында кездеседі. Бірақ олардың қазіргі әдеби тілімізде формалық жағынан да, қолданылу орны мен мағыналық, функциялық жағынан да едәуір ерекшеліктер бар. Мысалы, барыс жалғаулы тәуелдік жалғауының III жағында тұрған сөздерге тек -на, -не түрінде жалғанады (қолға, уалаятына, нөкерлерге).

Қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс септік жалғауларының сыртқы тұлғалары да, білдіретін мағыналары мен қызметтері де негізінен ұқсас болып келеді. Бұның өзі тіліміздегі септік жалғау жүйесі өте ерте кезде қалыптасып, оның сөз түрлендіру, парадигмалық шеңбері, сөйлемде атқаратын қызметі мен сөздер арасындағы грамматикалық қарым-қатынастары тұрақталып, кейін жекелеген түркі тілдерінде үлкен өзгеріске түспей келгендігін байқатады.

Септік жалғауын саралаған кезде Орхон-Енесей ескерткіштерінің жазуында да түрлі тұлғадағы қосымшалардың бар екеніне көз жеткіземіз. Мысалы; Інім Күлтегін бірлә қазғанатым. Мұнда көмектес септік “бірлә” сөзі арқылы жасалады, кейін “бірлә” сөзі -бен, -мен қосымшаларымен алмасқан. Сөйтіп, көмектес септік жалғауы кейін қалыптасып, септік жалғау жүйесіне өте кеш енді. Оның бұл ерекшелігін сырт тұлғасы да аңғартады:

- 1) сингармонизм заңына бағынбайды, жалғаулардың жуан буынды варианттары жоқ;
- 2) дыбыс үндестігіне қарай вариантталуы да ерекше.

Көмектес септіктің осындай ерекшеліктері жіктеу, сілтеу есімдіктерінің септелуінен де көрінеді: көмектес септік жалғауы тікелей түбірге жалғанбайды: мен-мені-мен, сен-сені-мен т.б. Бұл жердегі түбір мен көмектес септік жалғауларының арасындағы –ны, –ні тұлғасы ілік септік жалғауының қалдығы екендігі белгілі.

А.Н. Кононовтың толықтауышқа жанама, тура толықтауыштардың негізгі жасалу жолдарын жатқыза келіп, туралы т.б. шылаулы түрлерін жеке тұрлаусыз мүше ретінде алуының себебі – тұрлаусыз мүшелердің аясын кеңейту, яғни туралы т.б. шылаулар жеке бір сөйлем мүшесі бола алмайтығында. Сондықтан да, мұндай конструкцияны тура және жанама толықтауыштың аясында қарастыруды орынды деп білеміз.

Десек те туралы т.б. шылаулардың синтаксистік қызметі жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Мысалы, М.Дәулетов қарақалпақ тілінде хақында, туралы, жөнінде, арқылы, үшін шылаулары жанама толықтауыш қызметінде жұмсалады, яғни Бір-екі қараны сен үшін сақтап отырмын, сені үй болсындеп – дегендегі сен үшін – негізінде саған деген мағына беруіне байланысты жанама толықтауыш деуі дұрыс. Қазақ тіліндегі тура толықтауыштарды зерттеген Г.Есжанова: “Туралы шылауы қатысты тура толықтауыштар. Сонда мәнгүрт ұлына қарап Найман – Ана мен күн, күллі әлем туралы, өзі туралы атақты жоқтау жырын айтты дейді (Ш.Айтматов). Баласының басы туралы еш уақытта тырс етіп тіс жармау керек екенін шешесі сонда түсінді (Ш.Айтматов). Осы сөйлемде: ай, күн, әлем, өзі, баласының сияқты атау, тәуелдік, зат есімдер “туралы” шылауы арқылы толықтауыш жасалған. Бұл жерде ай, күн, әлем, өзі нөлдік, тәуелдік тұлғалы сөздерге туралы шылауының жалғауы мен “баласының басы” ілік жалғаулы зат есім мен тәуелдік жалғауы көмекші есімге бірдей емес. Соңғы сөздерге ілік жалғаулы сөз, алдымен, көмекші есіммен түйдекті тіркес жасап, онан кейін барып “туралы” шылауы қосылған. Сонымен “туралы” шылауы есім, кейде етістікті сөз таптарымен бірлікте тура толықтауыш қызметінде жұмсалады”, - деп өз ойын білдіреді. Мұндай пікірді “Қазіргі қырғыз тіліндегі жанама толықтауыш” атты диссертациялық жұмысты жазған А.Мырзақұлов та қолдайды, ол: “Одни послелогии как туралы, жөнінде, турасында, в сочетании со знаменательными словами могут функционировать в качестве прямого дополнения, а другие, как үшін, менен косвенными дополнениями”, - деді [7, 23].

Негізінен толықтауыш қызметін (атау септіктегі зат есімді) пайдаланатын шылауларды аналитикалық формалар деп атайды. Алайда шылаулы аналитикалық формалардың бәрі бірдей жанама толықтауыштың қызметін атқармайды. Мысалы, шылау себеп пен мақсатты көрсетіп, себеп пен мақсат пысықтауыштың міндетін атқарады.

Г.Қ. Бакубаева¹

¹Қазақстан Республикасы ҰҚК Шекара қызметі, Алматы қ., Қазақстан

ШЫЛАУЛЫ КОМПЛЕКСТЕ КЕЛГЕН ЖАНАМА ТОЛЫҚТАУЫШТАР

Аңдатпа

Бұл мақалада сөйлем мүшелері, соның ішінде шылауларға қатысты жанама толықтауыштар туралы ілім сөйлемнің синтаксистік құрылысы жөніндегі ілімнің құрамдас маңызды бөлігі болып табылатыны жөнінде сөз болмақ. Қазіргі әдеби тіліміздегі сөйлем мүшелерінің қай-қайсылары болса да, сонау ерте заманнан келе жатқан көне категориялар. XV ғасырдан бергі кезеңдегі жазба ескерткіштерде сөйлемнің қазірде бар тұрлаусыз мүшелерінің барлық түрлері кездеседі. Негізінен алғанда, ол мүшелердің тұлғалық белгілерінде де, басқа мүшелермен байланысу тәсілдерінде де айтарлықтай үлкен өзгерістер байқалмайды. Сөйлем мүшелерінің негізгі белгілері, жасалуы, тыныс белгілері туралы стиль ғылыми ой-пікірлер бірінші кезеңде жан-жақты берілген. Бұл кезеңдегі зерттеулерде сөйлем мүшелерінің жасалуы жайлы тыңғылықты пікірлер, әсіресе А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов тыңғылықты пікірлер айтып, ал 1940-49 жылдары жарық көрген еңбектерде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің екі түрлі – толықтауыш пен анықтауыш бір-бірінен ажыратылып қарастырылды. Шылау сөздерді жанама толықтауыштармен бір комплексте қарастырғанда олардың мағыналарына сүйене отырып, оның жалпы комплекстік әсерін анықталатыны берілген.

Түйін сөздер: толықтауыш, шылау, пысықтауыш, тура толықтауыш, табыс септігі, тұрлаусыз мүшелер, септік жалғау, көмектес септік, ұқсас.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде халықтар арасындағы бірлікті нығайту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, тіл мәдениетін орнықтыру мәселелеріне тоқталып: «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – Қазақстандық Отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеуін қалыптастыру», - делінген [1, 1].

Жалпы, қазақ тілінде толықтауыштардың туралы, жөнінде, жайында шылаулары арқылы жасалуы жайына А.Байтұрсынов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, Ғ.Әбуханов, Т.Сайрамбаев т.б. ғалымдар тоқталып өткен болатын. Десек те, бұл ғалымдардың арасында осы шылаулардың не тура, не жанама толықтауышқа қатысы жайлы да пікір алшақтығы бар. Мысалы, Н.Әбілқаев, М.Томанов, С.Аманжолов, Ғ. Әбуханов туралы, тақырыпты, жөнінде, жайында шылаулары арқылы жасалған толықтауыштарды жанама толықтауышқа жатқызса, М.Балақаев пен Н.Сауранбаев тура толықтауышқа жатқызады.

Н.Сауранбаев пен М.Балақаевтың пікірін Г.Есжанова өзінің “Қазіргі қазақ тіліндегі тура толықтауыштар” – деп аталатын диссертациялық жұмысында:

“Анасы туралы не білетінін сөз етті. Осы мысалдағы анасы атау тұлғалы тәуелдік жалғауы зат есімге туралы шылауының түйдектелуі арқылы тура толықтауыш жасалады. Сондай-ақ дейін (шейін) шылаулары да тура толықтауыштың тұлғасы”, - деп нақтылай түседі [2, 29].

Дейін (шейін) шылаулары да толықтауыштың жасалуына себеп болады. Бұл мәселе, ең алдымен, профессор Р.Әмір, одан кейін профессор Т.Сайрамбаев еңбектерінде айтылған болатын.

Г.Есжанова диссертациялық жұмысында: “Жапондықтар теңізде өсетін шөптердің бәрін жайын сияқты ірі су жануарларынан бастап, ұсақ моллюскаларға шейін тағамға пайдаланады (“Парасат”). Тыңдаушылардың білігін молайта түсу үшін тәпшітеп үге-шүгесіне дейін тізбектеп айтатын (Қ.Толыбаев). Осы сөйлемде ұсақ моллюскаларға шейін, бүге-шүгесіне дейін барыс жалғаулы зат есім мен шейін, дейін шылаулары бар түйдекті тіркестер кездеседі. Былай қарағанда, тіпті осы кезге дейін мұндай түйдекті тіркестерді пысықтауыш аясында қарастырып келген болатын. Форма жағынан бұлар пысықтауыштық топқа ұқсас болғанмен, сол топты сөздерге етістіктері арқылы нені? деген сұрау қоямыз. Олай болса ол сөздер барыс септік жалғауында келгенмен, тура толықтауыш болады” [3, 34] - деп жоғарыдағы авторлардың (ғалымдардың) пікірлерін қолдайды.

Сонымен, шылаудың бәрі бірдей толықтауыш бола бермейді, олардың өздеріне тән сипаты бойынша жанама септік категориясына сәйкес келетіндері ғана жанама толықтауыштың қызметін атқарады.

Қырғыз тілінің синтаксис маманы И.Д. Джакубов толықтауыштың тура және жанама түрлерін нақты көрсете келіп, олардың зат есім, есімдік, үстеу арқылы жасалатындығын көрсетеді. Автордың: “Тура толықтауыш жатыс септігі арқылы да жасалады” - деген жаңсақ пікірі де бар” [4,72]. Осы сияқты пікірлерді басқа түркі тілі мамандарының еңбектерінен де көруге болады. Мысалы, қарақалпақ тілінің маманы М.Дәулетов тура толықтауыштың табыс септігінде келетінін айта кетіп, кейде ондай қызметті қарақалпақ тілінде шығыс септігі де атқарады деп мына мысалдарды келтіреді:

У.Асланова¹

¹Әзірбайжан Мемлекеттік педагогикалық университеті

**ПРОФЕССОР ЮСУФ СЕЙИДОВ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРДЕГІ ЖҰПТАСҚАН
СӨЗДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН САЛЫСТЫРУ**

Аңдатпа

Мақалада Әзірбайжан тіл білім ғылымдарының профессоры Юсуф Сейидов ғылыми еңбектердегі жұптасқан сөздер мен сөз тіркестерін салыстыру талданады. Синтаксистік байланыстар, фразалар тараптар арасындағы қарым-қатынастардың, олардың түрлері назарға алынған. Юсуф Сейидов Әзірбайжан тіл білімінің маманы, филология ғылымдарының докторы, профессор, жетекші жоғарғы оқу орны Баку мемлекеттік университетінде ұзақ жылдар тіл білім негіздерінен дәріс оқыған, еңбек сіңірген ғылым қайраткері болып табылады. Оның жұмысы мен ғылыми-зерттеу жұмысы Әзірбайжан тіл білімінің өзекті мәселелері назар аударады. Оның докторлық диссертациясы әзірбайжан тілінің сөз тіркестеріне арналып жазылған. Сөз тіркесі оның еңбектерінің өзегі болып табылады. Фразалар Осы себепті, бұл мақалада ғалымның еңбектерінің негізінде сөз тіркестеріні беру және құрама сөздер арасындағы айырмашылықтар мен сәйкестік туралы талдау беріледі. Сонымен қатар, мақалада осы мәселе бойынша көрнекті түркітанушы тіл мамандарының танымы, оның ішінде, әлемнің басқа тіл мамандарының идеялары талданады.

Түйін сөздер: синтаксис, сөз тіркестері, Twin / Double сөздер, қарым-қатынас, байланыстар, байланыс басқару.

У.Асланова¹

¹Азербайджанский государственный педагогический университет

**СРАВНЕНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ПАРНЫХ СЛОВ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ
ПРОФЕССОРА ЮСУФА СЕЙИДОВА**

Аннотация

В статье говорится о сравнение словосочетаний и парных слов в научных трудах известного представителя Азербайджанской лингвистики профессора Юсуфа Сейидова. Доводится до внимания синтаксические контакты, отношения между сторонами словосочетаний, их виды.

Как известно, Ю.Сейидов является великим азербайджанским лингвистом, доктором филологических наук, профессором, заслуженным деятелем науки республики, который долгое время преподавал основы языкознания в ведущем ВУЗ-е Азербайджана – Бакинском Государственном Университете. Его труда и исследования посвящены актуальным проблемам Азербайджанского языка и Азербайджанского языкознания. Его докторская диссертация была написана на тему словосочетаний в азербайджанском языке. Словосочетания в его научной деятельности составляют основное направление. По этой причине, в данной статье ведется попытка проанализировать воззрения профессора о словосочетаниях, о разнице и совпадениях между словосочетаниями, парными и сложными словами на основе примеров. В то же время в статье были проанализированы мысли других лингвистов мира и в том числе выдающихся тюркологов по данной проблеме.

Ключевые слова: синтаксис, словосочетания, двойные /парные слова, отношения, контакты, управление соединениями.

Yazar bu konuya tipoloji dilbilim açısından yorum yapmıştır. Türk dillerinde etnolingvistik özelliklerden olan, çift kelime olarak adlandırılan bileşik(murekkeb) kelimelerin: el-ayak, kol-dal, dere-tepe ve b. Rus-Avrupa dil biliminde sadece sözlü nitçe ilgili olduğunu, terk dillerinde ise en önemli kelimeyaratma yöntemi olduğunu, koqnitiv dilbilimi ile bağlılığını dikkate ulaştırmıştır.

Alim kaydetmiştir ki, "Парные слова в якутском языке» makalesinde Ubryatova Y.İ. çift kelimeleri bileşik kelimeler kimi deyerlendirmiş, hatta onları adlandırmak için "çift kelimeler; çift bileşikler, çift kelime bileşimleri" gibi terimlerden de kullanmıştır [5, 297-327].

Y.Seyidov göstermiştir ki, "Kazak dilindeki frazeoloji çift kelimeler" makalesinde S. Kenesbayev çift kelimeler ifadesi ile birlikte "bileşik çift kelime birleşmeleri", "bileşik çift terkipler", "sabit frazeoloji bileşikler", "fazeoloji çift terkipler" gibi ifadelerden de istifade etmiştir.

Bu yazılara yorum yapan prof. Y.Seyidov Azerbaycan dilçiliyinde bu anlamda bileşik kelimelerin kastedildiğini daha uygun bulmuştur.

Sadece "Azerbaycan dilinde çift kelimeler" makalesinde M.Adilov istisna olarak bu tür kelimeleri "çift kelimeler" adı altında araştırmıştır. Bu kelimeler üzerine söylenmiş görüşleri özetleyerek Y.Seyidov aşağıdaki sonuçlara gelmiştir:

1. Çift kelimeler morfolojik kategoridir; yani bileşik kelimelerdir, ya da bileşik kelimelerin özel bir grubudur;

2. Çift kelimeler leksik-sintaktik kategoridir - frazeolojik birimlerdir;

3. Çift kelimeler sintaktik kategoridir - kelime birleşmeleridir.

Bilginin bu kanaatleri bu kelimelerin tabiatından doğan hususlardır. Çünkü onlarda hem karmaşık kelimelerin, hem frazeoloji bileşiklerin, hem de serbest kelime birleşmelerinin belirtilerini vardır.

Y.Seyidovun yorumlarına göre, çift kelimeler aynı kelimelerin tekrarı değildir. Bir tarafın fonetik yapısına uygun olarak uydurulmuş ikinci tarafın artırılması yolu ile düzelen kelimelerdir. Taraflardan birinin anlamı olmuyor. Taraflar kendi bağımsız vurgularını barındırıyorlar. Bazı durumlarda tarafların yerlerini değiştirmek olur: kardeş-abla // abla-kardeş ve b.

Çift kelimelerin bir grubu ayrı işlene bilmeyen kelimelerdir; çoluk- çocuk; taş- maş; adam-madam ve b.

Y.Seyidovun yorumuna göre, böyle kelimelerin kelime birleşmelerinden farkı öyle açıktır, yani bileşen tereflerden birinin leksik-lügati anlamı yoktur.

S.Caferov da bu tip kelimelerin, hem bileşik kelime, hem de kelime birleşmesi adlandırılmasına karşı çıkmıştır: "... ister böyle kelimelerin kullanım alanı, gerekse meydana gelme usulu, gerekse taraflarının kendi anlamını koruya bilmemesi onların bileşik kelime olmadığını kanıtlar" [3, 148].

Gösterdiğimiz yapıda olan kelimeler aynı kelimelerin tekrarından oluşan bileşik kelimelere benzese de, etimolojik açıdan onlarla ilgili değil. Aynı zamanda böyle kelimeler edebi dilde değil, sözlü konuşmada daha çok işleniyor, semantik açıdan bir anlam ifade ediyor.

Taraflar bir dilden diğer dile tercümede ayrı götürülüyor. Koşa kelimelerin tarafları arasındaki bağıllık o kadar sağlam olur ki, onları hatta aynı cinsli üyeler gibi sadalama intonasyonu ile telaffuz etmek mümkün olmuyor. Bir kelime şeklinde telaffuz edilir ve arasında defis işareti koyuluyor.

Y.Seyidov çift kelimelerin bileşik kelime, ya da kelime birleşmesi adlandırılmasına kesin şekilde yorum yapmış ve bu açıdan başka dilbilimcilerin görüşlerine saygıyla yanaşmıştır. O, A.Kulamovun fikirlerini de analiz etmiştir. A.Kulamov yazıyordu: "Koşa kelimeler kendi anlam ve biçimsel özelliklerine göre adi bileşik kelimelerden ciddi şekilde farklıdır. Çünkü onlar hala tamamen karmaşık bir kelimeye çevrilmemişler. Aynı zamanda onlara birleşik kelime ifadesi de uygun gelemmez " [6, 112].

M.İ.Privalova da bu tip kelimeleri birleşik kelime-murekkeb kelime adlandırmanın aleyhine olmuştur.

Kaynakça:

- 1 Сердалы Б.К. Основные типы медиатекстов //Вестник Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая. – серия филологические науки. - № 1 (51). – Алматы, 2015. – С. 240-243.
2. Seyidov Y. Azerbaycan dilinde kelime bileşikleri. – Baku: ADU, 1992. – 406 s.
3. Seyidov Y. Seçilmiş eserleri. - IV-X ciltler. – Baki, 2011. – 551 s.
4. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения // Известия АН СССР, литература и язык, т. IV, выпуск 5. – М., 1949. – 185 с.
5. Убрыатова Я.И. Язык и мышление. – XI. – М.-Л.: 1948. – 327 с.
6. Гулямов А. О правописании сложных слов в современном узбекском языке // Ташкент, «Ученые записки» - Вып.2. – 1954. – С. 5-12.

Böylece, Şerbaya göre “железная дорога, общая тетрадь, зубная раста, красное вино...” ve b. kelime bileşiklerini murekkeb kelime hesap etmek gerekir ” [4, 182].

Şerbanın bu fikrini Y.Seyidov doğru bulmamış, kabul etmemiş ve söylemiştir ki, bilim adamı birleşik kelimelerle kelime birleşimleri arasındaki farkı dikkate almamış, onların sınırlarını tespit edememiştir. Bu ise bilimde ciddi yanlışlıklara yol açmıştır.

Y.Seyidov bu konuda M.Hüseynzadenin fikrine esaslanarak, I ve II tür kelime birleşimleri ve bu yapıya uygun oluşan mürekkeb kelimeleri karşılaştırmış, onların benzer ve farklı yönlerini açıkça anlatmıştır.

Bu tür bileşik kelimelerin bur vurğuya sahip olduğunu, toplanmasında, hallanmasında, kimliğe göre değişmesinde ve diğer konularda kelime birleşmesinden farklılığını dikkate ulaştırmıştır.

Ayrıca Y.Seyidov sintaksisin bu önemli konusunda M.Adilovun "Çağdaş Azerbaycan dilinde bileşik (murekkeb) sözcükler", A.Alekperovun "Çağdaş Azerbaycan dilinde bileşik fiiller" adlı tadqiqatında da karşılaştırmalar yapıldığını dikkate ulaştırmıştır.

Kelime birleşimleri ve birleşik sözcükler hakkında söylenmiş fikirleri genelleştirerek Y.Seyidov aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştır:

1. Kelime birleşimlerini oluşturan kelimeler - birleşimlerin tarafları leksik-semantik bağımsızlığını korur [2, 51].

İşte bu tarafına göre bileşiklerde eşyalar, eşyalar ve belirtiler, eşyalar ve hareketleri bildiren ilişkiler kendi ifadesini bulur. Kelime birleşiminden farklı olarak bileşik kelimelerde kelimeler kendi anlamını korumayı bilmiyor. Onlar ayrılıkta ifade ettikleri anlamı ya tamamen, bazen de kısmen yitirir.

2. Kelime birleşimlerinin taraflarına formal şekilde olsa da, ayrıca soru sormak mümkündür.

Not. Her ne kadar kelime birleşimleri daha çok cümlenin bir bileşik murekkeb üyesi olarak görev görür. Taraflar, önceki, gerçek sözcük anlamlarını saklamış olur. Örneğin,

Vatanı korumak kutsal görevimizdir.

Cümlede “vatanı korumak” - kelime birleşimi - fiili birleşme - mastar birleşmesidir, cümlenin bileşik öznesi işlevini oluşturur, yani birlikte bir cümle üyesi olsa da, taraflara ayrılıkta soru vermek mümkündür:

Ne etmek? - Korumak; nereyi? - Vatanı.

Bu istikamette yavaşça "korumak" kelimeü birleşmenin haberi, "vatanı" kelimesi ise birleşmenin resmi tamamlığını ifade ediyor. Fakat modern Azerbaycan edebi dilinin yasalarına göre, mastar bileşmesi taraflarına ayrılmamalı ve birlikde cümlenin bir murekkeb üyesi (özne, nesne, yüklem) olmalıdır.

3. Kelime birleşimlerinin tarafları arasındaki kelimedizimsel ilişkiler kendini açıkça gösterir ve gramer vasıtalarla gerçekleşiyor.

Örnek olarak fikrimizi kanıtlamak için diyebiliriz ki, "Vatanı sevmek" birleşmesinde hal eki ile gerçekleşen yönetim ilişkisi bariz şekilde kendini hissettirmektedir.

1. **Vatana** (idare) → geldim, imana geldim.

2. **vatanı** (idare) → sevmek.

3. Kürbette Han olunca

Vatanında (idare) → dilen, gez

4. **Vatandan** (idare) → gelen haber bizi çok sevindirdi ve b.

Verilen örnekler de yukarıda söylediklerimizi net şekilde temsil eder. Fark ise sadece "Vatan" kelimesinin ismin çeşitli durumlarında işlenmesidir. Birinci cümlede yönelme, ikincide belirtme, üçüncüde mekan bildirmesi, dördüncü cümlede ise çıkışlıq halde işlenmiş vatan kelimeyi fiillerle idare edilmiştir.

Fakat herhangi bir mürekkeb kelimedede, "ayçiçeği, incesanat" ve s. mürekkeb kelimelerinde ise ilişkiler (kontrol, yaklaşım) gizli biçimdedir, zayıflamış şekilde yansımıştır. Çünkü bileşik kelimeler bir vurğuya sahip olur, grafik yöntemden de bileşik sözcükler bitişik, kelime birleşimleri ise ayrı yazılır, her kelimenin kendi vurgusu olur.

4. Kelime birleşimlerinin tarafları kendi dinamikliyini korumayı başarır.

Yeri geldikçe, başka kelimelere de katılıp yeni yeni bileşimler, terkipler meydana getirebiliyor. Bu husus Y.Seyidovun düşüncesine göre, mürekkeb kelimelerin taraflarına ait olamıyor, bu durumda başka bir kelime ile ilişkiye girerek aynı tip mürekkeb sözcük meydana getiremiyor [2, 53].

Y.Seyidov kelime birleşmelerini bileşik kelimelerle ve bileşik isimlerle de karşılaştırmış, onların arasındaki benzer ve farklı yönleri detaylı olarak aşağıdaki şekilde analiz etmiştir.

I. Kelime birleşmeleri ve çift kelimeler:

G.S. Asgarova¹, N.K. Matbek²

¹Abay Kazakh National Pedagogical University,

²Al-Farabi Kazakh National University

NATIONAL LANGUAGE POLICY IN TURKMENISTAN

Annotation

Article discussed the formation of the national language policy and original writing in Turkmenistan. It was reported Soviet authorities rule of Russian language cases based on the corrective measures. Article is about after the declaration of independence of the Republic of Turkmenistan, the country is settled the principles of a new national language policy, the transition to the brotherly people of Turkish and Azerbaijan inscriptions in Latin script Turkmens were motivated to carry out the reform of the alphabet. Moreover it was analyzed Cyrillic Turkmen language phonetic features weren't conformed, the official authorities of the independent Turkmen national Stalinist totalitarian system cleanse the Russian writing, wishing Turkic nations became into a writing space. Article is analyzed the features of the reforms and a fundamental feasibility of the reform of the national policy of Turkmenistan.

Key words: language policy, the Turkmen inscription, Latin alphabet, dialect, term, the national language, Turkic languages.

МНПТИ 16.01.09

Ü.Aslanova¹

¹Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, c.Baku, Azərbaycan

PROF. Y.SEYDOVUN BİLİM YARATICILIĞINDA ÇİFT KELİMELER VE KELİME BİRLEŞİMLERİ

Abstract

The article is well-known representative of Azerbaijani linguistics prof.Y.Seyidov's opinion was said about syntax. As you know, Seyidov is a great Azerbaijani linguist, doctor of philology, professor, honored scientist of the republic, who for a long time taught the basics of linguistics at the leading university in Azerbaijan - the Baku State University. His work and research are devoted to the actual problems of the Azerbaijani language and Azerbaijani linguistics. His doctoral dissertation was written on the topic of word combinations in the Azerbaijani language. Phrases in his scientific work are the main direction. For this reason, this article attempts to analyze the views of the professor on phrases, the differences and coincidences between phrases, paired and complex words based on examples. At the same time, the article analyzed the thoughts of other linguists of the world, including outstanding Turkologists on this issue.

The word combinations and interesting topics of syntax, syntactic relationship between the parties and types of compound words and word combinations, similar and different characteristics between the paired words brought to attention, samples were analyzed.

Key words: syntax, word combinations, double words, relationship, connection management, approach, coordination to compromise.

Belli bir hakikatdır ki, kelime birleşimleri dil birimleri arasında önemli yer almaktadır [1, 243]. Kelimenin tarihi kategori adlandırılan prof. Yusuf Seyidov kelime birleşimlerinin anlamının kelimedeki çok farklı olduğu fikrini kabul ediyordu: "Ama kelimenin anlamı anlaşılır değilse, o zaman kelime birleşmesinin de anlamı başa düşülmez", - fikrine esaslanarak, böyle bir kanaate varmıştır ki, kelime birleşiminin anlamı onu oluşturan kelimelerin anlamının sadece geneli olmayıp, leksik-semantik anlam ilişkilerinin ifadesi, umumleşmiş vaziyetidir ve mahiyetine göre de kelimedeki farklıdır [2, 46].

M.Adilovun, S.Caferovun görüşlerine dayanarak, Y.Seyidov hesap etmiştir ki, mürekkep kuruluşlu kelimecükler de kelime birleşmelerine olarak şekillenir [3]. Birleşimlerin tarafları arasındaki kelimedüzümsel ilişkiler bileşik kelimelerin oluşumunda da önemlidir. İşte bu tarafına göre bileşik kelimeleri gruplamak mümkündür.

Y.Seyidov 1951 yılında Bakü'de yayınlanmış "Azerbaycan dilinin grammatikası" eserinde, ayrıca Mirza Kazım beyin ve Akad. L.V.Şerbanın sözcük ve birleşmeye ait görüşlerine yorumbildirmiş, onların da mürekkep kelimelerle kelime birleşmelerini karıştırdığını, yanlışlıklara yol verildiğini söylemiş ve göstermiştir ki, bu kaynaklarda "boşuna konuşan adam, aklına geleni konuşan çocuklar ve b. bileşikler mürekkep sözcükler sırasında verilmiştir".

Akad.L.V.Şerbanın ise böyle bir fikrine yanıtlamıştır: "Kelime birleşiminin resmi (formal) söyleme ihtiyacı yoktur, sadece, oluştuğu kelimelerin manasının toplamından artık anlam ifade ettiğine göre kelime grubundan farklı her bir sintaktik grup mürekkep kelime olabilir.

әліпби реформасы елдегі этносаралық жағдайға кері әсер етті; кириллицамен жазылған тарихи-мәдени мұралар уақытында аударылмады; ересектер үшін бұл әлібиді меңгеру өте қиынға соқты [4].

Ал осы аталған реформасының ұтымдылығы туралы мыналарды атауға болады: жаңа әліпбиде түрікмен тілінің ұлттық фонетикалық ерекшеліктерінің ескерілуі; әліпби реформасының негізінде түрікмен тілінің қолданыс аясын кеңейді; жаңа орфографиялық ережеге негізделіп жер-су аттары түрікмен тіліне ауыстырылды; ең ұтымдылығы кірме сөздермен ғылыми-техникалық терминдердің айтылу мен жазылуы түрікмен тілінің дыбыстық табиғатына негізделуі; осы реформа арқылы түрікмен халқының түркілік ұлттық бірегейлікке қол жеткізуі; жаңа әліпбидің негізінде әлемдік ақпараттық-қарымқатынастың кеңестік жетістіктерін пайдалануға зор мүмкіндік алды; сонымен қатар осы реформа нәтежесінде халықтың саяси сауатылығы артты.

Қоғамдық-саяси дамудың, техника, ғылымда қол жеткен табыстары қоғамдық-саяси өмірдегі, ғылым мен техника саласындағы түрікмен тілі лексикасын үздіксіз байытуда. Түрікменстан Республикасында жүргізілген елеулі терминологиялық жұмыстар нәтижесінде көптеген терминологиялық сөздіктер мен арнайы зерттеулер жарыққа шықты.

Латын алфавитіндегі ғылыми-техникаға арналған терминдер: физика-математика, әскери, қоғамдық-саяси терминдер 30-жылдары жарыққа шықты. Ал 40-жылдары құрастырылған сөздіктер іс жүзінде қазірге дейін қолданылып келеді. Аталған сөздіктерді кезінде Түрікменстан ҒА Тіл білімі институтының тілші ғалымдары құрастырған.

Арнайы терминологиялық сөздіктерден өзге түрікмен лингвистері терминологиялық жұмыстардың теориясы мен практикасы бойынша арнайы зерттеулерді жарыққа шығарды. Терминология мәселелері бойынша басқосулар мен конференциялар да өткізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Алдашева А., Сүлейменова Э., Авакова Р. Түркі тілдері. Хрестоматия-оқулық. – Түркістан: ХҚТУ баспасы, 2004. – Б. 62-63.

2 Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы / Ред. алқа: К.Ш. Хұсайын, Ә.Нысанбаев, К.Н. Бұрханов, С.А. Қасқабасов, М.Қ. Әбусейітова, Н.Қ. Нұрланова, М.Айдарханов, С.Құнанбаева. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

3 Смайыл Е. Ұлт тірегі – тіл. (М.Құлмұхамбетпен сұхбат) // Егемен Қазақстан, – 14 мамыр, 2003.

4 Қайдарова Г.К., Сүгірова С.Е. Дыбыс тіркестерінің мәтін құраушы тілді бірлік екендігі жайында қарастыруы // Абай атындағы ҚазҰПУ-ың Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №2 (56). – Б. 84-89.

Г.С. Аскарова¹, Н.К. Матбек²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В ТУРКМЕНИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются политика национального языка и формирование письменности в государстве Туркменистан. Даются сведения о принятых мерах по развитию туркменского языка и устранению последствий сложившихся ситуации во время существования Советской власти. После провозглашения независимости Туркменской Республики, под влиянием перехода письменности родственных туркских и азербайджанских народов на латинскую графику, была принята реформа и определены принципы по проведению национальной языковой политики. В работе говорится о том, что из-за не соответствия кириллицы фонетическим особенностям туркменского языка, официальная власть Туркменистана приняла решение об отказе от русской письменности, введенной сталинской тоталитарной системой и о переходе к единому пространству письменности с братскими народами. Языковая политика государства Туркменистан рассматривается в контексте с историей перехода на латинскую графику туркоязычных народов. Дается подробный анализ политике национального языка и особенностям проведенной реформы в Туркменской Республике.

Ключевые слова: языковая политика, алфавит, туркменская письменность, латынская графика, диалект, термин, государственный язык, туркские языки.

1995 жылы Түрікменстанда жүргізілген халық санағы түрікмендердің елдегі негізгі мемлекет құраушы ұлт екендігін айқындап берді. Бұл Түрікменстанның ұлттық саясаттағы іргелі реформаларды жүргізуге демографиялық ахуалдың жағымды болып табылатынын көрсетті. Соған қарамастан елдегі орыс диаспорасының орыс тіліне екінші мемлекеттік тіл мәртебесін сұрау талабы тоқтамады. Дегенмен бұл саяси талап үкімет тарапынан бірнеше рет қанағаттандырылмады. 1996 жылдың маусымынан бастап Түрікменстан басшылығы географиялық атаулар мен адам есімдерін жазудағы түрікмен тілінің орфографиясын орыс тілді БАҚ мәтіндері мен ресми құжаттарда қолданудан бас тартты. Түрікменстанда орыс тілінде шығатын газеттерде астана атауы Ашгабад емес, қайтадан Ашхабад болып жазыла бастады. Зерттеуші Б.Сахариев түрікмен әліпбиі туралы: «Мұнда қосымша белгілер қолданылады. Дегенмен латынның Q, X, V әріптері пайдаланылмаған. Бұл әліпбиде 30 әріп бар. Бұл іс жүзінде пратикалылығымен бізге тиімді болып келеді» [2, 244] – деген тұжырым жасайды.

1997 жылы 1 қаңтардағы Түрікменстан президентінің жаңа әліпбиге көшу жұмыстарын аяқтау туралы Жарлығы латын графикасына көшу мәселесінің тек қана лингвистикалық емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси сипаты зор мәселе екендігін аңғартты. Жалпы алғанда, Түрікменстандағы әліпби реформасын жүргізуге қатысты мынадай шаралар жүргізілді:

1) Ұйымдастырушылық іс-шаралар: жаңа әліпбиді зерделеу мен насихаттау жөніндегі ұйымдастыру комитеттері мен комиссияларын құру; жаңа әліпбиді насихаттау; әліпбиді үйрету жөніндегі курстар ұйымдастыру; жаңа әліпбидің әріптері бейнеленген күнтізбелер шығару; ресми бланкілер, кестелер мен өзге де құжаттарды жаңа әліпбиге көшіру; көрнекі ақпаратты, қала, көше және т.б. атауларын жаңа әліпбиге көшіру; жарнамалық ақпараттарды жаңа әліпбиге көшіру.

2) Ғылыми-әдістемелік және оқыту базасын құру іс-шаралары: әріптердің үлгілерін әзірлеу мен жариялау; баспаханалық техниканы әзірлеу; оқу, қалталық сөздіктерді шығару; оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеу; фонетика, лингвистика, терминология, синтаксис және т.б. бойынша көптомдық материалдар құрастыру.

3) Материалдық-техникалық және қаржылық қамтамасыз ету іс-шаралары [2, 121]. Яғни жоғарыда көрсетілген іс-шаралардың барлығы түрікмен халқының жазуын латын әліпбиіне ауыстыруға негізделген.

Сонымен қатар осы ұстанымның барлығы «түрікмен тілінің дамуы дамуы – түрікмен ұлтының дамуы» деген идеологиялық қағидаға сәйкес жасалған сияқты. Соның айқын көрінісі ретінде ұлттық фонетикалық жүйесі орыс тіліне негізделінген әліпбиді түрікмен тілінің дыбыстық және жазу ерекшеліктеріне сәйкес қайта жасақтап, оның графикалық негізі ретінде кириллицадан бас тартып, түркі халықтарының тілдерін бейнелеуге жақын келетін латын графикасына көшуі.

1990 жылдардан бастап түрікмендердің ұлттық сана-сезімінің күшеюі Түрікменстан мемлекетінің ұлттық тарихи дамуын мақсатты түрде кеңестік сәйкестіліктен түркілік сәйкестілік арнасына ауыстырды. Жаһандану дәуіріндегі түрікмендердің ұлттық идеология саласындағы іс-әрекеттері, негізінен, қоғамдық қатынастардың барлық саласында мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге және әліпбиді реформалауға бағытталды. Ал бұл реформалар өз кезегінде Түрікменстанда құрған орыс тілі мен орыс мәдениетінің арылуға алып келді.

Бұрынғы бодан елдер егемендікке қол жеткізген кезде отарлықтың кез келген атрибутын лақтырып тастап, ұлттық идентификацияға ұмтылады. Адамзат тарихында тіл коммуникация құралы ғана емес, саяси, экономикалық өктемдіктің де құралы болып келгені бесенеден белгілі» [3] – деген пікір кеңестік кезеңде өмір сүріп, өз тәуелсіздігін алған түркітілдес мемлекеттердің барлығына тән болды. Оған дәлел кеңестік жүйенің құрамындағы түркі халықтары 1990 жылдардың басында-ақ әліпби реформасын жүргізуі ұлттық бірегейлікпен байланысты.

Түрікменстандағы латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшу реформасы толығымен 2000 жылы аяқталды. Жаңа түрікмен әліпбиін іске асыру жөніндегі комиссия 1999 жылы бастапқы жобадағы әліпбиді өзгертіп, 30 әріптен тұратын түрікмен әліпбиін бекітті. Түрікменстан латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшу жөніндегі келісімді қолдап, оны іске асырғанымен, түркі халықтарына ортақ дыбыстарды бір әріппен таңбалау жөніндегі ұстанымды жүзеге асыра алмады. Осының әсерінен, түрікмендердің орыс тіліндегі «ц» дыбысын орыс немесе шетел сөзінде кездескен жағдайда латынның «z» әрпімен белгілеу жөніндегі шешімі өзбектердің саяси-лингвистикалық ұстанымымен үйлесті. Түрікменстандағы латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшу кезінде бірқатар кемшіліктер де болды: олар түркі халықтарының тілдеріне ортақ дыбысты бір әріппен таңбалау жөніндегі қағидалар іске аспады; әліпби реформасы белгіленген мерзімде аяқталмады;

1991 жылғы 27 қазанда Түрікменстан Республикасының тәуелсіздігі туралы Декларация қабылдағаннан кейін елде тіл саясатын жүргізудің жаңа ұлттық қағидаттары белгіленді. Туысқан түрік және әзірбайжан халықтары жазуларының латын графикасына көшуі түрікмендердің де әліпби реформасын жүргізуіне түрткі болды. Оның үстіне кириллица түрікмен тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне толық жауап бермейтін. Түркияда 1990 жылдардың басында түркітілдес халықтардың жазуларын латын графикасы негізіндегі ортақ түркі әліпбиіне көшіру жөнінде бастама Сапармұрат Ниязов басқаратын Түрікменстан мемлекетінің әліпби өзгерту туралы шешім қабылдауына ықпал етті. Қоғамдық-саяси ортадағы бұл жағдай мерзімді баспасөз бетінде әліпби жөніндегі жарияланымдардың негізгі тақырыбына айналды. Елде латын графикасына көшу және кириллицада қалу ұстанымдарының айналасында түрлі көзқарастар орын алды. Латын графикасына көшкен өзге түркітілдес елдермен салыстырғанда байқалған бір ерекшелікке Түрікменстанның латын графикасына көшуде араб жазуын жақтаушылардың болмауын айтуға болады. Ресми билік тәуелсіз Түрікменстанның ұлттық жазуын сталиндік тоталитарлық жүйе енгізген орыс жазуынан тазартып, түркі халықтарымен бір жазу кеңістігінде болуды қалады.

Осы кезеңдегі жағдай туралы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің бастамасымен құрылған экспедициялық топ мүшелері: «Кириллицаға қарағанда латын жазуының артықшылықтары туралы айтыс пен түрікмен тілінің төл дыбыстарын қандай әріппен таңбалау жөніндегі пікірталастар болды.

1993 жылы 12 сәуір күні Түркия Президенті Түрғұт Озал Ашхабадқа ресми сапармен келген кезде Ниязов оған ерекше сыйлық – республикада латын әліпбиін енгізу туралы Жарлықты ұсынды. Мұнда «Тазе Түрікмен Әліпбиі» («Жаңа түрікмен әліпбиі») деп аталатын латын жазуы осылайша түрікмен тілінің графикалық негізіне айналды. Түрікменстан Парламенті бұл жарлықты 1993 жылдың мамырында бекітіп, 32 әріптен тұратын латын әліпбиіне көшуді аяқтау мерзімін 1996 жылдың 1 қаңтарына дейін белгіледі.

Келесі президенттік Жарлық 1993 жылы 25 маусымда қабылданып, оған сәйкес алға қойылған мақсатқа қол жеткізудің кең көлемді бағдарламасын жүзеге асыру басталды» [2, 120], - деп баяндайды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Түрікменстанда орыс тіліне екінші мемлекеттік тіл мәртебесін беру жөніндегі идеяны орыс диаспорасы өкілдері қозғағанымен, бұл мәселе Түрікменстан билігі тарапынан қолдау таппады.

Түрікменстанның ұлттық саясатындағы идеологиялық жұмыстар, оның ішінде тіл саясатындағы әліпби реформасы елдегі орыстілді диаспора өкілдерінің алаңдатушылығын тудырды. Оған қоса, тоқсаныншы жылдардың басында орыс тілінде білім беретін мектептер саны күрт қысқарды. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтумен қатар елдегі авторитарлық режим мен білім саласындағы тілдік шектеулер салдарынан көптеген диаспора өкілдері өздерінің тарихи отандарына кетулеріне мәжбүр болды. Әсіресе елде славян ұлтының өкілдері үдере көшті. 1992 жылдан бастап Түрікменстанда өмір сүретін өзге этнос өкілдерінің ұлттық мәдени орталықтарын құруға тыйым салына бастады. Бұл жағдай елдегі этносаралық ахуалды тіпті күрделендіріп жібереді. Түрікмен басшылық идеология мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен насихатталды. Елде шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысына тыйым салынып, ғылым мен техниканың жетістіктері, атап айтқанда, интернетті қолдану халықтық қолдауға ие болмады.

1993 жылдың 23 сәуірде Түрікменстан Президенті Сапармұрад Ниязовтың Жарлығымен жаңа түрікмен әліпбиіне көшу жұмыстарымен айналысқанының негізінде Мемлекеттік ұйымдастыру комитеті құрылды. Оның құрамына лингвист-ғалымдар мен мемлекеттік орган өкілдерінен тұратын 14 адам мүше болды. Комитет жұмысына Президенттің өзі төрағалық етті. Ұйымдастыру комитеті елде латын графикасына негізделген жаңа әліпбидің жобасы мен оған қатысты пікірлерді баспасөзде жариялап отырды. 1994 жылдың 29 қыркүйегінде Түрікменбасшының «Түрікменстандағы білім беру мекемелерінің жаңа әліпбиге көшуі туралы» Жарлығына сәйкес барлық буындағы оқу орындары латын графикасы негізіндегі Түрікмен тілінің жаңа әліпбиін үйренуге және осы әліпбимен жазылған оқулықтарды пайдалануға кірісті. Барлық мемлекеттік мекемелер мен бұқаралық ақпарат құралдары жаңа әліпбиге тездетіп көше бастады. Себебі 1993 жылы жарияланған Президент жарлығына сәйкес латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу мерзімі 1996 жылы аяқталуы тиіс болатын. Алайда, елде орын алған қаржылық дағдарысқа байланысты әліпби реформасы белгіленген мерзімде аяқталмады. Соған қарамастан Түрікменстан үкіметі жаңа әліпбиге көшу реформасын жалғастыра берді.

K.R. Aliyeva¹

¹Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

GENDER PARITY IN THE RELATIONS OF ETHNOGRAPHIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF NATIONAL LIFE, THEIR TRADITIONS AND CUSTOMS

Abstract

The article describes the phraseological units of a gender perspective, as reflected in the phraseology of our language system. The article was analyzed in the lingvo-cultural direction of modern scientific linguistics. Results of the study these phraseology on the background of Azerbaijan Ethnography show their direct relationship with national traditions, rites and customs of the marital relationship of our people, as well as Turkish and Eastern nations. Phraseological unit capable of expressing not only formed in the representation of the people of gender stereotypes, criticizing the negative traits and traditions practices suffered by the impoverished family. Custom sororate took place in Europe and Africa. This gives us reason to believe that such marriages existed not only in the East, but also in the universal marital unions. Though in Azerbaijan denied the existence of marital unions sororate that is enforced marriage, studies phraseological units, reflecting the various aspects of everyday life of the people, contributed to the identification of its negative sides. Based on the above it can be concluded that the majority of phraseological units with value of gender are widely place in phraseological system of Azerbaijani language. They appeared on the basis of our national traditions, customs and rituals, formed as a result of mental representations of the people.

Key words: sororate, marriage, mentality, ethnography, traditions, rituals, customs, idioms, gender, culture.

FTAXP 16.21.31

Г.С. Аскарова¹, Н.К. Матбек²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ТҮРІКМЕНСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТІЛ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада Түрікменстан мемлекетінің ұлттық тіл саясаты мен төл жазуының қалыптасуы қарастырылады. Кеңестік биліктің орыс тілінің үстемдігіне негіздеп қалыптастырған жағдайларын түзету шаралары қозғалады. Түрікменстан Республикасы тәуелсіздігі жарияланған соң елде тіл саясатын жүргізудің жаңа ұлттық қағидаттары белгіленді, туысқан түрік және әзірбайжан халықтары жазуларының латын графикасына көшуі түрікмендердің де әліпби реформасын жүргізуіне түрткі болғандығы айтылады. Оның үстіне кириллица түрікмен тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне толық жауап бермегендігі, ресми биліктің тәуелсіз Түрікменстанның ұлттық жазуын сталиндік тоталитарлық жүйе енгізген орыс жазуынан тазартып, түркі халықтарымен бір жазу кеңістігінде болуды қалағандығы сараланады. Түрікменстан мемлекетінің тіл саясаты түркі тілдері жазуын латыншаға көшіру тарихымен байланыста қарастырылады. Мақалада жазу реформасының ұтымдылығына, ұлттық саясаттағы іргелі реформаларды жүргізу ерекшеліктеріне нақты талдау жасалынады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, әліпби, түрікмен жазуы, латын графикасы, диалект, термин, мемлекеттік тіл, түркі тілдері.

1990 жылдардың басында латын графикасына көшкен түркітілдес елдердің бірі – Түрікменстан. Кеңес үкіметі тұсында түрікмен тілі мен жазуы түркі халықтары тәрізді орыс тілі мен жазуының ықпалында болды. Біраз жыл басқа кеңес үкіметі құрамындағы халықтар сияқты Түрікменстандағы ресми іс қағаздар мен мемлекеттік органдардың жұмысы орыс тілінде жүргізіліп, бұл жағдай түрікмен тілінің қолданыс аясының тарылуына алып келді.

Кеңестік биліктің орыс тілінің үстемдігіне негіздеп қалыптастырған жағдайды түзету Түрікменстанда 1990 жылдан бастау алды. Дәл осы жылы Түрікменстан Жоғары Кеңесінің «Тіл туралы» Заңына сәйкес елде түрікмен тілі – мемлекеттік тіл болып жарияланды. «Түркі тілдері» хрестоматиясында: «Түрікмен тілі – түрікмен халқының ұлттық тілі және Түрікмен Республикасының мемлекеттік тілі. Түрікмен тілі оғыздардың батыс тайпа тілдері негізінде қалыптасқанымен, өзінің даму барысында қыпшақ тілдерінің кейбір белгілерін қабылдаған. Негізгі диалектілері теке, жаумыт, ерсары, салыр, сарық, чаудор т.б. Ставрополь өлкесіндегі түрікмен диалектісін «трухмен тілі» деп атау дәстүрі бар. Көне түрікмен әдеби тілі, негізінен, поэзия тілі болды. Қазіргі түрікмен әдеби тілі текин (теке) диалектісі негізінде қалыптасқан» [1, 75], – деген мәлімет берілген.

же выдвигает много требований, то между семьями уже закладывается основа неприятных отношений. Со дня прихода невестки в дом жениха, неприятные отношения, начавшиеся в период ее обручения, переходят, в неприязнь к ней, невежливое обращение [17]. Обратим также внимание на фразеологизм, выражающий непосредственное отношение М. Зейналовой «Семья жениха терпит до свадьбы, а невестки – до смерти», «Сваты все выносят до женитьбы, а выдавший свою дочь до смерти» [18; 141]. «Корми долгие годы, сама вдоволь не ешь, сама не одевайся, а одевай ее, а затем какой-нибудь чужак засватает, еще станет упрекать, что это мы взяли вашу дочь. Да, просветятся глаза мои. Запомните, если мою дочь взяли замуж, то выражение «Семья жениха терпит до свадьбы, а невестки до смерти» ко мне не относится [19; 28].

Таким образом, была исследована одна из основных областей языка, фразеология, характерной чертой которой является ее антропологическая ориентированность [20, 5]. На основе вышесказанного можно сделать вывод, что большинство фразеологических единиц с гендерным значением получили широкое место во фразеологической системе Азербайджанского языка. Они появились на основе наших национальных традиций, обычаев и обрядов, сформировавшихся в результате ментальных представлений народа.

Список использованной литературы:

- 1 Самарина В.С. Гендер во фразеологии: когнитивно-лингвокультурологический аспект. Авторефер. дисс. канд. филол. наук. – Ставрополь, 2010.
- 2 Этнография Азербайджана. – В 3-х томах. – под редакцией З. Буниядзаде. – Баку: Восток-Запад, 2007. – 384 с.
- 3 Мультимедия Кремля. – М., 2001. – 184 с.
- 4 Вопросы терминологии. – Баку: Наука, 2014. – 207 с.
- 5 Буниядова Ш.И. Азербайджанская семья средних веков. – Баку: Наука, 2012. – 384 с.
- 6 Пашаев Г. Жанры Каркукского фольклора. – Баку: Наука, 2003. – 320 с.
- 7 Алиев А.Т. Семейный быт Грузинских азербайджанцев начала XIX-XX веков (историко-этнографическое исследование). – Баку: Наука и образование, 2012. – 156 с.
- 8 Юсифов М.И. Основы фонетики Азербайджанского языка. – Баку: Наука и образование, 2012. – 320 с.
- 9 Надир Р. Рожденные огнем. – Баку, 2013. – 73 с.
- 10 Шыхлы И. Избранные произведения. – В двух томах. – Том 1. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 400 с.
- 11 Кечарли Ф. Подарок детям. – Баку: Восток-Запад, 2013. – 172 с.
- 12 Пословицы / собрал А. Гусейнзаде. – Баку, 1949. – 150 с.
- 13 Журнал «Молла Насреддин». – 2000. – № 14. – 25 с.
- 14 Собрание Фарзаны М.Г. // Наука и образование, 2013 – 59 с.
- 15 Чеменземинли Ю.В. Произведения в трех томах. – 2-ой том. – Баку: Пресса Евро-Азии, 2005. – 360 с.
- 16 Рагимов С. Избранные произведения. – в 2- томах. – 2-ой том. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 288 с.
- 17 Зейналова М. Ментальные корни семейных неурядиц в азербайджанских семьях // журнал «Топлум», 2012. – №1. – С. 1-3.
- 18 Пословицы и поговорки в Азербайджанской культуре // Сборник пословиц и поговорок Шахрияра Рахнамайяна и Вахида Ганиева. – Баку, 2002. – 35 с.
- 19 Тахир У. Лицом к аду. – Баку: 2004. – 212 с.
- 20 Абаева М.К. Концептосфера интеллектуальной деятельности (на примере соматических фразеологизмов) // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Филологические науки». – Алматы, 2015. – № 4 (54). – С. 5-8.

К.Р. Алиева¹

¹Гянджа мемлекеттік университеті, Гянджа қ., Әзірбайжан

ХАЛЫҚТЫҢ ТҰРМЫС САЛТ-ДӘСТҮРДІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАЗМҰНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР МЕН ГЕНДЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Мақалада фразеологиялық бірліктің сипаттамасы гендрлік аспект, тілдің фразеологиялық жүйесі негізінде қарастырылады. Қазіргі кездегі лингвомәдени бағытта сараптама жасалады. Әзірбайжан этнографиясындағы фразеологизмдердің зерттеу нәтижелерін ұлттық дәстүрлермен, неке қарым-қатынаспен ұштастырғанда тілдік табиғаты айқындалады. Фразеологиялық бірліктер – қалыпқа түскен гендрлік стереотиптер.

Некенің тек Шығыс елдерінде ғана емес, әмбебап неке одақтарында болғандығын ұйғаруға негіз береді. Бұл салт – ұлттық дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың негізінде қалыптасқан халықтық менталитеттің көрінісі.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде гендерлік қарым-қатынасқа байланысты фразеологиялық бірліктер әзірбайжан халықтарының тілінде үлкен мәнге ие.

Түйін сөздер: әменгерлік, неке, менталитет, мәдени лингвистика, этнография, дәстүр, әдет, кенендік, фразеологизм, гендер және мәдениет.

собна заменить лексему «Мужчина в шапке способен заботиться о своей семье». (Гер. 2;13). «Выдай дочь не за того, у кого есть дом, а за того, кто ходит в шапке» [8; 2;24;103;14;210; 320;217]. «Пусть джигит мой будет джигитом, а дом у него будет крошечный» [2; 149].

Вернувшись к вопросу сопоставления антитезы во фразеологизмах, следует добавить, что в данных выражениях особое внимание обращается на наличие у юноши таких качеств, как честь, достоинств, мужеств, решительности, умения быть хорошим семьянином.

Фразеологические единицы способны выражать не только сформировавшиеся в представлении народа гендерные стереотипы, критикующие отрицательных черт традиций и обычаев, от которых страдали обедневшие семьи. Знакомясь с фразеологическими единицами, критикующими отрицательные стороны бытовой психологии фразеологических единиц, Фируддин бек Кечарли пишет «Была я девушкой – была султаном, обручилась – стала ханом, стала невесткой – превратилась в служанку» [11; 18]. Впоследствии, с данным выражением мы встречаемся в книге «Пословиц» А. Гусейзаде. [12; 76] Данное выражение появилось еще раньше, чем было опубликовано в одном из статей журнала «Молла Насреддин» в 1909 году. Комментируя данное выражение, автор пишет: «Из данных слов становится ясно, что жена мусульманина бывает временно счастлива лет 5-10 в отчем доме, когда бывает девушкой. Когда же ее обручают, все относятся к ней с большим уважением. Как только она становится невесткой в доме мужа, она становится в доме служанкой. Все перестают ее уважать. Она становится, как бы паласом под ногами членов семьи мужа» [13; 25].

В Южном Азербайджане данное выражение употреблялось в следующем варианте «Была девушкой, была султаном, обручилась – стала ханом. Вышла замуж – стала служанкой, родила одного – стала всем прислугой» [14, 134]. В Северном Азербайджане фразеологические выражения, отражающие мучения и страдания женщины в период, когда она становится матерью, хотя и не нашли своего отражения в словарях и монографиях, но активно употреблялись в повседневной разговорной речи. Например: «Становишься матерью, приходит конец всему: и султанству и ханству. Есть такая поговорка, вероятно, вы, слышали: «Была девушкой, была султаном, обручилась – стала ханом, стала матерью, сравнилась с землей».

Разные варианты данного выражения можно встретить и в художественных произведениях: «Девушка не должна чувствовать головной боли», «Молоко на твоих губах еще не просохло», «Ты, думаешь замуж, выходят, чтобы стать счастливой? Нет, дочь моя, ошибаешься! Если у девушки одно горе, у замужней женщины их становится тысяча. Слышала, говорят: Была девушкой, была султаном, обручилась – стала ханом, вышла замуж – стала прислугой под ногами! Теперь смотри: я тоже стала прислугой под ногами» [15; 643-644]. Следует обратить внимание на то, что самостоятельная интерпретация данного выражения наблюдалась еще в начале XX века. В статье журнала «Молла Насреддин», которая вышла намного раньше, читаем: «Была девушкой, надели мне рубашку преданности и верности, обручилась, надели рубашку счастья и нежности, стала невесткой, надели мне рубашку для могилы» [13].

Г.Пашаев обращает внимание на употребление следующего варианта данного фразеологизма в языке Каркукских тюрков: «Была девушкой, была султаном, обручилась, распустила ветви. Стала невесткой, была известной, а поставила колыбель, стала несчастной» [6; 93]. Султанство, связанное с периодом, когда женщина бывает девушкой, относится не только девушкам. Так, например, во фразеологическом обороте «Быть холостым – это султанство» в основном относят юношам. Это связано с тем, что социальный статус юноши и его положение в негативном плане не подвергается изменениям в другие периоды его жизни. «Салман, провожая его, на лестнице сказал, что быть холостяком – это настоящее султанство – значит быть свободным» [15; 112]. «Алтай, протянувший почерневшую руку, улыбаясь сказал, что быть холостым, значит быть султаном. Алтай, увидевший Мехмана, который внимательно осматривал комнату, чтобы расшевелить друга повторил его слова: разве быть холостым не означает султанство!» [17; 26; 124; 126]. Как видно, проблемы, рождающиеся на почве семейно-бытовых отношений не столько проявляются во время обручения, сколько после женитьбы. Эти негативные явления, отличающие взаимоотношения между членами семьи нашли свое адекватное отражение в метафорических народных выражениях. Неслучайно, что ментальные корни семейных неурядиц в Азербайджане были исследованы М.Зейналовой. Выражая свое отношение к ним, она тоже обратилась к данному фразеологизму. Интересно и то, что автор внося ясность в выражение «Быть ханом» во время обручения отмечает: «Невестка становится как бы имуществом в семье мужа». В азербайджанских семьях неурядицы между молодыми могут возникнуть еще в период обручения. Если семья девушки принуждает семью юноши платить большой «башлык» или

и количество «башлыка». А.Т. Алиев, анализируя этнографические факты, связанные с семейными обычаями и бытом азербайджанских семей Борчалы, отмечает, что «отец и мать девушки требовали от семьи юноши крупный башлык на свадебные расходы. Юноша, который не был в состоянии выплатить эту сумму, был вынужден украсть свою невесту [7; 37]. Видимо появление фразеологизма «У юноши, который собирается жениться должен быть или мешок золота или мешок лжи» появилось в результате нежелательного критического фона состояния народа. Так, например, сваты жениха, подкупив родителей девушки своими сладкими речами, могли получить их согласие. Следует отметить, что во фразеологических единицах, отражающих бедность семьи, которая не в состоянии выплатить башлык, подразумевается плата за «материнское молоко». Этнографические исследования З.Буниядова показывают, что деньги, выплачиваемые за «материнское молоко», определялись членами семьи жениха [5; 6; 76]. Следовательно, в выражении «Девушке - кокетке – тысячу туманов не жалко», указывая на большую сумму «башлыка», которую требовала семья девушки. А в выражении «Отдал теленка, получил невесту, мать девушки, а ты, оставайся в одиночестве», домашнее животное сравнивают с башлыком или платой за «материнское молоко».

Следует отметить, что во фразеологическом словаре такие выражения, как «брат по молоку», «молочное озеро», «молочные зубы» и другие даны в виде фразеологизмов. [13;7; 15] Такие сочетания остались в стороне тогда, как по мнению многих фразеологов рассматриваемый основной дефинитивный фактор фразеологических единиц ярко проявляет здесь свое семантическую целостность и устойчивость их значений [8;5].

Особый интерес представляют фразеологизмы, связанные с национальными свадебными обычаями и традициями нашего народа непосредственно исходя из гендерных стереотипов. Например, фразеологизм «Дочь в колыбели, приданое в сундуке, [2; 142] «Положил дочь в колыбель, собирай ей приданое», [2; 143] «Бездомному юноше девушку не выдают» [5; 33]. Этнографические исследования выявляют следующий факт, который заключается в том, что родители девочки со дня ее рождения должны были заботиться о ее приданом. Сюда входят: светильник, лампа, кувшин, постельные принадлежности, мебель, комод, как подарок бабушки. Они дарились девушке в период замужества. (Наш курсив – К.А.) В этом значении можно привести следующие примеры: «Дочь в колыбели, приданое в сундуке», «Положил дочь в колыбель, собирай приданое». Они служат причиной появления этих фразеологизмов, которые не обязывали родителей всю жизнь собирать приданое, а просто должны были приобрести не хватающие вещи. (6; 52) Обратим внимание на слово «сундук» в контексте приданое. Упоминание сундука и домашней утвари здесь неслучайно. Так, например, в этнографической литературе отмечается, что по национальным традициям и обычаям азербайджанского народа, каждая семья, выдававшая замуж свою дочь, по традиции была обязана подарить ей сундук и деревянную посуду для выпечки и хранения хлеба. Эти принадлежности обязательно включались в список приданого девушки. Сундук и деревянная посуда для хлеба, которые дарили девушке во время свадьбы так и назывались: сундук и посуда для хлеба невесты. (Наш курсив – К.А.)

Интересно и то, что по традиции нашего народа, семья девушки заботится о ее приданом, а семья юноши должна была обеспечить жильем. В этом отношении во фразеологизме «Бездомному девушку не выдают» [5; 33] предоставляет возможность показать иному одного из стереотипов, связанных с мужчиной. Однако нельзя отрицать и то, что, как выражение критического отношения к данному стереотипу существуют следующие фразеологические сочетания, которые достаточно широко употребляются в народе и, которые нашли свое отражение в самых различных источниках. Например: «Выдай дочь не за того, кто имеет дом, а за того, кто в шапке» [8; 217]. «У молодца больше мужества и храбрости, а кров маленький» [2; 149]. Такие фразеологизмы с контрастной семантикой, в которых сопоставляются выражения «с шапкой на голове», «мужественный», «храбрый» появились неслучайно. Они связаны с тем, что в представлении Азербайджанского народа слово «шапка» означает достоинство и гордость юноши, символ его чести. В исследованиях Р.Надира отмечается «В идеологии тюркских народов атрибутами мужской чести считаются его жена, шапка и конь» [9; 25]. Укрепившиеся в нашем языке стереотипы нашли свое отражение в национальном художественно-литературном наследии. Так, например, в азербайджанской литературе отмечается, что «Три вещи входят в мужскую честь: жена, шапка и конь». Прикосновение к ним значит обесчестить его, растоптать его достоинство» [10, 306]. Во фразеологической системе Азербайджанского языка довольно часто можно встретить гендерные стереотипы, имеющие подобные значения «Пусть шапка будет мне не впрок, если», «Положить шапку перед собой», «Думать, положив шапку перед собой», «Бросить шапку на землю».

Интересен тот факт, что во фразеологической системе Азербайджанского языка слово «шапка» принимается, непосредственно, как символ мужества, чести, достоинства. А метафора «шапка» спо-

В.С. Самарина, описывая гендерные вопросы фразеологии, верно, отмечает, что гендер ставит своей целью изучение языкознания в языке и определении социальных отличительных особенностей, фразеологизмов, отражающих Азербайджанские национально-культурные традиции.

Исследование фразеологических единиц гендерного значения во фразеологическом фонде нашего языка показывает, что они непосредственно соответствуют лингвокультурологическому направлению современного научного языкознания.[1; 22; 8]. Обратим внимание на этимологию одного из фразеологических единиц, наглядно демонстрирующей идеи языкознания: «Пусть плачет тот, у кого нет золовки, если жена умрет [3; 64]. Фразеологизмы подобного типа дают нам основание утверждать, что на фоне исследования наших национальных этнографических источников, эти устойчивые выражения, отражающие народные традиции бракосочетания воспринимаются нашим народом и многими тюркскими восточными народами непосредственно, как отрицательное явление со значительными недостатками. Так, например, по данному обычаю мужчина-вдовец мог жениться на незамужней младшей сестре своей умершей жены. Золовка до тех пор остается золовкой, пока жива жена [5; 9]. Несомненно, они сформировались на фоне недовольства этой традицией нашего народа.

Ученые, анализирующие подобные национальные обычаи бракосочетания в азербайджанской этнографии отмечают, что данный обычай брачного родства называется сороратом, что по-латински означает «сестра». Обычай сорората совершался из необходимости воспитания и ухода за осиротевшими, оставшихся детей без матери. В то время считали, что лучше всех заботиться о детях-сиротах может родная тетя. Широкое распространение получила поговорка «Задуматься должен мужчина, который не имеет незамужней золовки. [2] Р.Гусейнзаде обратил внимание на характерную особенность, присущую всем тюркским народам обряд брачного родства еще в ранний период (VII – XII вв). Однако заметим, что в отличие от фразеологических единиц, приведенных этнографами выражение «золовка слаще меда» преимущественно часто употребляется во фразеологической системе нашего языка в выражениях и сочетаниях, критикующих подобные бракосочетания. [3; 135]. Этот обычай, не считающийся с желаниями и мечтами человека, способствовал появлению подобных фразеологических единиц с негативной семантикой подобного рода. В.Гусейнзаде провел сопоставительный анализ фразеологических единиц, отражающих брачное родство в азербайджанском и русском языках. Он обратил внимание на термин «золовка» с негативной коннотацией во фразеологизме «Пусть тот заботится о себе, у кого нет незамужней золовки, если умрет жена» [4; 16]. Интересен тот факт, что корни появления такого обычая, как сорорат уходят в далекий античный период. Обычай сорората впервые был описан Л.Морганом, который Дж.Фрейзер отнес к терминологической номинации.

Обычай сорорат имел место в странах Европы и Африки. Это дает нам основание утверждать, что подобные брачные союзы существовали не только на Востоке, но и в универсальных брачных союзах.

Хотя в Азербайджане и отрицали наличие в брачных союзах сорората, то есть принужденного брака, результаты исследований фразеологических единиц, отражающих различные стороны бытовой жизни народа, способствовали выявлению отрицательных ее сторон. Здесь уместно вспомнить, что по обычаю левирата, вдова имела право выйти замуж за брата своего мужа. Этнографы утверждают, что этот обычай позволял мужчине-вдовцу жениться на незамужней золовке, но, не принуждая ее, то есть жениться с ее согласия [1; 372]. Однако, воспитание оставшихся сирот-детей родной тетей, то есть золовкой освобождало старших от этих забот из необходимости создавшейся ситуации. Переход данного явления в массовость, несомненно, находит свое отражение во фразеологических выражениях в лаконичной форме, который отражают национальные традиции, обычая и обряды нашего народа.

Среди фразеологических единиц, отражающих специфику непосредственно гендерных отношений, диктуемых народными традициями и обычаями, можно привести следующие образцы: «Девушке-кокетке и тысячу туманов не жалко», «Тому, кто женится на девушке, нужен или мешок золота, или мешок лжи», [2; 14] «Подарил теленка, получил красавицу, а ты – мать девушки оставайся одна» [2; 173]. Как утверждают азербайджанские этнографы, в древности семья жениха платила калым (башлык) или «плату за материнское молоко». Этот обычай был очень широко распространен. В связи с этой традицией юноши из бедных семей не имели возможность жениться на девушке из любой семьи. Как правило, девушек выдавали и брали, исходя из социально-материального положения и состояния семьи. Люди рондрились, выбирая семью из своего социально-материального уровня [1; 370]. Именно, исходя из данной причины, во фразеологической системе нашего языка мы встречаемся с выражениями «от тысячи туманов» до «одного теленка». В них раскрывается значение

Так же в нашей исследовательской работе можно отметить важное значение воспитания, глубокомыслие, дальновидность, разносторонность знаний казахской девушки. Подтверждением этому являются сведения о невестке Толе би Данагуль, которая получила звание «мудрой невестки» (дана келин). Так же даются примеры из того, как занималась воспитанием Абая его мать Улжан. В статье говорится о поступках мудрых женщин, умных невест которые своим разумом, рассудительностью, мудростью управляли целым аулом.

Казахские пословицы один из разделов устного народного творчества, передаваясь из поколения в поколение, пословицы дошли до наших дней. Наряду с вышеуказанными историческими фактами, в статье раскрывается этнокультурное значение пословиц и поговорок, касающихся концепта «казахской женщины».

Ключевые слова: казахский народ, мудрая женщина, примерная невеста, воспитанная девушка, роль женщины.

R.Zh. Abnassyrova¹

¹Suelyman Demirel University

CONCEPT "WOMAN" IN THE NOMADIC CULTURE OF KAZAKHS

Abstract

The article offers materials based on historical facts. When choosing a bride, Kazakh people focused on the intellect, education, well-mannered woman. The historical facts as the following can be the proof: known for his prudence, wisdom and foresight Tole bi was looking for a bride for his son. As well as Keldibek bi, father of the famous Kazybek bi, was choosing a bride.

The importance of education, depth of thought, vision, and diversity of knowledge of Kazakh women can also be noted in the present research. This is confirmed by information on Tole bi's daughter Danagul, who was called a 'wise daughter' (dana kelin). One of the examples is upbringing of Abay by his mother Ulzhan. The article refers to actions of the wise women, clever brides who could manage the whole aul with their witty mind, judgment, and wisdom.

Kazakh proverbs one of the aspects of folklore, transmitted from generation to generation. Along with the abovementioned historical facts in the article, the ethno-cultural significance of proverbs and sayings related to the concept of 'Kazakh woman'.

Key words: Kazakh people, wise woman, exemplary bride, educated girl, the role of women.

МРНТИ 16.21.27

К.Р. Алиева¹

¹Гянджинский государственный университет, г. Гянджа, Азербайджан

СООТНОШЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ НАРОДНОГО БЫТА, ЕГО ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАЕВ

Аннотация

Статья посвящена описанию фразеологических единиц гендерного аспекта, нашедших свое отражение во фразеологической системе нашего языка. В статье было проанализировано лингвокультурологическое направление в современном научном языкознании. Результаты исследования данных фразеологизмов на фоне Азербайджанской этнографии показывают на их непосредственную связь с национальными традициями, обрядами и обычаями брачного родства нашего народа, а также тюркских и восточных народов. Фразеологические единицы способны выражать не только сформировавшиеся в представлении народа гендерные стереотипы, критикующие отрицательных черт традиций и обычаев, от которых страдали обедневшие семьи. Обычай сорорат имел место в странах Европы и Африки.

Это дает нам основание утверждать, что подобные брачные союзы существовали не только на Востоке, но и в универсальных брачных союзах.

Хотя в Азербайджане и отрицали наличие в брачных союзах сорората, то есть принужденного брака, результаты исследований фразеологических единиц, отражающих различные стороны бытовой жизни народа, способствовали выявлению отрицательных ее сторон. На основе вышесказанного можно сделать вывод, что большинство фразеологических единиц с гендерным значением получили широкое место во фразеологической системе Азербайджанского языка. Они появились на основе наших национальных традиций, обычаев и обрядов, сформировавшихся в результате ментальных представлений народа.

Ключевые слова: сорорат, брачный союз, менталитет, лингвокультурология, этнография, традиции, обряды, обычаи, фразеологизмы, гендер, культура.

бар» деп, қыз баланы аялап, алақанға салып өсіреді, қыз бала тұрмысқа шыққанша төрге отырғызып, ерекше құрмет көрсетеді.

2. «Ерді ер қылатын да, жер қылатын да – әйел» деген ұлағатты халқымыз ерлердің елі үшін еселі еңбек сіңіріп, «ер» атануын да, еңсесі түсіп жер болуын да әйел абыройымен сабақтастырады. «Жақсы әйел жаман еркекті түзетеді», «Жақсы әйел жарының жақсысын асырар, жаманын жасырар», «Жақсы әйел – зейнет, жаман әйел – бейнет» деп, жоғарыда айтып өткеніміздей, ерлердің болашақ тұрмысының бақытты болу-болмауын да әйелдерге байланыстырып, әйелдерді негізгі орында етіп көрсетеді.

3. Қазақ мақал-мәтелдерінде әйелдер балалардың ең алғашқы тәрбиешісі, қамқор, қорғаны ретінде көрінеді. Мысалы: «Әке – айдын, шеше – ұя», «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі». Сондай-ақ, «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман», «Шешесін көріп - қызын ал», «Шеше көрген тон пішер», «Қыздың ұяты шешеді» деген халық мақал-мәтелдерінде ерлерге қарағанда әйелдерге бала тәрбиесіндегі талаптың күштілігі байқалады. Отбасында бала тәрбиелеу, әсіресе, қыз баланы тәрбиелеу, оған өз өнерін үйрету – аналардың борышы іспетті болған да, қыз баланың әдепті, ибалы, көрікті болып өсіп жетілуі ана тәрбиесінен деп қаралған. Ал, «Келіннің жақсы болмағы қайын ененің топырағынан» деп, жас келінді тәрбиелеуді қайын енеге міндеттеген әрі «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» деп, жаңа отаудың береке-құтын, ағайын-туыс арасындағы беделін, болашақ ұрпағына дұрыс тәлім-тәрбие беруін келіннің жақсы-жаман қасиеттерімен өлшеген. «Баласы бәйгеге шапса, шешесі үйде отырып, тақымын қысады», «Әке қарғысы – оқ, шеше қарғысы – бок», «Орақ ұстап, әкең қалғанша, оймақ ұстап, шешен қалсын» деп, әке мен шешені салыстыра тұжырымдап, бала үшін ананың аяулылығын айтқан.

4. Қазақ халқы ана тәрбиесімен ісер, әдепті, арлы болып өскен қыздарын алақанға салып әлпештейтін. Мұны «Қыз өссе – елдің көркі», «Жақсы қыз – жағадағы құндыз» қатарлы мақалдардан аңғарсақ, түскен жеріне аяғымен құт әкелген көргенді келіндер есейе келе, ауылдың үлкен-кішісіне жібектей мінезі, ақылгөй шешендігімен жағып, ауылды аузына қарататын дана аналар болған. Мұны халқымыз «Ерін баққан әйел елін де бағады», «Абысын тату болса – ас көп», «Алған жарың жақсы болса – үйіңнен қонақ кетпес, алған жарың жаман болса – досыңның да аяғы жетпес» қатарлы мақалдарымен тұжырымдап, бүкіл ауыл берекесінің, ағайын-достар татулығының ұйтқысы әйелдер етіп көрсеткен.

Жоғарыда айтылғандардан бөлек «Әйелдің жаны нәзік, жолы жінішке», «Қызға қырық үйден тыйым» деп, ерлерге қарағанда әйелдерге талапты ауыр қойған, халқымыз. Тағы бір мақал-мәтелдердің көтерген тақырыбы махаббат: «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу», «Теңін тапса, тегін бер». Жазба, тарихи деректерде дәлелденуінше, қазақ даласында «көп әйел алу» түзімі жалғасып келген болса да некеден ажырасу тым сирек кездесетінін айтқан. Қазақ халқы тарихтан некеден ажырасуға, жат жүріске салынуға қатаң тыйым салған. Бұның өзі ана-балалардың қоғамдық орнына жоғары мәміле жасалғандығынан дерек береді. Бұл «Қайтып келген қыз жаман» қатарлы мақалдардан байқалады.

Қорыта келе, жалпы қазақтың көшпелі дәуірінде қазақ халқы қыздарды, әйелдерді жоғары бағалаған. «Олар өмірдің сәні мен салтанаты, ер адамдардың ақылшысы, балалардың тәрбиешісі» деп қараған. Әйел туралы сөз қозғау әрі оңай, әрі қиын. Әйел ибалы қыз, инабатты келін, қарындас, ана, апа, әже. Жалпы әйел адам – бүкіл адамзатқа өмір сыйлаушы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.
- 2 Қайдаров Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Толағай баспасы, 2004. – 560 б.
- 3 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2008. – 127 б.
- 4 Үш пайғамбар / құраст.: Ш.Мұртаза, А.Нысаналы, С.Шиманбай, Е.Смайыл, Ә.Тілеулес. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
- 5 Шия Иү. Қазақ әдебиетіндегі әйел образы: төтемдік мәдениет және Е.Құрманбекқызы шығармашылығы аясында// Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – № 3(57), 2016. – 205-20 б.

Р.Ж. Абнасырова¹

¹ Университет имени С.Демиреля

КОНЦЕПТ «ЖЕНЩИНА» В КОЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

Аннотация

В статье предлагаются материалы, основанные на исторических фактах. При выборе невесты у казахского народа особое внимание уделялось интеллекту, воспитанию, культуре невесты. Доказательством этого являются такие исторические факты, как известный своей рассудительностью, мудростью и дальновидностью Толе би искал для своего сына невесту. Так же как выбирал себе невесту Келдибек би, отец известного Казыбек би.

Ал «Қабырғаммен кеңесейін» тұрақты тіркесінің негізгі мағынасын әйеліммен, үй ішіммен ақылдасайын деген мағынада жұмсалады. Осы тіркестен-ақ әйел адамның отбасындағы орнының жоғары екендігінің байқауымызға да болады.

Қазақ қоғамындағы отбасы институтының негізгі тірегі – **ақылды әйел**. Бұл – талассыз қағида. Ұрпақ таратушы әрі тәрбиеші, ұрпақтың денсаулығын қорғаушы, ұрпақтың санасына сәуле құюшы, ақылы мен мәдениетінің дамуына үлес қосушы – **ақылды ана**. Ақылды ананың интеллектуалдық белгілерінің бүкіл жиынтығы оның аналық сүтімен, содан кейін тәлімімен баланың – ел болашағының бойына дариды. Осыдан барып «Әйел бір қолымен бесікті тербетсе, екінші қолымен әлемді тербейді» деген мақал тілде көрініс тапқан.

Ерте заманда жар таңдау кезінде әйел/қыздың ақыл-парасаты, тәлім-тәрбиесі, мәдениетіне ерекше мән берілген. Мысалы: «...**Әйелің жақсы болса, Бірінші – иманың, Екінші – жиғаның, Үшінші – ырысыңның тұрағы**», – деп ой салады Төле би. Кемеңгер Төле би **жақсы/ақылды әйел** алған ердің иманы берік, жинаған табысы дұрыс пайдаланылатынын, отбасының ырысты, берекелі болатынын үш ауыз сөзбен түйіндеп кеткен. Осы жерде ақыл-парасатымен елге мәшһүр болған Төле бидің өз ұлына жар іздеуін мысалға келтіруге болады: «Балама әйелді өзім таңдап алып беремін... Келін ақылды болса, балам дана болады. «Ердің бақыты – әйел» деген. Ел сыйлайтын ерді ақылдылықпен адам етіп тәрбиелейтін әйел, кең жайылған дастарханымен ердің атын шығаратын да әйел... Ырыс, бақыт та, қызыр да әйелде. Әйел қызырлы болса, үйіңнен жақсы адам кетпейді... әйелі жақсы болмай ер оңбайды. Ердің бақытын кетіретін де әйел, ерге бақыт әперетін де әйел». Төле бидің осы түйінді ойынан-ақ қазақта әйелдің ақылы мен тәрбиесі отбасы құру кезінде ең қажетті фактор екендігін түсінуге болады. Бұған қоса, Төле бидің ойынан шыққан болашақ келіні Алакөздің қызы Данагүлдің өз ақыл-парасатымен, тәлім-тәрбиесімен данышпан биге ұнап қалғандығы туралы да тарихтан білеміз: Аттары болдырып, шөлдеп-шөліккеп келе жатқан жолаушылардың алдынан бір топ атты қыз-келіншек көрінеді. Ол топтың ішінде Данагүл дейтін кедейдің қызы да бар еді. Жалғыз көк шолақ атына мініп байдың қыздарымен тойдан қайтқан беті еді деседі. «Әй, апайлар, тоқтаңыздар, аттарыңыздың басын тартыңыздар. Жоғары жақтан бір қатар аттылар келе жатыр, алдынан кесекөлденең өтіп кетпейік, үлкендердің алдынан кесіп өту дұрыс болмайды, ол ел қорғайтұғын, жер қорғайтұғын ерлер, кім біліпті, араларында ақылы асқан ақылман, данышпан қариялары бар шығар. «Ер сыйлаған есікте қалмас» деген. Әлі-ақ бәріміз де бір-бір үйдің иесі боламыз. Шарапат жақсылығы тиер, үлкен кісілердің батасын алып, алғысына бөленейік. Апалар, аттарыңыздың басын тартыңыздар, тосып тұралық. Атты ер кісілер алдымыздан кесіп өтсін. Сонан соң жүрсек те ауылымызға жетерміз», - деді Данагүл. Бұнда қазақ қызының тәлімдік көрегендігі, терең ойлылығы, жан-жақты білімінің айқын көрінісі баяндалып тұр. Өзімізге тарихтан белгілі, осы оқиғадан кейін Төле би Алакөздің үйіне барып, Данагүлді өз ұлына айттырады. Осындай «дана келін» атануға лайық балалар қазақтың әйел/анасы тәрбиесінен нәр алған. Әйел ақылды болатын болса, оны қадірлемейтін еркек жоқ. Мысалы, Қазыбек бидің:

«Тату болса – ағайын жақын,
Ақылды болса – інің жақын.
Инабатты болса – келінің жақын,
Сыйлас болса – көршің жақын.
Адал болса – досың жақын
Жан серігің жас кезіңнен,
Бәрінен де әйелің жақын», - деп айтуы осының бір көрінісі деуге де

болады.

Халқымызда даналығымен бір ауылды басқарып отырған бәйбішелер мен ақылды келіндер де аз емес. Көне заманнан бастап бүгінге дейін Айша бибі, Тұмар-иіс, Зарина-ана, Домалақ ана, т.б. біз білетін және бізге аты жетпеген тұлғаларды атауға болады. Жоғарыда айтылған, Төле бидің келіні Данагүлдің ақылы талай сынға түсіп, ел аузында аңыз болып қалған екен.

Қазақ халқы рухани дүниеге, қазынаға бай халық. Оның қай түрін алсақ та, тәлім-тәрбиесі мол, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған өсиеті ерекше. Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшеленіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – қазақтың мақал-мәтелдері десек қателеспейміз. Енді әйелдерге арналған мақалдарға жеке тоқталатын болсақ:

1. Қазақ мақал-мәтелдерінде әйел үйдің сәні, үй іші жұмыстарының билеушісі ретінде көзге түседі. «Әйел – үйдің сәні», «Әйелсіз үй оңбас», «Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс» тағы басқа мақалдарда үйдің көркі, жақсы-жамандығы, тіпті отбасының болашақ бақыт ырысы да әйелге байланыстыра айтылып, әйел отбасының ұйтқысы ретінде көрсетілген. Қазақ ұлтында «Қызы бардың - ізі

ТІЛ БІЛІМІ

ЛИНГВИСТИКА

ҒТАХР 16.01.11

Р.Ж. Абнасырова¹

¹С.Демирель атындағы университет, Алматы қ., Қазақстан

КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының ерте заманда жар таңдау кезінде **әйел/қыздың** ақыл-парасаты, тәлім-тәрбиесі, мәдениетіне ерекше мән бергендігін айта келе, дәлел ретінде ақыл-парасатымен елге мәшһүр болған Төле бидің өз ұлына жар іздеуі, қаз дауысты Қазыбек бидің әкесі Келдібек бидің өзіне әйел таңдауы және т.б. тарихи деректердегі материалдар келтірілген.

Сонымен қоса, зерттеу жұмысымызда қазақ қызының тәлімдік көрегендігі, терең ойлылығы, жан-жақты білімінің айқын көрінісі Төле бидің келіні Данагүлдің «дана келін» атануына байланысты деректер мен ұлы Абайдың анасы Ұлжанның бала тәрбиесіндегі іс-әрекеттерінен мысалдар берілген. Осындай ақыл-парасатымен, даналығымен қазақ халқында бір ауылды басқарып отырған бәйбішелер мен ақылды келіндердің де үлгі істері айтылады.

Қазақ халқы рухани дүниеге, қазынаға бай халық. Ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – қазақтың мақал-мәтелдері. Жоғарыда келтірілген тарихи деректермен қоса, мақалада «қазақ әйелі» концептісінің аясына жататын мақал-мәтелдердің этномәдени мәні толық ашылған.

Түйін сөздер: әйел концептісі, қазақ халқы, ақылды әйел, жақсы келін, ана, тәрбиелі қыз, әйел рөлі.

Әлем халықтарының тұрмыс-салт ерекшеліктері, қоғамдық-әлеуметтік дамуы, мәдени әлеуеті сол халықтың, ұлттың өзіне тән интеллектуалдық сипатына тікелей байланысты. Өйткені, интеллект – әлеуметтік категорияға да жатады. Сондықтан этностық интеллектуалдық белгілердің болатындығын да жоққа шығара алмаймыз.

Қазақ мәдениетінде ертеден әйелдің ақыл-парасаты ерекше бағаланған. Отбасы институтының негізгі тірегі, дамуы және тұрақтылығы әйелдің интеллектісімен тығыз байланысты үдеріс. «Еркек мүсін болғанда, әйел – айна», – деп айтқан қазақтың негізгі ойы қоғамдағы ерлердің бүкіл тіршілік барысын, қызметін, болмысын әйелі танытады, әйелі әйгілейді дегенді білдіреді. Сонымен қоса, «**Ақылды** ердің ішінде алтын ерлі ат жатар, **Ақылды** әйелдің ішінде алтын бесікті ұл жатар» деген халық мақалы ер мен әйелдің ақылдылығы қандай жағдайда, нендей әрекетінің нәтижесінде көрініс беретіні сипатталып тұр. Дүниеге өмір әкелетін әйел, әйелдің ақылы болашақ баласы – сәбиінің келешек болмысының бейнесінде өз ізін қалдырады дегенді меңзеп тұр халық даналығы. Әйел адамның отбасындағы орнын «**Жақсы** әйел жаман еркекті би етеді, **Жаман** әйел жақсы еркекті құл етеді» деген мақалдан байқаймыз. Бұндағы «жақсы әйел» тіркесі «ақылды әйел» тіркесінің мағыналық варианты. Мақалдың астарында ақылды әйелге жолыққан еркек ақылына ақыл қосады, жақсы қалпын асыра жақсартады, әйелдің ақылы ерінің жағдайын дамытуға, рухын биіктетуге жұмсалады деген тұжырым жатыр. Ал алған әйелің ақылсыз болса, мейлі еркек дана болсын, ақылман болсын, қайткенмен де отбасында береке, бақыт болмайды. Себебі, кез келген отбасының қожайыны ер-азамат болғанымен, бағытты көрсетуші-тізгінші – әйел. Жоғарыда келтірілген мақалдардың мазмұнындағы ақылды/жақсы әйел – өзі табиғатынан ақылы бар, білімі бар, тәжірибе көрген, тәрбие алған, мәдениетке бейімделген, қоғамдағы әлеуметтік ортаға сіңген әйел. Қазақ мәдениетіндегі ақылды/жақсы әйел – отбасындағы көптеген маңызды, шешуші мәселелердің басы-қасында жүрсе де, көбінесе, оның (әйел) аты ерінің «көлеңкесінде» қалып отырады. Бұл – «қазақта әйелді кішірейту, төмендету, адам санатына қоспау бар» деген пікірден көрі, шарифаттың жолына бағыну, ұлттық ерекшелігімізге сай ерді аса құрметтеу, ерден бір саты төмен тұру арқылы өзінің кішіпейілдігі мен қазақы мәдениетін таныту деген көзқарастың белгісі. Отбасында әйел белгілі бір мәселенің шешім-түйінін біліп, ақылы жетіп, оң нәтиженің белгілерін анық танып тұрса да, ең алдымен, ерінің пікірін білуге ұмтылып, бөліскен. Мәселен, «**Ердің** жақсысы, елімен ойласады, **Әйелдің** жақсысы ерімен ойласады» деген мақал осындай дәстүрден қалған.

БАС РЕДАКТОР:

Б.Ө. СМАНОВ – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

Б.ӘБДИҒАЗИҰЛЫ – филология ғылымдарының докторы, профессор

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР:

С.Ж. Әбішева – филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ж.Т. Дәулетбекова – педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
А.Д. Ибраева – филология ғылымдарының кандидаты

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ:

филология ғылымдарының докторы, профессор **У.М. Бахтикреева** (Ресей), *PhD* доктор, профессор **И.З. Белобровцева** (Эстония), филология ғылымдарының докторы, профессор **Ердоған Алтынқайнақ** (Түркия), филология ғылымдарының докторы, профессор **А.К. Киклевич** (Польша), филология ғылымдарының докторы, профессор **Г.Л. Нефагина** (Польша), өнертану магистрі, профессор **Нонако Сусуму** (Жапония), педагогика ғылымдарының докторы, профессор **Н.И. Ишкеев** (Қырғызстан), филология ғылымдарының докторы, профессор **Жан Динжин** (ҚХР), педагогика ғылымдарының докторы, профессор **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

Ж.А. Қоканова – филология ғылымдарының кандидаты

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Б.У. СМАНОВ – доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Б.АБДИҒАЗИҰЛЫ – доктор филологических наук, профессор

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ:

С.Ж. Абишева – доктор филологических наук, профессор,
Ж.Т. Дәулетбекова – доктор педагогических наук, доцент,
А.Д. Ибраева – кандидат филологических наук

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ:

доктор филологических наук, профессор **У.М. Бахтикреева** (Россия), *PhD* доктор, профессор **И.З. Белобровцева** (Эстония), доктор филологических наук, профессор **Ердоған Алтынқайнақ** (Турция), доктор филологических наук, профессор **А.К. Киклевич** (Польша), доктор филологических наук, профессор **Г.Л. Нефагина** (Польша), магистр искусствоведения, профессор **Нонако Сусуму** (Жапония), доктор педагогических наук, профессор **Н.И. Ишкеев** (Қырғызстан), доктор филологических наук, профессор **Жан Динжин** (ҚНР), – доктор педагогических наук, профессор **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:

Ж.А. Коканова – кандидат филологических наук

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10109 - Ж
Периодичность – 4 номера в год. Выходит с 2000 года.

EDITOR IN CHIEF:

B.O. SMANOV – doctor of pedagogical sciences, professor,
Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

VICE OF THE CHIEF EDITOR:

B.ABDIGAZIULY – doctor of philological sciences, professor

SCIENTIFIC EDITORS:

S.Zh. Abisheva – doctor of philological sciences, professor,
Zh.T. Dauletbekova – doctor of pedagogical sciences, docent,
A.D. Ibrayieva – candidate of philological sciences

THE EDITORIAL BOARD MEMBERS:

doctor of philological sciences, professor **U.M. Bahtikireeva** (Russia), *Ph D* doctor, professor **I.Z. Belobrovtsava** (Estonia), doctor of philological sciences, professor **Erdogan Altunkainak** (Turkey), doctor of philological sciences, professor **A.K. Kiklevich** (Poland), doctor of philological sciences, professor **G.L. Nefagina** (Poland), *Master of Arts Criticism*, professor **Nonaka Susumu** (Japan), doctor of pedagogical sciences, professor **N.I. Ishekeev** (Kurgyzstan), doctor of philological sciences, professor **Zhan Dinjin** (Chinese People's Republic), doctor of pedagogical sciences professor, **Chan Din Lam** (Vietnam)

Executive editor:

Zh.A. Kokanova – candidate of philological sciences

The journal is registered by the Ministry of Culture and Information Republic of Kazakhstan 8 May 2009. No 10109-ZJ
Periodicity – 4 numbers in a year publishing from 2000